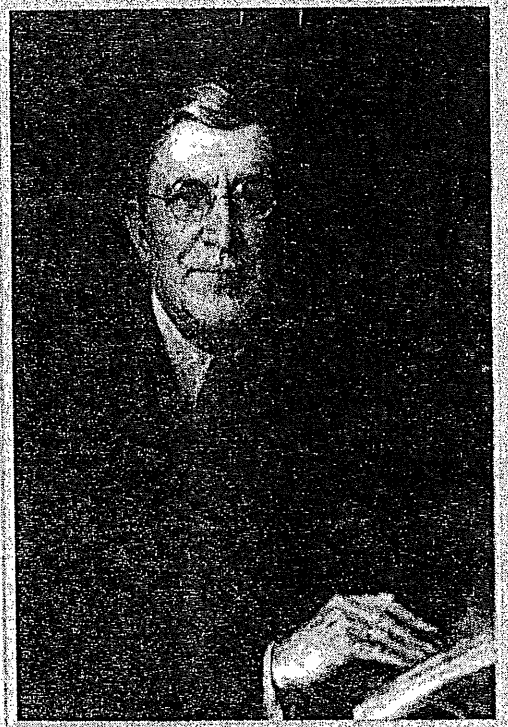
АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

ОСНОВИ ИСТОРИЈЕ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

I
ФОНЕТИКА

Универзитетска предавања

др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

РЕЧ УНАПРЕД

Овде се на једном месту објављују добро познате књиге проф. Белића из историје српског језика: а) *Фонетика,* б) *Речи са деклинацијом* и в) *Речи са конјугацијом.* Оне су настајале као скрипта за студенте којима је А. Белић предавао овај предмет и у почетку су публиковане литографисано, без године издавања. У *Библиографији радова Александра Белића*, коју је сачинила акад. Ирена Грицкат, *Фонетика* и *Речи са конјугацијом* помињу се као литографисана издања први пут „око 1931" године, а касније, 1950. г., и књига *Речи са деклинацијом*. Данас је свакако тешко библиографски тачно утврдити време излазака из штампе свих ових литографисаних скрипата, насталих пре II светског рата, што за ову прилику и није од примарне важности. Нека од тих скрипата постоје и данас, понекад сачувана и с предњом корицом, на којој нема године публиковања.

Из ових трију књига проф. Белића училе су многе генерације наших студената. Проф. Белић није стигао да их допуни, пре свега резултатима нових истраживања која су остварена најкасније негде до половине XX века. Све ове три књиге показују ниво, може се рећи крајњи домет, који је њихов аутор достигао у свом проучавању историјске граматике српског језика, што је представљало и општи домет у ондашњој науци о српском језику. И до смрти проф. Белића (1960. г.), а и после тога, ове књиге су вршиле и извршавале своју изузетну наставну и научну мисију у српској култури, али и не само у њој. Велики је број не само домаћих слависта, већ и странаца, по струци србиста, који је учио из ових Белићевих књига и то знање преносио другима у својим земљама, у разним универзитетским срединама. Ове књиге ни данас нису изгубиле своју актуелност иако, у областима које се у њима обрађују, представљају првенце у науци о српском језику. Из тих књига се и данас у великој мери учи, јер и даље врло корисно служе свима онима који желе да се обавесте о развитку низа особина које припадају историјској граматици српског језика.

А. М.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

професор др ПАВЛЕ ИВИЋ
редовни члан САНУ, председник Редакционог одбора

професор др МИЛКА ИВИЋ
редовни члан САНУ

професор др АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ
дописни члан САНУ

професор др ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ
редовни професор Филолошког факултета у Београду

професор др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ
редовни професор Филозофског факултета у Новом Саду

професор др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК
редовни професор Филолошког факултета у Београду

професор др РАДОЈИЦА ЈОВИЋЕВИЋ
редовни професор Филолошког факултета у Београду

Приређивач Четвртог тома
професор др АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ
дописни члан САНУ

Уредник
МАРИНА НИКОЛИЋ-ДОБРИЋ

Одговорни уредник
НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

За издавача
проф. др РАДОШ ЉУШИЋ
директор и главни уредник

Љубазношћу и трудом Народне библиотеке Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић", Библиотеке САНУ и Библиотеке Матице српске у Новом Саду, приређивачима и издавачу био је доступан сав материјал потребан за рад на делима Александра Белића.

Портрет Александра Белића на корицама – рад Паје Јовановића, Београд 1946.

ИЗАБРАНА ДЕЛА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ЧЕТВРТИ ТОМ

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

ФОНЕТИКА

*

РЕЧИ СА ДЕКЛИНАЦИЈОМ

*

РЕЧИ СА КОЊУГАЦИЈОМ

ПРЕДГОВОР

Ово су прештампана моја предавања из Историје српскохрватског језика. Као што је на насловном листу обележено („Штампа се као рукопис"), она имају привремени карактер, да се помогне настави нашег језика на Универзитету. По себи се разуме, овде су дата само најважнија питања из ове области онако како би их почетници студенти могли разумети.

У самом тексту – према досадашњим скриптима – чињене су мање измене. Само у уводним главама морале су бити измењене поједине партије према савременом стању националних односа у нашој земљи (тј. издвојен је потпуно македонски језик и остављено је да се он обради самостално).

Ја се надам да ће ми се дати ускоро прилика да пружим научној јавности исцрпнију историју нашег језика која ће обухватити и нова схватања о појединим општијим питањима нашег језичког развитка. То, са појмљивих разлога, није могло ући у ову књигу. Уосталом, и њен обим и њена намена то не би допуштали: овом се књигом дају само најосновније линије развитка нашег језика. Све што је изван тога – није могло ући у данашње њено издање.

Београд, 1956 *А. Б.*

УВОД

А.

НАШ ЈЕЗИК И ОСТАЛИ СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ
СЛОВЕНСКИ ПРАЈЕЗИК

У свакој историји, па и у историји нашег језика, ваља одредити границу од које треба поћи и моменат до којега се има ићи. Оно што је између тих граница – непосредни је предмет наших испитивања.

Ви знате да је српскохрватски језик део велике групе словенских језика, али Вам, по свој прилици, није познато како он улази у ту групу и од којег момента можемо сматрати да се отпочиње његов властити развитак. Напоменућу само такође да су сви словенски језици образовали некад заједнички језик, тј. да је некада, место данашњих група словенских народа, постојао један словенски народ са једним словенским језиком. Тај словенски народ ми називамо „Прасловенима“, а њихов језик „прасловенским језиком“. Када велимо „прасловенски језик“ ми имамо обично на уму најстарији моменат развитка „Прасловена“ и њихова језика, када су они били заиста један народ и имали један језик. Али судећи по језичким променама које су се извршиле већ у прасловенском језику, а да су се оне тада извршиле знамо по томе што се резултати тих промена или у целини или у остацима находе у свима словенским језицима, можемо закључити да су Прасловени више векова живели у заједници и да су се већ у то време почеле вршити разлике у језику њихових племена, тако да се за време које је непосредно претходило разилажењу Прасловена и насељавању појединих њихових група на засебним територијама, може говорити о дијалекатским цртама прасловенског језика (отуда се објашњава истоветност неких црта руског језика са цртама свих јужнословенских језика итд.). Али те дијалекатске црте прасловенског језика нису ниуколико унапред одређивале како ће се прасловенски језик развити када се подели, поцепа прасловенски народ. Према томе, треба разликовати дијалекатске црте прасловенског језика од главних група словенских језика уопште.

Било би корисно знати где је становао прасловенски народ. Али иако је несумњиво да је његова историја, на једном месту или и са премештањима његове целине на друга места, трајала више векова, историци и хроничари нису јасно географски обележили место његова нахођења. Остају само нагађања, претпоставке. Вероватно је, да су се Прасловени у последње време своје заједнице находили негде у источној Галицији и јужној Пољској.

Али они су се знатно пре доласка Јужних Словена на Балканско Полуострво (можда око III века после наше ере) поделили на три главне групе насеља, које су у току времена дале три групе словенских језика (источну, руску, западну – чешко-пољску и јужну, балканску). На тај су начин источни Прасловени постали Руси, западни: Пољаци, Чеси и Лужички Срби а јужни Прасловени су се претворили у Србе и Хрвате, Словенце, Македонце и Бугаре.

Шта то значи? То значи да је прасловенски језик, чувајући своје старе особине, добио сада на засебном терену јужнословенских језика (односно западнословенских или источнословенских) нових особина којима се разликовао не само од некадашњег прасловенског језика него и од осталих група словенских језика. То не значи да се у јужнословенском језику цела прасловенска основица изменила, већ то значи да се прасловенски језик на јужнословенском земљишту у извесним правцима само изменио, али прасловенски језик у целокупности својих старих црта и тих нових јужнословенских (односно западнословенских или источнословенских) назива се јужнословенским језиком (односно западнословенским или источнословенским).

Ја сам ово нарочито истакао тога ради да бисте разумели шта то значи када у свом даљем излагању будем називао неку црту „прасловенском", неки гласовни закон „прасловенским". То значи да се та црта или тај гласовни закон који је поникао у прасловенском или словенском прајезику (или како се може такође изразити у прасловенској епоси јужнословенских језика) сачувао и у заједничком језику свих Јужних Словена или и доцније у српском језику, словеначком итд. То је међутим за гласовни састав и за утврђивање доследности у јављању гласовних појава врло важно.

Б.

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ПРАЈЕЗИК

Када се прасловенски језик поцепао у три главне језичке групе, свака од тих група почела је живети својим засебним животом. Руска је група развила извесне особине које вреде само за њу, и језик руске групе који вреди подједнако за све доцније дијалекте или језике који су се из ње развили, назива се руским прајезиком, јер је однос специјалних црта руског прајезика према доцније развијеним руским дијалектима (језику великоруском, белоруском и малоруском) исти онакав какав је словенског прајезика према његовим трима групама. Тако исто смо имали заједничких црта за све Западне Словене које образују западнословенски прајезик, из којега се доцније развила пољска група, са кашупским и изумрлим полапским, и чешко-словачка, са лужичко-српским језиком (доњим и горњим). То исто вреди и за Јужне Словене. Остављајући сада западнословенску и источнословенску језичку групу, ја ћу се задржати на јужнословенској.

Јужна група Прасловена пре него што је дошла на Балканско Полуострво живела је неко време у заједници; њено место нахођења морало је бити негде на путу од некадашњег места боравка Прасловена ка Балканском Полуострву; али је тешко са апсолутном поузданошћу одредити то место. Тај заједнички живот Јужних Словена учинио је те су у језику свих Јужних Словена

(Словенаца, Срба и Хрвата, Македонаца и Бугара) остале сличности (у гласовима, у синтакси и у речнику) које их одвајају од западне групе и источне. Према томе, када у излагању особина јужнословенских језика будемо помињали јужнословенску епоху или јужнословенске црте, треба имати на уму да су то црте које су се у ово време, у време заједнице свих Јужних Словена, – развиле.

Али, судећи по свим знацима, у јужнословенском прајезику почеле су се развијати дијалекатске црте врло брзо; оне су оставиле трагова у данашњим јужнословенским језицима (то је напр. замена *šč* у *št* у деловима бугарског и српскохрватског језика, али непозната другом делу српскохрватских дијалеката и словеначком језику), а почеле су се развијати пре него што су се претставници јужнословенске заједнице поделили у две групе. Међутим, судећи опет на основу језичких црта, можемо рећи да је крупан моменат у развитку Јужних Словена наступио тек онда када су се претставници заједнице јужнословенске поделили у две групе: источну, доцније бугарску и старословенску и западну, доцније словеначко-српскохрватску.

В.

ДВЕ ГРУПЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

И једни и други, и источни део Јужних Словена и западни део њихов, живели су доста времена у засебним целинама пре него што су дошли на Балканско Полуострво. И, као што ћемо одмах видети, сам долазак њихов на Балканско Полуострво није се извршио одједном, већ поступно и у групама.

Живот западне и источне групе Јужних Словена изван Балканског Полуострва трајао је доста времена. Тада се развија језичка особина која ће остати од тада до данашњег дана знак по којему се те две групе разликују. То је замена гласова *tj* и *dj* прасловенског језика; у источном делу јужнословенског језика добили смо *št'* и *žd'* место *tj* и *dj* (světja – свѣшта, medja – межда), а у западном делу јужнословенског језика добили смо гласове *tj* = *ć*, *ħ* и *dj* = *đ*, *ɟ*, дакле svět'a, med'a. Сви језици који су изашли из западног дела јужнословенског језика: словеначки, српскохрватски са својим дијалектима, имали су у почетку свог развитка, у основици својој, те гласове. Они су их доцније на своме земљишту даље развили. Тако словеначки дијалекат развио је *t'* (*ć*) у č (*t͡ʃ*), *d'* у *j*, чакавски дијалекат *d'* у *j* итд. Сви ти гласови сасвим се природно и логично своде на основно *t'* и *d'*, чиме се одликује цео западни део јужнословенског језика од источног.

Источни део Јужних Словена био је несравњиво мањи од западног. Ни он, по моме мишљењу, није одједном напустио своја седишта и населио Балканско Полуострво. Један део тих Словена продро је на Балкан и концентрисао се, углавноме, око Солуна. То су они Словени у чијој су средини поникли и словенски просветитељи Ћирило и Методије, а језик тих Словена у IX веку био је старословенски језик, на који су преведене црквене књиге итд. Други, много већи део тих Словена населио је данашњу Бугарску. Њих су покорили Турански Бугари; ови су се изгубили у њима, али су им оставили своје име.

Према томе, заједница словенског језика Бугарске и старословенског пада у време пре доласка њихових претставника на Балканско Полуострво.

Западни део Јужних Словена показује много ближе узајамне везе. Сем споменуте црте, *ć* и *đ*, он је почео развијати и многе друге особине од којих ће доцније зависити врло сличан развитак њихових дијалеката. Али је најважније то, да су се, већ у то време, почеле развијати интересантне дијалекатске црте у њему. Ја мислим да се већ тада развила она разлика међу упитном и релативном заменицом *чьто* по којој су доцније названи засебни дијалекти. Другим речима, ја мислим да смо тада већ добили за једне дијалекте *kaj*, за друге *чь* (*ča*, доцније) а за треће *чьто* (*što*). То не значи још да су неки дијалекти већ тада били *кајкавски*, други *чакавски*, а трећи *штокавски* у данашњем смислу речи, али је несумњиво да се већ тада, поред разлике поменуте заменице, развило у крајевима обележеним различном формом ове заменице доста других особина. За мене је данас потпуно јасно да су тада сви кајкавски дијалекти, и они који ће образовати доцније основицу словеначког језика и они што ће образовати доцније основицу хрватског кајкавског дијалекта, живели заједничким животом. Али тако ми је исто јасно да се у то време чакавски дијалекат находио у ближим везама са кајкавским него доцније.

Све се ово дешавало са западним делом Јужнних Словена док су се они находили изван Балканског Полуострва. И доцније насељавање његово није ишло ни одједном нити у овим основним дијалекатским групама. Пре свега, вероватно се већ крајем V и почетком VI века одвојио један део претставника штокавског дијалекта и отишао је далеко на југ Балканског Полуострва, у Тесалију, Епир, допирући далеко на југу. Остаци од тих колонизатора, који су се кроз Албанију и Тесалију пробијали, одбачени од Грка изгубили су се у албанским говорима и отишли на север и исток. Врло је тешко поуздано утврдити шта је са њима било. Трагови тих насеља и њихова језика свакако су остали у језицима оних балканских народа кроз које су они прошли. Научници, испитујући те језике, често наилазе на црте које су далеки одјеци тих прилика.

Почетком VI века главна маса западног дела Јужних Словена населила је Балканско Полуострво, и то тако да су претставници кајкавскога дијалекта заузели Словеначку, северозападни део Хрватске, а остали део Балканског Полуострва, на исток и југ (тј. Истру, јужну Хрватску, западну Босну и западну Далмацију) заузели су чакавци, а крај источно од њих заузели су штокавци.

Поводом овога треба напоменути три ствари: 1) да се простирање кајкавскога дијалекта не поклапа са називом „словеначки" иако је у основици кајкавски дијалекат једна целина, већ да се један део кајкавског дијалекта, онај који се находи у словеначким земљама назива „словеначким језиком", а кајкавски дијалекат у Хрватској, „хрватским кајкавским дијалектом", 2) да се чакавски дијалекат увек назива хрватским језиком, 3) како се у доцнијим временима штокавски дијалекат проширио и на један део крајева или је делимично и био од старина где је у близини био чакавски или кајкавски дијалекат, и у мешавини и блиским везама са њима дао и нове дијалекатске особине, извесни претставници штокавског дијалекта (нарочито католици) називају свој дијалекат хрватским. Из овога се види да словеначки језик значи део кајкавског дијалекта, да хрватски језик значи део кајкавског дијалекта, чакавски дијалекат и део штокавског, и, најзад, да српски језик значи већи део штокавског дијалекта. Према томе називи *словеначки, хрватски* и *српски* не дају нам, у језичком смислу, одређене појмове, већ једино називи – кајкавски, чакавски и штокавски дијалекат. Из тога излази такође да су називи српски, хрватски и словеначки иако данас национални, уствари политички или историски, у чијим се границама образовала у току времена извесна национална свест, али који се не поклапају са одређеним лингвистичким границама. Те лингвистичке границе воде нас непосредно у заједницу западног дела Јужних Словена где су се независно од доцније примене националних имена извела прва крупна дијалекатска разликовања.

Г.

ЗАПАДНИ ДЕО ЈУЖНИХ СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Сада прелазимо на историју коју су ти дијалекти имали на Балканском Полуострву. Она је за нас зато значајна што се њоме одређују моменти који су непосредно важни за испитивање нашег језика.

Рекли смо да су се кајкавски и чакавски дијалекти док су њихови претставници били изван Балканског Полуострва находили у ближим везама него што се находи према њима штокавски дијалекат; међутим, од доласка њихових претставника на Балканско Полуострво тај се однос из основа мења. Кајкавски дијалекат у једном своме делу постаје словеначки језик, део други кајкавског дијалекта добива у Хрватској особити развитак и делимично потпада под утицаје штокавског и чакавског дијалекта, уколико га та два дијалекта, а нарочито штокавски, не потискују.

Али за нас је нарочито важан однос два друга дијалекта: чакавског и штокавског. Иако се у чакавском дијалекту чува на различним местима још доста старих особина, ипак се може рећи да штокавски и чакавски дијалекат од доласка Срба и Хрвата на Балканско Полуострво живе узајамним, општим животом. Иако се у исто време у чакавском дијалекту не јављају све особине које и у штокавском, за чакавски се дијалекат може рећи да се развија у штокавском духу или, можда боље, да се оба та дијалекта развијају у истом духу. Оно што се јавља у штокавском, мало доцније и не свугде, јавља се и у чакавском. Подмлађивање, поднављање чакавских дијалеката иде у правцу поштокављавања и чисто би се могло рећи да таласи нових особина које се обично (не, разуме се, увек) јављају у штокавским центрима захватају поступно и, разуме се, у неједнакој мери чакавске дијалекте.

Тај блиски живот тих дијалеката, који је поново од њих начинио једну целину, допушта нам и захтева од нас да при непосредном испитивању нашег језика узимамо та два дијалекта као целину; међутим, када хоћемо да утврдимо најстарије стање њихово, ми се морамо подједнако ослањати на материјал и кајкавског словеначког језика и кајкавског хрватског дијалекта.

Из овога се виде сви главнији моменти из најстарије историје нашега језика:

1) Црте које је он понео из прасловенског језика када прасловенски језик није знао ни за какве дијалекте.

1 а) Црте које је он понео из дијалеката прасловенског језика.

2) Црте које је понео из јужнословенског прајезика.

2 а) Црте које је он понео из дијалеката јужнословенског прајезика.

3) Црте које је он понео из заједнице западног дела јужнословенског прајезика.

4) Црте које су се развиле у време његова цепања у кајкавски, чакавски и штокавски.

4 а) Црте из епохе веће узајамности кајкавског и чакавског дијалекта.

4 б) Црте из епохе балканске, веће узајамности чакавског и штокавског дијалекта.

Д.

СРПСКОХРВАТСКИ ДИЈАЛЕКТИ

Остаје ми сада да у грубим цртама пропратим даљу судбину основних српскохрватских дијалеката на Балканском Полуострву.

Рекао сам већ да је првобитни распоред дијалеката наших био друкчији него данашњи. Кајкавски се дијалекат пружао и по Славонији, а у току времена он се свео на три некадашње хрватске жупаније: *Загребачку, Вараждинску и Беловарску*. Чакавски је заузимао Хрватску јужно од Купе, део западне Босне (преко реке Босне) и западне Херцеговине (преко Неретве); у току времена свео се на острвље северозападно од Стонског Рата, на обалу Далмације западно од истога полуострва (Пељешца), на Хрватско Приморје и копно познато под именом Винодол, најзад се налази у централној и североисточној Истри. У другим крајевима има само остатака од њега (у Босни, зап. Угарској, на територији Хрватске јужно од Купе). Штокавски се дијалекат далеко проширио преко територије свога првобитнога простирања. Он испуњује западну Босну и Херцеговину, Славонију, део Хрватске јужно од Купе, Далмацију западно од Неретве и јужну и делимично западну Истру. На истоку он се проширио далеко по Западној Бугарској; пруга која саставља Кулу, Белоградчик, Искрец и иде између Радомира и Ћустендила према граници Југославије одваја штокавске говоре извеснога типа од дијалеката где се штокавски меша са бугарским језиком. На северу он испуњује Бачку (до линије која иде испод Сегедина а северно од Суботице и Баје), Банат (некад. Торонталску жупанију и западну половину некад. Тамишке) и Барању у великом делу (у делу који обухвата линија која полази од Баје у Бачкој, саставља Печуј и иде западно од Шиклуша).

На тој територији разликујемо у појединостима ове дијалекте.

Чакавски дијалекат, уколико се он данас говори, има две главне групе: *западни чакавски* (екавски са звуком *е* место старога ѣ), са архаичнијим цртама морфологије, акцентуације, па и фонетике. Он се находи, углавном: у Истри, Хрватском Приморју и на острвљу које им припада (географски); *источни чакавски* (са звуком *и* м. ѣ, икавски), са новијим склопом, са цртама врло блиским штокавском дијалекту. Находи се на далматинском острвљу и у Далмацији.

Нарочито место заузимају тзв. славонски посавски говори. По својим цртама данас заузимају средину између чакавског и штокавског дијалекта. Досадашња испитивања допуштају нам да и тачније одредимо њихово место: у основици као западног најстаријег дела новоштокавског дијалекта.

У штокавској говорној групи разликујемо: 1) средњештокавски и 2) новоштокавски. Овим се називима обележава старина црта ових говора.

Средњештокавски говори имају оне црте које су се у штокавским говорима развиле, углавноме, до половине или највише до краја XIII века.

Новоштокавски говори знају, истина у неједнакој мери, и за црте које су се развиле и после краја XIII века.

1) *Средњештокавски говори*. Они заузимају источну Србију (до пруге Тупижница, Слеме, Јастребац, Прокупље, Качаник, Призрен, и на југу до линије северно од Тетова, Скопља и краја више Штипа и Кочана). Ти су говори до краја XIII века или и до средине XIV-ог имали све особине осталих штокавских говора новијега типа; али од тога времена, отишавши далеко на исток, они су ту везу изгубили, почели су самостално да се развијају потпадајући под утицај туђих језика (нарочито романског, а такође бугарског). Ти се говори шире и у Западној Бугарској. Њихови утицаји у Бугарској допиру до пруге која саставља реку Искар и варош Ихтиман; али, као што је већ једном напоменуто, у чистом облику, колико се може данас о томе судити, они се пружају од Куле, Белоградчика, Искреца и у правцу између Ћустендила и Радомира. Називамо их архаичним зато што су сачували старе гласове (полугласник, вокално *л (ļ), р, ѓз* итд.), стари акценат (знатно упрошћен) и друге старије особине нашега језика. Имамо три варијанте: а) *тимочку* (са *ч* и *ц* м. *ћ* и *ђ*, и *л* вок.), б) *јужноморавску (лу, ђ, ћ)*, в) *кумановско-крашовску*.

2) Друга, највећа и најраспрострањенија група штокавских дијалеката јесу *новоштокавски дијалекти*. Они се пружају од говора архаичног типа на запад све донде докле се штокавски дијалекат уопште пружа. Ови су говори, углавноме, били основица нашег народног језика у књижевности у прошлости и они су основица данашњег нашег књижевног језика. Али и међу њима има извесних разлика.

Критеријум по којем их је данас најзгодније поделити у групе јесте замена звука старога јата; наравно, као сви критеријуми тако и овај – условни су и вештачке су природе. Јер замена старога јата са *е* находи се и у средњештокавским говорима. Али је мени стало овде макар и до релативног знака по којему се могу ставити у категорије главне говорне групе ових дијалеката.

По томе знаку разликују се три говорне групе:

а) *источна, екавска*, са ѣ = *е* која заузима део Старе Србије (између границе призренско-тимочког говора и Ибра, у грубим цртама), затим велики део Србије (Жупу, Левач, Темнић, Шумадију, Ресаву и целу севену Србију на истоку од границе тимочког говора), а на западу до линије што саставља Цер, Маљен, Повлен, Рудник, Ибар обухватајући Срем, Бачку и Банат.

б) *Јужна, јекавска*, са ѣ = *ије, је* (углавноме, према квантитету). Тим говором говори пре свега све становништво источно од Босне и Неретве у Босни и Херцеговини и оне пруге која означује западну границу источнога говора. Западно од поменуте границе у Босни и Херцеговини, затим у Далмацији, Хрватској, Славонији, Барањи и Истри говоре њиме сви православни станов-

ници. Сем тога, њиме говори и све становништво западнијих крајева које се служи књижевним језиком.

в) *Западна, икавска*, са ѣ = *и*. Икавски говори, углавноме, све католичко и муслиманско становништво западно од Босне и Неретве, такође и католичко становништво у осталим западним покрајинама (Славонији, Барањи, Хрватској, Истри и Далмацији) уколико говори штокавским дијалектом.

И ово груписање, као уосталом свака научна подела, има својих недостатака. Оно је само начин да се под једном карактеристиком скупи што већи број говора; уствари, међу тим групама има врло много веза и узајамних односа, тако да нигде међу говорима нема прекида. Има прекида једне или више црта, али у исто време има црта које спајају говоре који се у извесним правцима знатно разилазе.

Свака од ових група може се поделити на две говорне групе према основним цртама морфологије и акцентуације: на говоре са старијим морфолошким и акцентолошким цртама, и на говоре са млађим морфолошким и акцентолошким цртама.

У старијим говорима имамо:

а) непренесену акценгуацију: потòка, водѐ, девòјка, писа̀ти (= пòтока, вòде, дѐвòјка, пи́сати);

б) немамо наст. *-ма* у loc. plur. (м. водама = вода(х).

У новијим:

а) пренесену, савремену акцентуацију књиж. јез.; и

б) већином *-ма* у loc. plur.

Према томе у првој групи, источних, екавских говора имамо:

а) *косовско-ресавски* говор, архаичнији и

б) *шумадиско-сремски* (који обухвата и Банат, Бачку и северозападну Србију) – новији.

У другој групи, јужној или јекавској имамо:

а) *зе̄тско-сје̄ничку грӯпу* (коју одваја од остале групе јужних говора на запад пруга: Которски Залив, Никшић, Брсково–Сјеница), старију архаичнију; и

б) *херцего̄вачку*, млађу, новију, модернију (на запад од прве групе).

У икавској или западној групи разликујемо такође:

а) *икавски ста̄рӣји* (нарочито у Босни и Славонији) и

б) *икавски млађи* (разбацан по различним крајевима).

Ако од ових говора старији, косовско-ресавски, зетско-сјенички (зетски) и икавски старији, и имају сличних црта, за њих се не може рећи да представљају заједнички развитак, неки заједнички језички покрет; њихова је сличност често баш у томе што нису изменили своје старе црте (као нпр. једнакост старије акцентуације); али млађи говори овога типа: шумадиско-сремски, херцеговачки и икавски новији претстављају резултате заиста једног покрета уједначавања ових говора. Они су сви под истим импулсом развили исту акцентуацију или исту или врло сличну морфолошку систему. Тај сличан развитак говора, који су се у један мах узајамно разишли, извршио се под утицајем премештања народних маса у нашем народу од половине XV века. Када су Турци заузели Србију, па затим и остале српскохрватске земље: Босну, Хум (Херцеговину), Зету итд., они су проузроковали велика сељења народних маса

која су поново повезала и у непосредну везу довела оно што се већ прилично било одвојило. На тај начин су три велика дела екавског, јекавског и икавског говора – дошла поново у везу и дала у резултату свога развитка подмлађене новије говоре источног, јужног и западног типа. И ти су говори и образовали основицу данашњег књижевног језика, само што је, у току времена, западни (или икавски) део изишао из књижевне употребе. На тај начин су два новија говора овога типа, шумадиско-сремски и херцеговачки, дали и два изговора књижевног језика. Књижевни се језик (и говорни) само толико разликовао од народних дијалеката овога типа што се од оба књижевна дијалекта тражила потпуна идентичност у свима цртама сем у изговору звука јата (у пракси се и то није одржавало), док је у самом народном склопу тих дијалеката било и других разлика.

Ђ.

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И НАРОДНИ У ПРОШЛОСТИ

Изгледало би да је то увек једно исто јер шта је природније него да народни језик, добивши писмени израз, постане књижевни језик, и да се, будући у даљој употреби код претставника даног народа, развија у народном духу. Али та толико природна ствар ретко се огледа у потпуности у књижевним језицима.

Код нас је требало да прође доста времена док народни језик није постао књижевни.

Ако узмемо хронолошки ред, тј. како су се књижевни језици јављали у историји наше књижевности, добићемо овакву слику.

У првим почецима књижевног развитка нашег народа Срби и Хрвати имају заједнички језик. То је старословенски језик Ћирила и Методија у српскохрватској редакцији. То значи да је у нашим књигама био језик нама донекле туђ, само са нашим изговором. Оне гласове (нпр. ж, ѧ, ы) које Срби и Хрвати нису имали – они су заменили својим гласовима (*у, е, и*) оставивши све друго како је било у том језику, и речник, и облике и гласове. Ако су гдегод били гласови (на пр. свѣшта), које су Срби и Хрвати могли прочитати (шт), они су их оставили ма на том месту они имали и својих гласова (ћ и сл.).

Тај старословенски језик у српском делу нашег народа задржао се (писан ћирилицом) до краја XVII и почетка XVIII века, понегде и до још новијег времена. На њему су писани и оригинални споменици српске књижевности (житија, летописи, хронографи, Душанов законик итд.), све црквене књиге и многобројна и врло богата преводна књижевност. Тај црквени језик мењао се у црквеним делима; када се одвајао сувише од првобитних текстова, он је поправљан и поново враћан на правилност старословенског језика. Како је он био и језиком цркве, то је његова правилност морала бити чувана као светиња, а свештена лица била су стални његови регулатори. Има доста малих реформа у томе језику до XV в., а у то време Константин Филозоф (из Ћустендила), под утицајем сличних реформатора црквенога језика у Бугарској, исправља последњи пут тај језик тежећи да га спољашњим обликом приближи што више грчком језику. Његов начин исправљања књига назива се *ресавским, ресавским изводом* или *ресавском школом*.

Споменици српске редакције старословенскога језика у XIII и XIV веку постају врло распрострањени на Балканском Полуострву; у XV, XVI и XVII они владају готово свугде где је на Балканском Полуострву било словенске православне цркве. Испуњују све српске крајеве, целу Македонију, целу западну Бугарску и продиру до Варне и Једрена у источној Бугарској.

Око средине XVIII века тај је језик замењен црквеноруским језиком који је остао до данас језиком православне цркве код нас.

Код Хрвата црквенословенски језик није излазио из цркве, а познато је да су тек понеке парохије западне Далмације, нарочито острвља, затим Хрватскога Приморја и Истре имале право да извесне делове службе служе на словенском језику. Позната је велика борба у X веку против словенске службе од стране високога свештенства Далмације (сабори у X и XI в.) која ипак није успела потпуно. 1248 г. папа Инокентије IV потврдио је права парохијама да и даље употребљавају словенски језик где се он дотле затекао, и то право имале су парохије до данас (оно им је на различне начине сужавано, али је дошло до најновијег времена). Отуда су школе „глагољаша", тј. свештеника који су се учили словенском језику на глагољским књигама на острвљу (нпр. у Врбнику на острву Крку). У новије време је основана и Академија крчка за издавање (опет на острву Крку) старих споменика хрватске глагољске литературе.

Глагољске књиге употребљавале су се до краја XVIII века, а после тога времена већином су се употребљавали текстови транскрибовани латиницом, и дотерани према народном језику. У другој половини XIX века било је покушаја да се отпочне са поновним поправљањем тих књига и увођењем у цркве. Нешто је од тих исправљених књига и издато.

Поправљање глагољских књига у најновије време било је потребно, јер су неки, а нарочито Рафаело Левaковић (у XVII в.), радили на исправљању глагољских текстова према унијатским малоруским књигама.

Библиографију глагољских књига и преглед рукописа израдио је Иван Милчетић (Старине књ. XXXIII), а развитак хрватских глагољских писмена израдио је Јагић (у Енциклопедији слов. филологије, св. 3, Глагољско писмо, 1912, на руском језику).

Не треба само мислити да се Срби и Хрвати деле и по употреби ћирилице и глагољице. Истина је да је глагољица у дугој употреби остала код Хрвата, али она се некад употребљавала и код Срба; само Срби су брзо заменили сложену глагољицу простијом ћирилицом, а Хрвати, којима никад католичке власти нису допустиле да словенска служба код њих постане општа, морали су да задрже старину, уз то нарочито онога типа који их је доцније згодно делио од православних. С друге стране, и у Далмацији далеко на запад од Неретве имамо трагове употребе ћирилице; а у Босни католици су је каткад употребљавали до XIX века.

До краја XV века има мањих или већих споменика у различним деловима нашег народа, писаних на народном језику (и код штокаваца и код чакаваца), али се не може рећи да је до тога времена народни језик постао књижевним језиком; то се тек може рећи од краја XV в. Овамо долази у обзир пре свега дубровачка књижевност са херцеговачким (или јужним) наречјем у основици и са понеким знацима утицаја чакавског икавског говора средње и северне

Далмације. Може се рећи да је употребом херцеговачког наречја богата дубровачка књижевност необично утицала да се ово наречје полуларише за књижевност и да зажеле њиме писати и они који су говорили другим наречјима. Другу струју претставља употреба чакавског у старије време, а доцније штокавског икавског говора или говора помешаног од црта оба ова говора. Главна је његова црта икавизам; у доцнија времена, у XVII и XVIII веку, преовлађује у њему штокавска нијанса. Овим су говором писали писци Далмације, западне Босне и Славоније. Они су били католици, и већи део њихова рада посвећен је питањима вере, обучавању народа у вери. Као што смо видели, и данас претставници ових области католичке вероисповести говоре икавским говором (али ипак најкрупнији писац босански ранијег времена Матија Дивковић – писао је јужним говором; он није био родом из западне Босне). У XVIII веку, управо у његовој последњој четвртини, јављају се књижевна дела и на источном наречју (Ј. Рајић, Доситеј итд.) у Војводини; она се доцније у целоме низу продужавају без престанка у Војводини и Србији.

На тај начин, пре појаве Вука Караџића ми имамо у употреби народни језик све три нијансе: источне, западне и јужне. Посматран са историске тачке гледишта, Вук је само учврстио оно што је већ било у народној употреби. Он је зато и могао рачунати на широке масе нашег народа. Народни језик екавског, јекавскога и икавскога типа већ је постојао у књижевности; остајало је само да се прокламује законитост и обавезност њихове употребе. То је учинио Вук, само што је Вук учинио још један корак даље.

Вук је допуштао употребу сва три основна дијалекта који су се и дотада употребљавали у књижевности; али је тражио да их употребљавају према њиховој тадашњој употреби у народу. Он је кидао са традицијама; он је хтео да отпочне нов живот књижевног језика на основици најновије епохе развитка народног језика.

И тако, од Вука Караџића имамо опет употребу народног језика у књижевности. Ми знамо да су идеје Вукове победиле. У пракси место три нијансе које је он допуштао ми имамо од половине XIX в. управо две, јужну и источну. Овде већ улазимо у питање савременог језика о којем ћемо говорити на другом месту.

Од епизодског значаја је употреба код Хрвата кајкавског наречја. Од друге половине XVI в. до Илирског покрета у XIX в. (тридесетих година XIX в.) употребљавао се у цивилној Хрватској, северно од Купе, кајкавски дијалекат. Али данас и сви хрватски кајкавци употребљавају јужно књижевно наречје. Од епизодског је значаја такође, само још од мање вредности, књижевни језик мале протестантске књижевности у Истри у XVI в., јер је цео покрет био убрзо угушен а са њим и протестантска литература. Језик је био делимице чакавски, са позајмицама из штокавског и са угледањем на језик далматинске књижевности.

Е.

ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НАШЕГ ЈЕЗИКА

Јасно је да у изворе улази све оно што је на нашем језику до данас писано, сва књижевна дела, акти, дипломе итд. Али, наравно, сви су ти споменици од врло неједнаке вредности за нас. Тако исто сви наши дијалекти претстављају врло важан извор за проучавање нашег језика.

Остављајући дела у којима се находи данас већ обрађен језик, ја ћу се зауставити на изворима за проучавање нашег језика од најстаријих времена до данас.

1) Како ми имамо споменика на нашем језику тек од почетка XII века (в. ниже), за ранија времена могу нам послужити као извор цитати наших речи, места, имена личних итд. у споменицима грчким и латинским. Само треба и једне и друге узимати у добрим издањима, да се можемо ослонити на облик у којем се какав назив јавља. Обично се за то узимало данас већ сасвим недовољно издање Рачкога *Документа* (Загреб, 1877, Monum. Slavorum Meridionalium св. 7.) у којем су одломци из тих писаца до 1100 год. За листине се можемо служити, уколико су критично издане, великим Codex diplomaticus (2–14 књ. у издању Т. Смичикласа).

2) У црквеним споменицима (глагољским и ћирилским) има мало материјала за народни језик; али ипак у случајевима кад писци греше или удешавају цео склоп свога језика према своме домаћем говору – може се и у њима наћи по које драгоцено зрнце. Сетимо се напр. да су јеванђеља босанска „икавска", или колико старих народних особина има у Мирослављеву јеванђељу, па ће нам то бити потпуно јасно. Набрајање ових споменика иде у историју књижевности, где ћете наћи и друге примедбе о њима (в. главу о азбукама).

3) Иако и у актима „приватне" садржине има много више народног елемента неголи у претходној групи споменика, ипак и у њима тај елеменат није потпуно чист, често и ту има доста црквених елемената. Али је ова група извора несравњиво важнија од претходне. Ту треба утврдити неколико ствари: 1) да је издање добро (по могућству се треба служити оригиналом или снимцима са њих); 2) да се зна где је и кад је документ писан; 3) да се зна порекло писара. Редак је случај када наша данашња издања испуњују све те тачке, и тада остаје до критичности испитивачеве да онако и онолико употреби од материјала колико се само сме и може употребити.

Глагољске повеље је издао Ив. Кукуљевић–Сакцински под називом Acta croatica (1863), а преиздао их је, недовољно критички, ћирилицом проф. Ђ. Шурмин (1898 г.). Глагољске повеље отпочињу са 1100 год. натписом на плочи у Башћи (на Крку) и иду до краја XV в. (1498). После тога времена има много аката глагољских, али они нису издати на једном месту.

Од статута и закона да поменемо издање хрватских статута Рачког, Јагића и Чрнчића (Statuta et leges vol. IV, 1890 у издању Југослав. акад. знан. и умјетн.), затим издање хрватских градских статута (Хрватски Урбари у издању Југослав. акад. итд).

Ћирилске повеље познате су нам у великом броју. Оне претстављају акта врло различне садржине: уговори државни, признанице, хрисовуље којим се признају права манастирима и дају различне дотације итд. У највећем броју

их је издао Фр. Миклошич – Monumenta serbica (1858), затим Медо Пуцић у две књиге (Споменици српски, 1858, 1862), Љуб. Стојановић (Старе српске повеље и писма књ. I 1 и 2) и многи други. Па ипак до данашњега дана нема потпунога и критичнога издања ових наших повеља; истина, Стојан Новаковић издао је 1912. год. велику збирку „Законских споменика српских држава" (у Београду), али та је збирка израђена са засебним задатком: из свих повеља вађени су и навођени они делови који су имали правно-политички садржај. Прва је ћирилска повеља од 1189 г. Кулина Бана Дубровчанима; а има их из свих наших крајева после тога времена у којима се ово писмо употребљавало.

Затим треба поменути Споменик Српске акад. наука (у много књига), Зборник за историју, језик и књиж. и друга посебна издања споменика и о старим споменицима. Студија има у Гласу II одељка.

Од хрватских статута највећи, пољички, писан је ћирилицом.

И у записима и натписима има каткада интересантних црта. Велику је збирку њихову издао Љуб. Стојановић, под називом „Стари српски записи и натписи" I–VI (Београд, 1902. и доцније) у поменутој збирци Зборника.

4) Четврту групу споменика ове врсте претстављају књижевни споменици. Поред оних момената на које треба обратити пажњу и при испитивању повеља, овде треба имати на уму још ово троје: 1) да ли се у некој књижевној особини не огледа књижевна традиција; 2) да се писац није находио под утицајем каквог страног језика и 3) да се он није находио под утицајем књижевних споменика из других крајева у којима се и огледа језик дотичних места. Када се све то издвоји, оно што остане може се употребити као поуздан материјал за историју језика нашег извесног времена и извесног краја.

Највећа колекција старих писаца, данас прештампаних, јесу Stari pisci hrvatski у издању Југослав. акад. зн. и умј.; нешто је штампала и Српска акад. наука. Иначе, кад нема савремених критичких издања морају се употребити или старија издања или оригинални рукописи. За проучавање старог језика значајне су Starine Југ. акад., Građa и Djela; затим Јагићево издање Veteris Testamenti prophetarum interpretatio istrocroatica Seculi XVI (1897) – један од интересантних текстова малене протестантске литературе.

5) Овамо долазе старе граматике и речници у којима је материјал већ систематисан. Али ми и њих морамо сматрати као објекте за испитивање; јер тек када се утврди шта је месна црта и изворна код писца, његов се материјал може употребити као поуздана грађа за историју нашег језика. Иначе они имају само лексикографски значај, у погледу значења и природе речи које се у њима находе.

Поред Вранчићева речника (Млеци, 1595) да поменем граматику Бартола Кашића (од 1604) на латинском језику. Писац је био са острва Пага, писао је штокавским књижевним и каткад јекавским наречјем.

Године 1649. издао је Микаља, човек италијанског порекла, свој речник „Благо језика словинског". Има доста материјала из чакавских и штокавских говора Далмације. Предлаже и узима херцеговачко наречје за књижевно. Имамо два дубровачка речника: Дела Беле (од 1728), дело критичније и Стулића (Gioachimo Stulli, 1806) мање критично и мање употребљиво због мноштва са стране узетих и самостално направљених речи. Најзад, Riczoslovnik Волтиција, Истранина (1803) – писан икавским „илирским" наречјем, има такође и добра материјала.

Остала три речиика: Хабделићев (1676), Јамбрешићев (1742) и Белостенчев (1740) имају значаја нарочито за кајкавско наречје.

6) За познавање савременог језика – нема дела које би обухватило целокупну савремену књижевност. Од нарочите су вредности два речника.

Вука Караџића, *Српски рјечник* (1818, 1852, 1897, 1935) у којима је речнички материјал, углавноме, из Вукова краја и из крајева у којима је Вук био на својим путовањима.

Рјечник хрватскога или српскога језика отпочео га (1880–1882) издавати Ђ. Даничић, а продужили Ваљавец, Броз, Будмани и Маретић. У новије време обрађује га група стручњака (последња св. XVI, 1). У њему је сем Вукова речника и Вукова језика Даничићев језик, народне речи што су покупљене по говорима, затим још неких књижевника XIX в., а најглавније су речи из књижевних споменика од почетка југосл. књижевности до краја XVIII в. Издаје га Југославенска академија знаности и умјетности.

Рјечник хрватскога језика (1901, Загреб) израдио Фр. Ивековић и Иван Броз на основу Рјечника Југославенске академије, затим Вукова, Даничићева и, донекле, Његошева и Милићевићева језика. Још да поменем Српско-немачки речник (1928) Кангрге и Ристића и Л. Бакотићев речник (1936) са тумачењем речи на нашем језику.

Од граматика, поред Мале граматике српског језика (1850), Облика Даничићевих (1863), најважнија је Граматика и стилистика хрватског или српског језика Т. Маретића (1899). У њој је дат преглед језика Вука Караџића и Ђ. Даничића. Затим имамо две граматике на страним језицима: Budmani, Grammatica della lingua serbo-croata (Беч 1867), врло кратка, али у своје време одлична књига, и A. Leskien-a Grammatik der serbo-kroatischen Sprache I део (Heidelberg 1914). Гласови, основе и облици. Рађена према научним потребама немачке литературе. – Има и велики број нових граматика на нашем и страним језицима.

7) Материјал из наших дијалеката. Поред тога што данашњи материјал наших дијалеката претставља последњу слику развитка нашега језика, његов народни организам, познавање дијалеката је потребно да би могло тачно да се одреди дијалекатско место свакоме споменику, јер иако се дијалекатска слика од старих времена до данас мењала, ипак кад имамо тачно насликану данашњу слику дијалеката, ми можемо на основу ње и онога што нам дају споменици утврдити њене промене у прошлости и одредити место споменика и судбину језичких црта које испитујемо.

Било би најбоље када би се могла утврдити на основу споменика слика развитка наших старијих говора и када би се могле показати све мене кроз које је она пролазила претварајући се у данашње дијалекатске односе. Али то је немогуће јер за то нема довољно материјала. Зато ми из узајамности данашњих говора и горњег материјала прошлости – можемо дати само општу слику тих измена, у њеним главним линијама.

С друге стране, у књижевним дијалектима било је језичких црта које нису потекле из народног језика; зато је корисно показати проучавањем народних дијалеката и њиховим поређењем које даје и унутрашњу везу језичких појава, шта је у књижевном језику рефлекс народнога, живога језика, а шта није. У исто време проучавање дијалеката, у којима се сачувало и толико разноврсности и толико старине, даје могућности да се одели ортографска црта у језику

од гласовне и, уопште, да се писани материјал, ма с које стране то било, оживи налажењем црте у народу која живи или закључивањем на основу дијалекатског материјала да је она могла постојати. Навешћу само најважније збирке.

Општи преглед дијалеката (са картом) види код А. Белића – *Діалектологическая карта сербскаго языка*, Петроград, 1905; *О српским или хрватским дијалектима*, Глас 78, 1908 и *Zum heutigen Stande der serbischen Dialektologie*, Rocznik slawistyczny III, 1910 (са картом).

О новоштокавским говорима: М. Решетара, Der Štokavische Dialekt, Беч, 1907.

О чакавским дијалектима: Решетар, Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen (Archiv für slavische Philologie XIII, 1890), А. Белић: Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, Петроград, 1910.

Знатан материјал о српскохрватским говорима в. у Српском дијалектолошком зборнику С.А.Н., у Радовима Ј.А.З.У., у Зборнику за нар. жив. и обичаје Ј.А.З.У., Јужнословенском филологу I–XXI и тамо наведену литературу и најзад у славистичким часописима у иностранству.

Ж.

ДОСАДАШЊЕ ПРОУЧАВАЊЕ НАШЕГА ЈЕЗИКА

Покушаћу да вам дам у најкраћим потезима историју наше науке. Истина, та наука није само јужнословенска, иако су Јужни Словени дали врло истакнуте људе у том правцу; она улази у заједницу проучавања свих словенских језика, и зато је врло тешко одвојити напредак у једном делу словенске лингвистике од таквих напредака у њеном другом делу.

Задатак српскохрватске лингвистике јесте: да се утврди у данашњој науци нашој савремени начин испитивања, да се створи тачна слика о развитку нашег језика до данашњег дана и да се да тачна слика о његову стању. По себи се разуме да се у размерима остварења овога задатка огледа напор целокупне наше науке до данас. Зато ћемо ми, задржавајући се на појединим радницима и њиховим делима, показати како се ишло у напредовању наше науке.

За историју наше науке нема још засебне књиге, већ је она ушла у историју словенске филологије коју је израдио слависта Ватрослав Јагић. Али, како је Јагић у свом делу хтео сувише обухватити и како се, по мом мишљењу, није држао увек савремених критеријума у оцењивању научних праваца и дела научних, а сем тога и у узимању материјала за ову књигу, ово дело заслужног слависте нема карактер историје наше науке. Оно је богата ризница сваковрсног материјала, различних обавештења и мишљења о људима и радовима врло неједнаке вредности. Поред врло живо и даровито написаних страна, портрета, успомена, оштроумних примедаба и напомена има такође много безбојних страна, места у којима се осећају још личне ноте, а не суд историје. Зато у свом крајњем резултату, иако врло корисна, ова историја словенске филологије не даје јасну претставу ни о ономе што је стварно урађено у нашој науци, нити што је добро у њој урађено, а такође не издваја из урађеног посла што има да се уради у будућности. Као помоћна књига, као збирка библиографског и биографског материјала из целе простране области словенске филологије (етнографије, историје књижевности, историје народа и науке о је-

зику) она је врло драгоцена (изашла је као прва књига Енциклопедије словенске филологије: Энциклопедія славянской филологіи, Петроград 1910).

Иако су претставници нашег народа и раније радили на проучавању нашег језика (ми смо о њиховим делима говорили као о изворима за проучавање нашег језика) и према томе улазе потпуно у историју наше науке, ми ћемо ипак отпочети своје излагање тек од Вука Караџића; јер они нису утицали на развитак саме науке о језику код нас, већ су јој пружали материјал као и друга књижевна дела. Једина је разлика од њих што се у речничким и граматичким делима ранијег времена бележи и акценат; али вредност томе акценту и знацима којим се он обележава треба тек одредити; дакле, и с те стране она претстављају материјал за испитивање нашег језика, а не дела која су непосредно потстакла савремени начин испитивања нашег језика.

Вук Караџић (1787–1864) је у својим делима полазио од народнога језика и у њима нам је тај језик дао. Зато његова дела у том правцу чине основицу не само проучавања савременог књижевног језика него нашег народног језика уопште. Народне умотворине које је он издао – такође су драгоцен извор за познавање нашег језика. Према томе Караџић у својим делима, нарочито Рјечнику (у II-ом издању 1852), издањима народних песама и приповедака, затим својим делима, дао нам је драгоцен материјал херцеговачког наречја, и материјал врло добро изнесен. Има данас спора око тачности изношења неких црта код њега, али је, несумњиво, највећи део материјала нарочито онај који потиче из његова матерњег говора, одлично изнесен. Сем тога Караџић је знатно допринео да се и други дијалекти наши познају (у речнику и другим делима). Тај део материјала данас је и по начину изношења и по осталоме – застарео; али први и главни део његова материјала има и данас и имаће увек пуну своју вредност, будући, с једне стране, основица нашег језика, а претстављајући, с друге, тачно записане текстове извесне епохе развитка нашег језика.

Овом приликом морам споменути велики значај за Вука Караџића Јернеја Копитара (1780–1844), Словенца, бечког слависте и цензора словенских књига. Он је био и учитељ Вуков, његов руководилац и његов помагач. Без Копитара тешко да би се појавио Вуков Српски рјечник, у којем је превод речи на немачки и латински израдио сам Копитар.

Сем овде поменутих Вукових дела, његове граматичке погледе наћи ћете у скупљеним „Граматичким и полемичким списима", Вука Стеф. Караџића (три књиге, Београд, 1894). Исп. још А. Белића О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик, 1908 (Глас 82, 1910) и засебно у књизи Вукова борба за народни и књижевни језик (Београд, 1948).

Вукова дела давала су могућности да се савремени народни и књижевни језик исцрпно и свестрано проучава. Али пре него што поменемо онога који је тај посао узео на себе, морамо се зауставити на чувеном слависти Павлу Јосифу Шафарику, који је поред драгоцених издања споменика за српску науку (у његовим Památky dřevního písmnictvi Jihoslovanův (II изд. 1873) дао у својим Lesekörner der serbischen Sprache (од 1833 г.) прву и тачну претставу о првим почецима развитка српскога језика и о његову односу према старословенском. Он је јасно видео да су то два засебна језика, да се њихово проучавање мора оделити од проучавања старословенског језика. Он је покушао да дâ и основне особине српскога језика.

Овај рад је још проширио Фрања Миклошич (1813–1891), Словенац, проф. Бечког универзитета, који је први учинио могућним упоредно проучавање словенских језика. Он је дао и граматику старословенског језика и синтаксу словенских језика, које су заједно са његовим другим делима дуго време биле основица целокупног лингвистичког рада словенских научника. У многим правцима од њега се находио у зависности Даничићев рад, а такође и Новаковићев. У Миклошичевим делима огледало се стање лингвистике 50-тих и 60-тих година. Како је он резултате упоредне граматике свога времена, који нису били ни најмање дефинитивни, преносио као нешто сасвим дефинитивно на словенске језике и у њима тражио само потврду за њих (као што је чинио и Даничић у многим својим испитивањима), то велики део његова материјала има у себи карактер шаблонске поделе на категорије. Али сам материјал он је износио са необичном поузданошћу и дубоким смислом, и тако је омогућио његово даље обрађивање. Он је тиме покренуо не само развитак словенске лингвистичке науке него развитак тадашње опште лингвистике и упоредне граматике индоевропских језика.

Његова дела – издања: Шишатовачки апостол (1853) и Monumenta serbica (1858), досада је најбоља збирка српских повеља; написао је: Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen: Lautlehre (1852), Formenlehre (1856), Syntax (1868–1874), II изд. 1883, Stammbildungslehre (1875), Formenlehre (II изд. проширено 1876), и Lautlehre (II изд. 1879), Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum (1862–65), најбољи и досада речник црквенословенског језика; Slavisches Etymologisches Wörterbuch (1886), једини потпуни општесловенски етимолошки речник, иако врло застарео.

Сем ових издања која се тичу и нашега језика, Миклошич је написао и безброј расправа у којима је разматрао материјал словенских језика са различних страна. Он значи целу епоху у развитку словенске филологије, епоху када се тек рађало историско проучавање језика.

Први потпуни преглед историје српскога језика дао је Рус А. Мајков (1857) уз историју српскога народа. Историја српскога народа је лепо и корисно израђена, али историја српскога језика израђена је на тако несигурним филозофско-историским основима да није имала никакав утицај на даљи развитак проучавања нашег језика.

Ученик и пријатељ Миклошичев – Ђура Даничић (1825–1882) необично је покренуо проучавање нашега језика и у науци о нашем језику доскоро је једини историски материјал био онај који је он изнео. Велике су заслуге Даничићеве: што је са необичном прецизношћу утврдио облике речи у нашем језику, њихова значења и употребу у реченици и што је са сигурношћу којој нема једнаке до данас бележио акценте у нашем језику. У „Рату за српски језик и правопис" (1847) Даничић је са много оштроумља и ерудиције дао научно оправдање Вукове ортографске реформе. 1850. је издао *Малу српску граматику*, прву научну граматику савременог језика; затим 1858 – *Српску синтаксу* (науку о падежима), коју доцније није продужио, а која је у својој врсти била у своје време једно од најбољих дела словенске синтаксе; 1863–4 *Рјечник из књижевних старина српских* (код нас до данас једини), затим је издао велике споменике наше старе књижевности: Никољско јеванђеље (1864), Доментијана (1865), Теодосија (1860), Данила (1866) и многе друге текстове у Гласнику ученог друштва и доцније у Старинама. 1874. изашла је његова

Историја облика српскога језика до свршетка XVII в., 1876 изашле су *Основе српскоī или хрватскоī језика*, 1877 изашли су његови неуспели *Коријени ријечима од њих посталијем у српскоме или хрватскоме језику*, а у више издања излазили су и његови *Облици српскоī језика*.

Даничић је зависио од науке свога времена, а нарочито од онога облика у ком ју је износио Миклошич, јер Даничић сам није вршио никад испитивања која би га одвајала од нашег језика; ту се ослањао на друге. Зато је у изношењу веза нашег језика са другим често застарео и готово увек сумаран; он такође није износио ни унутрашњу везу међу појавама остављајући да та веза буде јасна сама из факата. Али је зато умео да пронађе факта и да их изнесе са ретком виртуозношћу, тако да нека његова дела имају и данас своју пуну вредност, као издавач текстова, према начину како се то радило у његово време, био је такође одличан.

Његово последње велико дело јесте *Рјечник хрватскоīа или српскоīа језика* (1882) који издаје Југославенска академија. То је историски речник нашег језика са нешто материјала из најновије епохе развитка нашег језика. Њега су продужили обрађивати (изашло досада 15 и нешто више великих књига): Ваљавец, Броз, Будмани и Маретић, који је решио да сузи опширност са којом су се до њега износили примери у овом речнику (В. Јужносл. филолог V, 1–26). У новије време обрађује га група стручњака.

Да поменем три граматике које су изашле у ово време и које су имале извесну вредност: Игњата Брлића на нем. језику – Grammatik der illirischen Sprache (1833 – интересантна због тачности са којом је у њој дао своје славонско наречје), В. Бабукића (1854) Ilirska slovnica, која је била „званична" граматика Илирског покрета, али је, уствари, била застарела већ у време свога јављања, и А. Мажуранића (1858) Slovnica hervatska (она је драгоцена због примера из чакавског дијалекта који су у њој акценатски тачно дати).

У време Даничићево, одмах после 60-тих година, отпочиње свој рад Ватрослав Јагић (1838–1923) на словенској филологији. Јагић претставља целу епоху у развитку словенске филологије. Живога духа, проницљивога талента и неописаног трудољубља, Јагић је радио на многим пољима словенске филологије трудећи се да је захвати што шире, као што су чинили његови претходници Копитар и Миклошич. Иако се не може рећи ни за једну њену грану да јој је Јагић оснивалац и да је њен развитак пратио од почетка до краја, нема поуздано ни једне коју у извесном правцу није унапредио. *Он је некадашњи најистакнутији слависта, патријарх словенске филологије у последњим годинама рада.* Нарочито за проучавање старословенског језика Јагић је урадио више него ико други. Осим свега тога, водио је у току 40 година летопис славистике у своме часопису на немачком језику (Archiv für slavische Philologie).

Укратко ћу овде поменути само оно што се непосредно односи на српскохрватски језик.

1864 год. дао је за своје време ваљану хрватску граматику. У великом броју расправа у Književniku, Radu Југослав. академије (нарочито у IX књизи о подмлађеној вокализацији у српскохрватском језику), Starinama, доцније Archiv für sl. Philologiè Јагић је обрадио многа питања из српске лингвистике. Иако има много духовитих опажања и лепо формулисаних појава у тим расправама, ипак већ у њима претеже филолошка страна, описивачка а не лингвистичка. Он је и доцније више волео да се бави утврђивањем факата, него да им тражи

и показује унутрашњу везу и даје законе који се јављају као њихова апстракција које би даље развијао и примењивао на општу науку. Отуда и долази то, да је Јагић врло радо издавао споменике. Да поменем издање глагољских српскохрватских одломака: Бечких листића 1890, Гршковићевих одломака (Старине XXVI), Михановићева октоиха (Rad II), Огледа старе хрватске прозе (Старине I, II, V), Светостефанског хрисовуља (1890), Хрвојева мисала (1891), Живота Деспота Стефана (Гласник С. У. Д. 42), Књиге Пророка у истарском преводу XVI в. (1897), Менчетића и Ђ. Држића и др. (Стари писци I, II, IV, V), Пољичког (1890), Винодолског и Врбанског статута (на руском 1880) итд. Он је одличан познавалац старословенске (он је издао Зографско јеванђеље, Маријино јеванђеље и др.) и старохрватске глагољице о којој је написао опширно дело у Енциклопедији словенске филологије (Петроград, 1911).

У свима својим издањима Јагић је врло тачан. Он је и у том правцу, дајући обрасце одлично изданих споменика, који су одговарали потпуно својим оригиналима, благотворно утицао на развитак тога рада у свих Словена (В. Јужносл. филолог III, А. Белић: В. Јагић).

У ово је време радио и био је један од првих сарадника на Јагићеву Архиву Август Лескин (1840–1915), професор Лајпцишког универзитета. Поред врло корисних, махом филолошких дела посвећених различним словенским језицима, да поменем његове студије о српском акценту (1885, 1893 и у Архиву 1899) које су знатно потпомогле развитак наше акцентологије. Раније сам већ поменуо његову граматику српскога језика. Лескин је давао акценатска правила која су се огледала у материјалу Вука Караџића и Даничића, а други су испитивачи, као напр. А. Мазинг (Die Hauptformen des Serbischen Akzentes, 1876) улазили у физиологију наших акцената.

Правац Миклошићев и Даничићев продужио је Стојан Новаковић (1842–1915), који је као и Јагић радио на многим пољима словенске, управо српскохрватске филологије.

У науци о језику, којој је посветио мање пажње неголи историји књижевности и историји народа, он је неоригиналан. Поред његове *Српске граматике* која је изашла (од 1879) у више издања, *Примера књижевности и језика* (Београд 1877, 1889, 1904), он је издао доста старих споменика у Гласнику, Старинама и Споменицима Срп. ак. наука. Из области језика да поменем *Физиологију гласа и гласова срп. јез.* (Гласник С.У.Д. 37), данас застарелу.

У описном филолошком правцу ради проф. Загребачког унив. Тома Маретић (1854–1938). Његово је најзнатније дело Gramatika i stilistika hrv. ili srpskoga jezika. Иако је ограничена углавном на материјал народног језика, Вукова и Даничићева, као збирка провереног материјала савременог језика најбоље је дело у нашој филолошкој литератури. Али и ту, као и у другим делима својим (О народним именима и презименима, Рад 81–82, Историји хрватскога правописа, Загреб 1889 итд.), главно је драгоцен материјал.

Рад Јована Бошковића (1834–1892) углавноме је практичан; он је неговао граматичку чистоћу српскога језика. Како је отпочео 1854 са чланком „Треба ли књижевници да уче свој језик", тако је и продужио да се стара и пише о чистоћи и правилности књижевног језика (О српском језику I–II, Београд, 1887, 1888).

Синтакса је била дуго без оригиналних радника, остајући на оном ступњу на којем ју је оставио Миклошич, Пера П. Ђорђевић (1855–1902) почео је да је обрађује у савременијем правцу (1889 Падежи без предлога), доцније О реду речи (Глас С.А.Н. LIII 1896), али, нажалост, није дао потпуне основице савремене синтаксе. П. Ђорђевић је са успехом учествовао у редакцији Вукових дела у новом државном издању (Српскога рјечника 1897, Српске граматике и Полемичких списа, I–III).

Корисни су радници на унапређивању наше науке, иако по своме правцу нису оригинални, јер су продужавали правац Миклошичев и Даничићев, ови испитивачи различних страна нашега језика: *Иван Броз* (1852–1893), једно време уредник *Речника Југослав. акад.*, писац корисних књига за школу и за народ о нашем језику; писац добра Правописа, један од састављача познатог речника Броза и Ивековића; *Матија Ваљавец* (1831–1897), такође једно време уредник речника Југосл. академије, писац велике и ваљане расправе о словеначкој акцентуацији (излазила је у више свезака Рада) и издавач текстова; *Лука Зоре* (1846–1906), који се истакао истраживањима о позајмљеним речима (нарочито туђинкама из италијанског језика) и уопште о реченичком материјалу Далмације („Паљетковања"); *Лука Зима* (1830–1906), писац добре збирке синтаксичког материјала поцрпеног из текстова сва три наречја наша (шток, чак. и кајк.) и испитивач метрике и стилских особина наших народних песама (Њекоје, већином синтактичне разлике између чакавштине, кајкавштине и штокавштине 1887, Нацрт наше метрике 1879); *Ђорђе Ђорђевић* (1867–1909), писац студије о језику Матије Дивковића; *Јован Живановић* (1841–1916), писац школских књига и бранилац чистоће и правилности језика у духу Јована Бошковића (О српском језику 1888, Сложене ријечи у српском језику Глас С.А.Н. 68, Српски речник за кованције 1877 и др.); *Иван Милчетић* (1853–1921), испитивач чакавског дијалекта (Рад Ј.А.З.У. 121) и чакавских књижевних споменика (он је саставио и Библиографију глагољских рукописа и издања, Старине 33) и др.

Међу ученицима Ђ. Даничића треба нарочито споменути Љуб. Стојановића који је издао велики број старих текстова. У његовој је редакцији изашло необично по изради и лепоти фототипско издање Мирослављева јеванђеља (1896) омогућено помоћу краља Александра Обреновића. Он је, као што смо видели, издавач велике збирке Старих српских записа и натписа (I–VI) и повеља, новог издања Вукових Народних песама (1–9), са неколико књига до сада наштампаних песама заосталих код Вука; велике и врло драгоцене преписке (I–VII). Стојановић је писац и школске граматике за гимназију.

Код већине испитивача овога времена владао је стари метод који је био или у изношењу материјала и његову груписању у категорије по спољашњим знацима или у фантастичним објашњењима која су се давала више поводом језичких појава него што су истицала из природе језичких појава као таквих. Друкчије и није могло бити јер се савремена лингвистика и на Западу стварала у последњим десетинама прошлога века, а науци са Запада увек треба и нешто времена док допре до нас. Па ипак и код испитивача горе поменутих находимо и каткада савременији начин посматрања ствари. Тако има тога код Јагића, код П. Ђорђевића, а нарочито код Лескина, који је учествовао непосредно у стварању новог покрета западне лингвистике. Од овог времена тога има све

више код испитивача. На средини стоји још рад Милана Решетара који, поводећи се за општом струјом интересовања народним дијалектима и сам испитује народне говоре, али иначе и код њега преовлађује још филолошки метод, са недовољним примењивањем принципа савремене науке. Али и овакав какав је, његов је рад донео несумњивих користи проучавању нашег језика. Његова су дела: Чакавштина и њене некадашње и данашње границе (Arch. f. slav. phil. XIII), Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten (Беч, 1900), Der štokavische Dialekt (Беч 1907), Језик дубровачких повеља (Arch. f. sl. Phil. XVI–XVII), језик приморских лекционара (Rad 134, 136), Die serbokroatische Kolonien Süditaliens (1911) у издањима Бечке академије.

Треба са нарочитом хвалом поменути Решетарова издања старих писаца и старих текстова уопште (Ђорђића, Гундулића, М. Држића, Либра од мнозијех разлога и др.). Он је писац великог броја језичких анализа старих текстова, а нарочито оних који су се тицали дубровачког дијалекта. Он је и писац великог дела Дубровачка нумизматика (I–II).

У своме раду ја сам желео да, створивши слику о данашњим дијалектима, омогућим њихово везивање са прошлошћу. Испитивање пак закона и особина нашег језика одводило ме је често у широку област упоредне граматике словенских језика и опште науке о језику. Поменућу овде важнија своја дела.

Дијалектолошка карта српског језика (на руском, Петроград, 1905). О груписању наших говора написао сам још: Zum heutigen Stande der serbokroat. Dialektologie (Rocz. slaw. III, 1910), О српским или хрватским дијалектима (Глас, LXXVIII) и др. О нашим дијалектима: Дијалекти источне и јужне Србије (1905), Замѣтки по чакавскимъ говорамъ (1909, Петроград); о теорији акцената: Акценатске студије (I књ., 1914); о Вуковој реформи и његовим погледима на наш књижевни језик: Вук и Даничић (Београд 1947), Вукова борба за народни и књижевни језик, (Београд 1948). О развитку и постанку наставака: Zur Entwicklungsgeschichte der Slavischen Deminutiv und Amplicativsuffixe (Arch. f. slav. Phil. XXIII, XXVI). Да поменем још: Најмлађа (трећа) промена задњенепчаних сугласника *к, г̄* и *х* у прасловенском језику (Јужн. фил. II, 1921) Правопис српскохрватског књижевног језика (Београд, 1923, 1930–1933, 1950), О употреби времена у српскохрв. (Јужн. фил. VI, 1926), О двојини у словенским језицима (Посебна изд. С.А.Н. књ. XCI, 1932), Граматика српскохрватског језика, I, 1932, 1933, II 1932, III 1933, Учешће св. Саве у стварању наше ортографије (Светосав. зб. I 1936). Постанак праслов. глаг. системе (Глас С.А.Н. CLXIV), О чакавској основној акцентуацији (Глас CLXVIII, 1935), О језичкој природи и језичком развитку (Посебна издања С.А.Н. CXXXIV, 1941), и многи други научни прилози.

Покретач и уредник: Српског дијалекат. зборника С.А.Н. I–XI, Јужнослов. филолога I–XXI и Нашег језика I–VIII, I старе серије и н. с. I–VII.

Више добрих студија из дијалектологије нашега језика израдио је Стјепан Ившић, проф. Универз. у Загребу, о акценту у граматикама М. Антуна Рељковића и И. Брлића (Рад 194, стр. 1–155) и о посавском дијалекту (Рад 196 и 197) и др.

Од странаца је дао опис једног дела наших говора Норвежанин Олаф Брок у књизи Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Беч, 1905). Он је дао и кратак физиолошко-фонетски опис савременог српског језика у своме Нацрту физиологије словенског изговора (на руском, Петроград 1910). Такође је на висини

савремене науке кратак преглед особина српског језика од С. М. Кульбакина, под називом Српски језик, на руском језику (II изд. 1917).

Морам поменути и још неке значајне испитиваче у области нашег језика. Аугуст Мусић (1856–1938) израдио је велики број синтаксичких студија (у Раду Ј.А.З.У., Гласу С.А.Н., Јагићеву Архиву и у засебним књигама); Петар Скок (1881–1956), врло вредни истраживач порекла топономастичких назива и етимологије; Ђуро Грубор (1869–1950) солидан испитивач савременог језика и дијалеката; Глиша Елезовић (1879) испитивач косовског дијалекта и турцизама у нашем језику; д-р М. С. Московљевић (1884) испитивач дијалеката и савременог језика; д-р Мил. Павловић (1891) испитивач у области дијалектологије, савременог и дечјег језика; д-р Александар Стојићевић (1879) истраживач у области историје језика и савременог језика.

Даљи развитак рада на проучавању српскохрватског језика може се пратити по исцрпној библиографији која се објављује у Јужн. филологу. Ту се истичу својим радом: д-р Мих. Стевановић (из области дијалектологије и граматике књижевног језика), Петар Ђорђић (старосл. језика), Бранко Милетић (фонетике и дијалектологије), Мате Храсте (у обради чакавских дијалеката), Јован Вуковић (обрадом питања граматике савременог језика и дијалектологије), Стјепан Павичић (обрадом славонских дијалеката), Рад. Бошковић (обрадом дијалеката), Рад. Алексић (из историје језика), М. Лалевић (из области савременог језика), В. Томановић (дијалектологије), Ј. Хам (из историје и дијалектологије српскохрв. језика и нарочито старословенског хрватске редакције), Људевит Јонке (савременог језика). Од млађих највише су се истакли: Павле Ивић (дијалектологија), Милка Ивић (синтакса), Ирена Грицкат (историја језика), И. Поповић (дијалектологија и етимологија). Сем ових трудбеника, има још знатан број који својим радом учествују у Јужн. филологу, Нашем језику, Језику и Језику и књижевности у школи и другим научним повременим издањима.

Међу странцима нарочито место заузима André Vaillant својим испитивањима о језику Доминка Златарића (I, Париз, 1928; II, Париз, 1931) и о тексту његових песама (Париз, 1928). Вајан се одликује и целим низом расправа и оцена о књигама о српском језику (у Revue des études slaves). Поменућу и Meillet-a и Vaillant-a, Grammaire serbocroate (1924), Б. Унбегауна (Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes (Travaux publiés par l'Inst. d'étud. slaves XV), Р. Г. А. де Бреја (Guide to the Slavonic Languages, 1951, са засебним одељком о српскохрватском језику).

То је кратак преглед рада на проучавању нашег језика. Иако у њему још нису ни у једном правцу дата дефинитивна дела, урађено је доста; али пре но што се да велика историја нашега језика треба да се обраде засебни писци и књижевни покрети у већим размерама него што је то до данас урађено. У многим правцима дати су ваљани детаљи и примењени савремени начини испитивања; али тај рад мора бити и живљи и већи ако желимо доћи ускоро до велике синтезе која ће обухватити све стране познавања и испитивања нашега језика.

Тада ћемо правилно гледати и на разлику међу особинама савременог језика, и на особине савремених дијалеката и њихов однос према књижевном језику и на историју нашега језика.

У овим предавањима ја ћу дати кратак преглед развитка наших гласова и облика. Овде ће нам бити главно лингвистичка и историска страна појава, тј. како су се језички појави развијали, добивајући нове облике, где су они ницали и како су се и када ширили. Ту ће се видети да свака историја језичких појава мора бити не само хронолошка него и географска. Географски моменат често је важан и за теориску страну појава: укрштање различног становништва на различним местима даје и различне резултате у стварању језичких црта дотичног краја.

У почетку овога увода изнесен је развитак нашег језика у крупним цртама, а овде ће бити дата слика његова у детаљима, у материјалу гласовном и морфолошком. Али пре свега задржаћемо се на општем развитку гласова и на савременом изговору гласова и гласовних група у српскохрватском језику, да би се доцније боље разумео развитак гласова српскохрватског језика.

I.
АЗБУКЕ

А.
ГЛАГОЉИЦА

1. У нашим старим споменицима употребљавају се три азбуке: глагољица, ћирилица и латиница. Све су оне биле у дугој употреби. Како је вероватно да је глагољица најстарија, то ћемо се и ми пре осталих на њој задржати.

Она је дошла нашем народу, нарочито западних крајева, из Моравске и Чешке где су у II-гој половини IX века развили свој рад Браћа Просветитељи, Ћирило и Методије. Природно је питање где се употребљавала глагољица у то рано време код нас. Мислило се некад само на Далматинско и Хрватско приморје, наравно, са оближњим копном (далматинским, хрватским и истарским), јер се ту глагољица очувала у традиционалној употреби. Али не може бити сумње да ју је цела западна половина словенског света на Балканском Полуострву употребљавала у старије доба (Бечки листићи, Гршковићев одломак, Хрвојев мисал).

Интересантно је да се успомена на Ћирила и Методија врло брзо изгубила у нашем Приморју и да се врло рано распростро веровање да је св. Јероним (познати преводилац вулгате, умро почетком V в., 420) пронашао глагољицу. Већ у декрету папе Иноћентија IV од 1248 год. сењскоме бискупу, који допушта употребу словенске службе у местима где се она у Приморју дотада традиционално задржала, то се помиње: „postecta nobis petitio tua continebat, quod in Slavonia est littera specialis, quam illius terrae clerici se habere a b. Hieronymo asserentes eam observant in divinis officiis celebrandis"*. То се уверење задржало до краја XVIII в. и тек пробуђена словенска наука у то време показала је сву бесмисленост те традиције.

Први споменици српскохрватске глагољице показују непосредну везу са глагољицом старословенском. Најстарији тип или карактер глагољице јесте обли или округли; то је глагољица најстаријих старословенских споменика. Међутим типична хрватска глагољица угласта је, све су кривине слова заоштрене. Споменици најстарије глагољице српскохрватске, из XII или почетка XIII в., имају смешану – обло-угласту глагољицу. Нека слова имају већ угласти тип, а друга чувају још обли. Такав је тип слова у Бечким листићима (в. Glagolitica I, Denkschriften Бечке академије B. XXXVIII), у Гршковићевим одломцима (в. Starine XXVI) у Михановићеву октоиху (в. Рад II) и на плочи Башчанској (в. Рачког Starine VII и Чрнчића Starine XX). Али доцније преовлађује потпуно угласта глагољица у свима хрватским старим споменицима.

* У молби твојој нама поднесеној стоји да у „Словенији" има нарочито писмо које духовници те области сматрају да долази од св. Јеронима и које они употребљавају у служењу божје службе.

У почетку је био само један начин писања свечанијег писма, који би се могао назвати уставним писмом (в. ниже о ћирилици). То је писмо црквених споменика са усправним, лепо израђеним типом слова. Пред крај XIV века развија се брзописно свакидашње писмо које добива у познијим вековима широку примену код Хрвата. Али и овде када је код Хрвата у обичној употреби владао брзопис, у литургиским се књигама употребљавао умеренији брзопис, са стилизованијим начином писања. Тај црквени брзопис са стилизованијим начином писања могао би се назвати полу уставом.

У прегледу на страни 36 и 37 биће дат прво тип старословенске обле глагољице, *затим тип угласте хрватске* глагољице и брзописне.

Поменућу још да се у глагољским текстовима речи познате или које се често употребљавају скраћују; да се и у њих сугласници натписују ⁴⁄₄. У познијој глагољици скраћене су речи у текстовима врло многобројне. Исто тако у хрватској глагољици има врло много лигатура, тј. везаних, сливених шара, слова. Напр. ⁂ = вь, ⁂ = дв. ⁂ = вл. ⁂ = љу; ⁂ = птр; ⁂ = пвли, итд.

Као што се из овога види, за брзо и добро читање глагољских споменика, а нарочито хрватскога брзописа, који је тако разнолик, потребно је нарочито вежбање.

2. Глагољица и ћирилица. Пре свега бројна вредност глагољских слова другчија је него ћирилских; то треба увек имати на уму при читању једних и других споменика.

Глагољска азбука нема знакова за засебне ћирилске знаке ѥ и ѣ; за прво се употребљавало у глагољици „е" које према своме положају у речи има вредност „е" или ѥ напр. „коэ" = коѥ", „не" (= ње); али у почетку речи тешко је знати како ваља читати јер у глагољици и за ѥ и *е* стоји подједнако *е* (напр. глас „еда" = „еда", а „єсмь" = ѥсмь и сл.); за ѣ употребљава се у глагољици исти знак који и за ѣ (ѧ). Уопште и у ћирилици јотоване групе гласова (као и ю и остале јотоване групе у глагољици) употребљавају се у почетку неправилно, тако да се тек у току времена дошло до њихове правилне употребе. За „и" у ћирилици имају два знака (према грчком ι и η) без разлике у изговору, а у глагољици три; два глагољска знака за ћирилско „н" лака су модификација истога знака. Глагољски споменици не познају два знака за ћирилско $\widehat{дз}$ = ѕ = ѣ; за „г" умекшано (глаг. ⰾ) које се употребљавало само у грчким речима у глагољици, најстарији споменици ћирилски (старословенски) не знају (за њега знају тек српски ћирилски споменици).

Међу обема азбукама има и унутрашње сличности и, несумњиво, унутрашњег сродства. Имају исти знак за ш, исти начин како је састављено оу, щ (шт), ъı – да о спољашњој сличности самих шара и не говоримо. Према овоме се види веза између ових азбука, и једно је од главних питања славистике у XIX веку било да се утврди првенство, приоритет једне од ових двеју азбука, а према томе и зависност једне од друге. Већ чувени слависта Копитар (в. Glagolita Clozianus 1836 г.) и Шафарик (в. Ueber die Ursprung und die Heimath des

Гласовна вредност	Старословенски језик	Бројна вредност	Хрват. угласти устав	Хрватски брзопис	Примедба
а		1			
б		2			
в		3			
г		4			
д		5			
е		6			
ж		7			
дз		8			
з		9			
м		10			
і		20			употребљава се у значењу *ѣ* и *ј*.
ј (ѣ)		30			
к		40			
л		50			
м		60			
н		70			
о		80			
п		90			
р		100			
с		200			

Гласовна вредност	Старословенски језик	Бројна вредност	Хрват. угласти устав	Хрватски брзопис	Примедба
т		300			
у		400			грчко ϒ υ
ф		500			ћирилско θ не употребљава се у глагољици
т		(500)			
х		600			ћирилско ѡ = грчком ω
о		700			
шт		800			
ц		900			
ч		1000			
ш		б			нема бројне вредности
ъ (дебело јер)		б			употребљавају се оба знака подједнако у хрватској глагољици
ь (танко јер)		б			
ју (ю)		б			
ѣ (јат)		б			
ен		б	б	б	не употревљавају се у хрватској глагољици
јен		б	б	б	
он		б	б	б	
јон		б	б	б	
јери		б	б	б	
ижица		б	б	б	одговара грчкоме ϒ

Glagolitismus, 1858) сматрали су да је глагољица старија од ћирилице. Данас је то несумњиво са ових разлога: 1) најстарији старословенски споменици написани су глагољицом (Зографско јеванђеље, Маријино јеванђеље и др.); 2) Кијевски листићи и Прашки одломци, споменици старословенског језика, писани глагољицом, показују велик број чешких и моравских утицаја; то значи да су у Моравску Браћа Просветитељи донели глагољицу; 3) у руском тексту од 1049 год. писаном ћирилицом, у којем има знатних трагова од глагољице, стоји да је он преписан са Ћирилова текста; то значи да је писац тог текста сматрао глагољицу за Ћирилово писмо. Напослетку, природније је сложеније писмо и несавршеније признати за старије, а простије и савременије за позније. Најзад се узима, не без разлога, као један од доказа старине глагољице ширење њено у хрватским крајевима и велика старина те мале глагољске књижевности. Тако је проф. Милош Вајнгарт утврдио да се у Бечким одломцима, једном од најстаријих споменика хрватске глагољице налази део текста мисала који је и у Кијевским листићима, једном од најстаријих старословенских текстова.

3. Дуго време је било такође спорно питање о постанку глагољице. После различних нагађања енглески научник Taylor (в. његов чланак Ueber den Ursprung des glagolitischen Alphabets, Јагићев Archiv књ. V) изнео је 1880 год. да глагољска азбука великим бројем својих слова води порекло од грчкога брзописа времена Браће Просветитеља. Јагић је његова опажања још допунио. Многи су се научници са њима сложили, и остало је само да се нађе порекло оних слова глагољских којих нема у грчкој азбуци. Тако напр. објашњавали су порекло ш и ж позајмицом из коптске азбуке. С друге стране, сам тип глагољице, њена графичка стилизација могла нам је такође доћи из неке стране азбуке која је за основицу имала грчку брзописну азбуку. Проф. Фортунатов („О пореклу глагољице", 1913, на руском) је и претпоставио да је та посредничка средина и била коптска.

О историји овог питања и другим покушајима да се порекло глагољице нађе в. код В. Јагића „Нацрт глагољске палеографије" (Енциклоп. слов. филол., 3 књ. на руск.).

Б.

ЋИРИЛИЦА

1. Глагољица је била првобитно у употреби и код Срба и код Хрвата. Код Срба ју је рано потиснула ћирилица која је, вероватно, Србима дошла преко Македоније; али у прво време ћирилица је била у употреби и код Хрвата, и тек у току времена она је сведена на употребу код Срба. Тако се зна да је она употребљавана у источној и средњој Далмацији (као напр. чувени Пољички статут, чији је старији део написан 1440 год., писан је ћирилицом); неки знатнији родови у Хрватској употребљавали су је још у XVI веку; најзад, у Босни и Херцеговини она је била до XVII в. у подједнакој употреби код свих, када католици почињу употребљавати латиницу; муслимани су се њоме служили до најновијег доба.

На стр. 40 и 41 дат је преглед њених слова како смо је ми добили од *старословенске писмености*.

Сва се ова писмена не употребљавају у старим српским споменицима. Пре свега – место ъ и ь употребљава се само један знак, и то ь; даље, већ у најстаријем великом споменику нашем, Мирослављеву јеванђељу, из друге полов. XII века, ѫ и ѧ се употребљавају неправилно, у значењу оу, ю и є, ѥ, тако да је у њему у овом правцу велика збрка. Види се да су различни преписивачи његових ранијих оригинала давали знацима ѫ и ѧ различну ортографску вредност: неко оу, ю и є, ѥ. Зато се ови знаци узајамно мешају не имајући праве гласовне вредности (тако се пише ѥмю и ѥмоу преко ѥмѫ, у којем је ѫ предато са ю; дакле је ѫ значило једном лицу оу а другом ю). Доцније се ѫ губи; дуже се употребљава ѧ Δ(Δ), али и оно у нарочитој употреби (исп. напр. употребу његову у Хиландарском типику, споменику поч. XIII в.). Доцније се и ѧ губи из српских споменика. На тај начин се дефинитивно ствара српска редакција старословенских ћирилских споменика: без ѫ и ѧ, са једним полугласним ь и ы (а не ъı).

Иако је у ћирилици било јотованих вокала, њихова је употреба у српској ћирилици веома неправилна. За сваки споменик понаособ треба утврђивати правила њихове употребе и њихову вредност.

У неким споменицима има и употребе двојног полугласника, нарочито у ген. множ. као женьь, робьь, затим у заменица као тьь (тај) и сл. Али она није постала шира.

Ово све вреди за црквене споменике; у приватно правним (световним) споменицима ѫ и ѧ се не употребљавају ни у XII веку; међутим у њима се за српске звуке ћ и ђ почиње употребљавати и к и ґ или ѓ и ǵ или ќ, ḑ (ћ) нарочито у босанским споменицима. Овај последњи знак употребљава се делимице и у црквеним споменицима.

2. У палеографском погледу стари српски ћирилски споменици пишу се „уставом", усправним, крупним писмом све до половине XIV века, када се напоредо са уставом почиње употребљавати полуустав, писмо ситније, стилизовано друкчије, косо и збијено, а од XIV в. јавља се већ и брзопис, још слободније у развијању слова и међусобно повезано писмо. Једна врста тога брзописа која је, мало стилизована, ушла после XV века и у босанске штампане књиге, назива се босанчицом. Али она има све особине брзописа који се и другде употребљавао, само је у Босни дуго сачувао своје старе особине и ушао у штампане књиге. Тај брзопис употребљава се у Рашкој нарочито у повељама, па је прешао и у босанске повеље, а одатле, мало стилизован, добио је ширу употребу. Тако је напр. □ = в, ϕ = д или ѯ, ϑ = б, ѵ = ч, ѯ = ћ итд. Исп. чланак Ћ. Трухелке Босанчица, прилог (Гласник Земаљског музеја за 1889, 65–83; од истога Мали принос значењу босанчице, на ист. м. 1909, 211–214); Влад. Ћоровић, Неколико фојничких писама (Гласн. Зем. муз. 1909, 479–494).

Сем овога треба напоменути да и у ћирилици има лигатурних знакова, као напр. ҏ (рѣ), ѣ (тв) итд.; али њих није тешко познати. Сем тога има различних украсних слова и украса (орнамената) који одају и нарочити стил који су гајили наши стари књижевници. Али све ово улази у палеографију о којој ми овде даље нећемо говорити.

3. Да споменем неке од најстаријих наших рукописа.

а) *Мирославово јеванђеље*. Издао Љ. Стојановић, у Бечу 1897. Њега је написао Григорије ђак за Мирослава, брата Немањина, жупана хумског (од 1169–1197 год.).

Гласовна вредност	Ћирилски знак	Бројна вредност	Примедба
а, ја	ѧ , ѩ	1=ѧ	і-ѧ = а јотована нема бројне вредности
б	Б		
в	В	2	
г	Г	3	
д	Д	4	
е, је	Є , Ѥ	Є = 5	і-є = нема бројне вредности
ж	Ж		у срп. ћирил. спом. само као број
дз	ѕ , Ѕ , Ꙁ	6	
з	З	7	
и	И	8	
ђ	ѷ,Ѻ,ћ,ѻ		само у српским ћириличим споменицима
	І	10	
к	К	20	
л	Л	30	
м	М	40	
н	N	50	
о	О	70	
п	П	80	
р	Р	100	
с	С	200	
т	Т	300	

Гласовна вредност	Ћирилски знак	Бројна вредност	Примедба
у	ѹ	400	према грчком ου; има и облик ꙋ
ф	Ф	500	У речима позајмљеним из грчког језика
тх	Ѳ	9	У речима позајмљеним из грчког језика
х	Х	600	
о	Ѡ	800	
шт	Щ		Има само ортографску вредност
ц	Ц	900	
ч	Ч , Ꙗ	90	
	Ꙃ		Полугласник типа *о*
	Ꙉ		Полугласник типа *е*
(јат)	Ѣ		Гласовна вредност затворено е (ä)
(јери)	Ꙑ , Ꙑ		Гласовна вредност данашњег руск. *ы* или пољског *у*
	Ы , Ы		
ју	Ю		
ен	Ѧ,Ѫ,Ѯ		У српс. спом. сви знаци имају вредност или *е* или *је*
он	Ѫ		Само у нароч. срп. спом. као *у* или *ју*
јен	Ѩ		
јон	Ѭ		
кс	Ѯ	60	У речима узетим из грчког језика
пс	Ѱ	700	У речима узетим из грчког језика
	Ꙋ	400	грч. υ, употребљава се у грч. реч.

Писан је лепим крупним уставом. Има необично лепих орнамената. По богатству израде један од најлепших словенских споменика. За језик врло важан, јер је писац много грешио уносећи народни елеменат место црквеног.

О језику Мирославова јеванђеља в. расправу Љ. Стојановића уз фототипско издање Мирос. јев. од 1897. О неким странама његова јез. в. А. Белић, Прилошци историји словенских језика I–IV (Глас САН LXII 199–242).

О палеографској и ортографској страни споменика в. П. А. Лаврова Палеографическое обозрѣние Кирилловскаго письма, Петроград, 1915. В. такође и дра Л. Мирковића Мирославово јеванђеље (Посебна издања САН CLVI, Београд, 1950). О старослов. јез. Мирославова јев. в. Ст. М. Куљбакина, О Мирославову јев. (Посебна издања САН LII).

б) *Вуканово јеванђеље* (око 1202). Писано за Вукана, сина Немањина, великог жупана у Зети. Находи се данас у Публичној библиотеци у Лењинграду.

в) *Паремејник Београдске народне библиотеке* (Бр. 22, 100). Припада почетку XIII века. Писан је необично лепим уставом (пропао са осталим рукописима 1941. г.).

г) *Минеј Београдске народне библиотеке (133, 212).* Написао га је презвитер Братко за тепчију Обрада у време краља Владислава (1233–1242) (пропао са осталим рукописима 1941. г.).

д) *Иловичка крмчија* од 1262. Находи се у библиотеци Југославенске академије знан. и умјетности. Исп. о њој В. Јагића Starine III и А. Белића, Светосав. зб. I.

ђ) *Шестоднев Јована Егзарха бугарског* из 1269 године. Написан у ман. Хиландару. Претставља препис са бугарског споменика од којег у њему и трагова има. Находи се данас у Московској синодал. библиотеци.

е) *Апостол од 1277* који је написао ђакон Теодор. Чува се у Румјанцев. музеју у Москви (данас део Лењинове библ.).

ж) *Сврљишки одломци* од 1279 год. Чувају се у библиотеци Академије наука у Београду. Издао их је М. Милићевић у XX Гласнику и наново Иљински под називом Сверлижскіе отрывки, Петроград, 1906 год. итд.

У XIV веку писано је још више споменика. Поменућу овде само неке од оних који су испитивани да бисте се могли користити готовим расправама: *Јеванђељски листови Радинови* (Јагић, Старине IX), *Типик архиепископа Никодима* (Даничић, Гласник XI), *Псалтир Бранка Младеновића од 1346* (види о њему код Јагића, Psalterium Bononiense, 1907 г.) и др.

У XV веку јављају се рукописи ресавске школе. Она је нарочито интересантна у ортографском правцу јер се у словенски текст уносе надредни знаци. Типичан је у томе рукопис 1418 год. под називом *Књига царства* (находи се у Универзитетској библиотеци Одеског универзитета). Њу је обрадио П. Г. Попруженко у расправи истог назива.

Остављајући остале рукописе, морам нарочито поменути целу групу рукописа босанског типа или босанске школе. Има палеографских детаља којима се ти рукописи одликују од осталих српских текстова, али је најзнатније што се у њима подједнако употребљава ѥ, ы и ѣ. Даље, у њима се чешће него у другим споменицима употребљава ѳ место ѳ или ѣ. Иначе је интересантно да се ч у њима употребљава у бројном значењу 1000 и грчка копа (ϛ) у значењу 90.

XIII веку припадају листићи из збирке А. Т. Гиљфердинга (Публична библ. у Лењинграду) о којима в. Јагић, Старине IX; 1393-ћој г. припадају два листа

јеванђеља о којима в Љуб. Стојановић, Старине XVIII (богумилски текст); *Мостарско јеванђеље* Манојла Грка издао је проф. Сперански у Руск. Фил. вѣстнику за 1906 год. Почетку XV века припада и *Никољско јеванђеље* (издао Даничић 1864 и написао студију о Хвалову рук. Старине III–IV) исп. још и Босански апокалипсис код Јагића, Arch. für slav. Philol. XXV.

4. Од 38 писмена ћирилске азбуке 24 писмена су узета из грчке азбуке и претстављају унцијално (мајускулно, уставно) писмо грчко око половине IX века. Она писмена (14) којих нема у грчкој азбуци, створили су словенски првоучитељи, узимајући неке знаке из глагољице (за ш, за ѵ можда и за ж) или се поводећи за начином како су они у глагољици склопљени (за полугласнике, за јери итд.). Иначе има доста претпоставака (Гајтлера, Јагића, Лаврова, Собољевског и др.) како је које од осталих слова постало.

Као што се види из горњег прегледа, бројну вредност у ћирилици имају само она слова која су узета из грчке азбуке; сем њих имају је још ђ (ѕ), ч и ц.

Не зна се поуздано ко је творац ћирилице. П. А. Лавров, један од истакнутих њених испитивача, сматра да ју је могао изумети и Методије. Међутим могуће је да ју је створио и неко од ученика Ћирила и Методија. Грчко житије св. Климента и приписује је њему, Клименту. У сваком случају, вероватно је да је она млађа од глагољице и да је тек у Бугарској, за време цара Симеуна, добила широку употребу. Изгледа да се у Македонији задржала дуже глагољица, док и она није била потиснута ћирилицом. Претпоставка оних (Собољевског, Карског и др.) који виде у ћирилици већу старину него у глагољици оснива се на једностраном тумачењу Црнорисца Храбра (његова тракта о писменима).

Најстарији датирани ћирилски споменик јесте *Самуилов натпис* (натпис цара Самуила) од 993 г., нађен у Македонији. Такође је врло стар *Темнићки натпис* (в. Јужнословенски филолог, 1913, I књ.), нађен у Србији.

Од већих старословенских ћирилских споменика нарочито су важни *Супрасалски зборник* (последњи пут у издању руског филолога С. Северјанова, Петроград, 1904) и *Савина књига* (у последњем издању В. Н. Шчепкина, Петроград, 1903. год.).

О питањима ћирилице може се наћи добрих података у књизи П. А. Лаврова „Палеографическое обозрѣніе Кирилловскаго письма“ у Енциклопедији слов. фил., св. 4,1 (1915. год.).

В.

ЛАТИНИЦА

1. Већ у XIV веку (в. Старине 33, стр. 572) има споменика на народном језику писаних латиницом, а од тога их времена има до данас у великој количини. Нема сумње да су наши текстови латинским писменима писани зависили од палеографског начина у истовременим латинским или талијанским текстовима. Колико смо ми у том правцу били самостални, тешко је рећи, пошто у том правцу нема потребних испитивања. Али у једном су правцу наши писци морали ићи својим путовима: они су морали стварати самосталио за оне звуке свога језика које није познавао ни латински ни талијански нарочиту употребу оних знакова које им је давала латинска азбука уопште. На тај начин је пони-

кла разноврсна употреба латинских слова за исте гласове нашега језика код различитих писаца. То ставља пред сваког испитивача ма кога нашег текста, писаног латинским словима, нарочити задатак: да одреди, пре свега, која је била система знакова данога писца за обележавање гласова нашега језика. Не могући улазити овде ни у какве детаље, ја ћу дати само сумаран преглед употребе неких знакова или група знакова за извесне звуке нашег језика.

2. Само мали број слова, свега 7, и то: a, b, d, l, o, p, z, имао је један знак у старим текстовима писаним латиницом; сва остала слова имала су више знакова.

ц – c: c cz ç çz z

ч – č: c ch chi ci cj cs csj csy cf cfi cz ç çi tch z zh zi

ћ – ć: cch cchi ch chi chj chy ck cki cs csi cf cfi k ki ky tck tchi tchj tchy tj tky ty

ђ – đ: ch chi dg dgi dgj di dj dy g gh ghi ghj gi gj gy

е – e: e ae

ф – f: f ph

г – g: g gh

џ – ǵ dž: cx c dgy di dj dy g gh gi gj gy ǵ ǵi x

х – h: ch hv i j k v

и – i: ij j ji y

ај – ij: i ca j y

еји – iji: i ij y yi (поред служења обичним знацима за сваки глас засебно).

ј – j: или се никако не пише, те га треба читати према положају гласова или се пише овако: g gi gy h i ij iy j y yi

ји – ji: или пишу оним знацима којим се служе за обележавање посебице ових гласова или gi gj ii ij jy

к – k: c ch h

кш – kš или тако или: x

кв – kv или тако или: qu qv

љ – ļ (lj): chl gl gli glj gly li lj ly l̄

љи – ļi: li lij lj ly

м – m или тако или: знаком ~ над вокалом за којим оно долази

н – n или тако или: знаком ~ над вокалом иза којега се изоставља

њ – ń: chn gn gni gnj gny ngn ni nj ny

њи – ńi: ni nij nj ny

п – p тако, а ретко ph

р – r у консонантској употреби пишу тако: када је r вокално а пред самогласником, пишу обично просто r (напр. umro), а само неки писци стављају ra, arh а на крају речи rh (otrh). Иначе се вокално r пише различно: aer, ar ęr, ri rri

с – s: sz ſ ſſ z ß z zſ

св – се бележи или тако или код неких усамљених писаца sf ſf

ш – š: hsh s sc sci scj sh ss sſ sz ſ ſc ſch ſci ſcj ſç ſs ſſ ſſc ſz β z x

т – t или тако или th

у – u или тако или v

в – v: v f h u uf uu uv vu vv w

з – z тако или: ç s ſ ſz β zſ x

ж – ž: ç g s sc sci sh ſ ſc ſci ſcj ſg ſgi ſgj ſh ſs z x xi

Најзад заменици старога ѣ. Чакавци и Словенци бележе тај глас са *i*; тако га пишу обично и Бошњаци и Далматинци, али их има да га пишу по јужном начину по којем га редовно пишу Бокељи и Дубровчани, јужним начином оно се пише: ie ije iye je ye; код неких писаца (напр. Рањине, Ненадића и др.) разликује се кратко ѣ од дугог. Прво бележе *je*, а друго *ie*.

Из овога се прегледа види да је главна тешкоћа око одређивања начина писања: ч, ћ, ђ, џ, љ, њ, вок. р, ш и ж, дакле оних гласова за које латиница није имала знакова. Зато се пре сваке анализе ма каквог споменика ове врсте мора одредити вредност латинских ортографских знакова који се у њима употребљавају. Без тога ти се текстови не могу употребити за одређивање језичких особина које су у њима.

Детаљан преглед употребе различних латинских слова и њихових комбиновања дао је проф. Т. Маретић на основу великог броја штампаних споменика ове врсте у својој књизи Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima.

II

ИЗГОВОР ГЛАСОВА САВРЕМЕНОГ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

Да бисмо разумели гласове нашег језика, морамо се задржати на општим моментима који их одређују по начину образовања и по музичком (акустичкоме) утиску који они на нас чине; али и за једно и друго потребно нам је да знамо органе који учествују при њихову образовању.

А.

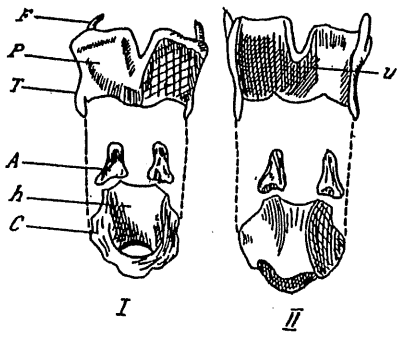
ОРГАНИ ПОМОЋУ КОЈИХ СЕ ОБРАЗУЈУ ГЛАСОВИ

Ове органе чине: *плућа, душник* са *гркљаном, уста* и *нос*. Управо за образовање гласова важни су гркљан са својим апаратом за образовање гласа, уста и нос, а плућа и душник – утолико уколико из плућа, а кроз душник, долази ваздушна струја (као из мехова у оргуљама или хармонију), ваздух, уопште, помоћу којега се гласови образују. Зато ћемо одмах прећи на гркљан са ждрелом.

Основицу гркљана представља *прстенаста хрскавица* (cartilago cricoidea, на сл. С) која има облик прстена са печатом (h), који је (печат h) на задњој страни гркљана.

На слици II види се хрскавица као и на сл. I; само је на сл. II гледана са потиљка, због чега се и не види на њој прстен. Предњи део прстенасте хрскавице обухвата штитаста хрскавица (cartilago thyreoidea). На обема сликама штитаста хрскавица подигнута је навише; али ако се спусти по искиданој линији, она ће заузети свој прави положај.

Штитаста хрскавица (Т) састављена је од две хрскавичаве половине (Р) које су под углом састављене. Ивица тога угла може се прстом осетити и назива

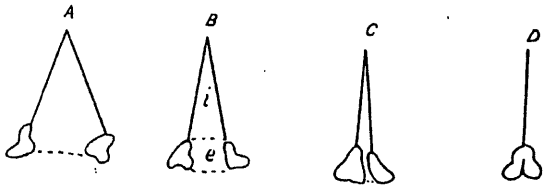
се код нас јабучицом. Те хрскавичаве плоче у своме продужењу обухватају својим крацима „печат“ и на тај начин образују с њим хрскавичаву цев. Плоче штитасте хрскавице (Р) завршују се са два израштаја (F) везана мускулима за потковичасту језичну кост која и носи цео гркљан.

На задњој, широкој страни прстенасте хрскавице (С), а међу истуреним крајевима штитасте хрскавице, налази се са сваке стране мала хрскавичава израстао са троугаоном основицом. То су пирамидне или левкасте хрскавице (А) (cartilagines arytaenoideae). Радњом мишића левкасте хрскавице могу се узајамно приближавати и удаљавати, могу се покретати према унутрашњости прстена и изван њега; оне се могу, до извесне мере, кретати око своје основице.

Од слободног угла основе пирамидалних хрскавица према предњем делу (унутрашњем) штитасте хрскавице протегнуте су гласнице (гласне жице, chordae vocales), које претстављају мишиће везане њиховим крајевима, напред за унутрашњи угао штитасте хрскавице. То стварно нису „жице“, већ кожни мишићни набори.

Пролаз међу гласницама назива се гласним прорезом или „гласником“ (glottis). Више тога прореза налазе се још мањи набори мишића („лажне гласнице“) који не учествују у образовању гласа.

У гркљану се образује „звук“ и каткада „шум“ извесне врсте (мада се иначе „шум“ образује у устима). При образовању „звука“ („звучности“) гласнице се приближују до додира и ваздушна струја, која долази из плућа, ставља их у покрет, у треперење (стално одвајање и приближавање). Ритмички покрети гласница производе ваздушне таласе који дају звук који се, пролазећи даље кроз ждрело и уста, на различне начине мења. По себи се разуме да ова „звучност“ може чинити саставни део оних гласова који се изговарају звучно: то су звучни сугласници и сви самогласници.

Највећи отвор (А); *i* у сл. В гласнички отвор; *е* хрскавички отвор.

Над гласницима утврђен је с предње стране гркљанов поклопац (epiglottis). Он је увек у нешто наклоњеном, косом положају над гркљаном. При пролазу хране тај се поклопац спушта, тако да преко њега храна клизи у једњак.

При образовању ниских звукова (исто тако као и при повлачењу језика уназад у устима) – гркљан се спушта, а при образовању високих звукова (и при померању језика унапред) – гркљан се диже.

Простор над гркљаном назива се ждрело (pharinx). Он је у вези с носном дупљом. Усна дупља се налази међу горњом и доњом вилицом; у њој разликујемо: језик, доње зубе са њиховим деснима и доњу усну; затим горње зубе, са горњим деснима или алвеолима, горњу усну, непце (тврдо непце, palatum) и меко непце (velum palati) које се завршује ресицом (uvula). Код језика треба разликовати *врх, предњи, средњи* и *задњи део*; задња усправна страна језика назива се кореном језичним.

Усна дупља – јесте резонатор за звуке који се образују у гркљану или онај део нашег говорног апарата где се образују извесни гласови (без учешћа звучности). Услед различног положаја језика и доње вилице – она може добивати различне облике – сваки такав облик јавља се као извор нарочите врсте шума. Напр. може се у устима образовати пролаз или теснац кроз који струји ваздух, о чије се зидове он таре (као с, ж, ш, ф, итд.); може се образовати преграда (код т, п, б, д итд.); може се и једно и друго комбиновати итд.

Кад се има на уму да су сви самогласници звучни, онда је јасно да се разлика између њих добива на тај начин што усна дупља даје различне резонаторе, различне карактеристичне нијансе (шумове) звучности коју добива из гркљана. По себи се разуме да различним звуцима одговарају и различни резонатори, и да звук заједно са карактеристичним шумом даје типичност самогласнику.

Усне могу бити без нарочите радње (као код *а*) при изговору гласова, али оне могу образовати, припијајући се уз горње и доње зубе, нарочити хоризонтални пролаз (као код *е*) или бити унапред избачене образујући кружни отвор (као код *о* или *у*).

Носна дупља се налази над тврдим и меким непцем и у вези је са усном дупљом – отвором који може бити отворен, када је ресица спуштена (тада се гласови изговарају носно), или затворен, када је ресица издигнута (тада се они не изговарају носно). Иначе сама носна дупља не мења свога облика.

Б.

ГЛАСОВИ ПО МЕСТУ И НАЧИНУ ОБРАЗОВАЊА (ФИЗИОЛОШКА СТРАНА ОБРАЗОВАЊА ГЛАСОВА)

В о к а л и. – С овог гледишта вокали су звуци који, иако добивају различан карактерни изговор у зависности од различног облика усног резонатора, претстављају гласове без сугласничког оштрог шума, пошто се у устима при њиховом изговору не отварају ни потпуне ни делимичне преграде. Природа њихова одређује се према томе где се у устима врши онај смештај говорних органа који је потребан за њихов резонатор (за онај облик усне дупље који је за дотичан звук потребан). Према покрету који чини језик према непцу када се вокали изговарају можемо разликовати, у хоризоталном правцу: *тврдонепчане, средњенепчане* и *меконепчане* самогласнике или самогласнике *предњег, средњег* и *задњег* реда. У вертикалном правцу језик тада заузима *ниски, средњи* или *високи* положај.

Према учешћу усана у образовању гласова – називају се вокали *лабијализованим* и *нелабијализованим*, а процес ове врсте назива се *лабијализацијом*. Сем тога, језик, при изговору вокала, може бити са напрегнутим мишићима или ненапрегнутим. У првом случају имамо мали нагиб језика на дотичном месту и затворенији карактер дотичног звука. Има језика где је напрегнутост артикулације језика од великог значаја; код нас она не игра готово никакве улоге.

Самогласници предњега реда. – Ако се при широко отвореним устима језик унапред покрене из индиферентног положаја и пусти да ваздушна струја прострује – добићемо глас „ä"; ако приближимо предњи и средњи део језика према предњем делу тврдога непца, али тако да међу језиком и предњим непцем

остане довољно широк пролаз за струјање ваздуха без шума, добивамо високи предњејезични положај који даје самогласник „*i*" – високи, тврдонепчани или „непчани", „палатални" вокал. Ако средњи и предњи део језика издигнемо унапред до средњег положаја између поменута два (а средњи део површине језика покренемо према задњем делу тврдога непца) – добићемо предњејезично, непчано „*е*". Од гласа *ä* до *i* преко *е* има много прелазних ступњева. У нашем језику имамо ненапрегнуто *i*, ненапрегнуто *е*, у дијалектима имамо и a^{e} затворено, „*ä*" (а слично звуку *е* које се бележи и са e^{a} – отворено *е*); а тако исто и напрегнуто e^{i}! (при негодовању); у говорима има и напрегнутог *i*; у говорима нашим има и лабилизовано *е* – *ö* (у врањском говору) и *ü* (као у франц. lune) у неким специјалним случајевима у пиротском говору.

Самогласници средњег реда. Ови се вокали добивају када се при пуштању звучне струје кроз уста средњи део језика из индиферентног положаја покрене према задњем делу тврдог непца или ка граници међу меким и тврдим непцем (предњи део површине језика тада је опуштен). Такви су полугласници реда *ä, е* ($ь_{е}$, или $ь_{ä}$ полугласник реда *е, ä*); сматра се обично да руско ы претставља високи положај средњег реда; али у томе се научници не слажу потпуно. У нашем су језику овакви „полугласници" реда *е* тимочког говора и уопште „полугласници" зетских дијалеката.

Самогласници задњег реда. Ако из мирнога положаја средњи део језика покренемо уназад и мало опустимо, и при широко отвореним устима оставимо да звучна струја прође кроз уста – добићемо вокал *а*, задњенепчани (веларни или меконепчани). Уколико се задњи део језика из тога положаја диже према мекоме непцу (са смањивањем угла међу вилицама) добивамо гласове средњег задњенепчаног (задњејезичног) реда *о* и високог задњенепчаног реда *у*. Средње и високе вокале задњег реда прати обично лабијализација, тако да обично уколико се више диже задњи део језика, утолико се више отвор међу уснама смањује и заокругљава. Тако је српско *у* и српско *о*; при ниском положају језика са лабијализацијом добивамо лабијализовано *а* (a^{o}). Каткада се у језицима налазе и средњи и високи задњенепчани звуци без лабијализације, тада су они налик на звук *а* са муклим призвуком *о* или *у*. У нашим се дијалектима находи такав „полугласник" реда *о* или *у* ($ь_{o}$ или $ь_{y}$). И међу свима овим гласовима има прелазних ступњева (они се находе у нашим дијалектима, напр. o^{a}, o^{y}, y^{o}, a^{o} и сл.).

По себи се разуме да сви ови самогласници могу бити назалисани када се звучна струја (ваздушна струја), потребна за изговор ових гласова, пусти да једновремено струји кроз уста и кроз нос. У нашој се науци ови гласови бележе знаком ι (ą или ǫ итд.). У старословенском језику било је такво ę и ǫ (ѧ и ѫ); у пољском језику имамо и данас носне вокале. У чакавским дијалектима јављају се на крају речи носни вокали пред носним сугласницима (напр. место *рорóт-рорǫ́* итд.).

Самогласници са акустичке или тонске стране. – Ако изговоримо шапатом *а о е и*, добићемо њихове карактерне шумове којима музичка висина остаје увек иста а чија природа зависи од облика резонатора који сваки од тих гласова има. Тада ћемо видети да је у тону разлика између *а* и *і* готово октава итд. Сваки „карактерни шум" има своју *снагу* (енергију), *висину* и *боју* (тембр). Ма какве висине била звучност, ови карактерни шумови дају нарочити карактер тој звучности, у правцу самогласника *а, е, і* итд. Већ се из овога види како је, са стране звучности, компликован сваки вокал.

Висина карактерног шума самогласничког зависи од облика резонатора: уколико је резонатор дужи, утолико је његов тон нижи, скраћивање његово на половину повишава његов тон за октаву; у вези са тим је и отвор уста, уколико је он ужи, утолико је тон нижи, јер је тиме сам резонатор већи (исп. изговор карактерног шума код звука *у* и звука *а*).

Када се код гласова покрет језика врши према непцу, добивамо управо два резонатора, предњи и задњи, тако да неки испитивачи одређују карактерне шумове и једног и другог при одређивању природе гласова.

Из овога се види да је најнижи по тону звук *у* (*и*), затим *о*, па *а*, *е*, и да је, у нашем језику, највише *і* (и). Кад бисмо хтели да мерењем треперења обележимо наше звуке, тада бисмо имали (по моме изговору) *а* 926 v. d. (пуних треперења, у оба правца), *о* – 640 v. d., *у* – 360, *и* преко 1700 v. d. Када би се на клавиру одредила висина карактерних тонова вокала добили бисмо: *у*-ais^{2}h^2, *о*-dis^2, *а*-fis^2-a^3, *е*-cis^3 и (*і*)-a^4-ais^4.

Све ово показује да уколико је глас ближи звуку *у* по артикулацији – да је утолико и по висини нижи, а уколико је ближи звуку *и* (*і*) – да је утолико по тону виши.

То значи да се неки глас може одредити или по својој гласовној боји (а^е, о^у, у, и^е и сл.) или по висини звука (високо,тј. „затворено" е- е^і).

Ја нисам довде говорио нарочито о називима *отворен, затворен, широк, уски*, зато што ти називи не могу послужити као општи. Али они се употребљавају; зато ћу о њима рећи неколико речи.

Отворен је звук онај (или широки) чија се нијанса креће према нижем реду, дакле е^а, и^е, о^а, а затворен (уски) је онај звук чија се нијанса креће према вишој артикулацији, дакле а^о, о^у, е^и, и^2 (и^2 значи са напрегнутом артикулацијом). Одавде се види да се отвореност и затвореност не поклапају нпр. са висином тона (о^у је ниже од *о* – па је „затворено о", а е^и је више по тону од *е*, па је опет „затворено е" итд.).

С у г л а с н и ц и. Од самогласника које смо испитивали и од сугласника које ћемо сада узети у претрес треба разликовати т.зв. *сонанте*. То су гласови који према служби у речима могу бити и самогласници и сугласници (у нашем језику *р*, а такви су по природи својој и *л*, и *н*, и *м*). Зато ћемо ми о сонантима засебно говорити (исп. ниже, стр. 55).

Оно што сам рекао о властитом, карактерном звуку (шуму) вокала, који зависи од облика резонатора, то исто вреди и за сугласнике јер се и при њиховој образовању јавља увек нарочитог облика резонатор.

Главну одлику сугласника од вокала и сонаната чини јак оштар шум који се чује при њиховом изговору. Тај шум долази од *трења* ваздуха кроз пролазе који се у устима образују или од нарочитог *праска* који се добива од преградом задржаног ваздуха у устима и одједном пуштеног.

И сугласнике ћемо поделити, као и самогласнике, према њиховом месту образовања у устима, управо, према оном делу говорних оруђа који узима највеће и непосредно учешће при њиховом образовању, на ових пет група:

уснене (лабијалне);
зубне (денталне);
тврдонепчане (палаталне);
меконепчане (веларне);
грлене (гутуралне).

Али пре него што пређемо на њихово изношење по месту образовања, морамо се задржати и на свима другим моментима којима се одређује природа сугласника.

Према врсти преграда које језик ствара ваздушној струји у устима, имамо двојаких сугласника: са потпуним затвором, затворних или праскавих (експлозивних) и са трењем кроз извесни пролаз (прострујних или фрикативних); каткада се те обе стране комбинују у једном звуку – тада имамо сложене или сливене звуке (африкате).

При образовању праскавих сугласника образује се у одређеном делу усне дупље потпун прекид слободног струјања ваздуха (нпр. код *п*), потпун *затвор*; при отварању, дизању те бране нагомилани ваздух у устима излази са шумом као *прасак*. У тим случајевима ваља разликовати: *затварање пролаза, време трајања затвора и прасак* (експлозију). Када се прасак чује у моменту затварања пролаза, тада се он назива унутрашњим праском или имплозијом. По себи се разуме да тај прасак не може бити јак и да у том случају правога праска (експлозије) и нема. У нашем су језику праскави сугласници: *п, б, к, г, т, д*. У другим језицима има нарочите врсте праскавих сугласника, после којих се чује и слаби звук „х" који долази од ваздуха ослобођеног праском. Ти се сугласници називају *аспиратае*, али њих у нашем језику нема.

Прострујни сугласници (fricare – трти се, фрикативни) образују се трењем о зидове теснаца који се у устима образује. Према природи тога пролаза и звуку који он даје имамо *писавих* (сибиланата) *с* и *з* и *шуштавих ж* и *ш*; остали прострујни сугласници јесу: *ф* и *х*.

Прострујни сугласници имају заједничку црту са сонантним сугласницима (*н, м, л* и *р* и ост.), што се могу продужавати као и они; зато их можемо назвати за разлику од праскавих, који су тренутни, по времену трајања – *продужним*.

Сви сугласници се деле даље на две велике групе према томе да ли се образују са гласом или без гласа, са треперењем гласница или без тога, само шумом који ваздух у устима чини. У нашем језику сваком звучном сугласнику одговара безвучни (сем звука *х*), тако да је међу редовима звучних и безвучних сугласника, који се иначе у свему подједнако изговарају и образују, готово једина разлика у звучности. Зато ако хоћемо без гласа да изговоримо *д* добићемо *т*, *г* без гласа је *к* итд.

Звучни су сугласници: *б, д, г, з, ж, в, ђ* и *џ*. Безвучни су сугласници: *п, т, к, с, ш, ф, ћ, ч* и *х*.

Али поред разлике у звучности међу овим сугласницима има још једна по којој су се они и називали: јаким и слабим, и то *звучни* сугласници су називани слабим, а *безвучни* јаким. То долази отуда што је прекидање ваздушне струје код безвучних сугласника енергичније, јаче неголи код звучних сугласника, пошто њихова природа зависи од праска, па се зато и сам прасак врши са већом енергијом, са већом количином ваздуха; код звучних сугласника све је то знатно слабије, пошто је код њих сама звучност један од најважнијих елемената сугласника. Зато се и при шапату донекле разликују *т* и *д* и остали редови; јер је у првом случају артикулација енергичнија, а у другом – слабија, а такође је и количина употребљеног ваздуха у ваздушној струји у првом случају већа, а у другом мања.

Сложени или сливени суг̀ласници (африкате) претстављају спој двају различних елемената у једном звуку. Ваздух од праска, који је први елеменат

њихов, струји одмах кроз пролаз који се гради на истом месту на којем се и прасак извршио. На тај начин немамо у њима праскави сугласник обичне врсте, већ имамо прострујни сугласник који је зависан од природе образовања првога дела (компонента) тога гласа. Овамо долазе у нашем језику сугласници: ч, ћ, ц, ђ, ʒ (дз͡).

Нарочиту пажњу треба обратити на то да ли су сугласници изговорени са умекшаношћу или без ње, са усненим изговором или без њега; да ли су, дакле, *палатализовани* или *лабијализовани*. Звук свакога сугласника зависи од вокала који за њима долазе; ако је *е* и *и*, гласови су виши и даље се (према предњем делу) у устима изговарају, ако је *о* и *у* или *а*, они су нижи. Најпростији оглед са изговореним *ти, те* и *то, та*, даће о томе јасну претставу. Према томе, сваки је сугласник до извесне мере палатализован или лабијализован; али *палатализованим* (умекшаним) или *лабијализованим*, у пуном смислу те речи, називамо оне сугласнике код којих је један од поменута два начина изговора ушао у саставни део њихове природе. Тако код *љ* или *њ* имамо изговор звука *л* и *н* са артикулацијом звука *е – і*, а код умекшаног *т͡* или *ћ*, имамо да последњи део њихова образовања, струјање ваздуха, ослобођеног праском, пролази кроз специфичну артикулацију палаталних вокала (е и і).

Умекшани су сугласници у нашем језику: *љ, њ, ћ, ђ* и *ј*; сви други који се називају по традиционалној граматици умекшаним – тврди су. У дијалектима нашим има и умекшано *č*, *ć* (*ś*), *ź* и *ǯ* и др.; лабијализованих сугласника у обичном језику нашем нема.

Уснени суґласници. Код њих се преграда образује или додиром усана (двоуснени, билабијални сугласници) или додиром краја горњих зуба о доњу усну (зубноуснени, дентолабијални сугласници). Уснени праскави мукли сугласник *п* и звучни *б* – двоуснени су; фрикативни уснени сугласници, мукло *ф* и звучно *в* код нас су обично зубноуснени. Код *ф* ваздушна се струја таре између доње усне и доњег краја горњих зуба, па затим иде према унутрашњој страни горње усне; код *в* је пролаз ваздуха бочни (на једној или другој страни). Гласа *в* има разних врста; у нашем језику његова дентолабијална артикулација тако је каткада слаба да чини утисак билабијалног *в*. Кад звук *у* (u), добије консонантски карактер, онда је в које од њега постаје обично билабијално и пише се знаком у̯ (у)*.

Зубни суґласници. У нашем језику имамо неколико врста зубних сугласника који се образују, у широком смислу речи, када предњи део језика, и његов врх врше артикулацију према зубима, алвеолима и предњем делу непца полежући по њима. Они могу бити:

зубни праскави *т͡* и *ǵ*;
зубни фрикативни;
зубни пискави *с* и *з*;
зубни шуштави *ш* и *ж*;
сложени:
тврди шуштави *ч* и *ц*;
тврди пискави *ц* и ʒ (дз͡);
умекшани *ћ* и *ђ*.

* Знак ◡̑ испод звука означује обично да је неки вокал добио конс. природу.

Звуци *т͡* и *ǵ* образују се или када врх језика обухвати ивицу горњих зуба и на тај начин образује преграду ваздушној безвучној (код *т͡*) или звучној (код *ǵ*) струји. Тако је наше *т͡* и *ǵ* испред *е* или *и*. Када се међутим находи испред *а, о* или *у*, врх језика полегне по унутрашњој страни предњих зуба, а остали део предњега језика по тврдоме делу предњег непца. Код пискавих *с* и *з* пролаз се образује према предњим зубима делом језика који образује, прибијајући се уз предње непце и алвеоле, жлеб кроз који ваздух струји и разбија се о предње зубе, чинећи специфични шум и крећући се према горњем крају доњих зуба и горњој усни. При образовању шуштавих *ш* и *ж* предњи крај језика примакнут је бочним крајевима својим деснима, тако да се међу предњим делом језика и предњим и бочним зубима образује цеваст лук. Кроз тај широки лук пролази ваздух ударајући о унутрашњу страну горњих зуба и врхове предњих доњих зуба. Струја је доста јака и артикулација енергична, тако да звук није умекшан. Нарочито је карактеристичан за те звуке резонатор који се образује између доње површине језика и доњих зуба и тако даје особити шум ваздушној струји која кроза њ пролази. Када је *ш* или *ж* умекшано (као у неким дијалектима), онда се тај резонатор знатно смањује, да би језик могао да заузме положај палаталности (звука *е* или *і*), те тада ти гласови личе на неку врсту гласа *с* или *з*.

У звука *ч* и *ц* – *т͡ш* и *дж͡, т͡* се образује врхом језика према корену горњих зуба и предњој страни алвеола: оно је надзубно или супрадентално (ово је такозвано коронално или церебрално *т͡*, које се бележи обично као *ʈ* или *ḍ*), а код *ц* и ʒ оно се образује на унутрашњој површини горњих зуба (зазубно, постдентално). По себи се разуме да је код ових сложених гласова други део скраћени сугласник *с, з, ш* и *ж*, наравно и са скраћеном артикулацијом њиховом.

У гласова *ћ* и *ђ* (= $t^{\widehat{s}}$, $d^{\widehat{z}}$), како их ми изговарамо, *т͡* и *ǵ* су зазубни; други део артикулације јесте доста слабо, умекшано *ś* и *ź*. Како се, због умекшаности, карактеристични жлеб за *ś* и *ź* са мањом енергијом образује и мало је проширен (због артикулације потребне за палаталност), овако *ś* или *ź* налик је и на слабо образовано и палатално $\overset{\cdot}{s}$ или $\overset{\cdot}{z}$. У нашем народу има различних нијанса звука *ћ* и *ђ* – код чакаваца имамо само *t'* (*т͡* умекшано), другде оно добива звук сличан *ќ* (умекшано *к*) као каткада у јужноморавском дијалекту итд.

Тврдонепчани суґласници. Код тврдонепчаних (непчаних) сугласника прекид ваздушне струје или узани пролаз за њу образује се средњим делом језика према тврдом непцу; ослобођена ваздушна струја удара, углавноме, у горње десни. Они могу бити *предњи тврдонепчаи и задњи тврдонепчани* према месту тврдога непца где се образују. Овамо долази наше к, г и х, када се находи испред *е* или *и* (*китити се, другu, хитно* итд.). Они су задњенепчани сугласници, али се они могу образовати и на предњем делу непца (руке, ноге и слично у тимочком дијалекту).

Звучно *ј* у нашем је језику предњенепчано (артикулација као код *і* само са нарочитим каналастим пролазом о чије се зидове таре ваздушна струја); бележи се зато и знаком *j̇*, а *ј* са јаким трењем (које је блиско γ, тј. *ɣ̄* фрикативном) обично је задњенепчано.

Меконепчани суґласници. Прекид ваздушне струје или потребан пролаз образује се задњим делом језика према меком непцу (они се зато зову и, задњејезични). Ваздушна струја удара даље о тврдо непце и предње десни (ал-

веоле) и ту се разбија. Њих називају и *веларним* или просто *задњенепчаним*; назив „гутурали" (gutturales) или *грлени* сасвим је погрешан.

И ти се звуци могу образовати у предњем делу мекога непца, готово на граници тврдога и мекога непца, као што је случај са нашим праскавим безвучним *к* (у *к*ућа, *к*акав, *к*оло и сл.) и *г̄* (у *г̄*уша, *г̄*арав, *г̄*о и сл.). Фрикативно *х* (*х*улити, *х*од, *х*аљине и сл.) и фрикативно γ (одговара звучноме *г̄*) у чакавском дијалекту образује се у задњем делу мекога непца.

Грлени суг̄ласници јесу они који се заиста у „грлу", у гркљану образују. Када ваздух струјећи кроз узани отвор гласница образује шум, добивамо шум *h* који може бити и звучан. Често се (сем тамо где ови шумови претстављају засебне гласове) ови звуци (или безвучан или звучан) јављају пред почетак изговора вокала (њиховим „приступом").

Сонанти. Тим називом зовемо ликвидне сугласнике *р* и *л* и носне *н* и *м*, а затим *љ, њ, в* и *ј*. Њихова је особина да могу бити и самогласници и сугласници; у нашем је језику то случај са *р* (r, r̥), некада је то подједнако вредело и за *л*; а у нашим дијалектима имамо катkада и *н* вокално (напр. dīgn̥ti у босанским и личким говорима); други језици знају и за *м* вокално (напр. данашњи немачки језик).

Разлика између сонаната и осталих сугласника у томе је што се њихов карактерни шум добива не трењем ваздуха већ звучном струјом из плућа и карактерним тоном њихових резонатора. При извесном продужавању њихове артикулације и примању функције носиоца слога – они постају самогласници.

Ликвиде. Код звука *р* врх језика образује узани пролаз према средњој страни горњих алвеола, али се он може образовати и свугде другде где се образују зубни сугласници. Звучна струја даље пролази између горњих и доњих зуба, дотичући стране алвеола према зубима. Али *р* прати често и „добошање": средњи и задњи део језика шире се и причвршћују за бочне зубе, а слободни врх језика, утањивши се мало и укрутивши, бива одбациван од ваздушне струје према зубима и деснима, тако да за тренутак затвори пролаз њен, затим се опет врати у првобитни положај и тако често. Таквих прекида има неколико обично *р*, оно може бити и безвучно, али је то врло ретко у нашем језику (на крају слога или речи). Ово зубно *р* може бити и без поменутог треперења (или „добошања"), али је код нас увек са треперењем. Слично *р* може се добити и издизањем задњег дела језика и образовањем у њему жлебића по којему се клати ресица и ствара треперење ваздуха (тако је „ресично" *р* у француском језику); при јаком сужавању пролаза и енергичној експирацији добивамо и место њега звучно фрикативно γ. И ово *р* може бити без треперења.

И звук *л* је такође денталан (предњенепчано, алвеоларно, супрадентално, пост- и интердентално, он се може, сем свега овога, образовати и на доњим зубима). Карактеристика његове артикулације у томе је што се при додиру врха језика са различним местима денталне артикулације, бочне стране језика одвајају од бочних зуба и остављају пролазе (или само један пролаз) за струјање ваздуха. Из овога се види да може бити различних нијанса у изговору звука *л*. Али ја ћу споменути још само веларно *л* (*l* пољског или *л* тврдо руског језика); њега има и у нашим дијалектима у извесној мери. Код њега је задњи део језика веома издубљен, због чега је задњи део његов необично уздигнут према меком непцу; код бочних зуба имамо тада широке резонаторе. Тако се образује велики резонатор од усница – до меког непца; низину звука тога резонатора повећава и смањивање усненога отвора.

Таблица наших суг̄ласника

		Двоусн. Bilabiales	Зубно-усн. Dentolab.	Међузубни Interdent.	Зазубни Postdentales: меки	Зазубни Postdentales: тврди	Предњенепчани Coronales	Тврдонепчани Palatales	Меконепчани Velares	Надзубни Supradent	Грлени Gutturales
Прекидни Occlusivae	Безвучни Aspirae	*п̄* пара	—	*т̄* тебе	—	*т̄* то		*к* руке	*к* кап	*ш̄ у ч*	
	Звучни Tonales	*б* баба	—	*д* дека	—	*д* дуд	*ґ'* чак. kuґa	*ґ̄* ноге	*ґ̄* го	*д у ц*	
Сложени Affricatae	Безвучни		—		*ћ* кћи	*ц* цео	*ć'* ćelav			*ч* чун	
	Звучни		—		*ђ* ђердан	*дз* дзвоно (у дијал.)	*đ'* đed			*џ* џбун	
Пространи Fricativae	Безвучни	*ф* фес				*с* сив *ш* шибље			*х* хлеб	*с:* сув *ш:* шум	(haben)
	Звучни	*в* нов				*з* зид *ж* жив	*ј* јело		*γ* у чак. bogât	*з* зуб *ж* жуд	(nähe)
Носни Nasales		*м* мати	—	б	*њ* њен	*н* нит			**р** данга	*м* ма	
Ликвидни Liquidae					*л'* (у дијал.) роре̨	*л* лов	*љ* људи		*г (р)* франц.		

Предњи | Задњи

Тренутни | Трајни

Шумни | Носни | Ликвидни

При образовању *љ* предњи и средњи део језика приближава се тврдом непцу. Када се артикулација врши предњим делом (онако лабаво као код *и* или *ј*), а остави да ваздух струји бочним отвором, добива се наше потпуно меко *љ* (као талијанско).

Носни суг̄ласници. Када се ма на ком месту у устима створи прекид звучне струје врхом језика и пусти да проструји кроз ждрело и нос, добива се *п*. Када се прекид те струје врши средњим делом језика према тврдом непцу или задњим делом према меком непцу, добива се тврдонепчано и задњенепчано *н* (које се бележи знаком ѣ) и које је толико скраћено да цела артикулација чини утисак назалираног вокала који таквомѣ претходи. Исп. код нас напр.: *ранка, данг̄а* и сл.

Ако прекид звучне ваздушне струје извршимо усницама, наравно са њеним пуштањем кроз ждрело и нос, добићемо наше *м*.

Ако средњи и предњи део језика приљубимо лабаво уз тврдо непце и предњим његовим делом извршимо удаљавање од непца ка артикулацији звука *и*, пропуштајући један део ваздуха кроз отвор за тај глас, а остатак кроз нос, добићемо наше *њ* (в. на,стр. 55 таблицу).

О изговору гласова српскохрватског језика исп. и Бранка Милетића, Изговор српскохрватских гласова, Београд, 1933; Основи фонетике српског језика, Београд, 1952.

В.

СЛОГ

1. У језицима граница слога може бити пред сугласником a-ta, у сугласнику иза вокала at-ta или иза сугласника a-ta. За сваки језик ваља засебно утврдити где се у њему осећа граница слога.

2. Она може зависити од психолошког момента, где се осећа део речи као целина (напр. у нашем језику у *нај-о-да-бра-ни-ји – нај* се осећа као психолошка целина или *г̄а-вран – вран* се осећа опет тако) или физиолошко фонетског момента, где се међу сугласницима осећа већа пауза (извесно сабијање гласовних елемената у веће комплексе) или где се завршује „талас сонорности“ у речи, да се после њега опет нови отпочне.

3. Из овога следује: да се у оба случаја граница може одредити само посматрањем. У нашем језику било је практичких правила по којима се на основу природе почетка речи судило и о растављању сугласника у средини речи. То је погрешно. Јер почетак речи претставља друге гласовне услове него средина где се сугласници могу поделити на више слогова (испор. *ш̄тица* које обично даје *ш̄тица* и *лош̄та* које никада не даје у нашем језику *лота*, већ увек *лоп̄-та*). Али наш језик има и тешкоћа. Различне врсте акцената (напр. у *бу̏дно* и *мѐдна, пе́тла* и *мѐтла* и сл.) утичу да се неједнако осећа граница слога напр. бу-дно, у мѐдна: мед-на, у пе́тла: пе-тла, у мѐтла: мет-ла) те то чини сложенијим питање о давању општих правила. Па ипак ми се чини да се можемо у подели слогова у средини речи руководити природом гласова, а у почетку речи и свим другим моментима (семазиолошко-психолошким). Зато ћемо узети прво средину речи, а затим почетак речи.

4. Овде дата посматрања оснивају се пре свега на мојем личном посматрању, а затим на дељењу слогова код оних писаца наших који су се у том правцу руководили природом нашег језика (својим осећањем), а не каквим традиционалним правилом које никакве везе нема са нашим језиком.

5. Ово би била основна правила:

а) Сугласник иде са вокалом који је за њим; иза вокала а пред сугласником потоњег слога граница је слога у нашем језику: то значи да гласови мање звучности (сугласници) иду за гласовима веће звучности:

ло-па-та
ле-по-та
А-ва-ла итд.

б) Сугласници *ј, в, л, љ, м, р* и *н* пред другим сугласником увек иду са вокалом испред њих, дакле опет сви сугласници сродни вокалима образују са њима целине, а не са сугласницима за њима:

сјај-но
прав-да
дан-гу-ба
ваљ-ка
кол-ски
зем-ља итд.

в) Сугласници: *ј, в, л, љ, р* иду са сугласницима иза којих стоје, сем ако није случај под б); тј. ако није пред њима један од сонаната; тада се од њих одвајају:

ме-тла	мем-љив
цр-ква	бор-је
сми-сли-ти	слав-ље
о-ру-жје	ум-ље
на-ру-чје	про-мен-љив
до-бро	трам-вај
по-тре-бно	хал-ва
по-сма-тра итд.	ор-ла

г) – Сви остали сугласници одвајају се од сугласника пред њима, ако ти сугласници нису фрикативни (пискави и шуштави):

свад-ба	леп-ши
воћ-ка	ре-флек-си-ја
кут-њак	и сл.

д) А ако су ти сугласници фрикативни (с, з, ш, ж), они иду заједно са сугласницима који су за њима:

ла-ста, зви-жда-ти, го-спо-ђа,
ве-што, ма-зга, тр-ска, ги-зда-ва и сл.

И овде сугласници мање пуноће звука или шума иду за сугласницима веће пуноће звука или шума (с, ж, ш итд. са т, д, б итд.).

6. Не би било тешко показати да се ово одвајање слогова оснива заиста на природи гласова и да има пуно оправдања у њој (испореди напр. факат да гласови р, ј, в, н, њ, м, л, и љ стоје по природи својој блиско вокалима, и зато са њима образују целину; с друге стране сугласници фрикативни претстављају

струјање ваздуха и његово трење без прекида, тако да је природно да се оно прекине каквим сугласником са експлозијом, па да заједно са њим образује границу према вокалу који им претходи итд.), и тако је исто несумњиво да све ове групе нису подједнако обичне, тако да може изгледати коме да нису подједнако оправдане. Али и у оваквом случају увек долази до утицаја и какав споредни моменат.

7. У почетку речи сваки део који се осећа као засебна целина по значењу образује могућност за дељење слога:

нај-о-да-ни-ји
га-вран
раз-о-бру-чен
из-ла-га-ти
о-без-бе-ди-ти
рас-те-ра-ти итд.

Чим се почетак речи тако не осећа, и на њега се примењују принципи поделе на слогове који вреде за средину речи (в. горе):

о-те-ти
ра-зум
о-ти-ћи
ра-зу-ман итд.

(овде се *отӣ* не осећа као префикс, а *етӣи* се не осећа као засебан глагол итд.).

Исп. о овоме А. Белића Границе слога у српскохрватском језику, Зборник у част Богдана Поповића, Београд, 1929; Граница слога и састав речи у српскохрвтском језику, Глас САН CLVI, Београд, 1933.

На основу ових правила, заснованих на природи с. х. језика, као што се може видети из наведене литературе, израђена су и правописна правила о дељењу речи на слогове (исп. А. Белића Правопис српскохрватског књижевног језика, 1950, 19–23). У новије време покренуто је питање да се за обичну употребу ово дељење на слогове упрости. Пали су многобројни предлози. Исп. и последњи предлог А. Белића, О упрошћавању поделе на слогове у српскохрватском језику, Наш језик н. с. V св. 5–6 (1954) 151–164.

III

ИСТОРИЈА ГЛАСОВА

О ГЛАСОВНИМ ЗАКОНИМА УОПШТЕ

Да бисмо могли разумети развитак гласова у нашем језику, ми се морамо задржати на општим особинама гласовних измена. Ми ћемо то учинити, по себи се разуме, у најопштијим цртама.

1) Пошто сам изнео и самогласнички и сугласнички састав нашега језика, задржаћу се на општим странама развитка гласова уопште.

Гласови се мењају или по природи својој или под утицајем нарочитих прилика. *ѣ* прелази у источном говору у *е*, старо *ѫ* прелази у свима говорима у *у*, и у оним говорима у којима се врши промена – она је доследна, она се у њима врши у свима случајевима где се тај глас находио. Отуда је правило савремене лингвистике: да гласовни закони не знају за изузетке.

Ова „безизузетачност“ гласовних закона оснива се на језичком осећању: сваки глас има свој језички осећај и докле год се тај осећај не помери, не може се ни глас померити. Као што за сваки музички тон, за сваку ноту музичар мора имати нарочити физиолошки осећај, чврсто везан са њом, тако и сваки вокал или консонант има свој физиолошко-фонетски осећај. Кад год је потребно да се надражи тај осећај, он покреће говорна оруђа да даду знак који му одговара. Зато је сваки звук везан за један осећај и зато осећај за дотични звук даје увек исти звук. У томе је сва теорија гласовних закона и сва тајна правилног јављања у једном говору (или још најбоље у говору једног човека) за исто време на исти начин изговорених гласова. Када се језик предаје млађим поколењима, она не копирају апсолутно тачно гласове које добивају, већ их у извесном правцу мало померају. Када се та померања скупе у довољној количини, она дају извршену замену дотичних гласова. У основици помереног гласа увек је и померен језички осећај (исп. ниже т. 6).

2. Али гласови могу бити и условљени нарочитим погодбама: *л* прелази у *о* само на крају слога или речи, *вь* прелази у *у* у штокавском дијалекту само у почетку речи у отвореном слогу, безвучни сугласници се претварају у звучне само пред звучним сугласницима итд. Код ових, условљених, гласовних закона морају се увек тачно одредити погодбе које увек вреде за једно време и за одређени говорни круг.

3. Из целокупног досадашњег излагања видело се јасно да гласовни закони који су вредели за прасловенски језик не морају вредети више за српски језик. Српски језик чува трагове извршеног гласовног закона у прасловенском језику, али у њему гласови исте природе и под истим условима не морају се више

мењати. Прасл. *к* прелази испред *е* у *ч* (у српском језику *јунак: јуначе* и претставља остатак традиционално сачуван из прасловенског језика); међутим у акуз. *јунаке к* се чува испред *е* због тога што је то облик српскохрватског (не прасловенског) језика, а у с.х. језику *к* не прелази у *ч* испред *е*. То вреди, наравно, и за српскохрватски језик у току његова развитка. Крајем XIV века *л* на крају слога и на крају речи прелазило је у новоштокавским дијалектима нашег језика у *о* (*део, деоба* – дӕл, дӕлба), и из тога времена се сачувало врло много облика са тим гласовним правилом. Али чим се у поменутом времену гласовни закон о претварању *л* на крају речи и на крају слогова извршио, могло је *л* наново доћи у тај положај (тј. бити на крају речи и на крају слога) и не мењати се. Тако имамо данас *селски, колски, бакал, ђенерал* итд. Данас тај гласовни закон више не вреди; али његови резултати из прошлости постали су саставни део нашег језика. Из овога истиче основно правило: да гласовни закони вреде само за оно време када се врше, доцније, под истим или сличним условима, исти гласови могу остати неизмењени. Тако и бива. И ови нови појави обично се називају изузецима од гласовних закона; међутим, уствари, то нису изузеци већ појави другог времена.

4. Гласовни појави обухватају врло различне обиме: често целу територију нашег језика, често већи његов део, а често опет врло мали крај. Напр. прелаз *ь* у *а* захвата велики део наших дијалеката, док напр. прелаз *љ* у *ј* захвата само мали део њихов итд. Ширење језичких појава зависи од узајамних веза претставника различних говора; од тога колико су претходним развитком својим дотични говори спремљени да се у њима изврши дана промена и сл. Јер сваки језички процес врши се у малом броју претставника, па се одатле шири и на друге претставнике. Само често, зато што се одмах у почетку не појави у довољном броју претставника, тај процес може бити угушен утицајима са стране и не само не добити већи обим већ се може вратити и на старе гласовне односе под утицајем нивелационе снаге околних говора.

Одавде се види да се гласовни појави јављају као резултат доста разноврсних прилика: они су потпуно без изузетка само *код оних претставника нашег језика код којих су се јавили, у време када је њихова вредност у снази и под тачно одређеним гласовним погодбама.*

5. Гласовни су закони обично природе фонетско-физиолошке (као измена гласова по природи њиховој или под нарочитим погодбама), али може бити и појава ове врсте више психичке, духовне или, како се обично вели, психолошке природе. Овамо долазе појави као *метатеза*, до извесне мере *дисимилација* и сл. где се место једног звука од два који у свести постоје узима други и сл. Али овамо долази и т.зв. *аналогија* и појави који се на њу своде. А на њу се своди већи део отступања од гласовних закона.

Када од *село* м. *сеоски* имамо *селски*, онда се вели да је то добивено по аналогији оних придева на – ски у којима се чува основа речи од које су изведени неизмењена, напр. *поље, пољ-ски*. Готово цео развитак облички и своди се на овај утицај једних редова облика који се находе у психолошкој вези (по сличности, чак каткада и по супротности) са другим редовима и сл. Напр. када предлог *от-* добивен испред звучних сугласника (от града > од града), под утицајем предлога *пред, над, под* и сл. и пред вокалима – гласи *од* (од олова), тада велимо да је то веза, с једне стране, по звуку, а с друге – по општој употреби као предлога; када међутим у дубровачком дијалекту место *дин* имамо

дим под утицајем *дима*: *диму* и факта што је код других именица сугласник у свима тим облицима једнак (*дан: дана, плот: плота* итд.), тада велимо да је то аналогија по вези облика итд. Дакле, те различне везе, стварајући нове облике, ремете и гласовне законе који су се већ извршили и тако дају отступања која се погрешно називају изузецима. То, уствари, нису ништа друго него нови језички појави, основани на вези по сличности који су толико исто законити и умесни колико и гласовни закони. Само их треба добро квалификовати и утврдити.

6. Поменуо сам напред да се гласови обично мењају при преношењу са једног поколења на друго. Али се опажа да се те измене врше и код одраслих. Питање је како би се то објаснило. Наравно, познато је да индивидуални језици појединаца нису исти и да често по начину изговора појединаца можемо утврдити из које је породице, а још више рода или племена. Али у свакој заједници постоји тежња да се језик што више уједначи. Тако се и невољно врше једначења изговора. Међутим по испитивањима која се врше помоћу апарата утврђује се све више да су сами гласови, нарочито вокали, састављени од саставних тонова који чине гласовну целину. Међу тим тоновима има код истог човека колебљивости, тако да сваки глас има своје гласовно поље: границе међу којима се неки глас схвата као исти; при прелазу њихову он се мења поводећи се за једном или другом својом компонентом. Зашто то бива и како то бива, савремена се наука труди да утврди различним средствима; али ми у то овде не можемо даље улазити.

IV
ВОКАЛИ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

На овом месту говорићемо само о два гласа књижевног језика: о *а* и *и*. То чинимо зато што се особине тих гласова у књижевном језику могу разумети искључиво из њихова историског развитка. Зато само у овом случају полазимо од савременог стања у језику и идемо ка прошлости, док код осталих гласова полазимо од прошлости и крећемо се ка данашњем језику.

1. У савременом нашем језику разликујемо „непостојано а“ (за које знамо да је постало од полугласника) и „покретно а“ које је постало различним морфолошким процесима.

Непостојано а находи се у речима, а на крају речи само код предлога; *покретно а* находи се на крају прилога и других речи.

Овде ћемо говорити само о „непостојаном а“ остављајући да о покретном *а* говоримо онда кад будемо говорили о покретним вокалима у нашем језику уопште.

а) У нашем је језику тенденција да непостојано *а* у једносложним речима не губи своју непостојаност: *лав-лава, пањ-пања, дажд-дажда, мач-мача, дан-дана* место *лва* (старо *льва*), *пња* (= *пьња*), *джда* (= *дьжда*), *мча* (= *мьча*), *дна* (*дьна*) јер се по законима нашег језика полугласник у отвореном (в. ниже о полугласницима) слогу губи, а у затвореном задржава, дакле *сьн = сан, сьна = сна* (али се још држи *дне, дневи* поред *дана*), *сан* има *сана* и *сна, шав-шава* и *шва, шавови* и сл. Према томе је јасно да ускоро нећемо сасвим имати облика са оваквим непостојаним самогласником. Тенденција је та основана на осећању, добивеном код других сличних облика са *а* и другим вокалима (*сад-сада, пад-пада, храст-а, хлад-а* итд.), у којима имамо старо *а*, а не полугласник, – да корен или основа остају неизмењени.

У двосложним и вишесложним речима, напротив, редак је случај да се непостојаност вокала не задржи јер примери као *хрбат-хрбата* поред *хрпта, грабар-грабара* поред *грабра* (и даље *граба*) – толико су малобројни да према стотинама и хиљадама примера са задржавањем непостојаности а не значе ништа. Чак се може констатовати и обрнуто да се непостојано *а* развија у речима као *игуман-игумна* поред *игумана*.

То је дошло отуда што међу двосложним и вишесложним речима има тако много са живим наставком (*-ац, -ак, -ан* итд.) који имају непостојано *а* да су они увек освежавали осећање о непостојаности *а* и код оних именица где суфикси нису били у тако живој употреби.

Исп. *јар(а)м, јеч(а)м, дв(а)с, др(а)о, пак(а)о, сврд(а)о, ўг(а)о, ўз(а)о, врт(а)о, ўзнк(а)о, Бўхаћ–Бўшћа, ндк(а)т, лак(а)т, свек(а)р, дг(а)ањ* итд.

Овамо долази наст. *-ац (стàрац-стàрца)* и сложени од њега: *-ун(а)ц, -уш(а)ц, -ин(а)ц, -ар(а)ц, -ав(а)ц, -н(а)ц, -л(а)ц*. Јасно је да код последњег наст. (*чувалац, давалац, жетелац, владалац* и сл.) *л* остаје у свима облицима где се *а* не губи, а даје *о* само тамо где се *а* губи: *владалац, *владалца: владаоца, владаоцу, владаочева* итд.

Наст. *-(а)к* (мачак, патак) и сложени: *-ад(а)к, -ер(а)к, -ич(а)к, -ет(а)к, -ењ(а)к, -ањ(а)к, -ур(а)к, -ут(а)к, -ин(а)к*. Затим наст.: *-(а)њ, -т(а)о (тла), -(а)љ*.

Као што ћемо на другом месту говорити, ово непостојано *а* тројакога је порекла: а) или одговара старом полугласнику (*лакат-лакта*); б) или је новога порекла код: р, л, м, и в на крају речи (*ветар-ветра*); в) или је образовано по угледању на друге случајеве: *восак-воска* (исп. ст. слов. воскъ) као *гласак – гласка (гласьк: гласька – гласка)*.

Засебно морам споменути ген. множ., јер у том падежу *а* добива дужину (*ā*) и находи се у отвореном слогу. Али то *а* раставља два сугласника код именица мушкога и средњега рода у свима случајевима, сем када те групе претстављају; *ст, шт (шћ), зд, жд (жђ):* мѐста, гнезда, огњишта, гвожђа, прста, грозда. Према томе имамо не само: лова́ца кȍнаца, вѐтрȏва и сл., него и срда́ца, (ср̏це, срдьце), рѐбара (рѐбро), ста́бала (ста́бло), клуба́ка (клу̏пко), вѐсло-весла́, бр̏вана (брвно), да̑на (днȏ, дъно, с. х. дьно), копа́ља (ко́пље), пр̏гала (пру́гло), за́ла (зло), пу̏таца (пу̏це-пу̏ца) и сл.; сведо̀чанстава, про́рощтава, ца̑рстава и сл. Архаични се облици држе у крило̀це-крила́ца (крильце), гр̏оце-гр̏лаца.

Ове облике треба схватити овако: старији облик генитива множине који се у архаичним говорима задржао до данас јесте *ловћц-ловāц*, исп. код писаца дубровачких и далматинских ген. множ. *јунац, младенац* итд. још и у XVIII веку (понегде и доцније), а од друге половине XIV додавало се *-ā* на готов облик: *лова́ца̄* (*ловāц* + *ā* и сл.).

Нерастављање *ст, зд* итд. потиче отуда што те групе нису имале полугласнике између својих сугласника ни онда када су постајале у најстаријим епохама развитка који је претходио историји нашег језика на Балканском Полуострву.

Код именица женског рода имамо поред обичнога а (*крушака, оваца* и сл.) и нерастављана последња два сугласника када они претстављају поменуте групе – нерастављање и других сугласника онда када је у ген. множ. на крају наст. *ā* а не наставак *ā*.

Напр. *мâјка: мâјкī, нèправди, војски, радњи, сметњи, смутњи, борби, тужби* итд. Када се деси да код ових именица дође и *-ā*, може остати и нерастављена група сугласника (*сме́тња̄* итд.). Код именица женског рода, противно ономе што смо нашли код именица средњег рода, имамо: дȅ̀ба – дȅ̀ба (а не: делаба), сȅ̀ба – сȅ̀ба, зȁ̀ова – зȁ̀ова итд. Откуда ова разлика? 1-во, у *нèправди* немамо уметања *а*, а *у крушака* имамо, иако обе имају у ном. једн. *нèправ(ь)да, круш(ь)ка* због тога што је стари облик ген. мн. био и *нèпрāвдī* према *и-* основама где се полугласник губио. Али врло рано има у нашем језику у ген. множ. и *нèправьдь, крушькъ*, као што и данас још гласи у старијим говорима; доцније је за ген. мн. (од друге полов. XIV) почело бити додавано *-ā*, – те смо правилно добили *крушака*, али и *нèправди*; тек у новије време *сме́тњи* је почело да изазива и *сме́тња̄*. Облици на *ī* могли су допринети и

брзом уопштавању *-ā здо̑вā*. Међутим како су сами облици на *и* били стари, тј. са старим *ū*, јасно је да је са њиме био везан осећај отворености слога који му је претходио па према томе није било разлога развитку *а* у претходном слогу: исп. *охолости, напасти, погибли* код старих дубровачких писаца, исто онако као што се са наставком *-ā* на крају везао сталан осећај с *ā* које му мора претходити. Дакле *-ā-* у множ. у слогу који претходи завршноме *ā* постало је морфолошки елеменат.

У вези са „непостојаним а" код именица находи се и писање страних речи са групом сугласника на крају. Вук Караџић је писао: *адјутанти, агенти, Коринти, акти, рецепти, смарагд, Аристарх, Сард, марти* или *Кипар, псалам, Патам* итд. Међутим Даничић је свугде уметао а: *дијаманат, Дамасак, нарад* (грч. νάρδος), *псалам, патријарах, скиптар, таланат* итд. Истина је да наш језик нерадо трпи нагомилавање сугласника на крају речи, али су ипак неке од ових речи добиле широку употребу баш са групом сугласника, напр.: *март, Коринт, патријарх* итд. Руководећи се принципом да наш језик трпи прострујне сугласнике са праскавим (*ст, зд, шт* и *жд*) на крају речи, могла би се дати ова општа правила *за писање непостојаног а* код тих речи:

а) Сви прострујни сугласници и сонанти (*с, з, ш, ж, р, л, н, в, ф* и *х*) не одвајају се у ном. једн. од потоњег сугласника,

дакле: *адјутант, рецензент, Аристарх, Тарс, псалм, Карл, Епидавр, патријарх, Дамаск, нард* итд.

б) Сви остали сугласници (праскави: *п, б, д, к, т* и сложени *ћ, ч, ц, џ*, и *ђ*) одвајају се: *акат, Петар, Кипар, Патам, скиптар, факат* итд.

У ген. множ. *а* се свугде умеће, сем речи са *ст, зд, шт, жд* где се не умеће на крају основе: *адјутана̑та, псала̑ма̑, на̀ра̑да̑, а̀ка̑та̑, фа̀ка̑та̑*, итд.

Код придева се непостојано *а* подједнако доследно употребљава и код једносложних и вишесложних облика: *зао, зла, зло, добар, добра, јасан, мртав, нагао, шупаљ* и сл., а такође и у наставцима: *-еш(а)н, -ет(а)н, -ев(а)н, -иш(а)к, -ач(а)к, -ак(а)н, -(а)л, -(а)љ* итд.

Код глагола имамо ретко јављање непостојаног а, у самоме глаголском корену (напр.: спа̀ти: спи̏м = сьпати, сьпим, а тако исто у бра̀ти, тка̀ти, мрѐм, по̀пнем се, на̀дмем се итд.), у којем се он и чува када је под акцентом: тр̀ти, та̀рем, трѐм, та̀ри, та̀рући, сла̀ти: ша̀љем (*ш* у шаљем под утицајем пошљем), *жети, жњети*: жа̀њем, жњѐм, жња̀х, цва̀сти: цва̀тем, цва̀тити (исп. и именицу цва̏т поред цвѐт), ма̀кнем-ма̀ћи, исп. замћи, замкнем, замкох поред замаћи, замакнем итд.; затим непостојано *а* се јавља у префиксима *иза-, оба-, уза-, са-* првобитно само у затвореном слогу (*изь-, обь-, узь-, сь-*), а затим и испред свака два сугласника, па чак и у отвореним слоговима; узимамо случајеве са једним префиксом као образац свих сличних образовања:

1) иза̀брати (избрати), иза̀врети (изавру), иза̀гнати (изгнати), иза̀жети (изажмем), иза̀звати, иза̀сути (изаспем), иза̀ткати (ѝзачем), иза́ћи (ѝзађем).

2) иза̀жденути, иза̀жимати, изазѝвати, иза̀сипати

3) иза̀дети иза̀дирати

У 1-ој групи непостојано се *а* чува или као у затвореном слогу или добивено из затвореног слога у истој промени; у 2-ој и 3-ој оно је пренесено са различних разлога из 1-ве групе.

Напослетку да споменем само још помично *а* и код предлога; оно је исте природе као код префикса јер предлози чине гласовну целину са речју на коју се односе. Овамо долазе ови предлози савременог језика: *ка-к, кроза-кроз, нада-над, низа-низ, од-ода, пред-пред, пода-под, иза-из, са-с, уза-уз, беза-без*. Добро је познато како су постали ови двојаки облици: *пода мном, подь мьновь = пода мнов; подь собовь = под собов* итд. Тако смо добили напоредне облике чију је употребу савремени језик наш друкчије распоредио него што би то одговарало условима њихова постанка.

Данашња су правила за употребу њихову: 1) дужи се облици употребљавају са енклитичним облицима заменице 1 и 2 л. и заменицом *њ* за 3 (три) л.: *крдзā њ, нада ме, преда те, уза се* итд. Јасно је из самих ових облика да је заменица *њ* потстакла и овакву везу са заменицом *ме, те, се* као што показује и дужина *а* (у другим случајевима имамо кратко *а*: *нада мном* и сл.): *пр̏ѣдь н̀ь = пр̏ѣдань > пр̏ѣда̑нь*.

2. Дужи се облици обично употребљавају пред речима чији је почетни сугласник идентичан или врло сличан завршном сугласнику краћег предлошког облика: *ка гра̑ду, ка кући, са женом, са сестром, уза стрмен* итд. Јасно је да је ово нов појав, да би се боље осетио облик значења предлога који се иначе у оваквој вези губе. Али ово није обавезно за наш језик.

3. Дужи се облици употребљавају или увек пред групом сугласника којом се отпочиње извесни облици (*преда мном, са мном*) или чешће или ређе (*иза сна, са многима* и сл.). У томе је остатак, бар у овде наведеним примерима, старе употребе дужих облика.

4. Иначе су у обичају краћи облици који се у случајевима под 1) и неким под 3) могу употребити и тамо где се употребљавају дужи облици. В. А. Белић, О писању с и са у нашем језику, ЈФ. VIII, 142–145.

2.

ВОКАЛ „И" САМ И У ВЕЗИ СА „Ј"

а) Да бисмо могли разумети појаве нашега језика у овоме правцу, морамо констатовати да је стари полугласник испред *ј* за којим је долазио какав вокал испадао.

Напр.: *уздарје, класје, речју, лажју* итд. претстављају старо вьздарьє и сл.

б) Према томе облици *сјати, зјати, пјан, избјен, пјаница* итд. претстављају продужење старих облика. Питање је откуда су се јавили облици *бијем, пијем, бијен, пијаница, зијати, сијати* и сл; који су данас обичнији од горњих. Несумњиво је да су они добивени под утицајем других облика. Од глагола *бити* имали смо у неодр. глаголском облику и облицима од његове основе изведеним *би-*, од којих се, као од његове основе, могао градити презент *бијем* и сл. м. *бјем*. Код других је глагола могло бити добивено на друге начине, било из паралелних облика дотичних глагола било под утицајем сличних односа код других сличних образовања.

2) Као засебне категорије узећемо облике придевске и заменичке који данас у нашем језику имају два начина писања и изговора: *божји (божиј), божја, божје, божији, божије* исп. *човечји, човечији, врапчји, врапчији, мишји, лисичји, вучји, пасји, козји* итд.

Већ из овога краткога прегледа види се да су обичнији облици на *-ји* и најраспрострањенији у нашем језику. Али у овом правцу наш је језик ишао својим путем; *пасји, козји* и сл. показују јасно да смо на нашем земљишту имали наст. *-ьји* у широј употреби. Морамо претпоставити за стари језик наш два наставка: *јь, ја, је* и *ьјь, ьја, ьје*, што се данас огледа у наставку *љев – Мирослављев-Мирославль +ев* и *ьјь: божьји – *божи.*

Овај други наставак дао је у нашем језику два облика: *божи* у вези са *божја, божје* дало је *божији*, те имамо данас *божији* и *божи*; а према њима смо добили *божија* и *божиј*. Сада имамо поред *божја* и сл. *божији* и *божиј*. Употребљавају се у књиж. јез. оба облика.

Све ово вреди и за *чији*. Као присвојни придеви и овде смо имали првобитно наставака *чьи- чи, чьја, чија, чији, чије (пише се чиј* а изговара се *чӣ*).

в) У вези са овим налази се и начин писања императива *биј, бијмо, пиј*. Ово је непотребно етимологисање јер за такво писање нема никаквих разлога. У свима овим случајевима говори се само *и̇̂* а никада два *и* или *ӣ* са ј, а и у старијим споменицима тако се пише (*пьји* > *пи; пӣ* – показује да се ту додавало још једно *и* које је са првим *и* дало дуго *и*). Уосталом овде и нема паралелних случајева који би то изазвали; зато и мислим да је писање са *ј* непотребно.

г) Тако исто је двојако писање у савременом књижевном језику придева на *ијски* или *иски* већином у туђим речима: *авлија, авлијски* или *авлиски, аустриски, шумадиски* итд. И овде имамо сасвим непотребно етимологисање: у прид. *авлиски* исп. *авлија* имамо *ӣ* које показује да се већ у њему налази *и* које би морало постати од *и* + *јь* или од – *и* + *ј*. Зато ако *ј* не постоји у говору – нема никаква разлога писати га и тако уносити пометњу у изговор.

д) Ово вреди и за све друге примере који се такође двојако пишу у нашем књижевном правопису: Шумадијнац, убијство, Илијћ, судијна и сл. Случајеви као Шумадинац, Шумадинка итд. претстављају потпуну паралелу. *Шумадӣскӣ: убӣство* – показује дужином свога *и* оно што *и* у *шумадиски;* у *Илијћ, судијн* и *тестијца* и свима другим јасно је да овакав начин писања не ваља јер су они постали од *Илијић, судијин, тестијица*. Према томе, могућна су само два облика: или такав, несажет, или сажет: *Илић, тестица;* код *судија* обичнији је несажет облик; *судијин*, иначе би могло бити још једино *сӯдӣн*. Према томе, у оваквим облицима треба или задржавати *ији* када се оно изговара, или га сасвим не писати када се не чују два слога (Попадић и сл.).

ђ) Да је испадање и неписање овога *ј* у вези са природом његовом, тј. у томе што се он изговара не као фрикативно *ј*, већ као *і̯* (тј. сугласничко *і*), показује најбоље правило нашег језика да се *ј* губи иза меких сугласника: *ноћу, чађу, обитељу, помоћу* итд. према *речју, кокошју, лажју, стварју* итд.; исп. *покуће* према *обличје, оружје, подушје* итд. Колико то за њ мора више вредети када се он налази иза „и“ а испред сугласника.

Са овом слабом природом гласа *ј* налази се у вези и писање у нашем књижевном језику: *иоле, прионути, носио, водио, диоба, био, дио* и сл. – од почетка његова новог развитка.

Писало се то *ј*, углавноме, пред наставком *а* за именице женског рода (или мушког сличне промене): *Србија, авлија, филозофија* итд.

Полазећи од тога обичаја, могло би се примити као опште правило да се *ј* овакве врсте (иза *и* а испред вокала) пише у страним речима само онда када је наст. *ја* за образовање именица и у облицима од њега посталим; дакле: *нација, рецензија, Азија, дивизија, гимназија* и сл. али *националан, библиотека, диоскури, рационалан* итд. Наравно, да би оно остајало у облицима као *гимназијалац* и сл. В. А. Белић, О савременом правопису српскохрв. књ. језика, Просветни гласник XL (1923).

На крају још неколико засебних напомена о овом вокалу. У ген. множ. налазимо *ӣ*: *кдстӣ, ствáрӣ* итд. Овде је то *ӣ* добивено од праслов. основе на *ьј* + *ъ*, што је морало дати *ы* и даље *і̄*. Ово *и* код ових основа имало је велики значај за развитак ген. множ. уопште у нашем језику. О томе ћемо исцрпније говорити у предавањима о промени речи нашег језика. У нашем језику „и“ које се налазило иза voc. + j, у старијим епохама, давало је само *ј: крдјӣм*: у зап. начину *крӑ̂ј = кроји, знӑ̂ј, чӯ̂ј;* затим: у dat. и loc. *тӧји = тӧј, оној, самој;* овамо долазе и случајеви као: *дђгађӑј, пѐривӧ̀ј-пѐривоја* са том разликом што је овде било на крају *јь* које је још у прасловенском давало *и*, а затим је voc. + и дало voc. + j и дужину. Али за савремени језик прелаз *ји* у *и* не вреди увек, јер имамо напр. од *стӑја: стӑји, тӑји: тӑјимо, гӑји: гӑјимо* итд. Нема сумње да су ово нова образовања под утицајем система. У јужном наречју имамо *утјецати: истјецати* и сл., у источном *утицати, утицај* где и само *ц* показује да је овде основно *и*, а *је* у јужноме говору – новије. – Поред облика као: *људима, зубима* и сл. имамо и *људма, зубма*, а код неких именица то је и обичније (*коњма*). Овде имамо мешавину различних основа: *-ми* (основа на і): *пӯтми, зетми* поред: *пӯтма, људма* итд.; *-има* (основа на *о*): *коњима*, али су се доцније облици измешали. Код личне заменице имамо често у дат. једнине место *мѐни, тѐби, сѐби – мѐне, тѐбе, сѐбе* и сл. и у јужном говору и у источном. То је дошло морфолошко-синтаксичким путем. Књиж. облици су *мѐни* итд. Глаг. *крӣти: крӣвен, рӣти, рӣвен, шӣти, шӣвен (швѐн, сашӣвен)* – долази од *ы = и* у корену које је унесено у облик *крьв-: крив-ен* и сл. (у *ливен* по аналогији облика као *кривен*); али из през. продире *ӣј* од глагола *бити: бијем* и у глаг. *добити* (добыти) који има у през. *добијем* (место и поред *добудем*), али још увек *добивен* и сл. Исп. и глаг. *штӣти: штӣјӗм* (чути-ти), *штӣвен* по аналогији јер је њему у основи *и* а не *ы* и сл.

V
ПРОМЕНА ГЛАСОВА СТАРОГ ЈЕЗИКА

Од вокала узећемо оне који су претрпели измене по природи својој. Јер неки самогласници, као а, е, о, и, у – сами, по унутарњим знацима, по гласовном карактеру свом, нису претрпели општих или заједничких измена у нашем језику за време његова историјског развитка. Што се пак тиче измена које су им заједничке, као дуљење, скраћивање, сажимање (контракција), уједначавање (асимилација), разједначавање (дисимилација), то ћемо све те појаве засебно разматрати, и тада ћемо говорити о гласовима у којима се они обично огледају.

А.
СТАРИ НОСНИ САМОГЛАСНИЦИ (ѫ и ѧ)

Из заједнице су понели Срби, Хрвати и Словенци носне вокале ę и ǫ (ѧ и ѫ). Ти су се гласови употребљавали и у засебном животу наша основна три дијалекта. У сваком случају и на Балканском Полуострву Срби и Хрвати још су дуго време знали за те гласове. Крајем X века, а негде и доцније, тих је гласова нестало: ѧ (ę) је замењено, углавноме, са *е*, а ѫ (ǫ), углавноме, са *у* (в. ниже).

У коренима речи у старом језику нашем находили су се ови гласови (а тако исто и у свима другим речима у којим се находи исти корен). Све се остало бележи по данашњем изговору.

I. ѫ (ǫ) = у: блѫдити, бѫбањ, бѫдем, дѫб, дѫга (на небу), надѫ-ти се, голѫб, грѫб, грѫди, гѫба, гѫдети, гѫсеница, гѫска, гѫжва, желѫд-ац, зѫб, клѫбе, крѫг, крѫт, кѫћа, кѫда (прилог), кѫдеља, кѫдрав, кѫколь, кѫпати, кѫпина, кѫс, кѫт, лабѫд, лѫчити, лѫг, лѫк, лѫка, лѫтка, мѫдар, мѫка (мука), мѫка (брашно), мѫтити, мѫж, орѫжје, пажњ, прѫд, прѫг, прѫгло (петља), сѫпрѫга, прѫт, пѫдити, пѫчина, пѫћи, пѫпак, пѫт, пѫто, рѫб, рѫда (врста вуне), рѫдина, рѫг, рѫка, обрѫч, порѫчити, скѫдла (даска за покривање куће), скѫп, смѫдити, стрѫк, сѫсед (или сѫпарник), сѫд (= съсѫд), сѫд (judicium), тисѫћа, трѫба, трѫд, трѫт (на дрвету), потрѫсити, тѫча, тѫга, тѫп, тѫшити, тѫтањ, жборак (врста мере), ждица, унѫтра, жтва, жгао, жгаљ, жзак, жзао, жзица, жже, сжжањ, желѫдац, холѫга.

б) У наст. -нѫ у глагола: дахнѫти; у парт. -жћи: плетжћи; у адверба -жд: овжда; акуз. јед. им. ж. р. ѫ:женѫ; инстр. фем. синг. -јѫ: стварјѫ; сад. време: хоћѫ; имперф. -хѫ: плетијахѫ; плетахѫ.

в) У страним речима; *Фрушка Гора* (фрѫк-), полуга (= грч. φαλάγγη), субота = сѫбота (исп. у ст. нем. sambaztag), су од sant: *Су-Петар, Сут-Иван* итд.

II. ѧ (ę) = *е* (све се друго у речима обележава по данашњем изговору);

а) блѧнути, брѧчати, за-брѧкнути (на-), вѧћи, вѧнути, вѧсти (вѧзати), руко-вѧт, вѧз (дрво), витѧз, гавѧз (биљка), галѧб, глѧдати, голѧт, говѧдо, грѧда, грѧсти (грѧдом итд.), грѧзнути, десѧт, дѧсни, дѧтелина (у нас *дјетелина* наслањањем на друге речи), девѧт, дрѧзга (назив дрѧзга – шума), жаља (жѧдан итд.), жѧти (са- итд.), жѧти (жѧтва и сл.), жѧжељ (штап којим се притврђују пси за колац), зѧнути (клијати), зѧпсти, зѧт, звѧкнути (звѧк, звѧчати), јагнѧд (врста тополе), јарѧб, јастрѧб, јѧкнути, јѧчати, јѧчам, јагуља, јѧдар, јѧтра, јѧтрва, јѧза, јѧзик, клѧкнути (клѧћи, клѧцати, клѧчати), клѧти, кнѧз, кнѧгиња, колѧда (од lat. calendae), крѧнути (крѧтати), лаћа, лѧдина, лаћа, лѧгнем, улѧкнути се, мѧк, по-мѧнути, мѧсо, помѧсти, памѧт, мѧтва (лат. mentha), пѧд, пѣнязи (од нем. pfenning), пѧт, пѧта, о-пѧт, пѧст (песница), запрѧгнути (у- итд.), прѧнути се (прѧдати), прѧсти, прѧтати (запрѧт), рѧд, рѧгнути (рѧжати), рѧса, сѧдра, сѧгнути (сѧзати); усѧкнути (свећу), сѧкнути (о води), свѧт, потѧгнути, тѧжак, тѧжити (обрађивати поље), тѧтива, трѧсем, чѧдо, чѧст (део), почѧти, шѧтати, штѧдети, узѧти.

б) не у коренима: телѧ-та, имѧ – имена; месѧц, зѧц, зајѧц; ген. синг. фем. душѧ; ном. ак. плур. душѧ; ак. плур. орачѧ; ак. синг. зам. мѧ, тѧ, сѧ; 3. (три). плур. аор. шѧ; плетошѧ.

За употребу ѧ и ѫ у старом језику, још на Балканском Полуострву, докази су ово:

1) Код грчких писаца, и у латинским споменицима X и XI века пише се још *еū, оū, иū* у називима места и особним именима: Μουντμηρος (Мутимир, код Константина Порфирогенита, грчког писца X в.). Ζεντινας (назив реци, Цетина код Порф.), Centena у пов. (1078), Narentanorum, 'Αρεντανῶν (Неретљана, у грчким и латинским текстовима тога времена) итд.

2) Када су Срби и Хрвати насељавали Далмацију, где су у речима затицали -an + cons. романско, они су га, преко свога ѫ преобраћали у *у*; то значи да су на тој територији морали још употребљавати једно време ѫ које су после изменили у *у*. Напр. Sansagus – Сушак, Су-Жулијан – Sant Julianus, Сутвид, Сутстипан, Сутвара – Sancta Barbara, Суторина – Santorini итд.

Много доцније, када се поново узима Sant-, ово је сада већ гласило sat- јер није било више у језику ѫ преко којега би могло бити добивено. Напр. Ашамарак (код Котора) = a San Marco итд.

3) У старим чакавским споменицима ѧ које се находило иза *ч, ж, ј, ш* и сл. гласова (старих умекшаних) даје *а; јаūи* (ѩти, узети), *prijati, jazik* (ѩзыкъ), *počat* (почѧти), *žatva* (жатва) итд. Тога има и у дубровачким споменицима (дакле чакавизми), а делимице и другим говорима (исп. наше жалац = жальць). Од народних говора ту особину познају углавноме источни чакавски говори или икавски чакавски дијалекти. Колико има тога данас у другим говорима, нарочито у штокавском икавском говору (напр. у Босни или Далмацији: зајати = заѩти, јачмик, јачмен = ѩчьмен, ѩчьмыкъ), то је у њих ушло из чакавског икавског или је од њега у њима остало (овде се, наравно, мора узети да су на оном месту где је данас тај дијалекат били некад други говори, у најмању руку врло сродни данашњем чакавском икавском говору). Како се *е* обично иза поменутих сугласника не мења, то значи да је ово *е* било друкчије него обично

е, тј. оно је било назално. Значи да је ѧ прелазило овде у отвореније *е* (ä) које је даље прелазило у *а*.

Већ у истим грчким и латинским изворима у којима се налази ѫ и ѧ написано са *-оп-* и *-еп-* находимо и *у* или *е*, што значи да се у неким речима у писању традиционално задржавало старије *оп* и *еп*, али да су стварно *ǫ* и *ę* већ у најстарије време развитка нашег језика на Балканском Полуострву, свакако бар у извесним говорима, прелазили у *у* или *е*. У првим ћирилским споменицима (као Миросл. јеванђеље) находимо место тих гласова већ *у* и *е* иако су се знаци ѫ и ѧ још употребљавали (в. одељак о азбукама).

Б.

Ъ = ы (*и*) У СРП. ХРВ. ЈЕЗИКУ

1) Звук ъ = ы у срп. спом. употребљавао се у овим речима:

А. у корену:

бык, бъстар, бъти, бъље, бъво, брънути (брънзати), въ (енкл., дат., акуз. мн.) въдра, въкати, свъкнути, (объкнути итд.), въме, въс (въсина, въсок), въти, въжле (пас ловачки, препеличар), гъбати, гънути (погъбао и т.д.), гъзда, гмъзати, могъла, грънсти, дъхати (-сати), дъм, надъмати, дъња, зъбати (љуљати), на-зъвати, къдати, къхнути, къјак (исп. къј, мотка), къка, къла, къпети, къснути, къша, късело, къта, закъвати, кръти, лъко, лъса (ћела), мъ(ми), помъцати, мъсао, мъш, мъто, нъ (енкл. дат. акуз. мн.), понърати (под земљу), пър (врста жита), пърити пътати, плъти, (плъвати), плъма, плътак, потъљак, пръшт, рыба, рыдати, рыђ, рыгати, рыкнути, рыло, рыс, рыти, сын, сыпати, сыр, сыров, сысати, сыт, скътати се, слъшати, стыд, стънути, стръц, сълати, тъ, натъцати, тыква, тын (ограда), тысуђа, тъти (претио), хътати, хъжина (кућа, соба), четъри.

Б. изван корена:

а) наст.: кнегъња, Српкъња; гладъш; дописывати се: језык, владъка, мотъка, ремък, камъчак, кремъчак, пламъчак, кобъла, метъљ, коръст, коръто, мехър, пастър, лептър, пелън.

б) У наст. у инстр. дат. ген. множ. одређених придева: -ъми; -ъм; -ъх; прилозима на -ьскъ; српскъ и сл.; затим у промени именица у инстр. множ.: робъ, робовъ и другим облицима који су се сачували у дијалектима.

в) У старим позајмљеним речима: Рым, Солън, Трогър и сл.; у старослов. имамо и манастър, псалтър, исп. код нас *ӣуӣир*, где у грчком имамо – ηριον (μοναστήριον и сл.).

У најстаријим споменицима има трагова употребе тога звука; у доцнијим споменицима нарочито XII в. и прве половине XIII може се констатовати да се ъ изменило у *и* само после *к, г̄* и *х* (задњенеп.). Доцније се свугде изменило у нашем језику у *и*. Колико је поменути појав XII и XIII века био распрострањен у нашим тадашњим дијалектима, тешко је рећи, али да га је било – то је поуздано, бар у споменицима.

Ево за све ово доказа.

1) Nomuslo (852), Muisclavo (839–40), Crezamustlo (892), Liudumuhslus (823) и сл. У свима овим речима један део претставља несумњиво *мысль*.

2) У Мирославову јеванђељу горње је правило о прелазу ъ у *и* иза *к, г̄* и *х* доследно; у Гршковићевим одломцима од 7 примера замене 6 су у оваквим погодбама (въсхитим, роуки); то у потпуној мери вреди и за Хиландарски типик (напр.: кими, црскими, непогибаємоу; лоудьскихь, демоньскимь итд.) и тако исто за велики број повеља XIII века.

Иначе се у ћирилским и глагољским споменицима одржава по традицији; али од правилне њихове употребе увек има отступања у правцу народног изговора (као *и*).

О овоме појаву исп. Глас САН 62, 1901, 220–240. У новије време, када се открило да је већ у XII в., а нарочито за време рада св. Саве, руска ортографија утицала на нашу, није немогућ и руски утицај у овоме правцу (јер се у руском језику ы мењало у *и* искључиво под показаним условима; исп. Светосавски зборник I, 1936, 211–276).

В.

САМОГЛАСНО Л и Р (*л̥* и *р̥*)

Већ у најстаријим споменицима имамо вокално л и р. Да узмемо прво самогласно р. Находимо већ у латинским и грчким бележењима IX, X и XI века: Tirpimirus, Tripimir, Cerneca, Chernecha, Chirnecha, Privanego, Pruona, Smurdaçani, Virbiça и сл.

То показује да латинска азбука није имала знака за р̥ (*р̥* вокално), па га је предавала знацима ir, er, ri, ur и сл.

У споменицима ћирилским имамо: грьчкога, крьстиѣнскы, срьбьсковь (1198–9), трьгоу (1222–28), оутврьгение (1234), крьчьму (1222–28) и сл. У њима (напр. у Хиландарском типику и др.) находимо каткада и само *р̥*: срдце, скрбъ, скрвностию итд. Било *р̥* само или само са ь оно је увек значило *р̥* вокално: то показују сви дијалекти, то показује факат да ь не прелази у пун вокал (*а*) у таквом положају, већ, напротив, губи се. Када смо позајмљивали из других језика речи у којима је поред *р̥* био и какав вокал, у нашем се језику добивало само вокално *р̥*: προικιόν у грчком (исп. прикиѣ у XIV веку; Сп. III, 14) даје *прћија* и др.

И у ћирилским споменицима находимо каткада начин писања који је обичан у латинским споменицима: керсть (Monumenta serbica, 32), тверьди (ib. 28), Серблин (ib. 29), сердьцем (ib. 33) итд. У другим случајевима као *брение* (Вуканово јев.) имамо утицај старословенских или руских споменика.

Српско *р̥* вокално постало је од прасловенске гласовне групе *ръ, рь*, или *ьр, ър*. Да су место српског *р̥* вокалног биле те гласовне групе, – види се најбоље по материјалу руског језика и оних словенских језика који су сачували стари ред гласова у овим групама.

I р = *ръ, рь (у руском ръ даје ро, рь = ре)*: брьвно – рус. бревно, грьм-греметь, дръхтати – дрогнуть, дръво – дрова, кръхати – кроха, кръпити – р. кропать, вьскрьснути, – р. воскреснуть, кртица – р. крот, кръвь – р. кровь, стрьм – р. стремить, острьво – р. остров, трьбух – р. требуха, тръска – р. трость, хрьбьт – хребет, ген. хребта.

И ван корена: сребрьн, ветрьн.

У поч. речи: ръђа (ст. слов. ръжда), рът – р. рот, рьвати се (рьвати, ст. слов.), ръзати, рьж (рж и раж) – р. рожь.

За ьр, ър има много примера, напр. бърз- – р. борзо, вьрх- – р. верх, гърло – р. горло, кърма – р. корма, мьркнути – меркнуть, смьрт – р. смерть, сърце – р. сердце, търг – р. торг итд.

Поред ьр, ър = r̥ и других група које је наш језик добио преко праслов. и који одговарају различним гласовним групама других језика (цркква – ст. горње нем. Kircha, крьст – горње нем. krist (= χριστός), Грьк (Graecus) има и вокално *р* у нашем језику које одговара различним страним гласовним групама са *р*; трпеза = τράπεζα, Гргур = Γρηγόριος, сђења – sardella, мрнар – marinaro, мр̀гињ – исп. лат. margo, Крф – Korfu, фртуна – тал. Fortuna, Трст – Tergeste итд.

У свима овим случајевима од *р* сугласничког са краћим или дужим вокалом – добили смо *р* вокално; дакле продужење онога процеса који се извршио при вокализацији сугласничког *р* у вези са полугласницима.

Слично вреди и за вокално *л* (l̥).

Оно се находи у овим случајевима: Бл̥гарин – р. Болгарин, бл̥н (буника), чл̥н – р. чолн, вл̥ћи – р. волокý, волóч, вл̥га (р. Волга), вл̥к – р. волк, дл̥пети (долбить), дл̥г – р. долгий, дл̥г – р. долг, жл̥ч – р. жолч, жл̥дети, жл̥ња – исп. р. желнá, жл̥т (жолтый), кл̥к (кук), мл̥чати (молчать), мл̥сти (лит. milžti), пл̥ж (пљж), плк (полк), пл̥н (полный), пл̥ст (полсть), пл̥зати (полсти), стл̥ба (столб), стл̥п (столп), сл̥нце (солнце), тл̥ћи (р. толóчь), тл̥м (толмáч), тл̥ст (толстый), хл̥м (холм), бл̥ха (р. блоха), гл̥нути, (р. глоча), јабл̥ка (яблоко), кл̥чине (клок, прамен), кл̥н (р. клен), клнем, пл̥т (р. плоть), сл̥за (слеза) – Зем̥н (м. Земльн) – Земун.

1) Ζαχλούμων, Χλούμου (Порфир.), Vilcan, Vilcota, Velcan, tilsto, Stilbiza, Vlcipa и сл.

2) У нашим повељама: Захльмие (1234–1240), неисплънена (ib.); кльнъ, хльмьске (1234) итд.

3) Под утицајима писања у латинским споменицима: кельнемо, ѵпельщение, Волькас, Волькевикь итд. што се каткада код дубровачких писара находи још и у XIV веку: делгъ (Пуцић II, 22, 23) и др.

4) Вокално *л* у правом свом облику сачувало се данас на крајњем истоку и крајњем западу наше дијалекатске територије: у тимочком дијалекту староштокавске групе и у чакавским дијалектима кварнерског острвља. У тимочком: бл̥да, вл̥к, вл̥на, вл̥че, дл̥г, жл̥т, кл̥к, л̥м (хл̥м) итд. Јужни део ових говора развија то *л* даље у ль: вльна, вльци итд. (у Лужници).

У чакавском на острву Крку: jȁbl̥ko, bl̥hȁ, sl̥zi, ml̥zȅn итд. (у месту Рисици). Поред *л̥* находимо овде још: belhȁ, jȁbelko у Врбнику или у Омишљу; опет на Крку у Добриње: sȍzi (из solzi), pomozì (из pomolzi), а на острву Лошињу: valna, palž, malči итд.

Али вокално *л*, које се некада находило на нашој целокупној дијалекатској територији, почело се већ врло рано у појединим крајевима мењати, и то овако:

1) Прво се јавља *лу* м. *л̥* у меким ћирилским споменицима: у Мирослављевом јеванђељу има три пута *слоунце*, у Вуканову такође, у Зборнику попа Драгоља: слоунце, слоучаны и сл. много пута.

Од данашњих говора *лу* нам је познато једино у великој прузи призренског и јужноморавског говора, али и ту се у једним речима находи *лу*, а у другим *у*: длуг, слуба, слуза, слунце и сл. али увек: вук, вуна, вуче, жут, јабука, музе, пун, туче итд.

Како су Мирослављево јеванђеље и Вуканово писани у Зети и Хуму, мора се претпоставити да се овај изговор пружао некада више на запад него данас. По себи се разуме да је напр. „лу" Вуканова јеванђеља могло доћи из оригинала; а за Зету имамо потврда и у Зборнику попа Драгоља.

Како се у овом споменику находи и Боугаринь, а тако исто у повељама находимо већ у год. 1254. бугарьском (Monumenta serbica, 44), може се претпоставити да се у овим раним примерима замене л̥ огледа однос *лу* – *у* призренско-јужноморавског дијалекта.

2) У повељама Рашке имамо тек у II пол. XIV века Бугаре (1349), дѹгѹ (1380), пѹно (1457) итд. Оно што смо нашли пре овога времена треба тумачити као под 1. У босанским повељама находимо *ȳ: ў, уо: о:* дѹжан (1398), жѹтили Псп. 43 и сл. и хѹмьска (1391), хѹмьсци (1398) итд.; пѹотью (1454) и сл. и Хомьске (1391), хомьсци (1444) итд. Да је ово изговор народни види се по томе што се он находи и код писаца босанских као Дивковић (поч. XVII в.): вѹок, обуоки и сл. и томачити, конући итд. У Босни се у Варешу и околини до данашњег дана сачувало, жуоч и сл. На овој су разлици многи основали своја тумачења овога појава, али се све ове нијансе могу објаснити само на један начин: да је *л̥* прелазило у једним говорима у *ȳ*, а у другим у *ȳ°*, што је давало *уо* (дифтонг); а. *л̆* прелазило је такође у *ў* или у *у°*, што је давало *о*. Отуда имамо гласовни однос: *ȳ* – у, уо – о.

У дубровачким повељама, а доцније делимице и код дубровачких писаца, све се ово троје преплеће: уо – о, *ȳ* – у, па чак по који пут *лѹ*; а сем тога находимо и *ō* – *о*, црту коју ћемо наћи и данас на острву Ластову. Данас се у Дубровнику находи у – у, тако да је тешко рећи уколико је сваки пут у споменицима који од примера баш дубровачки, али је несумњиво да су се у целокупности ових црта огледале особине народних дијалеката. У повељама Никше Звијездића (1430–54) имамо већ све: и *ль*, и *л, ѹо; ль* и *лѹ* узето је из повеља рашких; *ѹо, о* и *ȳ* – *у* домаће је. У Рањинину Лекционару: obuoče, puok, tomačiti, puk – puno; dugo, код Менчетића и Држића: сончана, созно (у слику); код Н. Рањине: сончан, код М. Ветранића: vuok. Али је иначе у старом дубровачком језику као и у данашњем владао однос *ȳ* – *у*. На острву Ластову имамо данас увек, у кратким и дугим слоговима, *о*: dog, dožan, obočen, žoto, konen итд. У осталим говорима и штокавским и чакавским, и данашњим и ранијим, находимо подједнако *у* у кратким и дугим слоговима.

На основу свега овога може се рећи ово:

а) Свугде у нашем језику имали смо некад *л̄* и *л̆*; *л̥* је данас остало на крајњем истоку и крајњем западу;

б) *л* вокално дало је ове нијансе:

α) *л̄* > лу
л̆ > у

β) *л̄* > у
л̆ > у

γ) *л̄* > *у°* > уо > у
л̆ > *у°* > о

δ) *л̄* > *ō*^{у} > *ō*
л̆ > *ŏ*^{у} > *ŏ*

Све се нијансе наших дијалеката и старих споменика могу извести из наведених основних односа. О овим звуцима много се говорило и давана су многа тумачења; али ја мислим да је ово једини начин да се протумачи развитак овога гласа. В. о њему В. Јагића Zur Frage über den Uebergang des silbenbildenden *l* in *u* (Arch. IV); Облака, Zum silbenbildenden l im Serb. (Arch. XVI); због историске вредности наводим А. А. Кочубинскій, Основная вокализиція, пловныхъ сочетаній: конс. л, р + ъ – ь + конс. Одеса 1877.

Г.

ПРЕЛАЗ СУГЛАСНИЧКОГ Л НА КРАЈУ СЛОГА И НА КРАЈУ РЕЧИ У О И СРОДНИ ПОЈАВИ

Иако се не налази у органској вези са *л* у корену, разгледаћемо одмах мењање *л* на крају слога у нашем језику. Оно је у вези са губљењем старих полугласника, а находи се у оваквим случајевима: далъ, хвалилъ, плелъ итд. старог језика – дало је у нашим споменицима даль, хвалиль, плель итд. Тако исто и у средини речи: пратильць имало је у ген. јед. пратильца; ь је сада био у отвореном слогу и морао се губити у нашем језику као и на крају речи, па смо свугде овде добили; дал, хвалил, плел, пратилца; тако исто: дѣльба – дѣлба, – грло – грльце – грлце, дольца – долца итд. Исп. и глаг. прильнути (у рус. прильнуть, прилепити се) – прилнути. У свима овим случајевима овакво *л* почело је пред крај XIV века у новоштокавским говорима нашег језика прелазити у *о*, дакле: дао, хвалио, плео, пратиоца, гроце, деоба, дооца = доца, прионути.

Крајем XIV века находимо у споменицима: конаваоски (Босна 1391) властеѡ ген. пл. (1397) итд. У Зети је тај појав забележен тек пред крај XV в., а у Рашкој у II полов. XV в. (1457): деѡ, дѣѡ и сл. У Дубровнику се то јавља почетком XV в.: весеѡ, заповедеѡ, изпиѡ, нарѹчиѡ, даѡ, диѡ, могаѡ, имаѡ итд.

Питање је, на које се не може тако лако одговорити, да ли ово различито јављање у споменицима ове црте – претставља заиста разлику у времену њеног јављања или случајну разлику у времену када су оне забележене у споменицима. Тек је несумњиво да се од краја XIV в. до половине XV прелаз *л* на крају слога извршио у нашем језику.

Он се извршио у штокавском говору, и то у његовим дијалектима новије епохе, у новоштокавском: у староштокавском тај се појав није вршио. Али и у оним говорима у којима се тај појав извршио, *л* је после његова извршења могло бити поново унесено на крај слога и не мењати се више, јер то *л* било је сада, као што ћемо видети, сасвим друкчије. Ми већ у XV веку находимо: *заселци, властел* у ген. плур. и сл. Према *заселак: заселка; заселци*; према *властеле, властелом* и сл. направљено је *властел* м. старијега *властео*. Тако је у данашњем језику; *апостол* према *апостола, апостолу* итд.; *малко* према *мало, белца* према *белац* итд.

У овом се огледа утицај аналогије, и само у оним случајевима када је ова гласовна измена узела на себе какву функцију, било синтаксичку било обличку, она је остала са пуном вредношћу и није нарушена. Тако напр. у парт. прет. II наставак *о* је постао средство за образовање овог партиципа и увек је тако употребљаван (писао, радио, плео, путовао и сл).

Питање је, како је овај појав постао. На то ћемо питање моћи одговорити ако узмемо цео ред сличних појава у нашем језику. Пре свега иза свакога *л* находио се некад полугласник, и видећемо када се полугласник губио и иза *р, љ, м, н, њ* и *в* – да смо испред тих сугласника добивали дужину слога. Напр.:

јȁрац: јâрца
стȁрац: стâрца
јèлен: јèленче
Лȁтинин: Лȁтинче
зȁломак: зȁлӧмка
вилдȍвит: вȉлӧвна итд.

Ја објашњавам све те случајеве тиме што претпостављам да се сугласник после губљења полугласника продужио, дакле: stȁrac = старьць: staŕca, jeleńče, zaloṁka, vilovna и предао своју дужину вокалу који му је претходио, дакле: stārca, jelēnče итд. Тако ја објашњавам и развитак *l*: kūpilь > kūpil̄ > купи̯л̄ > kupio. Питање би могло бити само у томе, зашто је ово *l̥* дало *о*, када је старо дало *у* у већини говора. Одговор је прост – овде је било друго *l̥*. Оно је постало од сугласничког дугог *l* (*l̄*) и зато је било отвореније.

Засебан случај имамо када је *ль* у почетку речи; ѡжиц (Пуц. II 48. Спом. XI, 56, 57), лажице (M. S. 408), ложице (П. II 102), жлице (M. S. 498), лужице (П. II 108). Ту имамо 1) лажице = љжице са чувањем *ь* = *̥*жица, па одатле пренесено у *лажица*; 2) ьžica > l̥žica >žlica, исп. паралелу у вьсаки > vsaki > v̥saki > svaki; 3)као на крају слога *ожица*; 4) као у корену *ужица*.

У старим споменицима находи се у парт. прет. акт. II каткада наставак *а*, а такав се наставак находи и у неким штокавским говорима и чакавским. У штокавским говорима то је *а* једнога порекла, у чакавским – другога. На основу *дошьл* > *дошао* > *дошā: дошла, дошло* добили смо наст. за мушки род *ā*, за женски р. *ла*, за средњи *ло*, па смо према томе добили и од *била, било, носила, носило* = *бија, носија, пија*; тако исто према *го̄ла, го̄ло* – *го̄ја* итд. С друге стране, у чакавским говорима *l* на крају речи добивено од *l* често отпада: vìdī, bî kupî, ūmr̥̄, pūknū, vìdē, prȍdā итд. тако и овде: digal, pošal, pekal и сл. дали су digā, pošā, pekā који су према digla, diglo, pošla, pošlo, pekla, peklo – створили наст. ā, la, lo, па према томе; bia, služia, užia, želia, utišia, složia, skusia и сл. у Бернадинову лекционару (крај XV в.), код Марулића (поч. XVI в.) и другде.

У вези са овом појавом је и прелаз *вь* (од старога *вь, въ*) у отвореном слогу у *у*. Само се тај појав извршио раније, око половине XII века, и то у свим штокавским говорима новога и старога типа; у чакавском такво је *вь* дало обично *в*. Од vьnukъ, vьdova и сл. добили смо у штокавском v̥nuk, v̥dova, v̥zeti итд., што је даље дало *унук, удова, узети* итд. у једним говорима (штокавским), а у осталим (чакавским) добили смо *vnuk, vzeti, vdova* итд. У нашим старим споменицима, почевши од Мирославова јеванђеља, тај се појав извршио. Само код заменица *вьсь, вьса, вьсе, вьсаки* и сл. имамо *вас, сва, све, сваки* итд. Ти су последњи облици постали од *v̄sa* или v̥sa (у споменицима има написано *усеѓа* и сл. што треба читати *всеѓа*) у којем се извршила замена *ѵ* гласом *в* из облика *вьсь*.

Треба обратити овде нарочиту пажњу на погодбе које су неопходне за овај гласовни појав: да се *вь* находи у отвореном слогу. Јер када се такво *вь* находило у затвореном слогу, оно је давало *-ва*, напр. *вьш, вьши* ген. јед. у првом случају имамо *ваш*, у другом – *уши*, па је доцније *у* продрло у ном. те имамо и *ваш* и *уш*; или *вьн* = ван, *вьс* = вас, *вьсьдьн* = *вьсдьн* = ваздан итд. Такав је и предлог вь (въ ст. слов.). Када се находио у отвореном слогу у реченици (напр. вь кући), он је давао *у* које је доцније истиснуло из употребе у штокавским говорима *ва* добивено у затвореном слогу (вь дьне = ва дне).

У нашем језику има и појав обрнутог значаја, тј. да је *у* дало *в*, само се то извршило у другом положају, иза вокала. У инструм. јед. именица, придева и замеиица жен. рода имамо: сиовь (1199), земловь (ів), неволовь (1234 – 1240), сь мновь (1234 – 1240), божиовь (ів) и сл. Ти су облици постали од **многу = многју (мъногъ) > мнѡв*. Доцније, у другој половини XIII в., то је *в* замењено са *м* (према мушком роду; *робом* и сл.), али је дужина вокала остала: жѐнём. С друге стране, да је вокал могао у таквом случају прећи у сугласник, остављајући дужину вокалу испред себе, показују случајеви као *ёоиёти > ёојёти > ёоћи* (доцније), *ёој-дем > ёёђем*, знѐти: знâм, знâј, бо̑ј: бо̑ја, у дубровачком се говору, употребљава бјӯши – бивши (bivȕši), у дубровачким повељама имамо *Маёевь* – Матео, Павко и Паоко, Гаоже и Гавже, продаѡши, Баожеликѣ и сл. Није тешко закључити да смо у овим случајевима имали *ў* које је дало *ў*, а које је опет прешло у *о*. Али као што је јасно из данашњих наших говора, овај појав није узео шире размере, док је *ĭ > о* добило у извесним говорима општу употребу.

Д.

ПОЛУГЛАСНИЦИ И ЊИХОВА УПОТРЕБА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

У прасловенском језику била су позната два полугласника: ъ и ь који су у њему претстављали, у грубим цртама, скраћена два индоевропска вокала ŭ и ĭ. Та два полугласника однео је из словенске заједнице и јужнословенски прајезик и предао их је ономе језику који је био у основици словеначког и српскохрватског језика, с једне, и македонског и бугарског језика, с друге стране. Како је македонски језик најбоље сачувао разлику тих полугласника, то ћемо и почети наше излагање од македонског језика.

1. У западном дијалекту македонског језика свако ъ које се у језику чувало прелазило је у *о*, свако *ь* у *е*. На тај начин у тим гласовима, где они стоје на местима старог ъ и ь, имамо продужење разлике између њих, која се нигде другде више ни у српскохрватским ни у словеначким дијалектима није сачувала. Свугде другде у нашем језику оба полугласника изједначила су се и место два полугласника добили смо један. Од осталих словенских и балканских дијалеката – само још старословенски језик и дијалекти који претсављају његово продужење сачували су или оба полугласника (ъ и ь) или њихову замену (вокале *о* и *е*).

У западномакедонском находимо дакле: логовен, логовна (= *лъгъвьн = варљив), пес (= пьс, пас), вошка (*въшка, вашка), лен (льнъ, лан), шепот (шьпът = шапат), лесен (льстьнъ, ласан), лакот (лакъть, лакат), студенец (студеньць, студенац), сон (сънъ, сан), везден (вьсьдьнь, ваздан), овес (овьсъ, овас) итд.

2) У свима дијалектима нашега језика имамо од најстаријих времена један полугласник тако да, како се изговара ь, тако се изговара и ъ. Само има разлике у изговору тога једног полугласника у различним крајевима нашим.

Пре свега да напоменем да у нашем језику имају и данас две велике групе говора које су сачувале полугласник до данашњег дана, али у којима се он још непрестано двојако изговара. То је, прво, група староштокавских дијалеката у којој се оба полугласника изговарају као кратко мукло *а*. У њој има дакле подједнако вь$_а$шка, дь$_а$(х), дь$_а$ска, зь$_а$л, ль$_а$жем, ль$_а$ко, ль$_а$н, мь$_а$гла, мь$_а$кнем, мь$_а$ње, опь$_а$нь$_а$к, итд. (= въшка, дьн, дъх, дъска, зъл, лъжем, лько, льн, мьгла, мъкнем, мње, опьнък, пьс, итд.). У овим говорима (призренско-тимочкога типа) добива полугласник различне нијансе, али у основици свих гласова ове врсте находи се полугласник реда *а*. У другим говорима нашим зетскога типа, у којима се такође сачувао полугласник, његов је начин изговора сличан мукло звуку *е*, отвореније (е^а, а^е) или затвореније нијансе. Према томе види се да је у овим крајевима полугласник, ма кога био порекла, реда *е*. Напр. проф. Решетар бележи у Мрковићима (јужно од Бара): mȁ^{е}ńe, bȁ^{е}čve, slâda^{е}k, noćês, d^{е}nês, žen^{е}k (gen. plur.) д^{е}нак (Der štokavische Dialect, 93).

Нема сумње, да се ове две нијансе морају сводити на некадашњу једну заједничку; али о томе ћемо говорити када изнесемо цео материјал.

3. У најстаријим латинским споменицима бележе се оба полугласника истим звуцима *е* или *i*: Obrovizo (Обровьц, 1024) или Obrovezo; Malic (1036 Malъk), Budic или Budec = Будьц (1002), Desnek (944–952, Деснък); setenic, sitnic, setnic, setinic (1070) (често) = сътьник итд. Из овога се види да је полугласник у овим крајевима (а ово су речи позајмљене из споменика који се тичу наших приморских крајева) морао бити зетскога типа.

У првим ћирилским споменицима, који су поникли у старој Зети и Рашкој, а после њих и у свима потоњим ћирилским споменицима, оба полугласника бележи се истим знаком ь, а не ъ, тако да је ь, које се, у старим ћирилским споменицима српским, употребљавало место једног и другог полугласника, постало карактеристични знак српске редакције старословенских споменика. За ово није потребно никакве примере наводити. Али овај факат, исто онако као и горњи, јасно показује да је у крајевима где је поникла српска редакција старословенских споменика изговор полугласника морао бити сличан зетском изговору. Истина, у споменицима нашим имамо поред почьсть, отьць, дньсь, зьль (1234) лакьть, кьга (1234–40), тьнькь итд. и који пут *доходекь, честьни, сеѭнѣ* и сл. нарочито у дубровачким повељама, али је јасно да такво писање претставља само приближан изговор дотичног краја у то време; теже би било претпоставити да је то донесено из других дијалеката.

4. У осталим штокавским говорима и у већини чакавских говора полуглас је већ врло радо замењен звуком *а*. Крај XIII века и почетак XIV време је када се у нашем језику почиње замењивати полугласник звуком *а* у поменутим говорима. Тако у Мисалу Кукуљевића (из чакавских крајева) из почетка XIV века имамо: кадѣ, мани, шадь, ка, даждь, даждить, сань, стагнахь итд; у глаг. повељи од 1309 г. (из Новога) имамо: ва (врѣме), та, долаць, сатникомь, пришаль, почанши итд. (Acta Croatica, Кукуљевића 3), у ћирилским повељама

находимо то исто нешто доцније: ва име, дань, дѫжань, добитакь, Станаць (1332 Mon. serbica) и др.

После тога времена, иако се држи још традиционално ь у писању старих рукописа, све новоштокавске дијалекте, сем поменутог зетског, захвата ова промена. Она подједнако захвата и све чакавске дијалекте сем једног малог дела кварнерског острвља.

На острву Крку и на северној половини острва Цреса, има оваква особина: да ѣ (полугласник у дугим слоговима) даје увек *ā*, да полугласник у кратким слоговима (дакле *ĭ*) даје у крчком врбничком и омишаљском говору и у сев. делу острва Цреса *е*, а у крчком добриньском говору такав полугласник даје *о*. Да наведемо неки пример: у првој групи: denẽs – dân, vinẽc – gen. pl. vinãc; kẽsno, sẽn, kebẽl – gen. plur. kebál, dẽž, težẽk и сл.; у другој групи: donȍs, noćȍs, dȍž, legȍk, moglã, vȍs (omnis), kȍsno, von, pȍs – gen. plur. pás, otȍc i otác gen. pl., čo (čь), tâst, crikáv, итд.

Многи су научници на овим интересантним фактима (напр. Облак) и зидали своју теорију о српскохрватском полугласнику (то није, као што ћемо видети, тачно; али је несумњиво да су ово важни појави). Иако нема довољно потврда у старим споменицима (исп. напр. Орлоцу чак. пов. од 1468 год. и в Орлецу пов. од 1465 год.) да су ти појави стари, несумњиво је, судећи по природи њиховој, да они морају бити такви.

5. На основу данашње употребе заменика полугласника, може се ово рећи. Несумњиво се полугласник реда *е* своди на стари полугласник ь; супротно томе полугасник реда *а* у северњим нашим говорима своди се на старо ъ. Из тога можемо закључити да је српскохрватски језик знао за оба полугласника ь и ъ, па су се ти полугласници свели у једним говорима на један полугласник, и то ь у говорима са *е*- нијансом, и на ъ у говорима са *а*-нијансом.

Што се тиче чакавских говора у којима дуги полугласник прелази увек у *ā*, а кратки у *е* или *о*, можемо претпоставити да је и у њему био у употреби један полугласник, и то ъ. Тај закључак изводимо из тога што кратки полугласник у кварнерским говорима има две нијансе *е* и *о*, што нас гони да претпостављамо да се његов развитак (тј. кратког полугласника), извршио доцније, пошто је ъ прешло свугде у *ā*. Нијанса гласовна *о* и *е* за крађи полугласник добивена је у локалним говорима, па се протегла затим на све кварнерско острвље. Дуго *ā* м. ъ показује да морамо претпоставити за све њих основну нијансу $ъ_a$. Слично нашем језику може се и за словеначки језик претпоставити двојаки полугласник (ь и ъ) који је у словеначком језику давао замену вокалом *е* (после њихова изједначавања у ь или ъ) или *а*.

6. До сада смо говорили о природи полугласника и његову развитку у нашем језику, сада ћемо говорити о условима под којим се полугнасник чувао у нашем језику.

Пре свега полугласник се губи у нашем језику (а тако исто и у свима новим словенским језицима) на крају речи и у свима отвореним слоговима, сем првих слогова двосложних речи. Сви примери које сам навео у горњим тачкама и који се завршавају сугласником имали су на крају полугласник (дњь, сњь, котль итд.), а полугласником у отвореном слогу назива се полугласник за којим иде сугласник иза којега стоји опет један вокал. Напр. *опъ̄нька, дъ̄ньс, тъ̄мьница, сьна, пъ̄шеница, пъ̄тица* итд. У свима тим примерима полугласник испада: опънка, тъмна, дньс (исп. црквено днесь), тъмница, сна, пшеница, птица итд.

С друге стране полугласник се чува онда када се находи у затвореном слогу; затворен је слог онај који се завршује сугласником иза којега је нестало полугласника, напр. *сьнь = сан, сьна = сна, тъ̄мьна = тъ̄мна, опъ̄нька = опънка* итд.

Ово би биле идеалне прилике, али оне се нарушавају врло често аналогијом. Према горњем правилу напр. морали бисмо имати од *тъ̄мьнь – тъ̄мьн* или *тъ̄ман*, међутим под утицајем ген. тъмна од *тъ̄мьна, тъ̄мна* имамо и у ном. јед. *тъ̄маи*. Место *дъньс*, тј, *днас*, имамо под утицајем *дан, данас*; утицаја аналогије има толико да је често врло тешко одвојити појаве који претстављају гласовни закон од оних који претстављају утицај аналогије.

Када су речи једносложне као: *тъ̄ (тъ̄), мъ̄(х)* – маховина итд. наравно, оне тада не губе полугласник; тако исто у двосложних речи као *даска, тъ̄ма; стъ̄кло* итд. (*дъска, тьма, стькло* итд.) полугласник се у првом слогу не губи. Он остаје у том положају под утицајем акцената (напр. у асс. или сличним облицима) јер има и паралелних облика без полугласника напр. *птица (дъптица), скло (стькло), тъ̄ма (тьма)* и сл. То би били случајеви у којима акценат није био на полугласнику, било да је акценат на коме другом слогу у дотичној речи, било да се у реченици акценат преместио на коју другу реч.

Код предлога имамо пуну примену ових принципа јер предлози претстављају гласовну целину са оним речима на које се непосредно односе: *ода всегā, иза всих, прēда всѣми, прēда мном, ода дна, ка многим* итд. (одь вьсега, изь вьсих, прѣдь вьсѣми, прѣдь мьном, одь дьна, кь мьногим итд.). Пред самогласницима и у отвореним слоговима, наравно, полугласници се губе: с (сь) ученицима, к(ь) Исусу, к(ь) Римљанима итд. Отуда су постала два облика предлога; *прēд-прēда, са* и *с, од* и *ода* итд. који се данас употребљавају друкчије него што би то одређивале прилике под којима су постали (исп. *са сестром, са женом, ка кући* итд.).

7. У нашем језику треба разликовати две групе примера са новим полугласником: прву групу у којој је полугласник добивен гласовним путем и другу групу случајева у којима је он добивен угледањем (аналогијом). Прву групу претстављају случајеви где је на крају речи други сугласник био *в, р, л, м, н*, напр.: смь, огнь, добрь, мысль, нагль, мрьтвь, седмь, вѣтрь итд. Као што смо видели у случајевима када се *л* находи на крају слога или на крају речи, и овде су после испадања крајњег полугласника поменути сугласници морали бити промењени: било да су само продужени, било вокализовани. Дакле *ієсм̄-*, или *ієсм̊, огн̄* или *огн̄ь-* итд. Ти сугласници или сонанти развили су се већ врло рано у нашем језику, пре XII века, у ьм, ьр, ьнь, ьв, ьл, ьн итд. Тако смо добили већ у првим споменицима нашим: јесьм, вѣтьрь итд. и доцније *јесам*, вѣтар итд. У облицима где је иза *р* био самогласник – таквога развитка није могло бити, нпр. у множ. *смо*, у ген. *вѣ̄тра, ко̄тла* итд. Развитак овог полугласника нарочито је од значаја у ном. јед. и у ген. мн., јер су то падежи са старим полугласником; уосталом и свугде другде где су биле сличне прилике – имамо развитак тога полугласника (исп. код придева добьр = добар, у ген. множ. *добрь – добāр* старији ген. множ. од „добро“ итд.).

Другу групу образовања претстављају примери као *воскъ, мозгъ* и сл. Како смо у ген. јед. и другим падежима имали *воска, воску, воском* и како се он слагао са *гласка, гласку, гласкомь* (од *гласька* итд., са ь у отвореном слогу), то смо добили и *восак* м. *воск* према *гласак* од *гласьк* и сл. Да је то тако види

се по именици *мозак* и *дрозак*, које би требало да имају у ном. *мозг̄, дрозг̄* (у ген. *мозга̄, дрозга̄*), а које су према именицама на *-ак* добиле *к* м. *г̄: мозак, дрозак.*

Као што се из свега овога види, испадање и замена полугласника у нашем језику произвели су велике поремећаје – нарочито њихово испадање у отвореним слоговима. Као последица тога јавило се напоредо спајање најразличитијих сугласника који су се, у доцнијем животу нашег језика, различно једначили и различно мењали. О томе свему ћемо говорити у одељку о сугласницима. Измене звука *в* у почетку речи и *л* на крају слога и речи због губљења полугласника, видели смо у прошлим тачкама. Сем тога губљење полугласника на крају речи утицало је на мењање квалитета самогласника који су се налазили у слогу пред њим: Бо̑г – Богъ, Бога: Бо̀га; ро̑д – родъ, рода: ро̀да итд., али о томе ћемо говорити у одељку о акценту и квантитету.

8. У старим споменицима нашим полугласник се по традицији, и после испадања у отвореном слогу и на крају, – још увек у њима пише. С друге стране, када се од XIV века у живоме језику и у споменицима полугласник почео замењивати вокалом *а*, често је пута он у споменицима механички стављан место полугласника. Тако смо добили напр. *тьмьница* замењено са *таманица, тьмьнь* са *тамана* итд. У њима се тада, и обрнуто, вокал *а* где је на своме старом месту писао каткада са ь, напр. место *дано, дати* и сл. дьно, дьти итд.

Све су то ортографски манири који за историју језика ништа не значе, али о њима треба водити рачуна да би се из целокупног материјала једног споменика могло издвојити – оно што је заиста гласовна црта од свега другога.

9. Литература о полугласнику доста је велика, али у њој се бране махом стара гледишта. Најћи ћете је у књигама и расправама које су у уводу наведене, а осим тога још *Подмлађена вокализација у хрват. језику* В. Јагића (Рад IX).

Ѣ.

Ѣ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Питање о овоме звуку најсложеније је у историји нашега језика, прво, зато што не знамо његову основну гласовну вредност, друго, што су се његове измене у различним крајевима извршиле у различно време, па се у писаним споменицима вршила њихова мешавина и, најзад, зато што се тај звук и данас тако различно изговара у нашем језику да и у самом утврђивању његова данашњег изговора постоје знатна разилажења међу научницима. Међутим, докле се у све те моменте не унесе потпуна јасност, тешко је дати одређено потпуно прецизан одговор на питање о судбини нашег језика у овом правцу. Али ипак ја ћу дати овде оно што је најпоузданије и што нам, ма и у приближној слици, даје решење овог тешког питања.

2. Ми ћемо се пре свега зауставити на старој вредности „јата“, на оној која се тиче првобитнога изговора тога гласа у нашем језику. Звук ѣ по пореклу свом претставља или дуго *ē* или је постао од дифтонга oi (ai) у извесном положају, дакле са ове стране не може се добити претстава о његовој природи. У данашњим словенским језицима његова је замена толико различна да је и ту тешко наћи заједнички звук из којега је сва та маса гласова изашла (исп. у

великоруском ie = ѣ, у малор. і, у буг. e͡a = ѣa, поль. ѣ(i) a, (i) e у чеш. ie, у словен. e, ej итд.), али баш због велике множине разликости може се с поузданошћу рећи да је у природи старога јата морало бити особина које су изазивале оволику многостручност замене. Не желећи дубље и даље улазити у ово питање, рећи ћу само да је то био дуг вокал у чијој је природи било и затворенијих елемената. Проф. Фортунатов је претпоставио дифтоншку групу као основну вредност тога звука. Тако ја видим у овој претпоставци знаменитога научника тежњу да се нађе обележје за горњу неодређеност природе овога звука. Ипак ја се не могу са њим у овоме сложити, јер ја не налазим могућним извести из овако одређене природе (тј. ie) звука јата све нијансе не само у свим словенским језицима него и у српском језику. Да је заједнички језик српскохрватски и словеначки добио i͡e за ѣ ја не знам како бисмо из њега добили и само три нијансе штокавског дијалекта.

Према томе, ја сам мишљења да је основна вредност јата био неправ и непотпун дифтонг који је, дакако, имао два дела, отворенији и затворенији: ᵉä, ⁱē или сл. Из сваког таквог звука, у којем би *і* пред *е̇* могло лако ишчезнути или у којем би се оно, исто тако као и *ē*, могло развити у потпуно і или *е* у зависности од развитка дотичних језика или дијалеката, можемо са лакоћом извести и гласове нашег језика као и звуке-заменике јата у другим словенским језицима.

За наш језик се може претпоставити као основна вредност звука јата ⁱē које се развило у нашем језику на различним крајевима територије нашег језика, различно, али код којега су уствари остале две нијансе: у једним говорима *е̇*, а у другим се i͡e чува до I-ве половине XIV в. када се развија у потпун дифтонг ie; међутим још пре тога времена, вероватно у XII в. у једним говорима прелази у *ē* (отворење *е*), а у другим, добивајући још затворенији карактер, то *е̇* прелази у *и* (*і*). Као што ћемо ниже видети, све ове три нијансе налазе се у оба наша основна дијалекта: штокавском и чакавском; то је и сасвим природно, јер су се све три нијансе могле развити из заједничког *ē*. Али, по себи се разуме, то још не искључује могућност и утицај једног од дијалеката ових група на друге.

Према томе бележење ѣ као *е* у старим споменицима ја и објашњавам као ⁱē или *ē* у њима: Potecano (852), Bellica, (850–96), Bedasclav (850–96), Belgradum, Belgradensis, Belata (1018) Techna (1070–73), Negovan (1080), Bela (1076) ded dedu (1062), Utecha (1080), Najezda (1090), Beloliza (1080) итд. Да ли у Lilici (1070) имамо већ обележен прелаз *е̇* у *і* у неком дијалекту или сам *е̇* или ⁱē најзад, да ли је то таква грешка, због усамљености примера тешко је рећи.

3. Овде ћемо разгледати данашњу замену ѣ-та у дијалектима нашим, а затим ћемо показати, како се од првобитног ⁱē развила данашња вредност и данашњи размештај његове замене судећи по особинама споменика наших.

а) У староштокавским говорима оно претставља увек звук *е* без изузетка, напр. у тимочком говору: ме́сто, дете́, река́ итд.

в. У новоштокавским говорима, имамо: α) у косовско-ресавском потпуно доследну замену ѣ звуком *е* и тамо где шумадиско-сремски говор зна за отступање: не̏је, не́сам, секи̏ра, миле̏ји, старе̏ји, где̏, те̑(х), те̑м, добре̑м итд. И затим свугде другде где је старо ѣ: ме̑сто, ве̑к, де̑д, дево̑јка итд.

β) У шумадиско-сремском имамо такође изговор као *е*, сем примера у којима има икавски изговор, који је дошао шумадиско-сремском говору, вероватно, са стране, дакле; њи̏је сȉкира, милӣји, стȁрији, плȅтијах итд.

Према новијим испитивањима може се рећи да је шумадијски говор дуго чувао разлику, нарочито у источним својим деловима, између *е* (=е) и *ѐ* (ѣ). Тако се, по неким испитивањима, та разлика сачувала у савременом језику ваљевског краја. Исто тако је она утврђена у језику Галипољских Срба који су се иселили у XVI в. из источне Шумадије у Турску. Те разлике има и у неким источнобанатским говорима, а тако исто код Крашована у Румунији. Сви су се ти говори некада находили у североисточној Србији (Шумадији) одакле су и понели ту разлику.

Све ово довде био би источни изговор, али, као што је познато, ми смо узели источни изговор као мерило за поделу дијалеката, у границама новоштокавских дијалеката, с једне стране, и у границама чакавског дијалекта, с друге.

γ) у јужном говору имамо *ије* и *је*;

δ) у западном штокавском говору имамо *и*;

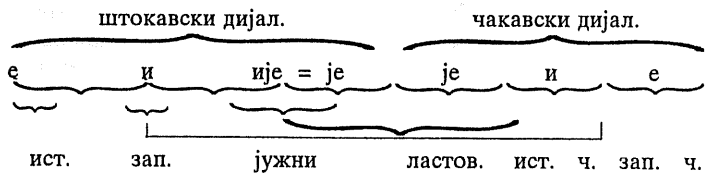
β) у чакавским говорима, као што је познато, имамо такође три нијансе:

а) *је* увек у ластовском говору;

б) *и* у источночакавском;

в) *е* у западночакавском.

На основу свега овога могли бисмо дати овакву схему:

Ако покушамо да доведемо то у везу са старом вредношћу јата добићемо овакву слику:

ѣ	штокав.	1. *ѐ* / *е*, источ. дијал.
		2. *је* / ије, јужни дијал.
		3. *и* икав. штокав. дијал. (зап.)
	чакав.	1. *и* чак. ист. дијал.
		2. *е* чак. зап. дијалекат
		3. је чак. јекав. (ластовски)

На крајњем истоку и на крајњем западу извршио се исти процес – затворено *ѐ* м. ѣ дало је *е* ; у средини наше територије извршила се друкчија замена овог вокала. У ист. чак. који је некад заузимао, као што смо то у уводу видели, и западни део Босне и Далмације и у западном шток. који се делимице находи у његову суседству, а делимице на његовим местима имамо *и*; сасвим је оправдана мисао тражити порекло томе *и* у утицају једног од тих двају дијалеката на други. Врло је вероватно да се та црта јавила прво у архаичним говорима средње Босне па се одатле пренела и на чакавске дијалекте у зап. Далмацији

и Хрватској од Купе; јекавизам ластовског дијалекта, који показује у другим правцима на себи утицаје штокавског дијалекта, добио је ту црту несумњиво од њега. Напослетку *ѐ* и *е* у источним дијалектима претстављa (*ѐ*) архаизам или (е) новије, отвореније *е* које се изједначило са обичним *е* (= староме *е*).

У овом схематичном прегледу дати су само најопштији типови замене јата: али има крајева где има и различних отступања. На целом терену чак. икавског говора има известан број речи и са екавизмом; то исто вреди и за штокавске икавске говоре (напр. *дбѐ, дбедвӣ, цѐрити се, озлѐдити, обѐћати, зѐница* и још неке); даље на границама говора екавских и икавских има такође мешавина, напр. у винодолском чак дијалекту има извесних речи у којима стоји стално *и*, а у другим стално *е* итд. Али у свима овим случајевима ови се појави своде на измене у чакавском дијалекту старог *ѐ* гласовним путем (испред дентала) у једним случајевима у просто *е*, а у другим чување старог *ѐ* (= и) или на узајамне утицаје.

То је мишљење руског филолога Јакубинског (Zeitschrift für slav. Philologie) па је вероватно да имамо нешто слично и у чакавском дијалекту. Сличних појава има и у другим словенским језицима (пољском, руском).

4. Питање је сада, како су се и у које су се време сви ови преливи старога јата развили.

У споменицима старе Рашке одржава се разлика између *е* и ѣ, напр. у Мирослављевом, Вукановом итд. Само напр. у глаг. отвещати, завещати, и сл. црквенога порекла имамо *е* м. ѣ; доцније имамо већ чешће такву замену звука ѣ-та звуком *е*, напр. ѡтбежати (М. S. 1234), Стѣфань – Стефань, по дел (1389), за белу (ib.), трьговехъ (1405) итд., али се иначе задржава традиционални начин писања иако се несумњиво ѣ већ тада изговарало као *е* у знатном делу територије.

У зетским, которским и албанским повељама – углавноме се чува разлика између *е* и ѣ, тек врло касно (1485) у једној се повељи находи ѣ употребљено у вредности звука *је*, вьзлюблѣна, *глаголѣми*. Познато је да су ови крајеви ијекавски и да би за њих било сасвим природно да се *је* и раније јавило.

У босанским повељама XII и XIII в. – одржава се разлика између *е* и ѣ а у XIV, XV већ се јављају други изговори. У том времену у повељама босанских банова и краљева имамо готово искључиво икавизме. Иако је у Босни (нарочито западној) икавизам и у народној употреби, ипак оваква искључива употреба показује манир, стил канцеларије. У осталим повељама босанско-херцеговачким имамо у једним опет само *и*, у другим *и* и *је* (већ и из 1334. Пуц. II) и у трећим само јекавизме (напр. писмо Гргура Вукосалића 1417, Војводе Сандаља 1423 г., Херцега Стјепана 1461 и др.). У ово време и у босанским црквеним споменицима находимо икавизме као искључиву замену ѣ-та.

И код писаца Босанских и доцнијег времена имамо ово двојство. Писци из западнијих крајева пишу икавски, а остали јекавски. Тако свешт. Анчић, који је писао думанским дијалектом, има: *било, цидо, цвитњак, дица* и сл. То исто вреди за Бандулавића из Скопља, Фра Маргитића (поч. XVIII в.) из Јајца, и за друге. Међутим Матија Дивковић (из Кладња) има углавноме, као претставник источне Босне, јекавске облике.

Питање је какав је био однос међу тим дијалектом у ранијим временима. Данас, у главним потезима, границу образује долина реке Неретве и реке Босне састављене једном пругом. Сви они, и православни, католици, и муслимани који се находе источно од те пруге говоре јекавским говором, а западно од те

Напр. у лит. јез. paĩšas лат. *porcus* у праслов. **porsę* код нас прасе, у ст. слов. прасѧ, у руск. *порося* итд. лит. јез. *bẽržas*, ст. г. н. *birka* код нас *брѣза* и сл.

I. На основу поређења словенских језика са другим индоевропским језицима утврђује се у којим се речима находило у прасловенском језику or, ol er, el у средини и у почетку речи. Ја ћу још само напоменути да је судбина те групе у средини речи нешто друкчија у различним словенским језицима (не свима) него у почетку речи. То ћемо видети из ове табеле примера. I. у средини речи.

1) Јужнословенски језици и чешкословачка језичка група има

-or > ra -ol > la er > rě (рѣ), el – lě (лѣ)

2) руски језик има: -or > oro; - ol > olo; - er > ere, - el > olo

3) пољска група има: пољски -or > ro- ol > lo - er > ŕe, rze, - el > le

полапско – or; – lo; – re; – le –

праслов.:	*vorna	*golva	*berza	*pelva
старослов.:	vrana	glava	brѣza	plѣva
срп.:	vrȃna	gláva	brȅza	plȅva
слов.:	vrána	gláva	bréza	pléva
чеш.:	vrána	hláva	bříza	pléva
пољ.:	wrona	glowa	brzoza	plewa
рус.:	voróna	golová	berëza	polóva

Ја се нећу задржавати на детаљима лингвистичких објашњења, већ ћу вам само напоменути да полапско *vorna*, руско *voróna* и срп. vrȃna јасно показују да се првобитно **vorna* морало развити у voŗna које је, с једне стране, могло дати руско *vorona* развијајући *r* у *ro*, а, с друге стране, дало је vȍma које је у једним говорима тако остало (полапски *vorno*), а у другим је дало *vrȍna* које се даље развило или у *vrŏna* или *vrana*. То исто вреди и за друге облике.

II. У почетку речи or + cons. и ol + cons. даје под једним дугим акцентом (~), углавноме, *ra, la* у јужнослов. јез. а *ro* и *lo* у руском јез. и западнословенским језицима, а под другим дугим акцентом (/) даје *ra* и *la* у свима слов. јез. Дакле, у јужнослов. јез. у оба случаја даје *ra* и *la*.

Напр.	а) руски	рость, роста	срп,	рȃст-а
	„	ровный	„	рȃвни
	„	лодья	„	лађа
	б) „	рáка	„	рȁка
	„	рáло	„	рȁло
	„	рать	„	рȁт и сл.

Код ових група има и нејасних појава, као *члан* поред *чл҃н* у нашем језику.

2) Из разматрања горњих примера јасно је и то да је овај појав заједнички за све јужнословенске језике и ја мислим да нећемо погрешити ако речемо да су ове промене, једнаке у свима јужнословенским језицима, и један од главних знакова те заједнице.

Изгледало би, према томе, да се ови појави извршили у јужнословенском прајезику и у њему и завршили, као што је обично случај са гласовним појавима заједничког јужнословенског језика. Али то није тачно. Када су Срби и Хрвати дошли на Балканско Полуострво они су продужавали да врше и даље ове промене. Исп. називе Мљет (Млѣть из лат. Melita, Срѣмь – из грч. Σίρμιον

или лат. Sirmium; У Крајини *ȋладне* (од полдьне), клак – нем. Kalk, Мрата – Martinus, Сплѣть – Spalaton, Раб – Arba, Скрадин – Scardona, Лабин – Albona итд.

Доцније находимо и отступања од тога; *русаг̃* мађ. ország и сл.

Али већ врло рано, свакако већ пре XII в., у многим крајевима, група *-ар* и сл. нису сметале језичкоме осећању претставника нашег језика, те имамо: Мартин, Марко, хартија, и многобројне друге речи са овом и њима сличним гласовним групама.

Ж.

О ПРОМЕНИ ОСТАЛИХ ВОКАЛА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

а) Некада је био закон прасловенског језика да *о* иза умекшаног сугласника прелази у *е*: напр. *село – ȋоље*. У нашем се језику чува такво *е* по традицији и тамо где су сугласници постали сасвим тврди: *врȁтарев, воденичарев, краљице* (voc.), *наше, душеван, кнежев* итд., али, уствари, у нашем језику *о* може стајати и иза наших (а не само некадашњих!) умекшаних сугласника без икакве промене.

Прим. кућ*о*, врућ*ој*, божићовати и сл.
свађ*ом*, смеђ*ој*, риђ*ом* и сл.
жељ*ом*, учитељовати, шупљ*ој* и сл.
коњ*омора*, вишњ*ов*, трешњ*ов* и сл.
Гај*о*, Гај*ов*, Јован, ј*оште* и сл.

Зато је и сасвим природно што се поред старог традиционалног *е* иза ч, ж, ш, ц, з, који су очврснули, находи данас *о*:

наш*ој*, наш*ом*, душ*ом*, киш*овито*, душ*огубац*
Бож*ов*, Блажо, кнез*ови*, витез*ов* итд.

Према томе и употреба *о* у промени *Бечом и Бечем, зецом, јежом* итд.; *лȗпежом-ем, месецом-ем* итд. оснива се на традиционалној употреби *е* и новом уношењу *о* према тврдим старим основама (*човеком, робом* и сл.). Код неких категорија речи ово ново *о* уопштено је, тако да се *е* никад више и не јавља, напр. у инст. им. жен. рода од XII века имамо *душовь, нашовь, својовь (душом, нашом, својом), бȁновь, божијов, ȋовелȍвь, невȍловь* итд. и доцније са заменом *в* гласом *м*. Тако исто већ од XIII в. имамо *нашȍн, вашом, нѡи* = (њој), *ѡи* (јој) и сл. и такође од придева: *болȁои*, и *божиѡи* итд.

3.

ПОКРЕТНИ ВОКАЛИ

Код неких прилога и веза развили су се на крају покретни вокали:

кад – када	кад – е
тад – тада	тад – е
сад – сада	још (т) – е
нек – нека	
док – дока	јер – е
пак – пака	тек – е

У старијем језику нашем оваква се покретљивост развијала и код вокала *ѣ* и код *у*; као што ћемо видети, у једно време развитка нашег језика, развило се у њему и покретно *и*. Сем у поменутим речцама покретност вокала развила-се и код придевних и заменичких облика у нашем језику:

жутом	-е	жутог	-а
	-у	ког	-а
мном	-е	итд.	
њим	-е		
ком	-у		

Али за све ове случајеве вреди исти разлог : да се ни један од њих није развио гласовним путем, већ да се увек на основу паралелизма употребе двојаких по пореклу облика, краћег и дужег, јавила и покретност ових вокала. Наравно да за сваку од ових категорија вреде и особити разлози.

Пре свега од најстаријих времена било је партикула које су имале двојаки облик: *къ (к): -ка, нъ: -на* и које су се додавале прилозима: кадек, садек, овдѣк, пачек, годѣк, бржек итд. менека, данаска, долѣка, овдѣка итд. Однос овдѣк – овдѣка био је довољан, па да утиче да се створи осећање о покретности *а* у прилога. Према томе облици *кад – када* и сл. били би већ на основу тога потпуно могући.

Али се у старом језику поред *када* (кьда, къгда) употребљавало кьда, *кьдѣ* (къгде), вероватно у случајевима где *кьда* има односно значење (исп. у темпоралном значењу употребљено *гдѣ*), тако да смо могли добити ту и покретно *е* – ѣ: кьде: кьдѣ: кьда: кьд.

Ово се види још боље код прилога *куд* и *куду* (стсл. кѫдѣ кѫдѫ) који је већ од XV в. добио и одкоуда (у вези *од коуда* и сл.). Сасвим је природно да се према *куда* развије *куд* (Пуцић I 64, 1405 г.) на основу онога што је горе речено и да се створи претстава и о покретности осталих вокала.

Код речце *е* имамо опет нешто друго: некада се придевима и заменицама и прилозима додавала речца *ре – р* (-же – -жь): никакоре, никторе, ѣре, никогаре, тере и сл. Све у XIII в.; а у XIV в. находимо: терь (1349), нигдѣрь, (1375), а у доцније време је то све чешће. Ја и мислим да се као речца *р – ре* почело схватати и *е* као самостална речца и додавати заменицама: у ѡноме (1432), у ѡвоме и сл. Отуда је и од *још̄те* образовано *још̄т, веће – већ, т̄еке – т̄ек као јере – јер*.

У нашем старом језику заменице *т̄ь, овь, онь* добиле су двојаке облике; ть – тьи, овь – овьи, онь – оньи, сь – сьи. То *и* имали су и други словенски језици, који у већој, који у мањој мери. Може бити спора, каквог је порекла то *и*: да ли је то показна речца, као што неки претпостављају, или је код ових заменица добивено од придева (пошто заменице примају често и придевске наставке); али је јасно да то *и*, ма каквог порекла било, – није код заменица могло имати оно значење које је имало напр. у ном. јед. мушк. рода код придева, јер заменице не могу показивати одређеност и неодређеност у придевском смислу. Зато се *и* то и осетило у нашем језику као речца (исп. и засебну употребу *он* и *онај*) која се почела додавати најразличнијим облицима заменица, прилога, па катшто и придева.

Имамо например: ѡнеми (1387), тога◡и (1391), семѭи (1399), томе◡и (1435), тако◡и (1441), ѡвихи (1442) итд. То се додавало и облицима *ов, он, т̄–*овӣ, *онӣ, *т̄ӣ)*, итд. у дужини заменица: тѫга, тѫме и сл. ја видим остатак

утицаја поменутог *и – ј*, које је доцније могло и отпасти под утицајем придевског – *-о҃гѣ, -о҃мѹ* и сл. Али код прилога се још држи: тѫдај, ѳндај и сл.

Код заменица и придева покретност вокала опет је друкчије добивена. Под утицајем извршене једнакости код именица мушког и женског рода у дат. и лок. јед. – *г҃раду* (на основу мешања са основама на *й* које су имале *у* у лок.) за дат. и лок. почео је, од XIV века, дат, *кому, т̄ому* и сл. да се употребљава и у лок., тако да смо добили *ком-у* у оба та падежа. Дакле, поред дуже форме *кому* добили смо и краћу *ком*. Под утицајем те двојности добивена је двојност и у ген.: *ког҃ – кого҃а*, а у инстр. већ смо је имали *ким -е* (јер се *е* додавало падежима који су се завршавали сугласником под утицајем додавања *ре – р* заменичким облицима). То се извршило код придева.

У доцнијем развитку нашег језика понека је партикула и проширила своју првобитну употребу (*е* код дубров. писаца у 1 л. једнине *вѣме* и сл. *е* у *јес̄т-е* имамо сличну особину као и вѣме и сл.).

в) Да се задржимо још укратко на редукцији вокала које има у малом степену у нашем језику:

једа̀наест	:	два́десет
два́наест	:	три́десет
три́наест	:	четрдѐсет
четр̀наест	:	педѐсет итд.

Стари су облици били: *два̂ на̀ десет̄е* (лок. јед.), *пет̄ десет̄* – педесет (ген. множ.). Ови су облици у свима словенским језицима потстакли редукцију, само је у различним словенским језицима различно изведена, исп. напр. у руском језику: исп. *двѣнадцат̄ : пят̄ьдесять* (педѐсет) где је редуциран први вокал у *десет̄е*; код нас је, уствари, редуциран претпоследњи јер су, вероватно, најстарији облици: *два на дес̄те* (М. S. 273, 275, 272 и др.), *шест̄ на дес̄те* и сл. одакле, доцније даљим губљењем крајњег *е* као код прилога *дванадест̄* (већ од XIV в.).

Од два зубна сугласника – један се губи дисимилацијом, те смо тако добили *дванаест̄* и сл. (о дисимилацији сугласника в. у одељку о сугласницима). Исп. детаљније о овоме у глави о бројевима.

И.

ОСТАЦИ ОД СТАРОГА СНАЖЕЊА И СЛАБЉЕЊА ВОКАЛА

У данашњем језику сачувало се знатних остатака од појава које можемо разумети ако се послужимо материјалом и објашњењима упоредне граматнке. То је мењање вокала у сродним коренима, т.зв. снажење или слабљење вокала (превој, нем. Ablaut). Извесни односи те врсте искоришћени су нашим језиком за извесну службу у њему, било у духу таквих промена у прасловенском језику било мање или више самостално. Исп. овакве примере:

помо̀ћи	:	пома́гати
пробо̀сти	:	проба́дати
ско̀чити	:	ска́кати

	рòдити	: ráђати
или	довèсти	: довòдити, довáђати
	увести	: увозити, уважати
	донесем	: доносити, донашати
или	пећи	: препицати
	тећи	: точити, истицати, претакати.

Однос вокала e: o: ō; i: ei, oi (i, Ѣ): *a* назива се снажењем, а обрнуто однос: o: e: ь: – (∅) назива се слабљењем.

Остатака од најразличнијих односа ове врсте који су се доцније у нашем језику испреплетали на најразличније начине, има толико да је врло редак какав корен или основа која се не би налазила у вези са сличним речима у којима је вокал какве друге врсте. Ми ћемо код засебних категорија (нарочито глагола), где су извесни односи ове врсте постали творачки у нашем језику или су се задржали цели редови старог језика – о њима тамо говорити; а овде ћемо се задржати само на најосновнијим стварима.

Ја вам нећу давати систему односа индоевропских језика јер би нас то далеко одвело; али ћу вам ипак напоменути да то снажење и слабљење може бити углавноме двојако:

квалитетско:	ĕ: ŏ; a: ō
	e: ō итд.
или квантитетско:	ĕ: e, e: *ə*, *ə*: –
	ŏ: ō, e: *ə*, *ə*: –

ə претставља индоевропски неодређени полугласник; знак „–“ претставља потпуно губљење вокално. Када се ови прости вокали находе у вези са сугласницима i, u, r, l, n, m са којима они образују различне дифтонге – скала различних облика још је већа. Ове се промене могу вршити у свима деловима речи.

лат. ген. *pedis* (исп. инд. padáh) upa-bdáh (угажено место): грч. λόδα (accus α нога).

грч. дор. φάμᾱ, φωνή (глас) φάσχω (говорим) лат. *for, fārī* (говорити) лат. fābula – слов. бајати.

ст. инд. *márate* (умире), лат. *morior*, слов. мрѣти (= *merti) с.х. *umor*, смрьть (лит. mirtìs < индоевр. mṛt-) сх. замарати < *замòрати.

Ови се појави своде на утицај старога акцента у речима и реченицама; али поуздано он није још протумачен. По себи се разуме да редукцију вокала није тешко разумети као резултат положаја без акцента; али је много теже тако разумети разлике у квалитету вокала. Развитак индоевропских језика које ми можемо пратити не даје нам за то позитивних ослоната. Неколико примера.

Исп. вртети, *врѣтено, вратити
прасл. *вьртети, *вертено, *вортити
грѣјати, жеравица, горети, жа̑р
прасл. *grē- – *gerō- – *gorē- – *gēr
вѣчер: јȕче – večer: ст. сл. *вьчега
поштен: част; читати

почьтен, (чьсть): *čeit-a-ti и сл.
бра̀ти – бе̏рем: ишао – ходити:
бьрати: бе̏рем: шьлъ *шьдль (као ведлъ): *ход-
йзбор: бирати: плѣтем: пло̑т
мрѣ̑м (мьр-): умирати (ei), мрѣти: насло̀нити: на̀слањати
*(мерти) мо̀рити: замарати; летѣти: прелѣтати: тре́сти: тр̥̑с (трѧс: тржс)исл.

J.

СУГЛАСНИЦИ И СУГЛАСНИЧКЕ ГРУПЕ

(у старом и савременом језику)

А. ГЛАСОВИ Ћ и Ђ

1. Ти су гласови необично карактеристични за наш језик и по начину изговора и по писању. Они су у најстаријем облику свом добивени од гласовних група прасловенског језика tj̨, dj̨ (tj, dj). Како на тим местима сви словенски језици имају друге гласове, мора се претпоставити да је већ у самом прасловенском језику добивена извесна измена. Ми можемо претпоставити за последње време заједнице t′ и d′ (умекшано *ш* и *ж*). Ти гласови су у западнословенским језицима и у руској групи развили фрикативни елеменат s’ или š из умекшаности, што је дало у зап. слов. језицима (од t′) ц′ и ç′ (c′ и dz′), а у руској групи ч′ и *џ*′ (ж).

У јужнословенској групи види се и у овоме правцу двојство: у западној половини њеној, из које ће се доцније развити словеначки и српскохрватски језик – остаје t′ и d′, а у источној половини, из које ће се доцније развити бугарски и старословенски развија се врло рано глас ч′ и *џ*′ који одмах развијају фрикативни елеменат испред себе, тј. *ш*′ и *ж*′ дакле ш́ч́, ж́д́ и у том облику (ш́ч́ и ж́д́) остају карактеристични за целину доцнијих бугарских и старословенских дијалеката, развијајући се даље у ш́т́ и ж́д́ (као у бугарском и старословенском Ћирила и Методија) или остају у облику ш́ч́ и ж́д́ до данас. Исп. у неким јужномакедонским говорима: *свешча, межџа* и у ст. слов. *свѣшта* и *межда*.

2. Остављајући остале језике задржаћемо се на западној половини јужнословенског језика. Њихово *ш*′ и *ж*′ развило је у основици штокавског дијалекта слаби фрикативни елеменат налик на s′ -z′ или š′ -ž′ тако да смо у њему већ врло рано добили *h* и *ђ* (ć и đ) докле је у кајкавском и чакавском t′ и d′ остајало и даље и развијало све јачу палаталну нијансу, тако да се d′ свело на *j*. Из овога се види да ја допуштам развитак у кајкавском *j* у време пре нашег досељења на Балканско Полуострво. Али ако се то и не могадне јасно и апсолутно утврдити, несумњиво је да се d′ у чакавском дијалекту развило у правцу *j* у време његова ближег односа према кајкавском дијалекту.

Када су се поменути дијалекти почели развијати на Балканском Полуострву – кајкавски је дијал., добивши t′ и *j* почео развијати у t′ фрикативан елеменат дајући у резултату, и у словеначком језику и у хрватском кајкавском дијалекту *č*, чакавски је остао са својим *t*′ и *j*, а штокавски је или остао са *ђ* и *h* у различним нијансама (ђ и h са јачим фрикативним елементом или са сла-

бијим и са елементом *к* и *ѓ* у првом делу у јужноморавском дијалекту); напослетку, у тимочком дијалекту *ћ* и *ђ* се развија редовно у *ч* и *џ* као што се у том правцу развија и у неким другим нашим говорима.

Исп. у чак. kuća = kut'a, sveća = svet'a, hći = ht'i итд.

mlȁjī, slȁje, rjȁ, mojȁ, grajȁnin и сл.

шток. кȳћа, свéћа, кћȉ итд,

млȁђи, слȁђе, рђа, мѐђа итд.

3) У старим споменицима ти се гласови обележавају различним начинима. У грчким и лат. као lusiz (лужић 1072 г.), Vekemir (1070 Већемир) и сл.

Прелаз *ђ* у *ј* находимо у Nadeja (1070 – Nadđja, исп. руско надѣжда). Због усамљености примера, иако је, по моме мишљењу, *ђ* замењивано већ тада у чакавском дијалекту гласом *ј*, не можемо рећи да ово може бити поуздан доказ ранога јављања овога процеса.

У ћирилским црквеним споменицима јавља се пре свега знак ѣ који доцније добива и облик ћ, и то у речима грчког порекла где је требало обележити *к* умекшано. Тај знак улази и у световне споменике, нарочито у Босни и Херцеговини, али он тамо добива различну вредност, а нарочито вредност звука нашег *ћ* пошто *ђ* у босанским повељама даје често *ј*.

У нашим повељама *ћ* се употребљава ретко, и то у значењу *ђ* као и у црквеним споменицима; а у општој је упореби *к* = *ћ*, *ѓ* = *ђ* са јотованим вокалом или без обележавања јотовања. Ови знаци, и нарочито *к*, комбинују се са *ћ* (у значењу *ђ*) у хумским (херцеговачким) повељама, и употребљавају се и у дубровачким и зетским споменицима. Каткада се место њих (али ретко) јавља *тѣ* (=ћ) и *дѣ* (=ђ).

Примери: помокию (1198–1199), ђурьгево (ib), аке (ib), вракаю; властеликемь (1222 – 1228). Гюргева (1234), хокете (ib) итд. – у рашким повељама: обькинѣ (1240), у босанским прѣе – (прѣ̂ѥ) (1240); Типик Хилендарски (поч. XIII в.): о наслѣгению; Вук. јев. хожаше и сл.

Хум пов. (1249): Растимирикь, Радовчик и сл.; Мећю, Мрьћикь (ib.) евангелие. Поповска општина (1100–1200): опькине, дурьдевь, Сплит. пов. (1404): меће, такое (такође), моћию, Радимићѣ (Радимићıа); бос. пов. (1420): Јуриевићемь, еванђелию, Драгићевићемь, Воисалићем, рашке пов. (1405): Градикю, Растикıа, госпогю, прѣгю, плакıа, тугћемь итд.

У чак. споменицима находимо одмах од почетка за *ђ* – *ј*, а за *ћ* – обично *щ* (ретко *к*). Оно им је дошло из црквених споменика у којима је на место чак. *ћ* стајало црквено *щ* (свѣща и сл.).

Примери:

Јурѣ = Јурја (1230), прѣе (1250), госпоѣ (1250) такое (ib.) итд. кущомь (1230), Вращикь (1250), Дедищи (1250), Сплѣщань (1250), Растимирищь (1250) итд.

Све су ово различни начини којима су се ови звуци обележавали: они не показују унутрашњих разлика међу њима. Али, као што се видело, у босанским повељама има *ј* чешће него што бисмо очекивали према данашњим босанским дијалектима. То је отуда што су некада босански дијалекти били у већој мери и на већем простору чакавски него данас и што се данас у штокавском икавском дијалекту западно од реке Босне и Неретве находе само остаци од старих чакавских дијалеката, тако исто и у западноштокавском говору у

Славонији, Хрватској, Далмацији и на Истри. Од чакавских примера далеко је продрло „госпоја“ које се и код нас употребљава, нарочито у варошком становништву.

4. У историском развитку нашега језика јавља се ново *ћ* и *ђ* у XIV веку у новоштокавским дијалектима источнога и јужнога типа у речима где је *и* прелазило у *ј* а находило се испред *тѣ* и *дѣ*: поге (M. S. 1334), нагıе (M. S. 153), доге (M. S. 441), заће Н. Рањ. итд. доћи (M. S. 211), наки (M. S. 363) изнаки (П. 6), прићи, прећи итд.

Процес који се овде извршио у овом је: *поитѣ, пойтѣ* (= poi̯ti), *наидем, найдем – на̀йдем; по̀йтѣ* изговорено као *по́тѣ*, тј. изговор ӣ протегнут је на потоњи слог. Према томе овде нема никаве стварне метатезе, већ само разлика у граници слога poi̯ti прешло је у po-i̯ti = po-t'i. Да је ово тачно показују неки чакавски дијалекти: на острву Цресу, у Врбнику на Крку, у Новом у Хрв. Приморју и још понегде имамо овакав појав: náјde, pójden, obājdȉte итд. али увек náć, póć, obáć itd. Дакле у првом случају смо имали nái-de, а у другом naı̯t, и то је дало различне резултате.

У осталим говорима нашим, у средњешток., понегде у зап. дијал. новоштокавског, а тако исто и у чакавском дијалекту (са горњим ограничењем) имамо овај процѐс неизвршен до данас. Тимочки говор: дȏјдем, дојдȏмо, пȏјдем, појдȏше и сл. (исп. већ у нишком говору: дођем, заће, дођоше и сл. али и дојђеш, најђете итд.); дȏјде (Травник), нâјде (Јајце), прȏјде и сл.

Па и у старијим деловима јужнога говора налазимо каткада ово: ōјдȏх = ōјдѐ (Завала), дȏјдȏше (Пипери), ȏјдем (Братоножићи) итд.

5. Ново се *ћ* и *ђ* јавило у нашем језику и почетком XVIII а гдегде и у XVII в. у случајевима где је у старом језику било *тьј-* – *дьј-* пред вокалима.

Тај појав чини саставни део новог јотовања и да се доцније не бисмо на њ враћали, ми ћемо се овде задржати на његову основном принципу.

Када се између сугласника *тѣ, дѣ, с, з, п, б, м, в, л,* и *ј* находио у старом српском језику полугласник: цвѣтье, забрдье, класье, пасыа, козье, снопье, гробье, Полимье, лавыа, веселыа граньe почетком XVIII века и у току друге половине XVII добивени су сугласници *ћ, ђ, сј* и *зј* је остало неизмењено сем у неким локалним говорима; затим: *пль, бль, мль, вль, ль* и *нь*: цвеће, забрђе, класје, пасја, козја, снопље, Полимље, лавља, весеље, грање.

Али у говорима нашим неједнако је распрострањење ових претварања. У потпуности се находи, углавном, у новоштокавском, и то у источном и јужном млађем (херцеговачком); *ћ, ђ, љ* и *њ* находи се у староштокавском, у осталим говорима (западном новоштокавском и чакавском), сем у извесном броју случајева, овога претварања нема.

У старим споменицима налазимо овакво обележавање: мудростию (1198 – 1199), повелѣње (1253), видѣње, прѣдьградьѣ (1391), лъдие (1391) итд. Морало се већ тада читати: мудростју, повељење, виђење прѣд– градја итд.; глас *ј* је припадао крајњем слогу: прѣдград-је, прѣград-ај и сл.

То се лепо види код писаца и доцнијег времена, са савршенијом азбуком. Тако нпр. Матија Дивковић, писац почетка XVII века, старо *љ* пише са *ћл*: земћла, дꙋбћлие = дꙋбље, ћлиꙋблиено; али овде пише још *ј*: робие (робље), гробие (гробје), дарвие (дрвје), угћлевије и сл.; пороћение, иединороћенога; али: диак, диавао, братиа, третие, питие, итд. Дубровачки су писци такође разликовали старо *љ* и *лј* све до XVII века. Тада, и то не увек, находимо знаке

пруге католици и муслимани говоре икавским (или западним) говором, а православни говоре – јужним. То је зато што су православни ту дошљаци из источнијих крајева у којима се говори јужним говором.

Ова слика продужава се и у околним српскохрватским земљама, само што у њима нема муслимана: тј. да су католици и у западној Далмацији (зап. од Неретве), у Славонији, у јужној Хрватској углавноме икавци, а православни јекавци. То је отуда што су они у тим крајевима дошљаци из околних крајева Босне и Херцеговине, као католици у Барањи и Бачкој што су се доселили из западне Херцеговине.

Али икаваца има у Подрињу у Србији (азбуковачком срезу и др.) и око Саве. Они могу бити претставници старог босанског дијалекта чији се икавски изговор задржао до данашњег дана.

Према томе, имајући у виду цео материјал из ових крајева, може се рећи: 1) да се икавски изговор јављао раније и постајао традиционалан у неким споменицима на основу чега се и уопштава; 2) да се двојство између источне и западне Босне (Херцеговине) у изговору ѣ-та јавља од XIV в. и одржава до данас.

У Дубровнику, који је имао врло често односе са свима околним српскохрватским земљама, писане су ћирилске и друге повеље, у којима се језик удешавао, до извесне мере, према оној покрајини, којој је повеља упућивана. Зато се право стање његова изговора јата у то време не може апсолутно утврдити, али ипак други споредни моменти дају нам могућности да то учинимо.

У XIII в. находимо: векьници, напредь, света, имете, имѣ, техь, прибегне (= прѣ-), приступимо (прѣ-), присѹдѣ (пръ-) и сл.

У XIV в. находимо или *и* и *е* (Циве Пармезан), ѣ = е, а после *р* пише се ѣ м. *и* (Ник. Белић): трѣста, прѣиателa итд.

На граници XIV и XV в. ѣ = *е* или и ѥ, иѥ (Руско, 1392–1430): ѵвидевь, волели, разѵмесмо и сл. и иниѥм, законѣх, разѵмѣесмо, хѡтѣли.

при- (м. прѣ-), смију, надиѥмо се и сл.

У XV в. (Никша Звездић, 1430–1450) находимо: *ѥ, иѥ, е, и*: прѣписа, диѡ, хотиѡ, видѣте (вѣдѣти = знати), сидели (сѣдѣли) и сл. Иако писар Цветковић (1455–56) пише обично ѣ, ипак се из случајева где га он пише (ниѥдань = нѣдань) види да га је изговарао као *ие*.

XV в. крај и XVI в. Рањинин лекционар: целов, обећати, злед, тело, дио, жудио, сио,

гриiати, сиiати, стариiа, хотии (хотјејте), при = прѣ-, прићје, исповидѣти (или ѥ) овди, онди, бриме, трибуѥ, увек још: крѣпос, грѣшник, мрѣжа и сл.

Иначе је споменик јекавски. Овде већ јасно излазе на видик не само особине јужног говора уопште, већ и црте дубровачког данашњег. Споменућу још само да су и поред тога што је, као што се из горњега види, дубровачки дијилекат био јекавски од најстаријих времена, његови најстарији песници (Ш. Менчетић и Ђ. Држић) употребљавали – као што се види из сликова – чешће икавске облике него јекавске. То је књижевни манир који се развио под утицајем Марулића и других далматинских писаца. Тога доцније све више нестаје и чист јекавизам преовлађује код Гундулића и осталих. Али Градић, прозни писац, који је писао око половине XVI в., већ тачно употребљава све особине говорнога језика; јекавски су облици најмногобројнији, *и* испред *о* м. ѣ; *и* испред

ј у компаративу, *и* у корену глаг. вѣдѣ-, префиксу *при-* (=прѣ-), прилозима: *ѓди, ѓоди, онди, овди* и сл.; *злед, обећати* и сл.

У осталим говорима находимо или икавске облике у чакавским крајевима источне половине (на острвљу, у Далмацији, западно од Неретве, у Босни и Херцеговини западно од Босне и Неретве, у Хрватској, јужно од Купе), или екавске (на кварнерском острвљу, у Хрватском Приморју, на Истри). Подела екавских и икавских говора није била од почетка оваква каква је данас, и икавски говор продире све више у екавске крајеве, потискујући га; али остатака – мешавине црта једног и другог говора – остало је у различним споменицима као и у данашњим говорима. Напр. Задарски или Бернардинов лекционар (крај XV в.): ѣ = і, – али: *цесар, целов, злед, обећати, сести, петех, запе, љубез-* итд. Још: *вера, тело, погибел, суседе, невестиц*; док Бернардинов лекционар (Сплићанин) меша ту *и* и *е* ; обрнуто Задарски лекционар има *и* и *е* у: *дело, колено, лето, стена* и још неким, а Бернардинов има у њима само *и* итд.

То исто вреди и за писце тога и доцнијег времена северозападне Далмације: углавном су икавски, а у понеким само речима екавски. Тако Марулић (Сплићанин) је више икавски него Зоранић (Задранин) XVI в. итд.

Из овога се види да се већ тада учврстило такво стање у овом правцу које је углавноме и данас. Само је још питање како се извршио процес о којем говоримо.

5. Видели смо да је основна вредност ѣ-та $i\bar{e}$. Из те се вредности развило у једним говорима *ѐ*, које је даље давало *і* или *е*, а у другим је дало *ије* или *је* са свима даљим преливима.

Развитак *е* у *ије* или *је* у кратким и дугим слоговима ишао је преко дифтонга $\widehat{ie}$. Да смо свугде у јужном говору имали некада дифтонг $\widehat{ie}$ једнога слога, докази су ово:

1) У ластовском дијалекту, чакавско-штокавском, имамо увек *је*, што би се могло развити само из дифтонга: l'epo, l'ena, l'et, l'eva, bjelo, cjeli и сл.

2) Код дубровачких песника *ије* има вредност једног или два слога:

„Donie dragi, ko je vesō
kralj i š njime vas puk ini...
или turske sprave strašne odviše
s'mnogiem silam mnogo sile

Али, наравно, дубровачка поезија није нам за то, сама по себи, сигурно мерило, јер у њој читамо, напр. опет код Гундулића:

„da je Vladislav slavni oteo
или: „Tries lukova s trkačima
nakićenih pribogato“ и сл.

где се и „da je“, и „tries“ чита као један слог; а с друге стране, *і је* се каткада чита и као два слога, напр. код Доминка Златарића:

„Duša svijeh naga dobrijeh prem dila“
или „Na brijestje toj ńih milo“
или „Vrhu svijeh inijeh ļudi“ итд.

У првом случају имамо дванаестерац, а у другом – два примера осмерца.

3) Трећи аргумент, поузданији од дубровачких песника, јесте личко крило јужнога (херцеговачког говора). У Лици се *ије* и *је* изговара онако као на Ластову: *вје̑к, шње̑е, рје́ка* итд. а не вӣек, снӣег, ријѐка и сл. Како су досељеници из друге половине XV века и доцнијих времена из Херцеговине населили Лику (наравно, православни) – јасно је да су они имали још дифтонг, дакле *ви̯е̑к, сни̯е̑г* итд.

4) Проф. Решетар констатује за данашњи дубровачки дијалекат (Arch. f. sl. Philologie, XIII) да се у њему изговор ѣ-та не слаже са општеприменьеним Вуковим начином, већ да је ѣ двосложно под ◠ или ◝ : ви̯ек и вероватно иза акцента: ùmijem, kȍlijevka и сл.; али под ◜ (или испред акцента), он находи још *ie* једнога слога (или чак ије: ńeka, или гијéка, али не гијѐка). Све се ово може разумети ако се пође од основног дифтонга (ie). Али Решетар греши што овај свој суд, заснован на дубровачком дијалекту, преноси и на цео јужни говор, не признајући нигде изговора *ријѐка, одријѐшити* итд.

Да се у дубровачком говору морао дуго време употребљавати дифтонг показује факат што се *j* од ѣ-та не спаја са сугласником који је пред њим: *тје̑рати, дјевојка* итд., међутим *цвијеће, браћа* и сл. из скорашњега *цвијетје, братја* и сл. Када се од краја XVII в. *братја* мења у *браћа*, а *тје̑рати* остаје тако, онда значи да је у другом случају *j* припадало једном слогу са *е*, дакле tjȇrati и bra̯t̯a.

5) У данашњем јужном (Вукову) дијалекту правила су о замени јата ово;

а) дуго ѣ даје *ије*: цвӣјет, цвијѐтак, цвјѐтић, бӣјел, бијѐлац.

Али има отступања: у ген. множ. *је* када се дуљи остаје *је* (а не *ије*):

вје̑ра, дје̑ла, бе̑сједа, к љена итд. под утицајем аналогије: дје̑ло – дје̑ла као се̑ло: се̑ла, итд.

Затим често и у другим случајевима: ра́змјерак: ра́змјерка, вје́штац, дје́ва, сје̑нка итд. увек опет под утицајем аналогије.

Редовно у прилогу прошл. врем.: вӣдјевши, разӯмјевши и сл., глаг. *ӣјем: је̑м*; именици *ӣјед: је̑д, ӣје̑дак: је̑дак* и сл. (јести).

б) Кратко ѣ иза *р* даје *е*: *мре̑жа,* сре̑сти, вре̑ти, бре̑гови, вре̑мена и сл., али ипак *гр̄јехдта, гр̄је̑шан, стр̄јелица, гдр̄јети,* ста̑рјети и сл. Увек утицај сродне речи са дугим ѣ: ије, које по односу *ије: је* у другим речима, и овде васпоставља тај однос. Код *гр̄јети* и сл. утицајем других глагола - рѣ; - дало је ре̑ (умекш. р), затим, врло рано, ре.

в) ѣ прелази у *и* испред *о* и *j*: хтио, видио, бијаше и сл. Ово ћемо разумети ако претпоставимо да је ѣ гласило ie: hti̯ȇo = hti̯ȇo > htiio > htio (= htijo) итд. Исп. dieo = dijo = dio (овде се мора претпоставити овакав процес: дѣл < дѣл = dе̑o, дӣо и сл. дакле di̯ȇo = dio).

Да је тачна ова претпоставка, показују и случајеви где се ѣ находило испред *ђ* и *љ*. Оно ту, као испред *j*, прелази у *и: пр̄ӣђе, пр̄ӣдвиђети, зајдвиђети, сӣњети, бӣљег* итд.; дакле опет si̯ȇdе̑ti > sii̯dе̑ti > sidéti итд.

Развитак *је* < ѣ у јужноме говору дао је у различним локалним говорима могућност за образовање нових гласовних појава. Већ сам помињао у херцеговачком: *тје̑рати, ђе̑рати, дјевојка, ђевојка; вӣђети, тр̄ӣљети,* поред *тр̄ијети, гр̄мјети-гр̄мљети, ђедило, ђевњак,* и *цје̑дило, цје̑вњак* и сл. Али како има и старијих говора херцеговачког типа (напр. дубровачки, по варошима) где се ова претварања не врше, то се у данашњем књиж. језику пише по старијем начину: *тје̑рати, видјети, гр̄мјети, цједило, сједети* и сл. Према томе *и* се пише испред *љ, j* и *о*, а не и пред *ђ*, јер већина речи са *ђ* припада овој категорији.

б) У јужном говору находимо у извесним речима у већини случајева *е*, а не *је*: цѐста – (у зап. гов. цѐста), мѐзгра (и у зап. гов.), обѐћати (и у зап. гов.), слезѝна (и у зап. гов.), пѐнези (у зап. гов. пӣ-), нѐкад, нѐки, нѐколико, нѐшто и сл. (у зап, гов. ни-): вѐдро (у зап. гов. вӣдро).

Неки су облици добивени из екавских говора, а други, вероватно, као *нѐкад* – развијени су на земљишту јужног говора под утицајем речце *не*.

Из свега се овога види колика је сложеност гласовних односа у јужноме говору. Али је такође јасно и то да се све ове нијансе могу извести из дифтонга *ie*.

6. Из свега се овога могу извести ови закључци.

а) Из основнога ie развило се већ пре XII века *е* у источним штокавским говорима и западним чакавским. Тај развитак је засебан у сваком од њих. Икавизми су у њима дошли са стране.

б) У XIII веку ie се развило у источним чакавским говорима и западним штокавским у *i*. Питање је спорно, да ли се у тим пограничним говорима оно тако развило самостално или је било утицаја једних говора на друге. По моме мишљењу, имајући на уму да се оно јавља раније у чакавским говорима него у штокавским и да се штокавски западни говори у већини случајева находе на земљишту ранијих чакавских говора, вероватно је да је потстицај за овај развитак потекао од архаичних босанских говора.

в) Најзад, у централном делу нашег народа, у јужном штокавском говору најдуже се сачувала најстарија вредност јата као ie, јер се даље развило у дифтонг *ie* једног и два слога. Под утицајем старијих епоха тих говора добили смо и у ластовском говору *је*. Све остало припада локалним говорима.

г) У шумадиско-сремском говору има у неким случајевима готово редовне замене – ѣј – са ij- (старѣји: *старији*, делимице *сијати* и сл.). Може се претпоставити да се то извршило у оним говорима у којима се чувала разлика између *е* и *ѐ*, па се из њих распростро, доста неједнако, по осталим говорима. Што се тиче других икавизама (као *тих, тим* и сл. или у појединачним речима), они се могу објаснити различним морфолошким утицајима (напр. утицајем меких основа на тврде: *наших: тӣх – тих* итд.), а донекле и утицајем икавских говора.

Е.

МЕТАТЕЗА СУГЛАСНИЧКИХ ГРУПА OR, ER, OL, EL

1) Метатеза ликвида једно је од најтежих и највише обрађиваних језичких особина словенских језика. Она је у овоме: када су се у прасловенском језику групе er, or, ol, el + cons. било у почетку било у средини находиле у речима, оне нису остајале неизмењене ни у једном словенском језику, већ су готово увек давале нове групе гласовне у којима је на првом месту стајало r или l, а вокали су се находили иза њих; само у руској језичкој групи и донекле полапској имамо стари поредак гласова у средини речи са развијањем у руској групи иза r или l вокалног елемента.

овога процеса: lađa, иако још: diavla, grozdie и сл. (Павић); Јосип Бановац пише већ потпуно једнако: gniemu и blagovagnie, bragnegnie – *gn* = *њ* у оба слога итд.

Рекао сам да је овај дијалекат у непотпуности обухватио и староштокавске говоре, напр. у тимочком: бра́ћа, ти́ће, лу́ђи, гра́ђе, има́ње, ка́мење, е́ље итд.; али иза лабијала немамо никакве измене; гро́бје, ди́вји, здра́вје, ду́бје, дрвје итд. Иза с, з, ж, ч, р, наравно, нема никаквих измена.

6) Још је млађе од овога *ћ* и *ђ* и других сличних гласова оно које находимо у случајевима јужнога говора где се иза *т* и *д* находи *је* од јата. Како има говора овога типа у којима се претварање изнесено у т. 5 извршило, а ово се није извршило, јасно је да је ово претварање млађе од онога у т. 5. И заиста, као што смо напоменули говорећи о Ђ-ту, има дијалеката јужног типа (нарочито у Дубровнику, и по варошима југозападних крајева наших народа) где се ово претварање не врши, и из њих је Вук Караџић унео у књижевни језик јужнога типа: *тјерати, дјевојка, дјед, дјетета, гдје* итд. м. *ћерати, ђевојка, ђед, ђетета, гђе* итд. како је и Вук писао до 1839 год.

7) Напослетку, најужи је круг гласова *ћ* и *ђ* који се добивају у два положаја: у једном делу староштокавских дијалеката: у њиховом тимочком делу: *к* и *г* испред *е* и *и* а тако исто иза умекшаних сугласника *љ, њ,* и *ј* дају *ћ* и *ђ* или веома умекшане гласове *ќ, ѓ*: банће, сећи́ра, за́пређе, дру́ђи, ма́ђа, Мило́ђа, же́ља, руко́ља, седе́ња (– седења) итд.

Нашем језику познато је тако *ћ* у грчким речима у којима смо већ добивали умекшано *к* и *г*, напр. Маћедонија, ћерамида итд. (Μακεδονια, εραμις), али у горњем дијалекту то је проведено до краја (нога – но́ђе, рука – ру́ће итд.).

К.

СУГЛАСНИК Х

1. На простору савременог нашег језика тај се глас врло неједнако употребљава. У чакавском дијалекту он се изговара увек на свом месту, старом, у штокавском дијалекту у већини дијалеката он је непознат. Вук Караџић, који га и сам није писао у првим радовима својим, почео га је употребљавати од времена када га је нашао у југозападним крајевима, а нарочито у Дубровнику. Дакле, најисточнији део Далмације, од Дубровника на запад, затим најстарији део Црне Горе – њена источна половина – угвлавноме знају за тај звук. Иначе и средњештокавски дијалекти и готово сви новоштокавски не знају тога звука данас.

2. Питање је, када је почео да се губи тај глас. На то питање тешко је дати одговор који би једним датумом обухватио све крајеве нашег народа. Ја бих рекао да се процес губљења тога гласа вршио од краја XVI века до средине XVIII века, када је, несумљиво, већ потпуно завршен у крајевима где се данас не изговара.

Исп. код Дивковића (поч. XVII) већ писање *х* где му није место: у сох (= со), не ћех (ће), маћнех (мање), дарху (дару), хоронула (ор-), харвати се (м. рвати се) итд.; или изостављање на месту где би ваљало да стоји: ѵ дѵовномѵ изоди, аћљин, ѵитише, оћие ли итд. Може се рећи уопште да босански, далматински и славонски писци (сем малог броја изузетака) XVII и XVIII в. нису знали за овај глас.

2) У неким дијалектима нашим находимо *г* место *х*: ораг, мијег, дођог, овијег – у Црној Гори; а у прчањском дијалекту у Боци Которској находимо то редовно: догодѝт, грегота́т итд.

Ја објашњавам оно *г* из h (врсте немачког гласа), дакле редукованог *х* по трењу, фрикативности, а добивањем звучности, јер је, баш због тога што је њена фрикативност редукована – звук почео бивати више налик на – звучне сугласнике. Ја тако објашњавам и *г* или *к* у неким херцеговачким говорима; *х*, губећи се на крају почело је бивати налик на *г* (које се изговара у нашем језику на крају речи звучно-мукло), па је прешло је, доцније, сасвим у *к*. Према томе, има гласовне везе између таквих појава у бокељским говорима и овом.

3) Вук Караџић у почетку свога рада, полазећи од свога локалног говора, није писао *х*: ерцеговачки, ора, оће и сл. Али доцније од 1836 год., нашавши тај глас у западним крајевима нашег народа увео га је у књижевни језик, и од тога времена тај је глас постао саставни део књижевне азбуке наше ортографије књижевног језика.

Али по себи се разуме да он мора стварати велике тешкоће нашем народу и да се његова употреба готово једначи са етимолошким правописом, јер тај глас већина нашега народа у своме домаћем говору не употребљава и мора да научи у школи или према књижевним делима где га ваља употребљавати.

Његова употреба ствара тешкоће и за оне који су вољни и да усвоје њена правила. Јер има речи у нашем језику које су се, због раног губљења тога сугласника (рекли смо да је то друга половина XVI века), тако измениле, да би им требало дати готово други облик. Напр. компар. од *сув* (сух) = *сувљи* требало би да гласи *суши*, што велики део народа не би разумео, итд. Зато се у таквим случајевима тј. када је *х* замењено гласом *ј* или *в* допушта напоредна употреба: *сух* и *сув, духати* и *дувати;* и уопште где је нов облик са *в* или *ј* тако истиснуо стари да је немогуће вратити га на стару употребу – мора се задржати нови облик, напр. *проја* (м. проха), *твор* (из старога дхор, тхор) и сл.

Л.

СУГЛАСНИК В

1. Из заједничког словенског добивен је зубно-уснени изговор овога гласа; али већ од најстаријих времена почео се код њега развијати пасивни карактер изговора који му даје природу билабијалног, тј. двојноусненог звука који се изговара само при учешћу усана. Отуда долази и његово губљење у различним положајима. Али како је редак случај да је такав изговор обухватио све говоре наше, ретко је који од примера потпуно уопштен. Тако код глагола *дигнути* од *двигнути* имамо губљење *в* од најстаријих времена, пре XVI века (М. S. 177); тако исто у *сасма* = *сьвьсьма* и *свасма* = *сасма*. Код чакавских писаца *в* се у *двићи* задржава делимично до данас, у старије време има га још више, али се и *дићи* већ употребљава. Иначе у спом. имамо *владычесьтиѣ, лукавстиѣ* итд.

2) Испред *љ* сугл. *в* се врло рано губи у извесним дијалектима нашим: у бос. пов.: састалєна (М. S. 230), изьпралае (ib.), ѡсталено (М. S. 507); у зет пов. испралю, (М. S. 203), посталѣны (М. S. 532) итд.; у рашким повељама: Прибисаль (М. S. 143), ѡпралѣмо (П. П. 30); у дубр. пов.: пралѣше итд. Исп. у да-

нашњим дијалектима нашим, нарочито јужнога типа и др.: *забаљати, растаљати* итд. Исп. такође *благосиљати* (поред *благосивљати*).

Али у говорима нашим *в* се губи и у другим положајима: седок (све-), цр̀љен (црв-), сетовати (све-), међед (<медвјед), ћетати, Ћетко (<Цвјетко) затим у општој употреби: Будљанин, Неретљанин (Будвљ-, Неретвљ-).

У другим говорима и између вокала и у почетку речи толико је губљење *в* обично, да све ово претставља почетак великог процеса који ће се можда у народном језику и завршити у току времена губљењем овог звука: исп. *амо = овамо* и сл.

3) Слаба артикулација овога звука и непотпуна билабијалност допушта нам да разумемо још троје: а) прелаз *у* у *в*, о којем смо говорили, на крају речи и после вокала: рукоу, руковь у инстр. једн. и сл.; б) прелаз *в* у почетку речи иза којега нестаје полугласник у *у: вьнук* – унук; в) и развитак *в* је у нашем језику врло распрострањен као прелаз од *у* ка потоњем вокалу: уво, суво, дуван, дувати и сл. Да у овим случајевима немамо прелаз *х* у *в*, како неки мисле, већ прелазни звук, показују примери типа: снаја < снаха, пр̀оја < проха итд. Овај прелазни звук може се у говорима развити и у почетку речи испред *о*; у споменицима има такво *в* често: у Вораховици = у Ораховици.

4) Али је несумљиво да се и прелаз *х* у *в* непосредно врши у нашем језику – *дхор* > *тхор* > *твор;* у дијалектима, нарочито црногорским: *врвови, мавач, кијевнут, гр̀ав* (граф) – *гр̀ава* итд. = врхови, кијехнут, грах и сл.

5) У далмат. писаца XV и XVI века налазимо врло често *сф* место *св.* Неки су научници (Будмани) сматрали то као ортографску црту; други пак као гласовну (Маретић, Решетар). Ја видим у томе такође гласовну црту, само локалну, која је у књижевности постала „модна" и тако добила у њој оно распострањење које није имала у животу. Исп. у пов. дубров., sfete (Берн. л.), sfojoj (Марулић). Иначе *в* прелази у *ф* на крају речи и пред муклим африкатама: ljubaf (Марулић), naraf (Градић) итд. У томе бисмо имали: 1) преношење фрикативне артикулације на потоњи сугласник, као што смо имали од *хвала – хфала, хватати – хфатати* и сл. и доцније *фала* после губљења *х, фатати* и сл. Тако исто *у̏вати* даје прво *у̏фати* (једначење по звучности), а тек после *уфати* преко *уффати* (исп. уфано Пуцић 7, 53, 55), уфатꙋ (ib. 69) итд. Ја мислим да је изговор Φάρος = *Хвар* (од XV в.) и изазван изговором групе *хв* у почетку речи као *хф* и *ф*, те се овде извршио (по аналогији) супротни процес. Пред сугласницима исп. прелаз *в* у *ф* у говорима: *офца* (врло често), *офче, Жифко* и сл. 2) На крају речи, због тога што сви звучни гласови прелазе у звучно-мукле, – исп. *љубаф, акоф, саф, лаф* у савременом језику.

6) Да је ово схватање тачно, види се по томе што у другим приликама *ф* даје *в*: напр. *Вилип, Вилотије, воринта, вес* итд. А када се деси да *в* пређе у *ф*, оно може у нашем језику прећи даље у *п̄* (в. ниже о *ф*), напр. цаптјети (цавтјети), Цаптат (Цавтат), *пеџепсати* (исп. грчко ἐπαίδευσα аор.)

7) Који пут се сугласник *в* премешта из потоњега слога у претходни. То бива нарочито онда кад је *в* на крају речи: *чврст* исп. са руск. *чёрствый, жрвањ* исп. руско *жернов.*

8) Говорили смо о претварању *вь* (= вь, = въ) у почетку речи у отвореном слогу у *у*: наравно, када је тако вь у затвореном слогу оно остаје: *вас = вьсь, изван, ван* (вьнь); у речима: *васкрс, ваздух, вавек* имамо позајмице из црквеног језика, исп. *Ускрс, увек* и сл.

9) Напослетку, неки научници виде у *буков, смоков, црковни, љубовни* појаве исте природе, доводећи прве од ових примера у везу са *буква, смоква*; али поред *буква* имали смо и облик *бук – буков, буковина* и сл.; напоредност употребе *буква – буков* изазвало је и *смоква – смоков*; дакле нема никаквог испадања сугласника. У *црковни* и *љубовни* имамо утицај црквеног језика; и поред тога што се употребљава код наших писаца југозападних крајева, морало је доћи из поменутог извора; само би се, можда, могло претпоставити да је непосредно из цркве дошло *црковни*, а да се према односу *цркав* (у тим крајевима): *црковни* – образовало и *љубав–љубовни*. Овакво тумачење и није апсолутно потребно, али је могућно.

10) Иако имамо дублете у нашем језику; *такав, таква, овакав, оваква*, и сл. и *таки, такав* и сл. а сем тога и *таков, такова* и сл. све те три групе стоје свака за себе по образовању од *так-, овак-* итд. и зато у њима не треба гледати ишчезавање *в*.

11) Природа нашега *в* види се и по томе како се страни сли̏чни гласови замењују у нашем језику. Страно *у* даје обично наше *в: Врбас* – Urbas, *Врбањ* – Urbanus и сл. Међутим страно *в* даје и наше *б: бермет* – Wermuth, *бӣрт, бӣрташ, бӣрцаус* – Wirtshaus, *бдхтер* – Wächter, *шӣљбӧк* – Schildwahe, *бӧлта* – тал. volta и сл.

Засебно ћу напоменути реч *Млеци* која је тако мало налик на Venezia, – па ипак је постала од те речи. Venezia је дало Бьнетьци, Бьнетьчки, Бнетькь, напр. M. S. 274, 465, 153 II, I 10, 38, 64 итд. Ово *Бнеци* прешло је у *Мнетци*, које се такође употребљавало доста времена у нашим споменицима: код Дивковића, Посиловића, Канижлића и др.: у Мнецијех, у Мнетке и сл. Најзад од *мн* (као у много, млого) добивен је *мл* – и у XVII веку имамо *Млеци* (Мљеци, Млетке) које се употребљава до данас. Наравно, и употреба *-тци*, а затим *-тке* изведена је по аналогији, исп. *треци: третке*, те је према томе и од *Млеци* добивено *Млетке.*

Љ.

СУГЛАСНИК Ф

1) Видели смо када се овај сугласник добива од *в* у нашем језику; оно се иначе изговара у страним речима и значи да је у таквом положају добивено из страних језика: *фрајла, фин* (нем.), *фела, форинта, фишек* (тур.), *јефтин* (грчк. εὐθυνος), *Јефта* (εὐθύμιος) и сл.

2) Овај се сугласник налази у речима у којима се подражава (ономатопоетским) каквоме звуку: *фр̀кати, фӯћкати, фӯк*, и сл.

3) У нашим дијалектима он се ретко развија. Има га ипак у почетку речи место *в* у Црној Гори: *фуга, фрије̄с, фетак* (ветах), *фрба* у Источној Србији и сл. Али као појаве са ширим обимом њега нема.

4) Зато је на целом простору развитка нашег језика обрнут појав врло обичан: да *ф* страних речи прелази у *п̄* у српском језику, исто као што *в* прелази у *б*. Како звука *ф*, уствари, није било у нашем језику, сасвим је природно да се он замењује најближим му звуком нашим (тј. са *п̄*).

Већ у Гршковићевим одломцима находимо Стѣпань – Στέφανος, Пилпь – Φιλιππος, Арвпира – Σαπφειρα, у Хвалову апостолу: Јосипь, Параонь, у дубровачким преписима босанских повеља: Пеличевика (M. S. 102), логопета (П. II

25, 125), пина (ib.); у босанским повељама: Рапаиѡ (M. S. 229), Праньческом (M. S. 325), у рук. архиеп. Никодима (XI Гласник Друштва срп. словесности): Пилип, Покиј, Потија, Непталин и сл.; код доцнијих писаца: напр. чипутин, Јосип, Јептиније и сл.

И у данашњим говорима има тога; исп. напр. у Босни (око Вареша и Високог): *пилцан, рай, поринта* и сл., у југозападној Србији *степање крушке, Трипуњдан*. Као што се одавде види, старијег су порекла облици: Степан, Јосип и сл.; затим су још старији: бискуп (biskof старонем.), пост (ст. г. н. fasta), пасуљ (Phaseolus) и сл.

5) Напослетку да поменем и ређе примере постанка *ф* у нашем језику од *х*: Фоча < Хоча; а у страним речима замену *ф* звучним *б*: бакља < Fackel. И једно и друго није тешко разумети на основу онога што је речено о *х* и *в* у нашем језику. Облик *Фоча* је у нашем језику од XVII века.

М.

СУГЛАСНИК Ц

Као самосталан звук употребљава се у позајмљеним речима, нарочито из турског језика: џамија, хаџија, хоџа и сл. У нашем језику се добива од сугласника *ч* испред звучних консонаната, као: *отач-бина – отаџбина, наруч-бина* и сл. Иначе се може добити још редукцијом сугласничке групе *дж* кад се ти самостални гласови сведу на саставне делове сугласника *џ* (дж); в. о томе одељак *П* и *Ћ* (скраћивање и сажимање гласова).

Сви остали сугласници нашега језика: *н* и *м, б* и *п, т* и *д, г* и *х, с* и *з, ш* и *ж, џ* и *ч* као што смо напоменули, задржали су углавном оно место и онај карактер који су имали у прасловенском, са изузетком умекшаности код *ж, ш, ц* и *ч* и у извесним приликама код *с* и *з*. Што се пак тиче и природе и употребе сугласника под различним гласовним погодбама у прасловенском и нашем језику, – ту има знатних разлика. На њима као и на свима другим специјалним особинама развитка гласова на нашем земљишту, ја ћу се у даљим тачкама и задржати.

Н.

ЗАДЊЕНЕПЧАНИ СУГЛАСНИЦИ И ЊИХОВЕ ИЗМЕНЕ

1) задњенепчани сугласници *к, г* и *х* знали су за тројаку промену у прасловенском језику, за три претварања:

I *к, г, х,* испред *е, ь, и* (= *i* старо) *ę* (ѧ), *ѣ* (= *ě*) и у вези са *j* прелазили су, без изузетка:

к у *ч*
г у *ж* (преко *џ* = дж)
х у *ш*

То се вршило у свима положајима: а) к > ч: пророче (voc. од пророкъ, пророчица, боже (voc. од богъ) шьдъ (ход: хьд–), пѣсчанъ (пѣсъкѣнъ) (ѣ у оваквом случају прелази у *а* после измене задњенепчаних сугласника), почьнѫ

(кон-ьць и сл.), душе (voc. од дух), живъ (gývas– литавски), жьлтъ – жльтъ (лит. geĩtas) итд.

II *к, г, х* испред ѣ или i = oi претварали су се, опет без изузетка:

к у *ц*
г у *ҙ* (=дз) или з (дз се упрошћавало у *з*)
х у *с*

Напр. цѣль – готски hails, ҙѣло – лит. gailùs (јак): влькъ- – вльцѣ, вльци, вльцѣхъ; богъ: боҙѣ, боҙи, боҙѣхъ; духь, дусѣ, дуси, дусѣхъ итд.

Ово је претварање млађе по времену од првога, зато што се тек доцније, пошто се извршило прво претварање, извршио прелаз дифтонга oi у ѣ или и (i) у прасловенском језику.

III претварање извршило се под нарочитим условима: кад се испред *к, г, х* находило i, ь или ѧ а иза њих није било ни константа ни ы ни ъ прелазило је:

к у врло меко *џ* (џ′);
г у врло меко *з ҙ* (з , ҙ′);
х у врло меко *с* (с′).

Како је овај процес могао бити задржан звуцима ъ и ы јасно је да од њега има не само привидних изузетака него и различних проширења и умножавања броја отступања.

Напр.: кънягыня: къняҙь; мѣсѧць; отьць, овьца, двигнѫти: двиҙати; текѫ: тицати и сл. льгък: льҙа и сл.

2. Ова правила прасловенског језика српски језик јасно потврђује својим примерима, штавише, може се рећи да их је српски језик сачувао у великој чистоћи, боље него и један други словенски језик. Али пре свега и за српски језик треба имати на уму две ствари.

а) Да су те промене *наслеђене*, да се оне у њему механички понављају, прво, зато што су се у извесним речима извршиле потпуно и никакве могућности нема да се нови звук замени старим у коренима, напр. (цѣл-, пѡ-чѧти, жена, исп. гр. γύνη итд.), а друго, зато што су се те промене везале за облик, па су на тај начин постале саставни део промене облика (напр. *руци, јунаци, јуначе, боже* итд.) или саставни део основе (напр. пред многобројним наставцима: *-ац, -ура* и сл. врше се поменуте промене: *лучац, крушац, рожац, дашчара, девојчура* итд.).

б) Како се у овим променама огледа закон прасловенског језика, из којега је, истина, постао наш језик, али који као такав не вреди за српски језик сем у случајевима где се сачувао традиционално, јасно је да се:

α) те промене јављају под условима који су важили за прасловенски језик, али који се више не осећају;

β) да се оне могу констатовати у садашњем језику само тамо где су се јављали задњенепчани сугласници под реченим условима и под другим где се речене измене нису смеле јављати, напр. *вук: вуче* – то јасно показује, али *кнез: кнеже* непосредно то не показује; облик *вас, свеҙа* то сасвим не показује.

γ) Одавде је јасно да свако *е* или *и* српскога порекла, којега није било ту у прасловенском језику, а које се нађе између поменутих задњенепчаних сугласника – не изазива промене које су биле обавезне за прасловенски језик: *јаки, велики, дојкиња, кнеҙиња, хитати, кидати, руке, јабуке, вуке* (акуз. множ.), *звекет, кокица, Јокица, бакин, задруҙин* итд.

3) Задржаћемо се на остацима I-ог претварања у нашем језику. Пре свега готово све речи словенског порекла које се отпочињу сугласницима *ч, ж* и *ш* добиле су ове своје сугласнике на поменути прасловенски начин; што се пак тиче облика, код њих се може констатовати да је у неким категоријама ово претварање обавезно:

а) У вок. имен. м. рода: јунак-аче, друг-уже, дух-душе, вук-вуче и сл.

Облици као *мѣсѣче – мѣсѣц* показују само да смо некад у прасловенском имали у првој епоси:

**мѣс къ: мѣс че,* а да је тек доцније добивено *ц,* из осталих облика (напр. ген. *мѣс ца* и сл.

б) Код глагола чија се основа завршује сугласницима *к, г̄, х* (исп. напр. 3 л. множ.: неку, жегу, вуку, и сл.) – где год ти сугласници дођу испред *е*, њихова се измена врши: печем, печеш, пече (аор.), печен, жежемо, жежен, жеже, вршем, вршен, врше итд.

в) Овај се процес врши у великом броју изведених речи:

α) наставцима *-е* (за младо, старо ѣ): ђаче, момче и сл. – према ђак, момак (*момке).

-ац (ьць): лу́чац, кр҃шац, ро́жац, али: бо́гац, ку́кац, гл҃хац; исп. л҃к, кр҃х, ро́г итд.

-анство (=ьньство): божанство, човечанство и сл.; исп. бог, човѣк.

-ан (ьнь, -ьна): дужан, облачан, убожан и сл.; исп. дуг, облак, убог и сл.

-ић: божић, мачићи, јасичић, и сл.; исп. са: Богић, Лукић, Лекић, Страхић, а тако исто: Вучић, Новачић и сл.

-ица: мајчица, девојчица, ручица, вучица, ножица, мушица, али. кокица, поред кучица (кука), Шокица, Дукица, Јокица, Анкица (поред Анчица) и сл.

-ило: рачило и сл.

-иково, - ик: јошика (јола), млечика и сл.

-ина: *инац,* инак: ножина, трбушина, човечина, множина, Лучинац и сл.; исп. снахин, слугин, секин и сл.

-ишт̄е: рочиште, уточиште и сл.

в) са наставцима: *-ак, -ка, -ко (-ьк, -ька, -ько)*: точак, грашак, мрачак и сл.; грешка, грашка; плачко и сл.

-ура, -урда, -урлија: божура, али: главура, -урда, девојчура, ножурда, дечурлија и др.

-уљак: брежуљак, човечуљак, момчуљак и сл.

-ара: дашчара, поточара, уштипчара и сл.; под њиховим утицајем и: књижар, тамничар, опанчар и сл.; иначе: вратар, гробар и сл. Исп. старо: овьчарь: лѣкарь.

-анин: Банаћанин, Римљанин, пучанин, Крагујевчанин итд.

-ав: живичав, грозничав и сл. длакав, кукав, млакав и сл.;

Могло би се навести још доста сличних облика, али и ово је довољно да покаже сву сложеност употребе речених сугласника и сву несигурност узимања њих као мерила умекшаних или неумекшаних наставака. Овамо долазе наставци као *-ст̄во, -ски, -ет̄ина, -ьје, -ит̄и* (глаг. наст.) итд.: врашки, мноштво, књижетина, подножје, служити итд. Старо ѣ од *е* прелазило је у оваквом положају у *а*, тако: клечати – клечим има стари облик *клчеѣти који је још у прасловенском дао *клечат̄и* и које смо ми сачували до данашњег дана.

Измене гласова (нарочито ы > и) српскога језика учиниле су свођење наших облика на старословенске врло сложеним; ако је код јунакиња, Туркиња и сл. јасно, код других то није тако на први поглед: *мехир*, плахир, секира, богиша, слаткиша итд.; а опет од таквих у којима је било старо *ы* треба одвојити оне где је веза вокала са задњенепчаним сугласником извршена на нашем земљишту: поред: *Даничин*, мајчин и сл. има: слугин, снахин, теткин итд.

У извесним категоријама већ се почиње избегавати замена задњенепчаних сугласника; тако имамо поред: једнак, једначији, височији, љупчији, већ и: витији, кроткији и нема сумње да ће таква образовања у нашем језику победити, као што су у читавој групи заменица и придева уопштени облици без умекшаности (исп. ниже).

Тако исто и у категоријама у којима се промена, као што сам изнео, готово увек одржава, има отступања и од ње када би језичкоме осећању облик са измењеним задњенепчаним сугласником био ма по чему незгодан: мачак: мачку м. маче (исп. још понегде тече), патку, оплећку, гласку и сл. под утицајем мо҃жу, гла҃зара и сл. облицима.

Као што сам рекао у почетку ове тачке, све што вреди за *е, і* (= і староме), ѣ (= е), ѧ и ь вреди и за *ј*. Али то вреди само за старо *ј* (прасловенско *ј*) које се и губило у *ч, ж* и *ш* те се не може данас (без упоредне граматике) ни познати да је било присутно (исп. плакати: плачеш – *плакјеш); али данас српско *ј* може стајати иза *ч, ж, ш* јер *ч, ж* и *ш* у српском језику, као што смо то видели, нису умекшани звуци: подручје, подножје, речју итд. Према томе, кад хоће да се утврди постанак *ч, ж ш*, треба имати увек на уму да су они могли постати пред палат. вокалима или од везе задњенепчаних сугласника са сугласником *ј*: пѐчеш = *пек*ешь, пла҃чеш = *плакјеш; у другим случајевима имамо образовања по аналогији, по угледању на друге случајеве.

4. Када су се место *к* и *г̄* пред палаталним вокалима и испред *ј* находиле групе *ск* и *зг̄* у прасловенском језику, тада смо у књижевном језику редовно добивали од *ск* – преко *сч, шч* – *ш̄т*, а од *зг̄* преко *зџ, жџ* – *жд*: горштак, љуштити, војштити, штица (дъскица), воштан, мрштити се, пиштати, пљуштати, сможд̄ити, можд̄ан итд., тј. *горьск- iак > горсчак > горшчак > горштак; *љуск-ити > љуск-ити > љусчити > љушчити > љуштити; *војск-ити > војсчити > војшчити > војштити; *дъск-ица > дьсчица > дшчица > штица; *воск-ѣнъ > восчањ > вошчан > воштан; *мьрз-ьск-ити сѧ > мрсч-ити сѧ > мршчити сѧ > мрштити се; *писк-ѣти > писчати > пишчати > пиштати; пљуск-ѣти > пљусчати > пљушчати > пљуштати; *съмозг-ити > сьмозџити > сьможџити > сможд̄ити; *мозг-ѣнъ > мозџањ > можџањ > можд̄ан.

Међутим када се *шч* образовало, ма на какав начин, на српском земљишту у новије време, оно је тако остајало: гушчар, гушчица, гушчићи, гушчији, дашчан, дашчара, љушчица, кошчица, пушчани, пушчица, дотешчати, болешчина, машчурина, пешчара и сл.

Од именице гѫсь имамо гѫська; оно је тек на нашем земљишту изгубило ь, тако да су се тек ту сугласници *ск* нашли заједно (гуска), и од тога је на српском земљишту добивено гушчица и тако остало, слично и гушчићи, гушчији; тако је од даска тек на нашем земљишту добивено дасчи а > дашчица, слично и дашчара, а тако и љушчица, кошчица, пушчани, пушчица, дотешчати

од *дотѧжькѣти; болѣсть + чина > болесчина > болешчина; пешчара од пѣсък + ịара > песчара > пешчара итд.

Ово исто вреди и за *ш* и *ч* када се у речима нађу једно до другога а припадају разним деловима (као машчина, болешчина) – ишчистити, ишчаурити се, ишчупати итд.

Али, као што сам рекао, ово је особина књижевног језика и неких других дијалеката; међутим на осталом простору нашега језика имамо старину у оба случаја: у чак. дијал. имамо увек у оваквим случајевима када је sk zg старо: dvorišće, gnojišće, iščẽn, pišće, ošćenila, šćit, šćap, plišć .... , и у случајевима где је веза новија имамо šć: prašći, prāšćići и сл.; mòžjāni (*mozgijani).

Овај процес находи се и у већине говора новоштокавских икавског типа. Према томе добили смо:

А. У средњештокав.
Новоштокав. ист.
Новоштокав. јуж. } *шт, жд*

Б. Новоштокав. зап. } *шћ жђ*.

Како у словеначком и кајкавском имамо такође *шч*, то се о развитку ових гласова код нас може рећи ово:

1) У заједничкојужнословенском било је свугде *и́ч́* и *жа́*.

2) Те групе су примиле и три основна говора: кајкавски, чакавски и штокавски.

3) Остављајући на страну сада кајкавску групу, продужићемо да пратимо чакавску и штокавску. У чакавском дијалекту ч (исто као и *ц – ж*) старо меко – очврсло је као и у штокавском, а у групи *шч* оно се сачувало у чакавском дијалекту као меко; зато је *шћ* будући блиским ка *шћ* и прешло у ту гласовну групу. То исто вреди и за прелаз *жа́* у *жђ* у старијем штокавском (напр. звижђи < звижди < звизди). У штокавском имали смо такође *шч* (меко) и ч меко, и то се стање сачувало у старијем икавском новоштокавском, са преласком *шч* у *шћ*. Ови говори са тим цртама (zvižđi и ogńišće и меким ч) сачували су се у посавском говору и по Босни и чак Далмацији. Напослетку, у средњешток. и новошток. ист. јужнога типа *и́ч́* и *жа́*, су врло рано прешли у *шт* и *жд*. Ново *шч* и *жц* у тим је говорима могло остати неизмењено.

4) Потпуну паралелу овоме претставља и јотовано *st* и *zd* у нашем језику. У старим примерима у књижевном језику имамо *шт* и *жд* и у свима говорима који су се са њима слагали; међутим у штокавском старијем икавском имамо и ту старо *шћ* и *жђ*; исп. крсти-ти, покрштава-ти (покршћавати, *покрьстјати), крштен, пустити, пуштати, пуштен, наместити, намештати, намештен итд., и са *шћ* у поменутим штокавским икавским говорима. Међутим у свима случајевима где се од *ст* и *зд* градила група сугласника *шћ* и *жђ* на нашем земљишту, па било да је добивена новим јотовањем или како друкчије, те су групе остајале неизмењене и у књижевном говору и у свима са њим сродним говорима: маст – машћу = *мастьју, лист – лишће = *листье, грозд – грожђе = гроздье, звезда – сазвежђе = сазвѣздье, дршћем, густ – гушћи, по аналогији; гвозден – гвожђе = гвоздье, част – чашћу = частью; шћи = кћи > хћи итд. Према томе када се од глагола образује облик са *шћ* – то показује да тај облик не претставља продужење старог облика него ново образовање вршено на нашем земљишту: чашћен, пошћах, чашћах, кршћах, итд., прошћавати и сл. (исп. опроштен; све ово према вратити: враћен и гостити: гошћен и сл.).

У чакавском дијалекту и старијем икав. штокавском имамо у свима старим случајевима; шћ (жђ – жј), односно ши́ч́-: kršćenje, pūšćā̀t итд.

5) Иако су ово два сродна појава, ипак их не треба никад мешати. Вели се напр. (Rj. J. Akademije) да од *леска (лѣска)* имамо збирну именицу *лешће*. То је тачно, али није тачно претпоставити да је *ск* овде са *је* дало *шћ*, већ овај појав треба овако разумети: лѣскье = лѣштье (исп. Лѣшть је место, у старом нашем језику), а *лѣштье* даје, исто као и *листье*, у новом језику лешће. Тако исто вòшћење, вój̀шћење и сл. облици имају основицу вòштити, вój̀штити, а не *воск- вошч-* и према томе дају оно исто што и частити: чашћен.

Из овога излази да је прасловенско skj̨ (*ske, ski, skѧ, skъ*) давало

у шток.
- у средње шток. *шт*
- у новошток. ист. јужном *шт*
- у новошток. стар. икав. *шћ*
- у чак. > stj̨ -st´ > -šć
- (са ć чакавским).

Горе је већ поменуто да се у штокавском старом икавским и у чакавском çkj̨ -šć и даље чува.

В. о томе детаљније А. Белић, Prace lingwisticzne посвећене J. Б. Куртене (Краков, 194, стр. 140–146).

7) У неким случајевима *ж* (од старог *ẓ*) прелази у српском језику у *р: можеш – мореш, море, јере, неборе, јур, ондар, свеђер, доренем* и сл.

То је појав врло стар: морешь M. S. 43, моремо 330, Пуцић I 15 Јиречек 71, море M. S 357, изьрене. Пуц. I 32, изрене 64, нере M. S. 430, Нер Пуц. I 8 ре, тере, тер од ж. теже, тежь у XIII и XIV в., кире, какоре, кыиже, какоре-какоже (1169), ıере (ıе ма) 1198/9, никомоуре ib., никоере, поневаре и сл. дери до, исп. даже до (1235) итд.

Овог појава има и у буг. јез. и у словеначком у извесним границама и зато се може поставити питање, да ли он није старији од доласка Словена на Балканско Полуострво, тј. да се у време њихове заједнице није већ био развио у неким локалним говорима и неједнако у њима распростро.

Да су звуци *ж* и *р* блиски – то нам је познато (исп. факат да р́ (р умекшано) у чешком прелази у ř а у пољ. у rz = ж); питање је у којим се приликама то вршило. Имајући на уму 1) да прелаз *ж* у *р* претставља извесну редукцију фрикативности и 2) да се он налази, углавноме, у речима које су енклитичне или проклитичне, можда се тај процес и вршио при ненаглашеном и мање прецизном изговору поменутог гласа (код *изренеш* – могли бисмо имати и појав друге природе, дисимилацију, а *можеш* је често енклитично, исп. *не мреш, неборе* и факат да се и у *немој з* изменило).

8) Напослетку, ч испред *р* изменило се у целом штокавском говору (у свима дијалектима) у *цр*: чрьн – црн, чрево, чреп, чрешње (трешња) и сл. Тај се процес извршио врло рано: Црьномоуж (1222–28), црьнога (1349), црьнилом (1571); црьлена, Црѣвикь итд. у доцнијим споменицима.

У чак. дијалектима на овим је местима остало č.

Промена *чр* у *цр* (čr > cr, t͡šr > t͡sr) претставља померање унапред звука ч, те би према томе значило да се само *р* – у штокавском дијалекту изговара

постдентално (зазубно), па се према њему изједначило и *ч*, које је код нас звук алвеоларан (образује се на деснима).

Интересантно је да је овај незнатан појав обухватио цео штокавски дијалекат и, будући да је према споменицима нашим врло стар, можда имамо у њему праштокавски појав. У сваком случају он је данас општештокавски.

9) Прелаз *к, г, х* у *ц, з* и *с*: задржао се у овим категоријама:

а) Код глагола се *к, г, х,* у основи, где се ти сугласници у промени глаголској нађу испред *и* – увек претварају у *ц, з* и *с*: пеку: пецијах, пецијаше итд.; пеци, пеците, пецимо и слично.

Жегу: жезијах, жезијаше итд., жези, жезите и сл.

Врху: врсијах, врсијаше и сл., врси, врсите и сл.

Тако обично.

Од ових облика, који се употребљавају нарочито у неким новоштокавским дијалектима, нису сви стари; облик имперфекта *жезијах, врсијах, пецијах* и сл., иако су неки научници хтели у њима да виде дубоку старину, претстављају наставак - ија од - ѣја (п етѣјах), који се преноси и на глаголе са *к, г* и *х* у основи, и како се са тим сугласницима и вокалом *и* везала промена у *ц, з* и *с* у императиву где је давнашња (жези: жезѣте код нас дало *жези, жезите* опет не гласовним путем) пренела се и на имперфекат где је та веза нова.

Промена код именица ово ће само потврдити.

б) Код именица мушкога рода у множ. у књижевном језику и говорима са њим сродним имамо ову промену докраја изведену:

јунак – јунаци, друг – друзи, Влах – Власи, унук – унуци, јунацима, друзима, Власима, унуцима итд.

Уствари *ц, з* и *с* оправдано је само у ном.: јунаци; у лок. смо имали јунацѣх, што је баш због *ц* које се везује обично са *и* дало јунацих и доцније јунаци; отуда је у инстр. множ. место јунаки (јунак) добивено јунаци. Као што се види, овде имамо утицај система и везивање гласовних промена за сугласнике у даној парадигми.

У чакавском дијалекту језик је пошао у супротном правцу – да се претварање сугласника сасвим уклони. У њему имамо данас у том правцу прелазну систему, у којој има још остатака од старих особина, али тако исто и знатних знакова праваца и развитка о којим говорим.

Исп. у чак. дијалекту (место Нови у Хрв. Прим.): na rogi, na grihi, na mahi, lisńaki, korakih и сл.

в) Код именица женског рода у дат. и лок. јед.: ру́ка – ру́ци, но́га – но́зи, сна̀ха – сна̀си, ра̀ка – ра̀ци, по́слуга – по́слузи, ма̀ћеха – ма̀ћеси итд.

Али иако је ово опште правило књижевног језика, од њега у говорном језику има много отступања и много колебања тако да има целих категорија у којима се већ и у књижевном језику не врши ова промена.

У речи која се завршује глас. групом: цка, зга, сха, зато што би се после извршене промене губила веза те речи у том облику са осталим облицима:

коцка – (коци – нема) – коцки, пасха (паси – нема) – пасхи, мазга (мази – нема) мазги и сл.

Ова се промена не врши код личних имена: Анка – Анки, Мага – Маги, Мика – Мики, Стојанка – Стојанки, Сека – Секи и сл. Одавде се то шири и на називе личне као: ага – аги, тетка – тетки и сл.

Као што се види, употреба измењених задњенепчаних сугласника овде је поколебана у знатној мери; у разговорном језику то је још више случај. Књижевни језик својим правилом о овим претварањима задржава донекле ширење претварања горњих сугласника, али је несумљиво да се оно и поред тога шири и да ће једног дана бити наметнуто и књижевном језику.

Код придева и заменица правило о немењању задњенепчаних сугласника већ је генерализано. Сем у каквом архаичном изразу: *мнози*, у дијалектима *свиколици, једнаци* – оно се нигде више не јавља; али у старијим споменицима имамо такве облике од придева у великом броју: велици, висоци, глуси, горсци, градьци, дрази, друзи, дубровачци, дузи, краци, рајсци итд., све то у споменицима до краја XVII в.; али већ од XIII в. налазимо и супротну струју, тј. већ се почињу ови сугласници не мењати под утицајем облика одређеног вида (исп. ст. слов. nom. велицин: gen. великыихъ): ѡиькински XIII в., дубровьчки, царски и сл.

Колебања у употреби старих облика са измењеним сугласником и новим неизмењеним има, уопште, у знатном броју. Тако:

1) У овим се речима осећа колебање и у књижевном говорном, али не и у писменом језику: челенки – челенци, приповетки – приповеци, девојки – девојци, колевки – ци, мајки – мајци, тетки – теци, војсци – војски, зверки – зверци итд.

Овај се процес врши знатно брже код придева због тога што код одређених придева промене сугласника у свима падежима множине сем ном. није било (тихъ: тиси: тисии, али тихъыхъ, тихъымъ итд.), а облици одређених придева потисли су облике неодређених; напр. м. *тисѣхъ* gen. loc. дошло је *тихъыхъ* итд. Ово се доцније распростро и на заменице, тако да кад оне имају и своје наставке на -ѣ- промене сугласника нема (какијех, каких, овакијех и оваких). Тако поред старијих XIV в. и ранијих: всациемь – имамо већ од XV в. всакемь, свакијем или напр. код дубровачких писаца: тацијем, толицијем, сваџијем и сл. и у исто време: количијем, или са прид. наставком количим итд.

2) Из свега реченог види се практично правило: да се промена *к, г, х* у *ц, з* и *с* врши испред *и* у извесним облицима (тј. у промени облика), а у образовању основа они прелазе у *ч, ж* и *ш*. Од тога правила било би врло мало изузетака као: пѣциво, тѣциво, неколицѝна, толицѝна, тѡциљ и сл.; у свима тим речима *ц* је унесено са стране, а није у њима било првобитно. Исп.: мнозина и множина, неколицина и величина у којима је, у овом случају (мнозина, неколицина) *з* и *ц* из мнози, неколици, од којих се последње још у говорима чува.

12. У нашем су се језику такође сачували остаци од III палатализације: ли́це, ср̀це, бвца, птѝца, стрѝц итд., кнѐз, вàс, свѐ, свàки (вьсь, вьсаки итд.). Речено је у почетку да се III-ћа палатализација одликовала од II-ге тиме што су сугласници II-ге палатализације били полумеки, а сугласници III-ће потпуно меки. Зато је ѣ иза сугласника треће палатализације прелазило у *и* (овьца, овьци) а иза *ц* II-ге палатализације оно је остајало неизмењено (рѫка – рѫцѣ). Код нас су данас оба реда сугласника, и II-ге и III-ће палатализације, једнака; али појави нашега језика показују да није тако било увек. 1) у вокативу од именица на *ш, ж, ч* имамо увек *о*, напр.: душо, кожо, причо и сл. без изузетка; међутим баш код именица на *-ица* сачувало се у вокативу *е*, напр.: Милице, учитељице, богородице итд. То је зато што се *ц* морало осећати дуже умекшано неголи *ш, ж* и *ч*, па према томе значи да је знатно више умекшано не-

голи и *ж, ш* и *ч*. 2) Том великом умекшаношћу ових основа ја објашњавам и овај појав чакавских дијалеката: у најархаичнијим чакавским говорима у којима је у ген. јед. уопштен наставак тврдих основа (ъı): ženi, duši, kȕći напр. на острву Цресу имамо само код именица на *-ица* у ген. јед. *е*: bogatice, z Mihojašćice и сл. Ја мислим да су баш ове основе, које су имале у дат. лок. јед. *и: овци* и сл. учиниле да се и код именица типа *рука* у дат. место *руцѣ* развије *руци*; исп. са овим факт да у другим шток. говорима имамо и враћено *е*: дȅвојке, мајке итд. у косовско-ресавском говору у дативу јд. од женѣ; > *жене*.

13. Нарочито много остатака има код глагола: утицати, дизати, нарицати, затезати, напрезати се, сецати, јецати, клицати, ницати према прасл. *упикати и сл. Одавде видите како је, уствари, беспредметан спор оних који су се препирали око тога да ли је правилније утицати, утицај или утјецај. Јасно је да је прво изворно, а друго доцније, дијалекатско, под утицајем аналогије. Али није тако просто утврдити порекло свакога оваквог *ц, с* или *з*. Напр. у глаг. *дисати* м. *дихати* имамо *с* неорганско: јер смо испред *х* имали ъı, а *с* је ново, напр. према сишем: сисати (съıшж: съıсати) и дъıшж: дъıсати = дишем, дисати; или према такнути = тъкнѫти има *тицати* место тъıкати (исп. и спотицати се, али у нашим дијалектима и старије спотикати и сл.), место микати има према макнути – *мицати* и сл. То је дошло од једнакости основе садашњег времена: према ничеш – ницати образовано је према мичеш: мицати, према тичеш – тицати итд.

Према томе, за сваки засебни случај мора се утврдити: да ли је било у њему услова да се гласовни појав ове природе у њему изврши; ако тога није било, – он је производ аналогије.

14. Ови сугласници III-ег претварања, *з, ц* и *с*, када се нађу било у промени именичној, било у промени глаголској било у односу према изведеним речима – стоје у вези са сугласницима *ж, ч* и *ш*, тако да је практична граматика и дала правила да горњи ред сугласника. (тј. *з, ц* и *с*) прелази у други (тј. *ж, ч* и *ш*) под извесним условима. То је погрешно, и ако факта језика изгледају тако као да говоре у корист таквог схватања.

Напр. вок: стрȉче, стрȉчев, птȉчица, ȍвчица, лȉсичји, прȁвичан, слȅпачки, грȁничар, кнȇже, вȉтеже, јȁрчеви, шȁнчеви, ȍчеви, мȅсече итд. према стрȉц, птȉца итд.

И ово ће нам једино објаснити стање ових појава у прасловенском језику. Рекао сам да три палатализације: I, II и III нису једновремене, прво се извршила по времену I, затим II и најпосле III. Према томе могло се десити да иста реч у различним облицима својим дође под различне гласовне услове, тако да се у различним облицима њеним огледају резултати свих трију процеса. Например:

За време I палатализације имали смо *отькъ, али отьче (од *отьке), од *кънѧсь: кънѧже, стрыйькъ: стрыйьче итд. Ти су се облици сачували и доцније кад је добивено отьць, према III палатализацији, прво у *отьца = отька*, а затим и у *отьць, кънѧсь* итд. тако да су те именице и тада имале у вокат. *отьче, кънѧже*, а то је у нашем језику дало: отац – оче, кнез – кнеже, витез – витеже итд. Тако исто од **правика, *лисика, *граника* и сл. добили смо: *правичьнъ* од **правикьнъ, лисичьји* или лисичји од *лисикьји* итд. тако да се тек доцније створио однос: *лисица*, када се III палатализација извршила тј. кад је добивено *лисица, правица* итд. и *лисичји, правичан* итд. Према томе, може се дати правило кад год се у нашем језику има *с, з* и *ц* према *ш, ж* и *ч* у истим основама, а у различним облицима, да су то увек паралелна образовања по

пореклу. Али то никако још не значи да се због везе тих паралелних облика по заједничкој основи није могло у нашем језику образовати механичко правило тако да тамо где стоји *ц* и *з* кад иза њега дође *е* добивамо *ч* и *ж*. Овамо долазе: јȁрчеви, шȁнчеви, врȁпчеви, кнȇжеви, зȅчеви итд. Ма како ови облици чинили утисак гласовних закона, они то нису. Јер, прво, они су нови, образовали су се на српском терену, а, друго, на српском терену *ц* испред *е* никад, гласовним путем, не прелази у *ч*. Према томе, када је основа *јарца* са меким *ц* привукла наставак – еви, по оној механичкој гласовној вези да звуку *ц* у другим облицима испред *е* одговара *ч* (исп. у вокативу *јарче*), добили смо и овде *ч*. Према томе, облици *кнезови, зецови* и сл. из времена су када је и у њима могло стајати *-ови* као у *мразови* и другим облицима. Напослетку, познати су облици типа *дцеви, пȁлцеви зȅцеви* и сл. који могу претстављати компромисне облике од *зȅчеви* и *зȅцови* или облике са старим *ц* (меким) и наставком -еви, а без уношења у тај облик механичкогласовне везе *ц* > *ч* испред *е*. Ако будемо имали на уму да се облик *кнезови* (управо *кнезове*) находи у XIV веку, онда је јасно да се облик *кнежеви* морао раније појавити, без обзира на то на колико се простору данашњих дијалеката јавља и када је први пут забележен у старим споменицима.

Исто овако треба разумети и глаголске облике: ничем: ницати, утичем: утицати итд. Сви ови глаголи долазе у велику групу образовања која имају у садашњем времену наставак за основу слог *је-* или *јо-* као: писа-ти: пишеш, – писјеш, плака-ти: плакјем – плачем итд. Тако и овде имамо: *nikati – *nikješ, nikati – ničeš, у зап. н. чак. *nikji = ničи итд.

15. Морам поменути да су се све ове промене тицале оних *ц, з* и *с* који су у извесним положајима постали од *к, г* и *х*. Јер поред оваквог *з* и *с* има и *з* и *с* другог порекла, имамо их таквог порекла које нема никакве везе на словенском земљишту са *г* и *х*, напр. у речима: глас, спас, слава итд. или у речима: мраз, коза, образ итд. За *с* и *з* прасловенско, старо *с* и *з* наравно, не вреде ове промене о којима смо овде говорили: мраз – мразе, коза – козица, образиште – образина итд. (Опширније о III палатализацији наћи ћете у мојој расправи у J. Ф. II, 18–39).

Њ.

СТАРО И НОВО ЈОТОВАЊЕ СУГЛАСНИКА

Ја сам већ у неколико махова додирнуо питање о јотовању сугласника, нарочито онда када сам говорио о *ћ* и *ђ* (који су у великој већини случајева и добивени јотовањем) и о промени *к, г* и *х*. Овде ћу тај појав у целини обухватити.

У нашем се језику у великом броју случајева огледа прасловенско јотовање, тј. веза различних сугласника са *j* и њихове измене које потичу из прасловенског језика, и веза различних сугласника са *j* добивена на земљишту нашег језика. Разлике су између ових двају јотовања, прво, географска, јер се прво јотовање огледа подједнако на целом простору нашега језика; друго се огледа неједнако у различним говорима нашим. По себи се разуме да се то односи и на квалитетску страну ових јотовања: док је прво дало готово у свима говорима подједнаке резултате, код другога су резултати према говорима мање или више различни.

Узећемо прво ред прасловенских промена у нашем језику. У већини случајева старо јотовање се сачувало у трпном гл. придеву од глагола који имају у основи садашњег времена *и*, а у основи радног глаголског придева имали су глас *и* или *је*:

-сj > ш	– носим	– ношен
-зj > ж	– газим	– гажен
-тj > ћ	– вратим	– враћен
-дj > ђ	– радим	– рађен
-лj > љ	– волим	– вољен
-нj > њ	– браним	– брањен
-пj > пљ	– купити	– купљен
-бj > бљ	– љубим	– љубљен
-вj > вљ	– славим	– слављен
-мj > мљ	– мамити	– мамљен

Када се *с* и *з* налазе пред ма којим од горњих сугласника сем *т* и *д*, тада прелазе у *ж* и *ш*: празни-ти: пражњен, мислити: мишљен и сл.; када је *с* и *з* испред *т* и *д*, тада према старим приликама (о томе сам већ говорио) добивамо *шћ, жђ*, који прелазе у штокавским говорима у *шт* и *жд*, а у стар. икав. штокавским и чакавским у *шћ* и *жј*: крстим – крштен, пустим – пуштен, наместим – намештен и сл. Међутим када и у штокавском уопште има *ћ*: чашћен, гошћен итд. то је ново и образовано је на штокавском терену по аналогији; према *вратити*: *враћен* образовано је и *частити*: часћен > *чашћен*, као што је о томе напред говорено.

Одавде се види да је у нашем језику потребно да имамо у садашњем времену *и*, па да добијемо у трпном придеву јотован сугласник. Зато је и јасно зашто је од *тресем*, *довезем*, *спасем*, *доведем*, *црпем*, *гризем*, итд. једино правилно: *довезен*, *донесен*, *спасен*, *црпен*, *гризен* итд. Ово такође јасно показује да су правилни облици глаголских именица: *рођење, суђење, мољење, брањење, ношење, гажење, дељење, одељење* итд. и тако исто да су и једино правилни облици *плетење, везење, вожење* итд.

Има наших говора, овамо иду нарочито наши староштокавски говори, који су у овом правцу извршили знатне измене и имају увек: *бранење, молење, седење*; и тако увек. И из тих говора ови облици улазе и у друге; али новоштокавски дијалекти и чакавски чувају старе облике, који су обавезни и за књижевни језик наш.

Овако треба разумети и умекшане гласове у учестаних глагола на -ивати:

забра́нити:	забрањивати, исп. са овим глаголе:	пока́зати: показ*и*́вати
це́дити:	исцеђ*и*́вати	допи́сати : допис*и*́вати
му́тити:	размућ*и*́вати	до̀чекати: дочек*и*́вати
ма́мити:	примамљ*и*́вати	запи́тати; запитк*и*́вати
итд.		
строва́лити:	строваљ*и*́вати	
испра́знити:	испражњ*и*́вати итд.	

Из овога се може извући и практично правило: да је правилно – *наглашавати, оглашавати, надвишивати* итд., дакле увек умекшани сугласник када је у простом глаголу у основици *и*.

Код ових је глагола, по себи се разуме, био посредни ступањ: кȕпити: окȕпљати, нòсити: доно́шати, гòнити: га́њати, рòдити, ра́ђати, хòдити: похо́ђати, прòстити опра́штати, пȕстити, пȕштати и сл. Према томе горњи глаголи претстављају само контаминацију ових са наставком *-ивати* (разлика је у њиховим акцентима). Одавде се види да старо -st- са наставком -ја- даје у штокавском дијалекту, као што смо видели, у старим облицима – *шт*.

Овакво јотовање налазимо и у компаративу:

бр̑з – бр̑жи, гр̏уб – гр̏у̏бљи, бла̑г – бла̀жи, бе́сан – бе̏шњи,
ја̑к – ја̀чи, љу̏т – љу̏ћи, т̑их – т̑иши, мр̑зак – мр̑жи,
бле̑д – бле̏ђи, ле̑њ – ле̏њи.

Али када имамо групу *ст* код простих придева нова гласовна форма је преовладала: *чест: че̏шћи* (не чешти), *чврст – чврш̏ћи* итд. Да су за углед послужила образовања на *т* као *љут – љу̏ћи* и сл., у то се не може сумњати.

Напослетку, велику категорију оваквих образовања која су се данас добро очувала претстављају облици глагола на *-а* код којих се садашње време образује наставком за основу *је-* (је):

а) веза-ти:	вежеш,	вежи	– *везјеш,	*везји
вика-ти:	вичеш,	вичи	– *викјеш,	*викји
крета-ти:	крећеш,	крећи	– *кретјеш,	*кретји
њиха-ти:	њишеш,	њиши	– *њихјеш,	*њихји
струга-ти:	стружем,	стружи	– *стругјем,	*стругји
дозива-ти:	дозивљем,	дозивљи	– *дозивјеш,	*дозивји
капа-ти:	капљем,	капљи	– *капјем,	*капји
сиса-ти:	сишем,	сиши	– *сишјеш,	*сисје итд.

Ако се упореди старо јотовање са новим у књижевном језику и у говорима у којима се јотовање извршило, моћи ће се констатовати разлика у неколико тачака: 1) У старом јотовању *сj = ш, зj = ж*, у новом *сj* и *зj* остају неизмењени; 2) у старом јотовању *р* је постајало меко, па је у току времена очврсло, напр.: *створиши; ствара-ши = стварати, отвориши: отвара́ти – отварати* итд., дакле исто онако као што је старо *р* меко у речима цаŕ, моŕе, буŕа и сл. дало: цар, море, бура итд., и то већ одавно; међутим у новом јотовању ново *ј* стоји иза *р*: борје, Загорје итд.; 3) према старом јотовању *ск* и *ст* давали су у једним говорима *шч* и *шћ* или само *шћ*, а у другим, међу које долази и наш књижевни језик, *шт*, тако исто и *зг* и *зд*, *жд* и *жђ* или само *жј*; међутим по новом јотовању: *скј* даје *шч* у штокавским говорима, *стј – шћ* и *здј* даје *жђ*; 4) по старом јотовању *ј* не може стајати иза *ж, ш, ч* и других сугласника у којима се оно садржавало; по новом јотовању *ј* може стајати иза ж, ш, ч, као и иза с, з, не мењајући их ниуколико. По тим се знацима може познати: а) да ли је неки појав нашег језика производ старог јотовања или новог и б) да ли се у ред старих јотовања и њихових резултата увукло које образовање по аналогији које даје изглед старог јотовања некоме облику а који ни по своме образовању ни по свему другом не улази у прасловенску епоху развитка нашег језика.

Велики је број примера са сугласницима старог јотовања. За сугласнике *ш* и *ж* напр. када нису постали једначењем сугласника, може се рећи да су готово увек оваквог порекла. Овамо долазе неки наставци за основу (старо -j-, -јан- и сл.): *сиђан, блеђан, тешт̄ан, пепељаст̄, Ивањ-дан, Михољ-дан* и сл. (ту је оно исто *j* и у првом делу сложеног придевског наставка *-љев*) и сл. За наставак *ји* у придева као: *божји, козји, п̄асји* и сл. ја сам већ рекао да имају нову везу сугласника *ж, з, с*, са *ј*, а не стару, јер се овде своде на *божьји, п̄асьји* итд. Зато и немамо прелаз *сј* у *ш, зј* у *ж* итд. (о томе види у одељку о придевима и мало ниже). Код именица: кључ, миш, муж, нож, пањ, пришт (пришћ у чак.), дажд (у чак. дажј = *дажђ), цр̄њ (пришт), млâђ (виноград) итд.; затим у душа, грађа, киша, међа, пређа, свећа, тêжа, сȕша, госпођа итд. У *г̄ошћа – шћ* је ново, по аналогији, у књиж. говору од *г̄ост̄* за жен. род. *г̄ост̄ьја*. затим овакви су меки сугласници у основама: чељад, виђага, сметењак, сељак, горштак, никољштак, весељак, моштаница, можданик (клин), брђанин, грађанин, грмљава, ломљава, поље, море, кошевина, каљуга, пепељуга итд.

Засебно од свих ових образовања стоји *ћ* у овим случајевима: рȅћи: лȅћи; дȉћи, стȕћи, клȅћи, мȁћи, врȈћи, нȕћи, пȕћи итд., затим у имен. *нȏћ, лȏћика* итд. У овим образовањима имали смо у прасловенском језику -kt̨i, -gti, -hti, или -kt̨ь (исп. ноћ са nox – noctis у лат. језику), и те су групе преко kti (= *kti* и *gti*) или jti (= xti) већ у прасловенском дале *т́і* које се једначило са *т́* добивеним од старога (*т̨і*). Овде се види још једна црта прасловенског језика: да је *т* пред *і* било до извесне мере меко, али да је *к* било знатно мекше од *т*; како *к* није могло у овом положају прећи у *ч*, оно је вероватно прелазило у *ј*, тј. остављало је место себе *і̯* (исп. plek-te – plete, али lek-ti – le-jti, што је дало le-t́i као што је *vьrh-ti дало – vьr-jti > vrьt́i. Потпуну паралелу овоме даје српско *pōjti > pō-jti > pot́i > nōћи.

За прелаз *к* у *ј* испореди наше *ноћца*: noćca > nojca, пољско ojca = oćca = otьca.

Као што је речено, *р* место *р́* находимо у свима категоријама где се у другим случајевима јавља умекшан сугласник старога јотовања: ствòрити: ствáрати, ствòрен; гòрим, гòрих, сагòрен; орати: òрем, шȉри, гòри итд. Зато кад год се гдегод јави *ј* иза *р*: оно је у оваквим положајима или из других говора (словеначких) или је у категоријама новог јотовања (пȇрје, перјȁник, перјаница итд.).

2. *Ново јот̄овање* јавља се свугде где је *нет̄осредно* веза сугласника *ј* и сугласника који му претходи створена на земљишту српскога језика. Та веза остајала је, као што смо већ о томе говорили, у чакавским говорима, углавноме, без измене и у новоштокавском икавском говору каткада такође без измена, – у свима осталим штокавским говорима било је сталних измена, само што су староштокавски дијалекти знали само за

ћ и *ђ* од *т̄ј* и *дј*; *шћ* – и *жђ* од *с̄тј* – и *здј*
љ и *њ* од *лј* и *нј*; *шљ* – и *жљ* од *слј* – *злј*
шњ – и *жњ* од *снј* – *знј*,

а новоштокавски источни и јужни још и за:

мљ од *мј*
вљ од *вј*
бљ од *бј*
п̄љ од *п̄ј*,

мада у неким старијим говорима јужнога типа (у источној Ц. Г.) ово претварање није извршено у потпуности (о овоме в. у глави о *ћ* и *ђ*). Иначе *сј, зј* и *рј* (исто тако као и *жј* и *чј, шј*) остају у већини наших дијалеката неизмењени. Од тога чине изузетак неки говори јужнога типа који имају у неким приликама и умекшано *ć, з́*, као што су морали имати и умекшано *р́* које је одмах дало *р* обично (исп. брȅза – бр́еза, врȅмена = вре- итд.).

Веза између сугласника *ј* и онога који му је претходио и њихово претварање у даље гласове вршило се обично у случајевима када је између суглас. и *ј* у старом језику било ь: код изведених именица на *је* и (*ьє*), у инстр. јед. на *ју* (*ы-ж* = *ьју*), код присвојних придева на *ји* (*ьји*) у другим категоријама где примери нису тако многобројни: *брат̄ьја, нет̄ьјак, п̄росьјак, родьјак, људьје* и сл.

а) клас, пас, раскош, миш, лемез, лаж, бор – класје, пасји, раскошје, мишји, лемезје, лажју, борје и сл.;

б) облик, рак, гуска, врабац, обруч, луг, бог, орах – обличје, рачји, врапчји, лужје, божји, Орашје;

в) брдо, глад, чађ, чокот, крило, со – соли, зрно, зелен – забрђе, глађу, чађу, чокоћу, окриље, сољу, зрње, зеленју; мисао, маст, грозд, смрзао, плесан, бојазан – мишљу, машћу, грожђе, смржљу, плешњу, бојажњу;

г) сноп, гроб, лав – снопље, гробље, лављи.

Исп. у чак.: nẽtjāk, divjȁk, dȓvjē, vesẽljē, gránjē, prútjē, zdrávje и сл. Слични се облици находе у старошток. икавским говорима.

Речено је напред да се ово ново јотовање извршило крајем XVII и почетком XVIII века. Оно се могло у различним говорима (у различном обиму) извршити и раније, али је несумљиво да главни део појава долази баш у ово време.

Сем овога јотовања, као што је познато, има у говорима јужнога типа и јотовање најмлађе врсте: оно се јавља када *ј* од *је* = *ѣ* долази у непосредан додир са сугласницима. Речено је да има говора, и таква је њихова већина, који знаду и за *т̄рљеш̄ти, г̄рмљеш̄ти* итд., *ћераш̄ти, ђевојка, Ђетко;* затим у мањини имамо и *ćест̄и, з́еница* и сл. али, као што смо говорили, има их (као напр. у Дубровнику) у којим се ово није вршило. Изговор говора где тога нема узет је за књижевни језик, као што смо то већ видели. О осталим појавама ове врсте говорено је раније.

3) Као што се из свега досадашњег види, у нашем језику имају данас свега четири умекшана сугласника: *ћ, ђ, љ, њ*. Само иза њих не може у нашем језику стајати *ј*: напр. од *чађ*: чађью – чађју – чађу; ноћ: ноћу итд. Иза свих других сугласника, ма они, према старом јотовању, и били добивени на основу везе сугласника *ј* са другим сугласницима, данас може стајати *ј*, што значи да они данас нису више умекшани: божји, речју, кокошју, лажју, птичју итд.

4) Има случајева где се *ј* находи, и то поодавно, иза сугласника, али не даје са њим сливене звуке: *надјачат̄и, објавит̄и, п̄одјармит̄и* итд. То је отуда што је граница слога између сугласника и *ј*, *над-јачат̄и, п̄од-јармит̄и* итд.

5) У малом броју случајева губи се *ј* испред сугласника: стрȅшина – *старѣјши-на. Како је ово врло стар појав (у повељи од 1348 имамо два пута старѣишина), може се објаснити традиционалним писањем. Овамо долази и новије *млађȅшина*. Напослетку, у глагола *немат̄и* (= нѣмати), који гласи и

нејмати, које је новообразовано, немамо губљење *j*, већ старо ѣ још из прасловенског језика (исп. у рус. јез. нѣма итд.). Отуда је разумљиво и *имати* код икавских писаца, а нејмати начињено је од *не* и *имати*.

6) Усамљен је случај у нашем језику добивање *j* од меког *з*: нѐмојте од *нѐмози-нѐмозите*. Тако се јавља од XIV в. а у доцнијим споменицима, као и у говорима и: *нѐмо̑, нѐмо̑те* и сл. и сматра се као нејасно. Ја мислим да се може овако протумачити: *не мози* дало је са редукцијом и *немо́з* које је, нарочито у *нѐмозмо, *нѐмозте, дало нѐмој зато што *з́* није било познато језику уопште, а најмање у оваквом положају, а најближи му је глас j. Према томе у оном тренутку када је редукција вршена добивано је и *j*. Треба имати на уму да се ово *нѐмо̑j* одвојило од глагола *моћи* и по употреби својој (у знач. заповедног начина и по значењу).

7) Много је ширег значаја прелаз сугласника *љ* у *j*. У том се правцу могу констатовати две групе случајева и две групе дијалеката: 1) у једним говорима свако *љ* (јуди, јубити, кјуч итд.) прелази у *j*. Ово се налази у говору чакаваца острвљана и великог дела приморца, затим у Дубровнику, и најзад код икаваца штокаваца (муслимана и католика) у неким крајевима Херцеговине и Босне. Тога има и код старијих писаца (од XVII в.). Само морам напоменути да има чакавских дијалеката (напр. у Хрватском Приморју, у Истри) који и данас употребљавају ļ (љ), међутим острвски говори имају готово увек *j* (иначе овакав појав може се констатовати у романским дијалектима). 2) У источном делу дијалеката Ц. Г. *љ* прелази у *j* само иза уснених сугласника: *Жу̏јанин, дубји, дебји, уловјен, сломјен* и сл. Према томе сасвим је природно што у овим говорима имамо *робје, ко̏је* и сл., јер да смо и добили *робље, ко̏ље* итд. оно би овде морало дати *робје, ко̏је*.

8) Многе од промена о којима смо говорили зависе од природе нашега *j*. Оно је, уствари, *и* које не образује слога (*i̯*). Оно је врло слабо, нарочито између палаталних вокала у нашем језику: грѐје, сѐје итд.; у случајевима испред *и* готово се *j* сасвим не чује: Радоица итд. Много је експресивније иза *и*, а испред других вокала: пи̏је итд. То је све објашњиво из природе *j*.

Одавде се може разумети и његово испадање у различним положајима у нашем језику. У неким говорима то бива особито у почетку речи: *је – е, још – ош* итд. Такво слабо изговарање у почетку речи зависило је наравно и од положаја речи са *j* у реченици (напр. иза затворених вокала) па су се доцније речи са слабим *j* уопштиле.

Та несигурност употребе *j*, нарочито у почетку речи, учинила је, те се тај глас додаје и тамо где му није место, или се пропушта тамо где му је место. Напр. аспра и јаспра (ἀσπρον), јастог (ἀσταχος), јевтин (εὔθῦνος) итд. Или у нашим речима *јучер* (= вчера) м. **уче*, према *у̏тро-ју̏тро* исп. *сȳ̏тра* и *сјȳ̏тра* итд.

Исто онако као што се у повељама нашим може констатовати прелазно *в* (*-u̯-*) тако се може констатовати и прелазно *j* (*-i̯-*) напр., и ıако м. и ако и сл. Али ово улази у појаве међу речима у реченици.

О.

ЈЕДНАЧЕЊЕ СУГЛАСНИКА

1) Појави ове врсте припадају не тако удаљеној прошлости нашег језика. Они се јављају или тамо где је нестало полугласника између сугласника или тамо где је веза сугласника нова, образована на нашем терену.

У вези са једначењем сугласника налази се и испадање њихово: када се два сугласника потпуно изједначе, онда се јавља обично у нашем језику упрошћавање. Овде ћемо говорити само о таквој врсти испадања сугласника. Иначе ћемо о упрошћавању и испадању сугласника говорити у потоњој глави.

2) Једначење сугласника може бити: по *звучности*, по *месту образовања* и по *начину образовања*. То значи да се безвучни једначи према звучноме који је за њим и обрнуто; сугласници различнога места образовања – могу се такође изједначити; *тћи* > *кћи* и сл.; неумекшан сугласник може постати умекшан према таквим сугласницима: *лиȳ̏ће* и сл. Ова три начина могу се јављати засебно у извесним појавима, али они се могу комбиновати: *дрг̑ће – дркће – *дрхће – дршће* и сл.

Правило је нашег језика да се једначење врши према потоњем сугласнику, али није ни то правило искључиво. У неким се случајевима једначење врши и према сугласнику који претходи. Напр. срећни > срећњи и сл.

3) *Једначење по звучности*. У групама сугласника први се сугласник једначи по звучности са оним који је за њим. Као сугласници који се овако мењају (по звучности) јесу они који имају редове *безвучних* и *звучних* сугласника који једни другима потпуно одговарају, а само се у звучности разликују. Такви су:

1) т – д; 2) к – г; 3) п – б; 4) с – з; 5) ш – ж; 6) ћ – ђ; 7) ч – џ.

Сугласник *џ* нема свога звучног парњака, тако исто и *х*. Они и не долазе испред звучних сугласника. Сугласници *в* (звучни) и *ф* не претстављају само разлику по звучности, него и по томе што је *ф* сугласник, а *в* сонант, дакле нису парњаци. Уосталом испред сонаната *в, ј, н, м, р* и *л*, иако су то звучни гласови, безвучни се не мењају онако исто као што се безвучни сугласници не мењају пред вокалима (тај, ти, село, ко, поп и сл.). Сонанти и немају због тога безвучних сугласника који би им одговарали.

1) сват – свадба, сладак – слатка
2) свак – свагда, бег – бекство
3) топ – тобџија, Србин – српски
4) створити – здружити
   изићи: истерати
5) душа – задужбина, ножак – ношка
6) омеђак – омеђка, жеђ – жеђца
7) учити – уџбеник итд.

Од Вука Караџића ушло је у обичај да се ово претварање не врши испред *с* и *ш* када је пред њима *д: председник, одсећи, г̑радски, одшетати* итд. Иако је ово општа црта нашега правописа, за њу нема довољно разлога. У свима тим случајевима уколико се чује дентал, он је увек пре *т* него *д*; иначе он може да се изгуби и може дати са сибилантом *ц* или *ч*. Баш због свега тога

најправилније би било писати *т*. Ово отступање у правопису нашем наводи и на друга отступања, напр. *бегство, вођство*, а одатле не би било далеко и до *робски* итд. А све то заједно претставља рушење наше целокупне фонетске системе. Зато свугде овде треба ставити оно што одговара нашем изговору као и у свима другим случајевима: *бекство, вођство, ропски* и сл. као *председник, грађски* итд.

Иако би било овако најправилније, наш правопис од 1924–57 године задржао је испред наставака *-ски* и *-ство* *т* и *д*, не мењајући их (градски, братски, господство, братство), а у почетку речи у префиксима прописивао је правилно *претседник, отшетати* и сл. отступајући ту од Вука Караџића. У новије време опет се јавља покрет да се и ту задржи *д*, односно *т*, онако како је писао Караџић.

Чим се полугласник у нашем језику изгубио, јавила се могућност да се ово једначење врши како у засебним речима тако и у реченици од првих почетака наших писаних споменика до данас. Исп. неколико примера: згоди, згоде, M. S. 22, зде 28, 29, 33, тадьбе (од тат лопов) ib. 188 ѵдадьѵ (удат-) Сп. XI 81, увъждбати (исп. вѣшть) П. I 48, свиедожбѵ (сѣдочити) XI Сп. 80, исхраниль (*изхра-) П. II 40, усьхокіє (*узхоће) П. I 132, ковчесцѵ (исп. ковчежьць) M. S. 387, натрашка (исп. натражькь) M. S. 285, мушке (од мужске) M. S. 106, потписах (подпи-) M. S. 357 итд. Или у реченици: г богу M. S. 444, прѣт кога M. S. 368, от кнеза M. S. 400, нис поток M. S. 143, прѣс то M. S. 23, ись тѵрак̆ь П. I 48, з богомь, пот печатыо итд. Само је у једном случају ово претварање међу речима постало опште природе. Код предлога *од* од старога *от* (исп. отети, отићи). Налазећи се пред звучним сугласницима *од грађа*, а под утицајем предлога *пред, над* и *под*, ово је *д* пренесено и у положај пред вокалом: *од овога*, од устьа и сл. На тај начин овај се предлог потпуно изједначио са горњим, и већ га налазимо у првим споменицима нашим: у Типику Хиландарском: ѡ вас, ѡ онѣхьѡ него, ѡ инѣхь, ѡ немати итд. До извесне мере нешто слично имамо још у једном случају. Код предлога *конь* који се употребљава тако до XIV, а после тога времена преовлађује облик *код* (исп. На дољни путь конь ниве M. S. 93 (1330), низ Врьмошѵ конь Бабина Лѵга ib. (95, 1330 итд.). И овоме се случају мора тражити објашњење у реченици. Ја мислим да смо у случајевима као *кон нас, кон њиве, кон њега* итд. имали: *ко – нас, ко – њиве, ко – њега* и сл. исто као и *пре(д)домом, по(д)друмом* и сл. и како је предлог *кон* имао слично значење као и *пред, под, над* – добивен је облик који му одговара пред вокалом (са *д*): *код онога* и сл. као *пред онога* итд. Што и предлог *међу* има облик *мед* то су разлози другог типа. Оно се у облику *мед* налази углавном у чакавским и кајкавским говорима, и то доста рано; мора се узети да је *меј* (од меју) давало *ме* и по истоме односу по којем је *ко – код*, имамо и према *меје – мед*. Зна се да *ј* лако ишчезава у чакавском дијалекту. Исп. *мед* код чакаваца које је особито обично у XVI и XVII веку.

4) У случајевима као *вецбати* мора се претпоставити и метатеза: *вешти-бати се, вежбати се* и, с једне стране, *вежбати се*, а, с друге, *вежбати се = вецбати се*.

5) Када се једначење изврши потпуно, тада се добивају врло често два сугласника од којих се један губи: *мека, лака* и сл. *мекка, лакка* од старога мѧгъка, лъгъка и сл.; *раз-сипати – расс – расипати, петдесет – педдесет – педесет,*

шестдесет – шездесет – шездесет итд. Овамо долази и упрошћавање у оним случајевима када је други саставни део африката:

ткати, тку: *чем, чеш, чу – t* и *t͡s* дало је само *t͡s* (ч).

симит: симиџија } симит-џија > симид-џија – симиџија јер је
бурмут: бурмуџија } џ = *d͡z* па зато *д* пред њим испада.

отац: *оца, оче = t͡s, t͡s*

светац: *свеци, свече = t͡s*

чувати: *чуваћу, говорићу = t͡s*, итд.

Из овога се види да ваља писати речи: *додаци, почеци, суци* и сл. без *т*; овамо иду и сви облици типа: *гвоздац – гвосца* итд.

б) *Једначење по начину (и месту) образовања.* а) Када *носни зубни сугласници* стоје пред усненим сугласницима, они прелазе у *носне уснене сугласнике.*

црвен-перка > црвемперка; хинба > химба;

једанпут > једампут; странпутица > стрампутица

зеленбаћ > зелембаћ; итд.

У књижевном се језику понегде и даље задржава старији гласовни ред, а другде се ово једначење у језику врши: *зелембаћ: једанпут.*

И обрнуто се дешава: да *уснени носни* сугласник находећи се пред зубним сугласником пређе у зубни носни сугласник: *памтивек – пантивек; памтити – пантити* и сл. у дијалектима, али круг тога појава још је мали, тако да он не улази у књижевни језик. Има још и других једначења носних сугласника, али је њихов значај по броју случајева још ужи, и каткада су искључиво ограничени на дијалекте. Напр. *потоњи* претставља несумњиво: *потомњи = потонњи = потоњи* и сл.; *околни = окомни; наконче* и *наконче* итд.

б) Сугласници *с* и *з* једначе се према *ч* у којем је саставни део *ш* прелазећи у *ш: ишчезнути, рашчистити, бешчаст, косац – кошче, возац – вошче* итд.

Овамо долазе и случајеви када се *с* и *з* находе испред *ш* и *ж* или једно испред другога и када се једначећи се редуцирају: *раз-сипати; расипати, безжични: бежични, раз-ширити: раширити* итд. У многих од ових случајева имамо комбиновано једначење по звучности и једначење по начину образовања: *из-шетати: исшетати: ишшетати: ишетати* и сл. тј. звучни у безвучни, а затим пискави пред шуштавим прелази у шуштав и губи се.

в) Пред меким сугласницима *љ, њ, ћ* и *ђ* сугласници *с* и *з* прелазе у *ш* и *ж*, тако да испред *љ* и *њ* стоји место *с – ш*, место *з – ж* а испред *ћ – ш*, испред *ђ – ж*. Али у погледу јављања ових промена има разлике. Испред *ћ* и *ђ* оне се јављају свугде; испред *љ* и *њ* оне су обавезне само онда када су промене старе, тј. када је веза сугласника стара и када је постала старијим јотовањем.

Увек имамо, као што смо видели, *лист – лишће, грозд – грожђе*, затим у случајевима као *рашћеретати се* и сл.; тако исто имамо увек: *тешњи, стешњен, ношња, прошња, пошљем, измишљен, мишљу, мишљах* и сл. Али поред *данашњи, болешљив, бојажљив, ражљутити* и сл., а тако исто и облика јужнога говора: шљез, пошљедњи, шљеме, шљепачки и сл. находимо такође: *сњежан, сњежаница, сусњежица, сњеговo, сљез, посљедњи, насљедник* или: *поузљив, бојазљив, разљутити, изљубити и сл.*

Питање је, пре свега, како то треба разумети, а затим: шта би морало бити обавезно за књижевни језик.

Имајући на уму да у последњем јотовању *сј, зј* остају неизмењени (*класје, рођозје*), јасно је да и у *мишљу* немамо јотовање, већ једначење по умекшаности са *љ, њ, ћ или ђ*. Из факта што *мисљу* и *лисће* дају исте резултате, јасно је да и свако *љ* и *њ* које се находи у вези са *с* и *з* мора дати *ш* и *ж*, напр. *ражљутити се, пошљем* и сл. Према томе за XVII – XVIII век ово једначење је несумњиво обавезно, у пуном смислу те речи, за наш језик; али да ли и данас оно вреди за наш језик?

Пре свега факти јужнога наречја *сњежан* и *шњежан, посљедњи* и *пошљедњи* показују да то једначење није обавезно за цео јужни говор, и у духу Вукових принципа да у таквим случајевима узима старије, а према томе и више заједничке облике, ваљало би оставити за књижевно јужно наречје *сњежан, посљедњи*, а не *шњежан, пошљедњи* и сл. Код *бојазљив, разљутити* се и сл. случајева, сасвим је појав супротне природе. Ту је општије, доследније и у вези са свима сличним случајевима у нашем језику *бојажљив, ражљутити се* и сл., а *бојазљив, разљутити* се и сл. нови су појави, сасвим нови, који, са своје стране, потврђују да група – зљ, и сл. данас у нашем језику могу стајати, не мењајући се даље; али то су данас још толико усамљени случајеви да се може остати при старијем општем и данас, можда, у извесним случајевима само традиционалном једначењу.

Са гласовне стране прелаз *сћ, слъ* итд. у *-шћ-, -шлъ-* претставља несумњиво прелаз *сћ* у *ћ, слъ* у *ћлъ* и даље у *шљ*. Да је тако, показују особине самих ових група. *Ш* у *шћ* (то вреди и за *ж* у *жђ*) претставља и данас *ћ* или *ји* (*ѕ́* или *ж́*), док је у *мишљу* прешло у право *ји* (у *ражљутити* у право *ж*). Према томе у *бојазљив, разљутити* и сл. имамо успостављено наново *-зљ-* који не дају више *-ѕ́љ-*, па не дају ни *-жљ-*; међутим *ћ* и *ѕ́*, не прешавши испред *ћ* и *ђ* у *ш* и *ж*, остали су до данас као гласови те врсте.

Као што сам и раније говорио, овамо долазе и појави типа *дрићем – дрхтати, дашћем – дахтати, бахтати – башћем; Бихаћ – Бишћа* и сл., који су добивени када је *х* у нашем језику било фрикативно. Група *хћ* давала је *х́ћ* и даље *ћ* као и у *лишће*. Познато је да су од горњих глагола у употреби и облици *бактати, бакћем* и сл. са изговором *х* као *к*.

7) У ову групу једначења долазе и примери једначења потоњег сугласника *н* према *ћ* претходног слога: *синоћни – синоћњи.*

броћно – бротњо;
кућни – кутњи;
срећни – сретњи итд.

Овде имамо сливена два процеса: прво, једначење потоњега *н* према *ћ* које му претходи:

броћњак, воћњак и сл. од *броћни, воћни*; а затим прелаз дисимилизацијом *ћ* у *т* у оваквом положају.

8) Једначење по месту образовања находимо у речи *кћи*. Стари је облик *тћи = дъћи*. Пред *ћ*, које се находи у устима дубље него обично *т, т* добија нијансу звука *к*, па у тај звук и прелази (од XII века); али се напоредо употребљава и *тћ*, што је морало дати *ћћ*. У *кћи к* прелази у *х* једначећи се донекле са фрикативним карактером *ћ*, али подвргавајући се и редукцији о којој ће се још говорити; оно прелази даље у *ш* (*шћи, шћер*).

Ја мислим да у *мдгбудем* имамо место *моћбудем* образовање по аналогији према *дадбудем* и сл. од *дати будем.*

У *Дмитар – Гмитар, длијето – глијето, подретло – порекло* имамо, по мом мишљењу, замену једним експлозивним другога на основу акустичког момента. Тога у нашим дијалектима има доста.

Најзад и у књижевном језику, а нарочито много у дијалектима, може се констатовати тенденција да се сугласници *н* и *л* иза и испред *к* и *г* развијају у правцу палаталности: *гњио, гњила, гњусан, гњусоба, Игњат, гњида, гњев и гњездо* (врло често), *књига, књегиња* и сл. или: *рањка, црњка, црњкаст, цењкати се, дебељко, затиљак – затиљка* итд.

Ако се узме да је по месту артикулације *к* или *г* удаљено од обичне артикулације *л* и *н* и да се при прелазу од једне артикулације другој ставља у покрет много већи део језичне површине него што је потребно за *л* и *н*, јасно је да тиме *л* и *н* могу постати затворенији и дати у резултату извесне врсте звук *њ* и *љ*.

П.

СКРАЋИВАЊЕ И ГУБЉЕЊЕ СУГЛАСНИКА

1. Говорили смо већ о губљењу изједначених сугласника у потпуности пред истим сугласницима и пред африкатама са истим првим компонентом: *бежичњи, оца = бежжичњи, отца* и сл. Сада ћемо узети случајеве где се губљење извршило у прасловенској епоси у нашем језику, а где се по савременим законима нашега језика оно не врши. То је један од врло лепих примера да у различним епохама истога језика могу бити гласовни закони сасвим друкчији.

а) У прасловенском језику испред *н* испадају сугласници *т* и *д, п* и *б*:

спати – сан (= сънати: *сънпъ*);
топити – тонути (= топити: *топнѫти*);
светлост – сванути (= свѣт-: *свѣтнѫти*);
шиба – шинути (= шиб-: шибнѫти);
скидати – скинути (*съкъд: съкъднѫти*);
гртати – грнути
кретати – кренути итд.

По себи се разуме да је овоме губљењу претходило једначење, *-рп-, -бп-* итд. прелазили су у *-пп-, – ѣп-* итд. (назално *p, b, t* и *d*), што је давало даље *-тп-* или *-пп-* (прво од *рп* и *бп*, а друго од *тп* и *дп*).

У савременим епохама нашега језика ове се групе сугласника задржавају: *обносити, обновити се, сапнем, окопним, шапнем* (исп. *шанути* старо), *седнем, дно, гладна, однети, ситно, блатна, паднути, седнути.*

б) То исто вреди и за старо

-ски-, *-згн-* } који дају *-сн-*, *-зн-*:

звизг- – звизнути; прск- – прснути; бризг- – бризнути, тѣск – тесна, стиснути итд. Међутим у нашем језику имамо: *мѣскноу* M. S. 114, *плоскни* ib. 127, *расknежити*. Питање о самом *к* и *г* испред назала у прасловенском није још довољно разјашњено (исп. *бринути се – бриг*а) и сл. У новијим епохама нашега језика (а можда већ и у прасловенском) они се чувају; *бегнути, викнути, стигнути* и сл.

в) 1. Једна од основних особина нашег језика јесте да *прасловенске* групе *-dl-* и *-tl-* упрошћава. Он се у том правцу слаже не само са свима јужнословенским језицима него и са целом руском групом; док западнословенски језици чувају групе *-tl-* и *-dl-*:

молить, молити: пољ. *modlić*, чеш. *modliti*; р. *плёл, плело, плелъ* ст. слов.: ч. *pletl*, п. *ploć* итд. Међутим у новијим епохама нашег језика те групе могу стајати: поред продужења старих облика *плео, пала, рало, мео, мела, крала, прела* итд. имамо нове, на нашем земљишту образоване облике: *седло, сврдло, котлар, петлић, метла, одлучити, подложити* итд.

По себи се разуме да је овоме упрошћавању и у прасловенскоме претходило једначење *-tl-* или *-dl-* у *-ll-*; исп. напр: у лат. *sella* –**sedla* итд. и у другим језицима сличне процесе.

2. У прасловенском не може стајати ни *-kt-* ни *-pt-*, *-bt-*, *-vt-* (напр. *насыпж: насоути, наспем – насути, длъто – *delp-to*, плетж – plekto* итд. У нашем језику све те групе (уколико се не противе правилу о једначењу по звучности) могу стајати у нашем језику: *оптоk, хрпта* (исп. *хртењача*), *сокта, бактати се* итд.

д) Видели смо шта бива са два једнака сугласника у нашем језику, напр. од *-т – т-д – т* – и сл., они се упрошћавају, изједначивши се. Међутим у облицима који воде порекло из прасловенског језика није тако. Ту два једнака дентала развијају између себе *с* или *з*, тако да пред њим прво *ш* или *д* отпада: *грести: гредем, вести: ведем, цвасти: цватем* и увек тако. У већини случајева где има у нашем језику *-ст-*, оно је овога порекла: *сласт: слад-ть, напаст* итд. Уосталом овај појав залази и у епохе пре развитка и прасловенског језика. Већ у праиндоевропском се овакво *-с- или з* развијало у оваквом положају (тј. већ тамо је *t t* давало t^st, а *dd* – d^zd који су се даље различно развијали у различним индоевропским језицима).

ђ) Сем ових појава, наш је језик знао и за многе друге у епоси заједнице словенске. Што находимо данас у нашем језику *ос, особина*, а у лат. *axis, тесати*, а у инд. **tekš-*, код нас *десни, десница*, а у грчком δεξιός, лат. dexter – то су све појави прасловенског језика и већ смо тада у поменутим речима нашим добили просто *с* које се, према томе, находи у свима словенским језицима.

Тако исто и у другим случајевима. У словенскоме прајезику *д* или *т, к* или *т, т*, или *б* нису могли стајати испред *с* (напр. *гусле; гуд-сле, јасле: јад-сле, оса – vapsd* у лит. итд.), међутим, као што је познато, ти сугласници у новијим епохама нашега језика могу стајати пред тим сугласником.

Тако је исто у прасловенскоj епоси *д* испадало испред *м* или *в*, исп. напр. у садашњем времену у множ. *дамъ, давѣ* и *дадмтъ* (у срп. *дамо, даду*). Испадање *к* у нашем *рuјех* јесте прасловенско: *рѣхъ* у свима словенским језицима у којима се оно сачувало.

Већина ових примера улази у прасловенску граматику; али ви видите како су у нашем језику испреплетани појави прасловенске епохе његова развитка и савремених епоха, тако да се о тим епохама стално мора водити рачуна ако хоћемо да разумемо појаве нашег језика. Иначе ће се јавити таква мешавина црта, правилних и неправилних, да се ништа не може разумети, и, што је најглавније, нећемо имати никаквих критерија за разумевање природе самих појава. Напр. у нашем језику од *гребем, зебем* и сл. глагола имамо у начину неодређеном *грепсти, зепсти* итд. Какве је природе тај појав? Од **гребти* у праслов.

је морало бити добивено *гребти* (исп. *гребти* у ст. слов. или у нашем језику *наспем, насути*); у нашем језику према садашњем времену *гребем* – добивено је *гребти*, а према глаголима типа *ведем – вести* уметнуто је још и *с – гребсти*. У другим словенским језицима остало се само на овом последњем моменту, исп. руско *грестъ* веслати, пољско grześć. Тако се за сваки посебни случај мора утврдити, како је постао.

2. Сада прелазимо на правила која вреде за савременије епохе српскохрватскога језика, па према томе и за савремени књижевни језик:

а) када се сугласници *т* и *д* находе између два сугласника од којих је први један од ових: *с, ш, ж* и *з*, а други *н (њ)* или *м* или *љ* – онда се *т* и *д* увек губе:

радостан – радосна, уста – усмено,

болестан – болесна, годиште – годишњи, годишњак,

лист – лиснат, кост – кошљив – костљив итд.

Да је то појав стар, показују нам примери у повељама нашим: *причесникъ* (1349, М. S. 145), *часномь* (1392, М. S. 222), *ѡбласни* (ib. 234), *гакосни* (П. I, 8, *радосни* (П. I, 17), *милосник, навлашно* М. S. 240, гвозницу. М. S. 439, *увѣжьбано* (П, I, 166), *увежбахь* (П. II, 117) итд.

Фонетско је објашњење: t губи експлозију у -stn-, задржавајући првобитно имплозију; она се доцније и сасвим редуцира.

Под утицајем облика у којима је губљење дентала оправдано често се дентал губи и тамо где нема за то разлога: *празан – празна* – м. *праздан, нужан – нужна* – м. *нуждан, ласан – ласна* – м. *ластан* итд. Али ово су само појединачни примери.

б) Под истим приликама, само када је други сугласник ма који експлозивни сугласник – *п, б, к* и *г* губе се *т* и *д* у нашем језику:

*гост – гозба – *гоздба; гроздак – гроска – *гростка;*

*част – чазбина – *чаздбина; лист – лиска – *листка* итд.

У новим речима може се и овакво *т* и задржавати и губити. Исп. *модискиња* (од модисткиња), али *комунистскиња* и *комунискиња, азбестни, протестни* и сл. Може се претпоставити да се овакво *т* задржава по аналогији, *комунистскиња* према *комуниста*, према чему је *комунискиња* гласовне природе, *азбестни* према *азбест, протестни* према *протест* и сл.

Исп. грађу о овоме у чланку Р. Бошковића, Протестни, азбестни итд. Наш језик н. с. I (1949–50) 285–294.

в) *т* и *д* у српском језику губе се испред *с, з* или образују са њима сливене звуке *ц* и *дз* или се са њима једначе по звучности.

У засебним речима они се губе као у *оздо, озго* итд. (= *одздол, одзгор* итд.); али *братски* (-цки), *луцки* или *луткси, хрвацки* или *хрватски, браство – брацтво – братство* итд. За све ове случајеве најбоље би било узети компромисан начин писања са *т*, јер данашњи начин са *д* у неким случајевима ствара велику забуну.

Исп. у стар. јез.: господтни М. S. 300, Поцтинье (Подьстѣнье) ib. 439, прицтоном (прид Стоном) ib. 281, или: госпоства М. S.217, 435 итд. Под утицајем напоредне употребе испред *к* оваквога *ц* и *с*, добивено је у таквом положају *ц* према етимолошком *с: Атанацко – ско, ласкати – лацкати, сквара – цквара, трускати* се – *трцкати* се итд.

Да ли је у *коцка* поред *коска* (= костка) *ц* добивено на овај начин или метатезом *ст* у *тс* – тешко је рећи.

2) Када се *с* находи иза сугласника сличне врсте, а наиме: *ж, ш, ч* и *ц* оно се губи:

јуначски – јуначки; лупежски – лупешки;

бечски – бечки; сиромаштво – друштво;

вражски – врашки итд.

Када се *ч* које се овако очувало нађе испред *т*, оно се скраћује у *ш: јуначтво – јунаштво, девојачтво – девојаштво* итд; међутим када је такво *ч* испред *к* оно остаје неизмењено: *градачки, дубровачки, Митровачки* итд. Овде се само о томе напомиње, о томе ће се доцније говорити исцрпније.

У свима овим случајевима очекивали бисмо једначење према *с*, чега нема (као што бива у другим словенским језицима), већ има једначење *с* према *ш* или *ж* који му претходе.

3) Нарочите врсте случај имамо када се сливени сугласници *ћ* и *ђ* находе испред *с*; тада се то *с* може изгубити, а може и остајати. Када је за њим сугласник *к* чешће се губи, а када је за њим сугласник *т* – обично остаје.

Белопавлићски, ћумићки, пећки и *пећски, боговаћки, вармећки* и *вармећски* итд.; међутим: *могућство, покућство* итд.

И овде имамо случај нарочите врсте: *с* се једначи са претходним *ш* у *ћ* и испада; међутим да је извршено једначење *ћ* према *с*, имали бисмо *ц* (као што бива у другим словенским језицима од *-чс- -цс- ц* и сл.).

ђ) Сугласник *к* губи своју експлозивност у многим положајима (нарочито у говорима нашим), а нарочито испред експлозивних и сливених сугласника (африката):

хћи – шћер (као што смо видели), *h tebi* (Задарски лекционар), *mehčinami, lahčini, lahka, техчају* (Дивковић), *пракци – прахци* (у гов.); чак каткада и м. *већши – вехши* и сл. (вероватно преко *векши* и сл.).

е) Ја сам већ помињао редуцирање *воћка у војка, ноћца у нојца* и сл.; у првом случају имамо појав уско дијалекатски, а у другом појав шире природе.

ж) Сливени сугласник *ч* губи први саставни део увек испред *т: почтен – поштен, што – што, чтити – штити* итд. Ово се упрошћавање извршило од најранијих времена и находи се у случајевима као *јунаштво, девојаштво* итд. Да наведем овде неколико занимљивих случајева у којима је овај процес сложенији: од *тьштета* имамо прво *чтета (исп. отшли – очли* и сл.) П. I 7, 131; П. II (81), ѡчтетитѣ M. S. 210 (бос.) и сл. у којима је *тш* дало *ч*, па затим је *чт* прешло у *шт: щету* M. S. 218 и данас *штета* (да ли је у језику постојало и чькета M. S. 54 – тешко је тачно утврдити); овамо долази дштица – чтице M. S. 98 – *штица* у дан. јез.; *кадшто – качто – кашто; *слободштине – слобочтине* M. S. 382 – *слобоштине*, исп. са овим десћцине M. S. 28, *натьште – начте – наште* (*наште срца*). По себи се разуме да се и овде није морао увек извршити цео овај процес, већ је *т* могло ишчезнути и испред *ш*. Овамо иду и случајеви као *лишце, сунашце, јагњешце, бремешце* итд., јер се овде *ч* находило испред *ц* чији је први компонената *t* (т). Колико облици *ријечца, облучца* заиста постоје у нашем изговору тешко је рећи; али је несумњиво да су то нова образовања са *-чц-* која се, по свој прилици, изговарају са једним *ц*

(ријеца, облуца), иако се, под утицајем *ријеч, облучац* и пишу са *ч* и каткада и према написаном изговарају.

Ако се са овим испореди *мачка, играчка, кучка* и сл., затим *јуначки, трговачки* итд., онда је јасно да је при редукцији *т* у *-чт-* тј. t͡št играо улогу факат што се на тако блиском растојању понавља исти сугласник (дакле, имали смо и извесну врсту дисимилације). У дијалектима нашим имамо (нарочито у чакавском делу) каткада и редукцију у овом случају: *маška, dеško* итд.; тада имамо појав исте врсте као у *хрватски – хрвацки* и *хрваски.*

У *учтив* имамо *-чт-* у позајмљеној (туђој) речи. Напоменућу и чьбан које даје правилно *цбан*, а које се скраћује у *жбан* (*džb* > *žb*).

3. Засебно место у овом правцу заузима почетак и крај речи.

Овамо долазе случајеви: *бзова – зова; тшеница – шеница; Дмитар – Митар; тшица – тица; ктитор – титор; тко – ко* (тко добивено метатезом од *кто* још се употребљава, али *ко* већ П. I. 79, никѡ П. II. 118); *тчела – чела; где – де, ди, ђе* (од XVI в.; овај облик зна и за метатезу дге у споменицима XIV и XV в.; са изгубљеним *д* имамо облик *ге* у југозап. крајевима нашег народа; *тканица – каница; гњирити – њирити; гмилети – милети* и сл. итд.

Разлог губљењу сугласника (које се посматра нарочито у групи експлозивних сугласника) првобитно је у губљењу експлозивности, што повлачи за собом и губљење артикулације (исп. *ко, тица, ди* и сл).

Код сугласника на крају речи имамо неколико засебних појава.

а) Сам сугласник на крају речи, гласовним путем, не губи се у нашем језику, када у нашем језику, од најстаријих времена, има *да* M. S. 2, 16, 19 итд.; пода M. S. 52, греде M. S. 101 и сл.; бѫдѫ M. S. 2, ходе M. S. 2, проходе *M. S.* 6, враћаю M. S. 6 итд. – то значи да је српски језик добио те облике из прасловенског без сугласника на крају. Ви знате да у старосл. има напр. *бѫдетъ, бѫдѫтъ* у 3. л. једн. и у 3 л. множ., али већ се по кашто и у старословенскоме находи *бѫде*; то значи да је у прасловенском било* *bǫdetъ* и **bǫdet* што је морало дати *bǫdetъ* и *bode* у ст. слов. У нашем језику уопштено је и 3. л. једнине и множине без крајњег *t*. Код *дастъ, ѥстъ* имамо *да, је*; то је дошло по аналогији глагола као *знаш = даш* и *зна* повукло је и *да*; а *да* м. *даст* повукло је за собом *је* м. *јест* и поред *јест* (доцније су се ти облици употребљавали у различном значењу).

Што код прилога имамо *јучѐ* поред *јучѐр, вечѐ – вечѐр* (увече), *дзгѐ* поред *дзгѐр* и сл. (без крајњега *р*), то и ту немамо појав гласовне природе (јер у другим случајевима на крају речи *р* не отпада), већ губљење *р* под утицајем прилога типа *ондар* и *онда, тадар* и *тада* којима се може додавати партикула *р* и не додавати.

б) Праву редукцију сугласника посматрамо на крају речи у данашњем нашем језику. У речима које се завршују звучним сугласником на крају, данас у већини дијалеката наших имамо скраћену звучност; само у маломе броју наших данашњих дијалеката изговара се *дȗг* (са *г*), *грâд, бдб, дȗд, вȏз, нȏж, чȇљâд, мла́деж, вдђ, смȗђ* итд., већ имамо увек *звучно-безвучне* сугласнике. То значи да је изгубљена звучност, али да је задржан слаб притисак ваздуха који је карактеристичан за звучне експлозивне сугласнике. Међутим та звучност не мора бити скраћена у потпуности, већ се може нешто од ње и задржати у изговору ових *звучно-безвучних* сугласника у нашем језику. У сваком случају

она не претставља потпуну безвучност сугласника са свима њиховим карактерним цртама.

Однос звучно-безвучних сугласника на крају речи, напр. у ном. и акуз., према звучном сугласнику у другим падежима учинио је те смо у неким речима према безвучном сугласнику по пореклу добили звучни сугласник у косим падежима (пред вокалима). Тако смо од *кдмат̄* добили *кдмāда* (исп. *г̄радᵀ*: *г̄рада*), а доцније и *кдмадᵀ*: *комада*; то исто вреди и за *рȕковēᵀ*: *рȕковēди*, а после и *рȕковēдᵀ*). По себи се разуме да се чува и стари ген. *комат̄а, рȕковēт̄и*. Тако се може објаснити и развитак *мозак* (мозга), *дрозак* (дрозга), *бризак* (бризга) и сл.; пошто је добивено *мозаг̄ᵏ* – под утицајем многобројних образовања на *к* добивено је *мозак*, а пошто је већ у парадигми однос *дȳг̄ᵏ*: *дȳг̄а*, то и однос *мозак: мозг̄а* није чинио тешкоће.

в) Најзад, трећи случај редукције крајњих сугласника имамо када се на крају нађе једна од ових група:

ст̄, зд, шт̄ и *жд*.

Ту се губи крајње *т̄* и *д* у нашем језику врло рано, вероватно још у XIV веку. Данас имамо у књиж. јез. *још (јошт̄), навлаш (навлашт̄)*, затим у говорима *милос, слабос, плаш, г̄роз, даж, дваш, триж, јес* итд. Не треба да нас буни употреба *мȉлост̄* и сл. облика у данашњем књижевном језику и у старијим споменицима нашим: ту је поново унесено *т̄* из косих падежа, али то не значи да се процес губљења *т̄* није вршио. Исп. напр. „Кад би ме тва радос у милос вазела“ Ш. Менчетић, поч. XVI в., „А кад бих најмању милос ње имао“ Н. Наљешковић, XVI в., код Кавањина напр. у делу писаном поч. XVIII века находимо: „даровати милост“ и сл.

Код речи као *јошт̄* – *т̄* је наново унесено из облика *јошт̄е-р* итд.

И овде се редукција своди на редукцију експлозије, као што је код звучних сугласника редукција звучности. Та редукција повлачи за собом – губљење сугласника (градᵀ).

Према овоме свему у овом правцу се може констатовати двојака редукција: 1) редукција полугласника на крају речи (милост), 2) редукција експлозије завршног сугласника групе сугласничке (градᵀ).

4). Несумњиво у ову групу промена (редукције) долази замена код свих чакаваца и код већине приморaца штокаваца (можда и свих) сугласника *м* сугласником *н*. Пред таквим *п* јавља се често назалиран самогласник, а катkада имамо место *-от̄* – *ǫ*, *-ет̄* – *ę* – само назални *вокал*. Наприм. ја сам забележио у дијалектима Хрватског Приморја; *држ̄ин* (= држим), šćāpǫ́n (= šćāpóm) итд.; а тако исто и *нǭжę́* (= ножем), poj̨i̯ (= pojim) итд. Овога појава има и код некојих муслимана (напр. у Подгорици или погдегде у Босни). Интересантно је да се у неким дијалектима, напр. у Дубровнику, уснени назал поново уноси у речи према паралелној употреби у облицима где уснени носни сугласник није на крају слога или на крају речи: *дим* – м. *дин*, према *дима, -му* и сл.; *Рим, плам, сам, лаком, пиштом* итд. према *Рима, Риму, плама, сама, самог̄а, лакома, пиштома* и толиким другим облицима у којима се находи неизмењени сугласник.

Овај се појав находи у споменицима, нарочито чакавским, од XVI века.

Р.

УМЕТАЊЕ СУГЛАСНИКА

1. У школској граматици се под овим називом разумеју појави врло различне врсте, и оно што претставља гласовну особину језика, и морфолошку, и оно што смо добили из најстаријих епоха нашега језика и што се данас јавља у њему. Као обично досада, ми ћемо ставити сваки појав ове врсте на његово право место.

а) Код неких глагола „умеће се“ *н* које каткада постаје стални саставни део њихов, а који је само случајни елеменат: *унȉћи* напр. и *уȉћи* или *снȉмат̄и* (исп. узимати); код именице *ȳг̄ао* имамо и *нȳг̄ао* и сл. Ово *н* је врло старо и находи се још у једној групи облика који на први поглед изгледају као да никакве везе са њим немају. То је *н* (које гласи, везано са ј, – њ) у *њег̄а, њему, њих, њим* итд., јер је првобитно та заменица гласила *јега, *јему, *јих, *јим као што показује и данас заменица за женски род *јој, ју је* (од старог генитива) и паралелна пуна форма *њој, њу, ње*.

То су појави морфолошке природе (добивени на тај начин што су предлози *въ* у *съ* имали некад на крају *н*, дакле **вън* и **сън*, па су у вези са глаголима давали *вън-ит̄и – вънит̄и* у ст. сл., а у нашем језику *унит̄и; сън-имат̄и – снимат̄и* и сл. (исп. у старом језику *сж- сѣдь* где је *сън* пред сугл. дало *сж*). Код анафорске заменице имали смо *сън – јимь > сн̂им, вън-јег̄о > вънег̄о*. Када су са овим предлозима употребљавани облици са *н̂-*, они су се почели употребљавати и уз друге предлоге који нису имали *-н* (напр. *от̄ег̄о* и сл.). Руски је језик сачувао старе односе, напр. *ег̄о дом* („јево“, његова кућа), али *уег̄о дом* („у њега је кућа“, тј. он има кућу).

б) Али ти појави могу бити и гласовне природе. Када гласови типа *о* или *у* стоје испред или иза других вокала (*а, е* и др.), може се између *о* и *у* и тих вокала развити прелазни глас какав који даје обично *u̯* = в. Ми смо већ говорили о *уво, сув, дувати* итд. Овамо долази например *блȁвор* (рум. baláur – *блаор*), *увјест̄и* м. ујести, *увиједат̄и, озловиједит̄и* од *озлоиједит̄и* у говорима итд. Или иза *и* развија се *i̯* = *ј*, напр.: *Михо – Мио – Мијо, Михат̄ – Мијат̄* итд.

То исто вреди и за предлоге који се находе пред именицама: у Вораховици = у Орах- Сп. III, 1, у Ворашахь = у Ора- ib. 12 итд; или: иıако (= и ако) M. S. 33 (bis), иѣко ib. 44, 45 итд.

У засебним речима (као што смо видели код сугл. *в*) ти сугласници остају, исп. напр. *руковет̄* м. *рукоjет̄*, а после ишчезава *ј – рукоет̄* и даље *руковет̄* (rukoȩt) (исп. ст. слов. рѫкъсѣть).

в) Између сугласника *с* и *р* или *з и р, ж и р*, па каткада и *ж* и *л*, умеће се *т̄* или *д*: у *стр̄уја*, исп. ст. инд. *srávati „тече“*; *сест̄ра*, исп. лит. *sesers*, нем. *Schwester*; у *мездра, ноздри* и сл. речима имамо уметање прасловенско, међутим у *ждрѣбе, ждрѣло, прождрѣт̄и прождрем, прождерем, ждерем, разрѣшит̄и – раздрѣшит̄и* и од овога прост глагол *дрѣшит̄и* (исп. *обискат̄и: бискат̄и*) и сл. У дијалектима има тих појава још више: напр. у Боци: *здрака, заздрет̄и, здрео, ждрак, ждрака* у Ц. Г. *ждȁвјеб* и сл.

У свима овим случајевима има пресек струјења ваздуха почетком изговора потоњег гласа – што даје утисак звука *т̄* или *д*, пошто су сви поменути гласови дентални (*с, з, ш, ж*).

С.

МЕТАТЕЗА

1. Почива на психолошким основима: да се неки глас будући присутан у свести, раније изговори него што би требало према основној гласовној слици дотичне речи. То особито често бива када је код некога мало нарочито психичко стање (кад смо у афекту, недовољно пажљиви и сл.). Отуда обичне грешке у овом смислу и када смо заморени, слаби или расејани.

Она се може извршити код гласова који су у непосредном додиру (метатеза једног слога) или код гласова различних слогова.

2. Узећемо примера непосредног додира гласова: *стакло, цкло, цакло; Стака – Цака, Стана – Цана, цволика – стволика;*

вех > вегъ – вегъ; обвешшати > обвешшаши; лишше > лишше, мжирши, жмирши, мжул (modiolus) > *жмул, жмуо, лжица > жлица; пукша* (Bükse) > *пушка;*

пладноваши > пландоваши, гъе – дъе – ге; кто – шко;

всега > свега (затим: *сав*); у диј. *нашве > навше, седло > селдо, авлашан* и *алвашан;*

бајрак и *барјак; бајрам* и *барјам; ладјица* у Хрв. Крај. – *лајдица* и сл.;

овъе – воъе; онъе – ноъе.

3. Метатезе у различним слоговима има такође, нарочито у дијалектима нашим. Ја ћу навести тек понешто (исп. у глави о *в жрвањ* и сл. прим.): *левши: вљеши, могила – гомила, куцаши – цукаши, печиши се – чепиши се, цршало – шрцало, налијеш* (тал. nappello), *капрал – каплар* (corporal), *караула – калаура* (karavul), *кочања – чокањ, њушка – шуњка, њушиши – шуњаши се, манасшир – намасшир, бунар – буран, коприва – покрива* итд.

Т.

ДИСИМИЛАЦИЈА

1. Разједначавање се може вршити и у истим и у различним слоговима у различном правцу. Најобичнији је случај дисимилације када се два сугласника истога начина образовања једнога слога или непосреднога додира разједначе тако да само један од њих остане са старим начином изговора, а други прелази у сродни глас без специфичнога начина изговора који остаје код првога гласа. Видели смо како *Мнеци* (од *Внеци*) даје *Млеци, многи – млоги, мниши, млиши, најамник – најамлик, димњак – димљак, помња – помља, сумња – сумља, – мњах – мљах* итд. у народним говорима *Л* (љ) се образује на истом месту у устима где и *н* (њ), само није носно. То исто вреди и за *м* у речима *гумно – гувно, Думно – Дувно, обрамница – обравница, тамна – тавна, ломна – ловна, тамница – тавница* итд. *В* се образује на истом месту где и *м*, само нема носне артикулације. Према томе ово је појав супротан прелазу *в* у *м* у дијалекатском: *дамно* м. *давно, ждрмњи* м. *жрвњи, димно* м. *дивно* итд.

2. Много је чешћи појав ове врсте у нашем језику у различним слоговима, на извесном растојању. Нарочито се то находи у страним речима: *фланер* – м. *фланел, Глиѓорије* – м. *Гриѓорије, поклисар* – м. *покрисар* (ἀποκρισιάριον), *саландар* исп. σαραντάριος, *бенберин* поред *берберин*; затим: *зламење* од *знамење, подлимача* м. *поднимача, жуванце* м. *жуманце.*

Овамо долазе и појави као: *неимар* исп. турско *mimar*, *наком* исп. *након* (ако овде немамо морфолошки појав, исп. *истом, нетом* и сл.).

Нарочите врсте случај имамо у *слобода* м. *свобода*, где се врши дисимилација двају уснених сугласника.

3. Али најчешћи је и најобичнији случај дисимилације када се од два једнака или слична сугласника у два оближња или два удаљенија слога један избаци.

Напр. *обеушиши* м. *обезушиши* (*з* и *ш*), *оавијесшиши* м. *обавијесшиши* (*б* и *в*); *црешња* (или *чрѣшња) даје *трешња* на тај начин што се *с* из *ц* (тс) подвргава дисимилацији према потоњем *ш; двадесш, дванадесш* старог језика и сл. дају *двадесш, дванаесш* (у споменицима се сачувало, као што смо напред видели, и *два на десеше* и *два на десше* и сл.).

Овамо долази и велика група имена типа *Берисав, Богосав, Милосав, Радисав, Вукосав, Љубисав* – са променом *-слав* у *-сав*. Проф. Маретић (Gram. 108–109) позива се овде на језик Даничићев у којем обично находи *Радислав, Владислав, Свешослав* итд., а у придева *Радосављева, Владисављева, Ниносављева, Миросављева* итд. Из тога Маретић изводи закључак да је у ових имена *л* дисимилаторним процесом изгубљено првобитно у присвојних придева где се оно јављало на кратком растојању од *љ*. Одатле би се губљење *л* распростро на проста имена. Да је то тачно, показује нам и наш стари језик. У споменицима од XI – XV века (в. Даничићев Рјечник из књижевних старина), напр. поред имена *Радослав* находи и име *Радосав* у истом односу, док је код придева обично *Радо-саль* (ч. Радосаљ) и код презимена *Радосаљић*.

Међу појаве ове врсте долази и губљење *л* у *благослов – благосов, благослиљаши > благосивљаши* које је, после испадања *в*, дало *благосиљаши*; да ли можда и овај глагол сам није утицао на губљење *л* у *благослов* – тешко је рећи; али је несумњиво да се поред *благосиљаши* употребљава и *благослов*, што и показује да у њему испадање *л* не мора бити изворно. Овамо иде и *човек*. Ова реч је до XV в. гласила *чловек*; од тога времена и у штокавском и у чакавским говорима имамо *човек* (човјек, човик), док се код кајкаваца и даље употребљава *človek*. Овде би била дисимилација по акустичком утиску: *л* и *в* имају у себи нешто од тембра звука *у*, и то је, изгеда, било довољно, па да се дисимилација изврши. Али ипак тешкоћа објашњења овог појава остаје и даље. Док се овде врши дисимилација *л* и *в*, дотле се у другим случајевима не врши: *слава, слово* итд. зато и поред објашњења које дајемо, мислим да су нова испитивања у овом правцу потребна.

Овамо долази и *како = као* и под његовим утицајем у Ц. Г. *прео* м. *преко*.

4. У појаве ове врсте долази и избацивање целога слога када је он потпуно једнак са слогом до њега. Напр. *бременоша* м. *бременоноша, законоша* м. *закононоша, иконосац – икононосац, Танкокоса – Танкоса, часословац – часловац*; у реченици: *он је видео = он је је видео*. Под утицајем тога изоставља се *је* и испред *се – он је се вратио: он се вратио*, али је могућно и гласовно објашњење: *он се је... = он се...*

Пропуштање сугласника има и друге природе: напр. *гледам* м. *гледам, глај – гледај, грем* м. *гредем* и сл.; то долази од пасивне артикулације која се јавља

у народним говорима. Под утицајем глагола *дати* који има правилно у 3-ем плур. *даду* направљено је *дадем* поред *дам, имадем* поред *имам* и сл. Ово је повукло и *ѓрем – ѓредем.*

Ћ.

САЖИМАЊЕ

1) Може бити двојако; сугласничко, када се од два засебна звука створи сливен, сложен звук: *ч* од *-тши-*, *ц* од *-тс-*, *ç* од *-дз-*, *џ* – од *дж*. О тим смо појавима говорили, исп. *чтета – тштета, коцка – котска, увецбати – увежбати* и сл.

2) То је обичније код вокала.

Обично се сажимање врши према другом вокалу. Дакле мора се претпоставити и извесне врсте једначења које је претходило сажимању: *ѝдјас: ѝас, зѝјец – зец, ѝдсао – ѝдсо, вѐсео – вѐсо, мдѓао – мдѓо, кѐао – кѐ* и сл. Има случајева где има и само сажимање: *сдкѐ, сѐ, вѐ* итд. од сокоо < < сокол итд.

Према томе разумљиво је и *цетнѐст = -аест, шѐснѐст – -аест, ѐмо – двамо, свѐкāко – свѐкојāко* и сл. Одавде излази да би *мѐга, твéга* и сл. у дубров. дијалекту било фонетско, а *мдѓа, твдѓа* и сл., исто онако као и *дѐбрдѓа, дѐбрдму* итд., било добивено према *тдга, тому* и сл. Исп. и *двојеѓа – двоѓа* под утицајем *двоје* и сл.

Исп. још сажимање *ии – кȕтица < кутијица* итд.; у чак. дијал. *bát = bojȁt, stát = sojȁt, gospá = gospoja, vôko = va oko* и сл. С друге стране: *vátok, sêt, sêl, vêt, prolét* итд., наше *нећу, нећеш (= не оћу < не хоћу)* итд. у којима је боју контрахованоме вокалу дао етимолошки најважнији *слоѓ* који се и изван дане везе употребљава: *va otok: va, sȅjat, sȅjal, vȅjat, prolejȁt*. У не хоћу и сл. *х* је врло рано изгубљено под утицајем *не јесам = нѣсам.*

О *нећу* в. моју расправу: А. Белић, О постанку српскохрватских глаголских облика *нећу, ћу* и сличних, Глас САН CXII 1–18.

3) Сем сажимања које је извршено на терену нашега језика има и старијега, прасловенског. Овамо долазе случајеви као *нѣсам = *не есмь, нѣма* – (не има) и сл., затим, веровати, *ā* у *чȗвāше – чувáˈеше* и сл. О том ћемо опширније говорити у одељку о глаголима.

У.

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ГЛАСОВИМА

1. Сугласник *ç* (дз) сматра се да је у нашем језику ишчезао прешавши у *з*, али то није тачно. У староштокавском дијалекту он живи у пуној употреби и прелази преко граница старе употребе. Имамо га не само у *çвезда* (исп. цвет) и сл. него и *çид, çвоно* итд. Од других дијалеката оно је најчешће у дубровачком: *çора, јеçеро, çет, çова, çијехат, пронçор, миçерија, спенça*; у црногорском: *çипа, çора, çид* итд. Како се оно находи већином у страним речима, могло би се претпоставити да је овде страног порекла и да је дошло преко туђица (напр.

из стародалматинског у којем се употребљавало); међутим у староштокавском ја мислим да оно претставља продужење старих односа старога *ç* које се добивало у прасловенском од *ѓ* испред *ѣ* и *и* = *ç* (*dz*); то је вредело за *ѓ* и када се и иза њега находило *в – çвѣзда* (исп. пољско gwiazda).

2. У знатноме броју речи *с* пред сугласником нарочито *к* и *т* изговара се као *ш: сврака – шврака, скроб – шкроб, строка – штрока, стан – штан, шкриња – скриња, штрцаљка – стрцаљка, шмукнути – смукнути, шкрб – скрб*, исп. још: *шклоцати, шкрок, шкропити* (такође: *клоцати, крочити, кропити); оштрити, оштар* (исп. у југозападним дијалектима *остар*, старошток. **острити* итд.

Вероватно су различни узроци овога појава: 1) у страним речима, 2) усвајање страног изговора ових сугласника, исп. и *жглоб, ждрака* у Ц. Г.; 3) напоредна употреба *с* и *ш* (наравно у различним функцијама) уз *т: пустити, пуштати, пуштен, крстити, крштавати* и сл. Тако ја објашњавам у *остригти – оштрен, наоштравати* и сл., а после и у *оштар*.

3. Што се код неких прилога јавља покретно *к, н* и *м*, напр.: *даклем – дакле, докле-н,* -м, *дотле* -м, -н, *покле-м, посли-м, тере-м, веће-м, послије-н, отоле-н, овде-к, -ка, ондек* и сл. – није га тешко објаснити, бар у већини прилика, речцама -н, -на, -к, -ка, које су некад нешто значиле као појачање речце али су у току времена изгубиле право значење. Сугл. *м* може бити и морфолошког порекла: *истом* од *исто, нетом* исп. *нето* (под утицајем прилога *ѓредом, крадом* и сл.).

4. Гласови у страним речима.

Познато је да се језици у изговору истих гласова не слажу: отуда долази да један глас (вокал или сугласник) у једном језику има гласове који му друкчије одговарају у другом. Остављајући ово питање детаљним истраживањима, ја ћу дати овде само неке напомене.

а) *а* кратко различних страних језика даје *о* у нашем језику. То је стара традиција. Свако *ă* у прасловенскоме језику постајало је *о*. Свако ă туђега порекла звучало је уху нашег народа као *ȁ* (о): босиљак – basilicum, јастог – ἀσταχός, *коледа* – лат. calendae, *конао* – тал. canale, *конопље* – κάνναβις, коситер – κασσίτερος, коризма – лат. quaresima, молер – Mahler итд.

б) *е* у завршном слогу испред *р* и *л* изговара се као *о*: мајстор – Meister, логор – Lager, обор – ober, фратор – frater, шафољ – *Schaffel*.

в) *і* или ï (v) дају у нашем језику отворените гласове: *колеж* – calix, *чемпрес* – cypressus, *комесар* – Kommissär, *Полексија* – Πολυξένη, *Алемпије* – ’Αλυπιος и сл.

г) Туђе *о* у речима даје затворенији звук, звук *у*, што би показивало да је наше *о* глас отворенији.

Напр. Антун – Antonius, друм – δρόμος, Француз – Francose, подрум – ὑπόδρομος, бандунати дић. – abbandonare, дуња – κυδώνιον, каруце – carrozze, кухати – kochen, нурија – ἐνορία, путир – ποτήριον, рузмарин – rosmarinus итд.

д) *у* имамо такође који пут и од *й* (υ), од гласа који наш језик не зна: *ћирилица* – Κύριλλος, *панаћур* – πανήγυρις, *Јеђупка* – Jeđupat (Египат) и сл.

ђ) Од *е* имамо каткада и *а*: касарна – Kaserne.

е) Видели смо да од *е* народном етимологијом (везивање са другим коренима) бива ѣ: Стје̏пан – Στέφανος, *лијер* – λείριον, *налијеп* – nappello, *лијевча* – l cs,. Овамо долазе и речи као *колијер, пӯтијер* и сл. у дубровачком говору и сл.

ж) Код сугласника: *чавао*, chiavo, *очали*, occhiali, *рачун* – razione, *пуч* – pozzo и сл.; затим *ћелија* – κελλίον, *ћесар* – καισαρ (у мак. ј.), ђакон – διάκονος, ђа̏во – διάβολος и сл.; Мађар према турском Madžar и Мађар према мађарском – Magyar и сл. Поучни су примери *цебра̄ти, цебрак* од словачког žebrati, žebrak, *цак* од мађ. szák, нем. Sack и сл. Употреба самосталног *џ* (хоџа, џамија и сл.) и оснива се на позајмицама, исто онако као и *ф* (фес, фрајла, фишек итд.), о којима смо говорили. Такво је у извесним случајевима и ς (исп. и чкола м. школа и сл.).

а) У страним речима пред денталним и лабијалним сугласницима умеће се врло често *н* или *м* у нашем језику: чемпрес – cypressus, Алемпије – Ἀλυπιος, амбис – ἄβυσσος, тамбор – табор, арантос (у Рисну) ἀρᾶτός, комендија – комедија, Мелентије – Μελέτιος, Доментијан – Δομετιανός итд.

У њима имамо утицаје најразличније врсте: народну етимологију, наслањање на друге сличне речи итд.

АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ

1) Значај српскога језика необично је велики за испитивање не само свих словенских језика него и за испитивање свих индоевропских језика уопште. Јер је српскохрватски језик верније него иједан други индоевропски језик сачувао акценат дубоке старине. Када се ти остаци старе акценатске системе попуне оним што се сачувало или у словенским или несловенским језицима (нарочито балтиским) индоевропске групе језика, тада добијамо готово потпуну претставу о акценатским односима у прасловенском језику.

Систем прасловенске акцентуације једини нам може протумачити велики број појава наше савремене акценатске системе, појава које на сваком кораку наилазимо. Јер као и у осталим деловима склопа нашега језика тако и у акцентуацији највећи део појава наслеђе је прошлости; само релативно мали део пада на савремени развитак нашег језика.

Сем тога, разматрање унутрашње стране наших акцената даће нам могућности да разумемо и акценат савременог књижевног језика – и да његову чистоту негујемо. Јер тек онда када свако од нас, појединце, пореди однос свога акцента, акцента којим он говори, према књижевном акценту, моћи ће добро савладати акценат књижевног језика.

Тако напр. акценат београдских књижевних кругова или београдске интелигенције претставља стална отступања од нашег књижевног акцента. 1) У београдској акцентуацији скраћују се обично дужине за наглашеним слогом напр.: *ви̏дӣш* и *ви̏дӣш, ру́ка* : *ру̑ку* : за̀руку м. за̀ руку и сл.; 2) Акценат ˋ у двосложним речима са крајњим кратким слогом прелази у ˊ напр. *жѐна* м. *жѐна, дȕка̄т* м. *дȕка̄т, сѐло* м. *сѐло* и сл. Иначе се (сем мањих отступања, напр. сем употребе кановачког *Бо́жић* и *Бджић* и сл.) употребљавају четири књижевна акцента. Тако се за сваки наш крај може с тачношћу одредити: шта претставља нова акцентуација и када се она сведе, према њеним принципима, на сталан акценатски однос према нашој књижевној акцентуацији, – онда се у свему осталом акцентуација нашег књижевног језика мора слагати са остатком те акцентуације.

2) Код акцента треба разликовати: а) *акценат̄ засебних речи* и б) *реченични акценат̄*. Акцентован слог (носилац акцента) у нашем је језику онај на којем је ритмички највећа снага; акценат реченичних делова је ритмички однос фонетски повезаних делова реченице у групе речи или слогова и, на послетку, реченични је акценат онај који се у односу према свима деловима реченице највише истиче и којим се одређује акценатска узајамност свих делова

реченице. Ми ћемо овде говорити само о првом, остављајући све друго за друге одељке ових предавања (ред речи у реченици и сл.)

У засебним речима интонацијом називамо цело акценатско кретање у њиховим границама: однос различних страна у самом акценту (експираторне и музичке стране), однос различних слогова итд. Сем интонације разликујемо још акценат и квантитет. Квантитетом називамо дужине краткоће слогова изван акцентованог слога.

У акцентованом слогу разликујемо три стране: његову јачину, која може расти, расти и опадати, опадати итд. у границама истог слога, његову висину, тј. растење или опадање акцента по висини тона и његову дужину или краткоћу (однос по трајању међу акцентима). Јачина или снага акцента назива се и експираторном страном акцента, висина се назива његовом музичком страном.

Музичка и експираторна страна акцената се данас одређује и различитим апаратима на које се преноси вибрирање ваздушних таласа при изговору дотичних акцената. Али засада се још увек најтачније карактеристике њихове могу дати на основу њиховог утиска на наше ухо. Јер поред тона (његове висине и низине) има још једна страна која је у овом случају врло важна: то је физиолошко осећање веће или мање снаге употребљене у различним деловима акцентованог слога које знатно исправља све грешке које се могу јавити код апарата (било да се они стављају у уста, било да се на ваљку обележава величина и смена ваздушних таласања).

3) Наш акценат садржи у себи особине које је добио у прасловенској епоси свога развитка, затим има особина које су се развиле у јужнословенској епоси његова развитка и које су заједничке и словеначком и српскохрватском језику; али за нас су особито важни они појави који су се развили на његову земљишту.

У своме излагању ја ћу ићи овим путем: даћу главне системе српскохрватске акцентуације и гласовну анализу свих њихових акцената. Када то учинимо, свести ћемо све наше акценатске системе на најстарију и полазећи даље од најстарије кретаћемо се ка старијим епохама њеним. Тако идући утврдићемо главне акценатске појаве прасловенског језика. Када одредимо промене које је претрпела прасловенска система у самом прасловенском језику, задржаћемо се и на главним променама које су је довеле до стања у данашњем нашем језику.

4) Али претходно морам дати неколико напомена из литературе предмета. Вук Караџић је у своме речнику од 1818 године имао свега три акцента: два кратка акцента ◟ и ◝ бележио је само у речима које су у свему једнаке сем у акценту (на пр. *бȁцати* (бости) и *бàцати* (јетер), јȁрица (јарац) и јàрица (пшеница) итд.; тако је имао ◝ ◠ и ◜. У његовом речнику је провео (1852) потпуну систему од четири акцента. Ђура Даничић, који је у више својих студија најбоље досада показао промене акцената у нашем језику (последњи пут прештампано у издањима Српске академије под називом Српски акценти, 1925). Наша савремена акцентуација ту је добила своје најбоље фиксирање.

За старију штокавску акцентуацију од значаја је дело проф. Решетара: Die serbocroatische Betonung südwestlicher Mundarten (1900) где су углавноме обухваћени говори Црне Горе, Боке и Дубровника; о осталим системама види код

Белића, Диалектологическая карта сербского языка (1905) и Акценатске студије, 1914.

За најстарију штокавску акцентуацију види Дијалекте источне и јужне Србије, А. Белић (Београд, 1905–6).

За чакавски дијалекат дао је први пут тачно бележење акцената А. Мажуранић у Slovnici Hrvatskoj (1859, Загреб); али је његов материјал недовољан. Добар се материјал може наћи у овом правцу тек у студијама новога времена: за Хрватско Приморје у Замѣтки по чакавскимъ говорамь, (Петроград, 1910) и за славонске говоре код Ившића (Rad 187).

За фонетско-физиолошку страну акцената од значаја су M. Šuñica (Шуњића) „De ratione desingendi vite quaslibet voces articulatas seu de vera orthographia cum necessariis elementis alphabeti universalis. Viennae 1853. Овде је дата, у главноме добро, општа слика наших акцената, која је у фонетско физиолошком правцу допуњена и усавршена тек у новије време. Тај опис потпуно модерно је израдио тек L. Masing у делу које је изазвало, у своје време, велику дискусију: Die Hauptformen des serb-chroat. Akzente (Петроград, 1876) исп. критику Љуб. Ковачевића у (Archiv für slav. Philologie III 685 и д.). Са друге тачке гледишта (експерименталне) дао је схему наших акцената R. Gauthiot у Etude sur les intonations serbes (у Mémoire de la Société de Linguistique XI 336), која је врло интресантна, али која такође не претставља још најбоље што се у овом правцу може дати.

Напослетку да поменем студије о историској страни нашег акцента: проф. А. Лескин, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den Slavischen Sprachen (I 1885; II 1893, III 1899), академика А. Шахматова: Къ исторіи сербско-хрватских ударенїй (1888), Јурій Крижаничь „О сербскохорв. ударении у Извеѣстія Петроградске Акад. Наука III, св. I.

1) На терену српскохрватскога језика (у смислу лингвистичком) имамо, по акценатском квантитету четири акценатске системе:

а) Новију акцентуацију новоштокавских говора од четири акцента, ◟ ◝ ◠ ◜, кратког низлазног ◟ и дугог низлазног ◠ и кратког узлазног ◝ и дугог узлазног ◜. Ако се то по који пут понеки од ових акцената и недовољно типично изговара, ипак они су овој акцентуацији познати увек у четири облика своја. Ова се акцентуација находи у шумадиско-сремском говору, херцеговачком и новијем западном.

б) Старију акцентуацију новоштокавских говора од два акцента ◟ и ◠, оба низлазна. Дешава се у овој акцентуацији да се у ограниченом броју случајева и под нарочитим погодбама јави и ◜; али то није особито карактеристична црта ◝ се никада овде не јавља. Ова се акцентуација находи у косовско-ресавском говору, у зетском, и у старијем западном. Каткада се оваква акцентуација јавља и у чакавским говорима (који не чувају добро своју стару акцентуацију).

в) У чакавску стару акцентуацију од три акцента ◟ ◠ и чак. ȇ. Чакавски узлазни акценат ȇ разликује се знатно по изговору, а тако исто и по пореклу, од штокавског ◜; зато овај чакавски акут ми и бележимо засебним знаком, и ако се он обично у научним делима бележи знацима ◜ или каткада и ∼. У некима се чакавским дијалектима чакавски акут (ȇ) замењује низлазним акцентом ◠; тада се чакавска акцентуација ничим не разликује од старије но-

воштокавске. Таква се акцентуација находи најчешће у југоисточним чак. говорима (у Далмацији).

1) Акцентуацију староштокавских и средњештокавских говора од једног акцента који је најбоље бележити усправном цртицом ˈ. Тај акценат, стојећи каткада на местима старије новоштокавске акцентуације а каткада добијајући нарочито место према одређеним ритмичким правилима, има извесне нијансе, али увек принципски претставља један акценат у дотичном говору.

2) Када се испореде акценти свих система, лако се долази до уверења да су ˋ и ◠, углавноме, свугде исти; према томе имаћемо да дамо физиономију – фонетску карактеристику свега шест акцената:

ˋ ◠ ˊ ◡ ˆ и ˈ

Сви остали акценти наши (у споредним слоговима, у различним дијалектима) претстављају мање или веће модификације ових акцената.

3) Према одређивању природе наших акцената ја ћу се задржати на претстављању њену *Мазинга* и Gauthiot. То ћу учинити ради тога да бих показао и начин како се та испитивања врше. Мазинг је најистакнутији претставник музичкога претстављања наших акцената. Gauthiot је дао резултате „објективног бележења", помоћу апарата. Најзад у моме претстављању имаћемо поређења добијакошњих резултата тих испитивања и исправљање њихово на основу мојих посматрања.
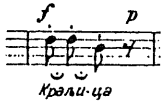
Б.

ОПИС АКЦЕНАТА

1) Пре свега нам се ваља задржати на опису наших акцената у Мазинга. Његово су мишљење многи оспоравали, али ипак оно остаје као врло карактеристично и садржи у себи схватање целе групе испитивача нашега језика.

Мазинг је имао објекте из Жаркова (околина Београда) и Мркопоља, места у јужној Хрватској. Његова се посматрања на њима само узајамно попуњавају.

На основу жарковачког изговора он је дао овакву схему:
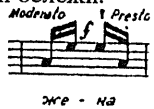

= крàљица

На основу мркопољског изговора он бележи:
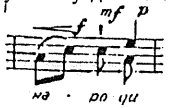

= говòрити

= жèна или же < ĕnă а

Из овога излази да је по његову мишљењу акценат „кратки узлазни" двосложан; да у првоме слогу он музички расте (до квинте), а у другом да се спушта са те висине. Оба слога имају подједнаку снагу у тренутку свога највишег тонског момента; када су речи двосложне (жèна), тада други део овог двосложног акцента има на себи јак удар (иктус), значи да је он претежнији од првог слога.

Исту такву двосложност он находи и код дугог узлазног акцента:

= народи (у жарковачком изговору)

(у мркопољском изговору)

Обележавајући • (тачком) удар, ❩ (луком од лева на десно) глас који се музички пење, ❨ (луком од десна на лево) звук који се спушта, ◡ (доњим полукругом једнога кружића) кратак слог, а ‒ (хоризонталном цртом) дужину он графички овако претставља поменута два акцента:

ˋ = ◡ ◡ или ❩ ❨ или ❩ ❨ (жена)

ˊ = ◡ ◡ или ❩ ❨ или ❩ ❨ (рука)

Код кратког низлазног и код дугог низлазног има по Мазингу врло просте и лако разумљиве типове.

а) ˋ : *dȉm, klȉn, drȁm*

ˋ он се осећа као моментан, врло кратак удар (иктус), после којега глас толико пада, да се последњи сугласник находи у дубоком слабом тону.

б) ◠ : drûg тј. drŭ$_{ug}$, дакле, прво врло висок тон који се одједном спушта. То исто вреди у за вишесложне речи.

По Мазингу, дакле, имамо две врсте акцената у савременом језику:

1) двосложне акценте (кратки и дуги), којих по томе и не може бити у једносложним речима, то је ˋ и ˊ. Код њих је удар или подједнак у оба слога или је у почетним моментима другога слога јачи него у првом.

2) Једносложне акценте, који могу стајати и у једносложним речима, кратки (ˆ) и дуги (◠). Ти низлазни акценти једнаки су, по Мазингу, са другим компонентом узлазних акцената.

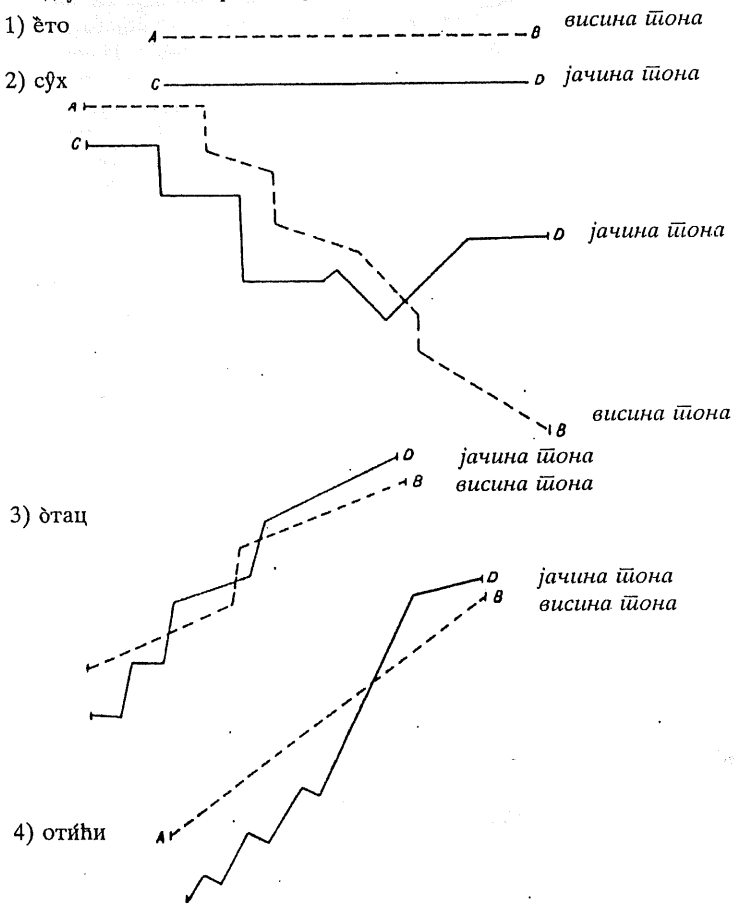
Остављајући на страну све оно што је споредно у Мазинговој теорији, задржаћемо се пре свега на његовој двосложности ˋ и ˊ Већ одмах после појаве своје изазвала је књига Мазингова критику Љуб. Ковачевића (Archiv Јагићев III књ.). Он је на основу свога изговора, а уз припомоћ музичара Мокрањца и д-р В. Бакића, доказивао: да нема двосложности у нашим агцентима ˋ и ˊ, већ да је наглашени слог и највиши и најјачи у нашем језику, сви остали да су слабији. Другим речима, да у нашем језику нема двосложних акцената.

Овакав суд Ковачевићев несумњиво је тачан за његов лични акценат, јер такви су заиста акценти ˋ и ˊ онога краја одакле је Ковачевић; али међу нашим различним крајевима има и разлике у акцентима. Мазинг је за наш језик туђин и он је дао врло танану слику спољашње стране наших акцената. Али има нешто што се не може дати никаквим справама и никаквим описима туђега изговора, што се мора осетити у нашим акцентима. То је оно што Мазинг назива ударом, а што ми називамо снагом или експираторном снагом акцента. Та снага је у самом акценту тако малена и тако танана, да се она може само осетити. У *жèна, крàљица, нáрод, дȍмови* и слично та је снага увек на наглашеном слогу у нашим дијалектима са потпуним развитком наше савремене акцентуације. Мазинг је имао објекте из таквих крајева, и према томе у *томе*

његова опажања нису тачна. Истина је да има крајева где се део удара још задржао на последњем слогу, али то су крајеви у којима се тек сада врши превлачење акцента. Колико год сам имао могућности да посматрам наш акценат, то сам могао констатовати. Али Мазинг у нечем има ипак право. У музичком или тонском правцу он је тачно опазио да је врло често слог са акцентом по висини тона исти или каткада и виши од наглашеног слога. Иначе кретање акцента у унутрашњости слога – углавном је тачно претстављено.

2) Код Gauthiot (M.S.L* XI, 336 и др., Etudes sur les intonations serbes) имамо потпуно разликовање у току целог трајања акценатског, експираторне и музичке стране акцената, тј. њихове јачине и њихове висине.

Он даје ове схеме кретања једног и другог момента:

* Mémoire de la Société de Linguistique

За већи део ових схема не може се рећи да је нетачан, већ да је само сумаран и груб. 1) Акценат ◟ силно опада и чини потпуну паралелу акценту ◠ (то се одавде не види); 2) акценат ◠ је, по мом мишљењу, дан врло тачно; 3) експираторна страна није тачна, као што се види у *4*, где она такође није у потпуности тачна, јер она опада од половине акцента, а не само на његову крају. Али ◟ се каштo нетипично изговара, тако да у овом правцу бележење Gauthiot-а не мора бити сасвим нетачно.

3) Већ се из онога што сам досада рекао може видети права фонетско-физиолошка природа четири акцента књижевног језика.

а)◝ и ◞ имају тонску (музичку) страну која стално расте: *сѐло, дȗжава, жѐна, планѝна, водѐница* и слично претстављају акценат кратки који стално тонски расте дакле $_{а}\diagup^{б}$, међутим његова снага, јачина опада пре завршетка наглашеног слога, дакле $_{в}\diagup\!\!\diagup^{г}$ или $_{в}\diagup\!\!\diagdown_{г}$. То исто вреди и за ◞, само са том разликом што је ◞ дуг, па зато и растење тона и растење и опадање снаге бива у већим размерама. Напр. у *рȗка, најйсати, повра́ти, прѐпорȗчити* итд., увек имамо:

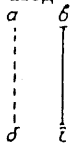

Ово опадање експирације ових двају наших акцената тако је типично да чини карактерну страну (недовољно запажену) ових наших акцената. Оно и чини да се ја никако не могу сложити са мишљењем о његовој двосложности. Главна страна акцента јесте његов експираторни удар; он је у нашем језику сав на слогу под ◝ и ◞.

Приметио сам већ да висина тона до које се долази у наглашеном слогу може остати и у првом делу потоњег слога; али одмах затим она (музичка страна) у том слогу опада. Тај други слог може бити каткада у почетку и виши од првог; али снага акцентска увек је усретсређена на првом слогу. ◝ и ◞ у двосложним су речима дужи него у вишесложним; напр. у *сѐло* је дужи него у *сѐлити се* у *рȗка* је ◞ дужи него у *рȗчати*. Отуда је дошло да ◝ у неким крајевима у двосложним речима прелази у ◞, напр. у шумадиском говору *сѐло* = *сѐло, дȗкат* = *дȗкат, о̀тац* = *дтац*. То исто запажамо и у дубровачком говору (*жѐна, сѐстра* итд.) и у околним говорима. Ови се акценти довољно типично изговарају у нашем народу. Истина је да код ◝ може растење тона бити скраћено (од квинте на терцу или на два тона), али га увек има.

б) ◟ и ◠ (кратки низлазни и дуги низлазни акценат) претстављају такође паралелу.

Код ◟ тонска страна нагло опада, експираторна такође:

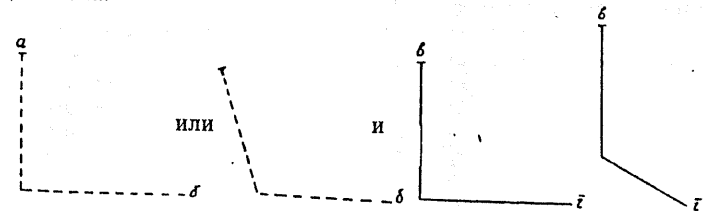
, на пр. *сла̑ва, сла̑вити, сȋнови, лȗпити* итд.

Остали су слогови толико у ниском, дубоком тону, да се наглашени слог истиче пред осталим.

Овај акценат изгледа често (у крајевима где се типично изговара, напр. у Дубровнику, у северозападној Србији, у Босни итд.) као редуциран ◠. Али има

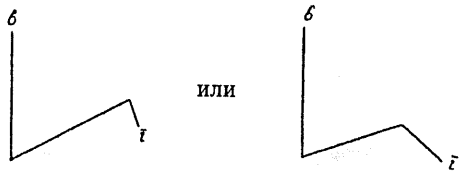
крајева где он губи своје карактеристично тонско опадање и где се једначи обичним експираторним акцентима са јаким експираторним ударом (такав је тај акценат код чакаваца, у Београду и у многим другим дијалектима нашим, напр. у косовско-ресавском итд).

Код ◠ имамо обично карактеристично спуштање гласа у два дела, првом необично јаком и брзом и другом слабом у оба правца, у правцу тона и његове снаге. Напр. *Бо̀г̄, пра̀вда, пра̀вдати се, за̀г̄рада, сла̀мка* итд. Могли бисмо га претставити са:

Због скретања у другом темпу овог акцента у извесном моменту његова трајања – он чини утисак прекинутог акцента.

Експираторна страна овога акцента може при крају трајања и бити појачана:

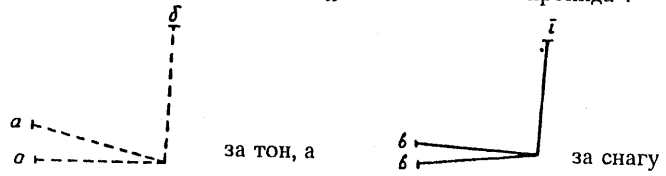
Све дужине иза акцента имају овај карактер, напр. *водѐни̏ца̄, врабо̀ца̄, гл҃ѐда̄м, чѝнов̏ник, дѐвојка* итд. Зато их је Караџић и обележавао све тим акцентом, дакле: *водѐни̏ца, врабо̀ца̂* итд. Према томе у свима овим случајевима само први знак (идући од лева на десно) претставља акценат, а сви су остали знаци за дужине које добијају у нашем језику карактер споредних акцената који опадају и у тону и експирацији.

И овај акценат може бити у нашим домаћим говорима знатно редуциран.

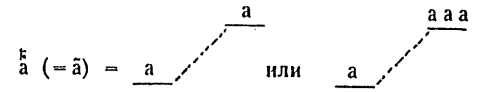
4) Два главна акцента који се налазе и у другим системима сем у савременом новоштокавском јесу ◟ и ◠; али сем њих, као што смо видели, има у чакавском дијалекту акценат који обележавамо ◟̀, а који се у науци обележава знаком ◝ или код неких ∼. То је тзв. чакавски акут. Напр. у речима: *мл̀а̏тиш, гра̀ја, копа̀ч, клоб̀у̏к, зид̀а̏р, ко̀ń* и слично.

Његова је природа сасвим друкчија него код акцента ◝. Ја сам (1910), описујући тај акценат, дао овакву схему за тон и експирацију (снагу):

„У почетку је звук уједначен или каткада и низлазан, затим постаје силно узлазан и у тренутку највишега и најјачега тона он се прекида".

Проф. Ившић, описујући сличан акценат у Славонији, дао је овакву схему:

У почетку је тон раван, једнак, затим скочи на извесну висину на којој остаје до краја.

Поменуо сам такође да у средњештокавском и староштокавском дијалекту имамо само један акценат и место ◟ и ◠, који је ниже обележен неутралним знаком ˈ, напр. *сла̀ва, Бо̀г̄, пра̀вда, удовѝца, учѝтељ, планина̀, држѝ* итд. Тај би се акценат могао назвати кратким експираторним акцентом, код којега је главно експираторни удар и који се највише приближава нетипичном ◟. И овај експираторни акценат може бити према крајевима различан (мање енергичан и више енергичан), али по суштини то је увек исти акценат, који претставља скраћивање ◠ у правцу ◟ и губљење и код ◟ његових музичких особина. Овакав је акценат већине словенских језика. Распоред употребе (место) овога акцента различно је у нашим говорима, али о томе ћемо засебно говорити.

В.

УЗАЈАМНИ ОДНОС РАЗЛИЧНИХ СРПСКОХРВАТСКИХ АКЦЕНАТСКИХ СИСТЕМА

Речено је већ да у најопштијим потезима имамо *четири* акцентуације у нашем језику.

а) Чакавска акцентуација са три акцента ◟̀ ◟ и ◠, напр. а) *bi̋č, bra̋t, ga̋d, kme̋t, sta̋rac, kra̋va kűća, ži̋ca, (kost), kősti, dűg, sla̋b, gi̋nűt, maknűt, pi̋ta̋t, potők, pa̋li̋t, divi̋ca, krali̋ca, nevѐstica.*

б) *vlâs, mêd, plôt, môst, kôst, nôć, mîsal, blâg, krîv, sêd, sîv, slân, plân, kopâš, kopâmo, omotâ.*

в) *sta̋rca (od sta̋rьca, bre̋st, trűd, pra̋vda, sla̋mka, kle̋tva, stra̋ža, slűša, dra̋gi̋, be̋li̋, bla̋gi̋, umri̋t, poče̋t, pi̋ta̋š, želi̋n, želi̋š, divőjka.*

г) Старија новоштокавска акцентуација не разликује се од првих двеју група чакавских акцената, само у трећој групи има увек место чакавског ◟̀ свој ◠, дакле:

ста̑рца, бре̑ст, тру̑д, пра̑вда, сла̑мка, кле̑тва, стража, суша, драги, бели, благи, умре̑т, поче̑т, питаш, желим, девојка, итд.

Истина је да у осталим тачкама има локалних отступања у говорима старије новоштокавске акцентуације (напр. *пи̑та̑ти* место *пи̑та̑ти, по̑то̑к: по̑то̑ка* место потòк: потòка), али се на томе ја овде нећу задржавати, остајући само на најкрупнијим линијама.

д) Новија новоштокавска акцентуација има два акцента ◟ и ◠, по којима се слаже потпуно у извесним положајима са старијом новоштокавском акцентуацијом: у свима случајевима када она има те акценте на првом слогу: не само бѝч; бра̑т, гѝнути, вла̑с, ме̑д, ко̑ст и слично, него и *сто̑а̑рца, бре̑сти, тру̑д, пра̑вда, сла̑мка, пи̑та̑ш* итд. Према томе ова акцентуација у том правцу прет-

ставља сва она отступања од чакавске акцентуације која претставља и старија новоштокавска акцентуација.

За остала два акцента имамо овај однос:

	новија новошт. акцентуација	старија новошт. акцентуација	чакавска акцентуација
◌̀	мàкнути, пòток крàљица, нèвестица пòчети, жèлиш дèвōјка	макнȕти, потòк краљȉца, невèстица почéти, желȉш девōјка	maknȕt, potòk kralĩca, nevèstica počẽt, želĩš divȍjka
◌́	пи́тати, па́лити ру́чак, све́тац	питȁти, палȉти ручȁк, светȁц	pītȁt, palĩt rūčȁk, svetȁc

Из овога се види: да ◌̀ претставља превучен акценат ◌̏ или ◌̑ на *прēтходни крáтки* слог; да ◌́ претставља превучен акценат ◌̏ (то вреди и за ◌̑) на *прēтходни дȕги* слог.

Ово показује да се новија новоштокавска акцентуација своди на старију новоштокавску акцентуацију, имајући на првом слогу ◌̏ и ◌̑ тамо где и старија новоштокавска акцентуација, а ◌̀ и ◌́ тамо где је старија новоштокавска акцентуација, за кратким и дугим слогом акцентован слог једним од његових двају акцената (акцентом ◌̏ или ◌̑).

Примери чакавског дијалекта то такође потврђују: да је место ◌̏ унапред за један слог према крају речи било старије него данашњи превучен акценат најновије новоштокавске акцентуације.

Сада нам остаје још однос чакавског ◌̏ и штокавског ◌̑: stráža: стрâжа, právda: прâвда, mlátiš: млâтиш итд. Да ли је старији чакавски акут или штокавски циркумфлекс (низлазни дуги)?

Ту нам не помаже више поређење штокавског и чакавског дијалекта, већ се ту морамо осврнути на словеначки језик, руски и друге словенске језике. Гдегод руски језик може да нам дâ поуздан материјал, он показује да је ту старина на страни чакавског дијалекта: сторóжа, молóтиш и сл.; а тако исто и словеначки: stráza, mlátis и сл. има такође акут, а не циркумфлекс; међутим словеначки језик по типу правилно разликује та два акцента.

Према овоме излази да је чакавски акут старији од овога штокавског циркумфлекса и да се према томе последњи у овом положају развио из првога, а не обрнуто.

Зато се може рећи да је најстарија штокавско-чакавска акцентуација, до које се може доћи поређењем, била од три акцента:

1. ◌̏ (кратког низлазног) који је могао стајати на свима слоговима. Види примере горе.

2. ◌̑ (дугог низлазног) који је могао стајати у то време само на првом слогу.

3. ◌́ (дуги узлазни, чакавски акут), који је могао такође стајати на свим слоговима. Види чакавске примере.

Ова се акцентуација до данас у потпуности сачувала у чакавским говорима; од штокавских говора за њу зна само један: штокавски икавски посавски или славонски говор. Али и код њега је питање, да ли се у овоме код њега не

огледа више остатак од раније његове чакавске природе него ли штокавска старина.

На нашем земљишту ова је акцентуација у току времена претрпела још двојаке измене:

а. У времену до XV века чакавски ◌́ прешао је у већини штокавских говора у нови ◌̑ који је тако, пошто је ◌́ могао стајати на свима слоговима, добио такође ту особину. На тај се начин стари штокавски ◌̑ изједначио са овим новим ◌̑, те је сада у овој епоси штокавских дијалеката ◌̑ (ма каквог порекла било) могло стајати на свима слоговима. То је старија акценатска система новоштокавских говора. Овамо спада, значи, косовско-ресавска акцентуација, зетска и акцентуација старијих босанских говора. То је штокавска акцентуација од два акцента.

б. У току XV века, у једном делу наших говора, по свој прилици у Херцеговини, извршило се померање ова два стара акцента (◌̏ и ◌̑) за један слог на почетку речи, које је дало, када је тај слог био кратак ◌̀, а кад је он био дуг ◌́. То је новија, савремена акцентуација новоштокавских дијалеката.

Питање је, како је дошло до тог померања? Зашто је *удовȉца, селȏ, пȉсати, девōјка, нēпрâвда, рȕкōм, планинȁ* и сл. дало: *удовица, сèло, пи́сати, дèвојка, нèпрāвда, рȕкōм, планúна*. Одговор је врло прост. Како су ◌̏ и ◌̑ низлазни акценти мора се претпоставити да је у pīsȁti и devōjka тон на наглашеном слогу опадао и у тонском и у експираторном правцу: *pīsȁti* и *devòjka*.

Пошто су ти акценти опадали са извесне висине, мора се претпоставити да се у тонском правцу слог који им је претходио развијао у пењању до њихове висине, дакле PĪSȁTI, DĒVȍJKA.

У старијој акцентуацији нашој и данас се могу чути такви примери. Кад се за тонским растењем повело и експираторно, добили смо прелаз акцента са једног слога на други. Распра око тога, да ли је било једно или друго – безпредметна је, јер је акценат био пренесен тек онда када се и експираторна снага пренела. Код *devojka* у потоњем слогу (иза *е*) остала је дужина, јер је експираторна снага полако премештена на узлазну краткост претходног слога.

Из свега се види да су ◌̀ и ◌́ у своме развитку били једном несумњивō двосложни акценти и по тону и по снази, али да то по експираторној снази више нису. Одавде је такође јасно, зашто је Мазинг на другом слогу чуо музичку и мислио да чује и осећа и експираторну снагу. Са оним што је могао чути он је помешао хипотезе о пореклу данашњих акцената ◌̀ и ◌́.

Дакле, према овоме у новијој акцентуацији и могу бити ◌̏ и ◌̑ само на првом слогу (јер се са осталих слогова преносе); али када се пред речима са ◌̏ и ◌̑ на првом слогу нађу проклитичне речце (свезе, предлози и сл.), онда ти акценти (у говорима који добро чувају особине нашега новог акцента) преносе се на њих: напр. *ȉ брāт и сèстра; сȁзвāла је гдсте ȉ званице ȉ кумове ȉ све прȉјатеље; нȉ брāт нȉ мājка, нȉ дтац; дȁ идēм дȁ видīм; дге нȁ језеро дȁ се дкȳпā*. Међутим само се у извесном делу наших говора књижевнога типа ово одржава, иначе се говори *дге на језеро, ни дтац ни мājка* и слично, тако да се може рећи да за извесни део говора наших најновијег типа процес о преношењу ◌̏ и ◌̑ вреди као завршен.

Рекао сам да се овај појав извршио у херцеговачком говору вероватно у XV веку. То закључујемо на основу тога што се у то време знатан део претставника херцеговачког говора одвојио и отишао далеко на запад (у Лику,

Крбаву део Славоније); и сви претставници херцеговачког говора, ма где се они находили у западним крајевима, знају за пренос акцента. Зато се као несумњиво време када је стара штокавска акцентуација померена може узети XV век; међутим стварно то се у њој могло десити и знатно раније.

На послетку морам приметити да су баш претставници херцеговачког говора и били и носиоци најновије акцентуације и они који су потстакли да се она распростре и у другим крајевима. Што се она употребљава данас и у западном и источном говору, то је опет заслуга њихова; јер претставници херцеговачког говора продирући далеко на север (у Војну Границу) и губећи се у масама других дијалеката, предавали су своје особине.

Г.

СРПСКОХРВАТСКА АКЦЕНТУАЦИЈА И АКЦЕНТИ ДРУГИХ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА

При утврђивању штокавско-чакавске акцентуације од три акцента ми смо се осврнули на руски језик и словеначки, сада нам је дужност да испитамо нашу акцентуацију од три акцента у вези са целокупном акценатском системом осталих словенских језика. Тада ћемо видети да је и у њој много штошта знатно упрошћено и нејасно.

1. Штокав.-чакав. ◠ одговара у почетку речи такав акценат других словенских језика:

гла̑с	–	руски	го́лосъ;		квас	–	слов.	kvas;
зла̑то	–	„	зо́лото;		снег	–	„	snêg;
бре̑г	–	„	бе́регъ;		лист	–	„	lîst;

Према томе несумњиво је да нашем ◠ одговара ◠ других словенских језика.

2. Штокавско-чакавски ◝ одговара двојак акценат других словенских језика.

а) дуги ◜:

кра̀ва	:	руски	коро́ва,	слов.	kráva
бла̀то	:	„	bolóto,	„	bláto
брѐза	:	„	berëza,	„	bréza
плѐва	:	„	поло́ва,	„	pléva

Из овога би изашло да свугде где је био у другим словенским језицима ◜ имамо и у чакавском и штокавском кратак слог, тј. извршило се скраћивање ◜ и ◝. С друге стране, ми знамо да су у прасловенском језику вокали *ы, ѫ, ѧ, а, у, и, ѣ* и групе *ьр, ър, ьл, ъл, рь, ръ, ль, лъ*, затим, *ор, ол, ер, ел* били увек дуги, а у нашем језику све те вокале често находимо под ◝. То значи да су сви ти вокали стајали некада под ◜ који је скраћен у штокавско-чакавској акцентуацији у ◝: напр. имамо *ра̀на* (исп. чешко rána), *жа̀ба* (чешки žába), *вѐра, пѣ̀на, гр̀ива, лѝпа, гр̀уда, чѝдо, р̀иба, сѝр, зѣ̀ти* итд.; чешко víra, hříva, lípa итд.

У овом односу словеначки језик не може нам помоћи, јер се, по мом мишљењу, и у њему извршило ово скраћивање: brȁt, zȅt итд. Што у словеначком језику у отвореном слогу имамо ◜, то ништа не доказује, јер је закон словеначког језика да се ◝, ма каквог порекла било, у отвореном слогу дуљи у ◜;

отуда jùg: júga, sìr: sír̂a и сл. у њему; па према томе и žába, lípa, čúdo, sîto и сл. од *žȁba, *lìpa, *čȕdo, *sìto и слично.

б) Када је слог кратак, то се и ту под нашим ◝ крију два стара акцента, један низлазни и један узлазни.

Да су ту била два различна акцента показују нам процеси у словеначком језику. У нашем језику на пр. имамо *кдж̀а, бдѣ̄ра, р̀ада, мдѣ̀ти, лѣ̀да, рѣ̀бра* и сл. увек исто; међутим у словеначком имамо у једним случајевима: *bogâ, rodâ móči* и сл. који се своди на *бо̂га* = *бдга* једног типа; а у другим случајевима *kóža, rébra* и сл. без преношења: јасно је да смо ту имали друкчије природе кратак вокал. Да смо и у нашем језику имали нешто слично, види се по овој особини његовој. Код речи са старим ◝ на првом слогу, тај се акценат преноси на предлог или префикс: *дд̀ костӣти, дд̀ бога̄, мѝмо го̄ру* и слично; међутим када је тај кратки акценат био узлазни он се у овом облику не преноси: *зд̀ кожу, ỳ ребра* и сл., тј. *за кдж̀у, у рѣ̀бра* и сл. а не *зд̀ кожу, ỳ ребра.*

Према томе види се јасно одавде да се у нашем данашњем ◝ скривају три акцента. а) На старим дугим слоговима стари дуги узлазни акценат; б) стари кратки низлазни и в) стари кратки узлазни. Сем словеначког језика и руски нам језик (отвореношћу и затвореношћу вокала у неким дијалектима) даје могућност да разликујемо поменута два кратка акцента.

3. За штокавско-чакавски акут видели смо већ да одговара у поменутом положају руском и словеначком акуту, а свакако и сличном акценту других словеначких језика.

Д.

ПРАСЛОВЕНСКА СИСТЕМА АКЦЕНАТА И ПРОМЕНЕ КОЈЕ СУ СЕ У ПРАСЛОВЕНСКОМ ИЗВРШИЛЕ

Овај аналитички пут довео нас је до приличног броја старих акцената, које ћемо сада моћи свести на потпуну систему.

Поредећи различне словенске језике између њих, с једне стране, а, с друге стране, са различним другим индоевропским језицима, долазимо до овога закључка.

Прасловенски језик је имао двојаких слогова: једних који су били увек дуги, и других који су били увек кратки. Кратки су били слогови са вокалима *о, е, ъ и ь*; а дуги су били сви остали вокали и групе дифтоншке: а̄, ы̄, ӣ, ѣ̄, ѫ̄, ѧ̄, ор̄, ол̄, ър̄, чл̄, ӯ, (оу), ръ̄, рь̄, ль̄, лъ̄. У току времена у сталним положајима сви су се дуги слогови скраћивали.

Од заједничко-индоевропског језика прасловенски је језик наследио свега три акцента: ◜ ~ и један кратки акценат (лит. vařnas = *вра̂н*, лит. *várna* = *вра̀на*, *на̀ва* – *νέFᾱ* у грчком и сл.).

Ти су акценти могли бити добивени у различним слоговима и ти акценти претстављају основне словенске акценте: ◠, ◜ и ◝.

На словенскоме земљишту та три акцента индоевропска добила су ове особине: ◠ је могло стајати само на првом слогу речи; ◝ када се налазило на првом слогу речи преносило се на предлог или префикс; само је ◜ могао стајати у свима положајима. На пр. *ỳ гра̄д, ỳз гра̄да, на̀ воду* (= вода̀ : вдȕ), *на̀*

стра̄ну, ӣдг рӯку, на̀ го̄ру итд. Ово је особина свих словенских језика, зато је и можемо приписати прасловенскоме језику.

Из овога би изашло да је прасловенски језик већ врло рано троакцентну систему прасловенског језика развио у четвороакцентну, на тај начин што је ◝ добио двојаке особине: у почетку речи низлазног акцента (као ◠), јер се преносио на префикс, а у осталим слоговима имао је вероватно друге особине.

Али и четвороакцентна система прасловенског језика није довољна да се њоме објасне сви појави акцентуације ма кога словенског језика. Ми смо видели за старије епохе нашега језика; два акута, један ȇ који се чува у штокавско-чакавском и кајкавском (словеначком) и други ◝ који се увек скраћује; видели смо да су у ◝ најмање два стара кратка акцента; видели смо да имамо ◠ итд., то је већ пет различних акцената.

Покушавало се да се изађе на различне начине из те забуне и међу осталим покушајима ја ћу вам изнети своју теорију, за коју се може рећи да је у своме основном делу у науци примљена. Приличан број европских научника покушао је да је примени на новим фактима. Нађи ћете је у целини изнету у I књизи Акценатских студија издање Акад. Наука, 1914, а укратко у Јужнословенском Филологу I књига под насловом „Промене акцената у прасловенском језику". Укратко је изнесена та теорија у франц. лингвистичком часопису (Mém. de la Société linguistique de Paris, XXI) под називом „Un système d'accentuation du slave commun".

Посматрајући узајамну везу различних акцената ја сам дошао до закључка: да се стара прасловенска акцентуација у прасловенском језику под одређеним приликама мењала дајући нове акценте опет прасловенског језика.

Тако сам нашао да је стари

◠ давао под новим приликама нови прасловенски ȇ (акут),

◝ давао под новим приликама нови прасловенски ~ (циркумфлекс)

◝ давао под новим приликама нови прасловенски ◝ (нови кратки акценат).

Ја сам узео пре свега облике придева, кратке и сложене, и нашао сам да се акценат последња два слога (ако је дуг) или последња три слога (ако је кратак) неодређене придевске форме мења увек у одређеној придевској форми.

На пример:

žîvo : žȉvoje;	тако је увек у чак. mlâd : mlȁdī = шток. млад : млади	
bêlo : bȅloje	тако је увек у чак. bēlȏ : bȅli = шток. бе́ло, : бе́ли;	
ðkrǭglo : okrǫ̑gloje	тако је увек у чак. ðkrūglo : okrȕglī	
stáro : stārȍje	тако је увек у чак. stȁro (*stáro) : stârō = шток. ста̏ро : ста̄рō	
bogáto : bogātôje	тако је увек у чак. bogȁto : bogâtō	
golð : gòloje,	чак. dobrð : dðbrō,	шток. дȍбро : дȍбро
zelenð : zelènoje	чак. *zelenð : zelēnō*	шток. *зелѐно : зѐленō*
bðso : bosòje	чак. *bðso : bosô*	шток. *мȍкро : мȍкрō*
vȅselo : vesèloje	чак. *vȅselo : vesèlō*	дубр. *вȅсело : вȅселō*

gotðvo : gotovòje у руском језику суро́во : суровои́ (шелковои́, почтовои́, ретвои́ и сл. у дијалектима).

Из овога излази да се основна прасловенска акцентуација, када су речи добијале нов облик (било дужи било краћи), мењала као последица мењања интонације у речима. Исп. са овим на пр. у грчком: ’ανθροπος у gen. plur. ’ανθρόπων и слично.

Ова промена акценатске системе која у потпуности вреди за придеве, вреди и за све остале облике нашег језика. Само другде није тако лако показати све услове јављања акцената. Зато сам ја синтетички, показао у своме делу да резултата оних процеса које смо могли констатовати у придева има у других речи, али у саме те процесе нисам улазио. На пр. у чакавском krȃva: krâv (у gen. plur.) *livȁda : livâd, kosȁc: kðscī (h) rōg : rogi(h), dobītȁk : dobitāk, vlâs : vlȁs* итд. *jâje : jajá (jájā), pȍle : polȁ, čelð : *čȅlā, čȅla gânūt : gânеš, mlātȉt : mlátiš, nosȉt : nðsīš* и слично. Није тешко на основу овога свега показати особине ових *шесӣ* акцената у нашем језику. Сваки од њих, иако се фонетски понеки изједначио се другим акцентом, има својих особина које јасно показују да је то други акценат по пореклу.

1. ◠ и ~ изједначили су се у нашем језику у један ◠, али када ◠, претставља стари ◠ – он може стајати само на почетку речи и преноси се увек на први слог предлога или префикса (*на̀ рӯку: рӯку*), а када је ◠ = ~ – тада тај акценат може стајати на свима слоговима и никада се овако не преноси на предлоге или префиксе (испор. у чакавском *livâd, pogîneš* и сл.).

2. ◝ и ȇ разликују се по тонској страни до данашњег дана. Док је ◝ скраћено и док је и у штокавском и чакавском дало ◝ (испо̏р. *brȁt slȁva, krȁva* и сл.), дотле се ȇ чува у чакавском као чакавски акут увек, дајући у штокавском ◠ (исп. *stráža, mlȁtiš, dobȉtak* и слично., у штокавском *стра̏жа, мла̏тиш, добѝтак*, у новијим штокавским говорима *дȍбитāкā* и слично.

3. ◝ и ◝ по тону су се изједначили, али се између њих задржала разлика на првом слогу речи: ◝ се преноси као ◝ а ◝ (= ◝) се преноси (или се само у најновијој акцентуацији преноси као обично, тј. као ◝ или ◝). На пр. *вðду : на̀ воду, го̄ру : на̀ го̄ру* и слично; међутим *nȍsīš* = нðсиш : дондðсиш = дȍносиш, а не дðносиш и слично.

Према томе јасно је сада откуда су добивена у прасловенском језиику два кратка акцента, са различним особинама, која су се у изговору нашем изједначила. Тако је исто тако јасно и то да су се кратки акценти ◝ и ◝ изван првог слога у свему у нашем језику изједначили.

Ђ.

НЕКЕ ИЗМЕНЕ ПРАСЛОВЕНСКЕ АКЦЕНТУАЦИЈЕ

Изнећу овде само оно што је потпуно поуздано и што се може односити на наш језик.

1. Од мојих правила која су се износила за прасловенски језик мало се одржало у пуној вредности. Једно од тих правила јесте преношење акцента у балтиско-словенским дијалектима које је утврдио и формулисао први Фердинанд де Сосир, француски научник, и које је такође, независно од њега, дао руски научник проф. Фортунатов. По томе закону ◠ или ◝, стари, индоевропски преносили су се у епоси балтискославенској на крај речи са првога слога када је крај речи имао дуги слог који није постао контракцијом. Испор. у прасловенском: *bðgu = bogȁ = *bogá, rȳky = rǫ̑kǭ : rǭkȁ = *rǫká*. Тај је појав необично распростр код придева: *млȃг : млáга : млȃго*, тј. *môld : moldȁ : môldo*. У већини

штокавских говора средњи род се у акценту угледао на женски, те имамо *младо*, али као прилози су се задржали стари облици, придева: *лѣ̄п, лѣ́па, лѣ́по* – adv. *лѣ̏по, дра̑г, дра́га, дра̀го* = adv. *дра̑го* итд. У литавском имамо појаве сличне врсте (испор. nomin. *ranka*).

2. Много важније правило прасловенског језика јесте: да се разлика међу дугим слоговима чувала једино у два последња слога, а у слоговима изван два последња, сви су се дуги акценти и све су се дужине скраћивале. На место њих су се појавили кратки, наглашени или ненаглашени, слогови. Од овог општег правила има, нарочито у српском језику, доста одступања. Али увек та су одступања или резултати сасвим младих нових процеса или резултати утицаја система (исп. сажето изнесене главне тачке, Ст. Куљбакин, Акценатска питања, Јужносл. фил. II).

На основу овог општег правила није тешко разумети да се ненаглашене дужине *чувају* само непосредно пред последњим наглашеним слогом.

На пр.: брада̑ : броди́ : бра̀да, зима̑:; зи́ма, гредȃ : гредȃ итд.

Али на основу овога излази да је само врло мали део старих дужина и старих акцената остао у првашњем облику. Дужине изнад акцената (после акцента) чувају се добро у прасловенском, па према томе и у нашем језику.

Исп. *пра̑сāдò* (прасе), *пȗтања* (пут), *врàтāр* (врáта), *пра̑се : пра̑сета, сȋн : сȋнови, да̑р : да̑рови, кнѐгиња : кнѐз, крȉлат : крúло, бѐлило : бѐло, клъ̀нат : клъ̑н, гȏлубаст : гȏлȗб, цр̀ница : цр̀н, цѐлица : цѐла, мла̀дић : мла̑д, гра̑д : гра̀дȉћ, дружѝна* итд.

Исп. такође: *главобоља, златокос, рȗковēт; гласно̀ша* и сл.; *лȉстопāд, самоȕбōк* и сл.; *пāмēт* и сл.; *прѐгȉбао, ȕзнȉкао, ȕзра̀стао* итд.; *пр̏ȉпека, ра̀справа* и слично.

За речи овога типа поставио је извесна правила проф. Лескин; али он их је дао не према системи прасловенских *шест* акцената, него према несвршеној системи од три акцента. Зато мислим да цео овај материјал, ако хоћемо да разумемо унутрашње односе његове, треба наново прегледати и испитати.

Е.

ИЗМЕНЕ АКЦЕНАТА НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ЗЕМЉИШТУ

1. Измене у акцентима, и у нашем и у свим јужнословенским језицима, чинили су полугласници својим испадањем, дуљећи их на различне начине.

а) Пре свега морам поменути две групе случајева: када је код именица мушког рода на првом слогу стари кратки низлазни акценат (бо̀га), тада се у nom. sing. добија губљењем ◠ у свима јужнословенским језицима. На пр. штокав. бо̑га = чак = слов. *бо̑г : бога̑, бо̑к : бо̀ка* (шток. = чак.) , бо̑р : бо̀ра (= слов. бо̑г : бо̑га, бро̑д : бро̀да (чак. = слов. бро̑д), *до̑м : до̀ма* (= слов. dom), дро̑б : дро̀ба (drȏb слов.), *мо̑ст : мо̀ста* (= чак. = слов. mȏst), го̑ст : го̀ста (слов. gȏst), хо̑д : хо̀да, пло̑т : пло̀та (= чак. plȏt = слов.), ро̑г : ро̀га (= чак. = слов. rȏg) итд.

Када се у овом случају деси на крају слога *v* или *j* слог остаје на овај исти начин продужен: *бо̑ј : бо̀ја, бро̑ј : бро̀ја, ло̑ј : ло̀ја, зно̑ј : зно̀ја, ко̑в : ко̀ва, ло̑в : ло̀ва, кро̑в : кро̀ва, ро̑в : ро̀ва* и сл.

Када у првој групи случајева у gen. sing. имамо акценат на крају, дуљење акцента у nom. sing. не врши се: *бо̀б : бо̀ба* (= бо̀ба), *гла̀г : гла̀га, гро̀б : гро̀ба, гро̀ш : гро̀ша, пȗт : пȗта, ко̀ш : ко̀ша, ро̀б : ро̀ба, сндȗ : сндȗта* итд. Овако имамо у чакавском дијалекту.

Али када се ове речи завршују сугласницима *j, р, м, н* – тада се акценат nom. једнине дуљи, и то тако да кратки акценат постаје у чакавском ◟ што би дало у штокавском ◠ (новога порекла) Исп. у чак. *дво̏р: дворà, ко̏н: коња̑, мо̏л : моља̑, сто̏л: стола̑, во̀л: вола̑* и сл. У штокавском је у већини говора и овде проведена она акцентуација која је у већини именица овог типа: *кȕћ : кȕћа, слȕм : слȕма, сȕм : сȕма, зго̑дн : зго̑дна, кле̑н : клѐна* и слично. У *сто̑, во̑* и сл., због контракције, тешко је констатовати шта је у основици.

Ово дуљење слога после губљења полугласника може се констатовати и онда кад је тај (крајњи) слог ненаглашен: *бȕсēн : бȕсена, кȕрēн : кȕрена, чȇмēр : чȇмера,* (испор. *клѐпēт : клѐпēта* и сл.), *жа̀лōст : жа̀лости, кȕкош : кȕкоши* итд.

2. Основно правило нашег језика јесте: да се дуљи сваки вокал који се налази испред сугласника *н, м, р, л, в, ј*, а иза којих се налази још један сугласник. Другим речима, када се иза поменутих сугласника налази полугласник који се изгубио добијемо дуљење слога. Ако је тај слог био под кратким акцентом – тај се кратки акценат дуљи у ◟ у чак. дијалекту, а у нови ◠ у штокавском; ако је слог ненаглашен – он добија само дужину. По себи се разуме да и овај ◠ у новијој акцентуацији новоштокавских говора има обично превлачење (као и код других акцената).

ла̏комац : ла̏ко̑мца
о̀дломак : о̀дло̑мка
мо̀мак : мо̑мчити се и сл.
Црно̀горац : Црно̀го̑рца
ма̏тор : ма̀то̑рка
па̏сторак : па̏сто̑рка
Ко̀сово : Ко̀со̑вка
по̀сватити : по̑сȏвка
Јасѐновац : Јасѐно̑вца и сл.
ра̀збојац : ра̀збо̑јца
за̀војак : за̀во̑јка
бо̑јни : бо̑јница
пра̀порац : пра̀по̑рца и сл.
бого̀мољац : бого̀мо̑ља
драго̀вољан : драго̀во̑ља
го̀лавобољан : го̀лавобо̑ља
о̑бојак : обо̑јка итд.

По себи се разуме да се оваква дужина, једном добивена, може преносити и у друге случајеве: *дво̑љан, бȕно̑ван, до̑ван, го̑јан, то̑ван* и слично.

Узети су примери са вокалом *о*; али бисмо могли узети примере и за све остале вокале и за полувокале (исп. *са̑нак : са̑нка, до̑нак : до̑нка* итд.).

Када се овако продужен слог налази пред старим акцентом, он, наравно, у новијој акцентуацији новоштокавских говора има ◝ (док у старијим говорима и у чакавском дијалекту има дужину пред наглашеним слогом).

На пр. *ко̀нац : ко́нца = коно̑ц : ко̑нцȁ*
по̏крȍвац : по̏кро́вца = по̏кро̑вац : по̏кро̑вцȁ
тво̀рац = *тво̑рац : *тво̑рцȁ = тво̑рца
о́вца = о̑вцȁ
јеле́нак = *јеленȁк; *јеленкȁ = јеле́нка итд.

Нема сумње да су се овим новим правилом јужнословенских језика реметили стари акценатски односи о трпљењу дужина само у два последња слога. Међутим када су се стара акценатска правила сукобила са овим новим правилом, често је ово ново дуљење (са ритмичких разлога који су овако добијени) изостављано.

На пр.: према *гу̑њ : гу̑њски* и сл. имамо и *ја̏бланскӣ, ја̏блāн;* према *Срȇм, Срȅмскӣ, – Зȅмӯн, Зȅмунскӣ;* исп. *ра̏шар-а̄ра, ра̏шарскӣ* и сл.; али ипак *рȅсавски* и сл.

У осталом у овом се правцу стварају и локална правила и различни ритмички односи са мањим круговима употребе.

У чакавском дијалекту ово је правило у потпуности заступљено, само, наравно, са том разликом што у чакавском дијалекту акценат овако продубљеног слога може бити само §: *stȃrac, stȁrca, klȋnac, klȋnca tȃnac : tȁnca, pȁstorak, pȁstōrka, rȁzgovōr : rȁzgovora, magȁrac : magȁrca, opȁnak, opȁnka, konȃc : kōncȁ, lonȃc : lōncȁ, dvorȃc : dvōrcȁ, vretēncȅ, stakālcȅ, brȁjda,* gen. plur. *brȁjād, jȅlva*: gen. plur. *jȅlāv, tȍrba; tȍrāb,* итд.

3. Већ смо у првој тач. видели да се при губљењу полугласника иза *r, m, n, ń, j, l, ļ, u, v* на крају речи добија дужина претходнога слога; то исто вреди и за случајеве наведене у тач. 2, тј. када се полугласници губе између ових сугласника и сугласника који се за њима находе. Такво се дуљење находи и пред свима сугласницима, када се иза њих находио наставак ьн: *ӣȅро : ӣȇрје, ȍрāх : ȍрāшје, снȏӣ : снȏӣље, ӣрȉмōрје, зȁгōрје, рȁздōље, ӣдȁднōжје, ӣрȍчēље, ство̄рȇнье, весȇље* итд.

4. Ми смо у своје време видели разлоге за дуљење самогласника испред *р, м, н* итд. она је у развијању дужине код њих после ишчезавања полугласника, тј. *онь* се на пр. развило прво у *ōн*, а доцније у *ōн*. Ово по моме мишљењу вреди и за друге сугласнике: они су морали имати после изговореног сугласника још дуго времена неки неодређен глас (који је заменио полугласнике), на пр. snорје *snop^{ə}-je* или *snopə-je* у гласовном правцу. Слог рə чинио је утисак дугог сугласника и зато је претходни вокал и добио дужину, када се *p^{ə}* или *pə*, скратило у р, јер је *pə* или *p^{ə}* припадало једном слогу са *snō-* дакле *ŝnop^{ə}*-је snopə-je.

У чакавском дијалекту и у свим овим случајевима (при дуљењу вокала) имамо §: *žȅlji̇̄, vesȅlji̇̄, karȅnji̇̄, zelȅnji̇̄* итд.

5. Исто онако као и у свим доцнијим случајевима, у чак. дијалекту, у речима са покретним акцентом када је акценат био на полугласнику, па се на нашем земљишту преноси на претходни дуги слог, он даје § којему одговара ◠ старијих штокавских говора. Према томе у овим случајевима био би чакавски § новога порекла, чија је даља судбина била у штокавском као и старога прасловенског §. У овом правцу сви чакавски и штокавски дијалекти не дају апсолутно исти материјал, зато су у овом правцу потребна нова испитивања, да би се са поузданошћу утврдила хронологија ових појава (тј. да ли је и овде § штокавско-чакавски или су се на терену сваког од два дијалекта ова дуљења *сасвим* самостално вршила.

6. О нашим акцентима врло се много писало и код нас и на страни. Тако су о њима писали Н. ван Вејк (van Wijk N.), Р. Јакопсон, Исаченко, Trager, Hodge, Трубецкој, Лер-Сплавињски, Ивковић, Егблом и многи други; али се

њихова излагања тичу појединости, а нама је стало само до најглавнијих појава. Зато се ја на тим радовима на овом месту нећу задржавати.

7. Досадашња испитивања наших акцената претстављала су прасловенску акцентуацију која се развила из прабалтиско-словенске као продужење два дуга индоевропска акцента и једног кратког (тј. два различна акцента дугих слогова и једног кратких). У том правцу развио је у свом најновијем делу теорију о прасловенском акценту и проф. А Вајан (Grammaire comparée des langues slaves. Tome I Phonétique, Lyon–Paris 1950, IX одељак, 221–283). Али већ од 1931 год. (Le problème des intonations balto-slaves Rocznik Slawisti czn) J. Куриловић, истакнути пољски лингвиста, заступа гледиште да су се основи словенске акцентуације образовали у епоси балтичко-словенској без непосредне везе са акцентуацијом праиндоевропском. У оба правца се развијају студије словенских научника, али ствари још нису могле бити решене у једном правцу. Развитак наших акцената и теорије о њима од тога се не налазе у непосредној зависности. Навешћу само још монументално дело Куриловичево под називом L'accentuation des langues européennes, Пољска акад. наука, Краков 1952.

САДРЖАЈ

Предговор 9

УВОД 11
А. Наш језик и остали словенски језици. Словенски прајезик 11
Б. Јужнословенски прајезик 12
В. Две групе Јужних Словена 13
Г. Западни део Јужних Словена на Балканском Полуострву 15
Д. Српскохрватски дијалекти 16
Ђ. Књижевни језик и народни у прошлости 19
Е. Извори за проучавање нашег језика 22
Ж. Досадашње проучавање нашега језика 25

I АЗБУКЕ 34
А. Глагољица 34
Б. Ћирилица 38
В. Латиница 43

II ИЗГОВОР ГЛАСОВА САВРЕМЕНОГ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА . 46
А. Органи помоћу којих се образују гласови 46
Б. Гласови по месту и начину образовања 48
В. Слог 56

III ИСТОРИЈА ГЛАСОВА 59

IV ВОКАЛИ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ 62
Вокал „*И*“ сам и у вези са J 65

V ПРОМЕНЕ ГЛАСОВА СТАРОГ ЈЕЗИКА 68
А. Стари и нови самогласници (ѫ и ѧ) 68
Б. ъı = ы (*и*) у срп. хрв. језику 70
В. Самогласно *л* и *р* 71
Г. Прелаз сугласничког *л* на крају слога и на крају речи у *о* и сродни појави . 74
Д. Полугласници и њихова употреба у српскохрватском језику 76
Ђ. *ѣ* у српскохрватском језику 80
Е. Метатеза сугласничких група *or, er, ol, el* 87
Ж. О промени осталих вокала у српскохрватском језику 89
З. Покретни вокали 89
И. Остаци од старога снажења и слабљења вокала 91
Ј. Сугласници и сугласничке групе (у старом и савременом језику) 93
А. Гласови *ћ* и *ђ* 93
К. Сугласник *х* 96
Л. Сугласник *в* 97
Љ. Сугласник *ф* 99
М. Сугласник *џ* 100

Н. Задњенепчани сугласници и њихове измене 100
Њ. Старо и ново јотовање сугласника 109
О. Једначење сугласника 115
П. Скраћивање и губљење сугласника 119
Р. Уметање сугласника 125
С. Метатеза 126
Т. Дисимилација 126
Ћ. Сажимање 128
У. Неке напомене о гласовима 128

АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ 131
А. 131
Б. Опис акцената 134
В. Узајамни однос различних српскохрватских акценатских система 139
Г. Српскохрватска акцентуација и акценти других словенских језика 142
Д. Прасловенска система акцената и промене које су се у прасловенском извршиле 143
Ђ. Неке измене прасловенске акцентуације 145
Е. Измене акцената на јужнословенском земљишту 146

ИСТОРИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

РЕЧИ СА ДЕКЛИНАЦИЈОМ

КЊИГА II СВЕСКА 1

Предавања др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

УВОД

1. Променљивост речи јесте њихова особина да, добивајући различне наставке у реченици, показују различна стварна значења међу собом и различне односе према осталим речима у реченици.

„Стварна значења" стављају се овде насупрот „односима према другим речима" у реченици због тога што нпр. значење једнине, множине и двојине, дакле, броја уопште, показује разлику у стварном значењу речи, – у односу једне речи према себи; или 1. лице, 2. и 3. код глагола – показује такође разлику у стварном значењу речи, дакле – однос једне речи према себи; међутим падежни наставци (сем вокатива) показују и разлику у односу *исте именице* према различним именицама или глаголима, или наставци за време или за глаголски начин показују однос исте глаголске радње према различним значењима предикативности (показивања односа предикатива према субјекту).

Када речи немају те способности, већ увек остају у истом облику, оне су непроменљиве. По себи се разуме да и те речи показују својим основним значењем извесно стварно значење, управо – извесну разлику у стварном значењу речи.

Познато је да су непроменљиве речи: прилози, предлози, везници и узвици. Али, као што ћемо видети, између ових речи, или бар између великог броја ових речи, и променљивих речи има извесне везе: велики број прилога, везника и предлога представљају скамењени облик променљивих речи, тј. будући да су нпр. један падеж по пореклу или какав глаголски облик (исп. *зими, лети, певајући* и сл.) немају способности да имају и друге облике исте врсте и да добивају и нарочиту службу и нарочито значење. Неке непроменљиве речи и даље се задржавају у систему променљивих речи: инфинитив, глаголски прилози, зато што показују глаголске особине, време, вид, дијатезу; затим, читава група некада променљивих речи данас је сасвим непроменљива: такви су бројеви. Прости су бројеви били некад променљиве речи („десет" је нпр. било некад именица), а данас су непроменљиве у већем свом делу. Иако би, према томе, о њима требало говорити у одељку о непроменљивим речима, ми их задржавамо у одељку променљивих речи, јер их је немогућно одвојити од оних њихових врста које су променљиве (од редних бројева и сл.).

2. Променљиве се речи деле на две групе које се јасно између себе разликују: на речи са деклинацијом и речи са конјугацијом. Прве, тј. речи са деклинацијом, поред основног значења предмета или његове особине, имају у наставцима промене два знака стварног значења: за разлику у роду и разлику у броју; речи са конјугацијом, поред основног значења радње или стања, имају такође у наставцима промене два знака стварног значења: за разлику у лицу

и разлику у броју. Али главна је разлика међу њима у томе што се код речи са деклинацијом показује један од односа исте речи према различним речима у реченици, а код речи са конјугацијом показује се стално исти однос предикативности даног глагола, тј. разлике у ономе што се глаголом исказује о истим или различним субјектима. Према томе, *време, начин* и *стање* јесу знаци предикативности, пошто се они обележавају нарочитим наставцима код истих глагола и пошто они значе поменути однос истих глагола према истом или различном субјекту. О томе даље у 2. свесци – Речи са конјугацијом.

Али већ овде морам напоменути да значења глаголског вида немају никакве везе са предикативношћу. Глаголским се видом показује реално, стварно значење глагола, тј. оно које је у самој глаголској основи, али у односу према значењу различних корена, нпр. *ућӣти* и *ӯђивати* представљају две засебне речи; исто тако *водити* и *водати* и сл. Истина је да се ти глаголи налазе и између себе у извесном односу; али знаци за тај однос постали су стваралачки у сасвим другом реду појава него знаци за *време, начин* и *стање* у нашем језику.

3. Из свега се овога види да код промењивих речи ваља увек разликовати: знаке за стварно значење којим се разликују различни предмети мишљења (род, број, лице, глаголски вид) и знаке за известан однос у реченици (падеж, време, начин и стање).

Ја ово нарочито подвлачим због тога што се из односа стварног значења које се обележава знацима флексије и стварног значења речи – могу створити таква укрштања која се могу разумети само ако се јасно виде ови елементи (нпр. да збирне именице немају множине, јер оне својим јединственим обликом, који може бити и облик једнине, значе множину и сл.). С друге стране, као што ћемо доцније видети, има засебних речи којима се показује значење односа (предлози) у реченици исто онако као што има и засебних речи којима се показује разлика у стварном значењу речи (прилози).

4. Све речи са деклинацијом деле се, већ од врло старих времена, на четири групе: а) именице, б) придеве, в) заменице и г) бројеве.

Разлика међу овим групама промењивих речи пре свега је у њихову стварном значењу које је у њима самим: именице значе предмете мишљења и говора најразличитије врсте, придеви значе особину предмета мишљења, заменице значе или различне предмете мишљења (*ја, тӣ, ко, шта̄*) или нарочите врсте одредбено значење, а бројеви значе количину по броју јединки предмета.

Из овога истичу граматичке особине ових врста речи: 1) именице су потпуно самосталне речи које имају свој род, број и падеж; 2) придеви зависе од именица и имају њихов род, број и падеж. Зато су придеви развили и нарочиту особину: моцију у роду, тј. способност да иста придевска основа има сва три рода (пошто се додаје именицама сва три рода); 3) заменице показују двојаке односе: или показују разлику у субјекту реченице по лицима, и тада су оне самосталне речи (*ја, тӣ, ко, шта̄*, тј. личне заменице или именичке заменице) или на нарочит начин ближе одређују именицу (*човек који, овај, онај, тај човек* и сл.). У последњем случају заменице су везане за именице и морају, као и придеви, у језицима где постоје нарочити знаци за род, падеж и број, будући да су несамосталне, имати моцију у роду, слагање у падежу и броју. Оне су по томе, а и по своме једностраном значењу, блиске придевима (оне се и називају придевским заменицама); 4) када се количина предмета мишљења обележава

по броју јединки – употребљавају се бројне именице, које, означујући тачно број јединки, прелазе често у непроменљиве речи за количину: бројне прилоге (нпр. *дѐсет* и сл.).

Све ове врсте речи спаја промењивост по падежима; иначе њихово унутрашње значење учинило је да се код неких од њих, као што ћемо доцније видети, развију и нарочити наставци за облик (код заменица према именицама).

После ових уводних речи прећи ћемо на излагање основних особина промене горњих врста речи са деклинацијом.

ИМЕНИЦЕ

ПОСТАНАК И ИСТОРИЈА ИМЕНИЧКИХ ПРОМЕНА И ПАДЕЖНИХ НАСТАВАКА

5. Савремени књижевни језик има свега четири промене, које се лепо разликују између себе; али наш језик је из ранијих заједница наследио много већи број тих промена. У њему се извршило, и то у врло рано време, свакако далеко пре писаних споменика, упрошћавање старих промена на поменуте четири промене, тако да се у том правцу књижевни језик јавља типичним представником целокупности свих наших говора и у прошлости и садашњости, јер и штокавски и чакавски дијалекти и данас, исто онако као и у старим споменицима, знају само за четири промене именица, наравно, са неким одступањима у појединим падежима од онога што вреди за књижевни језик.

Упрошћавање старих промена на минималан број нових извршило се на тај начин што су гласовне измене које су се *у нашем језику* извршиле створиле многе додирне тачке између некада различних промена које су, у току времена, довеле до потпуног уједначавања њихових промена. Тако је *пет* промена именица мушког рода сведено на једну, *четири* промене именица женског рода такође је сведено на једну итд. Али када су тако на основу једнакости извесних облика почели да се изједначују остали, то није извршено простом заменом једних облика другим облицима, већ су се за једно време могла употребљавати напоредо по два или више наставака. У току времена наступали су ови случајеви: или је *један наставак*, за који је било највише унутрашњих разлога, победио и остао сам у употреби, – у том случају наши стари споменици и савремени дијалекти често чувају у своме језичком материјалу остатке од старог стања; или је за известан падеж остало *више наставака*, овако добивених, који су само на нов начин распоређивани; или су, најзад, неколики наставци, утичући узајамно једни на друге, дали *нове особине наставака*.

6. Када су се створиле додирне тачке међу различним променама, оно што се некада осећало као основа и наставак – тако се преиначило да је сада настало сасвим друкчије одвајање основа од наставка. Делови старих основа ушли су у наставке, тако да смо сада добили и нове основе и нове наставке.

Имајући све то у виду и не желећи да цепам оно што је срасло историјским развитком језика, мислим да ћемо најбоље учинити ако у ових шест тачака прегледамо цео материјал:

1) Именице мушког и средњег рода на консонант, и без наставка у ном. једн. или са наставком *о* или *е* код именица средњег рода.

2) Именице средњег рода на вокал, са проширењем наставака сугласницима *т* и *н*.

3) Именице женског рода са основом на консонант и са вокалом *а* у ном. једн.
4) Именице женског рода са основом на консонант и без наставка у ном. једн.
5) Генитив множине код свих именица.
6) Датив, инструментал и локатив множине код свих именица.
7) Именичке конструкције уз бројеве од 2–5.

1.

7. Ако узмемо као полазну тачку *промену именице мушкога рода* општесловенског језика, добићемо ових пет група промена:

Једнина

	основе на *о*	основе на *jo*	основе на *ĭ*	основе на *ŭ*	основе на конс.
ном.	gordъ	mǫžь	pǫtь	synъ	kamъy
ген.	gorda	mǫža	pǫti	synu	kamene
дат.	gordu	mǫžu	pǫti	synovi	kameni
ак.	gordъ	mǫžь	pǫtь	synъ	kamenь
вок.	gorde	mǫžu	pǫti	synu	
инстр.	gordomь	mǫžemь	pǫtьmь	synъmь	kamenьmь
лок.	gordě	mǫži	pǫti	synu	kamene

Множина

	основе на *о*	основе на *jo*	основе на *ĭ*	основе на *ŭ*	основе на конс.
ном.	gordi	mǫži	pǫtьje	synove	kamene
ген.	gordъ	mǫžь	pǫtьi	synovъ	kamenъ
дат.	gordomъ	mǫžemъ	pǫtьmъ	synъmъ	kamenьmъ
ак.	gordy	mǫžę	pǫti	syny	kameni
вок.	gordi	mǫži	pǫtьje	synove	
инстр.	gordy	mǫži	pǫtьmъ	synъmi	kamenьmi
лок.	gorděhъ	mǫžihъ	pǫtьhъ	synъhъ	kamenьhъ

Двојина

ном. ак. вок.	gorda	mǫža	pǫti	syny	kameni
ген. лок.	gordu	mǫžu	pǫtju	synovu	kamenu
дат. инстр.	gordoma	mǫžema	pǫtьma	synъma	kamenьma

Ове промене, после извршених гласовних промена у српскохрватском језику до XII в., морале су дати овакве облике. Узмимо XII в. због тога што се тада те промене јављају на нашем терену готово у завршеном облику:

Једнина

ном.	град	муж	пут	син	ками
ген.	града	мужа	*пути	*сину	камене
дат.	граду	мужу	*пути	*синови	*камени
ак.	град	муж	пут	син	камен
вок.	граде	мужу	*пути	сину	
инстр.	градом	мужем	*путьм	*синьм	*каменьм
лок.	градѣ	мужи	пути	сину	камене

Множина

ном.	гради	мужи	путје	синове	камене
ген.	град	муж	пути	синов	камен
дат.	градом	мужем	*путьм	*синьм	*каменьм
ак.	гради	муже	пути	сини	камени
инстр.	гради	мужи	путми	синми	каменми
лок.	градѣх	мужих	путьх	синьх	каменьх

Двојина

ном. ак.	града	мужа	*пути	*сини	*камени
ген. лок.	граду	мужу	путју	синову	камену
дат. инстр.	градома	мужема	путма	синма	каменма

Као што се види из овог прегледа, неки се облици у нашем језику уопште нису сачували: ген. једн. *пӯти, сину*, дат. једн. *пӯти, синови*, вок. *пӯти*, инстр. *пӯтьм, синьм, каменьм*; дат. мн. *пӯтьм, синьм, каменьм;* ном. ак. двојине *пӯти, сини, камени.* То значи да су неке именице још пре писаних споменика, у промени својој, пришле другим именицама и да је губљење извесних падежних наставака последица извесних језичких процеса.

Из горњега се види да је ном. и ак. *гра̄д = муж = пӯт = син*; отуда је дошло да су именице *син и пӯт* добиле у ген. дат. и инстр. једнине наставке најобичнијих и најмногобројнијих: *гра̄да = пӯта = сина; гра̄ду = пӯту = сину; гра̄дом = пӯтом = сином* (о *пӯтем* в. ниже). Све се то извршило у нашем језику врло рано, тако да су облици *пӯти, сину, синови, синьм, пӯтьм* потпуно удаљени из нашега језика, потпуно заборављени.

Именица *ками* која се слагала у ак. једн. и инстр. једн. *камен : каменьм* са *син: синьм* или *пӯт: пӯтьм* пошла је за њима, добивши и у ном. једн. једнак облик са ак. једн. како је то код именице *пӯт* и *син*; на тај смо начин и у ном. једн. поред *ками* добили *камен* и даље: *камена, камену, каменом*; у ген. једн. се поред *камена* употребљавало једно време још *камене*. Облик *ками* употребљава се у нашим старим споменицима, и штокавским и чакавским (Мо-

numenta serbica, 26, 61, 74, 94, 1330, Monumenta croatica 1302–1321); данас се још употребљава, наравно поред *камен*, у Црној Гори, Боки и јужној Херцеговини.

Остављајући дат. мн., морам још напоменути да се у ак. и ном. мн., свакако пре писаних споменика, развила особина да и именице *пӯт, син, камен* могу имати (поводећи се за *гра̄ди : гра̄ди* у ном.: ак. мн.) у ном. мн. исти облик као и у ак. мн., дакле: *пӯти* поред *пӯтје, сини* поред *синове, камени* поред *камене*. Ово је имало врло велике последице за даљи распоред наставака; а створило је могућност да се *ове* или измењено у *ови* осети као паралелни наставак са *и*, дакле: *син-и и син-ови* као облици напоредни. Овим је створена могућност за доцније ширење наставка *ов* у извесним нашим говорима.

8. Сад прелазимо на промене које су се извршиле у историјско време нашега језика или које је историјско време развитка нашега језика сачувало.

Акузатив једнине. Код именица које значе живе створове поред облика *муж* употребљава се облик генитива *мужа* од првих времена; али се ипак све до XV и XVI в. употребљава и стари облик акузатива и код тих именица: *уз коњ* (Ст. пис. I, 13); *бијући скот* (Ст. пис. I, 148) и сл. – Објашњење овој особини дао је, бар са принципске стране, проф. Меје. Налазећи да се још у општесловенском језику код личних заменица *ја, ти* употребљава генитив = акузатив, тј. *мене, тебе,* (поред енклитичнога *ме, те*), затим да се код заменице за лице *кто* употребљава облик *кога (= кого)* опет и за генитив и за акузатив једнине, он је дошао до закључка да је употреба генитива за акузатив код именица које значе жива бића производ утицаја заменице за лице *кто*. Ја не улазим овде у објашњавање зашто се једнакост генитива и акузатива појавила код заменица, већ мислим да је овим несумњиво тачно објашњено: 1) зашто се поменута једнакост акузатива и генитива јавља код имена која значе живо биће (*кто* се односи само на живо биће), 2) зашто је то само код именица мушког рода (*кога* је облик само мушког рода) и 3) зашто се то врши, бар у нашем језику, само у једнини (заменица *кто* нема множине).

Вокатив једнине. Како се код старих основа са умекшаним сугласником (в. промену *муж*) употребљавало у вокативу *у (мужу* и сл., исп. такве примере и у савременом језику), било је сасвим природно да се вокатив од основа типа *син* такође сачува (*сину*). И, заиста, облик *сину* находимо у споменицима нашим до краја XVII в.; али већ од првих времена находи се у њима и вокатив *сине*, како би било према *гра̄де* и сличним облицима. – Именица *пӯт*, међутим, изгубила је свој вокатив (*пӯти*) (од најстаријих времена, свакако због тога што у осталих именица мушког рода није било облика који би могао бар колико – толико подупрети тај облик; већ, напротив, облици на *и* у вокативу били су баш карактеристични у нашем језику код именица женског рода (на консонант, а без икаквог вокала у ном. једн.).

Инструментал једнине. У овом падежу пре историјског времена изгубио се наставак *ьм* (тј. *ъмь* и *ьмь*) и замењен је општим наставком именица мушког рода *ом*. – Само именице типа *пӯт* (у малом броју именица) сачувале су из велике старине наставак *ем: го̄сподемь* (MS49), *зе̄темь* (MS 62, 97), *пӯтемь* (MS 87, 1327), 123 (1336–1347), 410 (1442) и сл. Такви су се облици употребљавали и доцније, а неки се (*пӯтем*) употребљавају до данашњега дана; али од XVI в. готово у свих тих именица, наравно сем *пӯтем*, находимо *ом*. – Именица *дан* у свом старом облику, са губљењем непостојаног *а*, такође је имала у овом

падежу облик *днем*, само се тај облик употребљава тек од почетка XV в., Пуц. I, 111 (1412), те мислим да је, противно облику *пӯтем*, скорашњег порекла.

За *пӯтем* ја мислим (тако исто и за све друге облике ове врсте) да је постао, далеко пре историјског времена развитка нашег језика, на овај начин: у лок. једн. стари је облик *пӯти* који се на нашем земљишту потпуно подударао са обликом *мужи*; именица *муж* имала је у инстр. једн. облик *мужем*, па је тај облик, место свога *пӯтьм*, добила именица *пӯт*. Дакле, од врло давних времена имамо од ове именице облик *пӯтем*, поред којега се тек доцније почео развијати и облик *пӯтом* и почео га потискивати (на основу једнакости и у другим облицима са именицом *гра̄д*). Међутим именица *дан* имала је стари скамењен облик *дне* у ген. и лок., па је он ушао од XV в. и у инстр. једн. *днем*.

Локатив једнине. Локатив једнине добио је три наставка: *гра̄дѣ, мужи = пӯти, сину,* да о усамљеном облику локатива *дне*, који је добио прилошки карактер и не говоримо. У великој половини штокавских говора *до краја XV в.* употребљавају се сва три наставка *ѣ, и*, и *у*, и од тога времена почиње у њима преовлађивати наставак *у*; иако и у XVI в., па кадшто и доцније, имамо покоји пример старога наставка, то се може објаснити више архаичном књишком употребом него ли употребом у народном језику. То су нпр. именице *свијет и сан* које код дубровачко-далматинских писаца имају до у XVII в. старе облике (Даничић, Историја облика, 50 стр.); али и Матија Дивковић, босански писац почетка XVII в., има још покоји обилик локатива на *и* (исп. Ђ. С. Ђорђевић Матија Дивковић, стр. 93–4), опет ограничен на једну или две речи. По свему изгледа да је процес уклањања наставака *ѣ* и *и* у корист наставка *у* ишао са истока на југозапад и запад. У XVIII в. ни код далматинских, ни код славонских штокавских писаца старог облика на *ѣ* и *и* нема; код рашких и осталих штокавских писаца њега нема још раније.

Код чакавских писаца и у чакавским говорима стоји ствар нешто друкчије. У најархаичнијим чакавским говорима острва Цреса, Крка и Хрватског приморја имамо сва три наставка *е, і* и *и* нпр. на Цресу: *grâde* и *gradȕ, Pulȅ, Crêse* и сл., *na Kopȗ, na Mikujȗ* и сл. опет на Цресу (M. Tentor, Arch, XXX, 169); *Sušci* (Лошињ), *konȋ* (Башка), *Omišju* (Добрињ), *človîku, vȓtu* и сл. (Дубашница, све код Милчетића, Rad J. A. 121, 118) и сл. У појединим крајевима уопштен је један наставак, а у другим други. Тако у новљанском говору (Novî у Хрватском приморју) употребљава се у локативу само *і* (наравно, у њему је и старо *і* и *і* < *ѣ*), исп. *čàsi, nà mosti, na rogi* и сл. (Белић, Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, 28–29), а у жмињском говору (у централној Истри) имамо наставак *е*, док се у јужночакавским говорима употребљава искључиво *у*, као у штокавским говорима и сл. У жмињском говору нпр.: *va grâde, na stolȅ, na rogȅ, na kämike* и сл., док у оближњем говору Св. Ивана и Павла находимо искључиво *у*: *gradȕ* и сл. (исп. Зграблић, Čakavski dijalekti u Sv. Ivanu i Pavlu te Žminju, III, 5–5).

Јасно је из свега овога да су основе типа *син* донеле свој локатив на *у* који се заједно са *и* и *ѣ* једно време напоредо употребљавао, док није до краја XVII в. у штокавским говорима преовладало и искључиво *у*, а у чакавским остало је тројство, које се свело управо на двојство, на *у* и *ѣ* са његовим заменицима *е* или *и*, дакле: *у* и *и* и *у* и *е* или у једним говорима само *е*, у другим само *и*, у трећим само *у*.

9. *Номинатив множине*. Различне старе основе донеле су различне наставке у овај падеж: *гра̄д-и, син-ове, син-ови, син-и, пӯт-и, пӯт-је, камен-е*. Ја сам

већ раније напоменуо да су се два процеса морала извршити врло рано, пре писаних споменика наших:

1) именице типа *гра̑д*, на основу своје једнакости у ном. мн. са именицама типа *мужи: мужѣ* (= ак. мн.), добиле су према своме номинативу *гра̑ди* акузатив множине *гра̑де* и поред облика *гра̑ди* (од градъı);

2) именице типа *син*, које су имале номинатив *синове*, а акузатив *синови* (= синъı – проширено наставком – *ов*) добиле су свакако и у номинативу *синови*; да ли су тада већ и именице типа *пу̑т* добиле у номинативу *пу̑ти* или нешто доцније, тешко је рећи; али се несумњиво и код њих поред *пу̑ти* у акузативу почело развијати *пу̑те*.

Ови различни наставци за ном. мн. дуго су остали у употреби, тако да постепено, тек од XVII в. дефинитивно, преовлађује у већини наших говора у свим категоријама *и – ови*; међутим од осталих наставака налазе се остаци у различним архаичним говорима:

а) именице типа *гра̑д* добивају шири наставак *-ови: по̑йови* MS 122 (Душанова пов. 1331–1346) као и *синови MS* 240 (Дубров. преп. 1399) већ у XIV в., а вероватно понегде и раније.

б) именице типа *синове* чувају и тај облик још у првој половини XIV в. у различним говорима нашим: *сынове* MS 59 (Милутин, 1293–1302), *синове* MS 106 (босанска пов., дубров. преп. 1333), 215 (дубров. пов. преп. 1390) итд.; у XIV в. већ имамо и облике *синови* у споменицима, само је несумњиво да су се ти облици морали и раније употребљавати. Напоредна употреба облика *синове: синови* могла је учинити да се и према основном *дари* употребљава и *даре*. И заиста, находимо каткада у ном. мн. *даре, длане, јаде, лаве* и сл. чак и у XVI в. (нпр. код Мавра Ветранића Чавчића, Даничић, Историја облика, 60). До данашњега дана тај се наставак сачувао у великом броју примера у старијим штокавским говорима (в. Дијалекти источне и јужне Србије, 320–21), иначе се и у штокавским и чакавским говорима изгубио, уступивши своје место или наставку *ови* или наставку *и*.

Када је именица *син* (и именице сличне промене) добила *синови: сы́н*, то су и именице типа *гра̑д* почеле да добивају у множини *ови*: отуда се и појавило правило да тај наставак добивају, у главноме, једносложне именице. Даље в. горе.

У чакавским говорима код ових завршетака развитак је ишао у супротном правцу: када се именица *сы́н* изједначила са именицом *гра̑д*, то је она почела и да добива у множини наставке тих именица, тј. *сы́ни* према *гра̑ди*, а облици *синови* и сл. изгубили су се. Исп. у савременим говорима у новљанском: *čȃsi, hl̥ȉbi, vlȃsi* и сл. (Белић, о.с. 28–29), у говорима средње Истре: *grādȉ, vōlȉ, nōzȉ* итд. (Зграблић, о.с. III, 5). Али у чакавским говорима који су у близини са штокавским (нпр. у јужночакавским) и неким другим чакавским говорима у близини штокавских (нпр. у неким чакавским говорима у Хрватском приморју) има и *ов* (бар у неким падежима, као нпр. у генитиву). Међутим у старијим чакавским споменицима има доста таквих облика, тако да се јасно види да су се они поступно губили.

в) наставак *је* првобитно се употребљавао код именица типа *пу̑т: пу̑тје (= пу̑тье), људје* (= старо людье), дакле старих основа на *ь* мушког рода.

У старим споменицима нашим тај се наставак употребљава врло често код именица које значе људе извесне врсте, извесног занимања и сл. Одатле се

види да је именица *људје* била од значаја за распростирање тога наставка. Сем тога тај се наставак употребљава у нашем старом језику код именица на умекшан сугласник, на стари наставак *-арь, -тель* и сл., који су се находили у извесној вези са основама на *ь* (*ĭ*), исп. њихову промену у старословенском: *дѣлател'ь*: ном. мн. *дѣлател'е*, ген. мн. *дѣлателъ* – у ном. и ген. мн. по консонантским основама.

Имамо *прѣтателіе* (= *прительіе*) MS 239 (1339), кметикіе (кметиће) Пуц, I, 8; *поклисарје* Пуц. II, 24 (1369), *сѹсѣдье* Пуц. I, 132 и сл.; има и *ковачје* Зборник 162 (писан у Дубровнику 1520. год.). У споменицима нашим има врло често и наставак *ије* у оваквим примерима (*властелије, мучителије, прародителије, родителије* и сл.), али то је наставак црквеног језика.

Данас се наставак *је* у оваквој употреби сачувао у архаичним говорима источне и јужне Србије: *љу̏ђе, го̏сје, му́жје, ва́рошање, каѝета́ње, арга́ти̏је* и сл. (Белић, о.с. 323), и у источним деловима црногорских говора (зетских) у именици *љу̏ди* или *љу̏ђе*.

Али већ од врло давних времена напоредо са *је* у већини говора имамо и *и* (исп. горе) које га у већини говора и истискује: *пр̏ъ̏тели MS* 22 (преп. Дубр. XIII в.), *кметићи, поклисари, цари, цесари* и сл.

г) и четврти наставак за ном. мн. *е* у именица типа *камене* сачувао се у нашем језику; али се није сачувао у именице *камен*, већ у именица на *-ин* (или *-анин*) у једнини, а без крајњег *ин* у множини. Исп. од најстаријих времена: *болѩре* (= бољаре) MS 23, *Бошняне* (= бошњане), MS 283, *гра̑ђане, Дѹбровчане, жупљане, сељане* итд. (в. Даничића Ист. облика, 61–62) све до краја XVI в. Али већ од XIV в. у писаним споменицима, а у народној употреби свакако и раније, употребљавају се и облици на *и* (*властели* MS 117, *Дѹбровчани* MS 157, *гра̑ђани* и сл.) који полако истискују облике са *е* у ном. мн. Па ипак у врло архаичним говорима источне Србије имамо, баш потпуно у оваквој употреби, овај наставак: *другаре́, коцкаре́, копаче́* и сл. (Дијалекти ист. и јуж. Србије 325). У оваквој употреби тога наставка у другим говорима у савременом језику нема; али готово на целом простору пружања нашега језика сачувало се то *е* у називима места које није ништа друго до горњи наставак сачуван у њима у скамењеном облику (он се преноси на називе места који га првобитно нису могли имати), нпр.: *Грижане* у Хрв. приморју, *Брежане, Жабаре* у Србији, па затим и *Божевце, Црниће, Рановце* итд. Наравно да се и у овим називима *е* често и у народном језику, а још више у књижевном, замењује гласом *и*: *Коријани* код Крагујевца, *Накучани* код Г. Милановца.

Акузатив множине. Данас се малим изузетком (исп. скамењене изразе *у го̏сти*) имамо у томе падежу свугде *е*, али је наш језик наследио два наставка: наставак *и* који је постао на различне начине, исп. у стсл. *рабъı, сынъı, пѫти* и *камени*, и *е* који је постао само на један начин: код именица на мек сугласник старих основа на *-jo-*, нпр.: *конѣ, краи, мужь* и сл. Дакле, имали смо у акузативу *е* и *и*; међутим како смо имали у ном. мн. такође *и* и *е* (исп. горе), почело се *и* све више задржавати као једини наставак за ном. мн., а *е* све више као једини наставак ак. мн. Тај се процес отпочео врло давно. У источнијим говорима штокавског дијалекта то се извршило у потпуности, бар код извесних речи, до XII в. (већ у Мирослављеву јеванђељу има много примера за то), после тога и код осталих именица мушког рода; међутим у западнијим крајевима штокавског говора, затим у дугачкој прузи његових говора у Дал-

мацији, где се он додирује са чакавским дијалектом – имамо поред *е* и *и* још дуго, до XVIII в.; тако да у чакавским дијалектима имамо још и данас или *и* или *е* – у оним који се налазе у ближим везама са штокавским говорима. Један од оба могућна наставка побеђује. У штокавским говорима код именица код којих се шири слог *ов* или *ев* у ном. мн. шири се и у овом падежу (као и у другим падежима) поглавито од XIV в.

Грьке MS 4, *Оуг҃ре* MS 4 (Рашка, 1199), *бољаре* MS 21 (Рашка, 1238), *виеке* MS 261 (Дубровник, 1405) итд. У Босни, нпр. код Дивковића (почетак XVII в.), поред редовног *е* налазимо још *оклопи, тр҃уди* и још покоју именицу; *г҃ласове*, Пуц. I, 25 (Дубровник, 1399; у истој повељи и *г҃ласе*). У XVIII в. код штокавских писаца нестаје већ наставка *и* у акузативу. Међутим код чакавских писаца оно се, бар код неких од њих, у току времена још шири (исп. примере код Даничића, о.с. 105). У данашњим чакавским говорима *i* је обичан наставак у свима северночакавским крајевима (исп. у Истри: *grâdi, krȁji*, на Крку: *stolì* и сл., у Хрв. приморју: *čȁsi, vlâsi* и сл.); у јужночакавским говорима обично је у овом падежу *е*.

Све што вреди за именице мушког рода – вреди и за именице средњег рода.

10. Стари облик ном. једн. *ками* = стсл. *камъı* живи у нашем језику до данашњег дана у Ц. Гори, у Боки, у јужној Херцеговини; према њему је начињен генитив *кама*, а према таквом генитиву и номинатив једнине *кам*, нпр. већ код Н. Наљешковића; у осталим падежима *камом, каму* и сл., ретко се употребљава; могуће је да се негде *кȁми* схватило као множина па према њему образовало *кам*. То вреди и за *крȅми и пл҃ами*, само што се ти облици данас више не употребљавају (исп. *креми, плами* у споменицима, нарочито чакавским XVI и XVII в.), а *крем, плам, прам* – употребљавају се већ од XVI в. у далмат. дубр. споменицима.

11. У старим споменицима нашим, нарочито чакавским, али и у штокавским сачувала се стара промена старих консонантских основа: од *г҃рађане*, дат. мн. *г҃рађамь*, лок. мн. *г҃рађахь*, инстр. мн. *г҃рађами* и сл. Нпр. *г҃рађамь* MS 1 (1189), *Дѫбровчамь* MS 2, Дѣтьчамь MS 92 и сл. У чакавским споменицима и доцније, а у називима места још живи: *Grȉžam, va Grȉžah* и сл.

Ово су облици који су се употребљавали и код других словенских народа и потичу из заједничкословенског језика: исп. у руском *Древлямц, Полях*ъ; словеначко *Goričam*, старочешко *Vraňách* итд.

АКЦЕНАТ ИМЕНИЦА МУШКОГ РОДА

А. *У савременом књижевном језику*

12. Најбољи су извор за познавање савременог књижевног акцента код именица студије Даничићеве о томе, издане поново у делцу Akcenti u imenica i pridjeva (II izd. Zagreb, 1913., Djela Jug. Akad. znan. i umet. XXIV). Њих је допунио у извесном правцу Павић својим „Studije o hrvatskom akcentu", Rad 59 (1881). Поред тих радова, као што је то у Фонетици навођено, има и других дела која се специјално баве питањима ове врсте. Њих ћемо се дотаћи тамо где буде требало.

Даничић је полазио од номинатива једнине и дао је у својој студији велики број категорија. У ствари, све ове многобројне категорије, ако се пође од

њихових правих унутрашњих особина, своде се на врло мали број који представљају стално понављање истих црта.

13. Све именице мушког рода поделићемо према акценатским особинама на две групе:

а) на именице које у зависним падежима једнине имају на првом слогу старе акценте ◟ и ◠,

б) на именице које у зависним падежима једнине имају на различним слоговима остале акценте.

Одавде се види да ми делимо све именице мушког рода на две групе према томе, да ли на првом слогу имају *стари* акценат или *немају*.

У ове две групе долазе, такозване, једносложне и многосложне именице, и једини је критеријум за ту поделу горња особина њихова. Али најтипичније именице, управо оне чије се особине доцније стално понављају код именица, јесу *двосложне именице* у зависним падежима једнине. Оне ће нам послужити као прототип свих ових именица.

14. Сви наставци, како за једнину тако и за множину, данас су кратки, сем ген. мн. У ген. мн. имамо не само крајње *а* или *и* дуго него је такође увек дуг и слог пред њим; дакле: *зу́бā, брегова́, жу́љева́, са́шū, љу́дū* итд. увек без изузетка. Иначе имамо: *бре́г-а, -у, бре́же, бре́гом, бре́гу, зу́би, зу́бима, зу́бе* итд., дакле увек *-а́, -у́, -има* и сл.

15. I-ва група именица типа *вра́г-вра́га, бо́г-бо́га, ра́к-ра́ка*. Пошто прегледамо двосложне именице, показаћемо како према њима стоје остале.

Именица *вра́г* (овакве су многобројне именице: *бре́г, бру́с, ве́к, вра́ш, гла́с, гра́д, да́р, ду́г, зу́д, зу́б, ја́з, ка́о, кљу́н, ли́к, ли́ст, лу́г* итд.) и све сличне, тј. са дугим вокалом првог слога –

а) задржавају ◠ у свима падежима једнине сем у лок., дакле: *вра́г, вра́га, вра́гу, вра́же, вра́гом*. У лок. једн. именице које *не значе нешто живо* имају место ◠ – ◟, нпр.: *бре́гу, бру́су, ве́ку, гла́су, гра́ду* итд. Код живих бића остаје и ту ◠: *ву́ку, дру́гу, вра́гу* и сл. То значи да се овај акценат код неких именица у лок. једн. померио на крај: **бре́гу̑, *гра́ду̑, *ве́ку̑* и сл.

б) Таква се иста промена врши у ген. мн.: *бр҃ка́, зу́ба́, да́на́, дру́га́, мра́ва́, цр҃ва́, љу́да́* и сл. Оваква се промена распростире каткада и на дат., инстр. и лок. мн., као: *зу́бима, цр҃вима*; али то проширење није узело већег маха.

в) У множини добивају ове именице наставак *ови* или *еви*. С тим наставком имамо два случаја:

α) *бр҃е҃гови, г҃ра҃дови, вра҃гови* итд. када се ◠ скраћује у ◟ и остаје на првом слогу у номинативу; у ген. мн. он прелази, као и у горњем случају, на крајњи слог: *брего́ва́, градо́ва́, врагова́* и сл. (= **брего́ва́* и сл. као *зу́ба́* и сл.). Како год у горњем случају, и овде често тај наставак прелази и на наставак *има*, те имамо: *г҃радовима* (= **г҃радовӣма), синдвима, кумдвима* и сл; али се поред ових и других употребљавају и облици са ◟ на првом слогу: *бр҃е҃говима, сȉновима, кȕмовима* и сл., и ја бих рекао да су последњи облици у савременом књижевном језику ипак обичнији.

β) Само у неколико речи (*вȃл, г҃рȏзд, дȇо, жȕљ, пр҃ȗт, пȗж*) имамо сталну измену ◠ у ◝, тј. пренос акцента у свима падежима множине: *жуљеви. (= *жȕљȇви), жу́љева́ (= * жȕљȇва́), жу́љевима (= *жȕљȇвима)* итд.

Из наведених се особина види да је главна промена код ових именица у томе што у лок. једн. и ген. мн. преносе са првог слога акценат на последњи слог. Све остало од споредног је значаја.

16. Ове особине показују и многосложне именице, уколико оне уопште покрећу свој акценат. Тако *Јâсак* има у лок. једн. *Јáску, лâкат; лакáта, бȕбањ*: ном. мн. *бȕбњеви* (ген. мн. бȕбњева) и сл.

Овамо треба прибројати и именице типа *ȁмбар, Бȕдим, вȉтез, дȉнар* и сл., јер да је на првом слогу стајао ◠, он би морао бити скраћен. Зато и ове именице имају у лок. једн. *амбáру, Будúму* и сл.; у множини *вȉтезови : витезóвā, дȉнāри: динáрā* и сл.

17. Именице са кратким вокалом првог слога типа *бдīга: бôгъ и рȁка: рȁк.*

а) У ном. једн. имају дуљење ◝ у ◠. То бива првобитно само код именица које су имале стари кратак вокал *о, е* или *а* које је постало од старих полугласника (ъ или ь). Као *бôгъ* имају: *бôј, бôк, бôр, брôд, брôј, вâј, гнôј, гôд, дâжд*(дъждь), *дôм, дрôб, збôр, змâј* (= змељ) и сл.

У свему се осталом слажу са првом групом: лок. једн.: *бдȉју, дȍму* и сл. облици именица које не значе живо биће; исп. такође и многосложне ове врсте: *бокȍру* (= бокорȕ), *гȏвору* (= говорȕ), *вдȏску, ндȏкту, догађáју* и сл.: ген. мн. поред *грȅбēнā* (и гребéна) и *кестéнā, нокáтā* (исп. и *ђавóлā* и сл.).

Номинатив множине са проширењем: рдгови: рогóвā, рогдвима или, што је много обичније: *дȏмови, бдјеви, бдрови, вȅпрови* и сл., и тада акценат остаје свугде исти: *дȏмōвā, дȏмовима* и сл., дакле као и у горњем случају.

б) У ном. једн. без дуљења ◝. То су именице које су на првом слогу имале стари ◜, па су га, као увек у нашем језику, скратиле у ◝. Овамо долазе: *рȁк, брȁт, Влȁх, врȕт, грȁд, грȁх, дȅд, длȁн, зȅт, јȕг, клȉн, лȕк, мȉш, мрȁз, плȁч, прȁг, прст, рȁт* итд.

Локатив једнине. И код њих се налази *катkада* пренос акцента на крај речи: *рȁку* (= ракȕ), *прȁгу, Влȁху, прсту, рȁту, скȕпу, сплȅту, чȁсу.*

Генитив множине најважнија је њихова особина. Када немају умотања слога *ов* или *ев*, имају у том падежу ◠: *Влâхā, Грâкā, грâмā, јâдā* итд. Иначе у свим другим облицима остаје ◝ на првом слогу: *вȅпрови, рȁтови, рȁтовā, рȁтовима* и сл.

Кад многосложних именица овога типа обично нема промене. Када се деси какво одступање у овом правцу, оно је увек у правцу горњих измена: *рȁзговор –разгȏвдру, прȉјатељ-пријатéљā, ȉлићи-илúћā.* Иначе акценат остаје непроменљив.

Шта код ових именица имамо: *стȁрац-стáрца, дȁсторак-дастȏрка, здравȁнак-здравáнка* и сл.; то су познате гласовне особине дуљења пред извесним сугласницима за којима је нестало полугласника. Исп. ниже историјски преглед.

18. II-га група именица типа *стрȉц-стрúца, рдб-рȍба, врх-врха*, тј. именице код којих је у промени акценат био на крају.

Ова је промена простија: код ње се покрет акцената врши у супротном правцу, тј. акценат се повлачи са краја на почетак речи.

а) Тип *стрȉц-стрúца* (= стрицȁ). У вокативу *стрúца* (= стрицȁ): *стрȉче, врáпца* (= врапцȁ): *врáпче, војнúка* (= војникȁ): *вдјнȉче* и сл.; чак и код многосложних: *госпођáра: гдспођáру, Далматúнца: Дȁлматȉнче, зȁповеднȉче, Јȅрусалȉмче* и сл.

Иначе остаје акценат где је. Само се код неких именица, нарочито код оних што имају непостојано *а* може констатовати повлачење акцента и у ген. мн.: *врáпца-врáбāцā. вéнца = вȅнāцā* и сл. Овамо долазе и четворосложне именице: *добúтка*: *добȉтака=*дȍбītākā* (◠ новога порекла), *сиромáшка = *сиромâшкā = сирдмâшākā* и сл.

Овако добивени ◠ преноси се и у друге падеже, исп.: *вȅнци, лâнци, вȅнцима, лâнцима* и сл. Али таквих именица нема много.

б) Тип *рдб=рдба (= *робā).* Показује такође повлачење акцента у вокативу: *рдбе* (:рȍба), *дче* (:ȍца = *оцā), *мдмче* (= *мдмче : мдмка), *сȉндвче* (: синȏвца = *синȏвцā) итд.

У ген. мн. поред *момáкā, отáцā, ловáцā* и сл. има и са повлачењем акцента што одговара типу: *врâбāцā, кднāцā, двнȏвā, дрлȏвā* и сл. Али овде има и колебања: говори се и *лдвāцā* и *óвнȏвā, óрлȏвā* и сл. У сваком случају преовлађује непревлачење. Исп. и *синдвац* (: синóвца), *сȉндвāцā* (= *синȏваца) в. горе.

Када ген. мн. има проширење са *ов*, имамо два случаја: без повлачења у ген. мн. као код *рдбови: рдбȏвā* и сл.и са повлачењем као код *тдȋови : тдȋȏвā, вдлови-вдлȏвā, ȋдслȏвā, кдтлȏвā* и сл.

И у ном. мн. имамо каткада овакво повлачење: *кȏнци* (= *кȏнци), *лȏнци* (= *лȏнци).

Многосложне именице као *жȉвот : живдта* (= *животȁ), *чдвек : човȅка* не пружају ништа ново: вок. *чдвече, сдколе.* У множини имамо у ном. *сдколи* за који ваља претпоставити да се развио под утицајем *сдкȏлā*; међутим у ген. мн. имамо *сокóлā* а – облик којему је као основица послужило *сдколи* (исп. такође и *чадóрā* и сл.).

Када се акценат находио на једном од унутрашњих слогова (првобитно свакако не на првом слогу), онда излази још јасније на видик повлачење акцента у ген. мн. Тако, типови: *дȕкат-а, Ȁрапин, Пдсавац, ȁлāј,* затим *водȋдōј* имају: *дȕкатā, Ȁрапā, Пдсавацā, ȁлājā, вдодȋдōјā* и сл. Иначе акценат остаје на свом месту: *вȁрошānā, зȁкōнā, рáзбōјā* и сл. (*вȁрошанин, зȁкон, рáзбōј* и сл.). Ретка су одступања као од *вȉногрāд* ген. мн. *виногрáдā* дат. мн. *виногрáдима.*

19. Из овога се види да се измене свих акцената наших код именица мушког рода крећу у два правца: код оних што имају акценат на првом слогу, у лок. једн. и у ген. мн. акценат тежи крају, а код оних што имају акценат на крају, у вок. једн. и у ген. мн. акценат тежи ка почетку. То је њихова општа тенденција. Питање је како се понашају једносложне именице *ȋас-ȋсā, сȁн-снā* и сл., јер оне стоје на средини. Оне се тако и понашају: једне с првом групом, друге с другом: *ȋасā* (као *дáнā*) и *снȏвā* (као *тдȋȏвā*).

Б. *Старина двају типова савременог књижевног језика*

20. У коликој су мери ове акценатске системе продужење старих односа и шта оне значе? То би се могло утврдити на основу свих дијалеката штокавских и чакавских. То још није урађено. Зато ћу се ја ограничити на неколике напомене.

а) Облици као *зу́бā* потврђују се и именицама са кратким вокалом: *ро́гā, рдзима, бро́дā, брддима* и сл. (у говорима са старом акцентуацијом *рōгâ, розйма* и сл.).

б) У неким су говорима (нарочито југозападним) облици: *жу́љеви-жу́љевā* итд. непознати; међутим у косовско-ресавском их има знатан број. У првим се употребљавају облици: *жȗљови-жу́љевā* и *жȗљеви, жуљевā, жуљовима* и сл. Према природи ових образовања може се заиста претпоставити да су облици: *жȗљеви, жуљевâ* (као *гра̄дови, *грaдовâ*) старији, а да су *жȗљēви* нови и образовани према сличним облицима других врста, нпр. према *кра̄љ-кра̄љā* (= кра́ља), *кра̄љеви* (краљēви) и сл. За дат. мн. није поуздано да је **гра̄довȉма* (= градȍвима) основније од *гра̄довима*. Исп. ниже.

в) Према дијалекатском материјалу, нарочито југозападних говора, нешто се мења и однос *рдгови и дȍмови*, Вероватно је да смо, с једне стране, имали: *брддови-бродо́вā (= * бродо́вâ*), а, с друге, **домдви (= дȍмови) – дȍмовā*, исп. нпр. у Дубровнику дијалекатско: *брддови-бродо́вā, бродȍвима, рдгови = рогóвā, рогдвима* и сл. и у озрињићком: *вēпар, вепрдви-вēпровā, купдви-кȗпловā* и сл. Ја мислим да су та оба типа стара, тј. да се у *дȍмови* огледа акценат старих основа на *й*(ъ) а у *рдгови* акценат основа на *о*(ъ), иако сам мишљења да су облици *жȗљēви* и сл. новији (исп. горе).

г) Код именица типа *пр̄стēн* у ген. мн. имамо у дијалектима катkада (у дубровачком говору) *пр̄сте́нā (пр̄сте̄нима)*, у чему ће се, вероватно, огледати старина.

Као што се из свега овога види, у дијалектима се још више истиче супротност у положају акцента у ген. мн. и ном. мн. или зависним падежима множине.

21. Код именица са акцентом на крају имамо да учинимо, према дијалекатском материјалу, још много мање напомена. У дијалектима имамо још чешће превлачење акцента у именица са непостојаним *а: Млēтāкā* (Дубр.), *лдвāцā* (Озринић), *дтāцā* (Дубр.) и сл. Тако исто код именица типа *пдпови* и сл. обично је превлачење акцента, дакле: *пдпдвā* и сл. Код именице *кра̄љ*, где би однос *кра̄љēви-кра̄љēвā* могао бити стар, имамо у неким црногорским дијалектима *кра̄љеви* итд., док у другим *кра̄љēви* (= кра́љеви) образују целу множину.

У овоме правцу има и других примера, тј. да се врши повлачење акцента код именица овог типа: *кднопā, свēдо́кā* и сл. (Прчањ, Озринићи), чак и код именица типа *лȍнчйћ, нāчйн, лȗпēж* у старијим говорима: *лȍнчйнā* (Прчањ, Озринићи), *нâчйнā, лȗпēжā* итд.

22. Чакавски нам дијалекат, смао наравно нешто у другом облику, пружа исту слику: ген. мн. има акценат супротан акценту зависних падежа једнине. Ако је акценат на првом слогу, онда староме ´ = ˋ одговара ^ у ген. мн.: *čās-čâs*, ген мн. староме ^ одговара ´ (˝): *vlâs : vlás* (i), *ûzāl : úzlī* (h) и сл. Ако је први слог кратак, онда акценат прелази на први потоњи дуги слог: *kdrēn : korení* (h), *gdlūb : golúbī* (h) итд. Када је акценат на крају, он се у ген. мн. повлачи на претпоследњи слог: ген. једн. *krovà* ген. мн. *krȍvī̏h, brēst-ā, brésti* (h), *koscà : kdsāc (kdscih), svēcà : svétac* (= шт. *свēтāц* и сл.), *lōncà : ldnāc, desētkà : desétak* (= шток. стар. *десēтāк*-а), *konorà : konȍpī* (h). Како је у штокавском чакавски акут (˝) дао циркумфлекс (^), то су многи падежи добили нарочито обележје: али штокавски је ген. мн. добио нови наставак *ā*, и зато је и његово тумачење друкчије него чакавског облика (исп. историјске напомене о ген. мн.).

Одавде се види да је и у чакавском дијалекту у главноме исти начин промене акцента у ген мн. према зависним падежима једнине.

В. *Порекло акценатских особина именица мушкōг рода*

23. Међу особинама које смо изнели има их доста које до данашњег дана нису довољно расветљене, нпр. краткоћа различних падежних наставака и сл.; али их има за које се ипак може понешто и позитивно утврдити. Пре свега два акценатска типа, са акцентом на првом слогу, и са акцентом на наставку, потичу из индоевропског језика, исп. индијско *váras* „избор“, *varás* „просилац“, грчко *vómos* „закон“, *vomós* „онај који чува“. Према томе, наша два акценатска типа продужење су овог односа.

У вок једн. находимо повлачење акцента у индоевропском прајезику. У индијском језику вокатив је без акцента, у грчком пак он има акценат на првом слогу. ἀδελφός „брат“: ἄδελφε, δεσπότης : δέσποτα и сл. Код повлачења акцента у вокативу у нашем језику имамо продужење овог процеса.

У лок. једн. пренос акцента са првог слога на последњи особина је балтијско-словенског језика, нпр. у *вéку = вēкȕ : вēка* и сл. та се особина сачувала и у другим словенским језицима, нпр. у руском: *бéрегȕ = брēг : на берегу́ = на брéгу*. Она се објашњава законом де-Сосира: да се у балтијско-словенском стари низлазни акценат (дакле ^ и ˋ) преноси на потоњи слог акутског карактера. У лок. једн. имали смо *ōи (sūnōи)* на које се акценат и преносио. Према овоме, пренос акцента у овом падежу дошао је именицама мушког рода од основа на *й* (ъ).

24. Друге су особине потекле или из општесловенског језика или из старијих епоха нашег језика.

а) Из општесловенског потекло је дуљење кратких коренских слогова под акцентом као *бȏг, бȏк, гȏд, дрȏб, плȏд, нȏс, пȏст* и сл. Из генитива се види да је акценат на првом слогу *бдга, бдка* итд., међутим када је акценат на другом слогу: *бдба : бдб, рдба : рдб*, итд., тада нема дуљења (*бдб, рдб* и сл.). Према томе, тачно је претпостављено да је разлика у номинативу *бдгъ* и *робъ* и дала, поступним скраћивањем полугласника, дуљење до извесног степена *стāрогā наглашеногā вокала*, што је могло дати у различним словенским језицима дуг вокал. Исп. у словеначком *brod, god, most* итд.; чешко *bůh-boha, vůz-vozu* итд.

б) У ген. мн., као што смо видели, има старих општесловенских алтернација, о којима смо говорили у Фонетици. Тада смо видели да се стари акценти ^, ´ и ˋ при измени састава, склопа речи мењају, и то први у ˝ (нови општесловенски акут), други у ~ (нови општесловенски циркумфлекс) и да ~ мења место (ако је био на првом слогу – иде на крајњи слог, а ако је био на крајњем – иде на први). Овде се у старијим говорима, као што је чакавски, то правило у потпуности примењује, нпр.:

*vlâs: vlásī (=vlâsī) , brât (= *brát): brât (= brầt), konorà : konȍpī, vôz, vȍza : vozí* сл.

У осталим штокавским говорима прилике су се измениле, али се и ту виде, као што је већ и напомињато, остаци старих односа (исп. *Влâх : Влȁх, лдна̄ц-ā : лȍнцȁ* и сл.). Кад будемо говорили о постанку ген. мн. свратићемо на њих још једном пажњу.

Питање о томе, како треба објашњавати главни узрок ове промене, да ли се може ген. мн. сматрати као промењен састав речи – о томе ћемо говорити

ниже код именица женског рода. За именице мушког рода довољно је рећи да промене акцената у ген. мн. у показаном правцу према осталим падежима заиста постоје.

в) Сем ових падежа, могло је бити промена акцената и у неким другим облицима, нпр. у инстр. мн. или лок. мн., али од њих нема трагова у савременом књижевном језику, јер су се у књижевном језику извршила знатна једначења у тим падежима. Међутим у народним говорима, нарочито у чакавском њиховом делу, и од тога има остатака; али питање о њима није још изведено у потпуности на чистину.

Пренос акцента на предлоге

25. Познато је да предлози чине готово сложену реч са речју на коју се односе. Зато се у нашем језику врше акценатске промене у предлога и речи које од њих зависе као и у засебним речима. У тим појавама огледају се појави опште природе словенског (српскохрватског) акцента.

α) Кад реч има ◠ или ◝ на првом слогу, који представљају старе акценте (тј. старо ◠ или ◝), онда се ти акценти, по оном општем правилу да се морају находити на почетном слогу речи, преносе на почетни слог предлога:

у̀ гра̑д, и̏з гра̑да, за̀ но̑ж, у̀ ме̑д, до̀ ла̏кта, на̀ бу̏бањ, и̏за гра̑да итд.

за̀ бо̀га, прѐд бо̀га, до̀ меда, за̀ го̀сте и сл.

Овај се појав све више губи у савременом књижевном језику и све више преовлађује наново акценат засебних речи: *у гра̑д, из гра̑да* и сл.; али се и у њему чува у засебним скамењеним изразима као: *за̀ бо̀га, у̀ го̀сте* и сл.

В. о овоме у Фонетици. То је појав прасловенски, и он вреди за све словенске језике и све наше дијалекте. Он вреди и за именице женског рода.

β) Сличан појав находимо и код именица са основним ◝ на првом слогу: *до̀ воска, на̀ нокат, на̀ тро̏шак, на̀ дохва̀т, у̀ обла̏ке, за̀ по̏јас, на̀ по̏кло̑н* и сл.

Има група именица ове врсте код којих је тешко одредити каквог је порекла ◝ на првом слогу (да ли је од скраћеног ◠ у почетку тросложних именица или од скраћеног ◜), па ипак зна за овај пренос: *на̀ Дунав, до̀ Дунава, у̀ ве̏тар, бе̑з ве̏тра, у̀ Буди̏м, на̀ канта̏р, на̀ месе̑ц, до̀ ка̏мен, по̀д про̏стеном, до̀ ђа̏вола* и сл.

Према томе, у њих би делимично акценат био пренесен гласовним путем, а делимично аналогијом.

γ) Тамо где је акценат или нови ◠ (тј. ~ или продуљени нови ◝) или где је нови ◝ (скраћени ◜ и пренесени ◝, нпр. с краја речи), ту се он преноси на слог предлога који му претходи у облику ◟:

за̀ ста̏рца, на̀ Ту̏рке, у̀ Ка̏рло̀вце и сл.

до̀ бра̏та, у̀ пла̏ч, у̀ клина̏ц, ѝзда̀ сна, испрѐд бра̏та и сл.

у ген. мн. *до̀ вра̏ба̑ца̑, до̀ Ру̏са̑, ко̀до̀ се̏ља̑на̑, у̀ Бу̏га̑ра̑, до̀ гра̏ђа̑на̑* итд.

Јасно је да у овом случају имамо просто померање акцента најновије епохе нашега језика, и да овога нема у свим архаичнијим говорима нашега језика који за то померање не знају, нпр. у чакавском дијалекту. Али ваља приметити да се то преношење у овим случајевима у савременом књижевном језику све више губи, сем у скамењеним изразима као *изда̀ сна* и сл., и да преовлађује наново индивидуални акценат речи: *за ста̑рца, на Ту̑рке, од вра̑ба̑ца̑, од гра̑ђа̑на̑* итд.

2.

26. Некада смо имали код именица 2-ге групе тројаку промену:

Једнина

	а)	б)	в)
ном.	имѧ	телѧ	небо
ген.	имене	телѧте	небесе
дат.	имени	телѧти	небеси
ак.	имѧ	телѧ	небо
вок.	имѧ	телѧ	небо
инстр.	именьмь	телѧтьмь	небесьмь
лок.	имене	телѧте	небесе

Множина

ном.	имена	телѧта	небеса
ген.	именъ	телѧтъ	небесъ
дат.	именьмъ	телѧтьмъ	небесьмъ
ак.	имена	телѧта	небеса
вок.	имена	телѧта	небеса
инстр.	именъı	телѧтъı	небесъı
лок.	именьхъ	телѧтьхъ	небесьхъ

Двојина

ном. ак. вок.	именѣ	телѧтѣ	небесѣ
ген. лок.	имену	телѧту	небесу
дат. инстр.	именьма	телѧтьма	небесьма

То је дало у српскохрватском језику:

Једнина

ном.=вок.	име	теле	небо
ген.	имене	телете	небесе
дат.	имени	телети	небеси
ак.	име	теле	небо
инстр.	именьм	телетьм	небесьм
лок.	имене	телете	небесе

Множина

ном.	имена	телета	небеса
ген.	имен	телет	небес
дат.	именьм	телетьм	небесьм
ак.	имена	телета	небеса
вок.	имена	телета	небеса
инстр.	имени	телети	небеси
лок.	именьх	телетьх	небесьх

Двојина

ном. ак. вок.	именѣ	телетѣ	небесѣ
ген. лок.	имену	телету	небесу
дат. инстр.	именьма	телтьма	небесьма

Из овога се види двоје: 1) да је у српскохрватском језику после прелаза *ѧ* у *е* било још природније неголи у старијим епохама да се *-не, -те, -ни, -ти* и сл. осете као падежни наставци; 2) да се целокупна стара промена изгубила исто онако као што се изгубила промена сличне врсте код именица мушког рода. Другим речима, мора се претпоставити и код ових именица, нарочито у множини, да су додирне тачке са именицама типа *село:*

ном. ак. вок. мн.	села	:	имена
ген. мн.	сел	:	имен
инстр. мн.	сели	:	имени

учиниле да врло рано нестане старих облика и да се појаве облици типа *селѣх, селом* и сл. Али с друге стране, и код ових именица у падежима са наставцима *ьм, ьх* находимо исто што и код основа мушког рода типа *пут*. Да ли је овде утицао паралелизам *путьм : путем* и сл. на развитак наставака *ем, ех* код ових именица, што је лако могуће, или су они добивени на други начин – то је врло тешко рећи. Тек према споменицима нашим можемо, готово с поузданошћу, рећи да су се сви ови процеси извршили до историјске епохе наших писаних споменика.

Иако имамо у ген. једн. *имене, Живете,* ѫ*кете* и сл. до XV века у споменицима, вероватно је да су ти облици узети из црквеног језика, исто онако као и *имени, словеси* и сл. у дат једн. Иначе находимо већ од XIV в. *племена* MS 101, 183 *Басета* MC 158 итд., али су се ти облици свакако и раније употребљавали.

У дативу једн. од XIV в. *сименѵ* MS 106 (1333), *Стипету*, Пуц. II 18 (1348–9) и сл.; облици *врѣмени, брѣменеви* и сл. – из црквеног језика су.

Инструментал једн. врѣменомь и сл. од XIV в.; али *именем,* ѫ*гнѣтемь* MS 98 (1330), *Андретемь* MS 287 (1419) и сл. У косовско-ресавском говору находи се у инструменталу такав наставак до данас.

У лок. једн. и ове су именице прошле кроз све фазе кроз које и именице мушког рода: *небеси, Жорети, врѣмену* и сл.; *ѣкетѣ* = *ѣкетие* још и у XV в.; али на крају и овде побеђује у штокавском говору *у*, а у чакавском остају они наставци који и код осталих именица мушког и средњег рода.

О множини немам потребе ни за какве нарочите напомене.

Још само једну напомену о именицама са падежним проширењем сугласником *с*: према номинативу *небо* направљени су остали падежи једнине већ врло рано, вероватно пре писаних споменика наших, јер нпр. *тѣлу, слову, небу* находимо од првих споменика наших. Мора се још претпоставити да је према некадашњем *небеси* у дативу једн. и другим падежима направљено и *неби*, које се у неким нашим говорима осећало као облик именица женског рода: *к неби, противе неби* и сл. (у Гундулића и других). Иако се и данас находи *небеса* у мн., ипак су облици без *с* доста стари; већ код Стевана Првовенчаног *дъла*, затим у XVI в. *кола, слова*, MS 114 (1349), *тѣла* MS 44, 45 (1254) и сл. Као да су се не само паралелно са њима употребљавали и даље падежи са *с (небеса, чудеса* итд.) него изгледа да се у зависним падежима множине (сем ак.) ређе и доцније јављала основа без *с*.

У дијалектима има и друкчијих облика: *чудесо* код славонског писца Е. Павића. Огледало (1759), 304, 506 (Маретић, Језик славонских писаца, 18) или

колесо код А. Хорвата (1824), Недиљна говорења, 27 и сл. код других славонских писаца (В. Маретића, о.с. иб.); исп. и у Подгорици *чудесо* (Решетар, Der štokavische Dialekt 172).

Одавде се види да однос *чудо* : *чудеса* не одговара нашем језичком осећању, и оно излази из тога односа тако што ствара промену *чудо : чуда* (мн.) или *чудесо* (једн.): *чудеса*. Наравно, последње само у говорима на малом простору; али и то, принципски, има исту вредност као и знатно распрострањен облик *чудо : чуда* (мн.).

АКЦЕНАТ ИМЕНИЦА СРЕДЊЕГ РОДА

А.

27. И код именица средњег рода ваља разликовати две групе случајева: са акцентом на првом слогу ◟ или ◠ и са старим акцентом на другим слоговима.

Међу прве случајеве долазе примери као *злā̏то, мѐсо, сѐно* и сл.; *мѐсто, ју̏тро* и сл.; *бр̀до, дрво, жи̏то, звдно, мȁсло, клу̏пко* итд.

У једнини акценат остаје неизмењен; што се у неким говорима, као нпр. у дубровачком, находи у лок. једн. *мéсу, тéлу, злáту* – то су појединачни случајеви који су се развили према именицама мушког рода.

У множини се јавља тенденција да акценат остане исти; али се у књижевном језику налази још доста остатака старог стања, у извесној мери модификованог. Наиме, од именица типа *злā̏то* находимо катkада акценат пренесен: *сéна, (= сѐнā), мéса, дрвца (дрвáцā)* и сл. У ствари, тај се пренос акцента извршио по аналогији именица као *пдље : пдља*, са кратким вокалом, јер акценатске промене које одговарају типу *злā̏то* биле би са старим ◞ у множини, који даје у штокавском опет ◠. Према томе, природно је да се као промена акцента осети у штокавском дијалекту пренос на крај (исп. ниже). У другој групи примера типа *мѐсто, ју̏тро* и сл. нема никакве промене сем у ген. мн.: *мѐстā, ју̏тарā* која је опште природе: слог испред *ā* у ген. мн. у нашем језику увек је дуг. Напослетку, у трећој групи примера типа *пдље, звдно, бр̀до, мȁсло, клу̏пко* акценат се у множини преноси: *пдља, по́ља, пдљима (= по̏љā, по̏љā, по̏љима)* итд. У овоме се сачувала старина: исп. руско *по́ле : поля* која се, уосталом не чува у овима нашим говорима. Па и овде у овој групи случајева стари су примери са старим кратким вокалом (*пдље, звдно*); а у осталим – он је нов, јер су остали примери припадали другој групи, имајући на првом слогу старо ◞ (које се у нашем језику скраћује у ◟).

Из овога се види да се стари однос једнине и множине сачувао у последњем типу за којим се и остали поводе. Поменућу, потпуности ради, да од именице *је̏зеро* имамо у дијалектима *језѐра (= *језерā)*, нпр. у Дубровнику; такав акценат има и географско име *Језѐра*. Наравно, и у овоме треба видети проширење основног типа (*пдље : *по̏љā*), о којем сам говорио.

28. Другу групу примера представљају облици са акцентом на крају или на којем унутрашњем слогу у речима. Овамо долазе примери: *ви́но (= ви́нд), дру́штво, пи́смо, бр́вно* и сл.; *плѐће, пѐро, вѐсло, дбро, кпље, стàкло* и сл.; *сѐло, бѐдро, рѐбро, сѐдло, стѐгно* и сл. И овде се опажа јасна тенденција ка уједначавању свих акцената у падежима. Тако имамо: *ви́но, мн. ви́на, ви́нā* итд. Остатака од старе промене акцената у множини имамо код именица типа *пи́смо, дру́штво*: ген. мн. *пи́самā, дру́штавā* и сл., али у ном. мн. имамо и ту

већ *пи́сма, дру́штва* (исп. ниже). Именице са кратким слогом само у малом броју примера знају за промену акцената: *сѐло*: ном. мн. *сѐла*, ген. мн. *сѐлā, бе̏дро : бе̏дра – бе̏дāрā, рѐбро : рѐбра – рѐбāрā* (Даничнић бележи још: *пе̏ро, сѐдло, сти̏е̄но*): у дијалектима њихов је број још мањи. Иначе имамо свугде акценат неизмењен: плѐће : плѐћа – плéћа (пѐро, кр̀ста, вѐсло, дȍбро, кȍпље, ст̀акло), са дужином у ген. мн.

И код именица са старим акцентом не на првом слогу врши се, дакле, исти процес као и код именица са акцентом на првом слогу: задржава се све више акценат једнине и у множини.

Код вишесложних именица са акцентом на унутрашим слоговима имамо или непромењен акценат свугде, као у *за́чело : за́чēлā* и сл., или имамо само у ген. мн. повучен акценат: *гдведо – гдвēдā, кдлено – кдлēнā, сведочáнство – сведдчанствā (= *сведочáнствāвā)*. Овде имамо исти појав као и код именица мушког рода ове врсте.

Именице као *гребенúште – гребени́шта*, ако их је Даничић тачно забележио, имају исти тип као: *мéсо – мéса*, јер *гребенúште* представља *гребенúште*, а *гребени́шта – гребенúштā*.

29. Код једносложних именица имамо или као код именица са акцентом на крају новијег типа: *злд : зáлā*, или као код тих именица старијег типа: *днд – дáнā*. Оправдано је са извесне стране, и једно и друго.

30. Као што се одавде види, разлика се чува код двосложних речи средњег рода између једнине и множине код именица са кратким вокалом првог слога: *сѐло-сѐла* и *пдље-пдља*, и то када су ти кратки вокали, у главноме, по пореклу кратки; код нових кратких, скраћених вокала, тога односа нема: имамо: *мѐсто-мѐста*. Код именица са дугим првим слогом или немамо никакве разлике између једнине и множине: *ви́но : ви́на* или је она створена по угледању на именице са кратким вокалом: *мéсо-мéса (= *мéсā)*.

Чакавски је дијалекат далеко боље сачувао старе односе. Ако се упознамо са његовим материјалом, разумећемо и оно што је од тих односа остало и у књижевном језику и у другим нашим дијалектима.

Чакавски дијалекат има:

1. *jâje : jája* — *sûnce : súnca*
2. *pȍle : polà* — *jȅlito : jelíta*
3. *čelȍ : čȅla* — *selȍ : sȅla* — *vretenȍ : vretȅna*
4. *krīlȏ : kríla* — *propēlȏ : propéla*

Из овога се види да чакавски дијалекат има, готово у потпуности, стари однос: *стáрих и нових* општесловенских акцената:

1) ◠ : ◝ (= ◞); 2) ◟ ◡ : ◡ ◟;
3) ◡ ◟ : ◟ ◡ (= ◟ ◡); 4) – ◟ : ◝ ◡ (= ◞ ◡).

Само нема једног односа ◝ (= ◟) : ∼, јер ту имамо и у чакавском као и у штокавском: *рàло : рàла; држàло : држàла* итд. Али у словеначком језику и тај се однос сачувао: *délo : dêla, kopíto : kopîta* итд. Из ових чакавских односа видимо такође и то да су у штокавском негде морала наступити изједначења: *jâje : jája* дало би у штокавском *jâje : jâja* (јер стари чакавски ◝ даје у штокавском ◠), а *krīlȏ : kríla* дало би *крȋлȏ : крȋла*, шои би до извесне мере одговарало акцентима у кратким слоговима (промена места акцента). Није чудо што се за тим повео и однос ◠ : ◝ (*мéсо : мéсā, мéса*) у штокавском. Према томе, сасвим је

природно што се у штокавском сачувала у овим облицима разлика у месту акценатском.

31. Питање је: зашто су се вршиле ове „метатоније“. На то се питање данас у науци различно одговара. Ми ћемо засада рећи само толико: да је то појав *општесловенски*, и да се од најстаријих времена вршио онако како се данас врши у чакавском дијалекту. За њега ће вредети, вероватно, општи услови који вреде и за мењање општесловенских акцената (◠ , ◝ и ◟) у нове општесловенске акценте који им одговарају у другим положајима.

Напоменућу само да се често научници позивају на облике посавских дијалеката (који су се делимично сачували и у чакавском) са дужином *а* у ном. мн.: *jájā* и сл., *polá* и сл., *sȅlā* и сл., сматрајући да је та дужина стара, бар у неким од ових образовања, и да је она изазвала измену акценатских односа једнине. Али то питање није још довољно јасно.

Пренос акцената код ових именица на предлоге

32. И код именица средњег рода имамо она иста два основна случаја као и код именица мушког рода:

а) када је на првом слогу старо ◠ или ◟, преносе се на први слог предлога као ◟:

дд злáта, ȕ мéсо, ȕ сéно, пд тȅлу и сл.

ȕ коло, ȕ море, ȕ пољe, дд слова, прȅко мора и сл.

За овим именицама повео се известан број именица средњег рода са ◟ на првом слогу другога порекла: *зȁ срце, зȁ грло, нȁ зрно, нȁ лéто, ȉз јутра, ȕз брдо, нȁ дрво* и сл.

У књижевном језику има доста остатака од овога појава; али и овде као и код мушког рода изрази са таквим акцентом постали су или скамењени или прилошки: *ȕзбрдо, ȉзјутра* и сл. Иначе се задржава акценат засебних речи.

б) Када је на првом слогу ◠ или ◟ новога порекла (◠ = ∼ или продуљено ново ◟, а ◟ или скраћено ◝ или ◞):

ȕ сȗнце, ȉз цȁрства, бȅз лȗшња и сл.

нȁ местo, ȕ блáто, зȁ јагње и сл.

пд селима, ȕ ребра и сл. *сȁ сēлā, ȉз кȍлā, ȉз пȗсāмā* и сл.

И овде је велики број ових појава уклоњен из савременог књижевног језика и замењен индивидуалним акцентом именице (предлог иде као проклитика: *од–злáта* и сл.). Али се у понеким скамењеним изразима и ово још чува: *нȁ местo, ȕ блáто* и сл.

Б.

33. Све се именице ове врсте могу поделити на две групе:

а) именице код којих акценат у свима падежима остаје на истом месту: овамо долазе све именице на *е–ета*;

б) именице код којих акценат у једнини остаје непромењен, а у множини иде на крају речи, тј. на наставак ном. мн. и на слогове који му по броју одговарају у осталим падежима множнине. Овамо долазе све именице на *е–ена* (и на *е–еса* у мн.).

Сем тога, треба водити рачуна и о још једном правилу словенског акцента: да се речи у зависним падежима по броју слогова увећавају и да због тога,

када од двосложне именице са првим дугим слогом у зависним падежима постане тросложна именица, дуги акценат првог слога тросложних и вишесложних речи мора бити скраћен: отуда *де̏те-дѐтета*, дакле *де̏тӗ-де̏тӗта* или *ждре̏бе-ждре̏бета, вре̏мӗ-вре̏мена* и сл.

У прву групу долазе:

α) *ви̏жле-та, Ср̏пче-та, па̏че-та, ја̏гње-та* и сл.

β) *кдње-та*, тј. **коњче̏-ѐта, мдмче-та, шта̀не-та, па̀шче-та* и сл. Ове именице, када имају ген. мн. имају акценат повучен: *кр̀мета, тѐста* и сл.

γ) *бли̏зне-бли̏знета* (в. горе), *ждре̏бе-ждре̏бета, пра̏се-пра̏сета* и сл. Ређи су случајеви када акценат ном. једн. остаје у свима падежима: *бе̏пче-бе̏пчета, дрвце-дрвцета, ми̏лче, пло̏вче, ча̏вче, ши̏ше*. Ово се извршило, наравно, по аналогији номинатива и у овом правцу су баш одступања у дијалектима могућна.

δ) *де̏те-дѐтета* (исп. горе) и овако: *зве̏ре, ја̏је, ју̏не, кљу́се, па̏рче, сви̏ње, ћо̏ше* и сл. Код неких од ових именица остаје, по аналогији ном. једн. са акцентом ˊ, тај акценат и у осталим падежима: *та̏не-та, у̏же-та, зво̏нце-та* и сл.

ε) Овамо долазе и све остале многосложне именице као: *живи̏нче-живѝнчета, ждребе́нце, ћема̏не, жума̏нце, прња̏во̏рче* и сл.

У другу групу долазе:

α) именице на *е-ена* и

β) именице које у множини имају проширење са *с*. Дакле: *пле̏ме-плѐмена : плѐмена-племе́на (= плѐме̏на)* и сл. (овако: *брѐме, вѝме, ѝме, слѐме, сѐме, тѐме* и сл.). Именице: *не̏бо, чу̏до, у̏хо, ко̏ло* имале би: *небѐса, небе́са, небѐсима; чудѐса, ушѐса, колѐса* и сл.

34. *Преношење акцента на предло̄г* бива овде једино у облику ˋ, тј. без старог, општесловенског преношења: *ја̀гње : за̀ ја̀гње, до̀ ја̀гњета; ја̀ре: до̀ ја̀рета; ђу̀бре : у̀ ђубрету; ћѐбе : по̀д ћѐбетом ; нѐврѐме : у̀ неврѐме; пра̀сета : до̀ пра̀сета; врѐмена: за̀ времена* и сл.

Као што се из горњега види, све именице средњег рода које имају у множини акценат на крају – имају у једнини акценат на првом слогу: *пле̏ме : племѐна*, дакле, **пле̏мена̀*; према томе у њих је исти однос акцената као у *по̀ље: по̀ља*. Да је то врло стар акценатски однос, показује руски језик у коме имамо то исто: *пле́мя : племена́, вре́мя : времена́* и сл.

Именица *вре́ме (= *вре̏мѐ)* има акценат у ном. једн. који не бисмо очекивали према ген. једн. *врѐмена*; и заиста именица *нѐвре̏ме* потврђује да смо имали као и **вре̏ме*; то потврђује и чакавски дијалекат својим *vrîme* (исп. такође и у руском *вре́мя*). Поуздано је да је поменута промена акцента у ном. једн. новијег датума, али разлози за њу нису довољно јасни.

Чакавски дијалекат пружа исте односе као и штокавски:

а) *dȋtȅ : ditȅta, telȅ : telȅta* итд.

б) *nȅbo* : мн. *nebesá*, ген. мн. *nebés*, лок. мн. *nebesíh* и сл. *brȉdme : brimená, sȉme : simená* итд.

Када је *а* у множини наглашено – оно има дужину (в. напред о ˊ у ном. мн. код именица средњег рода).

3.

35. *Именице женско̄г рода са консонантском основом и са вокалом а у номина̄тиву једн.*

Наш језик је у овој области примио, у целој парадигми, две промене: а) тврдих основа и б) старих меких основа. У ствари, ово је била само једна промена, чији су се наставци, по гласовним законима општесловенског језика, мењали у зависности од онога шта им претходи: *тврд* или *мек* сугласник.

	Једнина		Множина	
ном.	жен-а	душ-а	жен-ы	душ-ѧ
ген.	жен-ы	душ-ѧ	жен-ъ	душ-ъ
дат.	жен-ѣ	душ-и	жен-амъ	душ-амъ
ак.	жен-ѫ	душ-ѫ	жен-ы	душ-ѧ
вок.	жен-о	душ-е	жен-ы	душ-ѧ
инстр.	жен-оѭ	душ-еѭ	жен-ами	душ-ами
	жен-ѫ	душ-ѫ		
лок.	жен-ѣ	душ-и	жен-ахъ	душ-ахъ

Двојина		
ном. ак. вок.	жен-ѣ	душ-и
ген. лок.	жен-у	душ-у
дат. инстр.	жен-ама	душ-ама

На српскохрватском земљишту после извршених гласовних промена у већини говора добили смо овакве односе:

	Једнина		Множина	
ном.	жен-а	душ-а	жен-и	душ-е
ген.	жен-и	душ-е	жен	душ
дат.	жен-ѣ	душ-и	жен-ам	душ-ам
ак.	жен-у	душ-у	жен-и	душ-е
вок.	жен-о	душ-е	жен-и	душ-е
инстр.	жен-о(ј)у	*душ-е(ј)у	жен-ами	душ-ами
	жен-у	душ-у		
лок.	жен-ѣ	душ-и	жен-ах	душ-ах

Двојина		
ном. ак. вок.	жен-ѣ	душ-и
ген. лок.	жен-у	душ-у
дат. инстр.	жен-ама	душ-ама

Може се с поузданошћу рећи да су се ови наставци ових именица, сем наставка *-ју*, не само сачували до писаних споменика него да се готово и данас·находе у нашим дијалектима; али је једно важно: да се нигде, ни у једном го-

вору нашем, нису сачувале две промене, већ свугде само једна. Само су на неједнак начин у њима распоређени наставци које горе исписах.

Из материјала који ћу ниже навести видећемо ове две тенденције: у штокавским говорима, у главноме, преовлађују и код меких и тврдих основа *наставци меких основа*, а у чакавским дијалектима преовлађују у обе данашње групе *наставци некадашњих тврдих основа.*

Разлог за упрошћавање ових двеју промена у једну находи се пре свега у томе што је велики број падежа одувек имао исте наставке:

жен-а : душ-а
жен-ѫ : душ-ѫ
жен-амъ : душ-амъ итд.

па је могао и друге за собом повући; с друге стране, старе меке основе у нашем су језику у највећем броју случајева очврсле, пошто је највећи број сугласника очврснуо; и, напослетку, за наш језик не вреди закон о мењању извесних тврдих самогласника у меке иза меких сугласника (в. Фонетику). Он вреди само утолико уколико се традиционално или механички задржао покоји меки вокал иза меког сугласника.

Генитив једнине. Према овоме наставку сви наши говори деле се на две групе: штокавски дијалекат има наставак *е* од најстаријих времена до данас, а један део чакавских дијалеката чува *и* (поред *е*), а други део чакавских дијалеката има *е* као и штокавски говори: *силе* MS 2 (1189), *главе* MS 2 (1189) и сл. као и *земле* (=земље) MS 4 (1198–1199), *богородице* MS 5 и сл.

У чакавским савременим говорима находимо *і* у средњој Истри: *жені, рiбi, змiји* и сл. – увек тако нпр. у жмињском говору; на острву Цресу находимо такође: *жені, кȕћи, душі* итд.; само код именица са настав. *-іса* находимо још *-іце : богâтіце, Педошћіце* и сл. Тако и на острву Крку, али у њему већ у извесним местима преовлађује *е*, нпр. у Дубашници и још понегде. Међутим у Хрватском приморју (тако исто и на острву Лошињу) имамо нпр. у месту Новом, увек *е*, као у штокавским говорима. То исто вреди и за јужночакавске дијалекте који су у блиским односима са штокавским говорима. У старијим северночакавским говорима види се у ранијим временима колебање у употреби *і* и *е*, док се њихова употреба није, приближно, на показан начин усталила.

Датив једнине. У штокавским говорима имамо од најстаријих времена двојство: у говорима који су чинили основицу доцније источног говора преовлађује *е=ѣ*, дакле утицаји тврдих основа у обе категорије; исп. Ѳпкинѣ MS 4 (1198–9, Ст. Немања), *братѣ* (= братје) MS 516 (1473, Царица Мара), *татѣбе* MS 205 (1387, Кнез Лазар), 208 (1387, Вук Бранковић) итд. Исп. данас на целом простирању косовско-ресавског говора: *Лȕкѣ, вȍјскѣ, рȇкѣ, росѣ, сдбе* итд. (ова дужина добивена је из ген. једн.); само у шумадијско-сремском делу источног говора, који је и у другим правцима развио неке црте слично јужном и западном говору, имамо свугде *и*. Свакако да то и пада у време развитка тога говора, вероватно од XV века.

У области јужнога и западнога говора находимо *и* у обе категорије од XIV в., исп. нпр. *Босни, Усори* MS 105 (1333, Тврtко); питање је, шта је било раније: да ли се у *и* огледа прелаз ѣ > и у западном говору који се могао проширити

и на јужни говор или утицај меких основа. У западном је говору могло бити и једно и друго, али је у јужном могло бити само друго.

У чакавским говорима тамо где у ген. једн. имамо *і* у дат. једн. имамо *е*, а тамо где у ген. једн. имамо *е*, имамо у дат. једн. *і*: нпр. у жмињском говору: *zemlѣ, sestrѣ, mȕhe, nogѣ, strѣhe* и сл. или у цреском говору: *ženѣ, rukѣ, dūšѣ, rakіje* и сл.; према томе, требало би и у крчком говору очекивати нешто слично, али у крчком говору имамо: *ženі, Kâti, dȉci, sestrі, brâdi* и сл. (в. Милчетић, Rad 121, стр. 120, 122). Међутим у новљанском говору, у којем као у штокавском имамо *е* у ген. једн., имамо у дативу *krȁvi*, као у штокавском. То значи да је штокавско-чакавски облик датива једнине меких основа продро даље на југозапад неголи на исток (и у истарском говору Св. Ивана и Павла имамо исто што и у говорима Хрв. приморја.

Вокатив једнине. Имао је некада два наставка: *о* и *е*. Поучно је да наведем нпр. из Историје облика Даничића све именице од којих је он у својим изворима од XIII в. до краја XVII в. нашао облике вокатива са *е*: *брáтје* (братије) 2 пута, *гòсйође* (-је) 14 пута, *несриће* 2 пута, *душе* 5 пута, (неки су од ових примера сумњиви) – *Марије* 3 пута, *робиње* 1 пут, *богородице, божице* и сл. од именица на *-ица* 28 пута. Није се тешко уверити о томе: да се *е* чувало у историјско време развитка нашег језика готово искључиво (има само неколико примера *душе*) иза непчаних сугласника који су и данас меки у нашем језику (*ј, њ, ћ, ђ*) и сугласника *ц*, које је данас очврсло. Можда се из тога може извући закључак о томе да је у то време *ц* иза *и* (у *ица*) било такође меко. Истина, код Даничића има на истом месту забележених облика са истим сугласницима и на *о*, али то не смањује значај горњих примера да се *е* губило најдоцније у поменутих основа.

Ови су облици од значаја, прво, да се њима објасни наставак *ице* савременог књижевног језика који је последњи остатак од целе групе облика поменутог карактера; друго, овим се именицама и проширењем њихова наставка објашњавају вокативи у староштокавским говорима: поред *Мáрице, Марúје* и сл. и *Мúцке, Мáрке, Вáске, мáјке, снáшке, лúске* итд.; и, треће, овако се морају објаснити и облици *Мáра*: вок. *Мâре, Стáна : Стáне* и сл. у Боки Которској и у Ц. Гори (полазна је тачка у горњим образовањима или у хипокористичним облицима сличне врсте, тј. *Анђа : Анђе* и сл.). Овакав је вокатив, који је у језичкоме осећању нашем, дао повод да се образује и номинатив једн. на *е: Мáре, Стáне* и сл. (и вок. *Мâре, Стâне* и сл.) код католика у сев. Далмацији, у Дубровнику, понегде у Боки Которској и у великом делу (источном) старе Црне Горе.

36. *Инструментал једнине.* У овом падежу једнине од најстаријих времена нашег језика можемо констатовати два наставка: наст. *-оѫ* или *о(ј)ǫ* са врло лабилним *ј* или, можда, без *ј* уопште: *-оѫ* (= оǫ), и наст. *ѫ* (или *ǫ*) као један једини наставак. Ови су наставци били подељени према старим говорима овако: у целом штокавском и источном (јужном, икавском) чакавском имали смо наставак *оѫ*, који је давао већ у X в. *оу* и даље *ов* (писало се овь); а у западночакавском и целом кајкавском (словеначком и хрватском кајкавском) имали смо *ѫ*, које је у чакавском давало *у* (u), а у словеначком *о*.

Питање, да ли је *оѫ*, дало контракцијом *ѫ* врло је тешко решити, а уколико се оно тиче нашега језика, на њ се, мислим, мора одговарати негативно. Јер, прво *оѫ*, сажето, по своме акценту, морало би имати ◠ (*женоѫ* морало би дати

женѫ), а ми у чакавском имамо увек *žepи́*, а друго, не бисмо очекивали овакву разлику према дијалектима. Она показује да смо од старијих епоха, ја мислим од општесловенског језика, имали два наставка *ѫ* и *о(ј)ѫ*, па је у различним говорима бивао уопштаван један или други. За наше основне говоре може се рећи да је код њих распоред у показаном смислу био извршен, вероватно, још пре доласка на Балканско полуострво (исп. ниже о сличном падежу именица женског рода IV промене).

37. У штокавским споменицима од првих времена до 2-ге половине XIII в. находимо наставак *овь*. Исп. код Даничића: *вѣровь, лоубовь, лозовь, правиновь, главовъ*, итд. (Историја Облика, 37); у данашњим говорима находимо тај наставак још једино понегде код источних чакаваца: *daskôv, rukôv* и сл. (острво Силба, Милетић, Rad 121, стр. 122.). Да ли се и код њих није, бар у извесном делу употребљавао и наставак *у*, тешко је рећи.

Већ се од првих времена поред наст. *ов* употребљва наст. *ом: сь водомь* MS 17 (Првовенчани, 1222–1228), *сь всакомь свободомь* MS 50 (Урош, 1240–1272) итд. После половине XIII в. овај наставак код штокаваца преовлађује, ширећи се поступно и код чакаваца и остављајући *ов* само још у усамљеним местима код њих.

Ширење наст. *м* код ових именица ја не доводим у везу просто са мушким или средњим родом, јер се у другим падежима чува разлика између женског рода и мушког или средњег; већ ја мислим да су у ширењу наставка *м* посредовале личне заменице: оне од општесловенског наставка *ојѫ* исп. стсл. *мъноѫ, тобоѫ, собоѫ* у нашем старом језику имају, *мновь, тобовь, собовь*. Како се те личне заменице односе и на мушка и женска лица, то се код мушких лица могао добити облик *мномь* (према наст. *м* за именице мушког рода) поред облика *мновь, тобомь : тобовь, собомь : собовь*. Такви су облици могли створити могућност даљег ширења наст. *м* и код именица женског рода; јер једном створен паралелизам наст. *ов-ом* крчи и сам себи пута. Тако *мновь* и *мномь* и сл. находимо врло рано; нпр.: *сь мновь* MC 27 (Владислав, 1234–1240), *да се при прѣдь мномь* MS 30 (Матија Нинослав, 1240) итд.

У северним чакавским говорима (или западним, екавским) находимо већ од првих времена па до данашњег дана *у* (u), које у многим говорима добива и *п* на крају од *т* позајмљеног од именица мушког и средњег рода (управо, додатог готовом облику инструментала). За то ће најтачнију слику дати дијалекти у којима се и данас та црта сачувала. Исп. на Цресу: *decи́, žepи́* и сл., на Крку: *rîbu, dîcu, žepи́ (žepû)* и сл., у централној Истри: *nogûon, sestrûon* и сл., = nogǫ́ + m; у Хрватском приморју: *krâvū-n, žepи́-n* и сл. Ово се находи и у старим споменицима ових крајева, почевши од најдавнијих времена.

За *локатив једнине* вреди оно исто што и за датив једнине.

38. *Номинатив множине.* Од првих времена у штокавском дијалекту од два наставка има један, и то наст. *е: жоуѣ* MS 13 (1222–1228), *паше MS* 11 (1222–1228) и тако увек. У чакавском дијалекту имамо као у генитиву једн.: у најархаичнијим говорима, – на острву Цресу, у централној Истри и понегде на Крку, имамо обично і, а *е* само понегде: нпр. у наст. *(i)са* на острву Цресу, на другим местима и иза других старих меких сугласника (нпр. у Добрињу на острву Крку *maše*, али *nogi* и сл.). У осталим говорима чакавским имамо у овом падежу *е*, као и у штокавским говорима.

Али и поред тога што се у штокавским говорима није сачувало *і* у номинативу мн., ипак има разлога тврђењу да се он некад употребљавао у ширим размерима (исп. ниже IV промену).

Ово вреди, у главноме, и за акузатив множине.

АКЦЕНАТ ИМЕНИЦА ЖЕНСКОГА РОДА

39. Све именице женског рода поделићемо на три групе:

А) оне које су имале акценат на крају у ном. једн. (од два и више слогова);

Б) тросложне које су имале акценат на средњем слогу; и

В) двосложне и вишесложне које су имале акценат на почетном слогу речи, или трећем или почетном још удаљенијем слогу од краја речи.

40. А) Именице са старим акцентом на крају, а са дугим слогом који му претходи: тип *дȕша* и сл.

а) Све именице ове врсте имају у вок. једн. и вок. мн. повучен акценат: *дȗшо-дȗше, глâво-глâве, грâно, брâдо, клȗпо, стрâно* и сл.

б) У ак. једн. једне од ових именица имају увек повучен акценат, друге имају акузатив са акцентом номинатива, а неке опет имају колебљив акценат – као прве од ових и као друге.

Међу прве долазе: *дȕша-дȗшу; вȏјска-вȏјску; глáва-глâву; глáвња-глâвњу; грáна-грâну; грéда-грéду; зúма-зúму; стрáна-стрâну.*

Међу друге долазе: *вúла-вúлу; гȕја-гȗју; јéла-јéлу; кȕла-кȗлу; мȕња-мȗњу; óвца-óвцу; свúња-свúњу; слáна-слáну; слȕга-слȗгу; срна-срну; стрéла-стрéлу; тóрба-тóрбу; трáва-трáву* и др.

Међу колебљиве долази само неколико: *брáда-брâду и брáду; врба-врбу и врбу; клȕпа-клȗпу и клȗпу; стéна-стéну и стéну.*

Сви су ови примери дати по Вуку-Даничићу; али од њих у различитим крајевима (в. ниже) има различних одступања.

в) Још ређе имају ове именице повучен акценат у дат. једн.: *глáва-глâви; дȕша-дȗши; рука-рȗци.*

г) Оне именице које у ак. једн. мењају ´ у ◠ имају ◠ и у ном. мн. и ак. мн.; од оних пак које не мењају ´ у ◠ у ак. једн. м. само оне које су горе наведене имају у ном. мн. и ак. мн. ◠ ; *дȗше, вȏјске, глâве, рȗке* итд.; *вúле, гȗје, јéле, кȕле* и сл.

д) у ген. мн. остаје увек ´ када је његов наставак *ā: глáвā, дȕшā, рȕкā, глáвāња, тóрбā, овáцā* и сл. Када је у овом падежу на крају *у*, онда се ´ скраћује у: *рȕкȳ, слȕгȳ.*

ђ) у дат. инстр. лок. мн. на *ама* каткада се скраћује ´ у ◟: *брȁдама, глȁвњама, грȁнама, лȕкама, двцама, рȕкама, свúњама, слȕгама, стȅнама, стрȁнама, стрȅлама.*

е) Када се овакав акценатски однос нађе у тросложној речи, онда се акценат преноси, каткада, у вок. једн.: *одúвā-дȗво, тетúва-тȅтиво.*

41. АА) Именице са старим акцентом на крају и са кратким слогом који му претходи: тип *вдова* и сл.

а) У ак. једн. имају каткада повучен акценат: *вȁјду, вдȕ, глдȕ, дȁску, дȅцу, жȅљу, зȅмљу, здру, йȋглу, йȋгру, јȁ̄му, кдсу, лдзу, мȁзгу, мȅђу, мȅру, мȅтлу, рђу, рдсу, смдлу, сдху, чдху.*

Или га не превлаче као у овим случајевима: *бȕху, змȉју, пȁвшу, снȁху, мȕху, чȅлу, сȕзу* и сл.

б) У дат. једн. повлаче акценат у ретким случајевима: *вдди, зȅмљи, дȅци.*

в) У ном. мн. и ак. мн. превлаче акценат именице са превученим акцентом у ак. једн., а од осталих оне које су наведене као именице са непревученим акцентом: *бȕхе, змȉје* и сл.

г) У ген. мн. акценат остаје на своме месту, као и горе: *вóдā, жéнā, змúјā, кóзā, дасáкā, метáлā, сестáрā, нањáва* и сл.

д) Када је овај акценатски однос у тросложним речима, као у *аждȁха, будȁла, госпдда* и сл., тада имамо такође његово преношење у вокативу, као: *ȁждахо, бȕдало, гдсподо* и сл.; у ак. једн. *чȉстину, срȁмоту, брзину, вȉсину, врȕћину, дȁљину, дȕбину, дȕжину, шȉрину, стȕдноћу, жȉвину, лȅдину, лȅпоту, тлȁнину, рȁвнину, рȕдину*; има их са колебањем у ак. једн., као: *крȉвину-кривȉну, тȁзбину-тазбȉну*; именице са оваквим акцентом у ак. једн. имају пренесен акценат у ном. мн. и ак. мн.: *врȕћине, крȉвине* и сл.; такође и: *пȑвине, тдполе* и сл.

42. В) Именице са старим средњим наглашеним слогом типа *бȁшина, дȅвōјка* и сл.

Ретко у вокативу имају превучен акценат: *дȅвōјко : дȅвōјка.*

У ген. мн. имају увек превучен акценат на првом слогу у облику ◝: *бȁшинā : бȁшина, бȕндēвā : бȕндева, вȅрūгā : вȅриге, грȁбȕљā, кдȉрȉвā* и сл.

Када се ген. мн. проширује на четири слога, овај са трећега слога преноси се правилно на четврти од краја у облику ◝: *мдлитва : мдлитāвā; *молȉтāвā; дȅвōјка : *девдјāкā-дȅвојāкā* и сл.

У свима другим случајевима акценат се не мења, нпр.: *вáрница, вáрницē; вáрнūцā* итд.

То исто вреди за именице које имају више од три слога, као: *гā̀талица, загднēтка (загднēтāкā)* и сл., *дражȉвашка. Јáдрāнка, Арнáутка, Хȅрцегóвка* и сл. Све те именице имају стари акценат на једном од средњих слогова (*гатȁлица, *загонȅтка, *дражȉвашка и сл.), и он се у промени не мења.

43. В) Именице са старим наглашеним првим слогом типа *слȁва, клēтва* и сл.

Акценат првог слога, ако је први слог са кратким акцентом, остаје у свима падежима сем ген. мн. у којем се обично јавља ◠ : *гљȉва, гљȉвē, гљȉви, гљȉво, гљȉвōм, гљȉви; гљȉве, гљȉвā, гљȉвама* итд. Када се иза акцентованог првог слога налази група сугласника, онда реч и у ген. мн. чува кратки акценат: *бȁчва-бȁчāвā, вȁтра-вȁтāрā, вȉшња-вȉшāњā* итд.

Ако је у првом слогу акценат ◠, он се обично задржава у свима падежима: *лâђа, лâђē, лâђи, лâђу; лâђе, лâђā, лâђама* итд. Али ако се иза вокала првог слога налази група сугласника, онда наступају две могућности:

1) ако је ◠ првог слога добивен дуљењем од ◝ (в. Фонетику), онда се тај ◝ појављује у ген. мн., јер ту нема услова за дуљење: *грȉвна : грȉвāнā, ђȕрка : ђȕрāкā, кȁрта : кȁрāтā* итд.

2) ако је ◠ првог слога старога порекла, оно остаје и у ген. мн.: *клēтва-клēтāвā, прȋткa-прȋткāкā, цр̂ква-цр̂кāвā* итд.

Све остале именице које имају стари акценат на почетку вишесложних речи – не мењају га у промени, нпр.: *брђанка, дбрвица, јēтрвица, слȁмчица* и сл.

44. И код именица женског рода ове групе имамо *прēношење акцента на предлōг* у истом смислу као и код досадашњих:

1) Као ◝ уз ак. једн. или мн. у којима су акценти повучени: *нȉз воду, крдза земљу, ȕ висину, мȉмо планину, нȁ брзину, зȁ дȕшу, нȁ рȕке, нȉза стрáну, нȁ вōјску* и сл. Ту имамо, наравно, старе низлазне акценте који се преносе на први слог.

2) Затим као ◟ у свима случајевима где је акценат на првом слогу новога порекла *јȁбука – зȁ јабуку, нȁ продају, бȅз бāшнā, одȁ гљȉвā, вишȅ кућē, дȁ карāтā, бȅз прāвдē, прȅд цр̄квōм* итд.

45. Дијалекти и штокавског и чакавског говора не мењају у многом слику показаних односа. Они показују само да је понешто било раније, можда, у већој мери развијено. Тако у дубровачком говору, сем у именица које сам ја навео, имамо повлачење акцента у: *лдзи, кдзи, ндзи, бвци*; то показује, као што правилно примећује проф. Решетар, да је то некад била општа особина ових речи које имају повлачење акцента у акуз. једн. Даље, у истом, дубровачком дијалекту, тако повлачење акцента имају и тросложне именице са старим акцентом на крају: *властȅла : влāстелу, влāстели, госпдђа : гдспођи, гдспођу* и сл. (на основу ових облика *гдспођи, гдспођу* и сл. добивен је и у нас акценат ном једн. *гдспођа*).

Иначе су одступања мала. Забележићу још само два-три који имају принципски значај. 1) У падежима множине имамо често дужину из једнине, тј. *грáнама, стрáнама* и сл. (У старијим говорима *грāнȁма, стрāнȁма* и сл.); 2) У ген. мн. имамо каткада и код двосложних именица са групом сугласника у средини повлачење акцента: *двāцā* (у Црној Гори), *глāвāњā* и сл. као код тросложних именица, што је правилно; 3) код именица са кратким првим слогом *кȕћа, слȁва* и сл. имамо у падежима множине дужину првог слога у завршетку *-ама: пд кућāма, нȁ славāма* и сл. (исп. *са тȉм рȕкама* и сл.).

46. Питање је како треба протумачити ове особине именица женског рода. Пре свега морам обратити пажњу да је од наставака *е* у ген. једн. увек дуго: *жȅнē, дȕшē* итд. – *женē, душē* у старијим говорима, *ženḗ, dušḗ* у чакавском дијалекту. Дужину тог наставка наш је језик добио из општесловенског. У инстр. једн. *-ōм* је такође увек дуго: то долази отуда што је стари наставак *-оу*, који је дао (в. горе у историјском одељку) *ōв (у* прелазећи у *в* предало је своју дужину претходноме слогу као увек у таквим случајевима.) Тек готов наставак *ōв* добио је *м* из инструментала заменица и именица. У множини наставак *-āма* (в. претходну тачку) дуг је зато што се по правилу *а* иза акцента не скраћује, дакле *кȕћāма* је правилан облик; а што се у другим говорима налази *кȕћама* са *-ама* кратким – то је *ама* пренесено од именице типа *жȅнама* где је *ама* (*женȁма) имајући стари ◞ и **женáма* морало бити скраћено. Одатле је *-ама* после преношено и у друге облике где је оно требало да је дуго. И *рȕкама* и сви слични облици потичу из општесловенског: у њима се први слог скратио као први дуги слог вишесложних речи. Можда се тај процес извршио у двојини због тога што је крајњи слог двојине дуг: *рȕкáмā = *рȕкáмȁ* и после *рукȁма*; дужина је из старих двосложних падежа.

Остаје још *повлачење акцента у дат. ак. једн. и ном. ак. мн.*, јер повлачење акцента у вокативу исте је природе као и код именица мушког рода; а сем њега, још и природа ген. мн. којом се стварно ове именице не разликују од именица мушког рода.

Повлачење акцента у дат. ак. једн. и ном. ак. мн. може се посматрати само код ових именица. Оно је било несумњиво заједничко свима словенским језицима; исп. у руском језику: *вода́ : во́ду, во́ды, го́ра ; го́ру, го́ры* и сл. Потврда за то налази се у сродноме словенском језику – литавском. У литавском језику нпр. именица *žẽmà* (зима) има у

	дат. једн.	žẽmai
	ак. једн.	žẽmą
	ном. мн.	žẽmõs
као што има **rȳkā̀* (ру́ка):	дат. једн.	rȳ̃ci
	ак. једн.	rȳ̃ku
	ном. мн.	rȳ̃ke

Из овога се види да је ово повлачење врло старог датума и, у ствари, оно и није повлачење. У њему се виде рефлекси балтијско-словенског акценатског правила (које носи име француског лингвисте де Сосира) по којем се ◠ првог слога преноси у словенском и балтијском на потоњи акутован слог, дакле: **rȳkā – *rȳká = rȳkā̀* итд. Према томе, тамо где је данас превучен акценат (како га ми данас називамо) – у ствари имамо акценат на старом месту (наравно, са потоњим слогом циркумфлекатског карактера), а где је акценат на другом слогу, ту имамо акценат пренесен. У детаље о њиховим односима ја се нећу упуштати. Они су врло сложени и често још недовољно протумачени.

У ген. мн. имамо три типа:

а) *žèna : žéna̋ (žēnâ);*

б) *gl̏ȳva : gl̏ȳvā̀;*

в) *ldīta : ldītā̀.*

У другом случају имамо однос * ◝ : ~ у трећем случају имамо у чакавском *lopȁta : lopât* без повлачења акцента; зато сматрамо да је то повлачење ново и да се развило под утицајем повлачења акцента код кратких вокала (нпр. типа *sramòta* и сл.), где би било у ген. мн. ◡ ◝ : ◝ – . У ген. мн. *žēnâ = žéna̋* имамо задржавање акцента на крају под утицајем других падежа у којима је акценат на крају. Уосталом, о том падежу в. у историјском одељку.

4.

47. *Именице женскогā рода са консонантском основном, а без наставка у номинативу једн.*

	Једнина	Множина	Двојина
ном.	кость	кости	кости
ген.	кости	костьи	костью
дат.	кости	костьмъ	костьма
ак.	кость	кости	
вок.	кости	кости	
инстр.	костьѭ	костьми	
лок.	кости	костьхъ	

То је дало у српскохрватском:

	Једнина	Множина	Двојина
ном.	кост	кости	кости
ген.	кости	којсти	*костју
дат.	кости	*костьм	костма
ак.	кост	кости	
вок.	кости	кости	
инстр.	костју	костми	
лок.	кости	*костьх	

Ако оставимо за сада дуал и ген., дат., инстр., и лок. множине, онда нам остали падежи не дају прилике за напомене, пошто су се сви остали падежи сачували код нас у потпуности.

Ипак морамо дати неке напомене о инструменталу једнине. Он има, поред *jу*, и просто *и* у нашим споменицима: *помоки* MS 47 (1254–56) *wбласти* MS 64 (1293–1302), *милости* MS 202 (1385) и сл., а после тога времена такви су облици врло обични, нарочито у дубровачко-далматинских писаца. Тај се наставак употребљава и у чакавским говорима (исп. код Милчетића *lubȃvi* у инстр. једн. забележено у Добрињу), али неће бити у њима од широке употребе.

Тај се наставак не налази у другим словенским језицима (исп. о њему код О. Хујера, Slovanská deklinace jmená, v Praze 1910, стр. 157 и даље), зато се морамо на његову пореклу мало задржати. Код *i* основа имали смо у праиндоевропском језику такве облике (нпр. у стинд. ūtí лит. aki и сл.); ја мислим да је то *ī* у заједничкословенском језику било назалисано, тј. да смо имали првобитно *īm*, а затим *ı̨*, као што смо код основа на *ā* имали *ą̄* (што даје *ѫ*) (као што словенско *ām* одговара праиндоевр. *ā*, тако и *īm* одговара *ī*, исп. K. Brugmann, Grundriss II², 1909, стр. 190). Када је поред *ą̄* = *ѫ* добивено *оѫ* (према заменичкој деклинацији, наравно, у општесловенском језику), добивено је и према *ı̨*, *ı̨̄ǭ* = *ьѭ*. Доцније, *ı̨* = *i* изгубило се у већини словенских језика, а у српскохрватском се сачувало до данас (многи мисле да је оно ново, нпр. Решетар, Rad 136, стр. 128).

Како је *и* (поред *jу*) у нашем језику било једнако са сличним наставцима у другим падежима, то се покоји пут и *jу* употребљавало за друге падеже (исп. нпр. *од које му драго стварју* Гучетића Rozario, Рим 1597, стр. 38, 74, в. код Даничића, *op. cit.* 42) и сл., али то је ретко; обично је језичко осећање излазило из тога на који други начин. Један је од тих начина (као што смо раније видели) да се краћа форма употребљава уз коју другу реч (придев, заменицу) којом се довољно показује инструментал; други је да се том облику додаје на крају *м* (према инструменталу свих осталих именица). Такви се облици употребљавају од XV в.: *печатим* MS 481, 495, доцније врло често *ричим, звирим, смрћим, јакостим, частим* итд. код Динка Рањине, Градића, доцније Гундулића (поч. XVII в.), Андријашевића (средина XVII в.) итд. Такви су облици и данас у употреби у дубровачком дијалекту, у Босни у околини Вареша (код католика), у Грачацу (код католика) и другде.

Наставак *jу* у облицима *костју, мастју, стварју* и сл., који од краја XVII в. даје у великом броју наших говора: *кошћу, машћу, стварју* и сл., опет под

утицајем осталих именица женског рода, вероватно преко наставака *јум*, замењује се делимично *јом*, који се напоредо са њим (тј. са *ју*) употребљава: исп. већ у XIV в. *чьстномь* MS 161 (цар Урош, 1357), 164 (исти), *милостиѭмь* MS 164 (исти), *радостиѭмь* MS 178 (Александар, господар Канине и Авлоне, 1368) итд. Доцније ови облици постају врло обични у различним крајевима. Исп. код протестантских писаца XVI в. *smrtiom, krvjom* итд. (Francev, Jezik prot. pis. XVI, 77), код славонских писаца XVIII в. (нпр. *skrbjom, zobjom* и сл., в. Маретић Jezik slav. pis. 22) и др. И данас се, у различној мери, тај наставак налази нарочито у штокавским говорима, нпр. у Боки (*мȉшљӧм, кдшћӧм* и сл. у Прчању), у Босни (Костајница), затим, нарочито, у Славонији (исп. код Решетара, Der štok. Dialekt, 171). Таквих облика има и у другим говорима нашим.

Локатив једнине, ном., ак. и вок. множине не дају повода за напомене.

48. За ове именице вреди нам истаћи две ствари; 1) да многе именице женског рода на *а* прилазе овим именицама и 2) да се у чакавском дијалекту, у великим размерама, ова промена, уопште, губи.

1) Именице *вила и стрȅла* почеле су да гласе код дубровачко-далматинских књижевника *вил* и *стрȅл (стрил и стриел)* и да се у падежима не мењају: *добре вил, с драгом вил, својом стрил* и сл. (последња именица и у мушком роду: *стрил ки ме израни*). Нема сумње да је номинатив могао бити начињен према локативу и дативу који исто гласе код именица женског рода: са *а* у ном. једн. и без вокала у ном. једн. (исп. *жен-и и кост-и* у дат. лок. једн.); али факат што су те именице остале непроменљиве – показује да нису одговарале језичком осећању књижевника који су их, добивши их у ном. једн. у облику *вил, стрил* и сл., оставили тако и у свима осталим падежима. Овамо долази именица *стран* која је, пришавши овим именицама, добила њихову промену: *страни* итд. – код Хекторовића и др. писаца.

2) Много је обичнији случај да основе ове врсте прилазе именицама са основом на *а*. Како оне добивају у инструменталу једн. исти наставак са именицама на *а* (исп. горе), то, заједно са дативом и локативом добивамо велики број сличних облика са *а* основама који утичу да се њихово пуно изједначење до краја изврши. У чакавским говорима има за то и нарочитих разлога. У њима код ових именица падежи множине гласе као и код именица на *а: kostán (=am), kostȁmi, kostȁh, pećȁh* и сл.; код њих имамо увек у инстр. једн. исти наставак као и код именица на *а: kostún* и сл. у северночакавским говорима. Ако будемо имали на уму да лок. једн. гласи *kosti* (исп. *кдsti* ген. једн.), јасно је да је инструментал сграђен према њему. Према њима се развија и у ген. једн. *moćé, petoćé, pećé* и сл. Исп. у приморским лекционарима XV в.: *пѣсан и писне*(ном. мн.), *прича и причех* (лок.), *свирали : свирале, гусли : гусле, ћерем : ћерам*; исп. још *стваре* (ак. мн.), *голине* (ак. мн.), *јасле* (ак. мн.) итд. (Решетар, Prim. lekc. 112). Од овог колебања, створеног додиром различних падежа ових двеју категорија, има и двојство облика: *јасле и јасли, гусле и гусли* и сл. Да би то двојство могли објаснити, ми морамо претпоставити да смо од старих облика *јасльм, јасльх* добили у говорима нашим *јаслам, јаслах, гуслам, гуслах* и сл. Тако ће се моћи објаснити: 1) откуда баш код тих именица, које имају само множину, *јасле, гусле;* и 2) зашто су у чакавском дијалекту познати само овакви облици.

АКЦЕНАТ ОВИХ ИМЕНИЦА

49. За нас представљају интерес само именице са старим акцентом на првом слогу; све остале не мењају у промени свога акцента.

А) Именице типа *гла̑д-гла̑ди (вȇст, бр̑в, бу̑ђ* и сл.).

а) имају већином у локативу акценат на крају: *вла́сти, цéви, ду́жи, ма́сти, ре́чи, свéсти, ствáри, ћу́ди;*

б) имају *увек* у ген. мн. стари акценат на крају: *вла́сти̑, ду́жи̑, пе́ди̑, ре́чи̑, са́пи̑, ствáри̑, твáри̑, цéви̑* (Даничић је констатовао само за ове које изнесох);

в) овакво преношење акцента може се констатовати, бар за неке речи са пуном поузданошћу, и у дат. инстр. лок. множине: *вла́стима, ре́чима, ствáрима, цéвима.*

Код двосложних именица овога типа (*ȕлēсан, рȃван, мȗсао, смр̑зао*) имамо сличне особине: *рáвни, мúсли* и сл.; *мúсли̑, мúслима.*

Б) Код именица које имају у ном. ак. једн. ◠, а у осталим падежима ◝ имамо сличне особине. Овамо долазе именице: *нȏћ – нд̀ћи, вȃш, дȏб – дȍби, жу̑ч, зȏб, мȏћ, лȃж, кȏст, кр̑в, пȇћ, рȃж (р̑ж), свȃст, сȏ, чȃст, дсти, зг̑лоби.* Овамо иде по акценту и *кћи̑*.

И оне имају у лок. једн. пренесен акценат: *лȁжи = *лажи̑, кдсти, кр̀ви, нд̀ћи, пȅћи, рȁжи, чȁсти*; у ген. мн. имају то исто: *вȁши̑ (вȁшијӯ), мдшти̑, кдсти̑, свȁсти̑, ушти̑ (кдстијӯ, ушијӯ)*, а тако исто и у дат. инстр. лок. множине *кдстима, чȁстима.* Исп. и у множини *кћȅри, кћȅри̑, кћȅрима.*

Дакле, у овоме се ове именице потпуно слажу са именицама првога типа; додаћу још да у инстр. једн. оне имају ◠ као и у ном. једн.: *зȏбљу, кȏшћу, кр̑вљу* и сл. (исп. и *кћȇрју*); само *нȏћ* има *нд̀ћу* (можда под утицајем *нд̀ћи*).

Ове особине задржавају, само, наравно, у различној мери, и многосложне именице ове врсте са акцентом на првом слогу:

а) *бдлēсти-бдлести, вȅчēр-вȅчери, кдкдши-кдкоши,* имају у лок. једн. *болȅсти, жалдсти, луддсти, милдсти, младдсти, раддсти, стардсти*; ген. мн. *болȅсти̑, кокдшти̑-кокдшијӯ*;

б) *гдлēн-гдлēни, вр̀лēти-вр̀лēти, блȉзнāди-блȉзнāди, бȕрāд-бȕрāди* и сл.; у лок. једн. *врлéти, голéни, запáди, мочвáри, памéти, незнáни, стрмéни, студéни, црвéни*; ген. мн. *голéни*; дат. инстр. лок. мн. *телáдма* и сл.

Иначе, када именице имају, будући једносложне, и у ном. једн. ◝, или када тај акценат имају на почетку – када имају више од три слога – њихов акценат остаје у свима падежима неизмењен. Овамо долазе именице типа: *смр̑ти̑, пȇсти, мȇђ, стр̑ж*; затим: *ȕзнīкао, ȕзрāстао, прȁведнȏст* итд.

Тако исто, као што је већ помињато, акценатских промена нема када се стари акценат није находио на почетку речи: нпр.: *самр̑ти̑ (= самр̑ти̑), зáпад, љýбав (= љýбāв), блáгдсти-блáгости (= *благдсти-*благдсти), вдрошчāд, благдāт, готóвдсти-готóвости, злдћуднȏст-злдћудности, прдбитачнȏст-прдбитачности* и сл.

Пренос акцената на предлоге

50. У овом правцу ове именице не представљају ништа ново. И код њих имамо исте две групе као и код осталих именица:

1) пренос низлазних акцената (◠ и ◝) на први слог предлога у облику ◝: *нȁ мȃсти̑, зȁ рēч, дȍ глāди, нȁ мȗсао; пдд нȏћ, дȍ кости̑, бȅз соли, нȁ зелēн, пдд јесēн, нȁ памēт, дȍ жалости, дȍ радости* и сл. и

2) пренос нових акцената (ˋ од скраћеног ´ и сл.) на последњи слог предлога у облику ˋ: *прѐд смрт, пд смрти, нà благовѐст* и сл.

Нарочитих објашњења за ово није потребно.

Материјал из дијалеката нећу наводити, пошто он само квантитативно појачава извесне категорије код Даничића. То што се од извесних именица само мали број употребљава са извесном променом, показује у највећем броју случајева само толико да све речи у свим падежима нису подједнако употребљиве и да се зато губи код њих свест за извесне промене.

Што се тиче промена акценатског места, то смо све ове промене имали код именица мушког и средњег рода; и за ове именице вреди све оно што је тамо речено. Једино за облике типа *кôст-кдсти, кôшу* вреди у инстр. једн. исто што и у ном. једн.: да је *кôшу* добивено од *кôстьју* и да је губљење ь утицало на дуљење ˋ, као што је *кдсть* дало *кôст*, исп. *кдсти*. Зашто је *ндћу*, видели смо.

ДВОЈИНА И МНОЖИНА

Иако су сва основна три српскохрватска дијалекта, штокавски, чакавски и кајкавски, пошли од заједничке основице у развитку дуала, ипак су га они, у току времена, различно развили, тако да се може говорити о *штокавском типу, чакавском и кајкавском.*

У основици сва три развитка находи се овако стање: облици дуала именица добили су значење плурала. На тај начин, стари облици дуала и плурала код именице имају исто пluralско значење. То нарочито добро показује предикат; зато се дуалски облици глагола прво губе. Глаголски су облици својом множином и показивали како треба разумети, према језичком осећању, значење дуалских именичких облика. Може се рећи да се од XVI в. глаголски облици за двојину престају и сасвим употребљавати; али ако се и деси да се и после тога времена употребе, а тако исто и у случајевима када се и раније употребљавају – није сигурно да нису књишког порекла; јер је несумњиво да се уз дуал именица већ до краја XIII в. могао употребљавати плурал у предикату, у глаголу. А то је донело и потпуно губљење глаголских дуалских облика. Дуал именица значио је већ тада плурал.

Иако дијалекте српскохрватског језика сједињава то губљење дуала код глагола и одваја их од словеначког језика где је чување глаголског дуала баш главна црта целокупне дуалске системе, ипак сам развитак именичких дуалских облика који су добили множинско значење раздваја их у три типа.

Штокавски се тип одликује победом наставака двојине над облицима множине како самим обликом тако и унутрашњим особинама њиховим – једначењем извесних падежа. Цела се множина у развитку свом до краја XIV в. находи у штокавском дијалекту под непосредним утицајем старих облика двојине.

У чакавском и кајкавском дијалекту наставци множине снажно потискују наставке двојине; чакавски их дијалекат још задржава у понеком облику и понекој функцији, нарочито уз број *два*, а кајкавски их потискује сасвим, замењујући их свугде множинским наставцима.

На тај начин добивамо три горња типа на нашем терену:

а) штокавски тип са великим утицајем двојинских наставака на множинске;

б) чакавски тип са потискивањем двојинских наставака из множине и њиховим чувањем уз број *два*;

в) кајкавски тип са потискивањем двојинских наставака из свих категорија.

Како се ови односи врло лепо огледају и у особинама бројне конструкције уз бројеве *два* и *три*, то однос тих конструкција, тј. конструкција уз број *два* и конструкције уз број *три*, може послужити као њихова илустрација:

а) штокавски тип: dva brata: tri brata

б) чакавски тип: dva brata: tri brati

в) кајкавски тип: dva brati: tri brati

Како сваки од ових типова, сем штокавског, показује велику сличност са развитком двојине у различним словенским језицима, то ћу их ја разгледати увек засебно. Нарочито се пак пажња мора поклонити штокавскоме типу, зато што он представља међу словенским језицима, ако не јединствен, у сваком случају врло оригиналан развитак двојинских наставака. Као што сам већ напоменуо, једини је случај међу словенским језицима у штокавском дијалекту да двојина, која је изгубила своје двојинско значење и добила множинско, постане у промени именица толико творачка да својим особинама у самој множини изведе толико важне промене да оне даду штокавској деклинацији нарочит тип. Нешто сличности са њом има само у чешким и словачким дијалектима.

Иако се у нашем језику говори о двојини и она стављa стално у ред граматичких категорија, у ствари двојине у савременом језику нема. Јер облик нпр. *човека*, који се употребљава уз *два* или *оба*, употребљава се и уз бројеве *три, четири*; према томе, данас је то конструкција уз бројеве од 2–4 у којој се *огледају*, и то у малој мери, *остаци од старе двојине.*

У данашњем књижевном језику уз поменуте бројеве имамо: код именица мушког и средњег рода облик са наст. на *а: два брата, оба села* и сл. (облици као *два дни, три дни* и сл. остаци су од старе промене *и* (*ї*), а код именица женског рода облик једнак са обликом ном. мн.: *две жѐне, две дȕше, три глâве, три стȉвари* и сл. Већ из овога видимо колико је ова црта нашега језика постала чисто бројна конструкција: код именица мушког и средњег рода облик *брáта* и сл., некада основан само код именица мушког рода (исп. ниже) уз број *два*, пренесен је и на број *три, четири* и на именице средњег рода; међутим код именица женског рода облик множине код броја *три, четири* (тј. првобитно *трȉ жѐне, чèтири жѐне* и сл.) пренесен је и на број *два (двȅ жѐне* и сл.). Према томе, то је чисто бројна конструкција пренесена код једних именица од броја *два (оба)* на *три, четири*; а код других именица пренесена с броја *три, четири* и на број *два.*

Али ипак ствар не стоји тако просто са двојином у нашем језику. И за штокавски и за чакавски дијалекат може се са позитивношћу рећи да се у њима стара двојина, готово у свима својим старим облицима, чувала до XV в. Па не само то. Стари облици двојине, само данас више не у значењу двојине, у толикој су се мери сачували у нашим данашњим дијалектима, да се и на основу њих може реконструисати готово потпуна слика старе двојине. Према томе, у нашем се језику могу у овом правцу констатовати две епохе: I^{aa} од XII–XV в. (можда, кадшто и нешто доцније) када се двојина и у чакавском и штокавском дијалекту употребљава синтактички као двојина и II^{ra} од тога времена

па до данас – када *облици* двојине добивају значење множине, улазе међу облике множине, ту или *врше различне утицаје* или се међу *облицима множине губе*.

Ми ћемо се прво задржати на I[вој] епоси, утврђујући старе облике двојине, а затим ћемо тек прећи на II[гу] епоху, показујући шта је она дала развитку нашег језика. По себи се разуме да су се и у облицима двојине извршиле различна једначења основа као и у једнини и множини.

I_1. Код именица мушког рода у ном. имамо већ од првих времена само један наставак: *а*. Нпр. *сына* већ у Савиној биографији Немање (стр. 4) и доцније увек тако; никад *сини (сънъı)*. Можда тај облик имамо сачуван у прилогу *на поли (на полъı* управо „на две половине") нпр. MS 462 (1453) и др. Облици као *по –в– воли* нису сасвим поуздани (MS 14, 15 (1222–28) и др.), јер у њима можемо имати: 1) утицај црквеног језика и 2) од броја „три", волъı је ак. мн. Иначе увек *а*: *два камена* MS 126 (1347), *два танка прамена* Ст. пис. 2, 419 (XVI в.) и сл. (*и* консонантских основа овде није било у употреби); *дьва винограда* MS 6 (1199) и сл.

ген. двој. *апостолоу*, Првовенчани 9, *властелинѹ* MS 158 (1557) и сл., лок. двој. *по двею човекѹ* Пуц. II, 113 (1447), ѡ. *ві петкѹ* Дубр. збор. 158, (1520) и сл.

дат. двој. до краја XIV в. и доцније: *братома* MS 226 (1396), *властелинома* MS 156 (1357), *Комома* MS 96 (1330), *родителема* MS 26 (1234–1240), *братѣнцема* MS 510 (1470), *манастирома* MS 556 (1544) и сл.

инстр. двој. · ві · *апостолома* MS 225 (1395), 250 (1400), 379 (1434) и сл. Поред оваквих облика имамо и од старих основа на *ї: · ы · апѹстольма* MS 450 (1451) и сл.

Све ово вреди подједнако и за старије споменике чакавског говора: *мужа ина* (два друга човека) Иванчићев Зборник, Стар. XXIII, 56; *сиюдвию господину*, стр 56 (до поч. XV в.).

дат. *филожофома* Стар. III, 225, *чловикома* Стар. III, 306, и сл., инстр. *пѹкома* Стар. III, 261, *витезома* Стар. III, 250, и сл.

I_2. Код именица средњег рода имали смо у ном. двој. *селѣ* и *поли*. Оба ова наставка чувају се до XV в. у приличном броју споменика, доцније су све ређи док се у XVII в. и доцније задржавају у појединачним скамењеним бројним изразима: *колѣнѣ*, Стефан 13, *обѣ селѣ* Гласник 15, стр. 304 (1348); *две сте* MS 477 (1457). Исп. у савременим говорима: нпр. у призренско-тимочком: *двесте, две месте, две стаде* и сл. (Дијал. ист. и јужне Срб. 333). У облицима *двие сти* MS 373 (1433) као и у савременом *двијести* у јужном говору (исп. такође *две сти* MS 206 (1387), 394 (1438) или у призренско-тимочком говору *две сти, две рали, две мести* и сл.) ваља видети утицај меких основа (исп. *четири тисуће и двиѥ стѣе* = стие MS 389 (1437): у *рами* Ст. пис. I, 30 (XV в.), *кољени* Ст. пис. III, 24 (XVI) итд. можемо имати икавске облике.

Да се код меких основа поменуто *и* употребљава, сведоче, поред горе наведених примера, у којима се њихов утицај мора видети, и нпр. *годишти* Пуц. II, 9 (1328), MS 369 (1432), 397 (1439); у *лици* Ст. пис. I, 42, 92, Зор, 45 б. 46 (1569) и сл. можемо имати икавске облике. Исп. о томе ниже.

Али већ од XIII в. находимо у овом падежу ових именица и *а*, које је могло бити добивено 1) од именица мушког рода или 2) од конструкције са „три", „четири", јер се уз те бројеве употребљавала множина (исп. исту особину код именица женског рода). Овамо долазе примери: *две ста* MS 31 (1247), *два личца весела* Ст. пис. II, 490 (XVI в.), *колина оба два* Мрн. (1631) 172.

ген. двој. *крилоу твоѥю* MS 521 (1479), врху плећу Гуч. (1597) 205 и сл.

лок. на *колину* Ст. пис. I; 10 (XV в.), на *рамѹ* Ст. пис. III, 283 (XVI в.) и сл. У дат. инстр. имају као и именице м. рода основа на *и*: *чельма* Пуц. I, 18 (1399); исп. *плећма* Ст. пис. III, 173 (XVI в.) и сл.

II. Ове именице имају као и I_2, тј. *имена, имену* и сл.

III. Именице са тврдом основом имале су наставак *ѣ*, а са меком – наставак *и*. До краја XV в. има остатака од оба та наставка. Исп. *нозѣ* Сав. 4, *две нози* MS 408 (1441) – утицај меких основа: *рѹци* MS 236 (1399) икавски; 252 (1404) ик.; 318 (1421) ик.; 428 (1444) ик.; 488 (1461) ик.; *по ѡби страни* MS 236 (1399) ик.; *ѡбие страѣ* MS 328 (1423); *двие крѹгли* MS 380 (1435), 502 (1467), *в. здѣлѣе* MS 502 (1467); *дви воисци* (ик. чак.), Стар. III. 294 (Жив. Ал.) и сл; *двѣ тисоуки* MS 232 (1398), ик. пов.; 397 (1439), *двѣ кѹки* MS 176 (1367), *в. чаши* MS 502 (1467), *двие мѹшици* Збор. (1520) 36[б] и сл. – по старим меким основама. Исп. и данас у Цреском говору *dvê ofcî* (стари дуал по облику), а у мн. *ôfce*.

Могло је бити преношења и са тврдих основа на меке: *Лепеницѣѡбѣ* MS 13 (1222–28) и сл.

Али већ врло рано, и код једних и код других основа, свакако већ од XIV в., и доцније у различним говорима хронолошки различно, јављају се облици множине пренесени, вероватно, с броја „три", „четири" на број два: *ѹруке* MS 326 (1423), 433 (1450), 461 (1453); *двие здиеле, срьбрьне* MS 372 (1433) *двие куће злата* MS 380 (1435), *за две године* MS 556 (1554) и сл., *двие повеле* MS 107 (1333), двѣ *тисукѥ* MS 251 (1403), 321 (1423).

Доцније су ти облици постали тако обични да су сасвим из употребе истиснули – у свима говорима нашим – старе облике ном. двој.

ген. двој. *моѥю сустноу* Сав. 9, *ѡбѣю странѹ* MS 367 (1432), *ѡбею странѹ* MS 390 (1438) и сл.; у лок. двој. *на ногоу своею* Стеф. 12 (црквени утицај), *ѵ рѹкѹ* MS 306 (1420), Пуц. I 49 (1404) *по рѹкѹ* MS 349 (1427), 350 (1427) Пуц. I 94 (1409) и доцније.

дат. и инстр. двој. *странама* MS 375 (1433) и сл. у дат. и *мѣдѣницамѣ* MS 65 (1302) *сустьнама* Стеф. 4 и сл.; каткада је тешко разликовати од доцније употребе сличних облика за множину.

IV. За те именице најбоље је узети именице *очи*, уши: *ѡчи мои* MS 9, *моји очи* Ст. I, 116 (XV-XVI в.), *свети очи* Ст. пис. I, 188 итд.; још од краја XIV в. (као и код именица) придев долази у мн. женскога рода: *зле ѡчи* Шафарик Lesekörner, 129; *очи ваше* Ст. пис. I, 4; *плачне очи* Ст. пис. IV, 451 и др.

ген. двој. *очию* Сав. 10, Ст. пис. I, 174, Н. Рањина 73[б] (1503), *ѵшию* Збор. (1520), 10[б] и сл.

лок. *у очију* Н. Рањина, 56 (1503), *по ѵшију* Ст. пис. I, 263, *на ушију* Гундулић, Сузе I, XXXI и сл.

дат. инстр. *прозорливама ѡчима* MS 72 (крај XIII в.), *ѵшима* Збор. (1520) 99[б], Старине IV, 115 и сл.

Као што се види, *и* је прошло кроз све падеже пред падежним наставком.

Остатака од именица мушког рода ове врсте има врло мало: *оба поутти* MS 93 (1330) – можда је црквено; *два дни* Н. Рањина, 77 (1520) и до данас (наравно,

поред *два пута, оба два пута* који су такође врло стари). Често се какав овакав остатак не осећа више као облик м. рода: *обје длани* Д. Рањина, IX[6] и сл.

Поред старога *в. кѣри* Пуц. I, 171 (1423) и сл. находимо каткад и по III промени *двие кћерѣе* MS 544 (XV в.), *ћере дви* Зоран. 9[6] (1569).

Друга епоха у развитку облика двојине отпочиње, како у ком месту или крају, али, у главноме, *од половине или од краја XIV в.* Она је у томе да стари *облици двојине* добивају *значење множине.* То се најбоље види по придевима који стоје уз именице у двојини: они или именице, иако друге именице или бројеви чувају по традицији облике двојине, стоје у множини. Нпр: *нашѣми ѡчима* Пуц. I, 10 (1397), *ѡдь обѣю страна* Пуц. I, 147 (1419), *изь нашихь рꙋкꙋ* MS 338 (1427), *очију мојијех* Рањинин лекцион. 73[6] (1503), *вашѣхь рꙋкꙋ* Пуц. I, (1404), *ѵ твоиехь рꙋкꙋ* Дубров. збор. 64 (1520), *с тисућу очију* Д. Рањина, 38 (1563), *тѣмь двѣма трьговцемь* Пуц. I, 138 (1417), *онизиеми двиема ученици* Дубр. збор. 115[6] (1520) итд.

То значи да се већ тада, око половине XIV в., а можда понегде и раније, губило осећање за двојину. Зато су се, већ од тога времена, у споменицима нашим почели јављати примери који су место двојине имали облике множине, нпр.: *сь прѣвьзлюблѥнними синови кралѥвства ми Маркомь и Андрѣашемь* MS 180 (1370), *синовомь* (говори се о двојици) MS 380 (1435), *нѥговихь синова* MS 380 (1435), *родитела* (ген. мн. место двој.) MS 390 (1438), *ѡдь слꙋгави, ѡдь Стѣвета и ѡдь Михѡча* Пуц. I, 85 (1407), *ѵ нашихь рꙋкахь*MS 389 (1437), *ѵ руках ових* Марулић, Ст. пис. I, 37 итд. Ово се преноси и на бројеве, и што је неки споменик познији и што је западнији, ближе по територији ка чакавским говорима или баш на чакавској територји, утолико овога свега има више: *међу двиеми звирми* Дубр. збор. 69 (1520), *понесе ѓа своиеми рꙋками* Дубр. збор. 118, *разбојником обим* Марулић, Ст. пис. I, 189, *двих пораженихъ* Зоранић, 32 (1569), *од двих вил* Зоранић 33, *с обих стран* Зоранић, 71, *ногам мојијем* Рањ. лекц. (1503) итд.

Напослетку, од XV в. находе се већ у нашим споменицима и примери непроменљивости бројева од 2–4. То значи да се на те бројеве простиру особине осталих бројева, почевши од 5, који су у нашем језику постали бројни прилози и на које су пренесене особине прилога (в. о томе ниже у одељку о прилозима); а међу свим тим бројевима врши се, као што је у почетку речено, уједначавање: особине са броја 2 преносе се код именица мушког рода и на 3 и 4; а обрнуто, код именица женског и средњег рода особине са 3 и 4 преносе се и на *два и оба.*

ѡдь моа два дѣла MS 532 (1485), *с оби страни* MS 386 (1436), *ѵ два сакулю* MS 407 (1441), *ѵ тази ѡбоа листа* Пуц. II., 55 (1407), *ѵ двѣ ѡрьманице* Пуц. I, 135 (1416), *са два каменка* MS 380 (1435), 384, *без четири ѵнче* MS 479 (1457), *Маројкове три браћа* Пуц. I, 152 (1421), *када би по три дни* Рањ. лекц. 29[6] (1503) итд.

Из овога се види јасно да се већ у XIV в. извршила измена у значењу облика двојине. Они су, мање или више, у пуном саставу свом ушли међу облике множине, и ту су, комбинујући се у различним правцима са старим наставцима, дали нове облике у нашем језику. Али пре него што објаснимо резултате тога процеса, морамо се задржати на њему самом. Откуда то да облици старе двојине почну у нашем језику значити множину.

Одговор на то питање даје употреба старе двојине. Она се употребљава, у главноме, у три случаја:

1) Уз број два, оба (везани дуал).

2) Када се именица употребљава анафорски, тј. када је уз именицу био употребљен већ број два, па се после тога она понавља. Тада се употребљава двојина без броја два (дакле у значењу *оба*) (Два старца... Они...).

3) Код именица које значе парне предмете: руке, очи, плећа итд. (слободни дуал).

У нашем се језику, на великом простору његовом, изгубила прво 2[za] категорија; а трећа је нешто проширена, нарочито на територији чакавских говора. Добили смо, према томе, ова два случаја:

1) Двојину уз број два, оба увек;

2) Двојину уз предмете који су, истина, састављени од два дела, али који се ипак схватају као целина: *очи* (орган вида), *руке, ноге, уши* и сл. Тј. када се те именице не схватају као органи, као целине, већ хоће да се истакне двојство њихових делова, тада се уз њих ставља број два: тако да *два ока* значи једно, а *очи* друго: *две руке* једно, а *руке* друго. Из тога излази потпуно јасно да је облик *очи* престао на тај начин да значи двојину, која је прешла на *два ока*, а остао је са својим *облицима* старе двојине који, одликујући се од једнине, а не значећи више двојину, морали су значити множину, јер је то био још једини број који су могле значити именице нарочите врсте (pluralia tantum).

Тако се десило да су облици **руцѣ, *нозѣ, очи, уши, плећи, прси* и други почели значити множину, утичући својим наставцима на наставке множине. У чак. дијалекту добила су извесну распрострањеност и образовања мушког рода оваквог типа: *Граброва кала* (значи „Два позната Граброва кала“) као назив, Хрв. споменици (изд. Шурминово), 75, 1309, или *мею кнежинама*, Хрв. сп. 77, (1323) „међу двема познатим кнежинама“; зато се у том дијалекту у ном. мн. мушког рода почео употребљавати и наставак *а* (исп. ниже).

Утицај облика именица типа *очи, уши* итд. био је необично јак у штокавским говорима: у дат. инстр. лок. и ген. мн. Цео новији развитак штокавског дијалекта у деклинацији находи се у блиској зависности од тих облика који су се помешали међу облике множине; у чак. дијалекту многобројни облици множине потчинили су себи именице са старим облицима двојине, тако да су у њему утицаји старе двојине минимални. Напротив, именице које су некад имале самосталну двојину, почевши да значе множину, добиле су и облике множине. Исп. горње примере који показују ту борбу у оба дијалекта наша, која је у једном дала једне, у другом друге резултате.

А.

Узећемо прво штокавски дијалекат, и то у његовом новоштокавском делу. Једна од главних особина двојине је да је дат. = инстр. и ген. = лок. Том својом особином утицале су именице са двојином 1) на изједначење тих падежа у множини и 2) на то да множина прими те наставке од двојине.

Али та два резултата нису подједнако добивена у свима нашим говорима, нити у језику свих споменика; већ се, прво, њима ишло поступно, тако да су у различитим споменицима и у различитим говорима обележени различити сте-

пени тога развитка, а, друго, у различитим говорима нашим има остатака од различитих ступњева.

Ако узмемо именице мушког рода, њихови су стари наставци били: *ом: ем* или *овом* у дативу а *-и* или *-ови* у инструменталу. На основу једнакости *ома* (дат. инстр.): *ема (= овома)*, почело је *ом = и* или *ома : има или ом = им*; одавде је дошло да се у дат. мн. могло употребљавати: *ом, ома, и, им, има*; а и у инстр. тако исто сви ти наставци. Или код именица женског рода: *ам* (дат.): *ами* (инстр.) и *ама* (дат. инстр.) дало је у дат. *ам, ами, ама* и у инстр. те исте наставке.

Од тих наставака, доцније, једни су се наставци могли уопштити у једним говорима, други у другим, а у трећим је могло остати, као што ћемо видети, у напоредној употреби и по неколико од горњих наставака. Прво ћемо узети по неколико примера из споменика (исп. велику збирку у Даничићевој Историји облика), а затим ћемо видети какав је распоред њихов извршен у дијалектима.

У *дат. мн.* имамо тако: *кь своимь прияτели* Пуц. I, 1399 и доцније чешће: *к твоjима сτари* Д. Златарић (крај XVI в.) 31[6], *к врaτи* Ст. пис. IV, 325, 369; и у XVIII в. *elementi* Бановац (1747), *udarci* Бановац (1759) и др.; или код именица средњег рода, опет код далмат. пис. XVIII в: *доброчинсτи* (Бадрић, 1746) *оћуђени, πриђнуτји* (Филиповић), *дили* (Кнежевић 1766) и др.; или слично у именицама женског рода у XV-XVIII в. и доцније: *жељами* Ст. пис. 2, 121, *ноѓами* Н. Рањ. 189, *к десеτима дјевицами* Н. Рањ. и сл., *црквами* Радњић (1683) и сл. Наравно, облици *женам, висинам* и сл. употребљавају се редовно у споменицима нашим од најстаријих времена до данас, у неким архаичнијим говорима нашим; код именица мушког и средњег рода имамо у дат. мн. место наставка *-ом* или *ем* – наставак *им* добивен, вероватно, контаминацијом наставка *-и* или *-ом* (тј. инстр. и дат.): *сτарцим* Н. Рањ. 69, *ѓријесим* Ст. пис. 5, 33 (XVI в.) *коњим* Д. Рањ. 114 и мн. др. Да ли су именице мушког и женског рода на старо ь или (ѣ): *косτим* Д. Рањ. 63 *милосτим* Д. Рањ. 79[6] *заповjедим* Андр. Пут 56 (тако исто находимо и овде *и* из инструментала: *мисли* у далм. пис. XVIII в., нпр. Филиповића, 1750), *људим* Н. Рањ. 202[6] (1503) и др. – добиле те облике, како је вероватно, према именицама мушког рода са заменом *ем* са *им* (исп. у дат. мн. *косτем, људем* и сл., в. горе) или под утицајем облика *очи : очима*, то је без већег значаја (могли су утицаји долазити са обеју страна); тек се и код њих наставак *им* утврдио; исп. такође и ниже.

Наст. *ма* находи се прво у изразима као *до виеки виекома* MS 106 (1333), *ѵ вѣкь вѣкома* MS 217 (1391), исп. *виекомань* Дубр. збор. 226 (1520), али то *ма* није у том изразу несумњиво дуалског порекла (могло је доћи и од прилога на *-ма*: до *вѣком-а*). Пред крај XV в. находимо га поуздано: *црквама* MS 534 (1485, Иван Црнојевић), *τуѓама* Ст. пис. 4, 398, *млацима* Д. Рањ. 30, 105, *усτима* ib. *75*, *πјеснима* ib. 133, *ричима* Д. Злат. 91, *људима* Д. Рањ. 114, *црвима* Гунд. Сузе I, XXVIII, а такође и у старијем облику *људма* Радњић (1683), а према њима и *πријаτељма, πоштењма, хоτењма* и сл. све код истога писца.

Инсτрумен τал множине. Код именица мушког и средњег рода чува се стари облик: *дари, учиτељи, краљи, змаи, коńни, πерји* и сл. од најстаријих времена до данас у неким говорима (исп. ниже). Међу ове именице иду, као што је показано раније, именице мушког и средњег рода старих консонантских основа: исп. *болна ры* MS 22 (1234-1240), *дѵбровчани* MS 205 (1387), *камени, брѣмени, небеси* и сл. Измене (или новине у развитку) јављају се врло рано код ових именица: 1) Додавање слога *-ов: ѓрадовы* MS 4 (1199), *дарови* MS 168 (1360),

лисτови MS 329 (1423) и сл. Као што се види, додаје се оно од првих времена; али, првотибно, вероватно више у источнијим деловима наше језичке територије, па се одатле све више ширило на запад. 2) Када се основа завршава сугласницима *к, ѓ, х* који се у ном. и лок. мн. мењају у *ц, з и с* испред *и* и *ѣ* (*II*[*ra*] палатализација општесловенска), ти се измењени сугласници уносе и у инстр. мн. испред *и* које је постало од некадашњег ы (промена *ъı* > *и* извршена је на земљишту нашега језика): *заселци* (од *засельк, заселъкъı : засельки*) MS 113 (1321-1336), 141 (1348), *засеѡци* MS 234 (1399), *Тѵрци* MS 223 (1392), *ѡτроци* Пуц. I, 147 (1419), *πраведници* Пуц. II, 40 (1393) и доцније *врази, друзи, ученици* и сл.

Сасвим је природно што су и старе именице мушког рода на *ѵ* (ь) добиле овај облик губећи постепено своје *ми*: од XV в. *ѵвозди, ѵосτи, нокτи, πуτи, црви* итд.; мало је необичније, али је опет потпуно разумљиво, што су се за овим *πуτими: πуτи* у инстр. мн. повеле, делимично, и именице женског рода на старо *ѵ* (ь), те има поред *заповѣдми, косτми* и сл. и: *заповиди, косτи, милосτи, напасτи* и сл. почевши од XV в.

Именице женског рода на *а* имају у овом падежу *ми: женами* које, делимично, чувају у шток. дијалекту до данашњег дана; именице ж. р. на *ѵ* такође имају тај наставак од најстаријих времена до данас у потпуности или у нешто измењеном облику: *ѡбрьшьми* MS 11 (1222-1228), *звиерми* Дубр. збор. 10 (1520), *ричми* Д. Рањ. 90 итд. И старе именице м. рода на *ѵ* (ь) имале су у овом падежу *-ми*, исп. *людми* MS 46 (1254), а такође и консонантске, као нпр. *власτельми* MS 143 (1349), 189 (1378) и сл. = *власτеѡми* MS 444 (1451) и сл.; али како су оне врло рано пришле именицама мушког рода наше *I*[*aa*] групе, то су и те именице, у приличном броју, почеле добивати *-ми* у инстр.: *кральми* MS 4 (1199), *царьми* MS 4 (1199), *ѓрадми* MS 288 (1419), *законьми* Пуц. I, 161 (1422), *τрьзми* MS 229 (1396), *лѫзьм* MS 449 (1451); *ѓрадовми* и сл. MS 348 (1427); а одавде је то прешло и на именице средњег рода обеју наших група: *дрьв* MS 234 (1399), *сельми* MS 116 (1342), *вратми* Ст. пис. 5, 15 (XVI в.), *τелесми* Дубр. збор. 55[6] (1520) итд.

Сасвим је природно што и код именица мушког рода и код именица женског рода имамо контаминацију ових двају наставака, тј. наставак *-ими*, који је, као што смо видели, припомогао да се *-и-* уопшти и у падежима множине. Исп. *моими боѵларими MS* 28 (1240) и сл.; *усτими, бичими, винцими, πламеними* у познијим споменицима; код именица женског рода: *часτими* MS 317 (1421), *користими MS* 494 (1465) и доцније знатно чешће.

Од почетка XVI в. већ видимо код свих именица утицаје једнакости дат. и инстр. двој., тј. добивамо и у инструменталу дативно *м* (исп. покадшто још и у XVIII в.: *ѓрађаном* Качић 1760, Кадчић 1729 и др.): *бесjедам* Ст. пис. 5, *божицам* Д. Златарић, 5 (1597), *дјевоjкам* Д. Рањ. 11 (1563) и др.; *анђелим* Ст. пис 5, 11 *ѓласим* Градић, Либарце духовно, 12, *ѓријесим* на истом месту 15, (1567) и често доцније; исп. такође у споменицима XVI в. *људим, црвим, жалосτим, крепосτим, сτварим* итд. Али најзнатнији утицај двојине огледа се већ раније или се бар раније јављају његови знаци у споменицима: то је *ма*. Тако имамо: *ѓѡлиима* Пуц. I, 96 (1409), *земламa* MS 551 (1517), *синовцима* MS 531 (1485); а доцније, у XVI в. XVII и даље има таквих облика све више: *мачима, вијенцима, именима, каменима, људима, коснима, мислима, кћерима* итд. По себи се разуме, да се паралелно са њима, иако у знатно мањем броју, нарочито од XVII в., упо-

требљавају и облици без *и* испред *ма: пастирма, устма, болестма, ријечма, стварма, кћерма* и сл. Овде, несумљиво, немамо продужење старог облика дуала (*костма*), већ накалемљен облик наставком *а* на облик множине *костми* о којем је говорено.

И код босанских и код далматинских пуисаца XVIII в. шири се у инстр. мн. наставак *мам* (са поново додатим *м* из датива): *ричмам, ствармам, ћермам, крипостимам* и сл.; или *крилмим* и сл.

Напослетку да поменем да се код неких писаца XVII в. који су писали јужним говором, а доцније чешће, па и данас понегде на земљишту јужног говора, находи у инстр. *ије* (нпр. код Раднића, Андријашевића и др.): *зуковије, дилије, мастилије, вратијем, богатствијем* и сл. Јасно је откуд је ово *ије*: када смо имали у инстр. *врати*, а лок. *вратих и вратијех*, и када је на крају испало *х* у лок. мн. онда се лок. *врати* изједначио са инстр. *врати*, и то је учинило те се и други облик лок. *вратије* могао употребљавати као други облик инструментала.

Ово находимо по који пут и у именица женског рода нарочито у писаца XVIII в.: *смутњах, погрдах* (Бановац, 1747) и сл. тако да ови локативни облици нису погрешни, како су неки научници предпостављали, већ су само знак почетка изједначавања ових двају падежа, о чему ћемо ми још говорити.

У народном савременом језику, тј. у говорима нашим, находимо све ове наставке.

Скамењени облик двојине имамо у називима као: *Свéтā Врâча* (сада се мења као им. ж. р.) Прчањ, Доброта, Муо; *Рôвца* (сада Рдваца у ген. итд.) у Црној Гори *Близàнца* (Близана́ца) извор код Пјешиваца и сл.

Наставак *ом* у дат. мн. находимо у многим местима западне Босне: нпр. код католика у Кључу, православних у Старом Мајдану, Санском Мосту, Врточима, Врнограчу, код муслимана у Вел. Кладуши, код православних у Отоци, Крупи, Маховљанима, Блашком, Пискавицама, Пећима и др.

У Великом Радићу (Крупа) код православних находимо *-ом* и у инстр. мн.: *с Турком* и сл.

Наставак *-ом* или *ем* находимо и у славонским говорима: *коњем* (Павловци), *Шокцéм* (Пишкоревци), *кр̄мкóм* (Јакачићева Мала), *Слпцéм* (Грабарје) и сл.; *го̄вéдо̄м, вра̄тóм* (Магића Мала), *кдлом* (Дубочац) и сл.

У инстр. мн. (а тако исто и у лок.) наставак *и (ї)* сачувао се у многим говорима штокавским до данашњег дана. Опет у западној Босни код православних (Стари Мајдан, Крупа, Травник), католика (Кључ, Отока, Жупањац) и муслимана (Кулен-Вакуф, Доњи Вакуф); врло често у архаичним говорима Славоније (нпр. *кдњй, свједоци, свињáрй, колцй* и сл.); тако исто у војвођанским говорима када се именице употребљавају уз предлоге: *зà врáтй, с кдлй* и сл.

Највећи је број оних говора у којима имамо у дат. = инстр. мн. *има* или *ама*; *тàкав је косовско-ресавски го̄вор, шумадијски* (наравно шумадијско-сремски јужно од Саве), затим они делови јужног говора који се находе у Боки, Црној Гори и у југоисточном делу Босне и Херцеговине.

У осталим говорима, дакле западније и севернје од ових овде обележених находимо у оба падежа или облике са *а* на крају или без њега, а у неким од њих налазимо остатака и од једног и од другог. Тако нпр. у дубровачком говору код именица женског рода са наст. *а* у ном. имамо у дат. инстр. и лок. мн. *ама, ам и ами*, дакле све и старе и нове облике дат. и инстр. мн. (*женама, женам, женами*). То исто находимо и у неким другим усамљеним местима западне Босне.

У овоме правцу материјал није још покупљен из свих места; па и оно што је познато није увек поуздано. Али би се ипак могла дати за крајеве који нису обухваћени оном горњом карактеристиком оваква схема. У говорима са старијом деклинацијом имамо:

Код именица	м. и ср. рода	ж. рода на *а*	ж. рода на конс.
дат. мн.	*има, им, ом*	*ама, ам, ами*	*има, им, -ма*
инстр. мн.	*има, им, и*	*ама, ам, ами*	*има, им, -ма*
лок. мн.	*има, им, и*	*ама, ам, а(х)*	*има, им; -ма*

У њима се могу јавити облици неких од ових категорија, а могу се јавити и измешани из најразличнијих група ових наставака (исп. горе о употреби наст. *ом* и *и* код именица мушког рода).

Да се види како су они распоређени, навешћу неке од познатих података. Католици у средњој и северној Далмацији и у Лици имају редовно *им, ам*; то се исто налази у овим крајевима Босне и Херцеговине, и то, углавноме, код католика и муслимана; Бишћу, Санском Мосту, Великој Кладуши, Врнограчу, Отоци, Жупањцу, Ливну, Доњем Вакуфу, Грачацу (Рама), Зарајузи (Гламоч), Бугојну, Витезу, Тучој Гори (Травник), Радуницама (Маглај), Крешеву, Варешу, Високом; негде се (С. Мосту, Врнограчу) *ам* ограничава само на дат. мн. Наст. *ами* за дат. инстр. и лок. мн. находи се у крајевима где преовлађује већ *ама*: у Кључу, Ст. Мајдану (Сански Мост), Врточима, Б. Градишки, Б. Броду, Пећима (Ливно) и сл. Из неких места има података да се у њима *ами*, поред *ама*, употребљава само у инстр. мн.: Бишћу, Санском Мосту, Маловљанима, Блашком (Бања Лука), Лалинцима (Б. Л.), Котор-Вароши, Калиновику (Фоча) и др. За друга места опет има података да се код муслимана употребљава искључиво *ама* (Дубица, Скендер-Вакуф), а код православних у истим местима *ама и има* и сл. У славонским говорима находимо све горње наставке. Поред поменутих примера имамо: *синовúм* (дат.), *синдвима, синовúма* и сл.; *по сдкāцима, с младйћима* и сл.; *рȕкама, гре̄дама* и сл.

У дијалектима нашим такође има наст. *ма* много више него у књижевном језику: *људмà, ријечмà* (Прчањ), *пе̄рмà, јājмà* (Прчањ, Муо), *коњма* (Муо), *ћермà* (Тиват, Бока); *кдњма, љȕдма* (Озринићи), *врàтма* (Вареш), *бре̄гдвма* (Миринковци Горњи, Бјеловар), људми (Витез, око Травника), *људми, зубми* (Врнограч, око Цазина); тако и у славонским говорима: *љȕдма, кдњма, синдвма, зȕбми, тањурми, вàшма, кокòшма* и сл.

Остаје ми још да поменем усамљене или необичније облике народнога језика који находе пуно оправдање у старом језику нашем. Нпр. *за-вра́то̄* (поред *за-вра́тīм, за-вра́тīма*) јесте стари лок. мн. *вратох* који се развио под утицајем дат. мн. *вратомъ : вратѣхъ = вратох* (дужина *-о̄* испред *м* такође је из дат. мн.), исп. сличне облике у славонским говорима у лок. и ген. мн.: *на вра́то̄* (Врбања, Комлетинци), *до вра́то̄* (Жупања), *код вра́то* (Ново Село, Комл.), па, сасвим природно, и *с вра́то̄* (Подгајци) као и у овом црногорском говору (исп. такође и *јајо, леђо, крило* у ген. лок. у славонским говорима).

Дакле, у овом случају имамо само облик лок. и инстр. Такве облике, тј. лок. и инстр. мн. имамо и у примерима као *с пријатељије, синовије, са гвожђије, с колије* и сл. (нпр. у Пећима) које находимо и у старим споменицима. Остатак од овога находимо и у дубровачком: *Млецијем* (поред *Млецима*). Према *Млецијех* у лок. и, вероватно, *Млецих* – добили смо и у дат. мн. поред *Млецим и Млецијем,* које се после могло употребљавати и у инстр. и лок., мада се паралелно са њим могло даље употребљавати и *Млецима (Млецим* се изгубило – управо замењено је обликом *Млецијем*; испор. горе архаичне наставке специјално код именица женског рода).

Напослетку да поменем и облике *костиман, кокошиман, ножиман, зубиман* и сл. у данашњем Дубровнику, који нису тако скорашњи, као што смо видели, како се обично мисли; они се находе и на другим местима: исп. у Мркопљу *орачиман, женамин* и сл., а биће и по другим крајевима. У старијим споменицима њих има знатно више.

Локатив множине. Савремене именице мушког и средњег рода I^{ae} групе имале су два наставка *-ѣхъ* и *-ихъ*, први у старих тврдих основа, а други у старих меких основа. Како су многе старе меке основе очврсле, то смо рано добили само два наставка у лок. мн. *ѣх* и *их*, од којих је један уопштен у једним говорима, други у другим. Када се извршила у многим говорима замена *ѣ* са *и*, није се више могло у многим говорима разликовати каквог је постанка *и* у лок.

У XIII в. и доцније имамо: *бѣлѣзѣхь MS* 217, *виноградихь* Пуц. I, 24, *дльзѣхь* Пуц. I, 118; *законехь* MS 38, *вратехь* MS 37; са проширењем *ов: гласовѣхь* Пуц. I, 25, *градовѣхь* MS 119, *градовехь* MS 208, 271, 410 и сл; *врѣменѣхь* MS 20; са *и: коних*ь MS 191, *трьговцихь* MS 174 и сл.; доцније када се *ѣ* почело замењивати са *је* или *и: апостолијех* Градић, Од дјевства 69 (1567), *биљежијех* Д. Рањ. 59[6], *путијех* Н. Рањ. 40, *људијех* Микаља, 424, *гријесијех* Гунд., *именијех* Гунд. Сузе, *чудијех* Орбин, Зрцало 140 (1621), и сл. или још доцније када се *х* почело губити: *небесије* Радњић, Погрђење 77 (1683); *чудесије* исти 38; *гриесие* Посиловић, (1682): *Млетиие* Дивковић, Наук XI[6] (1611), *диелие* исти 8[6]. Исто онако као што имамо у ранијим споменицима *монастирехь* MS 533, *трьговцехь* MS 363 и сл., тако и доцније имамо *коњијех* Дубр. збор. 76 (1520), *пољијех* Дубр. збор. 43[6] и сл.; и обрнуто имамо *виноградих* Пуц. I, 24, *на врати* Мик. 790 (наравно, са горњим ограничењем) и сл. Код далм. писаца XVIII в. наст. *и (х)* је сасвим обичан, а код осталих *ије(х)*. Па и у данашњим говорима употребљавају се у северном и западном делу екавских и јекавско-икавских говора оба ова наставка. Исп. *и* у Великој Кладуши (мусл.), Толиси (кат.), Калиновику (прав. код Фоче), а *и* у инстр. и лок. у многим местима која су горе наведена. Тако исто може се *ије* чути у многим местима у западној Босни и у Лици: *сѐлије, кдњије, брдије, нà врàтије* и сл. или код икаваца: *у колй, пд пољй* и сл. Такви се облици находе и у славонским и војвођанским говорима; у првим: *нà волй, у рукáвй, на ступдвй* и сл.; или у војвођанским: *нà врàтй, у Кàрловцй, нà колй* итд. У војвођанским говорима облици на *и* нису морали доћи ни од меких основа, ни са стране; већ је према *вратима, врати* (дат. инстр.) *и* унесено и у лок. *врати (х)*. Његова је дужина од старога *ѣ*.

У лок. мн. ових именица развија се према дат. мн. *-ом-ох: трьгохь* MS 52, *инокохь* MS 332, 568, *селохь* Душ. законик 50, *вратох* Ст. пис. 1, 28 и др.; *устох*

Дивковић, Наук 13; *тлох* Јерковић, Богољубна размишљања 63 (1634) и сл. Да се то сачувало до данашњег дана у штокавским говорима – видели смо више.

Код именица женског рода на *а* имамо наст. *ах* од најстаријих до најновијих времена; само што је данас тај наставак на малом простору говора наших. У XVII в., после губљења *х*, имамо облике *вода* Радњић, 61, *књига* Посиловић, 4, *кућа* Радњић, 65 итд., а тако се находи и доцније. У данашњим говорима можемо *а (х)* забележити: у западној Босни *пд њива* (Отока), *по кафана* (В. Дубица) и, поред осталих наставака (в. ниже) у Саници, Томини, В. Кладуши, Пећима (Ливно) и другим местима. У славонским говорима: *д поклада, у лáђа, ў новина* и сл. У говорима има оваквих локатива и са последњим дугим вокалом. Нпр. у Бањој Луци: *пд многй лйвадá, у пољáна, планйнй* и сл. Таквих облика има и у војвођанским говорима: *ў новинá, по лйвадá, нà кућй* и сл. Они се јављају у војвођанским говорима и у XVIII в., нпр. код Гаврила Стефановића: *по црквах, о нашии душах, у полатах* и сл. Дужина *а* може бити: 1) од дугога *а* које се сачувало у овим говорима иза акцента као *кўћáма* и сл. или 2) од дугог *й* код именица мушког рода.

Код старих консонантских основа и основа на *ĭ* развијају се у свима падежима наставци са вокалом *е* који им претходи: *дьнех* Пуц. I, 32 (1400), 45 (1403), *людех, путех, нокшех* и сл. Они се находе још и у XVII в.: *бранех, јаслех, жалостех, немоћех, слабостех*, али се доцније губе. Ја мислим да те облике ваља објашњавати као и облике типа *вратох*, тј. да су именице типа *коњ* добиле: *коњех* према *коњем* у дат. мн. и да се после тај наставак *ех* нарочито распростро као основа на *ĭ* које се неким својим облицима, преко старих именица мушког рода на *ĭ*, приближавају старим основама на *јо/је*. Да је то тако, види се по томе што већ рано заиста находимо те наставке и код старих основа на *јо* и код тврдих основа: *конех* MS 63, *мѫжех* Пуц. II, 93, *народех* Н. Рањ. 13[6], *срцех* Н. Рањ. 23, *пољех* Н. Рањ. 192 и сл. Који пут се тај наставак находи и у именица женског рода на *а: землехь* MS 37, 253, *тмех* Н. Рањ. 22[6], 209, *пјесанцех* Ст. пис. 2, 65 и сл. Исп. и *при јасле* Мик. 86.

Иначе основе женског рода на консонант развијају од краја XV в. у лок. мн. *их* (као *им* у дат. мн.): *болестих* Градић, Од дјевства, 42, *заповидих* Брнард (XVI в.), *печатих* Зоранић 20 и сл; после губљења *х – жалости* Посиловић 11 и др. Природно је да се и овде напоредо са *и (х)* јавља *ије (х)*, пошто су оба та наставка постала обична у овом падежу: *мислијех* Ст. пис. 4, 347, *писијех* Ст. пис. 4, 407, *болестијех* Орбини и др.

Када је *х*, у XVII в., почело отпадати, то су се изједначили код именица мушкога рода инстр. и локат., и када је инстр. добио наставке *-м, -ми, -ма*, почео их је преко њих добивати и локатив.

Зато имамо: у XVII в. *градовим* Ђаманић, Наук, 2[6] (1639), *грijесим* Андријашевић 88 (1664), *дарим* исти 13, *мирисим, вратим* итд.; тако се находи, разуме се у XVIII в., нпр. *воловим* (Качић и др.); овамо иду и облици *раменијем* и сл. Андријашевић 142, *путим* исти 179, *болестим, на милостим, водам, потребам* Андр. Дев. 75 итд.

Овакви су облици и са *ми* у локат.: у *стварми* Ђаманић, Наук, 53, *на твојијем руками* Андр. пут 154, *по разлицијем странами* Андр. пут 546 и др. до данашњега дана (в. горе).

Од XVII в. находимо у локат. и облике са наст. *ма* или *има, ама: вјетрима* Андр. пут 165, *разговорима* Андр. пут, *пошћењима* Радњић 6, *женама, водама, рукама* и сл., *пућима* Андр. пут 157, *болестима*, 98, 151, *ријечима* Ђаманић, Наук 8^6, 9 и сл.; затим: *људма* Радњић 7, *крилосима* Радњић 77, *стварма* 60, *чарма, лажма, ричма* и сл. у далм. и других писаца XVIII в.

Једнакост ген. двој. са лок. двој. учинила је, прво, да се место ген. мн. јави локатив и, друго, да се место лок. мн. јавља ген. мн.

Већ од најстаријих времена находимо оно прво: *wдь вьсехь людехь* MS 31, *wдь старихь врѣменехь* MS 38, *wдь онѣхь голытахь* Пуц. I, 44 (1402), *wдь тѣхь работахь* Пуц. I, 85 (1407) и сл.; исп. *од узах* Ст. пис. 1, 21, *од јаких руках* Ст. пис. *од људех* Зор. 41, *окол заповидех божјих* Будинић, Исправник (1582), 51, *на срид врати́х* Зор. 9, *од уста́х твојих* Брнард, 44^6.

Тако исто находимо и облик ген. мн. у локативу: *по обитилију* Н. Рањ. 107^6 или у XVII в. *на прсију* Бранч. Жив. 68 (1606); *по ових начини* Будинић, Исправник 158 (1582), *у својих дворих* Вранч. Жив. 7, *у светих дили* Брнард 158 (XVI в.), *у књиг* Ст. пис. 5, 9, *по разликих држав* Зоранић 57^6 *у ових валов* Јерковић, Бог размишљања 82 (1634), *јасприх* Кнежевић (XVIII в.) и сл.

Ова особина није оставила великих трагова у народном језику, али их ипак има. У зетском говору из локатива старе деклинације као *синьх – ьх* је ушло у ген. мн. (види код генитива); а у целом косовско-ресавском говору облик ген. мн. служи за лок. мн.: *био сам у Лађика* (= Лађика), *у Врњаца* и сл. Што се тиче других говора, то ту особину находимо у славонским говорима: нпр. у Орашју *на небе́сā, на-раме́нā, на пле́ћā* (поред *пле́ћима*), а такође и у још западнијим говорима славонског типа.

Генитив множине. 1) У ген. мн. код већине основа имали смо општесловенски наставак ъ или ь, који је на крају речи, по законима нашег језика, морао ишчезнути. Губећи се на крају речи тај наставак је оставио, првобитно вероватно не код свих основа (в. Фонетику), дужину сугласника пред собом, а затим дужину вокала који му претходи, а краткоћу сугласника. Отуда је добивена дужина *свих* слогова у овом падежу када се он завршава консонантом; када се он завршава групом консонаната – та се група раставља опет дугим полугласником или вокалом (*а* или којим другим заменицом, в. Фонетику), сем када се речи завршавају сугласничким групама *ст, шт, зд, жд* (тада се јавља дужина вокала пред њима, а они се не растављају вокалом зато што међу њима и није било никада вокала, полугласника ь или ъ).

У нашим споменицима у првим временима пише се ь, али се, наравно, не изговара. Исп. XIII-XV в.: *апъстоль* MS 371 (1432), *влахь* MS 13, (1222-1228), *дъкаать* MS 339 (1427), *комать* Пуц. II, 55 (1407) и сл; *боларь* MS 20 (1222-8), *властель* MS 15, 160 (1357) и сл., позније *властео* и сл. MS 230 (1397) и сл. (са правилним прелазом *л* у *о*); *сынь* MS 28, *вол* у доцнијим споменицима *брѣмень* MS 532, *врѣмень* Пуц. II, 84 и сл; *лиетьь* MS 101, *мѣстьь* MS 350 и сл.; или *wтааць* MS 371 (од *отьц(ь)*) и доцније: *јагањац, зденац, светац, врабац* итд.; интересантни су облици *колај* Старине 3,244, *зелај*, Зоранић 65^6, *биљај* Зоранић, 65 и сл. у којима имамо према *које* новоначињени облик ген. мн. *кōēj* = *кōāj* и сл., јер да смо имали овде стари облик **коūьјь*, тај би облик дао у нашем језику **кōū* (исп. ниже т. 2); *дань* (иако је ово некадашња основа на *ī*) Пуц. I, 117, *лакать* Н. Рањина, 115, *нохать* Ст. пис. 1, 51 итд. То исто вреди и

у случају када су именице мушког рода проширене слогом *ов/ев: синовь* MS 373, *синов* Н. Рањина, *волов* и сл.; *честниковь* MS 2, *сьпоудовь* MS 6, *дльговь* Пуц. I, 118, *полуговь* MS 98, *боговь* Златарић, 29^6; *поклисаревь* MS 232, *крајев* Пуц. I, 58, 66, 71, *краљев* MS 285, 288, 298, 300 и сл.; *покривачевь* Пуц. II, 49, 56, *оґњев, бичев* и сл. (исп. такође и наст. *ов* код умекшаних основа: *непријатељов, родитељов, царов* и сл.).

У старијим споменицима находи се кадшто слог *ов* и код именица средњег рода; али ту не добива ширу примену и губи се. Исп. *дилов* Брнард 5^6, *колов* Старине, 1, 122, *кољенов* Н. Рањ. 201^6 и сл.

Наст. овај (тј. ъ или ь, према основама) наслеђен је и код именица женског рода на *а: коуњь MS* 481, *слґъь* MS 382 и сл.; затим са уметнутим или новоразвијеним вокалом: *земаль* MS 104, 258 и сл.

Такви се облици, поред других о којима ћемо још говорити, продужавају у споменицима нашим до данашњег дана, а и данас се находе у нашим архаичнијим говорима. Тако у штокавских далматинских писаца XVIII в. находимо: *час, младић, непријатељ* и сл. (код Качића и др.); *ґришников, кумов* и сл.; *отац, витар и др.; ґодишт, уст, тилес, срдац* и сл.; код именица женског рода: *молитав, слуґ, ран, невољ, земаљ, риб* и сл. У савременим штокавским говорима находимо ове примере у архаичнијим деловима јужног и западног говора: *ґдūн*, Прчањ, Градишка (кат.), Бос. Брод (прав.), *стдūн, ôк, дјевојāк, вдлōв* Толиса, *дūнāк* Жепче (кат.), *смӯђēв* Пиљенице (Беловар), *кӯћ, ґрл, рāк, дбӯћ, вдћāк, прāсāд* и сл. У Лици (у православних) у славонским говорима: *кдлāц, вдлōв, кдњēв, дāн, зидāр* и сл.; *врāт, брд, рѐбāр, јӯтāр* и сл; *кӯћ, жēн, лдūāт, овāц, глāв, ґдūн* и сл.

2) Некадашње именице м. и ж. рода на *ī* (ь) имале су у ген. мн. *ьи: пѫтьи и костьи* што је према законима нашег језика давало *ū*, дакле *пӯтū и кōстū*. Из овога се види да код ових образовања квантитет слога који претходи *и* остаје исти (дуги или кратки), према томе какав је у другим двосложним облицима падежа. Именице м. рода на *ī*, помешавши се са осталим именицама мушког рода, а нарочито са некадашњим основама на умекшан сугласник, предале су им своје *ū*, исто онако као што су именице ж. рода, прво у малом броју, предавале *ū* именицама женског рода на *а*, са старом умекшаном основом, које су имале додирних тачака (у појединим падежима) са *и* основама. У доцније време (као што се види из примера савременог књижевног језика) облици са *ū* (како је било са њима доста именица које значе меру) нарочито се везују уз бројеве и речи што значе меру. Наравно, облици са *ū* распростиру се такође врло много у нашим старим споменицима и код именица са некадашњом консонантском основом, које су такође имале (код именица оба рода) додирних тачака са старим основама на *ī*.

Исп. код старих основа на *ī: кьмети* MS 29, 30 и сл.; *људи* (= људи) MS 367, *пѫти* MS 264, *дьни* MS 165, Пуц. I, 62 и др.; затим: *Млѣкани* MS 93 (1330), *Паїракїани* MS 92, *властели* (XV в.), *дѫбровчани* Пуц. II, 127 (1466), *Гѵивлгани* MS 265 (1389-1405) *родителu* MS 26, (1234-40), *цари* MS 35, *динари* MS 222, а после *кондиери, перьпери, краљи, ликари, пријатељи* и сл. Овамо долазе и облици типа *попови* Ст. пис. I, 58, *дарови* Бандуловић (1626), 153, *воли* Ст. пис. I, 14, *биволи* и сл. који се шире као што ћемо видети ниже, у главноме, у чакавском дијалекту. Затим ћу споменути и: *камени* MS 386, *ґрѣмени* Банд.. 111, *вримени* Будинић, 54 (1582), *пристољи* Н. Рањ. 186, *деанји* Будинић 121

(1582) и сл. Ови нам облици дају могућности да разумемо и ген. мн. *љеӣи, уди, усӣи, коли, ӣијели* и сл. код дубровачких и далматинских писаца од XVI в.

3) код именица женског рода имамо од најстаријих времена до данас: *рѣчи, сӣвари, голѣӣни, гусли, јасли, ӣлећи, очи* и сл. Према таквим облицима имамо, разуме се, и: *кћери* MS 256, 360, *хћери* Н. Рањ. 82 и др., а затим и: *ӣисући* Ст. пис. I, 12, *ӣлаћи* Дивковић, XIV, *асӣри* MS 407, 527, *злоби* Ст. пис. 5, 39, *воиски* Посиловић 41[6], *ӣалми* Банд. 77 (1626) и сл.

У савременом књижевном језику таквих је облика, изван именица женског рода са консонантском основом, све мање, као што је то горе показано. То вреди и за дијалекте наше, који у још већој мери уклањају облике на *и*: у црногорским говорима имамо нпр. и код именица *зуб, месец, брав, гоӣ, динар, комад, црв* у ген. мн. редовно *а*. Тако исто се у понеким говорима (нпр. југоисточним) употребљава искључиво генитивно *ӣ* тамо где књижевни језик има и дуалско *ију: кӧсӣӣ, дчӣ, ушӣ, ӣрсӣ, ӣлећӣ* у Дубровнику (исп. *косӣӣ, очӣ, ушӣ, ӣрсӣ, ӣлећӣ* у озринићком говору.) Али се ипак по гдегде у говорима нашим сачувао и понеки облик којега нема више у књижевном језику, а који су забележили наши споменици: *јајӣӣг, крсӣӣг* (у Прчању, са додатком *х* = *г* од придева или из локатива, исп. горе), *јајӣ* Муо (Бока), *врӣӣ* Подгорица, *врӣӣк* Мрковићи, *ӱблӣ* Озринићи, *кӏлӣ* Репавица (долина Неретве), *ӣлӣ* Дубровник и сл.

4) У значењу ген. мн. употребљава се ген. двој., истина не у онако великом обиму као *ма* у дат. и инстр., али ипак готово у свим групама речи.

а) *рогу* (двапут) Качић (Маретић, Јез. далм. пис. XVIII в., 38), *врӣу* (Вареш, Високо), *усӣу* (Павишић, 1760, Сплит), *врáӣу* (вратӯ) у Славонији.

б) поред обичних *нд̄г̄* и *рукӯ*, још по негде и *ӣ̄ӣ̄* (у Славонији). Исп. Молиски дијалекат у којем има у дат. инстр. мн. *ӓӣи, ӓӣ* и нема *ā* у ген. мн.

в) *црвију* (Лучић, 1785, 1798), *људију* Рашка Гора (кат. Мостар), *увӣјӯк* Мрковићи (Бар).

г) *очију, ушију* (за ген. и лок.) и *кокошију, ноћију, коӣију, ӣрсију* и сл. у XVIII в. и, као што је познато, и у савременом књижевном језику са малим одликама.

5) Сви ови наставци не чине никаквих тешкоћа представљајући оно што находимо и у другим случајевима – преношење наст. једних група на друге. Али од XIV в. јавља се у штокавском дијалекту у ген. мн. наст. *ā* које добива у њему све већу распрострањеност. Око тога наставка било је много препирања и изнесено више од десет различних мишљења. Он представља један од најинтересантнијих проблема историјске граматике нашег језика. Зато ћу ја, пре него што дам мишљење о досадашњим покушајима и изнесем начин, како га сам разумем, изнети главне историјске податке и главне моменте његове карактеристике.

Прво је питање каквог је етимолошког порекла *ā*: да ли је стари *ѣ* или старо *а*.

Дуго се времена мислило да је *ā* постало од *ѣ*, и има научника који и данас тако мисле (Решетар). Они се позивају на два факта. Прво, на писање ген. мн. са два полугласника у нашим старим споменицима: *оӣьцьь* MS 82 (1302–21), *земьльь* MS 82, *соуродникьь* MS 81, *человѣкьь* MS 75 (1302–21), *рабоӣьь* (Шафарик, *Památky* 1873), 100, 103 (1348), *сельь* ib. Овај се облик находи са два

полугласника и у старим српско-црквеним споменицима у којима иначе нема црта народнога језика, и, по свој прилици, из тих споменика ушао је у ове повеље, од којих су неке и писане у манастирима. Било је сасвим природно да се та особина доведе у везу са старима *ā*, нпр. *оӣьцьь* и *оӣáцā* (тако је већ чинио Шафарик у својим Lasekörner); али то није тачно. Несумњиво је то чисто ортографска црта употребљена да се разликује ген. мн. од ном. једн., јер се иначе ти текстови не поводе за нашим народним језиком, и не бележе удвојеношћу својих вокала дуге самогласнике, сем у изузетним случајевима.

Али они који доводе *ā* у везу са полугласником позивају се на црногорске народне говоре у којима има у ген. мн. заиста *ѣ*: јунакьх, женьх, пушкьх, опьнькьх и сл. (Вук Караџић, Пословице, XXVI, 1836). Није до данас још тачно испитано колико се шире ови облици у зетским говорима; али је једно поуздано: 1) да је *ѣх* – овде дуго и 2) да поред *ѣ* имамо и *х* у овом падежу. Међутим, зетски говор спада, као и косовскоресавски у ону говорну групу која је стајала под необичном утицајем ген. лок. двој., и, као што смо видели, у косовскоресавском је говору ген. мн. заменио лок.; овде пак, по моме мишљењу, првобитно код именица типа *син, ӣӯӣ, време, маӣи* и свих сличних извршило се спајање, накалемљивање лок. мн. на ген. мн.: од *син* смо имали старе облике: *синӧв, и *синовѣх* (у лок. мн.), *ӣӯӣ* (путп): **ӣӯӣьх, времӗн; *временьх, маӣӗр: *маӣерьх* и сл.; *ьх* је свугде пренесено на ген. мн., те смо добили: *синӧвѣх, ӣӯӣѣх, маӣӗрѣх, времёнѣх* и сл.; како је међутим *х* пренесено и на облике *ӣӯӣӣ, косӣӣ* и сл., то смо добили: *љӯдӣх, ӣӯӣӣх, косӣӣх* и сл. Под утицајем овог дугог наставка, који је био, као што смо видели, необично распрострањен и код именица мушког и код именица женског рода, добили смо *ьх* у свима облицима. Из овога се види да ово тумачење приписује наставку *ьх* локални значај и, друго, да претпоставља да се до краја XIII в. у неким говорима нашим чувао наставак *ьх* у лок. Ја мислим да ово можемо претпоставити и на основу чакавских говора (мада овај факат треба још дубље испитати): то што именице типа *косӣ* имају у чак. дијалекту обично *костам, костах, костами* и сл. ја и објашњавам старим облицима *костьт, костьһ* који су (преласком ь > а) и дали *костам, костаһ*, а према њима је после образовано и *костами* (оно би морало дати без тога *костми*, као што обично и имамо).

Проф. Решетар, који сматра да је *ā* на целокупној територији нашој једнако са *ѣ*, мисли да се према *оӣьц* образовало *коньѣ*, а опет према *коньѣ* и *оӣьцьѣ*; међутим та хипотеза, и по унутрашњој вредности својој, и према територији распростирања *ѣх* у ген. мн., не може се примити, јер је сасвим произвољна.

Други, који одбијају *ь* = *а*, као што је Швеђанин Карлгрен (Sur là formation du gén. plur. en serbe, Upsala, 1911) сматрају да ген. мн. у нашем језику треба довести у везу са словеначким језиком у којем код именица типа *vodá, gorá* и сл. западни словеначки говори имају *sestrá, ovcá, zgadbá* и сл., а млетачки словеначки говори имају *sestré, vodé, goré* и сл. (а у тим говорима *ъ* или *ь* дају *а*). Већ по облицима *sestrá* и сл. јасно је да су ово облици нарочите врсте. Не улазећи у појединости ја напомињем да је напоредност: *nitá* ном. мн.; *niti* ген. мн. могла утицати да *vodé* у ном. мн. има у млетачком говору и у ген. мн. *vodé* да ли је то *é* било у другим говорима замењено вокалом *а* из осталих падежа (vodam) или смо имали какав други однос као повод ширењу *ā* у ген. мн., – то

је споредно питање. Главно је да је оно у словеначком несумњиво морфолошког порекла.

Питање је, да ли се тако може објаснити наше *ā*. Карлгрен, иако не доводи у узрочну везу појаве нашег језика и словеначког, ипак мисли да се нешто слично десило и у српскохрватском. Он узима основе жен. рода на консонант, па вели: према односу *кдсти : кдстима : кдстū* створено је и према *вдде : вддама – вддā*. Иако паралелизам није потпун, има једна ствар, на коју Решетар у својој критици Карлгренове теорије није обратио пажњу, а то је: да *вддā* није могло бити отворено према *вддама*, јер би дало *вддā*, а не *водā*; за *вддā*, као и за све генитиве множине на *ā*, поуздано је да су морали имати прво краћи облик, дакле *вдд, сестāр, синдв* и сл., па тек после тога добити *ā*. Али сем тога могле би се учинити и друге замерке Карлгренову тумачењу, у које се ја овде нећу упуштати.

Па ипак ја мислим да у његову размишљању има једно здраво зрно: *ā* не мора бити стари *ѣ*. Мада Карлгрен није говорио о зетским облицима типа *пушькьх*, за мене је јасно да се *ѣх* мора одвајати од *ā* у ген. мн. и тумачити на изнесен начин.

Сада ми остаје да изнесем свој поглед на порекло *ā* у нашем језику.

Када се јављају први примери са *ā* у ген. мн.? Има их забележених у нашим споменицима и у првој половини XIV в. (нпр. MS 107, 102 и сл.), али су сви ти примери непоуздани, јер повеље нису оригинали. Тек пред крај XIV в. (нпр. *жѫпа* 1391, MS 218 и сл.) наилазимо на примере у поузданим споменицима. У XV в. има их доста: *глава* MS 258, *гωлија* Пуц. I, 96, 148, *аспра* Пуц. II, 49, 56, *жлица* MS 502, *здиела* Пуц. II, 102, *синова* MS 380, 463 и др., *волова* MS 443, *виека* MS 285, 338, *виећника* MS 370, *динара* MS 295, 364, Пуц. II, 60, 76, Пуц. I, 48 и сл.; *дана* MS 380; *грагѫана* Пуц. II, 128, *Дѫбровчана*, Пуц. II, 128, *кѫћѫана* MS 473, *Срьбалѫа* Пуц. I, 138, 175; *годишта* Пуц. II, 120, *зрьна* MS 387, 406, 498 и сл., *пѫтаца* Пуц. II, 103 итд. Код доцнијих писаца, XVI и осталих векова, ти се облици све више шире, захватајући велику територију.

Како да објаснимо ген. мн. на *ā*? Ја сам већ говорио да треба нарочито истаћи да се ген. мн. на *ā* налази више на истоку него на западу; више у екавским говорима, и јекавским, неголи икавским; и у икавским каткада, али у чакавским дијалектима – никада.

Ја га доводим у везу са наставцима за двојину који су добили множинско значење: када смо у дат. мн. добили *женама и женам* у инстр. *женам, женама, женами*, тада се, по моме мишљењу, у језичком осећању створила представа да је у дат. инстр. мн. основни облик *женам* којему се може додати још једно *а* или *и*, дакле *женам*, -а или *женам*, -и. Како се код извесних именица већ додавало у ген. дуго *ȃ* из основа на старо *ь*, то се, по моме мишљењу, ово *а* почело додавати већ готовом облику *жēн*, дакле *жēнă*; како је у ген. мн. *ū* било увек дуго, оно је и овде продужено, те смо добили *жēнā*, а акценат је добивен према осталим падежима множине: *женȇ (жѐне), женȃма* (жѐнама) и сл. дали су *жēнȃ = жēнâ*. Такав облик дао је доцније *жéнā*.

Ово објашњење, овако извесно тумачи нам многе моменте који без тога не би били никако јасни:

1) Зашто у чак. дијал. немамо *жēнá* или сл.; зато што у чак. дијал. нема ни *женама* и сл. облика са *-ма*. Да је тачна претпоставка, коју износе врло многи, о развитку *ā* према дативном *женам*, не бисмо разумели, зашто тога нема у чак. дијал. када се у њему до данашњег дана чува *женам, женами, женах* и сл. У словеначком језику биле су сасвим друге прилике.

2) Овим се објашњава да је *ā* – старо етимолошко *а*, а не *ь*. Према томе, црногорске облике, као што смо и учинили, треба сасвим одвојити од ових.

3) Овим се објашњава, зашто у ген. мн. са *ā* имамо увек потпуно образован стари ген. мн. код свих именица.

4) Не треба се чудити, зашто је ген. мн. на *ā* остао тако дефинитивно облик множине. Код именица ж. рода или м. рода – врло често је ген. мн. једини једносложни облик у множини:

*женȇ	Срби
жēн	Срб
женȃм	Србом
женȇ итд.	Србе итд.

Природно је било да се тај наставак, чим је једном добивен у поменутом облику, причврсти за ген. множине.

5) Вероватно је да се овај облик образовао прво код именица женског рода на *а*, али није неопходно. Јер исто онако као што смо код именица женског рода добили: *женам, женама* и сл., тако смо и код именица мушког рода добили *зубом -а*, а према томе и *зȗб+ā* је тако исто могућ као и *жēн-ā*.

6) Апстраховање од наст. *ма (: м) -а* и додавање ген. мн. – особина је која има паралела у нашем језику доста. Да поменем само да је *мном-е* добивено од речца *ре* и *р* које су се напоредно могле додавати различним облицима заменица.

7) Факат што се у западнијим крајевима находи поред *жēнȃ (жéнā)* и стари облик *жēн* – показује да је дефинитивни облик *жéнā* примљен и уопштен у источним деловима, па полако крчи себи пута и на западу. Што се и код јекаваца на западу чују покадшто и старији облици *жēн*, иако су они дошли у те крајеве од II[ге] половине XV в., када су, свакако у њих већ били у употреби и облици *жéнā*, то се може протумачити и тиме што се тада процес уопштавања *жéнā* код њих још није био извршио, а тако исто и могућношћу утицаја на њих икавске средине, у којој су старији облици могли бити још сасвим обични.

Б.

Како се огледа овај утицај облика двојине на облике множине у чакавском дијалекту? Ми смо видели да се двојина употребљавала некад и у чакавском дијалекту и да се и са њом, почевши од XIII в. у различним локалним дијалектима са различним изменама, извршило оно што и у штокавском говору: да је почела значити множину. Али одавде настаје разилажење обају говора: у штокавском је двојина заиста утицала на множину намећући јој своје облике, а у чакавском је множина потиснула те облике сем незнатних одступања. Иначе се двојина уз бројеве развила као у штокавском: *двȃ селȃ, двȇ рукȉ* или *двȇ женȇ* – према томе како гласи множина у ком дијалекту. У осталом остаци су двојине минимални. Исп. нпр. на Цресу у лок. мн.: *rûkuh* или *dvê ofcȉ* према *ôfce* у мн. Дакле, у *ofcȉ* имамо остатак старе двојине код умекшаних основа.

Ако узмемо материјал чакавских говора са различних тачака његова простирања – ово ће нам бити потпуно јасно; а тако исто ће нам бити јасно да чакавски дијалекат чува старину и у другим правцима у множини.

Код именица мушког рода имамо, нпр. у Новом:

n.	pl.	čȃsi
gen.	pl.	čȃs
dat.	pl.	čȃsōn
ak.	pl.	čȃsi
instr.	pl.	čȃsi̋
lok.	pl.	čȃsih

Уз ову промену можемо учинити ове примедбе:

а) Поред наст. *i* у новљанском говору имамо и *e*: *novce*; то је дошло отуда што се код те именице сачувало *е* у акузативу као код умекшане основе, па после прешло и у ном. мн. због једнакости акузатива и номинатива множине у другим случајевима. Иначе *i* у ак. мн. јесте уопштавање наст. тврдих основа *ъ* и преношење – на све основе (*stârci* у ак. мн. итд.).

Поред наст. *i* имамо у ном. мн. и наст. *a*: *kȍsca* и *kosci̋*, *svétca* и *svētci̋*, *rúfca*, *vínca* и сл. Ја мислим да овде имамо остатак двојне: исп. примере још у споменицима XVI в.: *или приступиста к њему слипца* (односи се на двојицу), *пошадши тада ученика учиниста, да ста два бога* и сл. (Fancev, Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI v., Zagreb 1916, 93). Иако су неки вољни да објасне то утицајем словеначког или црквеног језика, ја мислим да је у језику већ било употребе тих облика у смислу множине.

б) Поред старих облике ген. мн.: *čâs, stârāc, kȍsac* и др., обично имамо, под утицајем старих основа на *i* (ь), у овом падежу: *vlásī̋h, lúdī̋h, grajânī̋h* у Новоме, vôli (: *voli̋* instr. pl.), pôpi (: *popi̋* nom. pl.), чак *mestî (: mestâ nom. pl.)* на Цресу, поред *otrȍk, lešńak* и сл. *grâdj, brȁti* и сл. на Истри: *dēbli̋ i dêbal* на Истри и сл.

У ген. мн., по моме мишљењу, под утицајем некадашње једнакости ген. и лок. двој., добивено је *h* у ген. мн. у многим говорима (не у овима, нпр. у Новоме, исп. на Крку и Цресу, а тако исто и у Истри, увек без *h*).

Интересантно је да у неким говорима Истре (нпр. у Св. Ивану и Павлу) имамо, обрнуто овоме, у лок. мн. исти облик као и у ген. мн.: *grâdi* и сл. лок. мн. и ген. мн. Овде бисмо имали и други резултат исте једнакости ген. и лок. двој. – генитив у употреби локатива, као што смо имали у многим штокавским говорима.

в) У дат. мн. поред *-om* имамо и *-em (en) : krâlem, końên*, у Дубашници на Крку и сл.

г) У ак. мн. место наст. *i* имамо у неким говорима Истре, као и у шток. дијал. уопштено *е* меких основа за све основе: *grâde* и сл. у говорима Св. Ивана и Павла итд.; у другим пак говорима Истре, нпр. у жмињском, имамо, као и у Новом, *i: koń̋i, voli̋* итд.

д) Да је у лок. мн. *ih* у новљанском говору од *ѣh* показују екавски чакавски говори: на Цресу: *rozêh, stôleh*, у Жмињу *grâdeh, vôzeh* и сл.

ђ) Код именица средњег рода у најудаљенијим чакавским говорима почело је продирати *а* из ном. мн. у дат. инстр. лок. мн. (као у руском језику), те смо почели, поред старих наставака који се још чувају, добивати овакве облике: у

жмињском говору: sêlah, mêstah на Цресу сличне облике, тако да су облици са *-eh, -om* постали ретки. Према напоредној употреби, по свој прилици, *-eh* и *-ah, om i am* и сл. облика код именица средњег рода почели су се и облици са *а* употребљавати и у мушком роду: *svedokân, svedokâh, stolâmi, selâh* на Цресу и сл. Таквих облика има и у старом језику нашем, и поглавито у споменицима писаним у Далмацији, у чакавским споменицима и у оним где се могао огледати чакавски утицај. У црквеним споменцима нашим има те особине нарочито код именица на *ьє* (*ије* у црквеном језику). Исп. примере: *селам* MS 111, *владанїамь* MS 282, *местїам* MS 550, *заселиїами* MS –11–12, 59, *вођами* Старине 3, 266, *крилами* Ст. пис. 2, 408, 439, *богатствами* Раднић 83, 93 (1683), *достојанствами* Раднић II, *доброчинствам* Микаља 85,; *тѣлах* MS 37, *създанїахь MS* 79, записанїахь MS 169 или *срцах* Старине 1, 225, *водокрштахь* Гучетић 62 (1597), *брдах* Микаља 114, *лединх* Дивковић 25[6] 36 и др.

Као и у горњим чакавским дијалектима,имамо и овде, нарочито у Марулића, већ покоји пример оваквих облика и у именица мушког рода: *врхами* Ст. пис. 1, 10, *лугами* Ст. пис. 1, 57, *другами* Ст. пис. 1, 275 и сл.

е) Иначе се промена именица средњег рода, сем у ном. и ак. мн., не разликује од промене именица мушког рода. Исп. у Новом:

rȃla
rȃl
rȃlōn
rȃla
rȃli̋
rȃlih

Само код именица са проширењем основа имамо у ном. и ак. мн. *ā*: *brîme: brimená* (в. о томе напред); иначе и овде именице типа *nebȍ* имају проширење само још покадшто у множини: *nebo : nebesá*.

Код именица женског рода на *а* имамо овакву промену у множини. Опет, као полазну тачку, промену у Новоме:

krȃve
krȃv /crńkv, crńkāv/
krȃvān
krȃve
krȃvami
krȃvah

Није тешко видети у тој промени оно што смо имали у најстаријим епохама штокавског говора; и таква је промена у множини у већини чакавских говора (нпр. у Истри, у говору Св. Ивана и Павла). Тек у најархаичнијим говорима имамо у ном. и ак. мн. наст. *i: ženi̋, duši̋* и сл. на Цресу, *bȁčvi, sestri̋* у жмињском говору и сл. Овде је облик тврдих основа пренесен и на меке, као што је у новљанском и другим чакавским говорима (а тако исто и у целом штокавском говору) било обрнуто. Али у новљанском говору сачувао се наставак тврдих основа у ном. ак. *rûki, nḍgi* и *srēdi* (од *srēdȁ*) „део млата"; а у цреском говору остали су и ништавни остаци од меког наставка као у *ôfce* и сл.

Код именица женског рода са консонантском основом промена је у чакавским говорима, свугде, знатно поремећена, тако да се многи падежи већ пот-

пуно подударају са облицима именица женског рода на *а* (в. горе). Ако узмемо промену у Новоме:

kȍsti
kostíh
kostán
kȍsti
kostȃmi
kostȃh

јасно је да је у дат. инстр. и лок. мн. – имамо већ искључиво *am, ah* и *ami*, које сам ја изводио из старога *ьм, ьh* и према њима и *ami*. Али, што сам већ тада поменуо, у извесним говорима чакавским могућно је и друго објашњење: пошто се ном. ак. мн. *kȍsti* слагао са *ženȉ*, облици *ženam* итд. заменили су *kostьm* које би овде дало *kostem* (јер овде ь > е). Можда такво ь имамо у облицима *juden* (у дат. мн. и сл.)

Пошто су се горњи падежи развили као у именица ж. рода на *а*, није чудо што су се од именица женског рода почели преносити на ове именице у чак. говорима у мн. и други падежи. Имамо нпр. у новљанском говору: *kȍkoše* поред *kȍkoši, hćȅre*, поред hćȅri, у ген. *nóć, péć, hćér* и сл. место облика са *ī (h)*. То вреди и за истарски говор (Св. Ивана и Павла): *kȍkoše*, мада се у жмињском говору поред *stvarȁn, stvarȁmi, stvarȁh* чува и *stvȁrin, stvarȉh* и сл. али, изгледа, знатно ређе.

Код *ûši, dči* имамо у ген. лок. у новљанском говору *úšīh, dčīh, očíh* – праву множину; у цреском говору пошло се још даље: *ôce, ûše, osȉj, ušȉj, osȉjami, ušȉjami, ušȉjah* и сл., дакле и ном. је пошао за именицама на *а* (*ofce*).

Помињати облици на *ам, ами, ах* од именица са консон. основом сачували су се у великом броју код чакавских и далматинских писаца. Нема сумње да им је свима извор у овој чакавској особини. Исп. у дат.: *ричамь* Будинић 6, 39 (1582), Старине 1, 221, *стварам* Матијевић, 53 (1630), *звирама* Вранчић Живот, 5, (1606), *ричама* Мрнавић, 138 (1631) и сл.; *прсами* Марулић, Ст. пис. 1, 14, *пестами*, Микаља 17, *причах* Н. Рањ. 36 (непоуздано), *печалах* Зоранић (предговор), *скрбах* Зор. 20, *крипостах* Главинић 5 (1685) и сл.

ДОДАТАК ОБЛИЦИМА ДЕКЛИНАЦИЈЕ

Деклинација у старијим штокавским говорима

Има једна заједничка црта за ове дијалекте: сви се њихови падежи, сем вокатива, своде на два падежа: независни падеж (ном. једн. и мн.) и општи зависни падеж, уз који се за различне функције употребљавају предлози (исп. ниже).

Иако је велики део бугарских филолога употребио све старање да докаже да су то бугарске особине, по којима и поменуте старије штокавске говоре и македонски језик ваља назвати дијалектима бугарскога језика, за нас је потпуно јасно да је таква тачка гледишта скроз некритична. Јер се та особина находи и у албанском језику, и румунском, и грчком. Када се буде имало на уму да се у дат. једн. у свима тим дијалектима употребљава предлог *на* са општим зависним падежом: *на брата ми* и сл. и да је то опште романско *ad* (исп. франц. *à* и слично), онда је поуздано да се и то јавило под романским

утицајем. Што се тиче нашег старијег штокавског дијалекта, то је несумњиво и са друге, гласовне тачке гледишта: замена обликом акузатива свих падежа могла се извршити само иностраним утицајем, пошто зато разлога у гласовним процесима нашега језика на крају речи нема (не врши се редукција гласова).

Питање је само: да ли је то наш језик добио непосредно од романских изумрлих дијалеката или преко бугарског језика, који се томе утицају могао раније подвргнути, пошто он представља већу мешавину са романским дијалектом. Могућно је и једно и друго. Ја мислим да смо могли те утицаје добивати и од бугарског, и непосредно од романских дијалеката, и од албанског у македонском језику, који је (алб. језик) и сам прожет силним романским утицајима.

Изнећу неколико примера за ове падеже:

1) ак. без предлога (*објекта*): *душу* (Књажевац), *бабу* (Књаж.), *пчéлу* (Ниш), *коња́, овна, човека* и слично.

2) зависни општи падеж са предлозима: *на на́шу комши́ку* (Књаж.), *јáве на пáшу* (Ниш), *сьª секиру* (Власина), *частила га сьª с раќију* (Пирот), *у племњу* (Врање), *у Миту је Петровог* (Ниш), *казáла на момка онога* (Топли Дол), *кýћа на мојега брата* (Лесковац), *у коња́* (Бучје), *сьс вино* (Књаж.), *сьª сшаи* (Бујковци) итд.

3) вокатив: *бráше, Живане* и сл.; *жéно, дéцо, говедáрко* (Бабушница) и сл.; затим горе помињати облици: *Марúје* (Васиљ), *Савке* (Књаж.), *Анке* (Ниш), *мáјке* (Темска) и сл.

Сви наставци који су се сачували у овим уским границама представљају заиста старе наставке.

Сем акузатива једн. који смо навели имамо у множини:

а) код именица ж. рода *е* код свих именица, дакле оно што и у осталим шток. говорима: *кýће, свéзде, слýзе* (Леск.), *жéне, рýке* и сл.;

б) код именица мушког рода *ови (еви)* опет као и остали шток. говори: *сúнови, гróбови, мéови, пушóви, пужéви, кључéви* и сл.; наст. *ове: врóве* (М. Изв.), *шóпове* (књаж.), *грáдове* (Мучибаба), *попóве* (Васиљ), *кључéве* (Пирот) и сл. – у њему се сачувало старо *ове* које се у току времена изгубило у другим шток. дијалектима; наст. *и: јагьªнци, сељáни, љýди, анђели, пци* и сл.; *(ь) је: љуђе, госје, мужје, Цúгање* и сл. од старих основа на ь (исп. зетско *љуђи* и сл.); наст. *е: другаре, коцкаре́, рибаре́* (темска) и сл.;

в) код именица средњег рода *а: учúчета, пúпета, сéла* и сл.

Интересантни су облици уз бројеве: *двé пањýге, две душе, три гóдине* и сл.; али поред тога и: *две úљади, три úљади, 15 дýши, 10 гóдини*; затим: *две гóдин, седьªм дýш* и сл.

Ја мислим да у *úљади, дýши* и сл. имамо стари облик ном. мн. уз број *три, четири* и сл. који се овде и сачувао, јер би тешко било ишта друго ту претпоставити (можда је утицало и *и* у *три, четири* да се оно сачува). У *гóдин, дýш* и сл. ја видим стари облик ген. мн. уз бројеве више од 4.

Именице мушког рода: *два котлá, три вола, неколúко дьªна* и сл.; *два пýши, две прáсци, три днú* и сл. У првом случају имамо остатак старе двојине; у другом случају утицај множине уз бројеве *три, четири* и сл.

Именице средњег рода: *две ме́сте, сто́аде, три ју́тре, три́сте* и сл. *две ра́ли, четири́ ме́сти; две се́ла, три се́ла* и сл. *две дете́ти, бре́мети* и сл.

Као што је познато, у многим локалним говорима има ових црта у различној мери.

РОД У ИМЕНИЦА

На овом месту биће за нас од значаја *род у засебних речи,* уколико он нешто значи за облик или промену именица; иначе *род у вези* (са придевом или именицом и сл. речима) прегледаћемо онда када будемо говорили о слагању речи у говору, у реченици.

Раније смо видели како су постала три рода у нашем језику. Тада је било изнесено да род представља једну формалну категорију, када се одређује променом или наставцима (исп. *ли̏к, ли̏ко, ли̏ка* у нашем језику, са истим значењем, а са три рода), а да у ствари имају само два природна рода: женски и мушки. Према томе средњи род представља само формалну категорију. То значи да може бити језика (исп. савремени француски, енглески и сл.) у којем тога рода не мора бити.

Видели смо даље, како је распоређен род према променама и наставцима. Овде ћемо прегледати одступање од тога и дати само принципске напомене.

1) Има доста имена мушког рода на *а: Лука, Андреја, Илија* итд. Сва та имена имају промену именица женског рода, али им је, наравно, род граматички мушки: *мој Лука, наш Андреја* и сл.

2) Има такође велики број именица на *а* које значе занимање и које су у данашњем књижевном језику у једнини *гра̄матичкоӣ* рода мушког, а у множини женског: *калфа, слу̏га, во̏јвода, владика, харамба̏ша, књи̏гоноша, по̄гла̄вица, ста̄решина, во̏ђа* и сл.

Некада су оне биле и у једнини женског рода: *О, Мура̄те, сро̄пска харамба̏шо* Нар. пј. IV, (1862), 519: *Голубане, моја вјерна слу̏го* (исп. у Дубровнику „слуга ваша“) и сл. Од давних се времена у једнини осећају такве именице као именице м. рода: *Примисмо лист по нашем књи̏гоноши*, Спом. I, 51 (1403): *Доиде књи̏гоноша наш*, ib 166 (1422); *велики воєвода* MS 102 (1332), *нашеӣа вирьноӣа слу̏ӣу* MS 230 (1397), *верномоу слоузи* MS 481 (1458) и др.

Ово привидно двојство у роду могло је доћи отуда што је једнина ових именица стајала под утицајем мушких имена типа *Лука, Сима, Андреја, Алекса* и сл. која, иако имају *а*, слажу се са придевом и заменицом у мушком роду. Како ова имена немају множине, остала је множина код *слу̏га, владика* и сл. са својим женским граматичким родом.

Али поред тога и код наших старих писаца, а нарочито у чакавском дијалекту, има и код ових и код осталих именица ове врсте слагање по природноме роду и у једнини и множини, а тако исто и слагање у граматичком роду у једнини:

Слу̏ге најверни̏ји и мени *мили̏ји,* знајте (Марулић). Да сте *слу̏ге божи̏ прави* (М. Држић); Гди су *слу̏ге мо̏ји верни!?* (Палмотић). Или: Далеко се, *зла со̏тоно*, у паклене јаме одијели (Палмотић).

У новијем чакавском дијалекту има покадшто и слагања у граматичком роду, али логички (природни) преовлађује.

Уопште, именице на *а* употребљавају се уз именице мушког рода када се њима обележава извесна особина, исто онако као што се раније њима обележавала извесна радња (*слу̏га* и сл.). Доцније је облик са *а* остао, а такве су именице почеле означавати носиоца какве особине или носиоца какве радње. Тада су именице ове врсте почеле према именима на *а*, добивати у једнини мушки род; али се тај процес није још завршио, и међу именицама које значе носиоца какве особине има нарочито много које су још женског рода, исп.: *пијаница* (велика, велики), *убојица (стра̄шни), пијандура, коњина* (права) итд.

У већини словенских језика род се у овим случајевима управља према природном роду: стсл. обично је женски род и у једнини: *слоузѣ сто̄нинѣ* Супр. *слоу̏га десна̏ю* и сл.

3) Има велики број именица које могу имати два рода и две промене. Код њих се то обично тумачи или старим приликама (још општесловенског језика) или приликама промене у нашем језику које су изазвале прелаз из једне категорије у другу. Тако имамо: *гла̂д, -а : гла̂д, -и (fem.), звѐр, -а : звѐр*, -и (fem.), *хри̏д*, -а, : *хри̏д*, -и (fem.); за прве две јасно је да су имале у старом језику и облике мушког рода по *ǐ* основама: **го̄лдь, -и (исп. ста̄рсл. го̄лдь и го̄лдь), звѣ̄рь, -и (исп. руско звѣ̄ре);* како су се неки падежи њихови дотицали са именицама мушког рода типа град, а други са именицама женског рода на *ь*, то је та промена дала двојаких именица (наравно, пошто је нестало именица мушког рода на *i*); за њима је пошло и *хри̏д*, које је до XVII в. само мушког рода. Именице *ра̀т*, -а, : *ра̀т*, -и, *бо̀л*, -а : *бо̀л; бо̀ли, нѝт*, -а : *нѝти* pl. fem. *снѐт*, -а : *снѐт*, -и имале су у старом језику основе ж. рода на *ǐ*, па са истог разлога су дале и неке облике мушког рода (исп. ном. једн. ак. једн.), особито док је било колебања и у распореду горњих именица (исп. *ра̀ть*, -и, *боль, боли, нѝть*, -и и сл. као именице женског рода). Именице *смо̀исао*, -сла, *пр̄дмо̀исао*, -сла: *мо̀исао, мо̀исли, ӣдмисао, ӣдмо̀исли одго̄вара сьмысль : мысль*, -и стсл. и других словенских језика. Напослетку, *Цвѣ̄ти* има женски род тек од XVII в. Њега ваља протумачити друкчије неголи у горњим случајевима. Када је именица *цвѣ̄т* добила у plur. облик *цвѣ̄тови* или колект. им. *цвѣ̄ће*, стари облик *Цвѣ̄ти*, који се задржао као име празнику, био је сличнији облицима *цва̏сти* и сл. који су ж. рода.

Именице *Ду̏нав – Ду̏на̏во, ли̏к – ли̏ко, мо̀т – мито̀* имају увек као полазну тачку мушки или средњи род. Код *Ду̏нав* мушки, а код *ли̏ко* (лыко и сл.) и *мито̀* (мыто) средњи; остали су образовани по томе што је код мушког и средњег рода велики део падежа једнак.

Код именице *кр̀ст – кр̀ста* је стари облик двојине који је добио значење множине. Код многих је именица облик дуала био врло важан за даљу судбину именице. Како је дуал средњег и женског рода (на *ѣ* или на *и*) био у старом језику једнак, то се према њему могао образовати plur. или женског или средњег рода или чак и sing., нпр. *бе̏дра* стари fem. – dual бедрѣ – дало је и *бе̏дро*, или је могло бити и обрнуто: *клѣшти* дуал дали су *клѣшта* и *клѣште* у plur.; *пле̏ћи, пр̄си* и сл. дуали, који су се могли разумети у смислу дуала неких основа на *и*, дали су *пле̏ћа – пле̏ће, пр̄са.*

Сем тога, нема сумње да у основици оваквих дублета у нашем језику могу бити дублети општесловенског језика: нпр.: *бљу̏до – бљу̏да (исп. блюдо, блюдь стсл. *блюдва,* пољ. *blieda* и сл.), *те̏тиво – тети́ва* (руск. *тетива́, tětiva* чешк. *sięciwa* пољ., *о̄чниво, плу̏тиво* у руском и сл.).

Али највише има именица које имају мушки и женски род: *бе̏здан : бе̏здана, бе̏лег : бе̏лега, ња̑сак : ња̑ска, о̑с : о̑са, о̏дрез : о̏дреза, о̏дтор : о̏дтора, во̑ањ : вода, вра̑сак : вра̑ска, за̏дах : за̏даха, зра̑к : зра̑ка, по̑ст : по̑сте* (pl.), *зве̑к : зве̑ка, ху̑к : ху̑ка, о̏снов : о̏снова,* , *ра́змер : размера* итд.

За све ове случајеве не би се могло наћи једно објашњење, јер су они постали на различне начине. Пре свега, све ове именице нису „дублети" у правом смислу речи („дублети" су само оне речи у којима се са разликом у облику не везује разлика у значењу). Тако *вра̑сак : вра̑ска, зве̑к : звѐка, ху̑к : ху̑ка* и сл. значе именице које означују различну радњу (ограничену или трајну): *бе̏здан* и *бе̏здана*: прво је постало од придевске основе *бездањь*, друго је готов израз *бездна* са уметнутим *а* из *бездан*; код неких пак врло је важан однос према глаголу: *хвалити : хвала, размерити : размера*; али како је према *возити : во̑з*, тако може бити и према *размерити : размер* или слично; тако су се могли образовати напоредни облици *размер : размера* и, наравно, са своје стране утицати да поред *за̏дах* буде и *за̏даха* или слично. Много таквих веза може бити и ја, не тврдећи да је баш и за горње случајеве показана веза меродавна, сматрам да се у границама сличних односа мора тражити њихово објашњење.

БРОЈ У ИМЕНИЦА

И у облику речи огледа се читава историја развитка погледа на многе предмете. Може се морска вода посматрати као безброј таласа, и тада би именица која ју означава била у плуралу, а може се посматрати и као целина, и тада би имала облик сингулара. Али, што је најважније, у току времена могла би именица која је значила таласе почети значити воду, а њен се облик и даље задржати. У именица које данас имају множину (исп. ниже), а значе једноставан предмет, обично је овакав процес извршен, а стари је облик остао још увек као знак старог стања.

Обрнуто, може облик једнине неке именице значити множину ако је сам предмет такве природе да се, са извесне стране, може схватити и као множина (исп. нпр. *народ* – „скуп јединица извесне етничке врсте", „јединице које чине етничку целину") или може предмет у једнини значити своју врсту, свој тип, означавати појам, представу своје врсте и сл.

Уопште, употреба једнине и множине и у реченици зависи од самог погледа на ствари, тако да се у истим приликама може употребити и једнина и множина са малом нијансом у значењу. Нпр. исп. ове две реченице: „Други би се људи врло стидели слепачке гусле у *својој кући* обесити" – овде би било подједнако правилно и „*у својим кућама*"; или: „Момци и девојке с *венцима* на глави од различнога цвећа" – могло би имати исто и „*с венцем*". Али се у оба случаја имају мале разлике у погледу на ствари.

1. Обликом једнине, значећи целу своју врсту, значе, у ствари, множину:

а) *именице што значе животиње, поврће, цвеће: риба* је ове године рђава, *го̄луб* је поља прекрилио, нестаће и *овце*, и *свиње: виногра̄д* (лоза) се почео садити; све је процветало: сама *ружа* и *босиљак; гра̄х* је зелен, *ку̏пус* је промрзао, *лук* је крупан итд. Каткада је ту обична и множина: *кукурузи* су добри, *кромпири* су одскора познати (поред *кромпир* је ове године сладак) и сл.

б) *именице што значе народ, грӯпу, сталеж* или уопште какву нарочиту *врсту људи* такође обликом једнине значе ту целу групу, па према томе дају

појам о множини предмета: *Француз, сељак, тежак, мајка, оклопник, непријатељ, Арнаутин* и сл.: „Тамо је био љути Арнаутин", „сам оклопник притиснуо поље" и сл.

2. Именице које значе *вештаствене предмете*, као: *вино, киша, снег, суша* и сл., наравно, немају множине; али када се оне употребе у облику множине, онда се њима обележавају различне количине засебно, што даље даје различне врсте и сл.: велики *мразови*, лепи *мириси*, смедеревска *вина* (различне врсте) и сл.

Збирне именице обликом једнине значе цео збир предмета, управо значе апстракцију збира оличену у јединици: *мдмчад = „све што је момче", „сви момци заједно", ивер̄је* „сви иверi заједно" и сл. Према овоме јасно је да се овде гледа на целокупност предмета оличену у њиховој групи која има име јединке. Кад не би збирне именице имале засебан наставак којим се разликују од простих од којих су постале, оне би се једначиле са именицама употребљеним апстрактно (јунак, војник и сл.) у смислу своје врсте.

Али и код збирних именица може се поглед на ствар изменити и обратити сада пажња на множину јединки; тада се и збирна именица, не мењајући свога значења (исп. војник : војници) може употребити и у множини. Код нас то бива често у чакавском дијалекту; али има примера и у штокавском: *Наранче надију мирисними зелји* (Марулић); *да станем дубја клет, нека сва повену; Дијелили меу собом – и перја злаћена* (Ветранић) и сл. *Препирка зачне се међу момчадма* (Вук); *Дошла међедица с незиним штенадима* (Врчевић) и сл.

Апстрактне именице као *време, дубина, врућина, небо* и сл. када се замисле конкретно, као мера чега, или као именице различне врсте и сл., могу имати плурал као и вештаствене именице: нпр.: од *оних времена*, летње *врућине*, морске *дубине*, отвориће се *небеса*, дај ми, боже, од *рајева* кључе итд.

3. Множина имена народа, или његов колективум, значи земљу у којој он станује: *Ӯгри* = Угарска, *Срби̏и* = Србија, *Хрва̏ти* = Хрватска; *ѵ чесѣхь* (у Чешкој) – у старим споменицима (умрѣ ѵ Чесехь, Летоп. Шаф. Раш. 79). Али у нашем се језику тај начин није одомаћио онако како у неким другим словенским језицима (малоруском, пољском и чешком).

4. Множина се јавља обично *као једини број* код оних појава, предмета и сл. *који се јављају увек у више јединака,* у *више махова или више места:*

а) *Болести* код којих је множина са различних страна оправдана: *бдīње, дстице, прдобади, прдпасли, трȳтови* и (чиреви), *ȳлози* (реумат. у зглобовима) и сл.

б) *празници* који трају више дана или су посвећени већем броју лица: *Мла̏денци, Дȳхови, Ме̑сојеђе* и сл.

в) *предмети* названи у целини, а састављени из множине засебних предмета: *нд̏вине, о̏днуде* и сл.

г) *маса*, ма које врсте, у којој се ипак распознају засебни делићи, комади и сл.: *кȳчине, мѐкиње, дпљци, пдмиje, реза́нци, дцедине, дгризине, дрхталице* (питије), *о̏дгревци* и сл.

д) Код неких се данас разлог множине (исп. ниже) не види јасно, али је несумњиво да су и оне постале на основу логичне употребе плурала у прво време. Нпр.: *о̏дходе, пр̏вине, ȳроци, за̏ранци* и сл. Јасно је да су *о̏дходе* првобитно значиле „посете" („званичне") које су вршили сви укућани – сав род одведеној девојци, дакле у множини, *пр̏вине* су све прве ствари (les primeurs у франц. у поврћу, воћу), уроци су од врло различне руке, *заранци* представљају

доста велики размак времена који може бити замишљен и у појединим деловима итд.

5. Овамо долазе и данас оне именице које су, будући састављене од два дела, могле имати стару двојину, која је, у нашем језику, добила значење множине. О двојини смо у нашем језику говорили раније.

а) Именице које значе *делове тела: у́ста* (ово је, вероватно, стари дуал; али већ, можда, у општесловенском језику ова је именица, као и именица *вра́та*, добила значење множине), *ле́ђа* (стара дв.), *пле́ћи* (ст. дв.), *гру́ди* (ст. дв.) и сл.

б) Именице које значе различне предмете који су састављени *од два или више делова*. Прве су имале некад двојину: *на̏чари, нд̏сила, ве̏шала, кдла, ди̏ле, га̏ће, га̏дље, гу̏сле, ја̏сле, на̏ћве, ви̏ле, ле̏стве* и сл.

Облик множине за све ове именице није обавезан, јер се цео предмет може посматрати и у целини, а не по деловима из којих је састављен; зато друге именице које слично значе могу имати и једнину, нпр.: *виљушка* (исп. виле), *дре́хе* (у дијал. = хаљине) и *оде́ло* и сл.

6. У многим *страним речима* има у нашем језику плур., због гласовне форме у којој су позајмљене или због наслањања на неку нашу народну реч у множини сличног значења, иако у дотичном страном језику немају множине.

Млѐци (Venetiae, *Бнеци = Бнетци, Мнеци, Млеци), хинтови* (мађ. hintó) према *кдла, мда̀казе* (од арап. турск. maqas) према *но́жице* или каквој сличној речи, *ка̀руце* (исп. тал. carrozza) и слично.

7. Из досадашњега је јасно да се *према погледу на предмет* могу употребљавати називи за њ у једнини или у множини; али, као што сам нагласио у почетку, може се од исте именице употребити катkада једнина или множина, опет према том гледању на ствари: *бла̀говести* и *бла̀говести, нд̏вац : нд̏вци, ѝдвра̀ти : ѝдвра̀ти* (исп. пд̏ходе) исп. још и *дрдмбуља : дрдмбуље, мдзак : мдждани* и слично.

ЗАМЕНИЦЕ

1. Деле се на две велике групе: на *личне заменице* којима се придружују и остале именичке заменице (*ко, шта, неко, свако* и сл.) и *придевске заменице* (показне, односне, неодређене итд.). Личним заменицама упућује се на лица према учешћу у говору (разговору): првим лицем обележава се говорно лице као радник (субјекат), а друго лице обележава говорно лице као оно којему је говор упућен, треће лице обележава се као оно које не учествује у говору; придевским заменицама или се на именице упућује или се, када се атрибутски употребљавају, именице одређују према неком мерилу које је изван њих (*какав* = које врсте, *колики* = које величине), *неки* човек, *некакав* човек и слично, тј. одређује се човек према извесности или неизвесности, вредности итд. Оне се у нас називају придевским; али тај назив је само донекле исправан када се оне налазе у правој функцији; али оне могу бити, као што је речено, и у самосталној функцији или стално (*ко, неко, свако* итд.) или привремено (у анафорској употреби: *он ми је то рекао*).

2. Личне заменице су 1-ог и 2-ог лица, јер се њима упућује на раднике који учествују у говору; међутим личном заменицом назива се и заменица за 3-ће лице. У ствари, то није више лична заменица у смислу 1-ог и 2-ог лица, јер се њоме упућује на познато лице изван учешћа у говору; она је по пореклу анафорска заменица и односи се увек на именицу; али је она у систему облика нашег језика (исп. 3-ће лице глагола), нарочито уз глаголе, добила значење 3-ћег лица које не учествује у говору и примила неке особине правих личних заменица. Зато ће она овде бити прегледана.

3. Присвојне заменице припадају утолико овој групи уколико су образоване од личних заменица; али по функцији својој оне, показујући однос извесног предмета у смислу припадања према првом, другом или трећем лицу, – припадају неличним заменицама; зато ћу само о њихову пореклу говорити уз личне заменице; о промени и функцији говорићемо уз остале неличне заменице.

4. У групу личних заменица долази и такозвана *повратна* или *безлична* заменица. Када се у реченици нешто приписује субјекту, онда се зависни падеж заменице која на тај субјекат упућује обележава повратном заменицом (исп. Ја сам му дао своје перо, Свако има своју кућу, То је моја ливада, Он је узео од твојих новаца и сл.). Находећи се у блиској вези са личним заменицама и вршећи њихове функције, уз функције и опште повратне заменице, ова је заменица примила многе особине личних заменица; зато ће бити прегледана са личним заменицама. Присвојним заменицама ове врсте биће на овом месту објашњено само порекло.

I.

ЛИЧНЕ ЗАМЕНИЦЕ

5. Личне заменице за 1-во и 2-го лице и повратна заменица за сва лица:

ја	ми	ти	ви
мѐне	нӑс	тѐбе	вӑс
мѐни, ми	нӑма, нам	тѐби, ти	вӑма, вам
мѐне, ме	нӑс, нас	тѐбе, те	вӑс, вас
мно̑м	нӑма	тӧбо̑м	вӑма
мѐни	нӑма	тѐби	вӑма
	——	сѐбе, се	
	сѐбе	сӧбо̑м	
	сѐби (си)	сѐби	

6. У дат. једн. има у народу облик *мене, тебе, себе* м. *мени, теби, себи* (исп. ниже), али тај облик не иде у књижевни језик; облик *си* који се такође у дијалектима употребљава, представља у књижевном језику архаизам. Реченице као: *„нијесу вуци стекли по поруци, него што си сами приправе“* (Нар. пословице) – имале би већ „сами себи“; у инстр. поред *мно̑м* има и *мно́ме* (о овоме ниже); у плур. у дат., инструменталу и локативу употребљава се и *нами*, али то не иде у књижевни језик (исп. ниже); тако исто не иде у књижевни језик и у дативу плурала *ни, ви,* ни у акузативу плурала *не, ве.*

7. У општесловенском језику имали смо овакву промену

ѧ, ѧзъ	мъı
мене	насъ,
мънѣ (мьнѣ), ми	намъ, нъı
мене, мѧ	насъ, нъı
мъноѭ	нами
мънѣ (мьнѣ)	насъ
тъı	въı
тебе	васъ,
тебѣ, ти	вамъ, въ
тебе, тѧ	васъ, въ
тобоѭ	вами
тебѣ	васъ

вѣ	ва	себе
наю	ваю	себѣ, си
нама	вама	себе, сѧ
на	ва	собоѭ
		себѣ,

Ваља обратити нарочиту пажњу на то да лична заменица првог лица има нарочите корене за номинативе, а друге за све зависне падеже: *ја : мен-, мън-; ми : нас* и сл. То значи да се прво лице друкчије називало када само о себи говори, а друкчије када је служило као објекат другим лицима; напослетку, повратна заменица показује да се опет називало трећим кореном када је служило себи (тј. субјекту) за објект. Код другог лица то није био случај, јер оно се назива 2^им^ лицем према првом.

Као што се одавде види, у нашем језику бисмо очекивали:

ja, jaз	ми	ти
мене	нас	тебе
*мнѣ, ми	нам, ни	тебѣ, ти
мене, ме	нас, ни	тебе, те
мнојy, мноy=мнов	нами	тобојy, тобоy=-тобов
*мнѣ	нас	тебѣ

ви	——
вас	себе
вам, ви	себѣ, си
вас, ви	себе, се
вами	собов
вас	себѣ
вѣ	ва
нају	вају
нама	вама
на	ва

Jâ, jâз. Овај други облик, који се иначе изгубио на нашем терену, констатован је у чакавском дијалекту на острву Силби (Милчетић) у жмињском дијалекту на Истри. У дат. у стар. спом. имамо *мнѣ (ми)* до XVI в.: *мнѣ* MS 184, (1374), *мние* MS 312 (1421) и др.; у чак. говорима *mȁni* под утицајем *мъпојо* (исп. *тѣбо̑м, сѣбо̑м*): у другим говорима, а и у чак. делимице: *мени* под утицајем *мене*. Облик *мани* може бити врло стар; налази се од XV в. у чак. и дубровачко-далмат. споменицима, нпр. у Марулића и др. Облици типа *менѣ, мени* употребљавају се у споменицима од XIV в.: *мене* MS 233 (1399), *менѣ* MS 302 (1420), 337 (1427), *ѣ* у дат. синг. (пише се менѣе, менѥ, мение, менѥ и сл.) употребљава се до краја XVI в. (нпр. још у Н. Рањине, Д. Рањине и др.), али већ од XIV–XV в. има на крају и *и* које се у говорима где се *ѣ* и *и* разликују употребљава једно време напоредо (нарочито са *је* = *ѣ* до краја XVI в., а после се употребљава само *и*). Развило се под утицајем енклит. замен. *ми* и именица ж. рода (исп. инстр. једн.). У дијалектима, нарочито јужног типа (у црногорским говорима и др.), има у дат. и лок. *мене, тебе, себе.* Вероватно је поникло

прво у говорима где је ак. = лок. у извесној употреби. – У инстр. једн. облик *мнов* > *мном* (испореди развитак наставка *ов* код именица женског рода) добивен је првобитно уз предлоге: сѣ мнов = сā мнӧм, а за њим је пошло и *мѣном* > мном; иначе mȁnū, mȁnūm, у чак. продужење је старог облика: mȅnū у чак. (нпр. на Цресу) и *меном* у шток. дијалектима (косовско-ресавском) представљају наслањање на ген. ак. једн. Облици *мнóме, тобóме и собóме* у шток. дијалекту долазе од XVI в. (*е* је покретни вокал који се развио од речце *ре* : *р* која се заменицама додавала.)

Примедба. – Оно што вреди за падежне наставке у најстаријим епохама заменице првог лица, то вреди и за друго лице и за рефлексивну заменицу. Зато ћу овде скренути пажњу, да би се само разумела општа структура ових заменица, на старе наставке код заменица за друго и треће лице где је то јасније него у првом лицу: зам. *ти* основа је (или корен): *teŋe, *tŭo, *te; у дат. смо имали нарочит наставак *-бѣ : ѣе -бѣ* (исп. инд. túbhyam, tibi у лат.); у ген. једн. имали смо te-ve (исп. *ме-не*), па је *б* из дат. продрло овамо: – ev – је остало због потоњег *е*; а у инструменталу tevojǫ > tovojǫ и *б* из осталих падежа – *тобоѫ*. За *себѣ, себе* и сл.може се рећи да је новијег порекла, јер се за заједнички индоевропски језик може утврдити да је имао облик seu̯os, su̯os, „властит" (инд. svás, лат. suus и сл.).

Облик *мене, тебе, себе* – облик је старог ген. а облици: *мѧ, тѧ, (сѧ)* – јесу облици старог ак. (исп. инд. *mā̀m, vā̀m*); дакле, њихова напоредност је доцнијег датума. Некада се за енклит. облик као дат. ген. лок. употребљавало *moi, *toi, *mei, *tei, инд. mē, грч. μοι и сл.; то је дало у слов. *ми, ти*.

Множина. Стари су се облици у потпуности сачували у чак. дијалекту, нпр. у говору новљанском:

mî	–	vî
nȁs	–	vȁs
nám	–	vám
nȁmi	–	vȁmi
nȁs	–	vȁs

У шток. су се такође дуго чували ти облици; од XVI в. почиње се *нами, вами* употребљавати у дат., а у XVII в. и у лок. мн. према сличним облицима код именица и др. заменица (када је *х* у лок. мн. код њих почело јаче ишчезавати). Даничић наводи у инстр. *нам* већ у XIII в.: али тај пример није поуздан; међутим у XV в. има га већ. Од XIV в. у великом броју долази у инстр. мн. дуалско *нама, вама* које се, свакако у исто време у говорима, али по споменицима нешто позније, употребљава и у дат. мн. Од XVII в. када у лок. мн. долази из инстр. *-ми* или *-м* из дат. мн. долази и *-ма*.

У великом броју споменика *ни и ви* у дат. и ак. употребљавају се од најстаријег времена. Данас су се задржали у старим говорима: средњоштокавским и старијим говорима новоштокавским нарочито у косовско-ресавском говору, затим у црногорским, херцеговачким и сл. Старо *ни-нъı*, које се у старијим епохама употребљавало за дат. и ак. причвршћено је за дат. мн. због сличности са *ми, ти, си:* а *ни*, које је се такође употребљавало у ак. мн., изменило се онако како се *блъкъı* изменило у *вуке*. Међутим у говорима у којима је *нам*

постало енклит. (у штокавским) у ак. је поред *вȃс* постало енклит. *вас*, па се зато у њима *ни – не* постепено заборавило.

8. *Акценат.* Дијалекти наши, чакавски и штокавски, слажу се, у главноме, са изнесеном у парадигми акцентуацијом; одступање се може забележити само у два случаја: 1) у ген. – ак., дат. лок. једн. има у југозападним шток. говорима и у делу зап. чак. говора и *тѐне – мѐни, тѐбе – тѐби, сѐбе – сѐби*, међутим у осталим шток. и осталим чак. имамо *менѝ* итд. Како у инстр. једн. имамо такође увек повучен акценат, а нпр. у руском *меня́, мнѣ*, вероватно је да је тај повучени акценат из инстр. (исп. у шток. увек *тȗдбȏм* – чакавском *tȗdbūn* и сл.) распрострањен и на ген. дат.; 2) у ген. мн. у свим чакв. говорима имамо: *нȁs, вȁs*, у штокав. говорима обично *нȃс, вȃс*, само у југозападним говорима *нȁс, вȁс*. Ја мислим да је овде штокав. дијалекат старији, јер у дат. мн. имамо *нȁта* из дуала и сл., а према њему би у ген. мн. било правилно *nasъ (nôs-sъ) са познатом метатонијом. То би дало *нȃс*. Према томе у чакав. дијалекту и у једном делу штокавског имали бисмо пренос акцента са дат,. мн. на генитив.

Најзад да поменем да је у номинативу једн. у чакв. *jȁ*, у шток. *jâ* (у *тȋ, мȋ, вȋ* чакав. и шток. се дијалекат слажу).

9. Заменица за треће лице *ôн, òна, òно*:

	Једнина			Множина
м. р.	ôн	ср. р. òно	ж. р. òна	òни, òна, òне
	њѐга, га		њѐ, је	њȉх, их
	њѐму, му		њȏј, јој	њȉма, им
	њѐга, га		њу, ју, је	њȉх, их
	њȉм, њи́ме		њȏм, њо́ме	њȉма
	њѐму		њȏј	њȉма

10. У ак. и ген. једнине употребљава се једино дужи облик *њеѓа*. То је у природи савременог књижевног језика који уопште у *самосталној* употреби заменица има дуже облике: а *њеѓа* као и *њему* као падежни облици заменице за треће лице имају увек (сем у случајевима са предлозима) самосталну употребу; међутим *њеѓ, њем* су застарели облици. У ак. *њѓа* и *њ* употребљавају се само уз предлоге. У ак. ж. р. енкл. имамо два облика *ју* и *је*: први се облик данас употребљава испред глаголског *је* када се то *је* употребљава: *каже да ју је видео*. Али када је довољно разумљиво, може се место *ју* употребити *је*, и тада може глаголско *је* испасти. У дат. једн. ж. р. имамо и облик *њо́јзи* у којем је речца *зи* срасла са дат. једн. *њој*. Облици *њими* место *њима* у мн. потпуно су застарели; *њѐме* у лок. покрајинско је.

Уз предлоге употребљава се у м. р. у ак. једн. *њеѓа, њ* и *њѓа: за њеѓа, за њ, за њѓа*; последње је ретко у савременом књижевном језику и све се више губи.

11. Ова је заменица по пореклу суплетивна, тј. она је састављена из две заменице: демонстративне *онъ, она, оно, они, онъı, она* и од заменице анафорске заједничкословенског језика *и (же),* ѫ *(же), ѥ(же)*. Та је заменица у заједничкословенском језику имала двојаке облике: уз предлоге – са почетним *њ* и без предлога са почетним *ј*. Наш је језик наследио обе те групе облика, али их је друкчије распоредио.

Дакле, ми смо добили:

онъ (иже),	оно (ѥже),	она (ꙗже)		*он, оно, она*	
јего (јега)		јеѩ	=	јега	јеје = јê
јему		јеји	=	јему	јеји
и (јь)		јѫ	=	и	ју
јимь		јеѭ	=	јим	јеју
јемь		јеји	=	јем	јеји

м. и ср. р.	ж. р.	м. и ср. р	ж. р.	
њего (а)	њеѩ	= њега	њеје	њê
њему	њеји	= њему	њеји	
њь	њѫ	= њ	њу	
њимь	њеѭ	= њим	њеју	
њемь	њеји	= њем	њеји	

они (иже)		она (ꙗже)	*онъı* (ѭже)	–	–	–
јихъ	=	јих		њихъ	=	њих
јимъ	=	јим		њимъ	=	њим
јѫ	=	је		њѫ	=	ње
јими	=	јими		њими	=	њими
јихъ	=	јих		њихъ	=	њих

Као што се одавде види, имамо две особине којима се одликује наш језик од заједничкословенског и старословенског: 1) што у ном. једн. и мн. има падеже од замен. *онъ* место *иже*; ту особину има заједнички са српским језиком и словеначки, док у бугарском језику имамо у тој употреби демонстративну заменицу *той*; 2) у зависним падежима имамо старе предлошке облике. То имамо и у словеначком језику и у бугарском.

Али, иако су обе ове особине у нашем језику врло старе, оне су се ипак, вероватно, развиле тек на земљишту засебних ових језика; само су раније за њих били потпуно спремљени услови: а) за треће се лице увек употребљавала показна или релативна заменица (исп. старо *is, лит. jìs „он" = *јь* = *и* – наше и уа́-s инд. „који" – наше ѥго итд.), тако да је, када се *и* изгубило, дошла која слична демонстративна заменица (исп. и у руском *онъ, у чешком ten* и сл.); б) уз предлог се морала употребљавати пуна форма, нпр. *за мѣне* и сл., а не енклитична код оних заменица код којих је било старих пуних и енклитичних облика. Када је ова заменица *постала заменица лична за треће лице*, и она је почела развијати поред дужих облика и енклитичне. За то су јој њени разноврсни облици давали и сувише материјала. Пре свега, као што је речено, уз предлоге су стајали самостални или наглашени облици код правих личних заменица. То је и природно пошто су и сами предлози проклитични: они морају имати уза се реч на коју ће се наслањати; зато су облици *у њих, к њим, к њима* и сл. постали самостални и наглашени као што је *у нас, к нама, к нам* и

сл.; када је *њих* постало тако, тј. самостално (према *к менѣ* и *ми*), онда је *јих* = *их, јим* = *им,* у ак. мн. *је* – *ње*, у дат. једн. *јој : њој* – постало енклитично. Дакле, добили смо односе: *њих : их, њу : ју, њој : јој, ње : је* (у ген. једн.) и сл. Према облицима *њих : их, њим : им* и сл. направљено је и према *њеѓа : ѓа, њему : му* и сл. На тај смо начин добили нове енклитике; тако је у старом језику нашем према *нâс – нас* (наравно, без акцента), према *вâс – вас, вâм – вам* и сл. Можда су те нове форме енклитичне заменице добивене још онда када је, нпр., **јој, ју* могло имати двојаку употребу: *јôј : јој, јȗ : ју*, према томе да ли је самостално или је ненаглашено; дакле, и *нâс : нас* и сл.; када је *јôј* према горњем замењено са *њôј – јој* је остало у енклит. употреби, исто као што је *нам* и *нас* остало у енклитичној употреби потискујући *ни* и *не*.

12. У даљем историјском развитку код ове заменице треба разликовати ове особине: а) особине којим се наш језик одликује од других словенских језика – *ѓа* у ген. једн. – особина која је нашем језику заједничка са словеначким и која се развила у њиховој заједници; б) особине које су развили наши дијалекти у заједничком животу.

Овде ћемо се задржати прво на хронологији појава.

а) *Он* се употребљава од првих времена и код нас и код чакаваца. Само се мора рећи да је у прво време *он* значило (и то врло дуго, до краја XVII в.) и показну заменицу и заменицу за треће лице: исп. *ѡнь краѓанинь* MS 31, *ѡнь ѓрадь* MS 217 и сл.; тако и код писаца штокавских XVII в.: *он дан, он час, он великi криж* и сл. У ствари, правилан је фонетски облик за мушки род **онъ : *о́н > ôн* (исп. у чак. по правилу и данас је *о́н): онâ, онô = дна, дно*; али под утицајем заменице *тъ та, то* добивамо *онъ = онâ*; како смо добили сада два облика *ôн* и *онâ*, други се употребљава за демонстративно значење, а први за личну заменицу (исп. *ѡ на* MS 449 у том значењу). Али већ одавно се додају показној заменици *он : онъ* различне речце којима се подвлачи њено показно значење, нпр.: *ѡни* (о *и* доцније) MS 346 и др. (исп. у савременим говорима *днȇ* и сл.): *ѡньи – днȃј* (обично у савременом језику) али већ MS 426 и др.; исп. даље: *оньзи* MS 31, 38 и сл.; *онијe* Н. Рањина и други; *онијерe* Н. Рањина и др.; *овајзи* (ж. р.) Н. Рањина и др. (исп. у старијим штокавским дијалектима *оньј* м. р.: *онâј* ж. р. и сл.). На тај се начин све више одвајала демонстративна употреба у облицима са партикулама од употребе личне заменице без партикула у старом облику.

б) Облици *њеѓа, њему, њим, њих* итд. употребљавају се подједнако и у чакав. и шток. дијалекту, али је веорватно да су се тамо где облици са *ј* нису постали енклитични још неко време употребљавали облици типа *јеѓа* поред облика *њеѓа*, али већ крајем XIII в. и почетком XIV в. преовлађују облици са *њ* као акценатски (исп. нпр. још у XIII веку: Врьхоу вьсехь живуштихь вь землѣ *нєѓовѣ* MS 35, а у XIV има већ *нєѓовь* MS 101 и др.; исп. у чакавском у XV в.: „Да бисмо му отили прекопијати ники *њеѓови* стари лист" Mon. croat. 137 и др.).

Енклитичне заменице *ѓа, му, јој, ју* и сл., које се подједнако употребљавају и у чакав. и у штокав. дијалекту – налазе се већ у првим нашим споменицима, нпр. MS 7, 13, 42 и др. (*ѓа, му*). Према томе њихово образовање иде у доисторијско време нашега језика. – Од облика који су се изгубили ваља споменути: *је* за средњи род, које се употребљава још у споменицима XV и XVI в.; у ак. мн. *ње*, које се данас чује понегде у Босни (у Толизи), употребљава се и за

мушки и женски род и према њему енклитично *је* (нпр. још у приморским лекционарима и другде), али већ рано се почиње, како је ово лична заменица, и код *он, она, оно* употребљавати *њих : их* у ген. мн. и у ак. множине.

У старијим споменицима се у ж. р. употребљава *њеје* у ген. једн., нарочито у делима приморских писаца, у XVI в. чак; али је обична сажета форма *њê* (код чак. *ńé*). Према њој почиње се у XVI в. употребљавати *је* као енклитични облик ген. ак. ж. р. и почиње у ак. потискивати *ју*, тако да данас има већ неких штокав. говора у којима се *ју* не употребљава. У чакавском се *је* употребљава у ген. једн. а *ју* у ак.

Данас је у употреби у дат. облик са партикулом *зи: њо̂јзи* (забележен већ у XV в.); некада је било у употреби и *њези* (исп. *њезин*), *њемузи* (нпр. MS 474) и др.; али се данас и даље употребљава у *њо̂јзи* (исп. са овим и присв. заменицу *ње̂зин*).

У множини за једначење дат. инстр. и лок. вреди оно што и за остале неличне заменице (исп. ниже); тако исто и за колебања у употреби старих и нових облика.

Развитак *њи́ме* иде паралелно са *ти́ме* и сл. облицима; *њој, њом* и сл. развило се у нашем језику пре писаних споменика (исп. ниже о неличним заменицама).

У ген. мн. има каткада додано *â: њи̂хā* (Дервента) и *њи̂ā (њȕjā)*, које је обично у нашим дијалектима јужнога типа (исп. *на̏cā*, Толиза у Босни) и сл.

Акценат̄. У правцу акцента већина се чакав. говора потпуно слаже са штокавским:

о́н	= ⃞н	о̀на	= она̏	о̀ни, о̀не	= onȉ, onȅ
ńега̀	= њѐга	њê	= ńé	њи̂х	= ńih
ńемȕ	= њѐму	њо̂j	= ńój	њи̂ма	= ńín
ńíн	= њи̂м	њ̑	= ńû	њи̂ма	= ńimi
ńéн	= ње̂м	њо̂м	= ńún	њи̂ма	= ńih
		њо̂j	= ńój		

Чакав. ˊ једнак је са штокав. ˆ ; у ген. мн. код *ńih* имамо оно што и код чакав. *nȁs* и шток. *нâс*. У југозападним говорима имамо *ње̏га, ње̏му*, што би ваљало протумачити као проширење *мѐне, тѐбе, сѐбе* и на замен. трећег лица, тј. проширење повученог акцента који се код *ја, ти и себе* може протумачити утицајем инструментала; ако се не прими то тумачење, могли бисмо ово повлачење акцента довести у везу са акцентом на првом слогу у множини (*њи̂ма* итд.).

Када су заменице у вези с предлозима, треба обратити нарочиту пажњу на ове случајеве: а) у шток. дијалектима у двосложним облицима предлога имамо повлачење акцента: *ȕdgā се, мѐђȳ се, ȕdgā ме* и сл.; ово се слаже са чакав. акцентом: *zȁ me, pô me, zȁ se* и сл.; *prѐdā me, pȍdā me* и сл.; б) када су предлози једносложни, акценат је у штокавском на заменици: *на́ ме, за́ ти, у́ се* и сл., дакле: *нā мѐ, нā тѝ* и сл.; у чакав. имамо нешто што није са тим идентично, али што је такође ново: *nȁ mene, pȍ ńega* и сл., а према томе и *predȁ mene*, – извршило се под утицајем инстр. *sȁ tobȗn* и сл., па се то пренело са једносложних предлога на многосложне; зато – *predȁ mene* и сл.

Двојак начин преношења акцента са заменица претпоставља двојак акценат у заменица: **mę̑* и **mę́ = mę̏*.

Сигуран пример за ово последње имамо у заменице *њ: ȳ њъ̀ = ý њ = ŷ њ*. Али овде су могућа и друга тумачења.

Значење и употреба. – Личне заменице употребљавају се онда када се нарочито (ма којим начином) у говору истичу. Тако је било и у старом језику, а тако је и данас: ꙗ кнезь велии хльмьскы Аньдрѣи (1234 = 1240) MS 24; то сам *ја* учинио, а не *он* – и сл.

Од заменице првог, другог и трећег лица енклитички датив употребљава се у посесивном значењу: Милость створи господство *ми* MS 16 (1195–1228), по претставлѥнию брата *ми* (1395 MS 226) и др. или у заклетви: *Бога ми, Славе ти.*

Често овај дат. има, и то код *ти* и *ми*, општије значење: долажење у сферу интересовања (дат. етички): Шта *ми* радиш? Два *ми* ста сиромаха дуго време друговала (Хекторовић) и др.

Када је граматички субјекат лична заменица првог, другог и трећег лица, тада, а тако исто када је субјекат именица, ако се исто лице понавља у односу према себи, лична се заменица, и у старом и у савременом језику, која стоји према себи у извесном падежу, замењује повратном заменицом: *себе, себи – си, се – себе, собом*: ја ћу то учинити и *себе*, и *тебе* ради; *овај је човек за себе паметан* и сл. У старијем језику, а нарочито у народним песмама, у којима су се сачували многи знаци старине, могла се у овом случају употребљавати каткада и лична заменица: *Мы сами за нас* MS 32 (1247), Ја ћу желит *мени* да би таки дни често доходили (Хекторовић) и др. Према томе, данас је употреба повратне заменице ужа и строжа него некада.

Али најчешће је колебање у случајевима када је исти психолошки подмет, а граматички није: и тада долази каткада рефлексивна заменица место личне првог, другог и трећег лица, како је у таквим случајевима оправданија и обичајније употреба личне заменице: Нпр. Маретић у својој Граматици (463 стр.) вели: „правилно стоји *себи* а не *њему* у примеру: „*Петар сишавши к људима посланим к себи од Корнилија рече* Д. апс. 10 – 21, јер је иста реченица“. У ствари, ту није правилно „к себи“, већ би требало да стоји „к њему“ 1) зато што „људима посланим к себи“ представља скраћену реченицу са подметом другим него што је у главној реченици: „људима који су послани к њему“; 2) што није особина наше синтаксе да се *себи* употребљава у истој реченици, већ у реченици у којој је исти подмет; 3) *себи* је Вук, у ствари, употребљавао *по смислу* (психолошком), јер се односи на субјекат главне реченице. Таквих случајева има много нарочито у пасивним реченицама. И ту је данас у нашем језику велико колебање.

У вези са овим находи се употреба присвојних заменица, али овде замена присвојне заменице *мој, твој, његов* заменицом *свој* није тако искључива, већ се може као правило изнети да се могу напоредо употребљавати и присвојне заменице за прво, друго и треће лице (*мој, твој, његов, њихов, наш, ваш* исп. ниже) и рефлексивна *свој*, са том разликом да се присвојне заменице за прво, друго и треће лице употребљавају онда када је *сила* говора или је нарочито *истицање* на тим заменицама: поред: „Слави Марко *свога* Светитеља“ имамо: „Кад потегнем *моју* бритку сабљу“ у народним песмама. И код Вука, па и код Даничића, има таквих примера, а код савремених писаца још више.

Од ове употребе ваља одвојити „свој“ у значењу „прави, властити“ и сл. Нпр.: „Остави то на *своје* место“; или: Туј је мајка ш њим *своја*, Марија Дјевица (Ветранић). Такви су примери врло обични и код чакаваца и код штокаваца. Исп.: Да је у Марка *своја* мајка, за дан би му гласе чула (Крстић, народна песма).

Исп. такође употребу место *свој : мој, твој, његов* и сл. у старијем језику: Ми бисмо *наше* синове пуштали да живу на *њих* начин (Марин Држић).

Плеонастички употребљена заменица *он, она, оно* често се налази код старих писаца: Мани се овди њега са частју и дарми сусристи га (Александрида, Стар. III). У народним песмама: „Под оном гором високом под њом игра дивно хоро“ (Вук, Нар. пјесме). Овим се, наравно, још јаче истиче именица којој се ова заменица поново додаје.

Присвојне заменице од личних заменица. У старом језику: *мон, моѥа, моѥ, твои, свои, нашь, вашь*. Јасно је да је *наш* постало од ген. пос. *нас* -ъ (nas + jь) і придевног наставка за припадање *jь* ; тако и *вас* – *jь* = *вашь*; код *мои, твои, свои* има стари дат. **тоі*, **тvоі*, **svоі* – (исп.: Сестра *ми* је болесна = *моја* је сестра ... ...; *краљевство ми* ... и сл. наших старих споменика, исп. горе) и наств. *jь, ја, је*. У новијем језику имамо додавање придевског наст. *-ьн, -на, -но* или присв. *-ов, -ова, -ово: ње+н, њихан, њихна, њихно, његов, њихов: њеѓ(а)-ов, њих-ов*; исп. у говорима *њојьн, њојан, њојна*. О промени ових облика говорићемо у одељку о заменицама са родом.

II.

ПРАВЕ (НЕЛИЧНЕ) ЗАМЕНИЦЕ

1. Данашње стање

Промена правих заменица у савременом књижевном језику донекле се разликује од старог језика. Како међу тим заменицама има приличан број које се и по употреби (стоје увек уз именице, исп. ниже) и по значењу (исп. *такав, колики* и сл.) приближавају придевима, то их има које су добиле чисто придевску промену, друге су задржале заменичку, али могу имати и придевску и само известан број њихов, који најбоље чува заменичке особине, има чисту заменичку промену. Према томе, све заменице које улазе у ову групу поделићемо, према промени, на три групе:

а) са заменичком променом;

б) са заменичком и придевском променом;

в) с придевском променом.

У прву групу долазе: *тај, овај, онај, сав, ко, шта*, и од њих изведене заменице, а у другу групу долазе: *мој, твој, наш, ваш, који, чији* и од њих изведене заменице; у трећу групу долазе: *такви, такав, онакви, оноликви, њихов, њен, њезин* и сл.

а) *Са заменичком променом:*

	Једнина		*Множина*
ном.	тâj, тô	тâ	тѝ, тâ, тê
ген.	тòга, тòг	тê	тѝх (тѝјех)
дат.	тòме, тòму, тòм	тôj	тѝм, тѝма (тѝјем)
ак.	=ном. или ген.	тý	тê = ном. = ном.
инстр.	тѝм (тѝјем) тѝме	тôм	= дат. мн.
лок.	тòм, тòме (тòму)	тôj	= дат. мн.

Овако се мења и *двāj, двā, двō*: *двоѓā* и сл. У говорима нашим имамо *двӣ, днӣ, тӣ* у м. р. и *двā, тӣ, днā* опет у м. р. у југозападним крајевима.

Понегде имамо и данас још *тӣдгāj* у ген. једн. (исп. у нар. песмама и приповеткама).

У дубровачком дијалекту имамо *тӣ, двӣ, днӣ*, у ген. *тӣѐгā, двегā, днегā* и сл. (као у неким чакав. дијалектима); у дат. једн. *тӣмӯ, двемӯ* сл. са *у* дугим. Међутим када падежи множине имају партикулу *зи* добивамо облике: *тӣзи, овӣзи, онӣзи*, нпр. у Боки Которској (Прчањ).

У косовско-ресавском *овâ* (м. р.), *овâ, овô, овдгā* итд.; *с тӣм* и сл.; у старијем штокавском: *тӣј, тӣај, тӣој*; у шумадијско-сремском: *тӣм, тӣх*; и косовско-ресавском у множини: *тӣма, овѐма* и сл.

Чакавски дијалекат

tâ (м. р.)	tâ	(ж. р.) tò; tî	tẽ (ж. и с. р.)
tóga	té		tíh
tómu	tój	= м.р.	tín
tín	tún		tímі
tón	tój		tíh

Поред *tâ* и *tî*: *pres togā; onî, onā onò*; ак. *ovũ, onũ*: мн.: *ovì, onì, ovè, onè*; ређе: *onotũ, ovogā, onìh, ovìh*.

У чакав. находимо и облике: *ná ton, vá von, ná vih* и сл.; јасно је да овде имамо контракцију: *na ovih : nā vih* и ту се *vih* понаша као енклитика; то је пренесено и на *tâj*; исп. *òтāj* у косовско-ресавском говору под утицајем *двāj, двā, двò*.

Овде су наведени само они облици помоћу којих можемо разумети акценат и квантитет облика нашег књижевног језика. Према овим и другим облицима које ћемо навести можемо разумети:

1) Да су облици *тāj, тâ, тô* – нови и да би требало да гласе: **тāъ, *тāа, *тāд* = *тъ, *тá, *тд* (исп. у чакав. овâ, овò). Њихова дужина добивена је додавањем партикуле *и*, која се додавала и свима другим падежима (исп. ниже). Нпр.: *ѡнеи* ак. мн. (1387), *ѡноѓаи* (ib), за *тои (ib), тоѓаи* (1391), *томѹи, (ib), таи* (1398), *тѹи* (1419) итд. За ном. једн. исп.: *тъ* Ст. Прв. 3. *тъь* Шаф. (Pam, 100), *тьи* MS 521, *таj* Н. Рањ., *тыи* MS 15, *ти* MS 402 и др.; *тои* MS 15, *тоизи* MS 104, *таи* MS 101, *ѡва* Пуц. II 60, *ѡваи* MS 400, *ѡви* Пуц. II 26, *ѡвои* MS 105, *ѡнаи* MS 426 і sl. *ѡни* MS 346 итд.

Дакле, додавањем *и* које је прелазило у *j* добили смо *тъj* = *тāj* м. р.; *тā-j* ж. р. и *тōj* ср. р.; али у исто време *и* се додавало и самоме *t(ᵇ)-tî* (можда под утицајем придева тај акц.), *тâ, тô*; ово је учинило те смо добили и у чакавском ⌢ : tâ(j), tâ(j), иначе бисмо очекивали у чакав. /; táj итд.; у шток. и једно и друго морало је дати ⌢: *тāj, тâj, тôj*. То се *и*, као што видимо, додавало и осталим падежима ове заменице: *тӣбгāj, овдгāj* и сл.; али се није морало увек додавати;

могли смо имати и напоредно **тдга, *овдга* и сл. што је учинило да се изгуби *j* и у *тдгај, овдгај* и да добијемо *тдгā, двогā* (са дужином крајњег *а*). Тако се јавило колебање у употреби *j*, те смо добили и у ном. *тāј* поред *тā* у м. р., *тā* у ж. р., *тō* у ср. р.

2) Облици чакав. *ovì, onì* и сл. у штокав. *двизи, тūзи* показују да је на овај начин добивена дужина и у множини.

3) Дубровачки облици *дветū* и сл. и облици *тдмē* – постали су такође на исти начин: овему – *и = двемȳј : двему* дало је *двемȳ* (òвему и òвемуј); тòм + *е* (партикула, исп. ниже) и *и* дало је такође *тдмēј* (исп. *ωномеи* 1432, *ωвомеи* (ib), *ωнѣмеи* ib. *томеи* 1443 и сл.).

Остале особине ове заменице биће прегледане заједнички са особинама свих осталих заменица, исп. ниже.

Што се пак тиче самога места акцента јасно је да је он био у нашем језику на основи: *тдгā, тдму; овдгā, овдму*; итд. Као што се види, он је супротан акценту у замен. трећег лица *ôн: њèга* итд. У чак. дијалекту *тóга* и сл. облици представљају дуљење под утицајем придева; исто тако облици *тūм, тūма* и сл., уколико у првих облика имамо дужину, то они имају ту дужину од придева (исп. ном. *ти, тā*).

Упитно:	ном.	кò или ткò	штò, штȁ
	ген.	кòга (кòг)	чèга (чȅса), штȁ
	дат.	кòме, кòму (кòм)	чèму
	ак.	кòга	штò, штȁ
	инстр.	кӣм, кӣме (кијем)	чӣм, чӣме
	лок.	кòм, кòме	чȅм, чèму

Овако се мења: *нȅшто, нӣшто, ӣшто, свȁшто, штдшто; нȅшто, нӣшта, ӣшта, свȁшто, штдшта, штдгод* (и *што гдд), којешта* и сл.

Понегде имамо и (нпр. у Црној Гори) *кóга, кóме,* под утицајем *којèга = кóга*; у Боки Котор. *чесā*, што је, вероватно, старије од обичнијега *чȅса.*

Стара веза *ни + шта, и + шта* види се још када се употребљава уз њих предлог: *ни за шта, и за шта, ни за кога*; али данас већ и *за ништа* и сл. (исп. ниже). *Штд гдд и штдгод (ништа)* – прво са дистрибутивним значењем а друго без њега.

У чакав. имамо само остатке од *kto – kogà, kotȕ*, иначе се употребљава: *kȋ, kôga* и сл.; *čā, časà, četȕ, čȋn, čén.*

При томе јасно је да је акценат био на крају у обе ове заменице.

Замен. *сȁв (вȁс), свȅ, свȁ, свȋ, свȅ, свȁ* има такође акценат на крају и облике по мекој деклинацији:

ген.	свèга	свê		свӣх (свӣју)
дат.	свèму,	свȏј	дат. инстр.	свӣм, свӣма
инстр.	свӣм, свӣме	сву	лок.	свӣм, свӣма
лок.	свèму, свèм	свȏм		
		свȏј		

Овде има колебања: *свјèма* поред *свӣма,* у југозап. говорима *свȋјема* према *свӣм*; затим у говорима има *свȋх, свȋма* и сл.

Чак. дијал. се у једнини потпуно слаже са штокавским: *vàs, sȅ, sà; segà, sé, sój, sȗ* итд, али у множини има:

	sȉ, sȅ
	sȉh
	sín
sȅ,	sȉh
	sȉmi
	sȉh

Овде вреди за множину исто што и код заменице *тāј, двāј* и сл. (в. горе).

б) *Присвојне заменице: мôј, твôј, нāш, вāш* упитна *чȉјī* и односна *кдјī* имају сличну промену:

1) Заменичку:

мôј, мòје	мòја	мòји, мòја, мòје
мòјега, мòјег, мôг, мôга	мòје	мòјих (мојијех)
мòјему, мòјем, мôме, мôм	мòјōј	мòјима, мòјим (мојијем), мòјима
=ном. ген.	мòју	мòје, мòја, мòје,
мòјим (мòјим, мòјијем)	мòјōм	=дат.
=дат.	мòју	=дат.

2) Придевску: *мòјēга, мòјēг, мòјēму, -ēм, мòјīма, мòјīм.* Иако ово није потпуна придевска промена, ипак је усвајање знатног броја падежа од ње.

Овамо иду: *твôј, свôј,* затим *нāш, нāша*; инстр. *нāшīм* (-ијем), *нāши* (мн.), *нāшīх* (-ијех у ген. мн.), иначе *нāшим, нāшима, нāшијем.*

Кòјī, кòјā, кòјē – даље у промени има облике заменице *мôј*, наравно, у множини у ном. *кдјī, кдјā, кдјē.* У једнини су обичнији сажети облици: *кôга, кôму.*

Чȉјī, чȉјā, чȉјē у једнини као *мôј*; а у множини има обично облике са дужином; Вуково *чȉји, чȉјим, чȉјих, чȉјим, чȉјима* тумачи Решетар као: *чȋ, чȋм, чȋх* итд. које је Вук раставио.

У ову групу заменица долази и *сâм, сáма, сáмо* које има исте заменичке наставке као и *мôј*, само тврдих основа: *сáмōг, сáмога* и сл.; али у ген. и дат. једн. м. р. може имати и облике неодређеног придева: *сáма, сáму.*

Горње особине вреде и за све сложене заменице: *нȅкојī, свȁкојī, ȉкојī, штòкојī, гдèкојī, кдјī гōд; нȅчијī, чȉјī гдд, нӣчијī, ȉчијī, свȁчијī* и сл.

У чакав. дијалекту имамо: *тој, тојā, тојē, тојéга* итд. којима се место овог акцента (*мојȅга*) у штокав. говорима потврђује; према томе оно би се поклапало са местом акцента код демонстрат. заменица. Што имамо у црногорским говорима (Озринићи) *мојéга* = *мојегȁ и сл. у чак. дијалек. *кēгȁ* (на Ријеци), и поред слагања са тим руск. *моегó, моемý* и сл., овде имамо нову особину која се развила под утицајем заменица без рода *кдга, кдму* и сл. Уосталом, за тачно

одређивање првобитнога места акцента у тим случајевима потребна су још нова испитивања.

У чакав. имамо: *čijȋ, čijâ , čijȇ* – увек са акцентом на томе месту као и у штокав. дијалекту.

Штокавски облици са контракцијом: *мо̑га, тво̑га* итд. (види ниже) врло су стари: **моје̑га = *мо́га* = у доцније време *мо̑га* итд.

в) Овамо иду присвојне заменице *њȉхов, њȉн (њȉхан, њȉхна), њѐн, њѐзин, њѐгов* које имају данас подједнако у свим зависним падежима, и неодређену и одређену придевску промену; заменице за каквоћу: *тȁкӣ, овȁкӣ, онȁкӣ, свȁкакӣ* итд. или: *тȁкав, тȁква итд.; тȁковӣ* итд. Те заменице, и поред тога што су им ном. једнине различни и што би једни требало да имају одређену форму, други неодређену – имају обе форме; то исто вреди и за заменице за количину: *толȉкӣ, оволȉкӣ, онолȉкӣ, колȉкӣ* итд.; исп. и *кȏлик, колȉка, колȉко* итд.

Нѐкӣ, свȁкӣ и сл. имају одређену придевску промену.

У дијалектима нашим ове придевске заменице имају готово искључиво одређену промену. Ако се буде имало на уму да се код ових заменица јасно показује одређеност или неодређеност самим *општим* делом, онда је немогуће *формално* разликовати одређени и неодређени облик. Зато оне и долазе међу заменице. Али како су се по другим својим особинама приближиле придевима, најправилније је да имају одређени придевски облик, пошто је њихово значење одређено општим деловима, сем заменица за припадање које су у ствари придеви и требало би да имају чисту придевску промену увек; међутим имају је само новије заменице за присвајање (*њѐгов* итд.).

По значењу са њима се слажу и заменице под б), зато и оне све више добивају облике заменица под в); чак се и код њих, не само код заменице *сâм*, почињу образовати краћи облици *вȁша = вȁшега* и сл., које наш књижевни језик не одобрава.

Из овога се види да се код заменице треће групе све више у неодређеном облику задржавају ном. једн. и мн. (*тȁкав, тȁкви* и сл., *њȉхов, њȉхова, њȉхово* и сл.; *њѐгов, њѐгова*), а да у свим осталим падежима преовлађују одређени облици. И поред старања нашег књижевног језика да се облицима типа *њѐгов, њȉхов* и сл. врати цела неодређена промена (*њѐгова, њѐгову* дат. лок. једн. и сл.), ти се облици, због употребе у народном језику готово искључиво одређене промене (*њѐговӯга, њѐговӯ* и сл.) – све више губе.

2. Из историје промене правих заменица

Њихове ћемо особине у прошлости прегледати овим редом: а) особине падежа које су заједничке свим речима са заменичком променом; б) особине, гласовне и морфолошке, појединих заменичких група и заменица; в) речце које се додају заменицама.

А. *Једнина* – Дат. и лок. једн. код именица изједначио се у извесним говорима већ од почетка XIV века, иако се формално и лок. на *i* и даље употребљавао (исп. горе). Та једнакост, макар и делимична, дат. и лок. једн. м. р. код именица (на *у*) изазвала је употребу облика лок. м. р. код заменица м. р. у дат., и употребу облика дат. у лок. То се налази већ од почетка XIV века

нпр.: у дат. једн. *вьсемь* Пуц. I 103, *нашемь* Пуц. I 104, *прѣма чемь* MS 216 и др. или у лок. у XIV в.: *ѡнашемоу спасенію* MS 126; у XV в.: *по томѣ* MS 297, *ѣ томѣ зи* Пуц. 77, *у момѣ* MS 518 итд.

У савременом језику имамо напоредну употребу тих наставака: *тӣм, тӣму* и сл.; али *ому* у лок. употребљава се ређе, мада има још целих крајева (нпр. у Босни) где се употребљава, зато се осећа као застарео. Међутим наставак *-ему* у лок. сасвим је обичан – *вашему*.

Када је почео да се употребљава облик *тӯм* у дат. – почело му се од XV в. додавати *е*, које се у облику лок. и инстр. почело такође употребљавати од тога времена: *неме* MS 494, *томе* Марулић, *једноме* ib. *твоме* Мрнавић (1631) и др., у лок. *ѡвомеи* MS 369, 421, Пуц. II 107, *ѡномеи* MS 434, Пуц, II 78, Н. Рањина и др.

У ген. једн. находимо ретко губљење *а*, нпр. у XV в.: *нешегъ* MS 405. Доцније се тај појав јавља чешће, док у новије време он није постао сасвим обичан (исп. код придева у XVII в. *придрагӯгӯ*, Андријашевић Дев. 49).

Како су инстр. и лок. изједначени у многим говорима нашим у множини, природно је што се једначење, у новије време, извршило и у једнини. Има у прекосавским говорима нпр.: *о тӣм човеку (Бјеловар), о својиме оцу* (ib), исп.: *у нȁшим сѐлу, у Новим Саду* и сл.; исп. *прēд њем* (у Бјелопавлићима); али није поуздано да се тако имају објаснити и примери старог нашег језика као у XIII в.: *при коимь селѣ MS* 52; *ни у чим криви* Пуц. II 18, 20; *на нимь* Пуц. II 45; *на ким местӯ* MS 518. Да ли су то народне особине или писарске грешке – тешко је рећи.

Код заменица ж. р. у ген. једн. имамо облике меких основа који су уопштени: *тӣ, онӣ, овӣ* и сл. према: *вашеѥ, нашеѥ – вȁшӣ* од првих времена, тако да нема у народном језику ни трага облицима *тоје, *оноје (исп. сличан процес и код именица).

У дат. једн. заменица ж. р. имамо утицај тврдих основа на меке, опет од почетка развитка наших споменика: исп. у XIII в.: *всои* MS 25, 171, затим *нашои* MS 270 итд. Истина, још дуго времена находе се у споменицима нашим и облици *всеи, нашеи*, али је несумњиво да су црквеног порекла.

Код заменица ж. р. имамо у инстр. једн. опет знаке утицаја тврдих основа: *всовь* MS 22, *нашовь, твоиовь* итд. Доцније ту *в* замењује *м*, те имамо од друге половине XIII в. – *всом, мном* итд. Делимично се ово *м*, и то врло рано, вероватно од средине XV, исп. *души мом* Ст. пис. V, 51 и др., употребљава и у дат. и лок. заменица и придева ж. р., као што и данас имамо у дубровачком дијалекту и око Неретве: *днȏм жѐни, дȁбрȏм жѐни* и сл. Ово се развило нарочито у оним говорима где је у м. р. било утицаја меких основа (*тӣга* и сл., исп. ниже), тако да смо у дубровачком говору добили *тӣм* (-у) дат. лок., *тӣјем* инстр.; према *тӯм* инстр. направљен је дат. – лок. *тӯм*.

Да напоменем овде да се у једном делу југозападних шток. говора, у далматинским говорима, и у неким чакав. извршио утицај меких основа на тврде у једнини м. р. у ген. дат. лок.: лок. *овемь* MS 313 (1421 год.), 478 (1457 год.), *тӣмь* MS 517 (1473), 537 (1451) Пуц. II 29; затим у дат. *тӣмӯ, онему, твему*, у ген. *тӣга, овēга, онēга, твēга* и сл. налазимо код Марулића. Д. Рањине, Бернарда, Хекторовића, Д. Златарића, Андријашевића, Јерковића, Гучетића и др. Према томе, обим је тога појава данас мањи него некад.

Б. *Множина.* – У множини су односи врло прости. У ном. и ак., као и код именица, меке основе утичу на тврде; даље, у свим облицима где су се основе на *задњонепчани* сугласник мењале пред заменичким наставком – оне у току времена, нарочито после XVI в., престају да се мењају под утицајем немењања њихова у придева. До тога времена има доста примера (исп. ниже) њихова мењања; у данашњим дијалектима то је мењање сведено на минимум, нпр. *неколици* и сл.

Што се тиче наставака меких и тврдих основа у осталим падежима, имамо овакав однос:

1) У источној групи дијалеката, тј. у косовско-ресавској и шумадијско-сремској, имамо двојак однос: у првој побеђују свугде наставци тврдих основа: *тех* (=тѣх), *мојех* (=мојих), у другој – наставци меких основа: *мојих, тих* и сл.;

2) У јужној говорној групи имамо у истој употреби и у истим говорима и једно и друго: *тијех и тих, ваших и вашијех;*

3) У западној групи имамо *и* у којем су се изједначила гласовним путем оба наставка;

4) У чакав. дијалекту најобичнији је наставак *и* (или под утицајем придевских, или меких основа, или и једног и другог), али има (нарочито у Истри, нпр. у жмињском говору) и остатака од тврдих основа (teh = tieh), итд.

У ном. до XVI в.: *всаци, колици, нѣколици, ваци, нѣци* и сл.; код заменице *ки, ка, ко : ки, кире* и сл. MS 2 и др.; иначе немењање задњонепчаних гласова (*к, г, х*): *неки* Пуц. I 61, Н. Рањина, *каки* Хекторовић, *таки* Андријашевић, *колики* Банд. итд.; у ср. р. *са* (место *си*) од првих времена (*саи* и сл.); у ж. р. *те (теј)* као *све* и сл. од првих времена: *ке, ме* (Ст. пис. IV и др.).

Ак. мн. *всаке, колике, те* и сл. од првих времена; *ме* Ст. пис. V, *ке* ак. ж. р. такође од првих времена (MS 54 и др.). Под утицајем чакав. говора: *зайовиди моји* Мар., *сви зиди* Мрн., *они дни* Зор. (јер у чакав. дијалекту и у м. р. у ак. мн. могућно је *і*).

Ген. мн.; тврде основе: *свацијех, нединех, овѣхь* MS 392, *швехь* MS 423, *тѣхь* MS 27, *тиех* MS 379, *толицих* и сл.; меке основе: *нашихь* и сл.; *вашѣхь* Пуц. I, 11, 118; *вашех* и сл. У XVI веку врло ретко без *х* на крају; у XVII веку – то је обичан појав. Облик дуала *свију* употребљава се као мн.: Марулић, Хекторивић и др.

Дат. мн., тврде основе: *колицѣмь* MS 361, *тацијем* Ст. пис. IV; али и: *коликимь Марулић, коликијем* Бунић 14; меке: *нашимь* и сл., али *кијем* Ст. пис. 4, *моѥмь* MS 280, *нашиемь* MS 106 и др.

Од почетка XIV в., као и код именица, почиње се употребљавати инстр. мн. место дат.: *тими* MS 401, *онѣми* MS 456 и сл.; а то се јавило као последица употребе *ма* у оба падежа под утицајем именичке промене, исп. за *ма* примере тек из XV века, али је несумњиво да се оно употребљавало и у XIV веку (*њима, свима, колицијема, својима* и др. све у дат. пред крај XV века).

Паралелно са дат. мн. иде и инстр. мн. тврде основе: *онѣми, теми* MS 402, *тацими, овими, ниједними* итд.; од XV века: *всакеми MS* 288 и сл.; меке: *нашими* и сл., *вашиеми* и сл.

У XIV веку облици дуала као *ш њима* Пуц. I 18, доцније Динко Рањина *инима* и сл.; затим, као последица тога, употреба дат. у инстр.: *онѣм*, Пуц. I 19, *всим* MS 104, *колицѣмь* Пуц. I 61, итд.

У лок. мн. тврде основе: *всацѣхь* MS 26, али: *всакѣхь* Пуц. I 173, *всакоѣакихь* MS 161; меке: *вашихь* MS 24 и др.: *нашиехь* MS 491 и сл.; *ких: кијех, некијех* и сл. XVI в. и даље.

У XVI в. врло ретко находимо облике инстр. у лок.; то је разумљиво, пошто се *х* још у малој мери у XVI веку губило; али су у XVII веку већ такви примери обични: *овијем, мојијем* и сл. (исп. код именица).

3. Из историје појединачних заменица

а) Заменица *ти̂ь, та̂, то̂* гласи у српскохрв. језику: *та̂ј, та̂, та̂.* Стари је њен облик *ти̂ъ* и *ти̂* када је та заменица без акцента; исп. *ва ти̂ дьнь* Стар. 3, 316; *та̂ј* је добивено додавањем партикуле *и*, исп. ниже; *та̂* = *та̂ј (таи) то̂* = *то̂ј*, само је код њих отпало *ј* онако као што је отпало и у другим падежима, исп. ниже.

б) Заменица *онь, она, оно* – даје: *о̂н, дна̂, дно* и *оњ, онај, оној* итд.; исп. горе.

в) Што вреди за *онь*, вреди и за *овь, овьј, ови̂* итд. (можда смо *дни̂, дви̂* добили према већ готовим облицима **ова̂, *она̂, *ово̂, *оно̂* који су је доводили у везу са одређеним придевом; у сваком случају, од одређених придева могла је бити добивена и дужина у м. роду).

Иако је несумњиво да су заменице *онъ, овъ* – заједничкословенског порекла, у многим су се словенским језицима изгубиле (нпр. *овъ* у стол.); међутим у српскохрв. и словеначком оне се добро чувају.

г) Заменица *сь, са, се* са различним облицима (*сьь, саи, сизи* итд.) употребљава се у старим нашим споменицима под утицајем црквеносл. језика; у савременом језику још се употребљава у Дубровнику доскора *сај, сеѓај* и сл.; данас још у чак. дијал.: *sȅga lȅta* (=ове године), *sȉ zȉmu* – „ове зиме".

д) Заменица *вьсь, вьса, вьсе* има у шток. дијалекту *вас, сва, све* (о гласу *в* овде в. Фонетику); према *сва, све* – направљено је и *сав*; место *све*, према *сва* – направљено је *сво* које у разговорном језику и дијалек. преовлађује. У спомен. *ѵсе, ѵвсе* и сл. значе *use; у чак. дијал. *vas, vsa, vse* = *vȃs, sȃ, sȅ* (у оваквом се положају у чакав. губи).

ђ) Заменица *кѫто* гласи у старом језику *кто̂*, у ген. једн. *ког̑а* итд. (без *ти̂* јер је *то* заменичка партикула, а заменица је **къ, ког̑а* итд. као **ти̂ъ, тог̑а а* итд.).

Употребљава се често као сложена заменица: неодр.: *нѣкто̂*, одречна: *никто̂, итко, којек(ти̂)о* и сл.

Под утицајем зависних падежа: *ког̑а, кому* итд. створено је *ко*, исп.: *тко* MS 30, 42, *нитко* MS 111, *ниткорь* MS 256, *иткор* Ст. пис. 5 итд. Такво *тко*, с једне стране, под утицајем гласовних разлога (*ти̂* је било без експлозије, дакле *ти̑*), с друге стране, под утицајем *ког̑а, кому* итд. добило је доста рано *ко*, већ од XV в.: *ко* Пуц. I, 79, *њеко* Ст. пис. 4, 104, *нико, никоре, никор* итд.

У неким споменицима нашим находимо *г̑до* место *кто̂* (у једном препису из XVI в.) MS 280, Стар. 227, 3, 226, Зоранић, Крнарутић, Главинић, *ни г̑дор* Старине 3, 222 итд. Поглавито у чак. говорима и у штокав. који су се могли находити под њиховим утицајем. У словеначком језику је стално *gdo* = *kъdo*

(исп. стсл. *къжьдо* и сл.) место *къıо*. У чак. дијалекту *о* је знак његове старе везе са словеначким.

У промени **цѣкь* се не јавља у инстр. једн. никако; у ак. једн. увек *когѫ*.

е) Заменица *чьто*, у штокав. и *чь* у чакав. (*чь* = *ча*), по којем чакав. дијал. има и свој назив, представљају упитну заменицу *чь* заједничкословенског језика, поред којега се у њему употребљавало и *чьто*; једно генерализано у шток., друго у чакав. (исп. *къто* и *когѫ* без *то*). У положају без акцента *чь*, а када је акценат на њему *чѣ* = ча; зато и *ничь* = ништ, исп. и vač Старине 3, 288; *кроза ч* и сл. Исп. у другим словенским језицима; *чьто* стсл., *ничьже* стсл., пољ. *za* = *cz*, *proćeż* чеш. У ген. једн. *чеѫ и чеса* у чакав. и неким штокав. говорима (исп. стсл. *чьсо, чесо*); стоји у вези са ген. суф. индоевроп., исп. ст. инд. tásya, гот. pis. прус. stesse и сл. Поред *чеѫ* и *чеса* у најстаријим споменицима нашим: *чеса* MS 53, 102, 211 и др., *нечеса* MS 18, *ничеса*, ib. 477 и др.

Облици *чесомоу* Стеф. 28, *ничесомѹ* MS 213 и др. слични свакако су узети из црквеног језика.

Гласовним путем что даје *што*, од најстаријих времена: *што* MS 2, 13 и сл.; *ништо* MS 147, Хект. 8, *ништоре* MS 37, *ништорь* Пуц. I, 6, 36 итд.

Од врло давних времена, управо од првих писаних шток. споменика, имамо у ген. једн. *чьта – шта, ннчьта – ништа: не отоузети ни мала чьта* MS 81, *шта* богъ не даи MS 216, *ни од тоѫ ıа знамо* Пуц. II, 80 итд.: *ıа богъ ѵпаси* MS 211 итд.; *од шта* Ст. пис. 2, 99. Исп. такође: *да се не боıє ништаре* MS 21, *ништар* Ст. пис. I, 28 (исп. *ниште* код Марулића – под утицајем мешавине – *што* – и – *шћ* – у другим положајима, нпр. *што: шће* и сл.). Исп. такође у Дубровнику: *сȗштом; су-што-ћу-ја; штонгођ* од *штом*.

ж) Заменица *кâј*, која се налази у називу кајкавског дијалекта, представља, вероватно, врло стар, облик *кā+ i* (с. р. мн. од **къ : кā*) = *која* (исп. *къıи, къı, коıє*) које се сачувало у употреби ном. једн. за ствар и истиснуло *чь* или *чьто*.

з) Заменица *чȉјī*, старо *чьјī* развило је облике као и придев *бȗджијī*, само с том разликом што је краћих облика сасвим нестало: **чьја – *чја, *чје* и сл. (у ном. и *чȉ*, пише се погрешно и *чȉј*).

и) Релативна заменица *къıи, каѫ коıє* дало је у старом језику *кȉ, кâ, кȏ*; али вероватно још онда када смо имали у ген. *коıеѫа, коıему*, у м. и ср. р., а тако исто и на основу слагања *коıє* са *твоıє, моıє, своıє* и сл., направљено је већ врло рано: *која, који*; али се до данашњег дана у чакав. диј. сачувало: *кȉ, кâ, кȏ, кѣѫа* итд. по сложеној промени (исп. стсл. *къıи, каѫа, коıє*), а у спом. нашим, нарочито приморским у Далмацији, има од њега много трагова; потпуно се сачувала промена и *нѣкī, нѣкā, нѣкȏ*. Исп. *ки MS* 7, 34 итд.; *ким* MS 297, *ким, киемь* Дубров. збор., *ку* Н. Рањина, *ка* MS 30, *ке* Ст. пис. 2, 4, 5, *ко (коıє) MS* 290, 423 (1442 год.); *ко* > *ке* у говорима где је у промени имала утицаја мека деклинација на тврду: зло *ке ју* ће скончати Ст. пис. 4, 450; јаје *ке* буде ставити Д. Рањина и сл. За *кој* исп. у XIII в.: *кои* MS 14 и сл., *никоıере* MS 13, 16, 20, коıемь MS 297, *некоѫа* MS 39, *кое* MS 22 итд.

ј) Присвојне заменице: *мој, твој, свој* имају сажете облике: *мȏѫа, твȏѫа, свȏѫа, мȏму* итд. од врло раних времена (исп. напред о акценту): *твоѫа* MS 30, 47, свога MS 36, 112 и др., *моѫа* MS 193, 193, 203 и др.; *момѹ* MS 108, 385, *своѵ* MS 461, *твомѹ* MS 35. У сажимању облика на овоме се стало у већини шток. и чак. говора; али у појединим говорима нашим, нарочито у дубровачком, пошло се и даље: према односу *коѫа : ка* направљено је *ме : моıе, твојим : твим, твојеѫа : твеѫа* итд. – увек скраћивање према другом слогу: *твој : твојој* и сл.

Према томе, ја сматрам да је овај процес механички (исп. *ма* Ст. пис. 2, 151, 4, 163, 5, 42 и др.; *ме* ib. 2, 3, 4 и др.; *тве* 2, 102 и др. ген. ж.р. *ме* Златарић, *твеи = твојеј* и сл. Златарић, *твим* Ст. пис. 4, 463, *тву* Ст. пис. 4, *твој* Ст. пис. 5, 143 и др.).

Ретко имају ове заменице од тврдих основа *о: мојо* (Дивковић), исп. *нашо* у дијал. источне Србије.

Такође су ретки случајеви да ове заменице добију у м. р. *и: своји* Златарић, *ваши* XV в. Пуц., исп. у Прчању *нāшī*.

к) Да поменем овде и остале заменице: *такь, таки* MS 24 Пуц. II 39, *какь* Стеф. 11, 18, *онакь, вьсахь* MS 32, 98 и сл., *вьсаки* MS 14 и др., *сваки* MS 220, направљено према *који, всакои* Пуц. I 30. Ст. пис. 3, 72 и др.; *толик* Ст. пис. 3, 137, *толики* 4, 200 и др.; *колики* MS 512 и сл; поред ове основе има и *только* и сл., што даје *токо: тока* Марулић, *кока*.

оваковь, каков, такове Пуц. I 135, *таковьи* MS 10, 14 и сл.

истъ MS 25, и *исти* MS 502; *ıединь* MS 58, од XV в. *ıедини* MS 277 (чак. *једихни* Ст. пис. 4, 391 и др.); *инь* MS 18, 135 и др.; *ини* MS 10 и др.

У данашњем језику већина ових заменица има само одређени вид, али некад је, као што се види, имала и краћи облик. Да из зависних падежа наведем неколико примера за краћи облик (именички): ген. једн. *онака* Пуц. I 167, *сама* Радн., *свакојака* Радн., *селика, толика, каква, никаква* и сл; дат. једн. м. р.: *нѣкакоу* MS 81, *оваковѹ* MS 215, *таковѹ Пуц. I 36, самѹ* Брнад. и др.

То се стање продужило до данашњег језика са незнатним изменама.

4. Додавање речца заменицама

Заменице које, по природи својој, ближе одређују именице, јаче их истичу, добивају још различне речце којима се то истицање појачава. У старом језику нашем било је доста таквих речца; данас их има мало и речце су везане са заменицама или прилозима, али се у самосталној употреби више не употребљавају. Зато те партикуле не значе више код заменица неко нарочито истицање, већ само дужу форму самих тих заменица.

1. Партикуле са елементом *ѣ (g)*: *ѣо, ѣе* (=же), *ѣи* (=зи). Одговарају речцама сличне врсте других индоевропских језика. У српском се језику задржало *зи* и *же* које је, гласовним путем прешло у *ре*.

а) Партикула *зи*. Употребљава се, у главноме, уз демонстративне заменице *сь, ть, овь, онь* – од најстаријих времена до данас у дијалектима и у ништавним остацима у књижевном језику (*њојзи* и *њезин* -а, -о): уз остале заменице врло ретко. У старим спом., нарочито југозападним, врло се много употребљавала. Исп. *сизи* MS 271, *сѧзи* Пуц. II 34, *тоѫази* MS 81, *този* MS 104, *тијезијех* Н. Рањина, *тизијех* Ст. пис. 3, *тезијех* Ст. пис. 4, *тијезијема* Гучетић, *тезијех* у данашњем дубровачком, *тизијех* ib. и сл. Одавде се види да је из ном. мн. *тизи, тези* ушло и у друге падеже као основа: *тезијех* и сл. То показује како се *зи* мало осећало као речца особите врсте. Даље, овамо иду: *овози* MS 69, *овоıези* MS 417, *овајзи* Н. Рањина, *ωвьзи* MS 457, *ωвизи* MS 522, *овизих* Банд., *овиземь* Дубровачки зборник, *овȗзи* у Прчању данас и сл.; *ωнози* MS 53, *ωнази* MS 117, *ωноѫази* MS 117, *онезима* Кашић и сл. Код других заменица: *такьзи* MS 41, *кејзи, свакојзи* Ст. пис. 2 и сл.

б) Партикула *же-ре : р*. Најчешће се употребљава у одричних заменица, а код других, у главноме, онда када поред те речце има пред њом још која друга.

Исп. *ни начемьре* MS 184, *ни за коѥре* MS 274, *ни ѡдь коѓарь* MS 258, *никѿоре* MS 30, Ст. пис. 1, *никѿорь* MS 491, *никѿоре* Н. Рањина и од *оноѓер* Н. Рањина, *оноѓаѓер*, Банд., *ѿоѓаѓере* MS 98, *ѿеиере* (ак. мн.) MS 449, (те + и + ре); *ѿакаре* MS 13 и др.

У свим овим случајевима имамо речцу *же* или *жь*, која је прешла (као нпр.: *море* = *може* и сл.) у *ре* или *р* још у врло старим епохама нашег језика. Тако се добила покретност вокала *е* који се почео додавати и самостално заменичким облицима и постао нова речца или нови покретни део заменица који се додаје падежима са сугласником на крају: *сихеи* (сих + е + и, исп. ниже) MS 470, *овихе* Буд. 164, *ѿехеи*, (е + и) MS 101, *ѿијехех* Н. Рањина (тијех + е + х), *овизиеме* Дубров. зборник, *онезиме* Каш., *ѿијезиме* Рањина, *вашиме*, Ст. пис. 4, *коиемиме* Дубров. зборник итд. То се покретно *е* задржало до данашњег времена: *ѿи́ме, њо́ме, њи́ме, ѿдме* и сл. Неки пут у говорима нашим то *е* има дужину (е); о њој исп. ниже.

2. Најчешће се додаје у старим спом. нашим *и* (показна партикула). Она се додаје, у главноме, уз демонстративне (показне) заменице. Тако имамо: *ѿьи* (=таj) м. р. MS 521, Н. Рањина и сл. (и данас у књижевном језику *ѿâj*), *ѿьı* = *ѿи* MS 15, 402, 493 и др. ; ж. р. *ѿаи* MS 101 (и данас у говорима нашим у м. р. *ѿьj*, у ж. р. *ѿај*, у књижевним говорима са изгубљеним *j* – *ѿâ*) с. р. *ѿои* MS 15 и др., у говорима *ѿој* у књижевном језику *ѿô* са изгуљеним *j*: *овьи* = *оваи* (ȍвај) MS 400; *ови* Пуц. II 26 (у говорима *дви, ѿȋ* и сл.); *ѡваи* ж. р. MS 275, *овајзи* Н. Рањина, *овои* MS 105; м. р. *оньи* = *ѡнаи* MS 275, *ѡни* MS 346, *онои* MS 106; *сьи* = сај MS 102, Хекторовић; Златарић (у Дубровнику и данас), *сеј* Ст. пис. 1 48, и др.; исп. такође *ѿаковь : ѿакови, овакь : оваки, ѿакои* (такој), *ѿоликои* = -ој итд. у нашим старим спом. и у савременим говорима. То се *и* могло додавати и свима зависним падежима: *сихеи* MS 470, *сиеѓаи MS* 105, *ѿакоѓај* Град., *ѡвомѣи* MS 102, *ѿомѣи* MS 107 *оним* + *и* + *е* + *м* + *и* (инстр. једн.), *ѿихи* (ген. мн.) MS 237, *овихи* +х Ст. пис. 2 382, *ѿеј, ѿеизи* Дубров. збор. итд.

У југозападним говорима ово *и* особито је често. За њ се може рећи да се оно могло додавати свима вокалским падежима. Остаци од њега находе се, поред многобројних дијалекатских облика као: *ѿȁдā* = тȁдај, *дндā* = ȍндај, књижевних: *ѿâj, двāj, днāj*, и у дужини: *ѿдгā, дногā, двогā* и у неким другим падежима, исп. обично *кдгā, њѐгā*. То значи да је *овога* + *и* = *овогāj* и после отпадања крајњег *j* – *овогā*. Крајње *j* почело се колебати прво у ж. р.: *ѿâj* се изједначило са тâj (=*ѿьj*) м. р. и под утицајем м. р. заменица: *кдjā, нāша* и сл. и придева *дбрā* и сл. сграђено је ново *ѿâ*; напоредна употреба *ѿâ* и *ѿâj* и *ѿô* и *ѿôj* у средњем роду повукла је колебање *j* и у другим падежима, тако да су ускоро победили и облици без *j*, али су остали неки падежи са дужином као знаком некадашње употребе *j*. Под утицајем других заменица којима није било додавано *j* – поред дужине употребљавала се у поменутим зависним падежима и краткоћа самогласника.

2. Речца *ѣе* (=*је* у дијалектима) додаје се често (исп. стсл. *жде*, које се катkада такође употребљава у нашим старим спом.) у придевско-заменичким облицима: *ѿакиѓѥ* Пуц. I 88, *овакиѓѥ* MS 251, 359, 409, *ѿаковиѓѥ* Пуц. I, 18, 25 и сл. (исп. *ѡвакое* = ѣе = је Пуц. II 60 и сл.) затим: *ѿаѣе* MS 232, *ѿоѣē* Пуц. I 162, *овоѥ* MS 417 и сл.; у сложеним партикулама: *оноѣер* Н. Рањина, *ѿогаѣере* MS 98, *ониѣере-р* Н. Рањина, *всеѓаѓѥрь* MS 482 итд. У савременом језику исп. *ѿакоѣер* и сл. којих нема много (овако треба читати и *ѿоликоде* = *ѣе* MS 30, *ѿоде* MS 7 и сл.).

4. *а* ретко се додаје, нарочито од XIV века. Инстр. једн.: *ѿием -а, ѿим -а, са свием -а, са свим -а, до чима* (Марулић, Ст. пис. I 194). Ја мислим да се то *а* додавало под утицајем ширења *и -ма* у дат. инстр. мн. у то време, када се, дакле, *а* осећало као покретно. Овако бих ја објаснио и *а* у *овја* (*овѧ* MS 384, *ѡвьıѧ* Пуц. II 106 (или као додато *а* у *овоѓај-а*, па пренос *-ја* и у ном. једн. место *и*: *овја* = *ови*).

5. Има још речца које се додају прилозима и заменицама и које су, као и горње, обично врло старог порекла, нпр.: *-но: чиено* MS 34, *коино*, исп. и прилоге: *овден, оѿален* и сл. (*нъ и но* – старе партикуле); *ка : к* (ка : кь): *менека, ѿебекана, ѿебекарена* итд. са нагомилавањем поменутих партикула.

Све ове речце имале су прво своје одређено демонстративно значење; али доцније су остале без свога специфичног значења, са способношћу да увећавају речи којима се додају. Све су оне, сем оних за које смо видели да су постале на нашем земљишту (нпр: *е, а*), заједничкословенског порекла, исп. о њима у Фонетици.

5. Употреба и значење ових заменица

1. Општа напомена о значењу заменица.

Наша школска граматика групише заменице на други начин него што их ми групишемо. Ми узимамо као полазну тачку *њихово значење*. Према њему све неличне заменице могу се, у најопштијим цртама, поделити у ове групе:

а) *Показне заменице:* *двāj, ѿâj, днâj;*
- за количину: *оволȉкū, ѿолȉкū, онолȉкū;*
- за каквоћу: *овȁкав, ѿȁкав, онȁкав*

б) *Упитно-односне заменице:*
- за лица: *кдо,* за ствари: *шѿā, шѿдо;*
- за лица и ствари: *кдjū, кдjā, кдjē;*
- за присвајање: *чȉjū, чȉjā, чȉjē;*
- за каквоћу: *кȁкав, кȁква, кȁкво;*
- за количину: *кдȍликū, кдȍликā, кдȍликō*

в) *Неодређене заменице:*
- за лица: *нѐко, ѓдѐко, ѓдѐкоjū, нѐкоjū, ѳднекоjū;*
- за ствари: *нѐшѿо, ѓдѐшѿо; ѳднешѿо; шѿдошѿа* и сл.;
- за каквоћу: *нѐкакав, нѐкаква* и сл.;
- за количину: *нѐколикū* и сл.;
- за присвајање: *нѐчијū* и сл.

г) *Одричне заменице:*
- за лица: *нȉко,* за ствари: *нȉшѿа;*
- за каквоћу: *нȉкакав,* за количину: *нȉколикū;*
- за присвајање: *нȉчијū.*

Има и других заменица које се по значењу приближавају одричним заменицама; али се са њима не слажу потпуно, пошто поред одричног значења имају и других прелива у значењима: *којешта, којекакав, којечији* и сл. (поред одричног значења „ништа“ има и значење „нешто мало“ – „мале вредности“, „никакав и свакакав“ и сл.).

д) *Одређене или опште заменице* којима се одређује или општа особина нечега, или на одређен начин ограничена:

свáко, свáшта, свáчијӣ, свáкојӣ, свáколикӣ, свáкакав итд.;
ӣко, ӣшта, ӣчијӣ, ӣкојӣ, ӣколикӣ, ӣкакав итд.;
ко гдд, који гдд, чӣјӣ гдд, колики гдд итд.;
ма кд, ма шта, ма чӣјӣ итд.;
ко му дрâго, шта му дрâго итд.;
сâм, сáма, сáмо и сл.

2. Разлика у заменицама: *двâј, тâј, и днâј* у томе је што се прва употребљава за најближи предмет, друга за даљи, а трећа за најдаљи. Кад год у језику има могућности да се ово распозна или одреди, онда се употребљава једна од ових заменица, без обзира да ли је значење *данас* чисто демонстративно или анафорско (када се говори о предмету који није пред нама).

Али првобитна значења нису била таква. У најстаријим епохама наше језичке групе (у индоевропском) – заменица *тај* имала је искључиво анафорско значење које има и данас у нашем језику и у највећем броју случајева; али је поред тога развила и показно значење; међутим *овај и онај* имају основно демонстративно значење према којему се развило и анафорско.

Заменица *тај* изгубила је у нашем језику самостално анафорско значење као трећег лица; ту је службу преузела заменица *он* (када се извршио однос показних значења између *овај, тај и онај*) за најдаље лице, тј. које није ту.

3. Када се нешто представља у најближој вези, што долази и сл., онда се употребљава *овај*: „Рећи ће ти *ово*: ти мораш одмах отпутовати.“

4. Као што је речено, *тај* се употребљава готово искључиво као анафорска заменица: „*Те* су ми се речи највише допале, „*Тако* је увек говорио“ и сл. Али се место заменице *тај* може употребити *овај*, то значи да је предмет пред нама, да се тако замишља или тако представља. „Они су *ово* говорили“ – тј. ово што је пред вама. – „У Србији се место *овога* одговори“ и сл. – Правога анафорског значења као *тај* у данашњем језику *овај* нема никада.

5. Често се, нарочито у поезији, у старом и савременом језику употребљава заменица *тај*, која има у тим случајевима велику сличност са чланом у другим језицима, али у ствари значи само истицање даног предмета: *Живот наш ни на свит нег тој море* (Рањина). – *Ткала је Јана то бело платно* итд.

6. Заменица *он, онь* старога језика имала је показно и анафорско значење. Доцније се за *он* у шток. дијал. везало анафорско значење (заменица трећег лица), за *онај*, у главноме, показно, које данас може имати и анафорско значење, само не трећег лица. У чак. дијал. заменица *ón – onî* има оба значења, исп. нпр. код Марулића *Ti s' on kî da kripost svakomu dilu ńe.*

У савременом шток. дијал. у реченицама: „Ко зна боље, широко му поље“ и „Кога Бог милује онога и кара“ – имамо ипак нешто сасвим друго. У другом случају имамо инверзију која се још лако распознаје : „Бог милује *онога* кога

и кара“; а у првоме – реченица „Ко зна боље“ добило је већ самостално значење са супстантивним значењем „ко“ – „онај ко“, „човек који“ и сл.; дакле, „му“ је треће лице: њему: „нека му је ...“

7. Када се наводи више предмета, једни се схватају као најближи и везују се са *овај*, други, даљи са *онај*: Тамо су били грчки и турски војници: *ови* су били мирни, а *они* (грчки) стално су се бунили. У истом роду појава употребљава се *онај* уз *ко* или *који*, јер се тиме обележава ма које неприсутно лице, дакле најдаље од сва три лица.

8. Исто као и *тај* употребљава се и сувишно *онај* да се њиме или истакне нешто, или да се стих продужи. Нпр. у бугарштицама: „Под *оном* гором високом под њом игра дивно хоро“, в. Пјесме 1. 162.

9. Од заменице *сај* у чак. су се сачували остаци, такође и у дубровач. дијалекту. Иначе у старом језику њена је употреба обична. Нпр. код Хекторовића: „Липа т' је тој сриња| бит на свиту *сему*| вридна и умиња| и свршна у свему“.

10. Место прилошких: *ево, ето, ено* у чак. дијал. употребљавају *ово, ото, оно* и од њих има остатака (у показном значењу) и у нашим другим споменицима.

11. Све заменице упитне или односне, по пореклу, које су данас у нашем језику односно – упитне, тј. могу имати и упитно значење и значење односно, могу имати и значење неодређено. Ја се нећу упуштати у појединости о њиховој еволуцији, али морам нагласити да је за индоевропски језик, са приличном вероватноћом, утврђено да су заменице *quo* и *qui* (које се находе у основици нашега *кто* и *чьто*) имале, када су биле наглашене, упитно значење, а када су ненаглашене – неодређено. Ја мислим да је у заједничкословенском језику адверб *то* стајао уз заменице *къ* и *чь* када су имале неодређено значење; али како је и само *къ* могло имати и упитно и неодређено значење, то се *то* почело стално употребљавати уз *къ* дајући *кто*, а код *чь* само смо у једним дијалектима добили уопштено *чьто*, а у другим се чувало *чь* и *чьто* (у одричном облику *ничьто*).

12. Заменица *ко*, сем у ном. једн. употребљава се као односна заменица у свима падежима, тако да у савременом језику могу увек стајати облици заменице *ко* место зам. *који*. Како се дешава да заменица *ко* замењује у том случају *који* и када означава *ствар*, дешава се, нарочито у савременом језику, да *кога* стоји у ак. место *који*; али књиж. језик то не допушта.

Исп.: *Пешаци оборе горњи камен у коме су била обадва топа* (Караџић) или „у којем“ и сл.

Истина је да је *ко (тко)* било првобитно упитна заменица за лица када се није знало какав ће бити одговор, али је тако исто истина да се *који*, које је по пореклу *релативна* заменица, употребљавало од најстаријих времена и као *упитна* заменица када се знао одговор, *који од вас, која ће од девојака донети цвећа* итд. Отуда је дошло да је и *ко* добило поред упитног и релативно значење, наравно, м. р. или ср. р. (због тога што се наставци замен. *ко: ко-га, ко-му* и сл. слажу са заменицама м. и ср. р.).

13. Заменица присвојна и упитна *чӣјӣ* употребљава се и у неодређеном и односном смислу: *Кад су чији путови мили господу, мири с њим и непријатеље његове*, или релативно: *Ствар туђа ваља да се врати оному чија је* (Бановац) итд. Али морам овде поменути правило за које нема довољно оправдања у нашем језику. Код Вука Караџића се *чӣјӣ* употребљава, прво,

наравно у релативном значењу, уз *лица*, а затим само у м. р. у једнини; код Даничића има примера и за множину: *те пошшисе нису писали само они чији су.*

То правило, међутим, не вреди за савремени језик; тако и правило наших граматичара: да, у случајевима када се присвојна упитна заменица *чијӣ* односи на ствар, њу треба заменити ген. једн. и мн. заменице релативне *којӣ* – није оправдано. Нпр. „Манастири у чијим су зидинама становали горски хајдуци који су светили рају" – ваљало би по том правилу заменити са: „Манастири у зидинама којих су" – то није немогућно, али је у савременом језику обичније прво.

Ја мислим да је стварно у мешању ових правила – мешање појмова, а не разликовање нечег уистину стварног. Заменица *чијӣ*, којом се исказује припадање, природно је да се употребљава уз *лица* као природне „притежаоце" ствари; али када се нешто замишља да припада каквом *предмету*, он се и сам замишља тако као личност, као лице, као да њему нешто заиста припадати може. Због тога што је нека конструкција у извесној употреби ретка, не значи да ње уопште не може бити. Међутим, у овом случају и конструкција са *који* подједнако се (у ген. једн. или ген. мн.) употребљава уз лица и уз ствари.

14. Све релативне заменице и прилози (дакле: *који, какав, где, куда* и сл.) или заменице и са релативним значењем (*ко, шшо, чији* и сл.) могу у нашем језику имати *неодређено* значење и замењивати тако заменице *нѐкоји, нѐкакви* и сл. или *ма који, ма какав* или *који год, какав год* или *који му драго* и сл.

Нпр.: *Сви су наши стари манастири имали од старине који мање, који више села и земље* (Вук); *узме баштину, па ком ногу, ком главу, ком крило одбије; може ко рећи да је он рђав човек* итд.

То је особина многих словенских језика и особина нашег старог језика. Она се несумњиво развила код уптиних заменица које када стоје у зависноупитној реченици имају јасно одређено *неодређено* значење које истиче из саме природе њихове: заменице *ко* и *шта* зато и јесу заменице без рода, што се њима пита када је *непознато* какав ће се одговор добити, само се зна да је у првом случају – *лице*, а у другом *ствар* или *предмет*. Исп. нпр.: *Ако ко каже да је добро, не веруј му*. У првом случају *ко* има неодређено значење: *неко, ма ко* и слично.

Када је тако неодређено значење у природи упитне заменице када се употреби у зависној реченици, (дакле, када *питање* није *наглашено*, исп. т. 13), онда је сасвим природно да је онда када је ова упитна заменица могла имати *релативно* значење и значење праве релативне заменице (*који, какав* и сл.) – могла развијати и ово значење. Може се и обрнуто рећи: када су релативне заменице могле значити и директно и зависно питање, оне су и преко њих могле добити *ово* значење.

Нпр.: *Или све или који дио* (MS 1419, 286) и сл.

15. Обично вреди у нашим дијалектима да место заменице *који, која, које* – може стајати *шшо, да, где,* и дијалекатско *ше*. И наводе се овакви примери: *„лопаша шшо се жишо веје"* (исп. *којом* се), *видише ли оне несрећнице где оштрова својеѓа ђевера; има народа у којима нема човека да не зна читати и писати; диже она заклон од злата ше на цара ојеше* и сл. (у црногорским дијалектима).

Иако су сви ови примери сасвим исправни и конструкција са *шшо* сасвим исправна, ипак се *не може* рећи да је овде *шшо* заменило *који, која, које* итд., већ се све ове зависне реченице могу исказати на *два начина*: помоћу свезе *шшо, да, где и ше* и помоћу релативне реченице; али из тога не излази да овде веза замењује релат. заменицу или обрнуто: то су два паралелна, засебна начина за исказивање истог синтаксичког односа; таквих начина може бити још много.

У реченици: *Види где шичица маше крилима* можемо мало изменити односе и рећи: *види шичицу где маше крилима* или *види да шичица маше крилима* итд. и тада неће значити да *где* замењује *да* или *која*, него да има неколико начина за исказивање истог синтаксичког значења. Према томе, и у реченици: *лопаша шшо се жишо веје „шшо се жишо веје"* представља развијање смисла намене лопате, исп. *лопаша да се жишо веје* итд.

Да је то тачно, види се по томе што се у оваквој додатној реченици може употребити *шшо, да* или *где* када се именица замишља *изван* те реченице: лопата *шшо се жишо веје*, јер ако хоће да се стави у падеж који тој реченици одговара, мора се он изрећи: „лопата што се њоме жито веје" или „столица што се на њој седи". Дакле, реченица са *шшо* ближе одређује *именицу*; зато се она може заменити и релативном реченицом.

То вреди и за остале сличне случајеве.

ПРИДЕВИ

I.
НЕПОРЕЂЕНИ ПРИДЕВИ

А.
ДАНАШЊА ПРОМЕНА

1. Код непоређених придева разликујемо још и данас: неодређени и одређени вид; али, стварно, као што се види из примера које наводим, та се два вида разликују у потпуности само онда када се разликују по акценту, тако да један вид има један акценат, други – други; међутим када се оба вида не разликују по акценту, само у извесним падежима имамо нарочитих наставака. Ја ћу зато пре свега и навести оне падеже којима се, по наставцима, неодређени вид одликује од одређеног:

ном. једн.	пȗн		пȗно	пȗна
ген.		пȗна		
лок. – дат.		пȗну		
ак. = ном. или ген.				пȗну
ном. мн.	пȗни		пȗна	пȗне
ак. мн.	пȗне		пȗна	пȗне

Као што се одавде види, само у ном. и ак. једн. и мн. код свих родова и у ген. и дат. лок. једн. м. и ср. р. одликују се краћи облици од дужих и сви су њихови наставци кратки; у свима другим падежима – наставци су дуги и заједнички за обе промене. Остали падежи неодређене промене потпуно су једнаки са падежима одређене промене, која гласи:

ном.	пȗни,	– ō	пȗн-а
ген.		– ōга, ōг	–е
дат.		– ōму, –ōм, –ōме	–ōј
ак.		– ном. или ген.	–у
инстр.		– им (ијем)	–ōм
лок.		– ōм, –ōме (-ōму)	–ōј
ном.	пȗн-и,	– а	пâн-е
ген.		пȗних (ијех)	
дат.		пȗним, –има (ијем)	
ак.	пȗн-е,	–а	–ȅ
		инстр. – дат.	
		лок. – дат.	

2. Када се основа завршава старим или савременим непчаником у ср. р. у књижевном језику има увек наставак *ē: врýће, смѐђе, кр́ње, свѐже* итд. То *ē* задржава се у свима падежима у којим у тврдој промени у м. и ср. р. има *ō: врýћēга, смѐђēм, кр̂њēм* и слично.

Остали наставци исти су као и код тврдих основа, само са том разликом што код меких основа никада нема у књиж. јез. – *ēме* (у дијал. има), већ једино *-ēм* и *-ēму*.

Наравно, код непчаних основа, а нарочито код очврснулих у савременом језику, има и наставка *о* у дијалектима, а такође и у књижевном језику; исп.: *ништо: ōга, тāшто: -ōме, смѐђо* и сл. (исп. у дијалект. *кр́ње, врýће* и сл.); али се у књижевном језику свугде задржава још увек *ē*.

3. У вокативу, нарочито у народним песмама, био је у употреби неодређени вид, који гласи као ном. једн.: *мла̑д* јȕначе, *дȕбар* глâце и сл.; али су у овом падежу у књижевном језику у искључивој употреби одређени придеви: *мла̑дē, дȕбрē* госпòдине и сл.

4. Додавање речце *зи* одређеним облицима: *лудизи* (посл.), *вељизи* (посл.), *другōјзи, црковнојзи* и сл. губи се сасвим у савременом језику.

5. Употреба различних дужих и краћих наставака у одређеној промени није у књижевном језику још потпуно регулисана, али тенденција је да се *ōг* употребљава чешће и обичније него *ōга*, тако да *ōга* добива архаично значење; тако је и са суф. *ōм-ōме* према *ōму*; али ипак *ому* се још употребљава у дат. једн., док је у лок. сасвим ретко. Међутим у дат. једн. наставак *-ēму* код придева са меком основом обичнији је неголи наставак *-ōму* код тврдих основа: исп. *своме* оцу; *своме доброме* оцу; *своме добром* оцу и сл.

У множини наставак *-ūма* употребљава се све више кад је придев без именице, нарочито у супстантивном значењу; пòдај *слēпūма, дȕбрūма* и сл. али: пòдај *слéпūм* љýдима, *дȕбрūм* љýдима итд.

Тако исто нема потпуно утврђених правила о употреби облика краћих или дужих када напоредо у реченици стоји више придева. Маретић и други граматичари покушали су да даду нека правила, али та правила за савремени књижевни језик не вреде. На пример у реченицама које наводи Маретић: *кад ко са своīга доброīга и великоīга имена дошадне какаве муке, оīледало ондашњеīга īрађанскоīга живоūа, из Сūароīа и Новоīа завјеūа* и сл., може свугде стајати и краћи облик. Али је поуздано да најчешће стоје или само дужи или само краћи наставци; када се мешају, најобичније стоји на првом месту или првим местима дужи, а за њим или за њима даље краћи наставци. На пример: *секрēтар великоīа суда народноī, у īрадовима ūрвоīа и друīоī реда* итд. Иако не би било немогућно, необичније би било да на првом месту стоји краћи облик, па за њим дужи.

У књижевном јужном изговору – наставци: *ијех-их, ијем-им, ијема-има* стоји напоредо; у косовско-ресавском говору уопштен је наставак заменички: *е (х), ема, ем* и сл.; у чак. говорима има или придевски наставак *их, им, ими* или заменици јата, исп. ниже.

Б.

ИЗ ФОНЕТИКЕ ПРИДЕВСКЕ ПРОМЕНЕ

6. Непостојано *а*, које је постало или од старог полугласника или од полугласника на нашем земљишту, находимо у примерима типа: *дȕбар, -бра, хȉтар, -тра, јȁсан, -сна, мр̄тав, -тва, нāгао, -гла, шȕпаљ, -пља, вȉтак, -тка, зȁо:зла* и сл.; једни се своде на: *јасьнъ, витъкъ, зълъ* и сл. и у њима полугласник стоји у затвореном слогу: *јасан*; када је у отвореном слогу, губи се: јасна и сл. Други представљају: *добръ, хытръ, *мьртвъ, наглъ, топлъ* и сл., са сонантима за којима је нестао полугласник: добили смо *dobr̥*, што је дало *dobьr* или *dobr̥* (у дијалектима), а у *добра, добро* имамо стари облик; тако: **hytr̥ : hytra, *mr̥tv̄ : mr̥tva* и сл. дало је горњи однос. – Глас *л* на крају речи и слога прешао је у дијалектима који су образовали основицу савременог књижевног језика (види Фонетику) у *о* крајем XIV в.; то се стање задржало у потпуности у примерима као: *мȉо, бȅо, чȉо, зȁо, цȅо* итд.; дакле, тамо где је пред тим *л* вокал; међутим у примерима са сугласником испред *л* као *тōпъ, облъ, утлъ* итд. имамо поред: *тōпао, обао, утао* и сл. и *тōпал, обал, утал* и сл. образовано поново према *тōпла, тōпло* и сличним облицима. Када се *л* находи на крају слога у средини речи, тада се извршила још већа промена првобитних односа: место **калан, *каона (кальнъ, кальна), *мȉсалан : мȉсаона, *дȕбилан : *обиона* и сл. добили смо, с једне стране: *дȕбилан : обилна, зȁхвāлан : зȁхвāлна, стȁлан : стȁлна* и сл., а, с друге: *кȁон, мȉсаон, нáсеон* итд. У једним случајевима у овима облицима победио је један фонетски облик, који се находио под нарочитим гласовним приликама (са чувањем *л*), а у другим – други (са променом *л* у *о*), без обзира на првобитне услове.

У неким случајевима као *болан:болна*, имамо и старо *бóна*. Задњонепчани сугласници: *к, г̄ и х*, не мењају се у падежима испред *и* ни у неодређеној ни у одређеној промени; некада је те промене било и у неодређеним облицима и пред заменичким наставцима. Исп. код именица: *вуци, дуси, недрузи* итд. Несумњиво да је немењање задњонепчаних сугласника и у неодређеној промени дошло под утицајем одређене промене у којој се наставци са *и* своде на старо *-ъı-* (ист. *гакъıхъ, драгъıхъ* и сл.) пред којим се задњонепчани сугласници не мењају.

В.

ИЗ ИСТОРИЈЕ ПРИДЕВА

7. Неодређени придевски вид представља у потпуности стару именску промену која се у старим споменицма нашим и у дијалектима сачувала у већем обиму неголи у савременом књижевном језику. Одређени придевски вид – представља сложене облике од старог неодређеног вида и анафорске замснице **и, *іа, *іе*. Како су ти облици гласили у заједничкословенском и како су се у нашем језику развили. исп. ниже.

а) *Стари неодређени вид*

Стара је промена била именичка, али се она већ у најстаријим споменицима нашим није сачувала у потпуности, а није се сачувала ни у основним дијалектима нашим, штокавском и чакавском, тако да се мора претпоставити да су

се важне промене у овом правцу извршиле већ у доисторијско време нашега језика.

Навешћу у засебним напоменама све што се тиче падежа који показују одступање у овом правцу у нашем језику.

α) Мушки и средњи род

У *вокативу једнине* находимо старе облике: *бесьмрьтьне, прѣподобьне, свете, безначеоне* и сл., али није поуздано да су се ти облици говорили. У том падежу имамо до XVI века и употребу ном. у неодр. виду: *преблаг, премилостив* итд., али од тога времена све је чешћи ном. одређеног вида.

У *инструменталу једнине* имамо остатака од неодређеног вида: *бъгарскомь* MS 44, *великомь* Стар. 4, 136, *маломь* Пуц. I, 129 и сл., али се већ од првих времена находи у том падежу облик одређених придева: *бъгарскимь, великимь* итд. Ово ширење одређеног вида, управо његовог облика, у овом падежу и у ген. дат. инстр. и лок. мн. дошло је под утицајем заменица; код њих је у свим тим падежима био облик са *и* или *ѣ*:

инстр. једн.	тѣмь	– нашимъ
ген. мн.	тѣхъ	– нашихъ
дат. мн.	тѣмъ	– нашимъ
инстр. мн.	тѣми	– нашими
лок. мн.	тѣхъ	– нашихъ

Како се *тѣхь* подударало са *добрѣхъ* у лок. мн., то су заменички наставци, меки и тврди, почели да се употребљавају и у другим падежима. Тако смо те наставке добили у инстр. једн.; а да је тачно да смо под утицајем заменица и одређених придева који су се слагали са меким заменичким наставцима почели добивати те облике, види се по томе што се у поменутим падежима множине не разликују родови, онако како то имамо код заменица и одређених придева; сем тога, и у другим падежима и одређених придева и ових, неодређених, можемо констатовати утицај заменичке промене.

У *локативу једнине* облике типа *сѫхѫ* MS 44, *банову* MS 102 и сл. можемо наћи од XIII в.

У *генитиву множине* само у црквенословенским споменицима имамо неодређених облика: *адовь, сирьь, ноевь* и сл.; иначе се од најранијих времена јављају у том падежу облици одређени и заменички, исп. ниже.

У *дативу множине* од најстаријих времена имамо у искључивој употреби одређене и заменичке облике за сва три рода.

У *инструменталу множине* находи се до краја XVI в. и облик неодређене промене (*велики, добри* и сл.), али тако да се тим обликом м. р. замењује и ж. р. (облици: *многами, христовами, вражїами* и сл. у употреби су само у црквеним споменицима); али од тога времена имамо и одређени облик за све родове (*многими* и сл.).

У *локативу множине* (нпр. *кралѣвѣхь* и сл.) нису се неодређени придевски облици могли разликовати од заменичких (и од одређених). Облици ж. р. (*господьнахь* MS 9, *ѡзлаценахь* MS 140 итд.) употребљавају се само у црквеним споменицима, иначе за њих се употребљавају заменички или одређени облици.

β) женски род

До XV века обичан је неодређени облик у дат. лок. једн.: *хльмьсцѣ* MS 19, 225, *велицѣ* MS 95, *нѣговѣ* MS 473 и сл.; данас се такав облик чува још понегде у чакав. говорима; *dobrî, mladî* – у Винодолу (Дривенику) и сл.; од XV до XVI в. долази још доста често, нарочито у дубровачко-далматинским споменицима, али у XVII в. тај облик је већ редак; међутим од најстаријих времена употребљава се место њега наставак *-ој*, који је преовладао и у неким чакав. дијалектима.

У *инструменталу једнине* у најстаријим шток. спом. *чьрновь* MS 11, *градьсковь, божиѡвь, (божиѥвь* није поуздано) – и даље, већ у XIII веку: *градьскомь* и сл., као и код именица; у чак. говорима имамо наставак: *ū, ūm (=ūn), ōv, ōm (ōn)*.

Све остало је или као код именица или као у средњем и мушком роду (исп. горе).

б) *Стари одређени вид*

Стара, заједничкословенска промена одређеног вида придевског била је састављена од именске промене и промене заменица *и*, ѩ, *ѥ*, тако да се на именску промену придева додавала заменичка промена; само у инстр. једн. м. р., дат. инстр. лок. мн. и дат. и инстр. дуала добили смо већ уједначене облике под утицајем ген. мн., а по узору односа који је владао међу тим облицима у заменица.

Тврде основе:

Једнина	новъи, новъıи	новоѥ	новаѩ
	новаѥго (аго)		новъıѧ
	новоуѥмоу (уму)		новѣи
	новъи, новъıи	новоѥ	новъıѫ
	новъıимь		новъıѫ
	новѣѥмь (ѣмь)		новѣи
Множина	новии	новаѩ	новъıѧ
	новъихъ = новъıихъ	———	———
	новъıимъ	———	———
	новъıѧ	новаѩ	новъıѧ
	новъıими	———	———
	новъıихъ	———	———

Меке основе:

Једнина	тъштьи, –ии	тъштєѥ	тъштаѩ
	тъштаѥго (аго)	———	тъштаѧ
	тъштоуѥмоу (уму)	———	тъштии
	тъштьи, –ии	тъштєѥ	тъштѫ
	тъштиимь	———	тъштѫ
	тъштиѥ мь (имь)	———	тъштии

Множина	тъштии	тъштаѓа	тъштѧѧ,
	тъштиихъ	———	———
	тъштиимъ	———	———
	тъштѧѧ	тъштаѓа	тъштѧѧ,
	тъштиими	———	———
	тъштиихъ	———	———

Ако узмемо нашу промену одређених придева, видећемо да она представља средину између заменичке промене и придевске: од заменичке промене добивена је вокалска боја, а од старе придевске промене добивена је дужина вокала. Навешћу ради тога и стари облик заменичке промене; све остало се разуме по себи; али су облици позајмљивани од једне од горњих двеју промена или директно од заменичке промене.

тъ, то, та	и, ѥ, ѓа
того тоѧ	ѥго, ѥѧ,
томоу тои	ѥмоу, ѥи
=ном. тѫ	=ном. ѩ
тѣмь тоѭ	имь, ѥѭ
томь тои	ѥмь, ѥи
ти, та, тъı	и, ѓа, ѧ
тѣхъ ———	ихъ ———
тѣмъ ———	имъ ———
тъı, та, тъı	ѧ, ѓа, ѧ
тѣми ———	ими ———
тѣхъ	ихъ ———

Да наведем сада шта нам споменици дају за историјско јављање облика сложеног или одређеног вида придева у нашем језику.

а) *Мушки и средњи род*

Из самих облика које будем наводио биће јасно како треба разумети, бар са обличке стране, наставке одређеног вида.

Номинатив једнине: анг̑ельски MS 4, *гр̑ѣшьни* MS 9, *чрьни* MS 1, *г̑овеѣи* MS 199 итд.

свето MS 2, *мане* (=мање) MS 297 итд.

Одавде се види да се контракција *-ъıи = ии = и* и *-оје, -еје = о, е* – извршила пре писаних споменика, дакле пре XI – XII века. Само код придева са завршетком *-ьји*, на пример: *вељи, т̑ретьји* и слично имамо у шток. говорима *велји*, што је крајем XVII века дало вељи итд.; а у чак.: *veljí, tretjí* и сл. дало је: *vèlī, trèti*, па је према томе образовано и даље: *vèlā, vèlō, trètā, trètō* итд. У шток. дијалекту имали смо код других придева нешто слично: *божьји = *божи,божьја = божја, божье = божје*, па је *божи* у вези са *божја, божје* дало *божији*, те имамо данас *божији* и *божји* и сл. Одавде се види да је још у старом

нашем језику: *-ьи̑* и, можда, *-ье* давало *ī* и *ē* , које је у једним говорима (чак.) шире продрло, а у шток. да су облици са *-ьја, -ьју* итд., где се чувало *j*, имали ширу распрострањеност.

Генит̑ив једнине. Поред црквенословенског *свет̑аго* или *свет̑ого* до краја XV̑ в. и даље, имамо од првих времена: *свет̑ога* MS 1, *зьлога* MS 2, *гр̑ьчькога* MS 5 и сл., *вельега* MS 29, *дьнешнега (данашњега)* MS 22 и сл.

Јасан је у оба дијалекта (и у чак. се налази сличан облик) утицај заменичке промене на боју вокала. У Хекторовића и других писаца са чак. дијалектом имамо правилно према ном. једн. (види горе): *veloga, tretoga*, као што има и данас у чак. дијалекту.

Наставак *ōī* у шток. дијал., који се данас тако брзо шири, појављује се у придева тек у XVII в. под утицајем заменица код којих је покретност *а* извршена под утицајем системе.

У *дат̑иву једнине*, поред црквенословенског *доброумоу* и сл., од првих времена имамо облике: *дѹбровьчькомѹ* MS 7, *̑правомѹ* MS 7 и сл. према заменичкој промени; такође и: *садашнемѹ* MS 240 и сл.

Без *ѹ* опет према заменицама и именицама (тј. употреба лок. једн. у дат. једн.), имамо у XV в.: *векиемь* Пуц. I 36, *реченом* Пуц. II 63 и др.

Ређе у XIV и XV в., али већ често у XVI в. налазимо у овом падежу наставак *е: дѹбровьчкоме* и сл.

Инстр̑ументал једнине. Поред придевских облика; *усрьднимь* MS 10, *пр̑ѣвьзлоубленимь MS* 11 и сл., налазимо већ од XIII в. облике са заменичким наставком *ѣмь: гр̑ѣшьнѣмь* MS 15, *чист̑ѣмь* MS 22, 25, *чист̑емь MS* 28, 33 (са заменом *ѣ* гласом *е*). Доцније у спом. налазимо наставак *-и-м* и *-иѥ-мь*; о подели по дијалектима види горе.

Већ врло рано се пред *ѣ* у овом облику престају мењати задњонепчани сугласници *к, г̄, х*: поред *друзим, друзиеме* и сл. имамо *друг̄емь* MS 474, *небескиѥмь* у XVI в. и сл.

Овоме се падежу, као и код заменица, додавало *е*; али је тога у новије време нестало.

Локат̑ив једнине. Од првих споменика (поред црквенословенскога *свт̑ѣмь* и сл.) имамо: *страшьномь* MS 6, *дроуг̄омь* MS 10, *дѹховномь* MS 14 и сл., *божиемь* и сл. MS 238 и др.

Од XIV в. *на ̑писаномѹ Пуц. I 19*, а доцније још знатно више: *божјему* XVI и сл.

Од XV в.: *славноме, ̑пакленоме, свит̑ломе* и сл.

Множина. Од првих спом. у ном. мн. имамо у м. р. *и*, у ср. р. *а*, наравно, са доцнијим губљењем (тек крајем XVIII в.) промене задњонепчаних сугласника испред *и*, а са почетком тога немењања већ од првих времена. То немењање задњонепчаних сугласника подједнако је извршено и у шток. и у чак.

	XII в. и даље	XIII в. и даље
ген. мн.	*манаст̑ирскихь*	*ст̑арехь MS* 31
дат. мн.	*дѹбровьчькимь MS* 16;	*дѣдинѣмь* MS 25
инстр. мн.	——— *ими*	*босаньсцѣми* Пуц. I, 7
лок. мн.	*ст̑арихь* MS 23	*ст̑арѣхь* MS 217

	до XVIII в.	од XV в.
ген. мн.	*друзиехь*	*латинскехь* MS 40
дат. мн.	*дубровьчцѣмь*	*людскиме*
инстр. мн.	_____ *ми*	*дꙋбровьчькимь* MS 24
лок. мн.	_____ *цѣхь*	*новьскѣхь* MS 529

Остали облици ових падежа:

У *ном. мн.* номин. деклинације (са дужином), а без промене задњонепчаних сугласника *к, г̄, х*; код ср. р. несажети облици само у црквенословенским споменицима.

У *дат.* у XV в.: *дꙋбровчцѣми*; од XVI в.: *злима*; а у исто време и *друзиме, людскиме* и сл. О значају тих облика говорено је напред.

У *инстр. мн.*, истина, већ од XIII в.: *прѣписанимь* MS 28, *писанимь* MS 234 (XIV век); али у већој количини тек у XV и XVI веку, од XV в.: *многима;* у XVI – XVII в.: *влажниме, жудниме, злиме* и сл.; у XVI в.: *г̄рдимиеми* Дубров. зборник 161.

Дакле, исто оно што у дат. мн. и са истих разлога.

Лок. мн. Понегде с почетка XVII века (при *осталими* Вран. 78), али обично тек после тога времена: *мнозием, осталием, г̄оркием*; од краја XVII века – *ма* и у том падежу, наравно у ограниченом броју дијалеката.

Као што се из овога види, покрет уједначавања дат. и инстр. мн. у наставцима *м, ми, ма* и *ме*, од којих у нашем језику код придева остају свега два наставка – *м* и *ма*, врши се од XIII – XV в.; њима тек од почетка XVII – XVIII в. прилази и лок. мн.; како је то већ позно време развитка наших дијалеката, то тај покрет захвата мањи број дијалеката неголи једначење дат. и инстр. мн.

Иако и у ак. мн., као у многим другим падежима, имамо црквеносл.: *дроӯие* и сл. MS 4, *чьстьныѥ* MS 91 и сл., ипак од првих времена имамо у том падежу у м. р. *е* у ср. р. сажето *а*.

β) *Женски род*

У *ном. једн.* сажети облици на *а* – у употреби су од првих времена.

У *г̄ен. једн.* поред црквених: *свѣтыѥ* MS 5, *добриѥ* и много других, од најстаријих времена се употребљава *е* од меких основа за једне и друге основе: *г̄рьчьске* MS 4, *морьске, хꙋмске* и сл.

У *дат. једн.* облици на *–ѣи* налазе се само у црквеним спом. и у оним који се находе под утицајем црквеног језика; у ствари, од најстаријих времена у шток. спом. и великом делу чакав. имамо: *свѣтои* MS 6, *г̄радьскои* MS 7, 25, *пр̄ьвои* MS 14 итд. Дакле, наставак заменица, и то са тврдом основом; иако се покадшто находи и *божиеи* и сл. облици, ипак је најобичније од првих времена *божиѡи* MS 223, *долнои* Пуц. I 155 и сл. са преносом заменичког наставка тврдих основа и на меке придевске основе; то исто вреди и за лок. Али баш према многобројности примера са *ej* у лок. (поред *божиеи* MS 21, 252, *тꙋг̄еи* MS 147, *тоуеј* Стар. 3, 280 и сл.), могло би се ставити питање, да ли се меки наст. (*ej*) није ипак, бар једно време, употребљавао и у дијалект., а особито у чакав. дијалекту. То питање ваљало би још детаљније испитати. Иначе, у лок. као и у дат. имамо обично *ој*.

Инстр. – неодр. пром. О облицима типа *добром* лок. и дат. види код заменица.

Ном. и ак. мн. има *е* од првих времена од меких основа. Остале смо падеже прегледали у м. и ср. р.

8. *Дијалекти.* За шток. дијалекат може се приметити – сем оне поделе падежа у множини – да је *ѣ = е, и* и *ѣ = ије* и *и* (косов.–ресавски, шумадијско–сремски и јужни), да у ген. (као и код заменица) имамо: *добрија^{е} (к)* у зетском говору, па и *добрија(х)*. Овде је *ије* од *ѣ* измењено према *–ь^{в}х* код именица; али би се могло десити, као око Бјеловара, да имамо: *дꙋбрија̄, р̂анија̄* и сл. (са *ā*), дакле, вероватно: *дꙋбрих + ā*. О овоме је раније говорено.

У главним цртама, и чакав. нам дијалекат пружа оно исто што и штокавски, само, као обично, са неким архаизмима.

Као што је речено, у м. и ср. р. побеђује у ген. дат. и лок. наставак меких основа у чак. гов.

дȗgega, dȗgemu; лок. *dȗgin*, инстр. *dugin; ih, imi* у мн. у Св. Ивану *dȗgega, dȗgemu*; *dugen, dugen, eh* итд. у жмињском; *dȳ̄gō̄a, dȗgȍmu; -in, dȗgom, -ih* итд. у каст.

У дат. лок. једн. ж. р. *dȗgoj (dȗgōj)*, Иначе се врло често у чак. дијалекту сасвим губи у промени неодређени вид, сем ном. једн. и мн. и још понекога падежа.

У мн. има, као што је већ речено, и прономиналних и придевских наставака.

Г.

ПРИДЕВСКИ АКЦЕНАТ

9. У заплетене акценатске односе придевске, захваљујући напредовању савремене науке о језику, данас већ јасније гледамо. Како је за наш језик врло корисно да га, у овом правцу, посматрамо са историјске тачке гледишта, то ћемо тако и урадити, јер ћемо тако моћи лепо разумети све остатке од старијих категорија и све ново што се у њему образовало. Ко хоће исцрпније да проучава ово питање, нека узме моје Акценатске студије, књ. I (1914, Београд, Издање Академије наука).

Најбоље је узети, прво, двосложне придеве и показати њихов однос у једном од наших чакав. говора. Тако у каставском говору имамо ових пет типова:

	одр. данас	неодр. заједничкосл.	одр. заједничкосл.
1. mlādā̂ / mlâdo	: mládō;	*mo̍ldo:	*mó̍ldoje
2. stâro:	stârō:	*stáro:	*stārọje
3. bēlō:	bē̍lō:	*bē̍lȍ:	*bē̍lọje
bosâ̂ / 4. bȍso	: bosô:	*bȍso:	*bosȍje
5. dobrȍ:	dȍbrō:	*dobrȍ:	*dȍbroje

Из овога се види да се у старијим епохама нашега језика, онда када се чувала ралзика између два дуга општесловенска акцента (◠ и ◞), јер су два остала дуга или били скраћени (◞ = ◝) или су се изједначили са првим (~ = ◠),

– још врло добро чувала акценатска разлика међу неодређеним и одређеним видом. Та се разлика и до данас сачувала у неким чакав. говорима; у шток. дијал. гласовни су појави мало змаглили општу слику, али се она ипак може видети ако се шток. материјал сведе на старији.

Гласовни су појави од две врсте:

а) ◌́ = ◌̂ у штокавском;

б) ◌̂ (= ◌́ чак.) и ◌̀ (=заједничкосл. ◌́ или ◌̀)

преносе се за један слог ка почетку дајући у зависности од дужине слога на који се преносе у штокавскоме ◌̀ и ◌́.

Узмимо сада редом ове типове. Како се ове промене огледају и код многосложних придева у истом смислу (само онда када је акценат на два слога или када су у последња три слога, од којих је један наглашен, кратки вокали), то ћемо овде прегледати и многосложне придеве. У исто време морамо напоменути да полугласници који увећавају два слога са дугим вокалом или три слога са кратким вокалом за један слог нимало не ремете акценатске односе општесловенског језика. То потврђује да су полугласници већ у том језику били краћи од обичних кратких вокала.

Према овоме пет горњих категорија дало би у штокавском:

1.	*мла̑до:	мла̑дō	= *mlа̑doje,	чак. mlа̑dō
2.	ста̀ро:	ста̑рō	= *stāroje,	чак. stârō
3.	бе́ло:	бе̑лō	= *bе́loje,	чак. bе́lō
4.	*бо̀со:	бо̀сō	= *bosò̀je,	чак. bosô
5.	до̀бро:	до̀брō	= *dòbroje,	чак. dòbrō

Из тога што смо два облика: **мла̑до* и **бо̀со* морали ставити под звездице, имајући на уму целокупну област нашег језика, види се да су се измене могле дешавати и у неодређеном виду и у одређеном. Сада ћемо према овоме прегледати све придеве (исп. Даничићев преглед у Radu XIV).

1. Тип *mlа̑do : mlа́dō* = *мла̑до : мла̑дō.

Неодређени вид је гласио: *mlâd, mlādà, mlâdo*. То се задржало потпуно у чакав. дијал.; од штокав. говора у дубровачком и у икавском говору: *mlâdo* итд.; у осталим шток. говорима акценат ж. р. прешао је на ср. р., те имамо: *мла́го, бла́го, вра́но, глу́хо, бр̂зо, гру́бо, гу́сто* итд.; међутим стари облик ср. р. задржао се у прилогу: он му је *бла̑го* рекао *ле̑но, бр̂зо, гр̂у̀бо, гу̂сто* итд. Јасно је да је некада био ту и ср. р. *ле̑но*, и нови облик *ле́но*; како је стари ср. р. имао двојаку функцију, и средњег рода и адверба, једна се од њих везала (адверба) за *ле̑но*, друга (средњег рода) за *ле́но*. У одређеном виду имамо: *бла̑гī, бр̂зī, ле̑нī, вра̑нī* итд. Када се тако и у средњем и у женском роду код ових придева у неодређеном виду развио акценат на крају, а само у *мла̑д* остао на почетку, то се у већем делу штокав. говора свугде у неодређеном виду, сем у једносложним облицима, акценат развио на крају, а у одређеном на почетку. Нема сумње да је за то био од значаја и тип *бе̑о, бе́ла, бе́ло: бе̑лī, бе̑лā, бе̑лō,* који се, изједначивши се у одређеној форми са *мла̑дī* и имајући додирних тачака и са облицима неодређеног вида (*бе̑лā* – *мла̑дà* итд.), потпуно помешао са овим типом појачавајући у њему разлику међу неодређеним и одређеним видом. На тај смо начин добили промену књижевног језика:

		м. р.	ср. р.	ж. р.
ном. једн.		мла̑д	мла́до	мла́да
ген.	мла́дōга	мла́да		мла́де
дат.	мла́дōму	мла́ду		мла́дōј
ак.		=ген. ном.		мла́ду
инстр.		мла́дим		мла́дōм
лок.		мла́ду		мла́дōј
ном. мн.		мла́ди,	мла́да,	мла́де
ген.		мла́дих		
дат.		мла́дим,	а	
ак.		мла́де,	мла́да,	мла́де
инстр.		мла́дима,	мла́дим	
лок.		мла́дима,	мла́дим	

Али ако наведемо дубровачку и икавскоштокавску промену и чакавску, онда ћемо имати све етапе у новом генерализању једног акцента у штокавским говорима.

У Дубровнику и буњевачком говору (шток. икав.) имамо:

	м. р.	ср. р.	ж. р.
ном. једн.	сȳх	сȳхо	сȕха
ген.	сȳха		сȕхе
дат.	сȳху		сȕхōј
ак.	= ген. ном.		сȕху
инстр.	сȕхијем		сȕхōм
ном. мн.	сȳхи,	сȕха	сȳхе
ген.	сȕхијех		
дат.	сȕхијем		
ак.	сȳхе	сȕха	сȳхе

Исто то имамо и у икав. штокав. са минималним разликама. Из овога се види да у свима падежима који имају наставке старог неодређног вида находимо акценат на корену или наставку – како је код именица. Дакле, у томе је ова промена изворна. Само у падежима у којма имамо заменичке наставке (исп. падеже на *ије*) имамо акценат на крају, онако како су ти наставци морали бити наглашени код извесних заменица. Дакле, заменички су наставци почели рушење старе акценатске системе и на томе се стало у Дубровнику и штокав. икавском говору; у осталим штокав. говорима то је уопштено за све падеже. У чакавском, међутим, имамо потпуну старину (нпр. у Дривенику).

	м. р.	ср. р.	ж. р.
ном. једн.	mlâd	mlâdo	mlâdā
ген.	mlâda		mlādé
дат.	mlâdu		mlādī
ак.	=nom. gen. = nom.		mlâdu
инстр.	mlâdīn		mlādún
лок.	mlâdu		mlādī
ном. мн.	mlâdi, mlâde /i/		mlâde
ген.	mlâdih		
дат.	mlâdim		
инстр.	mlâdimi		
лок.	mlâdih		

Из ове промене јасно је: 1) да је чакав. акцентуација задржала стару именску акцентуацију (или акцентуацију неодређеног вида) и онда када је њена промена примила и неке прономиналне наставке и 2) да се она овако задржава и због свога односа према одређеним придевским облицима: mládī, mládā, mládē код којих је акценат увек на почетном слогу. Тако смо овде добили однос ⁀ : ◌́, а у шток. говорима: ◌́ : ⁀, у неодређеним и одређеним облицима.

Поред примера које сам навео, у шток. говору има доста придева који и у мушком роду имају ◌́ место ◌̑; то су двосложни (некада тросложни) придеви: *бе́сан, бу́дан, вре́дан, гла́дан, гр́дан, ду́жан* и сл. исп.: *бе̑сно, бу̑дно, вре̑дно, гла̑дно, гр̄дно, ду̑жно* и сл. у прилошком значењу. Напослетку, има придева који имају увек ⁀ у свима родовима: *бе̑дан, бе̑дна, бе̑дно* и сл. *бу̑јан, бу̑ран, ву̑дан, ве̑чан* и сл. Овде је ◌̑ новога порекла: *ву̑дан: ву̑д, – ве̑чан: ве̑к,* – а: *си̑лан: си̑ла, си̑лна – си̑лна* итд. У свима тим случајевима немамо изворно ⁀.

2. тип *bēlð : bȇlo* – морало је дати у штокавском: *бе́ло : бе̑ло̄*, и заиста тако и имамо. Али, како је у м. р. старо *bēlъ , čr̄nъ* морало дати у штокав. **бе̑л, бе̑о* или *цр̄н* (преко *čr̄n*), то се овај тип акценатски потпуно изједначио у већине штокав. говора са првим типом *мла̑д: мла́да – мла̑дū: мла̑дā*. У неодређеној форми ова је придевска промена имала увек акценат на крају, а у одређеној на претпоследњем слогу у виду ◌́; у чакав. *bēlā, bēlé, bēlój, bēlū* итд., *bél, bēlā, bēlī, bēlīh* итд. Таквих придева има у чакав. доста: *čr̄nā, čr̄nī, vrúć : vrúćī – vrūćā, nāglð, mr̄tvð* итд. У другим говорима нашим као у дубровачким има већ колебања између првог и другог типа.

3. тип: *stȁro : stârō* даје у шток. *ста̏ро:ста̑рō*. Ово је општесловенски однос акцента ◌́, који се скраћује у нашем језику у ◌̀, и ~ који даје код нас ◌̑. Тај се однос сачувао у шток. дијал. у врло ограниченом броју случајева: *ста̏р: ста̑рū, ма̏ло: ма̑лū, ра̏но: ра̑нū* и још у понеком усамљеном случају, иначе смо добили према неодређеном виду и у одређеном кратки акценат: *дȕ̄: дȕ̄гū, мȉо: мȉлū, ȕ̄н: ȕ̄нū, сȉ̄т: сȉ̄тū, слȁб: слȁбū, здрȁв: здрȁвū* итд. Међутим у чакав. каставском говору имамо и ту старину сачувану у потпуности: *dȕg: dûgī, mȉlo: mȉlō, pȕno: pûnō, sȉt: sȉtī, slȁb: slâbī, zdrȁvo: zdrâvō* и сл. Па не само у овим случајевима, него и у двосложним речима и вишесложним чакав. дијалекат, а нарочито локални говор у Каставу, сачувао је ове особине: *bogȁt : bogâtī, rjȁva : rjâvā šegȁva : šegâvā* и сл. У штокав. исто као и у једном делу чакав. дијалекта, пренесен је скраћени вокал из неодређеног вида у одређени: *бо̀га̄ти: бо̀га̄тӣ, р̀ава: р̀авā* и сл. – *bogȁt : bogàtī, rjȁva : rjàvā* и сл., као што се у многим чакав. говорима и находи.

Дакле, као што се одавде види, у већем делу чакав. говора и у штокав. дијал. код ових придева већином нема разлика у акценту корена или основе.

4. тип: *bosȁ, bȍso : bosâ, bosô* и сл. Овај тип, у ствари, одговара првом типу. Тамо смо имали однос ◌̑ : ◌́ овде ◌̏ ◡ : ◡ ◌̏, јер се *bosô* мора схватити као *bosȍje*, дакле: **bȍso : *bosȍje*.

Штокавски је говор и овде пореметио старе прилике: од некадашњег: *bȍsъ, bosȁ, bȍso*, он је у једним примерима уопштио акценат женскога рода, те смо добили: *бо̑с, бо̀са, бо̀со* и тако их је изједначио са примерима 5-ог типа: *до̀бар, до̀бро, до̀бра, го̄, го̏ла, го̄ло* итд.; у другим примерима уопштен је опет акценат средњега рода, те имамо: *ндв, ндва, ндво, лдш, лдше: пр̄дсӣ, пр̄дм* и сл. и тако их изједначио са примерима другог типа: *дȕ̄г, дȕ̄га, дȕ̄го* и сл.

У првом случају одређени се вид изједначио са петим типом, тј. добили смо: *бдсӣ, бдсā, бдсō*, као што имамо *дбрӣ, дбрā, дбрō*. Али, иако се друга група примера изједначила са другим типом, она му је донела, у извесном броју примера, свој стари акценат одређеног придевског вида: од *вӣтах, мдкар, дбао, ӣдзан, ӣдстан, шȁнак* – добили смо: *вӣтхӣ, мдкрӣ, дблӣ, ӣдзнӣ, ӣдснӣ, шȁнкӣ* и сл. Ови су примери овај свој акценат предали и примерима типа: *дȕ̄г, дȕ̄га, дȕ̄го* са којима су се изједначили у неодређеном облику, тако да смо, нарочито у локалним говорима, почели добивати: *вȉшкӣ* поред *вȉшкӣ, глȁшкӣ* поред *глȁшкӣ, слȁшкӣ, сȉшнӣ, ȕскӣ*, па чак и *дȕ̄гӣ, слȁбӣ* и сл. у понеким говорима.

5. тип *dobro : dȍbrō* у шток. *до̀бро : до̀бро̄*. Он представља паралелу трећем типу: **sít ; sítī* тј. ◌́ : ◌̑ = ◡ ◌̏ : ◌̏ ◡.

Поред *дȍбар* (=*добрȕ – *дȍбрь и тек се онда развило дȍбар), *до̀бра, до̀бро: до̀брӣ до̀брā , до̀брō*, и оних који су горе наведени: *бо̑с, бо̀са, бо̀со: бо̀сӣ* итд. – имамо много вишесложних: *зѐлен, зелѐна, зелѐно*, у одређеном: *зѐленӣ, зѐленā* и сл. тј. **зеленъ = зелѐн: *зеленā = *зелѐна* итд. и **зелѐни: зѐленӣ* итд. Овамо долази велики број придева у нашем језику: *ма̀лен, ру̀мен, свӣлен, цр̀вен, ша̀рен, дѐбео* итд. *ӣлавѐтан, ӣлавѐтна: ӣлавѐтнӣ* итд. *дȕ̄га̀чак: дȕ̄га̀чкӣ* и сл.

Према 4. и 5. типу није тешко објаснити и све оваке примере: *мирдвнӣ, дрозг̄двљӣ, синдвљӣ* и слично: **мирдвьно: *мировьнô*. Тако исто могу се разумети и други примери ове и других врста. Нпр.: *вдденӣ* под утицајем *ма̀сленӣ, водѐнӣ: *воденӣ, *воденьнъшии* и сл.

Напослетку, има примера изван ових типова: *вѐseo : vesѐlī* (руско *ве́селъ: весёлъи), дкрȕ̄ао : *okrúglī = окрȕ̄глӣ*. У оба ова случаја имамо акценатски тип који одговара: *bȍso : bosȍje*, тј. померање акцента унапред.

Код примера као *свѐтӣ* имамо врло стар дублет: поред: **свѐтьь: *свѐтӣ, *свѐтїо и свѐ́тїъш и свѐ́тоѥ* и од *свѐтӣ = *свѐтā : *свѐтāја = свѐтâ = свѐтā*. И један од ових облика истиснуо је други, те негде имамо само *свѐтъїи* (исп. руско *святóй*) или само *свѐ́тъш* (истор. чакав. *svéti*, шток. *свȅтӣ*); али су се понегде задржали трагови од оба: *свѐтӣ (= свȅтӣ)* поред *свȅтӣ* (испореди у руском *хо́лоденъ : холо́дный* поред *до́рогъ : дорого́й*.

Када је акценат био изван два или три слога под изнесеним условима, он је у нашем језику остајао у одређеном облику према неодређеном – без измена.

Ово је било о акценту придева посматраном са историјске тачке гледишта. Ако их посматрамо са тачке гледишта савременог књижевног језика, онда се може рећи да придеви све више губе своје старе акценатске особине и да се оне данас још запажају у овим случајевима;

1) Када су придеви двосложни и када имају у промени неодређеној на другом од краја ´, они имају у одређеном облику ᷈: *бла̑го : бла̑го̄, ја́ка : ја̑кӣ, гла́дна : гла̑днӣ* итд.

2) Када су придеви тросложни и имају ` на претпоследњем слогу у женском и средњем роду неодређене промене, они имају повучен акценат у одређеним облицима: *далѐко : да̀лекӣ, висо̀ко : вѝсокӣ, пла̀ветѝна : пла̀ветѝнӣ* итд.

Од свих осталих типова има много одступања, тако да се стари односи покадшто своде тек на понеки пример (испореди *ста̑ра : ста̑рӣ* и сл.). Ти остаци су изнесени горе, и тако исто и сва могућна одступања. У врло великом броју придева нема никакве разлике између акцента одређеног и неодређеног придевског вида.

Д.

УПОТРЕБА ПРИДЕВА

Прегледаћемо употребу придева овим редом: 1) Придев и именица (тј. супстантивизирање придева); 2) Неодређени вид; 3) Одређени вид придевски; 4) Придев и прилог.

1) У неким савременим језицима има увек могућности да се од придева граде именице кад им се дода члан: *sage : le sage, weise : der Weise*. У нашем је језику та могућност прилично ограничена. Истина, у њему има речи као: *добро, зло, мало и го̄лемо, цару-царево, бо̄гу-божије* итд. које сведоче да је та особина некада била у већем степену; данас је то ограничено, у главноме, на присвојне придеве и заменице: *царево:* „оно што цару припада“ итд.

Вероватно тај слободни однос међу придевом и именицом поремећен је развијањем одређеног вида у општесловенском језику, који је, у главноме, узео на себе функцију „супстантивизирања“, јер чим се употребљава одређени вид, он се узима за нешто што је познато или о чему је било говора; тада се именица могла да *про̄пусти*, па да се ипак по придеву зна на што се мисли. Тако је одређени придев и сасвим заменио именицу.

Исп. *ста̄ри̯и* (тј. људи у кући), *мла̄ђи* (послуга), *ста̄ри* (старац), *домаћи* (укућани), *најјӯначи̯и* (људи), *живи, мр̄тви, сиромашни, нӣштӣ, гладни, жедни, луди* и сл.

Постанак таквих именица утолико је природнији што се у нашем језику уопште у реченици може употребити придев у одређеном виду место придева са именицом: *Он го̄леда да се по̄мири с родом убијено̄га. – Онда ће рећи по̄превареноме* итд. Таква употреба одређеног придева обичнија је чак него употреба одређеног придева са именицом.

Али како је у нашем језику доста лабилна граница између одређеног и неодређеног вида, то се у оваквим случајевима, нарочито за *лица* м. рода, може употребити и неодређени вид: Да ја знадем, мој гајтане, да ће тебе *млад* носити ... – Немој псовати *глуха* ни пред *слијепа* метати што да се спотакне

(З. Мојс. 19.14, Даничић). – *Бо̄гати* једе кад хоће. – Брани своје *мр̄тве* и *рањене*. – Бенеће као *пијан* на слави.

Али, иако се придеви овако употребљавају у главноме за лица, употребљавају се и за ствари: Но̀ви (чак. *Novi*) = Нови Град, како се у ранијим споменицима и употребљава (исп. Нови Сад); *врӯхӣ* у Сарајеву (подразумева се „огањ“) = врућица, *сӯхӣ* (у Дубровнику) = јектика и сл. За места се придеви често употребљавају у смислу назива: *Гацко, Гроцка, Имо̄тско, Брчко, Рашка, Бањска* итд. називи покрајина: *Хрва̄тска, Бачка, Чешка, Влашка* и сл. У промени је отуда: у *Га̑цко̑м, Грдцкој* и сл. као код одређених придева. Свугде се подразумевала првобитно каква именица која је пропуштена. Испореди: *Пиро̄тско, Прокупачко* и сл. у значењу „краја“, „предела“ и сл. Овамо долазе и именице: *мла̑да, ӯјна, стрӯна*; иако су добиле потпуно карактер именице на *а́*, доскора су се и мењале као придеви и неке се још и данас мењају: у Врбнику (на острву Крку) ја сам забележио: *ӯјноj, стрӯноj*, а у другим чак. говорима чуо сам: *ӯјнӣ, стрӯнӣ* са дужином другога слога; тако имамо у народним песмама покоји пут *младоj* (Вук I 333) и сл. Именице *ӯјна и стрӯна* несумњиво су стари придеви: *ујьнаꙗ жена*, *стръ̄јьнаꙗ жена;* према томе и чакавски ´ = ´ тако се објашњава (од **ујь, *стръ̄јь = ујак, стрӣц*). Такве употребе придева има у свима словенским језицима.

Сем ових именица, које имају велику распрострањеност и сталан облик, има именица које се морају допунити каквом другом именицом и које се обично употребљавају у мањем или већем крају: Бог ти и братска (љубав), с десне на лијеву (страну), крваве (сузе), на пасију (вољу), царска (реч) се не пориче и сл.

Одавде се развило да женски род значи уопште реч, ствар или сл. Испореди у пословицама: Боља је размишљена него смишљена. – Нема ти друге... Бољу ћеш чути него ћеш рећи ... Како која тако свака гора. – Биће боља која не потоне итд.

Милкошич је сматрао да у овим случајевима имамо замену средњег рода женским и мислио је да се то развило под талијанским утицајем (нпр. non posso capirla; ella non andrà, così и сл.); али то није потребно претпостављати, јер се ови случајеви не могу одвајати од оних које сам горе навео и у којима имамо елипсу именица женског рода. Уосталом, и за талијански на крају се мора претпоставити елипса. Овакве елипсе имамо у свима падежима: *левом држи, десном сече, на хајдучку* и сл. и оне и дају главни материјал образовању прилога.

Именице у облику средњег рода придевског употребљава се или онда када је род без значаја, када је он непознат или када се односи на нешто младо, слабо и слично. Исп. већ у стсл.: „человѣка дѣва вънидета въ црькꙑ едьно фарисѣи, а дроуго мꙑтарь“ (Миклошич); а у нашем језику *мало* и *велико, мило* и *драго̄, лудо, младо, нејако* и сл. „Једно Турчин од бијела Спужа, а друго је Поповићу Драшко“. – „Тако пева и старо и младо, мало и големо“. Једно другоме; једно до другога и сл. Нема сумње да је употребу оваквих придева појачала употреба заменица *свако, неко, нико, којеко* и сл. које су се развиле под утицајем заменице *ко* (което = тко = ко). А та заменица је без рода и нема множине, а добила је морфолошким путем *о*; тако ови придеви овако употребљени као именице немају множине и појачавају образовање целе ове категорије са неодређеним значењем и без рода.

Неодређени вид прдвески употребљавао се некада искључиво код присвојних придева, јер они значе одређен однос према лицу или именици од које се граде. Али код тих придева могао би се употребити и одређени вид, јер би се код њих и одређени вид употребљавао без значења вида. Према томе наст. *-ов, -ин, -јь, -ьнјь, -ьски* и кадшто – *-ДнД* у српскохрватском језику имају свега један вид: или неодређени (*ов, ин*) или само одређени: *јӣ (ь) њӣ, скӣ* и кадшто *нӣ* када се њима одређују односи који искључују вид (исп. заменице *мој, твој* и сл., *његов, њӗн* и сл.).

У нашем језику много се што-шта схвата са посесивним значењем: *десДничьно стоганиѥ* „ad dextram stare"; *градско поправљање* – п. градова, *помоћ ћесарова* – п. ћесару итд. Кад год однос предмета према ономе којему се приписује искључује разликовање одређености и неодређености, употреба вида код таквих придева постаје чисто формална. Отуда смо добили да, иако придеви на *-ов, -ин* имају у номинативу неодређени облик, у осталим падежима имају обично одређене облике: исп. *у Вукову говору*, али: *у путовању Фортисовом, у наручју очином, у дому Људином, и поштуни шанца Петровога* и сл. И обрнуто – придеви који данас имају *-ски, -њи*, или сл. имају у зависним падежима и неодређених облика: А ја сам рода *господска* Вук Пј. I, 540; један јунак лица *ђевојачка* Вук, Пј. III, 47 и сл. Исто тако и обрнуто, у придева присвојних на *ов, -ин* има чак и у номинативу једнине одређен облик: Тај *Маркови* бјели кожух (Богиш. 24), Потписа ме *цареви* везире (Вук, Пј. II, 44) и сл.

Под утицајем присвојних придева и неки су други придеви са истим наставцима добили само један вид: *дивљи* према *жабљи* и сл., *тајни* и сл. Најзад, неки су придеви и сасвим изгубили неодређени вид који се формално одликовао од одређеног: *мȁо : мȃли (исп. мȁло) – имамо само *мȃлӣ*; према њему је *вȅликӣ* постало обично за оба вида, али се још употребљава и *велик* (исп. и *јȃкӣ* у говорима).

Синтаксичка је употреба неодређеног вида *атрибутска и предикативна*. Када се придев тако употреби да одређује какву именицу било у једној било у другој употреби, а такво одређивање није познато израније, онда се употребљава *обично* неодређени придев. Исп. у Вукову језику: *Ко се паметан тога боји, Поштен човек не уме лагати* и сл. или предикатски: *Да бог да, сине, да здрав отидеш, Жали ме жива, а немој мртва, Живу ће ти очи извадити* и сл. Или: *Вељко је био танка и висока струка* и сл. *Када су видели Милоша тако накићена.*

Али у исто време и у истим приликама находимо код Караџића, који је имао врло фино језичко осећање, оба вида: „На поузвишену затаванку и на лијепу и отворену мјесту", „Кога су познавали као старога хајдука и зла човјека а међу народом позната трговца", „Мутав мутавог најбоље разумије".

Зато није чудновато што у народним песмама, где је чисто питање метра (а тако исто и у уметничким књижевним стиховима) имамо место неодређеног придева одређени: „На њему је чисти зелен скерлет" (Вук, Пј. 2, 21), „Само је Бог свемоги" – (Марулић 104), „Даје се глас да си сам медени" – (Марулић 192), „А ја сам нејаки и слабе кријепости" (Ветранић 1, 266), „Ту нађоше Вука рањенога" итд.

Овој неодређености употребе одређеног и неодређеног вида знатно је допринела атрибутска употреба придева уз заменице. Као што смо видели, заменице носе своје значење у своме корену или основи. Због тога су оне у придевској употреби могле добивати и облике неодређених и одређених придева са истим значењем. Зато и придеви који уз њих стоје, иако би се могли управљати према значењу заменице, губе разлику међу видом, јер је сад носилац одрђености или неодређености сама заменица, која то по свом корену или по својој основи значи. Да узмемо примере из Вукова језика:

Сваки праведни и разумни судија .....
Некакав зли пришт ....
Некакав драгоцени прстен ....
Овај је радосни догађај ....
Тај радосни глас ....
Мој добри пријатељ ....
Нашег милог оца ....

Сваки паметан човек ....
Сваки тежак посао ....
Некакав богат трговац ....
Некакав учен човек ....
Оног хрта жута ....
Овакога масна јела ....
Свога мила брата ....
Мом бијелу двору ....

Нема сумње да је ова колебљивост придевскога вида уз заменице знатно утицала да се и у другим приликама поремете стари односи.

Одређени вид придевски већ је дотакнут у овом излагању. Он се употребљава уопште онда када се односи на нешто познато (већ споменуто, претпостављено као познато и сл.). Зато се употребљава особито онда када је без именице на коју се односи (исп. горе) и тада његова одређеност добива морфолошко значење: постаје замена целог израза. Али, наравно, то бива и онда када се именица још употребљава, а чини се придевом одређен појам: *стȃрӣ сват, бȇлā недеља, Цр̄на Гȍра, Велики пȇтак, Нови Сад, Стари завȇт* и сл. У овим изразима одређени вид који постаје одредба за именицу нарочите врсте, постаје скамењен и често образује први део сложенице: *Вучитрн, Цариград* и сл. (исп. са неодређеним придевом *Сланкамен, Београд, стармали*). Из ове одредбе може се извући и практично правило за одређени вид: да се он увек употребљава када чини саставни део назива: *дуги низлазни акценат, одређени придев, ванредни професор, сталнӣ гостӣ* и сл.

Као што има придева (исп. горе придеве на *-ов, ин* и сл.) који имају само неодређени вид, тако их има који имају само одређени вид (нпр. придеви на *-ски*).

Иако има још доста примера где се правилно употребљава одређени придев – нпр.: *У једнога краља била два сина, један бијаше лукав и неправедан, а други добар и праведан; пошто им отац умре, рече неправедни праведноме*, или у Библији где се говори о врапцу и даље се продужава: „па нека узме живога врапца и дрво кедрово и исоп и све то заједно нека замочи у крв од

врапца закланога“ – ипак има већ доста примера погрешне употребе одређеног вида у овом односу (исп. примере више). Уопште, где наст. одређеног придева не постаје морфолошки знак (било за супстантивизирање било за какву другу употребу најпре уз именице у назívима), његови наставци се не употребљавају доследно и није далеко време када ће се оба вида у извесним односима потпуно изједначити.

Придев и прилог. Ја нећу говорити овде о томе како постају прилози од придева, иако смо имали прилике – говорећи о акценту – да видимо употребу: *лѣ̄по, дра̄го* и сл., а тако исто говорећи о елипси именице *да видимо* како постају прилози извесне врсте („на хајдучку“ и сл.), већ ћу напоменути само паралелну употребу прилога и придева нпр. „ници к земљи падахомо“ – (Будинић) и „ничице“, и употребу *рад* као придева и прилога. Исп.: *Ко радо свира, радо ӣгра* и *Ко рад свира, рад ӣгра. – Ја ћу тӣбе радо по̄слушатӣ* и *Ја сам рада тӣбе по̄слушатӣ. – Ако си рада знатӣ, по̄рани по̄боље. – „U zemlji tujoj ne bih rad umriti*“ (Марулић).

Разлика између ових израза и других са другим конструкцијама није у придевској и прилошкој употреби, него у значењу: у првом случају „рад“ значи „са радошћу“ (дакле = *радујући се, у радостӣ, имајући радост̄, радостан*), а у другом „ја сам рад“ – значи „желим“. Према томе, у сваком од ових случајева имамо сасвим засебну употребу овога „рад“ – „радо“.

II.
ПОРЕЂЕНИ ПРИДЕВИ

А.
ОБЛИК И ИСТОРИЈА ПОРЕЂЕНИХ ПРИДЕВА

Компаратӣв. У општесловенском језику имали смо два начина за образовање поређених придева: додавањем *jь, je, ja* (ген. *ьш*, што научници своде на **jos, *jes* – у зависним падежима *is-*; али *j* је из ном. једн. мушког и средњег рода ушло и у зависне падеже, те имамо *-jis-* ; овај наставак давао је даље *jьх-*).

Ово *jьх* са меким завршецима дало је *jьш* – у свима зависним падежима. Додаћу да је за ном. једн. мушког рода додато код придева са сугл. испред *-jь* још једно *jь*; тако смо добили у ном. једн. м. р. **jьjь*.

	м. р.	с. р.	ж. р.
Једн.	*дорж́ьjь	*дорж́е	*дорж́ьши
	*дорж́ьша		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьшу		*дорж́ьши
	*дорж́ьшь, дорж́е		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьшемь		*дорж́ьшѧ, еѭ
	*дорж́ьши		=дат.
Мн.	*дорж́ьше, -жьша(и)		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьшь		*дорж́ьшь
	*дорж́ьшемъ		*дорж́ьшамъ
	*дорж́ьшѧ, -ж́ьша(и)		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьши		*дорж́ьами
	*дорж́ьшихъ		*дорж́ьшахъ

Тако се обично образује комп. од придева простих; ако пак придеви имају наставак *-ъкъ, -окъ, -ькъ*, који су они накнадно, доцније у своме развитку добили, компаративи постају од непроширених тим новим наставцима позиитива: *въсокъ: *въсъ* и ком. *въшьш-; крѣ̄ъкъ: крѣ̄ъ* и комп. *крѣ̄лъш-, *soldъkъ: *soldъ* (исп. лит. saldùs) и комп.: **soldjos *soldiьs* и сл. Према томе, ту немамо скраћивање придевске основе, већ образовање комп. од старе основе и задржавање старог облика.

Други је начин само у извесном правцу друкчији од првога: комп. се образује од прилога на *ѣ* (=е), пред којим се задњонепчани сугласници мењају у *ч, ж, ш*, а *ѣ* прелази у *а*: *новљѣ, *новљѣши, *новље; *мъножајь, *мъножајьши, *мъножаје (**мъногѣ* – > мъножа –).

Промена се ничим не одликује од првог начина, само што у ном. једн. нема поново додатог – *јь*.

Ако испоредимо с овим стање у српском језику које се оцртава најбоље са ова три примера:

крив	:	*кривљи*
леп	:	*лепши*
стар	:	*старији*

онда није тешко видети да се у њима крију стари облици:

1) *крив : кривљи* – одговара *крѣпльи*

2) *леп : лепши* – представља продирање наставка са сугл. *ш* из зависних падежа и у номинатив, исп. *крѣпльша од крѣпъкъ и сл.; дакле се опет своди на први тип.

3) *старији* (исп. у кос.-ресав. говору *старѣји* = *старе̑ји* и сл. облик у чакавском екав. говору) одговара номинативу м. и ср. рода: *новљь, новље*.

Као што се из овога види, први облик заједничкословенског компаратива дао је у нашем језику прва два компаративна типа: *кривљи* и *лепши*, на тај начин што је један постао од независних падежа мушког и средњег рода, а други од зависних и независних падежа женског рода; међутим други заједничкословенски тип (*новљь*) дао је својим независним падежима мушког и средњег рода српскохрв. трећи тип (*старији*).

Али и на овом се не завршава разлика између нашег језика и општесловенског.

Пре свега, однос независних и зависних падежа мушког и средњег рода уклоњен је у српскохрватском језику пре почетка наших писаних споменика: имамо облике са *ш* и у независним падежима мушког и средњег рода и облике без *ш* у зависним падежима придева – почевши од XIII в. Али како се у главним линијама образовања компаратива слаже чакавски дијалекат са штокавским, то се може претпоставити да се процес овог упрошћавања отпочео у њиховој заједници. Како је словеначки језик у овом правцу развио нешто друге особине, јасно је да ове црте заједничког развитка датирају из времена уже заједнице чак. и шток. дијалекта. У словеначком имамо такође три начина: први *-ejši: novejši*, (такође ређе: *stareji, noveji* итд.); 2) *-ši: ljub-: ljubši* и сл., али и стари начин: *hud : hujši, mlad : mlajši* и сл.; 3) *ji, ja, je: jak: jačji, blag : blažji, širok : širji* и сл. Несумњиво је *j* добивено од облика типа *širji* (где се *j* чува).

Друга особина нашег је језика да у оба своја дијалекта од првих времена има само један, искључиво облик одређеног вида, без изузетка. Нема сумње да се у овом огледа утицај ном. м. р. на *ьјь=ӣ* (ī) у нашем језику, према којем су образовани и сви други облици.

Неколико примера из прошлости нашег језика:

а) XIV в.: *боли* (=бољи) ном. мн. м. р. MS 218, *болю* ак. једн. ж. р. MS 230, *бола* (боља) MS 247, *болѣга* Пуц. I 21, 97 и сл.; тако и од осталих *беља, виша, даља, дебља, дража, јача, кривља, љућа, млађа, хуђа* и сл. у спом. после XIV века.

б) већ од XIV в.: *срьдьч(а)нѣѣга* MS 211, *срьдчниѥ* (ген. ж. р.) Пуц. I 23; затим: *милиѣга* Пуц. I 64, *младиѣга* Пуц. II 113 и сл.

в) Прелаз *ш* и у ном. једн. м. и ср. р. находи се већ од XIII в., али не баш у оним примерима који ће доцније одржати то *ш*: исп. *большии* Стеф. 26, *больше* MS 38, 167, 313, 161, 311 итд.; доцније находимо у споменицима, али га је свакако било у говору и знатно раније: *лакши, лепши, мекши*, и друге који се данас нису задржали у књижевном језику: *гр̄пши, јакши, крепши* и сл.

Још нам ваља поменути три особине нашег компаратива. 1) Од најстаријих времена ж. р. на *и* (тј. *ши*) губи се код нас; *лакши* и др. облици значили су у нашем језику врло рано м. р. и помогли су да се према њему образује и ж. и ср. р.

2) Као што смо видели у заједничкословенском језику пред наст. *ши* имамо умекшан сугласник, исп. и горњесловеначко *mlajši* и сл. Како у савременом језику то *ш* имамо, у главноме, у три примера: *лâкшӣ, лѐпшӣ, и мѐкшӣ* (у говорима има их више, исп. у разговорном језику: *скупше, гр̄пши, здравши, слапши, рђавши* и сл.), ја не могу не претпоставити да су они од значаја и за њихов постанак, нарочито *лâк* и *мѐк* који су истога типа. Ако претпоставимо од **льгъкъ, *мягъкъ* такав облик са старим умекшавањем, добићемо **лькьчьши, *мягьчьши*, (да имамо право такве облике да претпоставимо, показује *горчи* Златарић, Д. Рањина и др., *гр̄чи* и сл.); **лькьчьши*, и **мягьчьши* даје гласовним путем *лькши* и *мекши*. Према *лак : лакши, мек: мекши* – почели су и други облици добивати *-ши: леп : лепши* и сл. По себи се разуме да су и придеви типа *стар : старь : старьши*, што би морало дати код нас *старши*, могли такође утицати.

3) Напослетку, морамо поменути да је у нашем језику нестало врло рано оног претварања *ѣ* у *а* иза задњонепчаних сугласника које је тако обично у стсл. јез., руск. (*нижайший, сладъчайшиі, мъножае* и сл.). Ту имамо или просто и = *ѣ*: *брӣтчије, горчије, жесточије, крепчија, опачија, танчија, тишија, убожија* и сл. код писаца после XV в. или се почиње пред тај наставак враћати неизмењено *к, г, х: тешкија, кратчкија, жестокије, најубогије* итд. већ од краја XV в. (исп. ниже у савременом језику).

Прегледаћемо сада како према овоме стоји савремени језик и које је он развио особине према новом стању које се огледа у овој категорији речи у нашем језику.

1. Компаратив се образује умекшавањем завршног сугласника придевског: *јак : јачи (млачи, гр̄чи, пречи), благ : блажи (дражи, дужи* и сл.), *тих: тиши* и сл. Када се придев завршава сугласником *т* или *д* у компаративу мора бити увек *ћ* или *ђ*. Видели смо у Фонетици да бисмо очекивали *шт, жд* од *ст, зд*, пошто је ово јотовање заједничкословенско (исп. *пуштен, крштен* и сл.); али овде имамо подновљено, подмлађено старо јотовање пошто се везала промена *т* у *ћ* и *д* у *ђ* за само значење компаратива; исп. *љут : љући (крући, чешћи, чвршћи, гушћи; краћи – краћак, плићи – плићак, жешћи – жешћок), блед : блеђи (млађи, тврђи, грђи – грдан, глађи – гладак, ређи – редак, слађи – сладак, жиђи – жидак* и сл.); *бео, бела : бељи (далек : даљи), брз : брзи (нижи : низак, мржи : мрзак, ужи : узак), висок : виши; широк : шири (ри = р́и)*. Дакле, у свим случајевима имамо старо јотовање.

И код лабијалних сугласника имамо то јотовање: *крив : кривљи (гр̄убљи, тӯпљи, живљи, дебљи, сувљи, гл̄увљи, дубљи* и сл.). Само што се овде *-љи* преноси, нарочито често у говорима, на друге случајеве: *ду(г̄)љи, лаг̄љи, мекљи, пр̄етио-пр̄етљи* и слично.

Као што се види у горњим случајевима, придеви са слогом *-ак, -ок, -ео, -ек* и катkада и *ан* – образују компаратив на показан начин (исп. *г̄рдан, г̄рд–г̄рђи* и сл.). Међутим имамо и: *бесан : бешњи, г̄орак : г̄орчи, ласан : лашњи, тесан : тешњи* и сл.

На основу данашњих језичких односа јасно је да се јавља тенденција да тросложни придеви овог образовања одбацују *крајњи слог̄ (дебео : дебљи* и сл.).

2. Комп. на *ији* образује се од најразноврснијих придева: *хромији, лошији, новији, с̄тарији, п̄равији, п̄ростији, п̄унији, ситнији, слабији, т̄ромији, вештији, здравији, славнији, памет̄нији* итд.

У њима је *-ђи* у западном и јужном говору дало *-иј*и, а тако исто и у шумадијско-сремском делу источног говора; исп.: *с̄тареји, крупнеји, памет̄неји* и сл. у косовско-ресавском говору или: *starẽji, milẽji, gn̑usnẽji* и сл. у чак. екав. говору.

Овај се наставак додаје којипут и готовим облицима по првоме начину: *крепчији, љуп̄чији, једначији, височији, жесточији* и сл. Гради се у дијалектима и од других готових комп.: *с̄трожији, т̄ишији* и сл.; али ти облици не иду у књижевни језик.

Тенденција је савременог књижевног језика да се баш код овога типа комп. врши супституција задњонеп. сугласника: не само *витк*ији, *крот̄к*ији него и многобројни други: *мушкији, непријат̄ељскији* и сл.

Код извесног броја придева компаратив се гради од сасвим друге основе: *добар – бољи, зао (рђав) – г̄ори*, затим: *велики – већи, мали – мањи, далек – даљи* и сл. Тај однос је некипут стар (заједничкословенски), а некипут је наш; такви се придеви називају суплетивним. Код њих треба имати на уму да је веза позитива са овим компаративом случајне природе, нпр.: *бољи* је изгубио свој позитив или је првобитно по значењу имао значај компаратива, па се везао за *добар*, тако да је у току времена *добр̄ђи* изашао из употребе; и тако редом. У другим словенским језицима понеки се од правилних компаратива још употребљавају (исп. *добр̄ье, добр̄ъйшій*, у руском језику, *злъе, злъйшій* и сл.).

Има известан број придева који због свога значења не могу имати компаратива јер значе нешто у највећем степену: *доњи, п̄оследњи, задњи, крајњи, ближњи, п̄рви* и сл. Кад се од њих образује суперлатив – њима се додаје само *нај*, као што се обично додаје компаративу: *најдоњи, најзадњи, најкрајњи* и сл. У том случају узимају се за поређење они који су *крајњи*, то јест који су на крају, са жељом да се издвоји један који заузима место на самом крају; међутим код *крајњи* врши се поређење међу *крајњима* и *некрајњима*, тако да овде позитив *крајњи* има значење компаратива јер је у њему по суштини дат виши степен.

Суп̄ерлат̄ив. Гради се када се компаративу дода речца *нâј* (она је заједничкословенског порекла) за образовање суперлатива, исп. у руском јез. *наи* или *най* као самосталну реч у значењу *веома, врло, јако*. Речи које стоје уз *нâј* или губе свој акценат (постају енклитичне) или га и даље задржавају: *нâјбољ̄, нâјлеп̄ш̄, нâјвише* или *нâј–бд̄љ̄, нâј–лêп̄ш̄, нâј–в̄ише* и сл.; када су на придеву други акценти, они се губе: *нâјг̄орњ̄, нâјмудријȳ* итд.

Као у горњим случајевима са позитивима компаративног значења, тако и са *п̄рилозима* компаративног или суперлативног значења стоји *нај* и значи највећи степен: *најнап̄ред, најозг̄ор, најос̄т̄рагу* итд.

У старијим штокавским говорима *нај* се употребљава са позитивом у значењу суперлатива: *најлош, најг̄азда, најнесрећа* и сл. То значи да је у овим говорима *нај* имало прилошко значење „највише", „највећма", као што то доказују и глаголски облици „најзнају" у истим дијалектима. У осталим говорима нашим, па и у књижевном језику, имамо употребу *нај* у значењу прилога – префикса: *најволет̄и.*

Б.

ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ПОРЕЂЕНИХ ПРИДЕВА

Наставак за компаратив *-ијо̄с / -иј̄ес* – (исп. напред) означавао је да се особина придева налази у великом степену (исп. *црвенкас̄т, жућкас̄т* и сл. где наст. *-кас̄т* значи да се нека особина налази у мањем степену). Тек доцније почели су компаративи значити поређење између два предмета; то се доводи у везу са развитком компаративних наставака код речи што значе место (*г̄орње* према *доње, више* према *ниже* и сл.). У нашем језику имамо такође два значења компаратива: једно према којем наставак за компаратив значи придевску особину у већем степену, апсолутно узету, и друго – према којем наставак за компаратив износи придевску особину у већем степену у једног предмета него у другог. Исп. овакве реченице:

Памет̄нији п̄оп̄уш̄т̄а. – Вино се т̄ије највише на ч̄ас̄т̄има, и т̄о код бог̄ат̄ијих. – Ученији људи с̄т̄ално су п̄репоручивали брат̄ску слог̄у. – Он брже-боље иде. – Било је више п̄рилика да се п̄ог̄реши. – Он ће т̄о памет̄није и срећније свр̄ш̄ит̄и. – Он је имућнији човек.

Обично је значење поређења: *Он је бољи од т̄ебе* или *него т̄и* и сл. О конструкцији уз поређење говорићу у науци о падежима.

Значење суперлатива једначи се са првим значењем компаратива: он значи особину *у највећем с̄т̄епену* према придевском значењу компаратива: имање какве особине у прилично великом степену. Зато се поређење не мора износити уз суперлатив, иако се, наравно, оно подразумева. *Овај је човек најпамет̄нији*, тј. или од присутних или од оних што говоре и сл. *Ово је дрво највише* или *ово је дрво највише од свих у овој шуми. – Најчувенији људи биће на т̄ом скуп̄у. – Најпамет̄нији ће о т̄оме решават̄и* и сл., тј. они који су највећма паметни и сл.

Питање је, које није изведено начисто, да ли су та оба значења (која се врло лепо распознају код компаратива) старога порекла или су се развила тек код нас – на нашем земљишту. Не би било немогућно претпоставити за наш језик и утицај суперлатива на компаратив, јер се у суперлативу придев обично употребљава без поређења и као прилог уз глаголе и именице. Нпр.: *он је највише т̄ако п̄ос̄т̄уп̄ио* и сл. Али, као што рекох, на основу савременог материјала то није довољно јасно.

БРОЈЕВИ

Изнео сам раније разлоге са којих износим бројеве међу речима са деклинацијом: они су некада били сви то, па су у току времена изгубили ту своју особину у многим случајевима и постали су бројни прилози; али и од првобитних бројева сачувало се много остатака старе промене; а други су од њих (редни, збирни) сачували до данас своју деклинацију у потпуности.

Ми ћемо прегледати прво просте бројеве, редне, збирне и бројне именице и бројне изразе.

I.
ПРОСТИ БРОЈЕВИ

Њихов облик

Некада су бројеви: *један, два, три* и *четири* били у нашем језику бројни придеви, слажући се са именицом на коју се односе у роду, броју и падежу; бројеви од *пет* били су бројне именице које су имале све падеже. У току времена, свакако после доласка носилаца наших основних говора на Балканско полуострво (исп. факат да се у неким чакавским дијалектима још и данас мењају сви бројеви), бројне именице, почевши од *пет* надаље, постале су бројни прилози, преставши да се мењају; та се њихова непроменљивост почела преносити (исп. ниже *Промена бројева*) и на остале бројеве до *пет*, тако да је само број *један*, који има и заменичко значење, сачувао своју потпуну промену.

Један. једьнь, једьна, једьно итд. дају правилно *један, једна, једно* итд. *једин* сачувало се у *једнини* у придевском значењу; у дијал. нпр. у чак. у *недиљу једину на дестy*. Мења се данас као права заменица.

Два, две. Данас *два* за м. р. и ср. р., а *две* за женски род; некада је само *два* (дъва) било за м. р., а *две* (дъвѣ) је био облик ср. р. и ж. р., јер је овај број имао по природи својој двојину. У старом језику отуда: *две сти* MS 206 (*и* или од меких основа или од *ѣ*), *двие сти* MS 373 *двие, двие сте* MS 387 (исп. *двје рами, кољени, двје сти* Н. Рањина 11 и сл.). – У јужним крајевима имамо и данас *двјѐсти* или *двијести* – стари облик двојине; али већ од XIII в. имамо сложеницу *двеста* у којој је *две* – *двѣ*, а *ста* м. *стѣ* (= сътѣ) под утицајем *триста* у којем је *ста* множина од *сто*; према томе и у данашњем *двеста* имамо остатак од старе двојине *две* у средњем роду. Исп. и данас у старијем штокавском говору: *двé мéсте, две лéте, двéсте* и *две места, две лета* и *двеста*. Али већ од XIV в. *два* се почело употребљавати и за средњи род: *два*

годишта и сл. када су се почели губити облици двојине уз број *два* и почели бивати замењивани множином под утицајем *три, четири*. Доцније је број *два* истиснуо сасвим у овом значењу *две* у већини говора за м. и ср. р.; за ж. р. остало је *двѣ* (двије) и сл.

Три. Из заједничкословенског је добивено *трьје* мушки род, *три* за женски и средњи род. Али у нашем језику, свакако још пре историјске епохе (исп. у словеначком језику *trije* за м., *tri* за женски и средњи род, *štirje, štiri*) имамо искључиво *три*; истина, у споменицима находимо: *трiе сынове, вси трiе* и сл., али је готово поуздано да ту имамо утицај црквеног језика. Од XIV в. и у споменицима долази само *три*.

У искључивој употреби *три* за сва три рода имаћемо вероватно утицај овог односа:

	м. р.	ж. р. и ср. р.	
ном. мн.	трьје	три	
ак. мн.	три	три	тј. под утицајем

тога што је у средњем и женском роду и у акузативу и номинативу множине *три*, а у мушком роду такође у акузативу множине *три*, добили смо и у ном. мн. у мушком роду такође *три*. У чак. дијалекту имамо тако исто *trî*.

Четири. Стари су облици за м. р. *четъıре*, за ж. и ср. *четъıри*; и овде се десило оно што и код *три*, тј. у историјско време развитка нашег језика добили смо само *четири*, и то са истих разлога као и код *три*. У чак. споменицима находимо и старо *четъıре: четире старци падоше* (Гл. IX, 29), *да су четире месеци* итд. (ib. 30), *до годишњ осамдесет и четире* (ib. 8). У шток. дијал. од XV в. добијамо у *четире -е* покретно (под утицајем покретног *е* код речце *ре-р*), дакле: *четир*, којему се кадшто додаје и *а* покретно од других прилога (*четира лита* и сл.). Исп. *четир ста* Пуц. I 147, *четир дести* Пуц. II 69. Врло често се и после тога времена домеће *е*.

У овом броју: *четири, четире, четира, четир*, нарочито када је ненаглашен (у вези са *десет*), врши се редукција слога *ир*, те добивамо, нарочито од XVI в., у различним говорима: *чет̊ри, чет̊ре, чет̊р* (исп. и данашње књижевно *четрдесет*) добивено свакако од *четирдесет*): *Четр ста лит* – Марулић, *О триш и четр крат нехарни зли сноле* – Златарић, *четра одвише* – Бараковић, *четре ствари потрибује знати* – П. Радовчић. Ово *четр*, које се тако употребљава и у већини савремених говора, развија се у *четер, четери* и сл. у далматинских писаца XVII и XVIII в. При редукцији *и* у *четири* итд. можемо добити и *четри, четре*, без вокалног *р*; али такви облици нису распрострањени много. Напослетку, код чакаваца (у Угарској) имамо и *чтири: На све чтири страни* (Јачке Курелца) и сл.

5–10. *Пет = имть; шест = шесть, сѣдам = седмь, sedm > sedьm, дсам = осмь, dsm > dsьm, дѣвет = девмть, дѣсет = десмть*: овај последњи имао је у стсл., а свакако и у заједничкословенском, два рода и две промене: ж. р. *десмть*, -ти – као ж. р. и м. р. у лок. *десмте*, ном. мн. *десмте*, ген. мн. *десмтъ*, инстр. *десмтъı*.

11–20. Принцип склапања бројева даље од *десет* добивен је из заједничкословенског: *једьнъ на десмте, дъва на десмте* – итд. И заиста, до почетка XVI в. у нашим споменицима нису ретки облици таквога типа: *једа(н) на десете*

MS 373, *једна на десете* Пуц. II, 57 и д. Од краја XIV в. находимо те облике и без крајњега *е: два на десет* и сл. Пуц. II, 35 и сл. Али већ врло рано, свакако пре XV в., почело је нестајати *е* између *с* и *т* у крајњем слогу, дакле *два на десте* MS 273, 275, 372 и др.; *шест на десте* MS 389, *осамь на десте* MS 273 и сл. То се извршило због тога што је *десете* било без акцента: *једанадесете = једанадесте* и сл. или *једанадесет, двандесет*. У *двандесет*, које се већ јавља у XVI веку, један од зубних сугласника испада и то други (дисимилацијом), дакле: *двандесет* (пример *отъ двнаестъ апостола* MS 152 од 1351 није поуздан): *гдје бише двајест врутак водених* Н. Рањина итд. Наравно, паралелно са *двнаест* находимо и *дванаесте: И дванаес скалина ки хитро растави дванаесте живина* М. Ветранић 1, 177 и сл. (али и овде се види да се у то време већ употребљавало и *дванаес(т)*; нема сумње да је *д* лакше отпадало у *дванадесет*, јер се ту два дентала находе у истом слогу.

Ови облици могу имати још више гласовних облика, за које има потврда у споменицима од XVI в.: *дванаест*, затим са сажимањем *ае* у *а*, *дванајест* са прелазним *ј* или *е̯* између *ае* (исп. *идеал* и идејал у обичном говору); даље у самоме *дванаест* може *е* прећи у *и* и даље у *ј: дванајст* које је необично често у чак. дијал.; али га има и у штокавском.

Ови процеси вреде и за све остале бројеве од 11–20, како за шток. тако и за чак. дијалекат. Облик за ср. и ж. р. *дъвѣnaest* и сл. губи се од првих времена и у шток. и у чак. дијал.; о промени *дванаест* у неким другим говорима исп. ниже.

20–100. Првобитни облик је био *дъва десмти* (= две десетице) који се чува у спом. нашим до XV в.: *Два десети литрь сребра да дамо* MS 278, *два десети имајући тада лит* Главинић и др. То *и* на крају почело је врло рано отпадати зато што је према аналогији *десет : десети* (редни број) направљено *двадесет* као прости број. Али у говорима у којима је од *два десети* добивено, можда под утицајем бројева од 11–19, *два дести* (нарочито у Дубровнику), а то се находи у споменицима нашим већ врло рано, од XV в., то се *и* чува до данас (нпр. у самом Дубровнику), јер се извукло тако испод непосредног утицаја односа *десет : дѣсѣт*. Облик *двадесет* употребљава се, поуздано, од краја XV в. (у неким споменицима и раније, али не сасвим поуздано); исп. код Марулића I: *сунце одходе двадесет крат приде* итд. Када се проширило и на број *двадесет*, поред чувања броја *десет* (исп. *два̏десет = два дѣсет* са *два на десет*), губљење последњег вокала *е*, дакле *двадест* (или *двадести*), то се, нарочито у случају са *дест*, почело губити дисимилацијом средње *д: двает – Двает тисућ људи* М. Croat 217 (1526) и доцније. Интересантно је да се ова дисимилација врши каткад и код облика *двадесет = двает*, које даље прелази, као што је показано у *dva̯set > dvajset*: *Двајсет и пет лет имијући* (Ф. Главинић). Ови се облици находе у чак. говорима, нарочито истарским. Исп. у чакав. *двајсет* које је своје *јсет* предало *tr(id)eset = tréset > trejset*. Исп. још и *двајест* са прелазним *е̯ = ј*.

На основу овога разумљиви су и ови облици: *три десети, тридести, трисет, триес; четирдести, четрдесет, четрест* и сл. који се јављају у време када и горњи облици за 20.

У бројевима *једѣсет, шездѣсет, седамдѣсет, осамдѣсет, деведѣсет* имамо сложене бројеве: *пет – десмть*, тј. *пет десетица*, облици *дѣсет– десет*, који се одликују од *дѣсет* акцентом, показују потпуно јасно да у њима имамо ген.

мн. који се овде сачувао као стари облик *desèt*, исп. у чак. дијал. *pedesét, šezdesét* итд.

Треба нарочито поменути: *шездесет – шест – десет*. Ова узастопна употреба три сибиланта *ш, з, с* и два дентала *д* и *т* учинила је могућним губљење *– зд –* и добивање облика **шеесет – шесет* који дају у нашим говорима правилно *шесет* и сл.

100, 1000:

Сто – сто данас је непроменљива именица.

Говорили смо горе о јављању *двеста* под утицајем правилног *три ста, четири ста* у нашим споменицима већ од XIII в.; а тако исто смо горе говорили о примерима у којима се огледа продужење облика *дъвѣсътъ*; још морам споменути да се код *чакаваца* (и код *кајкаваца*) други део броја *dvista* или *dvesta* од XVI в., под утицајем простога *sto* јавља у облику *dvisto, tristo. Народ ов раздили се у двисто дили* Ф. Главинић и сл.

И данас у чак. дијал. имамо: *dvîsto, trîsto, pêtsto* и сл. У данашњем књижевном језику место *четири ста*, које се код неких писаца употребљавало још у XVIII в., имамо искључиво *четири стотине*, које се употребљава већ од XVI – XVII века.

Из броја 5, 6, 7, 8 и 9 находио се ген. мн. *сътъ – сâт: деветь сать дукать* MS 504 (1468) или *Да можеш девецат (деветстат* = девецат) *и шесет и девет годишта живјети* В. Андријашевић (*Put* 293) и др. Али данас се употребљава уз бројеве од 500 ген. мн. *стотина*, који је већ доста обичан после XVI века; у чак. дијал. имамо и овде *sto* као и у *dvisto* такође и у ранијим споменицима од краја XVI века.

Број 1000 имао је на целом простору нашег језика именичко порекло *tisuća*. Сада се та именица чува само по западнијим крајевима, мада је и ту већ потискује именица *хиљада*, која се у спом. нашим употребљава од XV в. То је грчка реч χιλιάς, ιάδος али је до нас дошла у новогрчком облику χιλιαδα, у изговору, вероватно, већ тада *hiljada* (наравно код самих Грка). Она је променљива именица (у чак. *hiljada* са необичним акцентом; можда зато што је позајмљена од шток. *хиљада*).

Иако је ова именица променљива, често када се употребљава као број има прилошко *хиљаду: Веће може један зла учинити, неґ их хиљаду добра*; *од хиљаду Стојанових друґа поґинуло четири стотине*; *чекај мене с хиљаду сватова* и сл.

ПРОМЕНА БРОЈЕВА

1. О промени броја *један* горе су дате потребне напомене.

2. О броју *два* такође види напомене које су дате горе. Његова је стара промена гласила:

дъва (м. р.)	дъвѣ (ср. ж. р.)	оба, обѣ
дъвою	ген. лок. за све родове	обою
дъвѣма	дат. инстр. ”	обѣма

Као што смо већ раније видели, иако се *дъвѣ* употребљава и за средњи род до почетка XV в., већ у XIII в. облик *оба, два* употребљава се и уз именице средњег рода: ѡба двѣ годиши коѓа сѧ свршила MS 397 (XV век) или још раније (види: годиџа Пуц. II, 35). Доцније се једино тако и употребљава, сем у скамењеним изразима као *двѣста* и сл.

Друга промена у овом правцу јесте продирање *ѣ* и у ген. мн. за све родове према дат. – инстр.: *двѣју, обѣју* према: *двѣма, обѣма*. То се извршило од XV века. Онехьаи двѣю брати MS 570 (1411), зврхоу реченоу двию винограду MS 101 (1466), од двию стариех сусиеда Дубр. збор. итд. Исп. даље правилно: двѣма братѣнцема MS 510 ѡбѣма чељма Пуц. I 18, двѣма мѣдѣницама MS 65.

Како смо сада добили неприродан однос:

два ср. и м. р. *двѣ* ж. р.
двѣю
двѣма

то су се сасвим природно облици *двѣ : двѣю : двѣма* почели осећати као облици ж. р., а према *два* почели су се употребљавати, већ од XVII века, новосаграђени облици *дваю, двама*. Исп. код Анчића: џића *дваю* његови(х) синова, П. Посиловића: у дружби *двају* разбојника; зашто идеш *двама* пѣтовима М. Радњић (395 б) и сл.: или *з двамам кључим*.

Одавде се види порекло и употреба у Вука *двије, двију, двијема* и *двима*; Даничић је покушао међутим да васпостави извесне старе облике:

двâ двѣ,
двáју двéју
двéма за све родове.

Међутим то васпостављање је само на половину; оно се и без тога није одржало, већ има, уколико се употребљава и мења, у дат. мн. м. р. *а*, а *е* само у ж. р.

Али као што смо говорили у одељку о промени именица, на број: *два, три* и *четири* који и до данашњег дана чувају донекле своју променљивост, преноси се са бројева даље од *пет* – немењање у падежима, које је и данас могућно и све се више шири: ѡдь моѓа два дѣла MS 532, од два чловјека Н. Рањина, са два каменка MS 380; сь двѣ печи Пуц. II 73. Тада почиње, као што је познато, уз те бројеве стајати именица у множини и показивати на тај начин да се смисао двојине потпуно изгубио: *ѡдь обѣю страна* Пуц. I 147, *двјема старцим* Н. Рањина и сл.

Сасвим је природно што је отада могло стајати место наст. *-ју* и *х* наставак множине у том падежу: *двих поражених* Зоранић, *од двих вил* и сл. И, као што се види и из Зораниħева језика и из далматинских говора, ово је *dvîh* особина, у главноме, чак. говора.

3–4. Стара је промена ових бројева:

трьіе три	четъіре, четъіри
трьи	четъіръ
трьмъ	четъірьмъ
три	четъіри
трьми	четъірьми
трьхъ	четъірьхъ

О ном. и ак. *трьє, четъıре* и *три* и *четири* говорено је напред. Уз број *три* и *четири* стара је употреба множине: *три камене* MS 130, *вѣнци три* MS 498, *три Михоевићи* MS 544 и сл. Ова се конструкција у чак. дијалекту до данас у потпуности сачувала: *trî brâti, trî grâdi* – и увек тако; међутим у штокавском дијалекту од XV в. шири се и уз *три и четири* конструкција броја *два: три брата, четири комата* Пуц. II 74, *поглавита три завјета* Градић (Дјев. 119) и сл. По себи се разуме да је на спровођење овог уједначавања утицала конструкција са именицама ж. р. где је **двѣ жѣне и четири жѣне* са множином утицало да се изједначи и поменута конструкција у м. и ср. роду.

У зависним падежима бројеви *три* и *четири* развијали су се слично именицама женског рода на старо ь (ĭ): *трехь сѫдь* м. *три* MS 85, *трех* м. *три мѣст* MS 256, *ѡдь всѣкь трехь, листовь*, Пуц. II 59, *трехь братѣнаца* Пуц. II 129, 179, *четирем живим* Н. Рањина 179, *четирем кѫкамьм* MS 356 итд. Слично томе находимо и у чак. споменицима.

Али се развијају и падежи са *и* (од XV в.): *лит трих, трих виков, нас трих, трим чедом, четирима* (MS 248) и сл.

Таквих облика има у чак. дијалекту и данас: *trih, trimi, četirih, četirimi.*

Природно је било да се у штокавском дијалекту, у којем се поред – *і* – развија код придева и заменичко *-ије-*, развије и овде *и -ије-*, те имамо, нарочито од XVI и XVII в.: *са свиехь четириехь страна* Дубр. збор. 27, *овијех четиријех ријечијех* Миклошич, Грам.; *свиемь триема мѫжемь* Дубр. збор. 40 итд.

Утицај броја *два* и именичке промене преноси се и на све остале падеже промене бројева *три* и *четири*, те имамо: у ген. *трију, четирију* (од XVI в., а у дат. и инструм. *трима, четирима* (опет од XVI в.); по себи се разуме да се *ју* могло употребљавати и у лок. *трију каших* – Вранчић и др. У чак. је било обрнуто томе број *три* и *четири* утичу на број *два: dvîh, dvîmi* и сл., што се находи у пуној сагласности са развитком двојине у чак. дијалекту.

Али код ових бројева, као и код броја *два* наравно већ од XV в., находимо и ширење непроменљивости њихове: *без четири ѵнче* MS 479, *ѡд три лѣта* Дубр. збор. 26 и др.

У савременом књижевном језику Караџић је употребљавао промену *три, четири, четирију четирима* само уз именице женског рода. Даничић пак, држећи се оправданости извесне конструкције у прошлости, у народним песмама и сл., сматрао је да се промена оба броја, и *три* и *четири*, може подједнако употребљавати за сва три рода. Међутим, као што је познато, одржало се само Вуково правило из разлога што оно одговара више савременом језичком осећању. Промена *двеју, двема, три, трију* итд. одговара, по гласовима, само именицама женског рода; зато се она само уз њих и почела употребљавати, без обзира на прошлост нашег језика и скамењене облике у народним песмама (исп. *двема, трима анђелом*), а уз м. и ср., и то доста ретко *двају, двама.*

Остали бројеви су били бројне именице иза којих је именица стајала у ген. мн.: *седмь тъ хлѣбъ, о пѧти хлѣбъ* и сл. Али се у неким словенским језицима почела развијати и уз бројеве, почевши од *пет*, иста конструкција као и уз бројеве *један* до *четири*, тј. ти су се бројеви почели слагати са именицом у падежу: *о пѧти хлѣбахъ* у рус. јез., *въ пѧти городахъ, съпѧтию людьми* и сл. У нашем су језику биле могуће обе конструкције. Прва, где се уз број употребљава ген. мн., где је дакле конструкција као уз прилоге, тамо где су бројеви почели прво добивати изглед и значај прилога, довела је до непроменљивости свих бројева више од *четири*. Другим речима *дванаест, педесет* и сл. бројни изрази престали су да се мењају, јер су изгубили везу са променљивим речима већ врло рано – пре писаних споменика наших; и то се распростро и на *сто* и на бројеве од *пет* до *десет*. Друга, где се промена бројева од *пет* до *десет* сачувала, почела се развијати у конструкцију у којој се број слаже са именицом у падежу, само су и бројеви, место облика једнине бројне именице, почели добивати наставке падежа множине (као бројеви *два-четири*) и имати изглед бројних придева: *петимь властеломь* MS 108, *седмим даром* Буд. 33; *седмими пауци, петими главаши* у XV в., у *осмихь селихь* MS 249 и сл.

Промена такве врсте преноси се каткада и на бројеве веће од 10: *Da se je ukazao Petru i po tom jedanaestimi* N. Ranjina XVI в.; или у XVII и XVIII в.; *Elizeo oraše z dvanajestima volovima* Radnić; *S ovim dvanajestima apostoli*

– дакле, у једном случају имамо пренос особине бројева више од 10 на оне до 10, управо од 5–10, а у другим случајевима обрнуто.

Непроменљивост горњих бројева врло је стара *прѣжде годишть пет на десете* MS 38, *прие седамь лиета* Дубр. збор. 31б и сл.

Али има остатака и од друге конструкције у једној средњој, компромисној форми: *под пет на десете печатими* MS 248, *к седам заповидем* и сл., *са десет дјевицами* и сл.

У данашњем књижевном и народном језику имамо само продужавање ових особина:

1. Кад се уз бројеве употребљавају само именице, оне стоје у ген. мн.: *у десет кућа са пет људи;*

2. Када уз њих стоје придеви или заменице – оне се обично употребљавају у потребном падежу: *Свима дванаест колена расејаним по свету – поздравље; к оним двеста људи* и сл.; „не верује девет везирима“; али се данас такве конструкције избегавају и замењују другима;

3. Када је какав непроменљив израз у зависном падежу, употребљава се обично *предлог* за његово обележавање: *од Јована на седам цркава благодат вам и мир*. Маретић нетачно суди када тврди да би се рекло пре: *измучио се дванаест пословима* него: *са дванаест послова.*

II.

РЕДНИ БРОЈЕВИ

Редни бројеви имају облик придева одређеног вида. Иако су они, у ствари, бројни придеви, ипак су изгубили неодређен придевски вид:

пр̑ви, дрȕги, трéћи, чéтврти, пéти, шéсти, сéдми, óсми, дéвéти, дéсéти, једáнаести, двáдесéти, педéсéти итд.

Није тешко разумети акценат ових бројева: **pȓv-:*pȓvî, *čẽtvrt: *četvȓti, *pêt: *pêti* итд.; поуздано је *шéсти, сéдми, и óсми* образовано према *пéти–пéт*; дакле: *шéст:шéсти*, даље према њима *сéдми, óсми*, исп. у чакав. правилно *šẽsti,*

sȅdmī, dsmī, дȅвēтш : дȅвēтш, тј. **devéti*; према **pedesêt* правилно *pedeséti* = **педесēтш, педȅсēтш* итд. Према дужини претпоследњег слога: *деведȅсēтш, осамдȅсēтш* итд. направљено и *стô̄тш*, према којему је образовано и *стô̄*; исп. исти процес у чак. дијалекту: *stótī: stô*, као *devedesêt* и *devedesétī*.

Бројеви више од сто:

двȅстō̄ти	и	двестȏтинити
трȉстō̄ти		тристȏтинити
чȅтирстō̄ти		
пȅтстō̄ти итд.		

Код сложених редних бројева само је последњи број редни: 521 – *пêтстȏтинā двáдесēтī и пр̄вī* и увек тако. Од *тȉсућа: тȉсућī, тȉсућнī, хȉљада:хȉљадитш*.

III.
ОСТАЛИ БРОЈЕВИ

А) *Збирни бројеви*

Имамо за једнину само средњи род: *двдје, трдје, чȅтворо, пȅторо* итд.; за множину имамо све родове: *двдји, двдја, двдје* са променом:

двдјих
двдјȋм итд.

Збирни бројеви *двдје, трдје, чȅтворо* мењају се: *двдје, двóгā, двóма; четвóргā; четвóрма, трдје, трóгā, трóма.*

Ово мешање двојаких наставака необично је; али ако погледамо развитак њихов, биће нам јасно:

У ген. *двојегā, двојгā, двогā*

дат. лок. *двојему, двојем, двом, двома, двоме.*

Ја бих рекао да је развитак ишао овако: у дат. једн. *dvojetu* = *dvótu, dvôt*; последњи облик према множини добио је и *ма: двóма*; како се ово употребљава и у инстр., тај је облик почео значити и инстр. и лок.: *dvógа* = **dvojegà*; *двдје* се може и не мењати: *оставио је код двдје деце* и сл.

Употреба. Збирни бројеви једнине (*двоје, троје*, и сл.) употребљавају се:

1. уз збирне именице: *двоје прасади, троје деце* и сл;

2. уз збир различних именица: *нас двоје, четворо љȗдī* (и жене, и људи и деце);

3. прилошки: *нàчетворо, надвоје* и сл.

Конструкција је уз личне заменице: *нама трóма, вама двóма* и сл. Овде је управо *трóма* апозиција уз *нама*.

Збирни бројеви у множини употребљавају се:

а) уз именице које имају само множину: *двоја врата, троје маказе, десетора кола;*

б) уз именице у множини, кад има неколико група таквих предмета у множини: *троји нудиоци* (= три групе нудилаца), *петоре приставлице* (= пет група или врста приставлица) и сл.

Када је потребно да се број мења, онда се уз бића мушког рода употребљавају бројне именице: *петдрица, шестдрица, седмдрица* и сл.: *дао је петдрици ђака то да разраде* и сл. Ова необичност, тј. да се *петдрица, двдјица* и сл. употребљавају само уз именице мушког рода долази отуда што *двојица* значи првобитно „двоји људи“ = *два човека* тако да је оном *двоји* додано -ца.

Б) *Дистрибутивни и мултипликативни* бројеви нису добили у нашем језику неки специјални развитак. Дистрибутивно *по*, које се употребљава и уз заменице и прилоге (*понеки, понеколико*) употребљава се и уз бројеве; за мултипликативне бројеве употребљавају се или сложени изрази: *једанпут, десет пута, трикрат* (заст.) *дваш, многаш, једàрēд, двáрēд*, који дају прилоге *једàнпут-а* и сл. или остају као изрази *десет пȗта* или представљају сложене придеве: *двострук, тострук* и сл. Али овде свугде они излазе из граница бројева.

ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ПАДЕЖА

1. У нашем језику има седам падежа, од којих је шест у слободној употреби, а лок. (месни падеж) – употребљава се само уз предлоге.

Када велимо да у нашем језику има седам падежа, ту ми мислимо да је за седам различних облика везано и седам различних синтаксичких функција. Али, као што сам рекао, има само шест слободних падежа и један у вези са предлозима. Питање је сада, које се каткада јавља, да ли имамо у нашем језику ефективно *шест* падежа, а не седам. То би било само онда када би се *локатив* разликовао од *датива* само по предлозима; међутим међу облицима датива и локатива има и формалне разлике (исп. *гра́ду, : гра́ду, нд҃ни : нд҃ни, бд҃лести : болѣ́сти* и сл); нарочито је има још много у дијалектима нашим. О једнакости међу извесним падежима (о такозваном синкретизму) исп. ниже.

Било је много покушаја у савременој науци да се употреба речи сведе у извесном падежу на једно, основно значење; али се показало да је то немогуће учинити. Зато и треба савремена одређивања општих значења у падежа схватити као значења која обухватају највећи део специјалних значења која су и данас у употреби, али не као фактички основна значења из којих се са апсолутношћу могу извести сва савремена значења.

Могло би се рећи да су се у току времена развијала падежна значења која су добила ново или друкчије обележавање, тако да су се неке речи са тим значењем сачувале као усамљени, прилошки изрази. Нека су се значења сада опет везала за засебну употребу са глаголима (адвербалну) или са именима (адноминалну), тако да је тешко ухватити првобитно значење те везе. На тај начин данашња општа значења падежа су добивена у току историјског развитка.

2. Било је такође теорија на основу којих је било покушаја да се сви падежи објасне из једног односа. Полазило се од чисто филозофског разматрања да је *реално* мишљење претходило *апстрактном* и да се, према томе, сви падежи морају извести из првобитних реалних значења. Тако је постала *локална* теорија, која значења свих падежа изводи из локалног односа предмета мишљења према глаголској радњи. Та је теорија нашла пуну примену у Ђ. Даничића Српској синтакси (Београд, 1858). Али се видело да и та теорија, као и све остале сличне врсте, не води рачуна о два момента: 1) да је индоевропска синтакса, која се находи у основици словенске синтаксе, па према томе и наше, историјски продукат, да се развила у једном времену историјског развитка заједничког индоевропског језика, па се на њу не може применити теорија која је психолошки тачна, али која се тог *историјског҃ момента* не тиче или не може тицати, пошто она не води рачуна о ономе што је том историјском моменту

претходило; 2) о самим значењима падежа која се не могу свести на локалне односе увек: како да сведемо на то значење инструментал или, на пример, генитив? То се види лепо и код Даничића који је морао, са великом муком, натезати сва различна падежна значења на ова основна локална значења, тако да с те стране његова Синтакса нема велике вредности. Главну вредност у њој представљају примери, сам материјал.

3. Видело се да се сва падежна значења морају одређивати према стварној њиховој функцији. Она стоје у вези или са глаголом, дакле су прилошког карактера, (адвербална значења) или су у вези са именицом, придевом или заменицом, дакле су и адноминалног карактера (нпр. генитив и други падежи уз именице); сем тога падежи се употребљавају и уз прилоге.

Падежна значења имају најопштији карактер када се употребљавају уз глаголе; а уз именице (управо, имена) – значења су многостручнија.

Падежна значења на овој основици у нашем језику одредио је П. П. Ђорђевић у својој расправи; *Прилози за српску синтаксу* I – О падежима без предлога (Гласник Српског ученог друш. 68–69; и засебно, Београд 1889).

4. Иако је Фр. Миклошич израдио Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen /zweiter Abdruck, Беч 1883), у којој има врло много и врло поучног материјала, иако је проф. Вондрак израдио у својој Vergleichende slavische Grammatik (II Formenlehre und Syntax, Göttingen 1908) и упоредну словенску синтаксу, у ствари, словенске синтаксе немамо. Дајући ниже општа значења падежа, уколико се могу утврдити на основу осталих индоевропских језика и општесловенског језика, ми смо могли дати она општа значења која је општесловенски језик примио, а не онако како их је он изменио и предао засебним словенским језицима, јер то тек има да се утврди.

Када говоримо о тим значењима, треба разликовати:

а) Вокатив који је изван реченице: то је облик за дозивање, којим се скреће пажња некоме на садржај саме реченице, али стварно – то је узвик, нешто што у односе реченичне не улази. Како је тај узвик везан са именом којему се упућује, те образује известан облик од те именице, он је само формално ушао међу облике извесне именице. У ствари, он се може и ничим не разликовати од ном. једнине.

б) Номинатив је средиште радње, њен покретач или њен извор, уопште унутрашњи центар оне глаголске особине која је у глаголу исказана (то је зато и граматички субјекат, подмет у реченици).

в) Акузатив представља номиналну представу коју потпуно обухвата или које се најближе или потпуно тиче глаголска радња.

г) Генитив обележава номиналну представу у кругу, у сфери глаголске радње или представу које се само делимице тиче глаголска радња (тј. која само једним делом својим улази у сферу глаголске радње). Наравно, ово је само једна, као што је речено, адвербална група генитивних значења.

д) Аблатив обележава номиналну представу као тачку, границу и сл. од које глаголска радња полази, од које се она креће.

ђ) Датив представља номиналну представу тако да се глаголска радња врши с обзиром на њу, да се она врши у њену корист. То је падеж учешћа и интересовања.

е) Локатив обележава номиналну представу у чијим се границама глаголска радња врши, у чему нешто налази или врши.

ж) Инструментал обележава номиналну представу којом се или у друштву које се врши глаголска радња.

Из овога се види да је овде набројано више падежних функција него што има падежа у нашем језику. За *аблатив* као засебни падежни облик данас наш језик не зна; али некада је и наш језик имамо засебан наставак за *аблатив*. Десило се да се *аблатив* са гласовне стране изједначио са *генитивом*, па је тако исти наставак добивен и за *аблатив* као и за *генитив*; зато само изгледа да у нашем језику генитив врши функције аблатива. То се извршило прво код именица мушког рода (исп. Хујера, Slov. deklinace jmená, Праг, 1910, стр. 117).

Тај појав у науци, када се више падежа (као нпр. у генитиву – генитив и аблатив) сведу на један, – назива се *синкретизмом*.

Ја сам одмах у почетку говорио о овоме појаву. Било је различних покушаја да се објасни слагање различних падежа у облику, а разилажење у значењима. У нашем језику има тога синкретизма врло много (нпр. у множини дат. – инстр. – локат.); исп. у општесловенском ном. и ак. дв., ген. и лок. дв., дат. и инструм. дв. Али то не значи да је сличност по значењу довела до једнакости ових облика. Ја, напротив, мислим да ни у једном индоевропском језику сличност по значењу (дакле синтаксички елеменат) није довео до једначења извесних падежа, јер ти синтаксички односи стално живе или се распознају. То само значи да за те синтаксичке односе није апсолутно потребно да буду обележени нарочитим морфолошким знацима (исп. да у лат. лок. = инстр. = аблат., у нашем ген. и аблат., у грч. дат., лок. и аблат. итд.). Синкретизам је, по мом уверењу, изван синтаксичких момената.

5. Као што је познато, различни падежи не стоје само уз именице и глаголе, него и уз предлоге, и, као што се обично вели, предлози њима управљају. Међутим ствар о управљању и код једних и код других стоји овако.

Падежна значења морају одговарати значењима глагола (*купити* – предмет, *јести* – партитивни генитив, *кретати се* – циљ итд.) – морају се допуњавати; ту је, дакле, не неко управљање, већ подударање, слагање у значењу. Тако је исто и код падежа именица и предлога: не неко нарочито управљање именица предлозима, већ слагање, у извесном правцу, значења глагола са предлозима и падежним значењем (*к* и дат., *за* и ак., *при* – локатив и сл.).

Ја мислим да нам и данашња употреба предлога показује етапе у развитку те особине. Треба ово претпоставити.

„Ја идем у кућу" не представља ништа друго него стару особину: *ја идем у кућу* (унутра); „ја уђем кућу" показивало би оно стање када се префикс употребљавао испред простог глагола и имао један акценат са њиме; то је било у споредним реченицама у којима се могао употребити перфективни глагол, наравно, у садашњем времену. Када је постало *уђем кућу*, с друге стране, добивено је *ја идем (у) кућу*, тако да се *кућу* схватило као зависно од *у*, јер се иначе слободно *у* није више употребљавало. Према овом *ја идем у кућу* добивено је и *ја уђем у кућу*, са поновљеним предлогом.

У науци покушавају да реше питање, да ли се префикс употребљавао првобитно уз глаголе или уз именице. Ја мислим да нам констатовање тачности једног или другог ништа не даје. Моје је мишљење: да је сваки прилог-префикс имао по неопходности два значења: 1) да се глаголска радња врши у смислу прилога-префикса на објекту ма каквом: *идем преко реке*; 2) да је гла-

голска радња у смислу прилога-префикса извршена, тј. да је значење прилога-префикса потпуно ушло у глагол: *и ја тако пређем реку.*

Први случајеви дају предлоге, други префиксе. Понављање предлога уз сложене глаголе јавило се под утицајем прве категорије.

ЛОКАТИВ

У заједничкословенском језику сам локатив значио је место где се нека радња врши. Како је ово обележавање места било сувише опште природе, дошли су предлози (стари прилози) да то место боље одреде; али како нема општег значења места, него се у сваком засебном случају обележава и засебно место, дошло се до тога да се са лок. увек употребљава какав *предлог* који је специјална модификација места где се нека радња врши и обележава.

Остатак од старога лок. находимо у прилозима у којима имамо општије обележавање каквога односа по месту или по времену.

За место: горе, доле, врху, међу, среди, озади, кромѣ и сл.

За време: зими, лети, оновечери, ономадне, дневи, ноћи, лани и сл.

За начин: зле (= зълѣ), *годѣ, добре* и сл.

Нема сумње да је прилошко значење спасло све ове облике локатива, али, наравно, они немају овде правога локативнога значења.

У другим словенским језицима, нарочито у старословенском, сачувала се, донекле, употреба локатива уз извесне глаголе: *висѣти, коснѫти сѧ, (држати сѧ), (ѣти сѧ, вязѣти): коснѫ сѧ въскрилии ризынѣго* лук. 8, 47 и сл. итд. И овде је значење места, само није јасно да ли је овде употреба локатива првобитна. Пошто се у старословенском употребљава локатив уз глаголе који имају префиксе *при, на (въ, за, об̀ъ, оу*), нпр.: *И рана не пристѫпитъ тѣлеси твоиѣмь*, – то би се могло мислити да је и на горње просте глаголе, који су по своме значењу блиски овим сложеним, пренесена употреба локатива. А код ових последњих локатив се употребљава под утицајем префикса.

Предлози са локативом

Увек се износи модификација месног значења, место на којем се глаголска радња врши. Када то није случај (исп. о предлогу *по* и *према*), онда има специјалних за то разлога.

а) *На* (лат. *ап*, грч. ἀψά, гот. *ana* и сл.) – *место* на којем се што врши; или *место* при којем је што: *Скадар на Бојани* и сл. (Бојана замишљено шире); исп. даље: *на Херцеговини* и сл., *на јутру, на белом дану, на великој зими, на суши, на почетку.*

б) *О – место* са којим се што додирује, о чему виси, на што се наслања: *виси о клину, ићи о штапу.*

У пренесеном значењу: *не живи човек о самом хлебу, но о свакој ријечи која излази из уста божијих; свак живи о себи* (о својој снази); исп. у старом јез.: *не створимо никое безаконие о господину Вльку* (MS 215).

Дакле, у оваквом локативу стајао је првобитно предмет о којем је што висило, затим зависило, којега се што тицало, поводом чега се што радило: *мислити о чему, говорити о чему, чути, знати* и сл.

У другим словенским језицима ово *о* има локално значење *око*: исп. нпр.: *paša stȏra o potoci* „паша иде око потока" у словеначком; или у нашем старом језику: *да се разбиѥ дрѣво о моои землѣ* = „око". Ово се значење у савременом језику сачувало једино у временском значењу („време око којега се нешто дешава"): „о великим празницима", „о Великој госпођи" „о Митрову-дне" (ово је *о* = **оь*, исп. гот. *bi*, инд. *abhi* и сл.).

в) Предлог *по* има двојако значење и двојаку употребу у словенским језицима.

Он значи, прво, *иза* чега се или *после* чега се нешто извршило. Миклошич наводи за наш језик примере као „Један јарац заће по овцама"; али у том примеру имамо значење *између*, а не *иза*. У нашем се језику ово значење сачувало у темпоралном смислу: *По том прође неколико дана. А када је по вечери било* и сл.

По значи, затим, – пружање по каквоме простору, на којем се место мења, заузима цела површина или само извесне тачке. У другим слов. јез. такво се *по* находи са дат. У нашем језику је преовладало *локално* значење („покрити извесну површину").

Нпр.: *по свету, иде по планини, находи се по свадбама* и сл. Исп. у стсл.: *по ѣнамъ влъньнъимъ ходитъ.*

У пренесеном значењу *по* значи *начин* (на основу чега, према чему, „како"): *каже му по реду, по срцу, по свом обичају; дошао по гласу, по мирису* и сл.

Овамо долазе и примери: *посла по човеку, по поруци вуци меса не једу* и сл. Исп. Решетара: Jezik primorskih lekcionara Rad XXXVI, 128–129.

г) Међу предлоге са лок. ставља Даничић и предлог *према*, а за њим се поводе и многи други наши граматичари. Он полази од једног чисто акценатског момента: Даничић вели да код именица које имају друкчији акценат у лок. а друкчији у дат. овде находимо акценат лок. (нпр. *гра́ду : гра̑ду, гла́ва* : дат. *гла́ви : гла̑ви*).

Ово је истина, али има велики број именица код којих нема разлике у дат. и лок., и ту не можемо знати који је падеж. Како је, по значењу, *према* двојако, то можемо помислити да имамо посла и са двојаком конструкцијом.

α) *Према* има чисто локално значење: *правац* и место које се одређује *у односу* према некој тачки (за поређење). У првом случају значење је – *датив-но*, у другом *генитивно*. И заиста, *према* стоји и са генитивом (исп. код ген.).

β) *Према* значи и *по*: „према сили", „снази" и сл. = „по снази". Тада би се могло употребљавати и са лок. Исп. „Плативши штогођ према кривици".

д) Предлог *при: место* „код нечег", „поред нечег": *соба при земљи, кад су били при вечери, при првом мраку, при животу* и сл.

У пренесеном значењу (не гледајући на то, поред тога и сл.) *при свему томе Турци не смедну ударити* и сл.

ђ) Предлог *въ=у* (исп. старије *вън : унићи* и сл.)

α) Значи простор у чијој се унутрашњости штогод врши: *У свакој кући има дима* и сл.

β) У чему се уопште штогод находи: *док је био у животу, у памети, у здрављу, нашао се у чуду, док су били у разговору* и сл.

γ) Одавде се развија и нијанса значења начина: *у лицу није много налик на Вељка, у струку је танка и висока, кад људи нису у нечем сложни* и сл.

δ) Може се употребити и за време у које се што врши: *у деветом сахату, у јутру, у почетку* и сл.

Лако је разумети да се предлог *у* може употребити када се нешто нечим обухвата: *у момцима лијеп Мујо. – Дао му десет дуката у сребру, у злату. – Нарицање у стиховима. – Мед у саћу. – У свили, у кадиви, у белом, у црном, у капуту* и сл.

Овај се предлог у стсл. употребљавао да обележи *место на којем је* извршена радња после извесног кретања: *положишѧ и въ гробѣ, егда придеши въ царьствии своемь* и сл.

У нашем је језику данас то немогуће, јер уз глаголе кретања стоји акузатив, као крајња тачка тог кретања, као његов циљ.

ИНСТРУМЕНТАЛ

Из најопштијег значења инструментала развила су се два значења која се већ у потпуности могу констатовати у индоевропском језику:

а) Инструментал за заједницу или друштво, *социјатив или комитатив;* и

б) Инструментал *за оруђе* или инструментал у ужем значењу те речи.

Али се не може рећи да су то основна значења овога падежа. Ја бих рекао пре да су ово две крајности, два значења која су се развила из једног основног које је значило: да носилац глаголске радње, праћен извесном представом која може бити стварна, а може бити и апстрактна, врши глаголску радњу. Ти пратилачки услови могу стварно бити у врло различном односу којим се и одређује уже значење њихово. Према томе, ако је тај пратилачки услов – оруђе, онда имамо инструментал оруђа; али он може бити сведен и на просту заједницу. То је социјатив. На тај начин *инструментал* и *социјатив* или *комитатив* само су два реална ужа значења која овај падеж има; али он има и многих других значења која се могу објаснити једино из оних општих пратилачких особина. Таква једна особина може развијати или помагати да се развије известан признак, може га одређивати и сл. Одавде се види како је лако да се тај падеж развије у падеж *узрока*, какве пратилачке особине, која може постати и *стална* итд. Према томе, не треба мислити, ако узмемо *социјатив* и *инструментал*, као типична значења овог падежа, да се сва друга значења морају из њих развити; већ и та два значења и сва друга постала су од старијег општег значења.

А. *Инструментал за заједницу*

Социјатив или комитатив овако је изгледао у другим индоевропским језицима: ст. инд. dēvó dēvébhir á gamat „бог (са) боговима долази".

У нашем језику, као што се и одавде види, употребљава се предлог *са*; и заиста се може рећи да се социјатив исказује у нашем језику предлогом *са* (исп. предлоге са инстр.). Истина, Миклошич наводи и овакве примере: „А на постељи млада спи малахним чедом на руци"; или: „Па отолен војском окрените". Примери ови нису поуздани, јер се „војском" у другом може разумети као инструментал, а први је могао (као и сви слични) потећи од неправилне употребе инструментала са предлогом и без предлога која се стално шири (чак и у народном језику) под утицајем контакта са талијанским језиком на острвљу, у Далмацији и Хрв. приморју.

Тако исто нису поуздани и случајеви где у социјативу ове врсте именица замењује лице: „Падни раја плачем око мене". Данас би било могуће једино *с плачем* (у плачу, плачући) исп. *са радошћу* и сл.; овде „плачем" би се могло разумети као узрок или начин, што би онда значило да имамо посла са инструменталом, а не са социјативом. Исп. у стсл: „человѣкъ нечистомь доухомь", што би у нашем језику било немогуће (= човек са нечистим духом).

Значење блиско социјативу, а које се развило у нашем језику јесте – *просекутив*: када се *социјатив* употребљавао уз именице места и времена, тако да он значи *место* којим се врши радња глаголска или *време* за које се она врши: *Момчић иде странчицом; Перо бјежи равном рудиницом* и сл.; *Дневи леже, а ноћу путују; Све ме кори јутром и вечером* и сл.

Под утицајем просекутива образовани су прилози: *широм, дању, зором, махом, истом, другом* и сл.

Има доста случајева у којима је тешко одредити у коју групу какав инструментални облик долази: да ли је ближи социјативу или инструменталу.

огњем дише: „дише избацујући огањ"; „дисање се огњем врши";

да се муња громом игра = „да се игра муња са громом"; али „да се главама не шалите" : „по цену главе";

„крвљ течаше рѣками" – исп. „поток потече као и пре" : пратилачке особине;

„стотинама", „хиљадама" : пратилачке особине;

„На то изиђе сам собом"
„Био собом јунак", } како

„растом велики" (qualitatis), а одавде инструментал за поређење, за начин (*телом* и *душом* здрав); али о свему томе исп. ниже.

Б. *Инструментал за оруђе*

1. Ово је тако генерално значење да се може као оруђе схватити оно што стварно није то, али што се као оруђе схватити може. Исп. *Служи вино златном чашом; Другу војску бритком сабљом сече* и сл.

2. Место да се схвати да радња глаголска обухвата какав предмет, може се замислити да се она тим предметом као средством врши: *Ману крстом на четири стране; Собом маћи = маћи се. Заклех се богом живим* (уз све сличне глаголе). *Дишући претњом и смрћу* и сл.

3. Место да се схвати да *владање* прелази на *земљу*, може се схватити да се оно врши земљом, *помоћу ње : „влада малом Црном Гором".*

4. Тако се и овде схвата инструментално вршење радње која значи *градити, радити, женити* и сл. *„Чистим ћу те сребром потковати". „Црна Гора листом уродила"; Када врба грожђем роди. – Хоћаху ме оженити Латинком.* (Тешко се може претпоставити, као што неки чине, да је у овоме социјатив: „сјединити кога с ким").

У различној вези у реченици представа о средству или оруђу којим се нешто врши може дати значење:

α) мере;

β) узрока;

γ) општије погодбе или односа;

δ) начина.

Такав је инструментал обично у *адноминалној* употреби.

α) За меру или компарацију:

Вишим пасом од свих људи. = Све је коло главом надвисио.

β) За узрок:

Будите задовољни својом платом; Дужан главом; Не брините се душом својом (уколико се тиче душе, због душе).

γ) αα) *Белим рухом богатија; Велики телом, а мален духом* (= у погледу тела)

ββ) *Родом Бугарин; Умом савршен.*

γγ) *Јак духом; Скренути памећу* и сл.

δ) Исп. примере где је на средини значење средства и начина: *Тако ми све пасјом глађу не помрло. Смедерево се слави белим грожђем* и сл. – *Љуби господа Бога свим срцем својим; Пеном запенио; Душом дише; Ником поникоше* и сл. *Сном спавати, Чудом се чуди, Огњем дише, Он ће бити другим Скендербегом.*

Исп. готове прилоге: *силом, грохотом, реком крвца тече* и сл.

Оваквог су порекла и прилози: *братински, женски* и сл. о којима види у одељку о прилозима.

Сасвим је природно што је инструментал у нашем језику нашао нарочиту примену уз трпне глаголе показујући предмет или лице које ту радњу врши. Дакле, овде се разуме лице или предмет као оруђе или средство.

Али у нашем језику све се мање употребљава инструментал када је уз трпне глаголе лице, а и даље се употребљава када се каквим предметом радња врши. Када се лице употребљава уз трпне глаголе, све се више оно схвата као извор глаголске радње, као место одакле потиче она.

Овде ће бити наведени и примери са активиним глаголом, али са *пасивним* значењем; јер су такви глаголи *синтаксички пасивни.*

Стијешњени врагом и ђаволом.

По узељу Хераче Турцима. – Двори моји огњем сагорјели. – До планине сниједом западоше. Сва тамница обасјала сунцем.

У слов. јез. место ном. и ак. уз глаголе *бити, поставити, изабрати, прометнути се* итд. – стоји инструментал, и било је много начина да се тај инструментал објасни.

По моме мишљењу, уосталом и по мишљењу многих других, у томе имамо примену *начина* или *поређење: провриже се човјеком; назвати чиме* = назвати кога.

Ваља имати на уму примере: *Ако гостом дођеш, Потпкуј и мене нека бих коњем у гору текла, Да т' поиграм, как' сам ђаком игр'о. Свака је добра девом, но да је видимо невом* и сл. у којима инстр. има значење *поређења, начина* и сл. који се и јављају код глагола који значе промену каквог стања или поређења.

Исп. о томе Јагића, Beiträge zur slav. Syntax (1899, стр. 49–56). Он заједно са Потебњом мисли на „модално значење" овог инструментала, а не на идејно кретање (ideele Bewegung) као Миклошич (стр. 56).

Исп. код њега тачне опсервације о развитку те конструкције у различним словенским језицима.

Да ми се мухом претвориш. – Да бисмо се сољу прометнули. – Да сам тобом (као ти, тј. „ти"), *ја бих то друкчије радио. – Цар ти бијах – док ђевојком бијах, Вукашин постане краљем. – Створише те прахом и пепелом. – Учини га дружба старешином.*

Инструментал са предлозима

Има читава група предлога који иду са инструменталом. То су предлози: *над, пред, под, за, међу.*

Сви ти предлози значе место, али место у близини, у непосредном суседству са предметом мишљења; „над" – изнад нечега, али у непосредном суседству итд. Према томе, могло би се претпоставити да је социјативно значење инструментала учинило да се ови предлози употребљавају са њим. Друго би могућно тумачење било значење *односа: над, пред, међу* и сл. које се добива компарацијом, наравно, овде поређењем по месту: *кућом над = над кућом.* Из овога излази да би се код ових предлога морало представити још скорашње придевско-прилошко значење. Мислим да то не би било тешко доказати (исп. *прђи, въпрђи* и сл.).

1.

а) *над* означава оно више чега нешто стоји или се нешто врши: *над њима се три облака вију; Над водом је лице огледао.*

У пренесеном значењу: „оно чиме влада ко" – „чиме је над"; „плаче над њим" – наравно, у пренесеном значењу:

Та од Шарца бољег коња нема ни нада мном бољега јунака и сл.

б) *Пред* – место испред којега се нешто врши:

Пред кућама стојећи пјевају. У временском значењу:

Пред свршетком своје владе позове кнезове.

в) *под* – место испод којега се што врши, са доње стране нечега: *Златна круно под небом на земљи.*

У пренесеном значењу: *Ти си под кривицом. – Новци су под интересом. – Ништа под милим богом не зна.*

У оваквом облику стоји погодба: *под тим условима, под том погодбом утврђено је;* каткад и начин (специјалисање услова): *Већ под сиљем окумила кума* итд.

г) *за* – место иза којега се што врши: *За њим иду млади Которани. – Незвану госту место за вратима.*

У пренесеном значењу: *Свагда идите за добрим. – Остану гледајући за њим. – То су јади и твоји и моји: твоји за мном, а моји за тобом* (овде се *за* већ развија у значење *ради* или бар добива ту нијансу). За време: *За тим прође година дана* (= после тога). – *Пуче пушка, за њом друга* ... (после *ње*).

д) *међу*: значи да се радња врши или да се нешто налази између извесних предмета и сл. *Он је међу нама. – Кућа међу брдима. – Међу собом; међутим* – за време и сл.

2.

Предлог *са* или *с* значи друштво или заједницу и образује *социјатив* или *комитатив* у нашем савременом језику. Према томе, тамо где се комитатив употребљава у другим индоевропским језицима код нас се употребљава инструментал са предлогом *с*.

а) *Ту је мало починуо с војском* и сл. Исп. такође све примере у којима се развија и нијанса поређења: *Они су са нама једнога закона. – Коња са магарцем не ваља поредити* („стављати напоредо").

б) Расположење које кога прати стоји у социјативу са предлогом *с: Они га са свијем срцем приме. – Човек свога сина са највећом жалости закопа и сл.*

в) Просекутив који се (у временском значењу) данас образује мора имати предлог *са: са зором, са временом, са свршетком ове јесени* и сл.

г) Катkада *с* добива аблативно значење, а конструкција му остаје још социјативна: *Раставио сам се са друштвом, разделио се с братом* и сл. Овде имамо скраћено исказивање мисли: *(Бивши) са друштвом* раставио се и сл.

д) Има доста глагола и реченица у којима се може употребити предлог *са*, а могу стајати и без предлога. Нпр.: *Јесу ли с јелом и пићем задовољни* (тј. „имајући јело и пиће" ....) и *јесу ли јелом и пићем задовољни* (тј. „је ли њихово задовољство јелом и пићем створено").

То се исто може посматрати и код глагола: *почети, забављати се, подругивати се, трговати* и сл. Али сваки посебан случај има и своју посебну нијансу: *трговати са стоком* (имати као предмет трговине стоку) и *трговати свињама* (вршити трговину свињама) и сл.

У реченици: „*Што ћу, боже, с проклетом девојком*" – тј. „имајући девојку шта да радим" и сл.

Ово, наравно, није разлог да се греши у употреби предлога *с*, као што се често дешава у савремном књижевном језику, нарочито код писаца западне половине.

ђ) Има и у народним текстовима примера употребе предлога *с* у значењу инструментала, као: *Ја не могох с крилима полетети. – Са сабљама сандук отесаше* и сл.; али се у томе огледа утицај страних језика (нпр. талијанског), који је дошао преко књижевника у Приморју.

АКУЗАТИВ

У акузативу стоји предмет који потпуно обухвата глаголска радња или ствар на коју се најближе и непосредно распростире глаголска радња.

1. Најбоље се значење акузатива види код тзв. *унутрашњег објекта*, и то у ужем смислу речи, тј. када се објекат потпуно обухвата глаголском радњом и када је иста етимолошки реч са глаголом: *век вековати, бој бити, жетву жети, празновати празник* и сл. Али, наравно, може бити овај акузатив и само по значењу: *градити кућу* (зграду), *зидати цркву* и сл.

Овај унутрашњи објекат није прави објекат, јер се објекат већ садржи у самој глаголској основи. То је појачавање етимолошког значења глагола: *век вековати* не значи да је *вековати* прелазни глагол, исто онако као и *живети живот* (код Дучића). Потреба овог појачавања основног (етимолошког) значења јавља се нарочито онда када глагол почиње губити своје етимолошко значење: исп. *бој бити* и сам глагол *бити*.

2. Са овим акузативом стоји у вези акузатив за *простор*, за *време* или за *меру*, јер се ствар у простору, времену или мери сматра као објекат обухваћен глаголом, тако да се одатле уопштава *акузатив* као падеж за *простор*, за *време* и за *меру*.

Исп. *Путујући недељу дана. – Оку злата вреди појас. – Раде месец дана* и сл.

Одатле се развило и самостално значење таквог акузатива: *Ону ноћ не ухватише ништа. – Од милине уру сам слушао. – Дукат узе љеба бијелога. – Половину несітало му друштва.*

Овако су постали прилози: *сву ноћ, хиљаду пута* и сл.

Несумњиво је ово ак. ове врсте, потпуно образован и потпуно готов, што се употребљава уз глагол *коштати, стајати* и сл.: *кошта стотину гроша* и сл.

3. *Акузатив спољашњег објекта* јесте веза глагола са случајним предметом: *води коња, пије вино* итд. Употребљава се уз све такозване прелазне глаголе.

Овамо долазе и глаголи: *помоћи, разумети, служити, сметати, саветовати, волети, запасти* и сл., од којих уз неке, наравно са другом нијансом у значењу, може стајати и датив.

Има глагола који кад постану сложени могу постати прелазни (као прости су непрелазни): *одбећи кога* (= напустити), *наћи нешто* и сл.

Овамо долазе и глаголи фактитивни (учинити да нешто буде): *те чардаке ватром сагорите* (учините да ватром изгоре), *рано мене лијегала мајка, вино и старца разигра* итд.

Такви су и глаголи који показују да се радња тиче извесног предмета: *боли ме грло; страх ме је, срам вас било, мрзи ме; сврби ме, пробода ме, брига ме је* и сл.

4. У врло старим епохама нашега језика употребљавао се акузатив уз глаголе што значе *кретање* да обележи циљ тога кретања. Исп. у лат. *ire rus, Romam* (у поље, у Рим); *mittere domum* (послати кући, у кућу) и сл. У општесловенском језику почео је овакав акузатив значити правац кретања (наравно ка извесном циљу), исто онако као што је локатив значио место глаголске радње. Али исто онако као што се опште значење места у лок. ближе одређивало прилозима (доцније предлозима), тако се и *овде циљ кретања обележавао* каквим специфичним *прилогом* који је, употребљавајући се овде са акузативом, добио значење предлога.

На тај је начин дошло да се овај ак. – као и лок. – не употребљава без предлога.

5. Када се два акузатива употребљавају у нашем језику, један је од њих акузатив који припада глаголу у предикату, и он је прави објекат глаголске радње:

Нпр.: *Учини нас цареве свештенике* (или царевим свештеницима). *Поставих те оца многијем народима. – Да га метне вељега везира* и сл. Овде је сасвим обичан случај конгруенције.

Овде би се ак. уз предикат могао исказати и једним глаголом. Али има случајева где је веза ак. са предикатом даља (ту оба ак. припадају предикату и представљају различне објекте који стоје у истом односу према предикату:

Ја ћу вас упитати једну реч. – Учитељ је научио своје ученике неке нове молитве.

Како оба акузатива зависе од истог глагола, то се наравно један објекат може преко глагола находити у вези са другим објектима (исп. горње примере).

6. Ак. објекта (спољашњег или унутрашњег) находи се уз ове изразе сличне по значењу глаголима: *дужан сам, волиј (волијем)* и сл.

7. У поздравима, жељама, заклетвама, проклињањима и сл. употребљава се елиптички акузатив: *сто те стрела! на ти сабљу! Лаку ноћ! Добар вече!* итд.

8. Акузатив у одричним реченицама замењује све више генитив у нашем језику. Исп. код генитива. Употреба генитива код именица мушког рода место акузатива – нема никаквог синтаксичког значења. То је особина морфолошког карактера. У неким се језицима словенским та особина развила и у мн.; код нас тога има само у множини личних заменица; у дијалектима (нпр. у чакавском дијалекту) има тога и код других заменица и код придева.

Акузатив с предлозима

Често се наводе као предлози са ак. они изрази у којима несумњиво немамо правих предлога. Нпр. (исп. Маретића, Грам. и стил., 555): *до вече, у вече*(р), *до трећи дан; Мртав Марко крај бунара био – Од дан до дан нељељицу дана.*

Сви су ти примери узети из Даничићеве Синтаксе (стр. 164), али је Даничићево тумачење изостављено, које је потпуно правилно: да имамо те предлоге и пред падежима кад им осим онога што сами собом значе треба и значење *предлога*. Другим речима, овде су предлози по функцији својој – *прилошки*, као у овим реченицама:

Гди до мало времена, живот сврши. – Брже боље до недељу дана. – До вријеме се држи неко и сл. (Даничић, 159).

Ово се види и из израза *из дан у дан* где је *из* употребљено *уз* дан као и *у* (дан), *уз дан*, дакле прилошки. Према овоме разумљиво је и *од дан до дан* као и *одмах, одавно, од толико времена* и сл. Тако исто *око читав сât* значи „приближно читав сât" – *око* има *чисто* прилошко значење. (Исп. *око недељу дана, око месец дана* и сл.); *после годину дана пресахну поток* значи исто што и: „годину дана доцније". Тако исто и *преко дан, преко ноћ, през дан* има прилошко значење; Исп. *нâ према се* = *преда се* и сл., што не мора значити да уз неки од тих облика предлог није имао *првобитно* и предлошко значење.

1. *Кроз* (етим. нејасно), у старом језику *сквозѣ, скозѣ, скрозѣ, скроз* као прилог, а *кроз* предлог.

Значи *место куда* се врши кретање или само његов *правац: Прођох кроз једно село. – Ти стрељај кроз прстен јабуку.*

Ово прелази и на предмете; али пут којим се што врши показује обично и начин на који се што врши, или узрок или средство.

Кроз сав језик треба да прође. – Патриотизам се не рађа са човјеком, него се добија кроз науку и одгојење. Или: *Тешко човјеку кроз којега долази саблазан* Мат. 18, 7. Или:

Која ти је голема невоља,
Те си тако у образу бледа,
Ил' кроз браца мога Алил – агу,
Ил' кроз моју остарелу мајку (кроз – због)

Или: *Кроз дете се предаје Турцима.*

Дакле, и овде се задржава значење *ак.*, само што му се додаје спецификација предлогом *кроз*, тј. његовим прилошким значењем.

Скроз нема предлошког значења зато што је изгубило значење *падежно* (правац) и значи само „потпуно".

У Вукову језику наћи ће се покадшто *чрез* у значењу *кроз*; али је то непотребна позајмица из црквеног језика.

2. *Међу*, имајући своје посебно значење („између"), са ак. добива још значење правца: *отишао је међу људе.*

3. *Мимо* значи првобитно *правац* и тада је оправдана употреба ак. (наравно, она има и своје прилошко значење: *поред, паралелно): прођох мимо двор, прођох мимо њу*. Али се из значења *поред* развило значење изузимања, издвајања. *Зашто је код нас мимо остале народе постало оваква мрзост. – Он је неваљао мимо све остале људе* и сл.

Како је код овог *предлога* поред значења правца и значење *додиривања, изузимања*, јасно је да се он употребљава и мора употребљавати све више са аблативним генитивом.

4. *На* има значење оно које и уз лок., само са том разликом што му се ту додаје и ак. значење: *заузимање извесне горње површине као резултат циља кретања;* одавде се види да се ово значење може лако развити у значење *покривање* извесне *површине*, обухватања извесне површине, извесне групе предмета, *изесне мере* и сл.

Наравно, само се један део ових значења находи уз различне глаголе, и у неким од њих није лако доћи до основног значења, које се морало са овим слагати, и које се даље развило у какво сасвим апстрактно значење.

Исп. *на столицу седоше* са *повиче на своју момчад, слути на зло, на добро* (тј. преноси вику, слутњу *на* ...).

На студен се камен наслонила. – На прст натиче. – Хоћу те ставит на муке (тј. на апарат за муке) – *На питање* – одговор (покрива ....). – *На име кога .... – Одбијам на лудост* (тј. стављам ....). – *Исећи месо на комадиће. Да га нижу (бисер) на зелену свилу. Дијете легне по трави на леђа.*

Да полети к својим другама на стражу. – Да ме зове, царе, на предају. – Ко ће се спремати на бој. – Да га да на науке. – Осуде човека на вешала. – Да ми не дође жалост на жалост.

Јасно је из ових примера да *на* може значити и *начин* („на комадиће"): *ко да на вересију; на хиљаде броји блага; продали му кућу на добош, на јагму.*

Често оно значи и *средство*, као у овим примерима: *Не види на једно око. Преде свилу на златно вретено. – Девојка коју сам ја на сабљу добио.*

Не треба даље објашњавати да су се сви ови примери могли развити из основног значења овога предлога.

Често је обухватање места схваћено врло генерално, тако да се *на* осећа више као предлог за правац до тога места: *уђите на уска врата. – Иди на море и баци удицу. – Отишао на Цетиње, на вилајет, на ћабу* и сл.

Када се овако обухвата *време*, онда ак. са *на* значи и меру: *седам пута на дан сагреши, дајем ти виноград на три године* и сл.

И *на* се у временском значењу употребљава као и у месном (в. горе): *на покладе ће доћи, на Лазареву суботу, на тај дан* (исп. *намах, наједанпут*).

Не треба нарочито истицати да се ак. са *на* овако и адноминално употребљава: *На курјака вика, а лисице месо једу. Лаком хајдук беше на дукате. Киван сам на њега. На свог оца налик.*

5. *Над*, поред свог основног значења (в. код инструментала), има опште значење правца са ак.: *Погледа нада се. – Данас нема нада ме јунака* (развија се нијанса поређења).

6. *Низ* (исп. ниже), само у срп., стсл. и буг., значи наниже чега, у месном смислу и смислу правца. – *Па погледа низ брдо.*

7. *О, об.*

Представљају по пореклу исти предлог (*ов+ъ* и *ов-* исп. ниже одељак о предлозима); али се данас у нашем језику *об* употребљава само за време; док *о* има ширу примену.

Њихово је значење данас двојако: *око нечега и на нешто*, додирујући што, тако да би се та значења могла развити из заједничког значења: *обухватајући са две стране* (око) и *заузимајући обухватањем* (на), отуда заузимајућу додиром. У инд. *abhi* и значи „на обема странама".

а) Значење *на: Обеси пушку о клин. – О земљицу разбио сам главу. – Да ја о вас не огрешим душе.*

б) *Око: Цареви се отимљу о царство. – Завади се мајка и девојка, не о граде, ни о винограде, већ о једну танану кошуљу.*

в) *Об: Об ноћ греде, а об дан почива* („обухватајући ...."). *Об зиму мало снијега пада.*

8. *По* – покривање извесног простора, места, границе.

а) Добива и значење циља (за), *сврхе, обухватања. Цар по Марка оправио слуге.*

б) Значење начина и мере (из значења обухватања): *те сакупи по избор сватове. Они не смедну ни по што. Да се продавало по мању цену.*

Свака по себе. – Напосе (може имати и дистрибут. значење).

Напомена. Маретић, поводећи се за Миклошичем, види у овим примерима ак. са *по: по ваздан, по други пут, по сву ноћ* и сл. То није тачно, као што је већ Даничић видео, овде је *по* употребљено *прилошки.*

9. *Под* има своје специфично значење (види код инструментала) и још значење правца или циља употребљено са ак. Из овога се сва значења, и прилошка и предлошка, овога предлога могу објаснити.

Подметнути чавче под голуба. – Већ он узе под силу дјевојку. – Под морање. – Подједнако. – Потпуно. – Под мотику сејати. – Под ноћ. – Под старост и сл.

10. *Пред* – исто што је речено и за *под*, само, наравно, са његовим специфичним значењем. *Пред кућу, пред зору, пред смрт* и сл.

11. *У* са ак. значи место у нечему којим се какво кретање завршава:

а) *Трчи, мајко, у бијелу кулу. – Идите у село. – Оде у дрва. – Посла зета Милоша Обилића у Латине* (међу).

б) *Кад у зору пјевати почнеш* (исп. кад у зору дођеш) – *У пролеће пребегне опет у Србију.*

Одавде се види да се из оваквих реченица могло развити значење времена, када се оно тачно одређује – (ограничен део, простор у времену).

в) Из оваквих се реченица могло развити значење начина:

Па савија цвеће у китице. – Сено се покупи у навиљке. – Увија се купус у главицу и сл.

Зато има каткада и прави начин:

Ретко сукно што се тка у једну жицу. – Који се за један час могу у прсте избројати. – Сви у једно грло заплакаше. – У једно око слеп. – У једну ногу обувен и сл.

ДАТИВ

Опште значење овога падежа може се одредити овако: да се с обзиром на предмет који је у дативу радња врши, да је њему намењена. То је падеж суделовања, сарадње, интереса. Према томе, он се не налази у тако блиској вези са глаголом као акузатив, он је уопште самосталнији.

1. Он се адвербативно употребљава уз све глаголе који по своме значењу могу имати овакве врсте допуну, тј. лице с обзиром на које се што чини или којем је какав рад намењен:

а) Уз глаголе: *дати, продати, дарovати, платити, упутити* и сл. Примери нису потребни.

б) Уз глаголе: *говорити, рећи, казати* и сл.

Исп. ове необичније примере: *здрав болесну не разумије. – Том се сватии ништа не сећају. – А нико се јаду не досјети.*

в) Уз глаголе: *заповедати, одолети* и сл. Исп. и ове глаголе необичнијег значења:

Гледај коњу је л' дебела врата, а дјевојци каква јој је мајка. – Молеру се не гледа шта је намоловао, него како је намоловао. – Питајте оцу својему прошћења.

г) Уз глаголе: *помагати, служити, покоравати се, користити, шкодити, дуговати* итд. Исп. овакве примере: – *Да се одмећемо господу. – Да се нећете цару одметнути.*

Уз неке од ових глагола стоји место дат. – акузатив као директни објекат: *помагати, служити* и сл. У ствари, у оба случаја, и у дат. и ак., имамо у извесном правцу објекат глаголске радње, само *служити коме* значи „вршити службу коме", а *служити кога* = „преносити на кога службу" (потпомагати).

2. Уз глаголе који значе *кретање, место* или *предмет* према којима се кретање врши, – дативно значење прелази у значење *циља* са којим се *кретање* врши: исп. *ићи, путовати* коме, *слати* коме („те је шаље бијелом Будиму“) и сл. Тако исто и *уклонити се* коме, *уступити* коме и сл.

Овде се могу прибројати и глаголи душевног расположења: предмет према којем иде то душевно расположење стоји у дативу: *радовати се чему, чудити се чему, пријати коме, завидети коме* и сл.

Наравно да се овај датив може схватити као датив повода или узрока: *радовати се чему = радовати се због чега.*

3. Сасвим је природно што је на основу горње употребе датив добио и у самосталној употреби значење *користити* ономе што стоји у дативу (dat. commodi) или *штете* (dat. incommodi) или каквог *духовног учешћа* или *намере* (финални датив).

а) *Датив користи и учешћа*: из њега се развио и такозвани *етички* датив.

αα) *dat. commodi, incommodi и учешћа: Чињаху велику радост свој браћи. Око му оку добра не мисли. Свак себи воли. Ваља ми цркви нашљедовати. Не смијемо цркви ударити* („на штету“). *Ко би могао брату кидисати?* („нанети насиље“). *Сиротињо, и богу си тешка. Свакоме хејвала, оста глава нелава.*

Овде могу бити и два датива: *Који су многима разуму и срцу учинили више штете него користи. Опажали су да им кадшто смета напретку што су Срби.*

ββ) *dat. ethicus: Јеси ли ми здраво путовао? – Јеси ли ми данас у животу?*

б) *Односни или респективни датив: Коме није вијека, није му ни лијека. Ноктн су му орати би могао.*

в) *Финални датив: Чему сам се млада удавала?*

4. Уз придеве, који имају значење слично горњим глаголима и изразима, стоји адноминални датив са поменутим значењем: уз *пријатан, сличан, једнак, раван* и сл.

Што је право и богу је драго. Истражујте што је богу угодно. Оцу је сличан главом. Тешко им је.

5. Уз глагол *esse* развија се значење врло блиско посесивном, које се даље и претвара у право посесивно значење. Исп. на пример, ове реченице са глаголом:

Ја сам сунцу рођена сестрица. Свакоме злу смрт је лијек. Вијенац од трња има на глави цар анђелима. Да не би сам остао роб гријеху.

У тим примерима и у многим другим које бисмо могли навести имамо или респективни датив или какво опште дативно значење. Али тај однос у свима тим примерима може да се схвати као однос – посесивни.

Најобичније се находи посесивно значење у реченицама са енклитичком заменицом. *Онај ми је брат који ми је добру рад. Кад му сестри књига дође. Златна су јој крила.*

Има покоји пример и другде таквог датива, али је то мало ређе: *То зачуле богу слуге.* Обично је уз глагол *јесам: Да ми он буде војсци предводитељ, а Турцима скори побједитељ.*

Таквога датива у слободној употреби има у косовско-ресавском говору: *Кућа Пе̏тру Ракѝтићу. Чи̏ је сѝн? – Па̀влу Дѝнићу.*

6. *Dativus cum infinitivo* – јесте датив номена у предикату који се одвојио од номена у главној реченици. Исп. факат да се он употребљава махом у безличним реченицама (у којим се ном. у дат. *подразумева).*

У реченицама као „добро је здраву бити“ – датив се употребљава место ном. Овакве су реченице некада биле чешће, сада их има све мање. Наравно, са тим дативом не треба мешати реченице у којима је обичан односни или респективни датив: *Да је мени лећи па умрети, ал' да ми је смрти не видети. Је ли како вечерати саму. Но ми не би умријети с миром.*

Ја мислим да се dat. cum infin. овако развио. У реченици *Свакоме приличи добар бити* на основу просте конгруенције развило се „Свакоме приличи добру бити“, а одатле „приличи добру бити“ и сл. Можда имамо посла и са елипсом заменице (некоме, свакоме и сл.). Исп. прим.: *Боље је и рањену бити него посве убијену. У оно време ласно је бити чудотворцу. То и јест најбољи начин здраву бити.*

Предлози с дативом

Једини је прави предлог са дативом *к* или *ка*. Истина, са дативом се употребљава *близу, против, напротив и унаточ* (нпр.: *Кад је близу Турцима долећео. Близу вам је. Добро вам је. Често је требало сплетке ставити насупрот сплеткама. Што раде унаточ ономе.* Исп. *Кад смо хтели унаточ чинити);* али је њихово значење и њихова употреба више прилошка неголи предлошка, значећи циљ и правац кретања и зависе од значења самога глагола.

1. *К* или *ка* значи обично правац кретања:

Право иде ка Солуну граду. Свака тица своме јату лети.

Ово може значити и просто правац: *К Стамболу је главу обрнуо. Ако имате љубав к своме народу. К томе* – значи додавање у изв. правцу.

2. Када се употребљава уз именице које значе време (тј. „према ком времену“), онда значи приближно у то време, око тог времена: *Кад је било к вечеру, к лету, к јесени.*

У другим словенским језицима значи и *намену: Voda k piti* („за пиће“) и сл.

У другим индоевроп. језицима овога предлога нема (у индијском се речца *кáт* употребљава уз датив); сматра се да стоји у вези са словенском речцом која се употребљава уз прилоге за место: *овдека, ондекај, тука, тукај* и сл.

ГЕНИТИВ

Опште примедбе

У данашњем генитиву имамо, по облику, стари *генитив* и стари *аблатив*. То се јасно види и по данашњем значењу генитива, и то је јасно и по облику његову.

Генитивни генитив показује, када је у адвербалној употреби, да име у генитиву значи онај круг, ону сферу, која се само додирује (дакле, сасвим делимично обухвата) глаголском радњом. Овај додир развио се у адноминалној употреби у најразноврсније односе међу предметима.

Аблативни генитив показује да се у том облику налази предмет од којега полази глаголска радња. На тај начин, ту имамо локално значење: место одакле се развија каква глаголска радња, место њена извора, почетка итд.

Ма како изгледала различна ова основна значења, има случајева када се заиста генитив и аблатив додирују, нпр.: gen. originis „потицање од неког" – у ствари је, овако схваћен, ген. абл.; али ако га схватимо као „придавање неком претку" – онда је то генитивни генитив.

I. *Генитивни генитив*

1. Генитивне функције генитива у адвербативној употреби:

а) Предмет је делимице обухваћен значењем глагола (ген. парт.).

α) Уз глаголе *јести, пити*, уопште *трошити*.

β) Партитивно уз глаголе *дати, узети, имати* и сл. тј. „бити делимично у поседу чега или учинити кога таквим".

γ) када сами глаголи значе (нарочито својим префиксом) какву меру, тј. опет ограничење, део: *нахранити, напојити, набрати, напунити* и сл.

Партитивно значење могло се развити из значења тицања, делимичног обухватања и сл. значења које ма која именица, употребљена да се њоме ближе одреди друга именица, може имати.

б) Уз глаголе *чути, разумети* и сл. употребљава се у савременом језику обично ак.; ген. се находи када се има на уму или партитивно значење или када се употребљава узвик уз глаголе:

Момци гледају дјевојака.

Овамо долазе и глаголи: *опоменути се, спомињати се, сетити се* (исп. и ниже).

в) Уз глаголе где је партитивно реално значење сасвим природно, јер одговара значењима глагола: *тицати се, дотицати се, држати се, примити се, латити се, хватати се, машати се, дотаћи се, додирнути се, докопати се, досинути се, дочепати се, добавити се, дођи, допасти, запасти* и сл.

Да се овога посла примим. Јер ако му ђе год руке дођем. Кад западох ропства у вијеку.

г) Уз глаголе *тражити, молити, чекати, хтети* и сл., где имамо у самом значењу глагола намеру или циљ, стоји генитив зато што је и уз њих још јаче партитивна нијанса:

Ако ми добра желиш. Чекамо царства небескога.

2. Уз глагол *esse* у нашем језику има двојаког значења генитива.

а) партитивно, подједнако уз глаголе *имати и бити* (исп. горе 1, а, β).

Исп. *Има људи који кад има хљеба нема соли, кад има соли нема хљеба. У сваком житу има кукоља. Кад је масла није брашна. Гдје је дјевојака биће и дјетића. Мене ће бити, а вас неће бити.*

б) Значење *посесивно* које се развило из односа обухватања или тицања извесних лица. Нпр. инд. *áhar dēvā nāmi āsīd rātrir Aśurānām* „дан богова беше, ноћ Азура"; у лат. „*Fortis et constantis est non perturbari in rebus asperis*".

Како се у општесловенском језику свако присвајање исказивало најрадије каквим присвојним придевом, то се ово значење сачувало уз сложене изразе од двеју речи или више који се не могу заменити једним придевом:

Виноград је Љутице Богдана. Ливада је лепе Маре. Ово ј' рука нашега Дамјана.

Али, само се по себи разуме, када је немогуће од какве именице начинити присвојни придев или када је именица сама придевског карактера по пореклу, тада и сам ген. једн. значи припадање.

Молитва је праведнога и сл.

в) Исто онако као што се партитивно значење јавља уз глаголе значења *имати*, тако се исто то значење јавља и уз глаголе *немати, недостајати, губити* и сл.

3. У ген. се употребљава нарочите врсте темпорални генитив: када је време тачно одмерено. Нпр. може се рећи: *тога дана, другога месеца, сваке недеље* и сл., али се не може рећи кад је време неодређено; нпр. *тога времена*, већ једино *у то време*.

Ово и показује да је темпорални генитив првобитно посесивни: *Облаци тога дана били су густи и пуни кише.* Овде *тога дана* зависи од *облаци*; али *тога дана* – значи и време, и као такво може послужити као ближа ознака глагола: *Тога дана били су облаци густи* итд. Сасвим нешто друго имамо: *док Турчина траје* – ту је време у „док траје". *Докле тече сунца и месеца = док је тока сунца и месеца* или *док траје сунца и месеца.*

4. Адноминална употреба представља у многим случајевима примењену на именице адвербијалну употребу.

Ген. парт. подељене целине, одмереног дела уз бројеве више од 4, уз дистрибутивне бројеве, и уопште уз све прилоге и заменице у прил. значењу које значе меру или количину (*много, мало, колико, толико* итд.). Исп. *С ово брата дочекаћу Турке. За то дана.*

Тако се употребљава и уз придеве ове врсте као: *пун, сит, гладан, жедан, жељан, достојан, вредан.* Исп. код глагола:

Ја нијесам ожеднео вина. Колико се брата ужељела.

Нема сумње да се ген. парт. употребљавао првобитно у конструкцијама као: *он хлеба једе (парче), он (много) једе хлеба*, или је при друкчијој зависности речи и у правилном реду речи дало: *он једе много хлеба. Он једе парче хлеба* и сл.

У старом језику нашем имамо ген. парт. у реченицама: *која вас је оно говорила*, тј. „којега дела вас"; или ако се данас тај ген. схвати као ген. аблат., то се ова конструкција употребљава са *од*: „Која је то од вас говорила" – ређе „из"; исп. у староруском: *всѣхъ насъ одинъ человѣкъ; къто шѣхъ* у стсл. Али данас се и у осталим словенским језицима та конструкција схвата аблативно. То је такође једна од додирних тачака аблатива и генитива.

5. Обично се изводи из ген. посесивног уз глагол *esse* општи присвојни генитив који има и општије *значење* припадања и значење припадања у ужем смислу, али то није потребно претпоставити, већ обрнуто, као што смо напред поменули.

употребљавати у значењу својства, мере, ако је мера какво својство, или уопште у значењу квалитета или начина. Наравно да се данас употребљава и сам генитив у таквом значењу.

Исп.: *Нит' сам млада ни одвеће стара, већем мома од најљепшеґ доба. Москови су од боја јунаци. Довија се од сваке руке. Тад ја бијах од седам ґодина. Казан од сто литара.*

Има овакве употребе генитива и још у неким другим случајевима, али је вероватно да је ту туђинског порекла, уз посесивни генитив: *ґосподар од куће; цар од оне земље. Ој Лазаре, од Србије ґлаво* и сл. (исп. *упоґребу предлоґа di у талијанском језику*); у примерима као *књиґа од божанства, ґласови од мира* (опет исп. употребу страног *di, von, de, du* и сл.).

Али од ових примера треба одвајати све друге у којима се *од* развило на нашем земљишту и представља особину наше синтаксе. Такво је *од* уз парт. ген.; нпр.: *од божићне сламе ґдјекоји носе на њиве; све се тице наситише од меса њихова* и сл. Вероватно се ова парт. употреба предл. *од* развила уз глаголе као *откинути комад (од) стене* или *узети од киле 50 грама* и сл.

Иначе у другим примерима који се наводе имамо увек друге врсте употребу *од: А красну је пјесму започео од свих наших бољих и старијих* (меша се са глаголима који значе почетак); *зависити од кога; лек од куґе; трава од урока, која се од срдобоље једе, казати од прилике* (за начин и сл.).

Б. Предлог *с (са)* има социјативно значење: али каткада може имати у нашем језику и дисјунктивно значење, значење *растављања, одвајања.* Исп. *ја сам се са њом састао и ја сам се с њим растао*, тј. *растао сам се од њеґа.*

Већ у општесловенском језику предлог *с* добио је значење одвајања од извесног места, од извесне тачке, дакле чисто аблативно значење, и то са значењем места.

Предлог *с* са аблативним и свима другим значењима која из тога излазе нарочито је развијен у нашем језику. У другим словенским језицима мало га има.

Значење места: *сиђох с неба; Ал' ґовика са ґрада Латинче; стану се с коња разґоварати* и сл.

Значење начина: *с драґе воље, не би зґореґа било* и сл. Нема сумње да се ово значење и могло развити из меснога значења: *ґаво с једне стране бијел као овца; храни мајка девет милих сина, све с преслице и с деснице руке* и сл. Сви ови примери имају значење и места и начина, тако да се на основу њих и сличних могло развити и самостално значење *начина.*

Али је још обичније и распрострањеније узрочно значење: *Ја ћу с тебе изґубити ґлаву; са тоґа разлоґа* или *са тих разлоґа* (исп. *стоґа); ал' ми није са снијеґа зима, већ је мени с моје мајке зима.*

Појмљиво је овде ово значење, исп. *одатле, отуда* и сл. = *стоґа, због тоґа* и сл. Како се нека радња креће однекуда, полази са неке тачке, онда се то може јавити и као не само њен почетак него и њен извор, њен узрок. Развитак узрочног значења из аблативног тако је исто природан као и развитак онога што по времену претходи у узрочно значење. Овде је то исто само по месту.

В. Предлог *у*. Тај предлог не треба мешати са предлогом *у* који стоји са ак. или лок., јер је то друго *у* постало од *въ* и у чак. и кајк. дијалекту и чува се као *v*, док се први предлог и тамо употребљава као *у*. У нашем језику овај предлог са ген. све се мање употребљава и све га више потискују други слични предлози.

Прво му је значење *код: Турци у Марка на слави; тамнов'о сам у Задру бијелу у онога Задранина бана* и сл.

Вероватно се првобитно ово значење огледа и у конструкцији са глаголима *желети, молити, просити, тражити, наћи, куповати, узети, отети* и сл. Наравно, морамо узети да се употребљавао код глагола као *куповати у кога* (= код кога) и сл., па тек после и код глагола *отети у кога* и сл., који имају изразитије аблативно значење.

Кад се нешто находило „код" некога, оно му је често и припадало, и тако је предлог *у* почео добивати и чисто посесивно значење. Исп. прелазне типове реченица: *У кога погача, у тоґа и нож* („ко има погачу, има и нож"); *Марко, сине, једини у мајке* (једини који је код мајке, једини којег мајка има) и сл.

Тако имамо: *У цара Тројана козје уши; У Милице дуґе трепавице* и сл.

Г. Предлог *до*. Стоји такође са аблативним генитивом јер значи „близу", дакле има извесно компаративно значење.

Значење *до* може се развити у различитим правцима.

а) Основно значење *usque ad*: *Док дотера цара до дувара; да ґа отпратим до ґроба; отеґао се до неба; доґорео луч до ноката; висока јела до неба* и сл.

И ово се *до* може употребљавати уз глаголе: *дохватити се, дотаћи се, тицати се* и сл. уз које може стајати и сам аблативни генитив. Нпр.: *дохвативши се уха њеґова, исцијели ґа; да се не дотакне до њих* и сл.

б) У пренесеном значењу: *стоји до тебе* (тебе се тиче) и сл.; *до душе; до боґа и до моје душе* и сл.

Када се обрати пажња на однос предмета према радњи, може се добити значење *око*: „до петнаест дана" = „око 15 дана", „до две – три речи" = око ....; „домало времена" и сл.

Када се обрати пажња на то да глаголска радња долази до каквог предмета не обухватајући га, онда *до* почиње добивати значење *осим: Све се мења до божје воље; бојиш ли се још кога до боґа* и сл.

Како у оваквим реченицама до значи „осим", то се оно употребљава и као прилог „осим", иако је само предлог по пореклу: *Нико не зна сина до отац, нити оца ко зна до син.*

Д. *Код* – Постао је од предлога *конь* (испор. *конац, почьн-ъ* и сл.) који има значење „у непосредној близини", „у", „близу" са ознаком непосредности. Тако се то *конь* употребљавало до XVIII века, али већ у XIV в. (можда и раније) јавља се *код* у којем се под утицајем *под, пред, над* и сл. сугласником *д* замењује *н* (првобитно можда тамо где је *н* редуцирано: испред *к* и *ґ: кон куће* = *ко куће* и сл.). Задржало се и до данас у облику *након*, само са особитим значењем (исп. ниже).

Из основног значења: *код – кон – покрај, поред* имамо значење и извесног припадања: оно што је у некога, нечијој близини – то је и његово. С друге стране, ако нешто не бива такво и поред тога што је у нечијој близини, онда *код – кон* има значење: *поред*, тј. *осим*, не гледајући на близину нечега и сл. Најзад, *крај* нечега, када има тако опште значење као *кон*, може значити: *иза* (након), ако се додирује са друге стране предмета. Према томе имамо ова значења:

а) *крај, око* и сл., *до* и сл.;

б) *у некоґа* (у значењу припадања);

в) *изван* у значењу „сврх", „поред", „док има" и сл.;

г) *иза* (после).

а) *крај, око, уз, непосредно до* и сл. Нпр. *На дални поутьь конь ниве. Поусти моу крьвь вь лѣвноую роукоу конь малога прьста.*

Код мора сам кулу учинио. Те код цара на диван изађе.

б) Бити у вези са неким, по припадању, у њему и сл.: *Код Марка су три ћемера блага. Код двора је Краљевићу Марко* (тј. у двору). *Ко рат жели, код куће га имао. Код сваког манастира има по неколико ђака* (у сваком манастиру).

Кад сам била код мајке девојка. Нашавши га у једном селу код попа у најму. Код мене је књигу проучио и сл. *Ако је код паше у милости, онда га и Турци сви поштују и боје га се. Код народа немају правога поверења.*

в) Присуство чега, напоредна егзистенција чега, констатовање чега и радње, извршавање радње и са присуством чега, тј. и поред присуства чега итд.

Шта ће мени ришњански мачеви та код моје сабље шамлијанке Вук 3, 70.

Што би беже у ахару спав'о код својијех двора бијелијех. Пѣв. Симе Милутиновића, 59. *Венчавају бегунице жене код живијех њиховијех првијех мужева* Г. Зелић.

Код мојијех пет стотина кмета. – Сад ја кмета немам ни једнога Вук 3, 32. *Код толика газдашага моја нисам кадар ни девојке наћи.* Вук 1, 766.

Као што се одавде види, из предњега значења изводи се и ово: „и ако имам", „и поред тога што бих могао имати" и сл.

г) У значењу „иза", „после" имамо у употреби у старом језику *конь* и *наконь; код* се употребљава само у горњим значењима, а у овоме – не.

Да не има диела ни за мене ни конь мене. Другомоу пришьдшоумоу кь вамь кнезоу, конь тога кнеза.

Остави га наком (= након) *себе да царује.* Ово *након* има и у *материјалном* месном значењу „иза": *Након њих су тврде чете. Које су боље молитве након овијех* (у врем. значењу).

У другим језицима имамо поред *конь* и *коньць* у истом значењу; у слов: *konec vasi stoji bêla hišica* и сл.

ђ) *Близу* – има своје основно значење са аблативним генитивом: исп. у савр. јез. *близу куће, села* итд. Овако се употребљавало и *ближе:*

Тица што се више диже \\ То је свога града ближе; \\ Тако човек што је ниже \\ То је свога дома ближе. В. Дошен. Ажд. 17.

У савременом језику са *ближе* стоје друге конструкције.

Е. *Око* (од *околь = окоо*) ређе прилог *около (коло*, исп. прилоге *наоколо, унаоколо* итд.).

Има значење прилога *о* и *об* које све више потискује и са којима чини често сложене предлоге.

Показује да је предмет нечим *опкољен*, да се унаоколо око њега нешто врши, у његовој близини. Посматран са тачке гледишта предмета којим се врши опкољавање, он значи да се до самог предмета, у сам предмет није дошло, ни у близину његову. Зато „око" у временском смислу – значи, приближно, „нешто мање", „отприлике"; то исто значи и кад се што мери, дакле „око пет ока" и сл.

Првобитно материјално значење у извесним реченицама прелази у значење узрока због чега је нешто настало. Нпр. „*Свадили се врапци око туђе*

прохе" – значи и материјално око чега су се свадили и узрок због којега су се свадили; зато „око" или „около" може значити и само узрок.

Примери за сва значења: 1) *Поћера их око виногрда; Руке склопи брату око врата* и сл.; 2) *Дошао око заранака; Кад је доба око ручка било; Камен око дванаест педи у висину* и сл.; *Једно Грче око 22 године;* 3) *Лебди око њега као мати око ђетета; Трудио се око свога побра; Није право да се ви око мене бијете; О мало се браћа завадише \\ Да око шта веће ни око шта \\ око врана коња и сокола* Вук 2, 98.

Ж. Предлог *мимо*, као што је показано, употребљава се са ак. за *правац*; али како *мимо* значи и *поред*, то онда када у њему преовлађује то значење (исто као и *поред, дуж, уздуж, око, у* итд.) може се употребити и са ген. Исп. примере из Даничићеве Синтаксе: *Када буде аги мимо двора* Вук 3, 80.

Кад пројдоше сватн мимо двора Вук 1, 342. *Када сам мимо истијех прошао био* Г. Зелић. „Мимо", као што и треба очекивати, развило је, на основу свога значења *поред*, и значење осим и са тим се значењем (исп. *ван, изван, осим, сем* и сл.) такође употребљава: *Кои би уступио са својега места и побегао мимо дружине назад* Грлица 1; 60.

Ја сам се и на овом предлогу и његовој употреби задржао толико због тога што се у савременом језику „мимо" употребљава врло често у оба горња значења са ген. Међутим то школска граматика сасвим безразложно одбија. Јер она се поводи за Даничићевим аргументом да је овде мешавина падежа (ген. и ак.) код живих бића довела до употребе „мимо" са ген.; међутим за нас је јасно да су до тога довела значења предлога „мимо" када су више *аблативног* карактера неголи акузативног. У споменицима нашим ген. поред ак. находимо већ од XVI в. Акад. Рјечник бележи примере са ген. из хрв. спом., Кнежевића, Канижлића, Зелића, Љубише и др. И у другим слов. језицима има употребе оба падежа (са истих разлога) уз „мимо" (нпр. у руск. *помимо того* и сл. увек са ген.; или: *прошелъ мимо садика* итд.).

3. *Чело, врх, уочи, дно, сред, место.*

а) *Чело* (исп. *прочеље*) добило је значење *врх, више, место врх нечега*, тако да ген. уз *чело* стоји као ген. адноминални; обично се употребљава уз *глава и нога. Невјеста му стоји чело главе.* Исп. *Соуботица трьгь, и мега моу на млакоу кодь Мораве, су чело ниве Радоеве* и сл. Исп. још: *Турише га у чело трпезе, ...оу горње чело Горачева...* – где се још сачувало горње значење именице *чело.*

б) Исто то вреди и за предлог *врх* који се у нашем језику употребљава врло често као сложени предлог: *доврх, наврх, поврх, сврх (саврх), уврх.* У свима се случајевима употребљава ген. уз ове предлоге што показује *адноминалну* употребу падежа.

Исп. првобитно: *града връхоу горъı стожишта* у стсл. где *връхоу* представља стари *локатив*: „на врху" = *връхоу.* Још онда када се лок. могао употребљавати апсолутно у нашем језику, без предлога, *врху* је добило значење *прилога* „на горњој површини" (исп. *горе, доле*), а ген. именице који се уза њ употребљавао претворио га је *у предлог*, тако да смо ту добили врло стару употребу: ја мислим да је *връхъ* у значењу ак. („ставио је врх стуба плочу") – добило такође значење прилога – предлога унутрашњом променом значења, исто онако као и изразу *уврх, наврх*; старо *сврху* (исп. руско *сверху*) изменило се доцније у *сврх* исто онако као што је *врх* заменило и старо *врху.*

– *Љепота младе моме. Мирис рана босиока* и сл. Исп. даље: *Ал' драгога двори затворени. Пред њу шеће Атлагића злато. Љубав бога и оца. На лицу спаситеља који бесмртну славу у себи умањи.*

Овај општи ген. пос. даје *граматички* ген. који показује да се нешто некога тиче, да је у односу са њим, отприлике онако као што се придеви присвојни на *ски* и сл. односе на именицу којој се додају. Образује се од глаголских или апстрактних именица које се приписују коме; стварни однос тих именица према ономе коме се оне приписују може бити најразличније врсте; нпр: *Орање Краљ. Марка* (субјект. ген.). *С договором кућана* (= са кућанима). *Господар мој узима од мене управљање куће* (м. кућом). *Писање приповедака* (ген. објекта).

Није твоје кадити Господу него свештеника (ген. субјекта).

6. *Квалитетски* генит. може се схватити као припадање извесном роду, извесној катеогрији: *човек добра рода. Красна ти си стаса и узраста, бела лица, црних наусница.*

Употребљава се и у другим словенским језицима: стсл.: *человѣкъ єдинъ добра рода;* руск. *человѣкъ пожилыхъ лѣтъ.*

Ген. материје – може се двојако схватити: као да се *предметом* обухвата *материја* (генит. значење) или као да је предмет *потекао* од нечега (аблат. схватање).

Откуда ти клобук свиле беле. С вјенцем ружа око чела. Исп. и у стсл. *стѣна камене жестокаго*. Руск. *Брови то у Анушки черна соболя.* (исп. *Гране су јој дробнога бисера* и сл.).

Од ових двају могућних схватања овог ген. данас се он све више схвата на други начин и зато се уза њ употребљава предлог *од* (ређе *из*): *Огрлица ј' од сувога злата* (дакле аблативно, gen. oriundi, originis). Опет једна од додирних тачака генитивног генитива са аблативним.

II. *Аблативни генитив*

1. Значи одвајање од нечега, удаљавање од какве тачке, ослобођавање од чега и сл; стоји уз све глаголе тих и сличних значења:

Клонити се чега, махнути се, проћи се, аратосиљати се, бранити се, чувати се, ослобођавати се, требовати, пазити се и сл.

Таква значења глаголима дају често префикси: *из, од, о, у: избавити се, обрећи се, опростити се, уклонити се* и сл.

2. Када се уз глаголе обележава *откуд потиче* значење или садржај глагола, онда се то ставља у *ген. извора* какве радње:

Уз *бојати се, плашити се, срамити се, стидети се, препасти се* (исп. и Предлози са ген.):

Не стиде се цара ни ћесара.

Овако ваља схватити и ген. уз глаголе који значе жалост (тј. извор жалости):

Жалећи својих воденица и Брзе Паланке. Или жалиш миле мајке своје.

Овамо долазе и други случајеви ген. у којима се износи какав афекат, са израженим узвицима или без њих; дакле: *ух, о, да, ах, ну, то, ѓле* и сл.

Мили боже, чуда великога! Драги боже, жалосна ли дана! Ох бојева донде невиђених! Ал' да видиш чуда великога! Исп. *Ено, Турака!* (ген. афекта).

Како је на тај начин ген. постао падежом *афекта*, то се он употребљава и уз *клетву и заклетву.*

А тако ми срећна пута моја. Није, побре, живота ми моја. Бога ми! Закона ти! Славе ми!

3. Говорено је о генитиву порекла и о томе на који се начин може овакав генитив приписати генитивном, а на који начин аблативном. Ја мислим да се то још, бар до извесне мере, разликује у нашем језику.

Исп. *Он је господскога рода* и *он је од рода господскога.*

Питање је, да ли се ови генитиви могу протумачити аблативно: *Стоји црне земље тутњава. Стаде јека друма и планине. Моје матере стане јаук* и сл., јер би се они могли протумачити као *граматички* генитив који обухвата све падежне односе, па и аблативни, када се нешто неком приписује.

4. У адноминалној употреби стоји уз она значења уз која и уз глаголе:

Жалије му војводе Уроша. Штета тога човека. Све у страху бога великога.

5. Уз компаративе стајао је аблативни генитив означујући *од чега* је нешто *више* или нешто *боље, јаче* и сл.

Љепша сунца, зоре и мјесеца (Горски вијенац), *Јашу коња вјетра брже.*

У нашем језику имамо ту употребу *од*, чиме се јасно показује аблативно значење ове конструкције: *бољи од њега* и сл.

III. *Словенска употреба генитива*

1. Каткада се развија *респективни* (односни) генитив који се може објаснити као даљи развитак квалитативног или општег посесивног генитива. *Он је достојне поште–човек: Он је достојан поште. Делија седе браде до појаса.*

2. У балтијско-словенским језицима развила се конструкција употребе ген. уз одрицање глагола у реченици:

Ја му тога никад нећу учинити. Не зна језика. Коње дајте, оружја не дајте. Не утече друга никаквога. Да не падне леда на снијега. Не доходи ловца ни трговца. Нити пуче пушке ни лубарде.

У нашем језику данас при обичном одрицању генитив није обавезан. Чак и код појачаног одрицања није ген. обавезан.

Исп. *Ја му то никада нећу заборавити. Народ димнице као ни бир не броји међу државне дације.*

Има много претпостављака да се ово објасни. Али нас ниједна у потпуности не задовољава. Има покушаја да се тај генитив објасни партитивно („изузима се ово"), аблативно–одвајањем од чега, веза са чим се пориче, као првобитна конструкција уз „ничшто" са ген. што је после пренесено и на друге одричне случајеве.

Ми данас не осећамо ниједан од тих падежних односа уз негацију; чак не можемо утврдити ни директну везу са њима. Зато сматрам да ова решења не дају још одговор који би нас могао задовољити.

Иако сматрам да ово питање није још изведено на чистину, ја ћу се зауставити само на његовој принципској страни, која ће показати у исто време у ком правцу треба тражити то решење.

Нема никакве сумње да се у општесловенском језику употребљава увек ген. при негацији; то потврђују сви словенски језици. И данас у њима уколико је негација јача утолико се уз њу исправније употребљава генитив.

Из тога излази, по моме мишљењу, да је у самој негацији било неко значење које је тражило генитив; врло вероватно то је значење аблативног генитива. И већ у општесловенском језику та је употреба постала обавезна синтаксичка конструкција при свакој негацији.

Међутим у новим епохама словенских језика – генитив се ту замењује правим објектом. То значи да је однос негације морао постати друкчији. Ја ћу навести од многих могућности једну. У општесловенском негација се схватала као нешто ближе објекту, тј. одвајање објекта од глагола; а доцније се схватило пре као негација глагола. Ја на овом тумачењу не инсистирам, али мислим да у том правцу или сличном морају поћи нова испитивања.

3. Сада ћемо само још споменути конструкцију замене код бића мушког рода акузатива – генит. једн. О њој је говорено када смо говорили о облицима именица.

Већ из тога факта што се ова конструкција употребљава само код именица мушког рода, јасно је да она није синтаксичког, већ морфолошког карактера.

IV. *Предлози с генитивом*

Видели смо како су разноврсна значења генитива. Сасвим је природно да се са генитивом слажу врло многобројни предлози, и они који су по пореклу предлози, и нарочито они код којих се још види прилошко порекло или у потпуности или само до извесне мере. Зато ћемо овде према природи самих предлога извршити њихово груписање, па ћемо после под сваким од предлога прегледати сва њихова специјална значења.

Није тешко одредити понашање ген. према предлозима. Видели смо да је аблат. значење генитива управо значење места, за које се употребљава предлог. Јасно је да ће генитив стајати уз њих. Затим природно је да се генитив употребљава уз именице (посесивни или какав сличан генитив). Када те именице добију предлошко значење, тј. када остану само са својим значењем односа, а без значења предмета, оне и даље остају са употребом генитива.

Све их можемо поделити на ових пет група:

1. *Са аблативним значењем – тачке од које се врши* нека радња или неко кретање, поређење; из овог се развило значење *тачке* поред које се, у чијој се непосредној близини нешто врши. Дакле и овде је остало у основици аблативно значење односа удаљености, макар и непосредно, према извесној тачки.

Овамо долазе предлози: *од, с, у, до, код, близу, около, мимо:* Затим овамо долазе и сви *предлози* који су се развили од именица.

2. *Са аблативним значењем изузимања, долажења однекуда.* Како и партитивно значење показује део појма који се обухвата глаголском радњом, то је можда понегде и овај партитивни смисао био од значаја за образовање конструкције предлога са генитивом (генитивно значење код предлога).

Овамо долазе: *из* и сви са њим сложени предлози: *испод, испред, иза, између, изнад*; затим: *без*, старије *окром, осим, разма, ван, место.*

3. Опште компаративно значење у најширем значењу те речи, тј, значење у којем се известан предмет ставља у известан однос према другом предмету као резултат извесног поређења.

Овамо, као што је и требало очекивати, долазе прилози који су се постепено развили у предлоге: *поред, у, до, близу; далеко, ниже, после, пре, више, против, преко, према, около, чело, дно, дуж, крај, уочи, место, пут, надомак, сред, поред, након, врх.*

4. Предлог *за* може стајати са *темпоралним генитивом*. Тај генитив, као што смо видели, и апсолутно употребљен има то значење (*тога дана, докле тече сунца и месеца).*

5. Узрок: *због, цен-а, ради, зарад.*

А. Предлог *од* (стсл. *отъ* > *од* пред звучним сугласницима, а после и пред вокалима). Употребљава се при *одвајању, одмицању*, означавању одакле што потиче, уз све глаголе и сличне изразе који то значење имају: *Раставит' ћу сламу од шенице. Када се пробуди од сна. Они су се одучили од пољскога рада. Одмах их од губе очисте. Од господе чашу прихватио. Они су били у великом страху од Турака. Да су два човека врло различна један од другога. Пожњели су пшеницу од јутра до мрака. Једно беше од Прилипа Марко.* Овде вреди нарочито истаћи да се предлог *од* употребљава уз многе глаголе уз које се, у поменутом значењу, употребљава и генитив без икаквог предлога. Такви су глаголи: *ослободити, сачувати, проћи се, останути се, одрећи се, одметнути се, плашити се, препанути се, стидети се* и сл.

Уз предлог *од* употребљава се именица која је извор чему, узрок чега или почетак чега, дакле, опет у аблативном значењу: *Од мене си научио све што знаш. Турци се од пуцњаве и од вике смету. Почевши од свекра и свекрве свима назове добро јутро* и сл.

Под утицајем ове обичне аблативне конструкције развила се употреба генитива у значењу материје од које је што начињено: *Гривна је од злата и од сребра; куће су обично све од дрвета* и сл.

Са предлогом *од* образује се данас у нашем језику *трпна* или *пасивна* конструкција, јер се именица са тим предлогом сматра као извор глаголске радње. Пасивна се конструкција уопште доста ретко употребљава у нашем народном језику. Али је ипак има у извесној мери. Уосталом има много реченица које су по значењу врло близу пасивним глаголима и које имају такође овакву употребу поменутог предлога (исп. примере код Даничића, Срп. синтаксе 226–230). Исп. *Што је теби од бога заповјеђено. Поштован од свога народа. Будући изједен од црви.*

Pridobita j' svaka sama
Ne od protivne sile i snage
Nu od istoga svoga srama (Gund. Osm. 9, 120)

Сличне конструкције у којима се показује извор чега: *Свака птица од свог кљуна гине. Живе од мора*, тј. од путовања и трговања по мору.

Предлог *од* стоји уз компаратив и замењује конструкцијом *од* са ген. старију конструкцију самог генитива. Како смо видели да је овде аблат. ген., то, како се у њему још чувало аблат. значење, морао је доћи предлог *од*. Данас је то готово у искључивој употреби: *Јаче село од сватова. Слађи је шећер од мед*а. У употреби *од* уз суперлатив (нпр. *најнесрећнији сам од свих људи, најбољи је од свих*) – имамо у *од* значење изузимања, издвајања које је такође једно од главних аблативних значења (исп. предлог *из*).

Видели смо да се *од* употребљава уз генитив *материје: прстен од злата.* Пошто сама материја значи и каквоћу, то се природно ово *од* почело све више

Место непосредно над предметом: *Три кавада један врх другога. Сад врх сабље круна виси, сад врх круне сабља пада* Гундулић. *Боеће се да такове клетви и роте не падну врхоу нась и нашихь послѣдних.*

„Одно пете доврх главе". „Наврх софре громовник Илија". „Огрну га коластом хаздијом саврх главе до зелене траве". У преносном значењу „сврх нечега" значи „осим онога што је испод тога", „осим нечега", дакле додавање још нечега: *И сврх свега учини и то те затвори Јована у тамницу* Лук. 3, 20.

Ово ј' име, врху кога
Нејма другог ниједнога. Кнежевић.

Бити „више кога", „изнад кога" значи бити бољи од кога, бити јачи од кога; тако да „врху" добива значење компаративно (против кога).

Твое свето царство да ни помага врьхь их (узети); исп. такође: *Но да муци врха главе дође* – П. Петровић-Његош.

У реченицама као „стоји сврху себе", у којима глагол добива значење „пазити", имамо чисто семазиолошки развитак глагола.

Наравно да се реч *врх* може употребљавати мимо све ово и као именица: *Вила лети по врху планине.* Вук 2, 38.

в) *Уочи* значи „непосредно пред" – у временском значењу: *Као уочи смрти. Уочи Бадњега днева. Једно јутро уочи нељеље.* Вук 2, 84.

Рећи некоме „*у очи*" значи *пред њим*, у његовом присуству, у његовој близини. Овде је то „пред" добило временско значење.

г) *Дно*. Исто оно што вреди за *врху : врх* вреди и за *дну : дно*, са том разликом што се *дно* чешће употребљава него *дну*. За последње испоредити: *Nikad sunce izdnu mora zlatim vlasom ne izide.*

Иначе се *дно* употребљава и у том облику и сложено са различним предлозима.

Исп.: „Ну ко свиетли зрак *дно* мора
И дан биели сунце угаси" – Гундулић.

Затим „додно нога", „додно хаљине", „издно мора", „надно Крбаве", „одно Гарча додно Лисца" Његош, – „подно баре", „садно Чева", „удно мора".

Како постоји и засебна реч *дно*, то се у ове сложенице уносе катkада и падежни наставци, иако је она део прилога, непроменљиве речи: „надну косе", „надну села", „подну софре" итд.

д) *Сред*. И ту је употреба генитива адноминална. Имамо *срѣдь* ак. и *срѣди* лок. или од *срѣда : срѣдѣ*. Ове су речи постале предлози, а ген. је адноминалан који се задржава и кад је именица постала (преко прилога) предлог. Како је некада *срѣдѣ : срѣди* значило локатив, а *срѣдь* ак., то и данас имамо локативно и ак. значење уз *сред* са употребом ген. као грам. конструкције.

Расло дрво сред раја.
Поставихомь ѥ срѣдѣ црькве.
Кросред турске војске, „насред горе", „посред поља", „усред поља" и сл.

Наравно да ови предлози могу имати и временско значење:

Већ јасика трепетала.
Усред љета и без вјетра. Вук I, 197.

И. *Из*. Са овим падежом показује место одакле што потиче или одакле се глаголска радња врши. Нпр.: *Да избавим тебе из тамнице. Оженио се из Црне Горе. Просу семе из вреће. И потече вода из камена. Да протера јарца из оваца.*

Наравно, када су именице различне врсте, ово значење може прећи уопште у значење *почетка, тачке* од које се глаголска радња врши итд. Нпр.: *Сад ће слуга из лова ми доћи.* Исп. прилоге *изблиза, издалека. Као из књиге. Из почетка. Пољуцују руке из рамена.* Сасвим је природно што ово значење добива и временску нијансу: *изјутра, израна, измала, измалена,* и сл.

Ово значење, које показује откуда што бива, може показивати и од чега је што, од чега се може начинити (овде се овај предлог блиско додирује са предлогом *од*).

Из свакога пања не може се светац истесати. Из једнога дрвета икона и лопата. Мене створи из ничега (исп. од ничега).

У дијалектима, као нпр. у Црној Гори, говори се *из* м. *од: Донеси из Јована сјекиру* (= од) и сл.

По себи се разуме да се ово значење могло развити у значењу *начина*: јер када је нешто од нечега или из нечега, онда значи да се може питати и „*како је*".

Из шале смо одавде лећели. Они из зависти и пакости рецензирају. Ја ово чиним из љубави к вашем народу.

Катkада се јавља и узрочна нијанса, с почетка непотпуна, а после и пуниja: *Људи код нас из обичаја иду у цркву. Из узрока који би се ласно могли оправдати сами довољно не познају оно у чему су дужни друге упућивати* – Вук.

Када предлог *из* чини део каквог сложеног предлога: *између, изнад, испред, иза* (= из – за), *испод*, то *из* даје целокупном изразу првобитно аблативно значење или, другим речима, ти други делови сложеног израза уносе само извесну нијансу у предлог из:

Кућа између брда, један између многих, доће из – за куће = доће иза куће. Тако је било, вероватно, првобитно значење и *испред, испод, изнад*. Али данас од тога старог односа остао је само генитив именице, иначе им је значење као и предлога без *из*, само што се ови сложени предлози употребљавају најчешће када израз има аблативну или партитивну нијансу.

Исп.: *Она се између народа некако украде* (са аблативном нијансом); али: *Изнад цркве поље притиснеше* – без те нијансе. Или: *Донеси ми воде иза горе* – са аблативном нијансом и: *Кад су били малко иза града* – без те нијансе.

Можда би се могло претпоставити да су *између* и *иза*, који имају и једно и друго значење, и изазвали образовање *испод* и *изнад* према односу *међу : између, за : иза* у значењу без аблативне нијансе. Али није тешко претпоставити и код ових сложених предлога ону нијансу у значењу као и код *између*; само што је она *изнад, испод* реља или теже се распознаје.

Иза када стоји после извесних именица може значити *после, након: иза кише сунце; Јер је Марко иза сна зловољан* и сл. Отуда и *иза* тога (= после тога) и сл.

Ј. *Без, осим, окром, разма, ван.*

а) *Без*. Врло је стар облик (није поуздано да ли се у нашем *беушити* огледа облик **be*, исп. у лит. *be* који би се сводио на старо **bez*) и значио је (нпр. у инд. јез.) некад "*изван*"; од тога се развило значење, наравно, опет аблативно *без*, бити чега лишен, удаљен од чега. Нпр.: *Два без душе, трећи без главе* и сл.

б) *Осим.* Порекло му је нејасно. Из старога језика познато у више облика. У стсл. *свѣнѣ*, у нашем језику *свѣ́не* и *свѣ́нь* (можда две засебне прилошке форме). У стсл. се употребљава и као прилог и предлог. За прво значење исп. *свѣ́не отъ вьсакого человѣка* (Миклошич). У нашем језику имамо од *свѣн : сјен = сјем = сем* у ек. гов.; а поред *освѣн(е)* (можда према *кромѣ* : окромѣ) добивено је *освин > освим* можда се *и* у старом облику према ѣ (пред лабијалним сугласницима, које је добило велику распрострањеност у свима дијалектима.

Употребљава се и данас још доста често у нашем језику у прилошком значењу: *У двору му нигђе никог нема, осим болан слуга Миловане* Н. пј. 2, 31. *Сваком поруга осим дјевојци* – Караџић. *Да се нема чим другим опасати осим ликом* – Караџић.

Као предлог има два значења: а) једно које је сасвим обично и значи изузимање и б) које је нешто ређе и значи „изван" у чисто материјалном значењу. Несумњиво је и прво постало од овога другога.

α) *Вода све опере освем гријеха.* Посл. *Нико није благ осим (сем) једнога бога* – Караџић.

Нисам више ни имао друга

Осим бога и себе једнога. Н. пј. 3, 21.

β) *Ако ли се обрѣте златарь освимь града оу коемь селоу* – Душан. Зак.

Као да наш језик осим свију језика на овом свијету никаквих правила нема – Караџић.

в) *Окром.* Наш језик је примио *кромѣ, кром, окром* као готов прилог – предлог. Вероватно је постао од именице *kroma* (крај) у општесловенском језику: *kromѣ* „на крају", изван (Ак. Рјечн.). Све се мање употребљава, сем у изразима као *окром шале* = „без шале". Иначе *кромѣ*, у нашем језику *кром*, значи и *изван*, и *без*, и *осим*. У стсл. је значио *изван* („далеко") и *без.*

Да никога украј мене не би.

Кром горице, камења и ноћи – Б. Радичевић.

О бывшеи кромѣ брани побѣдѣ – Доментијан.

С Молером је ту био кроме осталијех знатнијех Срчића и поп Сава – С. Милутиновић: Ист. Срб.

Употребљава се и као *веза.*

г) *Разма.* По етимологији налази се у вези са партикулом или можда и придевом *razъ;* лат. *dis-: разьнъ* и сл.; одавде прилог *разъвѣ, разъма* и сл.; исп. *velьma* од *vele.*

Употребљава се и као прилог *(Нигде ништа не имам разма једно јагњеиште)* и као предлог. Сличног су образовања као *развѣ* и сл. прилози тога типа.

Употребљава се у значењу „осим":

Дај ми, боже, да ја видим

Свако звјере очицама,

Разма змаја планинскога. Вук I, 27а

Исп. још у прилошком значењу: да нѣсамь волань ѵчинити табелу ѡдь продае соли нигдирь ѵ всемь нашемь котарѹ разма ѡдь ѡнихь гди сѵ наредила господа стара MS 446.

Међутим *развѣ* се употребљава често, и то и као предлог са ген.; исп. још облике *разѣ* (= развѣ). Иначе се и *развѣ* употребљава као прилог: *развѣ на мѣсто* MS 201.

д) *Изван ван.* Исп. стсл. *вънѣ* (за место) и *вънъ* за правац. Имају ова значења: α) основно које показује да је предмет о којем се говори и који стоји у ген. изузет, да се не налази у предмету који је означен ген. једнине; β) из тога се развија значење *осим.* Каткада, нарочито у старом језику, имамо и значење „преко границе чега", што се такође може развити из основног значења.

α) *Подранили бјеху у зору*

Лов ловити изван града – Гундулић.

Брзо иде, али изван пута.

β) *Вода све носи изван срамоте.* Посл. *Изван њега и сина му сва чељад изгореше* – А. Качић, Кораб.

За *преко* исп.: *Чуђаху се изван мире* – Палмотић.

ђ) *Место, мјеште.*

Нема сумње да је првобитно као именица: *въ мѣсто тогo, на место њега поћи ће други* итд. У таквом је *место* постало постепено и само предлог значећи „за", „у замену" и сл. и може стајати са различним предлозима: *уместо, наместо* и сл. Поред *мѣсто* употребљава се *мјеште,* нарочито у Дубровнику. Изгледа као да су од *мѣст* – образоване ове именичке основе наст. *-о* и наст. *-јо: мѣсто* и *мѣште.* Исп. *меште ћери* и *меште синова* Н. пј. 2, 89. Има којипут и облика *мѣстѣ* (месте) и *мѣшти* лок. једн.

Генитив за поређење – стоји уз предлоге: *ниже, више, после, пре* који имају сви компаративно значење. То значење имају предлози *близу и далеко* (далече), и зато и уз њих, нарочито у старом језику, стоји генитив. Тако исто каткада и уз *давно.* Уз прве (*ниже, више, после, пре*) стоји генитив редовно и у савременом језику (*ниже извора, више куће, после рата, пре буне*); то значи да су те речи постале *предлози* још у оно време кад се уз компаративе у нашем језику употребљавао генитив; па је та функција њихова (тј. предлошка), којом су се они разликовали од првих компаратива, и учинила да се уз њих сачува генитив и онда када се у компаративу уз генитив употребљавало и *од.*

Међутим од *близу, ближе и далеко (далече),* који имају такође извесно компаративно значење, само је *близу* постало рано предлог и сачувало се са ген. и данас *(близу села, близу града* и сл.), а *далеко,* (далече) има уза се ген. само на основу свога компаративног значења из времена када се и уз компаративе до извесне мере употребљавао само генитив (види напред):

Ја посијах бјелицу пшеницу (све врбе) || *Далек села, близу пута* Н. пј. 689. *Не далече шатор' царских* – Гундулић, Осман. Исп. и за *ближе: То је свога дома ближе.* – Дошен. *Тешко оном ко ј' најближе Марка.* Н. пј. 2, 71. Исп. такође израз (који помиње Миклошич, Synt. 517): *Давно вијека* – код Палмотића.

Овамо по пореклу, то јесте са компаративним аблативним генитивом, долазе и предлози: *против (проти), спрођу, према, спрам, наспрам, преко.* Код свих ових предлога, који су некада били прилози, одређује се однос од *једног места* (ген. аблатив) према другоме, тј. *против куће* значило је: „напротив рачунајући од куће; *преко реке*" : „од реке с ону страну" итд. Наравно, може се десити да буде и друкчији однос: да је у њему *главно* однос, правац: тада ови предлози могу стајати и са дативом *према кући, према глави* (мислили су

неки, Даничић, Маретић и др. да овде имамо *локатив* због акцента: *гла̑ви*, а не гла̑ви: у ствари, по значењу, то јест синтаксички, имамо овде само датив). Исп. за оба горња значења: „противно томе“ и „противно од тога“.

Против, прох, прохў, спрохў, супрох, противу, супротив, насупрот. Те извеша девет везирова || Прохў цркве о јели зеленој – Н. пј. 2, 30.

Добива се катkада и апстрактно значење „према“: *Прохў бра̑ћа̄ и нѣвје̑ста̄* и сл.

Против може добити значење непријатељства, супротности у апстрактном значењу, сукоба:

Отиде против бунтовника – Караџић. *Бранити соупротивь свакога господина аили човѣка.*

И да много силе има,

Ал' му прох' нас ништа неће

То служити ни помоћи – П. Петровић.

Ово може бити и у пријатељском смислу, и тада је блиско *према: Злоба против ове сиротиње тако се умножила.*

Према. На Дунаву према Београда. Кад је био спрема манастира – Н. пј. 2, 14.

У преносном значењу:

А Виде је красан пријатељу || Према тебе, према дома твога – Н. пј. 3, 70.

У значењу *против:*

Ја сам могў спрам једнога стати,

А с оваквим храбријем народом

Не бојим се до бога никога – П. Петровић

У значењу поређења (више наглашенога):

Спрам казана лонци што су,

То су краљи спрам султана

А кавури спрам нас то су – П. Петровић.

Може бити *напрема* или *наспрама* опет са генитивом, јер се не мења основно значење.

Преко

а) *далеко* целим растојањем од једног предмета до другог или целим простирањем једног предмета: *Народ који стајаше преко мора. Далеко су наши двори преко лугова* – Н. пј. 255.

б) узима се као да се самим продужењем предмета који је између двеју тачака врши кретање или каква друга радња:

Црни вране прелетео

Преко мора дуждевога – Н. пј. 1, 555.

Оде право преко поља равна – Н. пј. 2, 12.

Прек' оружја мрко вино пи̑те – Н. пј. 2, 79.

Па пребаци преко бедевије – Н. пј. 2, 42.

в) Када је то у преносном значењу, онда се развија значење *средства: Све ове дације купио је од народа баш кнез преко поглавара* – Караџић.

г) У речи које значе време добива темпорално значење: *преко лета, зиме, месеца* итд.

Преко може значити и тачку иза растојања која је између два предмета: *више ње*; дакле, може добити изразито компаративно значење.

Ја шћадијах, мати, преко реда

Да најојим мојега Шарина – Н. пј. 2, 62.

Исп. *преко мере, правде, преко свег срца, преко воље* и сл.

Може бити и сложено: *испреко, спреко* и сл.; а гласи у црногорским дијалектима и *прео* или *про: прео воде; И кренули про Леђана града* – Караџић (Рјечник).

Предлог *за* употребљава се уз генитив темпорални и генитив за жељу, само што уноси у те генитиве целокупно *обухватање* њихово. На тај начин ово *за*, које и само значи „намену“ или „жељу“ има и значење „обухватања“ чега, што показује јасно још његову прилошку природу.

а) *Свака сила за времена а кнежева за годину.* Овде се обухвата у првом делу парт. ген. (времена), а у другом – одређена мера (у ак.).

То буде највећи узрок несрећама за владање Црнога Ђорђија – Караџић.

б) Уз жељу, циљ или намену (као „ради“):

За нашега добра пу̑та и вашега добра останка.

За све куће добре среће.

За тежака и вилака Н. пј. 1, 215.

Генитив уз овако *за*, којим се, управо, жеља исказује, једнак је са ген. уз узвике којим се изражава афекат (*о да чуда и покоре!* и сл.).

Исп. и: *Јунака подобниех за боја* – И. Ђорђић.

Што ме море ти за рода пи̑таш – Н. пј. 2. 16.

И овде има „за боја“, „за роба“ значење „поводом“ као даљи развитак „жеље“, „интересовања“ – у односу, односно, дотичући се и сл. Али ово значење није опште природе.

Најзад имамо неколико предлога са каузалним или финалним значењем: *због, ради*, (зарад) и *цена* (цен).

Оба су значења блиска и слажу се са генитивом зато што значе *додиривање, дотицање* објекта. Када ово значење садржи само у себи неки партитивни смисао, то је сасвим разумљиво што се уз њих употребљава генитив (као и уз *за* у горњем смислу).

Етимологија предлога *због* није јасна. Миклошич га доводи у везу са *bok* (Synt. 513) и пореди чешко *bok lesa je studenka, bok Opavy leží Hradec* итд. У том би се случају морало претпоставити да се *bok* у нашем језику употребљавало као предлог, и да је своје *g (zbog)* добило исто као и *од* м. *от*. Онда би *bog* морало значити „поред“; а узрочно значење је могао донети предлог *съ* који га и сам има (*стога*). Али ова етимологија није поуздана. Зато је врло тешко рећи како се и развила употреба генитива уз њега: да ли као производ његова првобитног генитивног значења (учествовања) или локалног (исп. постанак значења у предлога *съ*) тј. аблативног.

Због се у савременом језику врло много употребљава и има *често* каузално значење.

Због сирота сунце грије. Римљани због свога незнања нису достојни Солонових закона.

Ради, које се по пореклу свом налази у вези са глаголом *радити*, обележава *интересовање, марење, учешће* (дакле, право генитивно значење); одатле се развија финално значење; када се нешто чини у интересу кога, по себи се разуме да се то чини и „због некога", тако да ово значење може прећи и у узрочно значење; али то значење ипак није право узрочно, тако да се предлог *ради* не може заменити предлогом *због*.

Да нахраним сужње у тамници
Ради бога и крсног имена Н. пј. 2, 21.

Обичаја ради и сл. „са обзиром на обичај" итд.

Далеко је двор од поља.
Рад пространа слана мора Н. пј. 1, 272.

У истом значењу: *зарад, порад.*

Цеђа (цијеђа, цијеђ), у стсл. *цѣшта*; није јасно по пореклу (можда у вези са *чьтѧ : чисти*.: „са обзиром на" и сл.).

Цијеђ тве вере крјепке толи.

Вјек ћеш живјет, Дубровниче – Гундулић.

У какве сам погибије сама себе циће вас ставила – А. Качић; и сл.

Значење му је „због", са нијансом и значења *ради.*

Находи се и с предлозима *за, кроз и с.* У савременом се језику (сем у Дубровнику *цӣјеђа : цӣјеђ*) не употребљава.

ВОКАТИВ

Говорили смо, у своје време, о томе да је вокатив изван реченице, да се у дозивни облик ставља реч којој се сврађа пажња на оно што се у реченици износи. Дакле, то је врста узвика одевена у гласовни облик једне речи.

Позната је особина наших народних песама да употребљавају место номинатива вокатив: *Опреми се Страхинићу Бане. Маче војску Херцеже Степане* итд., али то није *синтаксичка* употреба *вокатива* место ном., јер је вокатив изван реченице: то је *морфолошка употреба* вокатива, м. номинатива.

Како је код многих *именица* једнак *вокатив* са номинативом (исп. све именице средњег рода и велики део именица женског рода; в. Морфологију), и у народним песмама у мушком роду употребљен је вокатив у значењу номинатива када је у стиху народних песама била потребна реч за један или два слога дужа од номинатива тих речи (исп. *Херцег-Стипан и Херцеже Степане* и сл.).

ПРИЛОЗИ

I

При одређивању постанка прилога мора се полазити од онога што данас бива и према томе одређивати како је што морало постати и у прошлости.

У томе правцу има до данас много теорија; али ја мислим да су оне већином нетачне због једне основне заблуде. Обично се мисли да некаква граматичка категорија треба да изумре, па да се понеки њен облик задржи као прилошки. Међутим тачно је сасвим супротно од тога. Неки се облик као прилог задржава због тога што је он био прилошки већ у време употребе неког облика деклинације, па се тако сачувао кад би тај облик и пропао. Облик *горѣ, долѣ* и сл. значили су „на висини" и „у долини" још у време када се *горѣ, долѣ* (или *долу*) употребљавало као локатив уз предлоге; значи он се од именице *гора, долъ* већ тада одвојио показујући известан однос у локалном обележавању и зато се њега није коснуло развијање вокала *и* у лок. једн. ж. рода.

Могло би се рећи као опште правило: да су прилози скамењени облици деклинације (овамо долазе и глаголски прилози) који су, још док нису били скамењени, употребљавајући се као именице или придеви уз глаголе, *добили* прилошко значење, тј. добили су способност да одређују ближе *глаголску радњу по времену, месту или начину.* Из овога излази да се код свих ових облика деклинације извршила унутрашња измена у значењу. Исп. *ономадне* у савр. јез. које *не значи више онога дана*, управо: „у оном дану" (ономьдьне), већ „прекјуче"; не обележава *конкретно известан* дан, већ опште односе у времену.

Узећемо други пример. У старијим епохама нашега језика, као што је познато, придев „леп" гласио је акценатски *лѣп : лѣпа : лѣпо*, тј. *лѣп : *лѣпъ : лѣпо* (као што и данас гласи у чак. дијал., руск. језику и сл.). Облик *лѣпо* имао је два значења: *придевско и прилошко.* Прилошко значење развило се врло давно, још у оно време када је однос међу придевом и именицом био простији и када је средњи род придева значио и апстрактну именицу. На тај начин *лѣпо* је могло имати и прилошко значење уз глагол. Колико се прилошко значење и *прилошка употреба овога придева* одвајала од придевске употребе његове, види се по томе што је и онда када је придев почео добивати у штокавским говорима акценат на крају, дакле *лѣпъ = лѣпо* према *лѣпъ*, прил. *лѣпо* остао је са својим старим акцентом. Значи у то се време прилошко *лѣпо* осећало као сасвим засебан облик, тако да се њега више није тицало оно што се тицало развитка придева *лѣпо*. Тако је и у другим случајевима. Прилошко значење облика толико се одликовало од придевскога да се неки облик осећао као

потпуно самосталан чим је добио прилошко значење и тим се већ одвајао од придева или именице којима је по пореклу припадао. Тако су се у прилозима чувале старе особине деклинације, акцентуације или придевске промене, које су добивале у савременом језику други правац развитка код именица или придева.

Све ћемо прилоге нашега језика поделити на три групе:

а) они којима се данас може одредити да су постали од каквог облика деклинације;

б) прилози којима се не може одредити такво порекло, што не искључује да су и они некада били таквог порекла;

в) сложени прилози, тј. они који су постали везом каквог предлога са прилогом или прилога са прилогом.

1.

а) Ном. једн. – Овамо долазе облици као *истина, збиља* исп. реченице као *он је збиља то учинио, збиља* (= заиста), *истина он је дошао, иако је заиста дошао* или „заиста је дошао". Ови су прилози постали у скраћеним реченицама као *истина је, збиља је* и сл. са изостављеним *је.*

Овамо долазе и глаголски прилози: *сједе, шале* и сл. *гдворећи* и сл. (ж. род), *мимогредь, мимогрядъ* или *куповши* (ж. род). Исп. у одељку о глаголима.

б) *Ген. једн.* – Као ген. једн. схватају се прилози са наст. *-ице, -це и -ке: немилице, непрестанце, ћутке* и сл. Њих је сматрао Миклошич (Упор. гр. IV, 466) за ген. једн. и поредио са изразима *драге вдље* и сл.; али, као што су многи примећивали, то је немогуће: 1) зато што су такви изрази врло ретки и можда семазиолошког порекла (постали у извесној реченици само), 2) што именица на *-ица* од којих би горњи облици постали, нема или их има врло ретко. Међутим, како то нису *врло стара* образовања, требало би очекивати знатан број таквих именица.

Овај други разлог обара и претпоставку Маретићеву (в. његову расправу о тим прилозима у Rad-у 96) да су облици на *-ице* постали у изразима: *из ндвице* од именице **ндвица* коју треба претпоставити.

Остаје нам само још ово објашњење. Ја мислим да је у *општесловенском* језику наст. *-ицеѫ* служио за образовање прилога ове врсте: исп. *вторицеѫ* и сл. у стсл., иако није било именице *вторица.* Другим речима, ја претпостављам да је у општесловенском језику било прилога који су се образовали наст. *-ицеѫ* од придева: нпр.: *вторицеѫ* означујући у исто време облик апстрактне именице употребљен прилошки. Када се то градило од глагола добивали смо облике: *од штедѣти : *не штедицеѫ* или у српском *нештедицоѵ*; али се поред тога употребљавало и **не штеде* (глагол. прилог); ја и мислим да се поред *нештедицом* развило и *нештедице* (под утицајем *не штеде*) са *е* можда првобитно кратким, али како се напоредо употребљавало са *нештедицом*, схваћено је као ген. једн. и добило је дужину, тј. постало је *нештедице* (исп. у ст. јез. нашем нпр. у Душанову Законику: *нахвалицом, заманицом*) прилошки и саврем. *нàвалице* и сл.). Одавде је наст. *-ице* добио продуктивност и постао творачки. По себи се разуме да се најчешће додавао већ готовим прилозима као: *крàдом : крàдомице* или *местом* или *местима* (у новије време) *-местимице.* Одавде су оба ова наставка постала продуктивни, те имамо наст. за образовање оваквих прилога:

-ице;
-омице;
-имице.

Према *силом* могло се образовати напоредно *силимице* и сл.; од *хотети : хотимице* и сл.

Да ли се од најстаријих времена употребљавао наставак *-ьцеѫ* напоредо са *-ицеѫ* или тек на српском терену, није још утврђено. Али је и последње могуће према наст. *-ьца* и *ица* код именица у српскохрватском језику.

а) Наст. *-ице.* Само у овим случајевима имамо наст. *-ице* код именица *мрвице* и *странпутице* (исп. *мрвица* и *странпутица*). Овде је, по свој прилици обликом *странпутицом* или *мрвицом* изазван и облик *странпутице, мрвице* под утицајем облика на *-ице* (исп. горе).

Облици у којима се наставак *ице* употребљава као творачки наставак јесу образовања од глагола: *трошице, нештедице, навалице, позајмице, узајмице упропице* и сл.

Међутим код ових других речи наставак *-ице* се употребљава уз готове прилоге: *деломице* (делом), *јатомице* (јатом), *крадомице* (крадом), *даномице* (дању) и сл.

Како се за прилоге може употребити и инстр. једн. и инстр. мн., то имамо и: *џилитимице, ушимице, јатимице, данимице*, а према томе и *местимице, крадимице, силимице, ширимице* и сл. (исп. *јатом : јатима, јатомице : јатимице* и сл., па и према *широм – ширимице* итд.).

То се после шири на глаголе, нарочито оне код којих је напоредо са *-ице* употребљаван и наст. *-ом : крадом : крадимице, красти*; а после и код других глагола:

водимице (исп. водом), *сечимице, пустимице, хотимице, хитимице, плоштимице*, исп. *крадомице, јатомице* итд.

Под утицајем тога што је наст. *-ице* постао наставком за образовање прилога, он се употребљава у нашем језику као замена и сваког другог прилошког завршетка, тако да поред обичних прилога находимо и прилоге са наст. *-ице:*

муктице (мукте), *наузначице* (наузнако), *навластице* (навласт), *ничице* (нице), *пешице* (пеше, пешке), *потпунице* (потпуно), *скорице* (скоро), *сунаврашнице* (исп. сунаврат-ке), *управице* (управо), *заманице* (заман), *засобице* (засоб), *наполице* (напола), *једновремице* (једновремено), *малчице* (малко), *потајице* (потајно) итд.

б) наст. *-це.*

Он се употребљава готово само у једној врсти речи, са малим изузетком, само код сложених прилога, који обично данас немају другог наставка до тога. Тешко је претпоставити да је он игде другде до ту и могао постати. Испор.:

безобзирце, дословце, нахерце, наизменце, насумце, назорце, поименце, појединце, позлопце, постепенце, устопце, безпрестанце, наочигледце, наопрвље, стрмоглавце, узаманце и сл.

Изван тога : правце, узагрепце, мрвце.

Исто онако као што је код придева женског рода који су се употребљавали као прилози могао доћи наставак *-ицеѫ*, да се њиме образује прилог, тако је од *стрмоглавь* образован прилог *стрмоглавьцемь.* Када се код *-ицом* развио наст. *-ице*, развило се и код *-цом* наст. *це.* Пошто код прилога наставци *-цом*

и *-цем* нису били повезани за род, тако је поред *правцем* образовано *правце*. Када је једном *це* тако образовано, оно је могло бити продуктивно.

в) Наст. *-ке*.

Употребљава се од глагола: *лежећке, пузећке, стојећке* и сл. Додаје се на готове облике *лежећи, пузећи* итд.; само ја мислим да смо овде имали наст. *ски : лежећски = лежећки* од којих је под утицајем *-цē, -ицē* или *е (леже, стоје* и сл.) добивено и *лежећке, стојећке*. Код *омашке, поклечке, полошке, трчке, одскочке* и сл. имали смо, вероватно, наст. *-(с)ке* на партицип перфекта: **омашь, положь, трчь, отскочь* и сл.

Када се тако од извесног броја глагола образовао наставак *ке*, за прилоге, за које је изгледало да се образују од корена (*полошке*), почели су се образовати прилози: *ћутке, стојке, ширке, вирке* (вирити) и сл. Одатле смо добили употребу или утицај да се створи употреба сличног наставка и код осталих прилога: *једноличке, пешке, потрбушке, побаучке, четвороношке, тољашке, вучке, налећке, налећашке* (од налећах); затим *дупке, гологлавке, мрвке, појаске, безобзирке, изручке, поребарке, наг̑уске*. Исп. такође *пустиличке, стрелимке* и сл.

Скамењени појединачни изрази које понеки тумаче као ген. једн. јесу *дома* (можда лок. једн.), *јучера* (исп. руско *вчера*).

Дат. једн. У дат. једн. имамо прилог *кући*: идем *кући*.

Ак. једн. данас, вечерас, јесенас, путрос, летос, пролетос, ноћас, зимус итд. = „дањсь", *вечерьсь (*вечерусь* у стсл.) итд. Исп. у *петак*, у *суботу* и сл. ак. за време.

Инструментал

Врло често стоје облици у инстр., јер се њиме показује начин: *крадом, кришом, редом, приградом* и сл.; *трком* и сл.

јаком, тајом, листом и сл.

ноћу, дању, здром и сл.

широм, једном, трећом, првом, двојином и сл.

Мисли се да су оваквог порекла и прилози на *ски: српски, нашки, мушки, људски* и сл. У стсл. језику они су се завршавали на – *ьскъı*. Наравно, овде се мора претпоставити *елипса* именице која се уз овакве придеве употребљава (нпр. *начин* или што слично), исто онако као што се мора претпоставити елипса именице и уз друге придеве који се тако прилошки употребљавају (нпр. *трећом* и сл.).

Локатив

Као што смо већ говорили, локатив се без предлога сачувао једино у прилозима: *злē* (зълѣ), *г̑оре* (горје), *доле* (у ијек. говору *дољe), јави; ономадне=ономьдьне, дномлани, зими, лети, лани* (лани) и сл.

Значи време у које се што догодило или нахођење у нечему (*зълѣ* – „у злу").

II

У овој групи прилога различним заменичким коренима додају се партикуле (речце), чији се крајњи наставак често мења према значењу тих прилога.

а) За место: къде = къ + де = *г̑де* са ѣ м. *е: свагде (вьськъде), овдѣ, ондѣ, свуг̑де* (према свукуд), *друг̑ – г̑дь = друг̑дѣ, довде, днде, дг̑де*; према *дотле* и сл. и *довдē, дондē* и сл.

б) За правац: *амо, камо, двамо, тамо* и сл.

в) За место или време: α) демонстративно: *дотлē, оталē* и сл., *дотле, отле; додотле* дијал. *оталē, доталē* и сл. β) Релативно: *дклē, отлē, клē, тклē, тклем; дклē, дсваклē;* дијал. *откалē, дскалē. Дкле* има и *доке и дк*, па према њему и од *даке* направљено је *дакле* (само, наравно, са другим значењем), исп. *dak* рум. од којега се мисли да је и добивено наше *даке*. ѵ) Од заменице *сь: дселе, дселе, дсле, псле* (пошље, послије) и сл. Према тим заменицама имамо направљено и *довле, дотле, дндале*.

У свим овим примерима налазимо *толѣ* (исп. толикъ), *колѣ* (коликъ), *селѣ (селикъ)* у обичном облику и редуцираном, тј. *тълѣ, клѣ, сьлѣ*. Ти су редуцирани облици били познати већ у општесловенском језику. *Коли* или *колѣ* има првобитно значење „колико", „кад", „икад"; *сели, селѣ* = „оволико", „овда"; *толи, толѣ*, „толико", „тад".

г) За начин *како, овако, тако, инако, једнако, свакако* и сл. Исп. *коks какав.*

д) За правац *куда, куд, кудије, кући, кућ, свукуд, друкуда, откуда; двуд, двуд, двудје, довуда* и сл.; *днуд, днуд, днудије* и сл.; *свуда свуд* и сл.; *туда, туд, тудије, отуда* и сл.

Исп. *кждоу, кждѣ* у стсл. Вероватно ак. *кж* са речцом *де*.

ђ) За време: *када, кад (*къгда* или *къгъда)*, исп. *каткад, кадикад, каднокад*, дткад; сада (свагда или *свгъда), сада; тада, тад, таде, отада; вазда, свагда, другда, двда, днда, дондa* итд.

Исп. *нигда* (од никъда).

Има у говорима и *кьагá, сьагá, тьаг̑, когá* и сл. (исп. слично и у буг. јез.). Из општесловенског могли смо имати, вероватно, само *къда, къгъда* би дало у нашем језику само *каг̑да* (исп. *когдá* у руск., *тогда* у стсл. и сл.). Имали смо, дакле: *къда* и *къга* који су у нашем језику дали *када* и *каг̑а* (= кьга).

е) *Свђе, свђ* (исп. и прећe) има *-gje* општесловенско (стсл. *прежде* – у значењу *увек*.

ж) *Тишма* (особито), *бдљма, ведма, мањма, сасма* и сл.

Сматра се обично да је ово *ма* падежни наставак (нпр. инстр. дв.); али, ако и јесте (наравно, тада би сви ови примери ишли у групу прилога под I), он је добио значај продуктивног наставка за образовање прилога (у старом језику и у дијалектима нашим има још много више примера таквих прилога).

з) Има приличан број прилога који су усамљени и који су могли постати од целих израза: *можда* (можь – *да* = можеш да) и према њему *ваљда* (поред *ваљада* исп. *ваљā да), бојсе* (у дијал. „можда"), *дајбуди* (бар) и сл.

Затим: *тобоже, тдкорсе* (исп. *кдрсем* – нејасно по пореклу), *баш* (исп. глаголе *башити, забашурити, забушити* у знач. *пренебрећи* –) у вези са *бухъ* = бах, убах, избах, „ударити у бах" (порицати), *чак* (можда у вези са *чекати : чакати), једва* (порекло нејасно, исп. стсл. *ѥдъва*, руск. *одвá* и сл), *једите, јоштер, још* (испор. са грчким eti „уз то", „даље", лат. et „и" = *et -s-q*e = ešče), *јурве (ране = јуре = јур – шпак), не, ни, пак, пака, па; ево, ето, ено.*

У нашем језику има доста позајмљених прилога из турскога: *тек* (теке), *мећер, бајаги*, (бојаги), *бар – барем, бадава – бадавад.*

Из овога краткога прегледа могло се већ видети да су ова образовања врло различне старине и различнога порекла. Ја ћу навести овде само неке напомене о њима.

1) Видимо у различног броја прилога речцу *-ѓе, -ѓа, -ѣе* (=dje), а затим адаптирање према различним падежима *-ѓѣ, -ѓоу* и сл. Ова се партикула употребљавала, у различној мери, већ у заједничкоиндоевропском језику за образовање прилога.

2) Једна од таквих речца је и *га* или *гъ (когда, къга, сега* и сл.) која је добила нарочиту распрострањеност за образовање адверба у општесловенском језику.

3) *-мо* или *ма* (исп. *камо, веома* и сл.) имају изглед модификованих падежних наставака; али су и они врло старе партикуле.

4) *-како, овако* и сл., (а)*ко*, исп. *како* и kȏks у лит. – представља пренесени део основе претворен у суфикс за образовање прилога.

5) *до-тлѣ, -клѣ, -слѣ* и сл. имају изглед речца, али, у ствари, представљају скраћени облик прилога *толѣ* итд.

6) Како треба *вѣ* тумачити – није јасно (можда је то глаголска речца).

III

Међу прилозима које смо поменули при крају II одељка има их доста који су постали од глаголских облика, именичких и других, али чије порекло већином није више провидно. Међутим, велики је број сложених прилога савременог језика који претпостављају сложенице од *предлога* и *придева, предлога* и *именице, предлога* и *прилога*. У последњем случају сам прилог може бити различног порекла. Узећемо редом сва три случаја, да утврдимо њихову принципску страну.

а) Овамо долази предлог са придевом или заменицом: *доиста, заиста, доскора, одскора, доста, наскоро, издавна, изобиља, измалена, ѝсподмѫкла, ѝспрва, помало, потпуно, ѫпреко* итд.

У свим овим случајевима могу бити три случаја: а) или употреба придева као именице (тада се ови случајеви своде на оне под – б), нпр. *по+мало* и сл.

Познато је да прилози имају синтагматско значење и да то значење предлози могу модификирати у правцу нових синтагматских значења.

б) Предлог и именица: *ѝзрѣбар, нàиме, наѝзуст, спдља, нàзàд, дмàх, ѫвѣк* итд.

У овим случајевима имамо увек исти процес. На основу ове везе ствара се *ново значење* којим се именица са предлогом одваја од самосталне именице са предлогом: *спдља* – одређује се однос међу затвореним простором и отвореним простором, *са ѝдља* – именица *поље* има своје обично значење. Код *дмàх* имали смо *дд мàха* али према *ѫмàх*, где је *мàх* у ак., добили смо и *дмàх* и сл.

в) Предлог и прилог: *ѝзван, нàпротив, нѝздоли, дстрàг, дквеђ, одздо* и сл.

Употреба предлога са прилозима оснива се на прилошком карактеру предлога и слагању, по значењу, прилога са предлозима. Отуда долази да извесни прилози могу образовати сложени прилог само са извесним предлозима. Према томе, када се јави таква веза, она се јавља на основу прилошког значења саставних делова, и оно што се добива као резултат те везе опет је прилог.

ПРЕДЛОЗИ

О употреби предлога са именицама, придевима и предлозима говорили смо довољно опширно. Остаје нам да речемо неколико речи о њиховој природи и њихову пореклу. Предлози и данас постају, тако да се на основу онога што данас бива може, до извесне мере, говорити о ономе што је некад бивало, водећи рачуна о приликама у језику које су се могле у току времена изменити.

Говорећи о употреби предлога, констатовали смо да многи од њих постају од *именице* у извесном падежу, а други од прилога који, са своје стране, представљају опет придев или именицу у извесном облику. Ако узмемо старе предлоге (*съ, на къ, въ* – итд.), видећемо да их не можемо, по облику, свести на неки одређени облик било именички било прилошки, већ да их морамо сматрати као скамењене *облике* када су можда у нашем језику владали други односи, а не они који данас владају. Тада су, можда, засебне речи вршиле функцију падежа и тада је било још лакше да сродне речи са тим речима значе предлоге. Јер разлика је између *значења* извесних падежа и извесних предлога у томе, што предлози уносе специјално значење у значење зависних падежа. Према томе, сасвим је јасно зашто предлози могу преузимати функције падежа: зато што они, имајући специфично какво значење, имају увек и опште значење извесног зависног падежа. Онај предлог који први добије само опште значење каквог падежа може преузети функцију падежа. Исп. нпр. локатив који се јавља као специјализација општег локалног значења (јер је место реалност); зато локатив готово редовно, у свима индоевропским језицима, преузимају *предлози*; или узмимо предлог *с* који има са инструменталом увек социјативно значење, преузео је улогу социјатива; предлог *к* који има значење правца – све више преузима значење датива за правац итд.

То не значи да је увек овакав начин узимања падежног значења од стране предлога, али је ово процес који се делимично врши и у језицима у којима се одлично чува деклинација, а који се потпуно примењује тамо где се губи диференцијални значај падежних наставака.

Предлози су у савременом језику речи које ближе одређују значења зависних падежа. Своју некадашњу *прилошку* природу предлози показују тиме што се многи од њих употребљавају и данас као глаголски префикси (*од, из, на, с* и сл.) и као саставни делови сложених прилога (*наново, испрва* и сл.). Ако будемо имали на уму да се данас уз глаголе и прилоге могу слободно употребљавати само прилози, онда су и данашњи предлози морали бити некада прилози. Уосталом, из излагања о употреби предлога видели смо да се многи од њих и данас још прилошки употребљавају. То би значило да су извесни предлози способни и данас, поред своје предлошке употребе, да имају и прилошку.

Иако то не улази у историју нашег језика, морамо се осврнути на постанак предлога. Из свега што смо навели излази да су они некадашњи прилози. Откуда је данас њихова употреба ограничена на именице? Шта значи њихова употреба код прилога?

а) Пре свега морамо поменути једно: да су предлозима постали само они *прилози* који су значили модификацију или специјализацију падежних значења. Према томе, предлозима је могао постати само мали број прилога.

б) Када је прилог стајао уз глагол, он је могао постати префикс само онда када је уносио модификацију у глаголску радњу. Али је ту постајала нова реч у којој је *префикс* могао постати творачки у *глаголском значењу*. На тај начин префикс се, прерађен у глаголским облицима, одвајао сада као продуктивни елеменат глагола.

в) Прилог – предлог, уносећи модификацију у односе именица и везујући се са извесним падежом, одвојио се сасвим од прилога – префикса.

г) Овај прилог стојећи уз прилоге по пореклу давао је прилоге.

Сви су предлози нашег језика од неколико типова: 1) *старога*, општесловенског порекла и 2) *новога* порекла. Међу старим предлозима ваља разликовати: *праве* предлоге (старога прилошког порекла) и *неправе* предлоге (нпр. *међу* = лок. дв. од *међа*). Међу прилозима новога порекла могу се такође разликовати *неправи* (којих је највише) и *прави* (који су постали од прилога).

Код старијих правих предлога ваља разликовати: оне који су имали све три функције: *предлошку, прилошку* и функц. *глаг. префикса*, и оне који су имали само ограничену функцију, нпр. *къ*, употребљавајући се само у функцији предлога.

Као што је речено напред, ови предлози су у праиндоевропском језику имали место између именице и глагола значећи вероватно однос између њих. Замислимо: *куће до иђи* (иђи до куће). Када је *до* постало префикс у *доћи* у којем се значење префикса *до* изгубило у свршетку радње, *оно се морало поновити сада уз именицу*, пошто је његов однос према именици изгубљен. Делећи се на глагол и именицу, он је био за сваки део свога значења употребљен. Тако се дошло до израза: *доћи до куће* и сл.

После ових уводних речи прећи ћемо на излагања предлога овим редом:

1) *Стари и нови предлози*

2) *Употреба данашњих предлога као засебних речи.*

I

Ако испоредимо који се предлози употребљавају и као префикси, видећемо да су ови: *до, за, из, мимо, на, над, о(об), од, по, под, пре, при, про, раз, с(а), у, уз.*

Од свих тих предлога-префикса само се три – не употребљавају у нашем језику и као предлози: *пръ, про* и *раз*. Али у другим словенским језицима они се употребљавају и као предлози; у пољском, лужичкосрпском и словеначком (одговара лит. *prā* и лат. *per-*), *про* се употребљава као предлог у руском и чешком (одговара лат. *pro*, лит. *pra* = *prð-*) и *раз* се употребљава као предлог у словеначком (raz brdo priti – „пустити се низ брдо"). Употреба њихова у свима словенским језицима показује да ту имамо заиста старе предлоге.

Као *саставни делови именица*, а не у исто време и глагола, употребљавају се: *међу* (међудневица), *низ* (низбрдица), *па* (паведрина), *пра* (прадед), *преко* (прекорамица), *према* (премаленье). Од ових префикса *па* и *пре* се не употребљавају као *предлози*, иако се као саставни делови именица употребљавају у свима словенским језицима. Значи у њима имамо старе *прилоге*.

И, најзад, има предлога који се не употребљавају као саставни делови ни глагола ни именица: *к, код, кроз.*

Али је за нас најважније што нема нових предлога који би се овако употребљавали. То долази, као што је раније изнесено, отуда што су се и горњи префикси – предлози почели употребљавати уз глаголе онда када још нису била раздвојена њихова уска предлошка значења и када се нису употребљавали као предлози уз именице. Зато су нови предлози, ступајући међу њих у овој епоси њихова развитка, одмах постајали предлози и тако се одвајали од предлога – префикса.

Постанак старих предлога

Предлог *до*: исп. гор. нем. *zuo* (из *tô*) грчк. партик. *-de-, do*, лат, *en-do, in -du*, авест. *da*. У другим језицима са различним значењем.

Предлог *за* → нејасног порекла, исп. за *-дъ* : *g(h)ð* зам. кор. као саставни део; у великом броју предлога имамо то *-зъ* (лит. *isz*, прус. *is*), *възъ* (лит. *iž*), *безъ* (лит. *bè*), *низъ, пръзъ, разъ, чрьзъ* (стсл. исп. лит. *skẽrsas*). Иако ове све речи нису јасне, јасно је једно: да се *z* находило на крају неких од ових предлога **bez, *uz*, па је добивено још покретно ъ (партикула), тако да смо имали у општесловенском **bez* и **bezъ, въз* и *възъ* и сл. Оно се прво сачувало (нпр. у стсл. у сложеним глаголима). Када смо у слободној употреби у општесловенском добили *бе* и *безъ, въ* и *възъ*, онда се *зъ* могло преносити и на друге предлоге; а доцније су се предлошки облици без *-зъ* могли и сасвим изгубити.

Предлог *мимо* доводи се у везу са глаголом *минжти*.

Предлог *на*, исп. у грчк., ἄγα гот. *ana*, ствн. *ana*, *an* – са сличним значењем.

Предлог *над* – има *д* као и *пръдъ, подъ, задъ* (исп. и прилог *срьдь, срьди* и сл.). Сматра се да су некадашњи предлози: *пръ, по, на, – добили дъ*, које им је дало специфично значење, од облика који је као и горе имао *д* + ъ (партикула ъ), па се јављао и са *д* и без *д* (можда је такво било првобитно *надъ*).

Предлог *о, об.* – Стоји у вези са нем. *um* (ствн. *umbi*), исп. грчк. ὀμφς, инд. *abhi-as* „са обеју страна" и сл. У сваком случају слов. *о, об* своди се вероватно на старо *ob* + *й* (ъ парт.), тако да смо добили **ob* = *o* и *obъ* = *ob*.

Предлог *отъ*. Словенски језици и ту показују два облика: *отъ* и *о* = **ot* + ъ и **ot* (често се доводи у везу са стинд. *ati*, лат. *et*, али та веза није сасвим поуздана). У лит. *at* и *ata*.

Предлог *по*, заједничкоиндоевр. *apo*, **po* (у лат. po *sino* = *pono*) и сл.

Предлог *пръ*, лит. *pẽr*, лат. *per*.

Предлог *пръ* -зъ = *пръ* = *зъ*.

Предлог *при*, лит. *prẽ*, пруски *prei*.

Предлог *про*, грчк. πρό lat. *pro*.

Предлог *разъ* мисли се да стоји у вези са **ordh* + *zъ* „засебно" и сл.

Предлог *съ* постао је од *sm̥* (исп. = ὅμα = **sm̥ma* (= заједно).

Предлог *у* = *au*, исп. лат. *aufero*.

Предлог *въı* – у говорима нашим (чак. vi – zi) нвн. *aus*, исп. старије *ūt* или *ūd*; у вези је, вероватно, са тим и *вънъ* = *ut, ud*, тј. **udnъ* = вънъ.

Предлог *въ* = *ǭ* или *in* (исп. лит. *in, i*), исп. лат. *in*, грчк. εν (ενς – εις). Могло би се у овом правцу продужити овако још за који старији предлог; али нам то много не даје.

Оно показује само да се ти предлози на могу свести на обичне падежне односе, тј. да се у њима не могу констатовати падежни наставци онако како се то може учинити код прилога новога порекла.

Од осталих општесловенских предлога има их који представљају какав именски падеж: *међу, срѣдь, срѣди, прōтив -у, цѣна* и сл., а има их код којих је порекло предлога нејасније (исп. *мимо, ради, освѣнь* и сл., па било да их можемо довести у везу са каквим обликом општесловенског језика било да не можемо).

Што се тиче нових предлога нашег језика, њихова веза са падежним облицима потпуно је јасна: *чело, дно, дуж, крај, уочи, врх, пōред, пут, надомак, након, близу* итд.

II

Када смо говорили о томе које речи одређују предлози, видели смо да се они налазе као саставни делови *прилōга* и *глагōла* и да се употребљавају као предлози уз именице; али сада морамо поменути да се налазе врло често и као саставни делови сложених именица и придева. Али у томе својству они немају више своје право значење. Да бисмо то разумели, узећемо њихову употребу у овим случајевима.

1) *Као саставни делови именица.* Овде имамо три случаја:

α) Када префикс стоји у сложеној именици, али тако да облик њен не одговара именици када није сложена: *безакōње, довратак, напрстак, надимак, низбрдица, обданица, огрлица, подручје, Прекодрињe, претицањица, приморје, прочеље, уверица, узглавље* итд.

За нас је потпуно јасно да у свима овим сложеним речима имамо *предлошку* употребу предлога у каквом *изразу*, од којега је доцније направљена сложена реч: „бити *без закōна*“, „*до врата* дирек“, „оно што је *на прсту*“ итд. Од тих израза начињена је доцније сложена реч; али је свакако предлог употребљаван првобитно самостално.

β) Други део овакве именице уопште не постоји у нашем језику као самостална реч: *добитак, избор, мимоходац, народ, облак, дрēз, одломак, пōнор, подлōга, приказ, продаја, расплет, сабор, укōп, залōг* и сл.

Све ове речи налазе се у вези са глаголима: тј. у истом значењу, са истим кореном (не баш, можда, на истом ступњу) има и глагола, тако да нема никакве сумње да су све ове и сличне речи глаголске именице у којима је предлог имао значење префикса.

γ) Трећу групу примера чине речи које се и у вези са предлогом не мењају. Њих има мало. Ако наведемо све које је нашао Маретић: *бешчаст, доручак, навечера, помајка, прабаба, преглава, предговор, причест, распōп, сумрак, рашчовек* – можемо их поделити у неколико група:

αα) *навечера, помајка, прабаба, прадед, преглава, сумрак* – код којих је први део или прилог или каква слична речца (*па, пра, пре* се и не употребљавају као предлози; *помајка* према *побратим*, исп. *братимити се*); *сумрак* би могло бити образовано преко глагола; *бешчаст, доручак* – образовано је несумњиво од израза *без части, до ручка* преко придева или глагола;

γγ) *распōп, причест* – образовано је према глаголима; *рашчовек* – образовано према *распōп*.

δδ) *предговор* и сл. речи образоване су према страним језицима јер се *пред* код нас не употребљава ни као глаголски префикс.

Из овога се види да у сложеним речима нема самосталне употребе предлога; ако има употребе прилога, већином су они који се као предлози не употребљавају.

2. *Као саставни делови придева.* И ту разликујемо две групе:

α) Придеви који су изведени од каквог израза или глагола: *безбожан, доглавни, изврстан, пōћудан, уљудан, домишљат, умиљат, безазлен* и сл.; код тих придева *предлози* немају свога самосталног значења као делови придева.

Придеви који су изведени од простог придева и прилошки употребљеног предлога:

пре значи својство у највишој мери: *прекрāсан* и сл.

на, о, по, при, про, су – употребљени уз придеве значе да се основни придев узима у умањеној мери: *наглух, дближњи, поддобар, прилуд, прдсед, сулуд*. У свима овим придевима имамо модификацију придевског значења: дакле, предлог прилошки одређује придев, само што се та модификација добива у измени значења самога придева: *сулуд* – мало луд = прилуд. У *поддобар* – „прилично добар“ видимо продужење дистрибутивног значења овога прилога (исп. по мало, по много, по пет и сл.). Овде су предлози – префикси, добивши нарочито значење у вези са глаголом, пренесени на придеве са тим значењем.

3. *Као саставни делови глагола*

1) *до* { дочекати, дочувати } > етим. знач. прил. *до*

2) *Префикс за.* Можемо констатовати две групе значења:

а) { заћи, заградити, забости, забраздити, залити }

Овде имамо само даљи развитак прилога *иза = за*, тј. *ићи иза чега, увући испод чега, ићи изван чега, сипати око, пōред чега*. Као што се види, увек има други угао посматрања у зависности од самих глаголских значења.

Али поред тога имамо увек перфективно значење: *ићи иза* значи *бити, находити се иза*, дакле радња је *свршена*. Свршеност се обележава прилогом, и сем тога и модификација те свршености.

б) Свршеност радње: *загрлити*. Дакле, друга је група значења када се изгуби модификација извршене радње.

Свршеност радње долази отуда што префикси – прилози имају *одређено* значење које у своме смислу одређује глаголску радњу; а чим се глаголска радња у извесном смислу *ограничи*, она је перфективна, јер значи извршење радње у границама прилога – префикса (исп. „сасвим извршити“ и сл.).

3) *из*
- а) исцедити, исцепати, ислужити, испети се, издати — етимолошко значење прилога-префикса
- б) искрстити (итерат.)
- в) исправити се (аугм.) — образовање категорија глаголских
- г) испунити (сврш.)

4) *на*
- а) набацати, напипати — етимолошко значење прилога-префикса
- б) начети (почетак), набацати (обилно), надути се (обилно) — глаголска знач. модификација радње.
- в) начинити (сврш.) — значење вида.

5) *по*
- а) побацати, полити, побријати, попити — етимол.
- б) поиграти (мало играти)
- в) побеснети (сврш.)

6) *пре*
- а) пребацити, пренизати, прекупити, пребивати, преданити, пребрати, пребити — етимол.
- б) прецењивати (аугм.)
- в) пребледети (сврш.) — глагол.

итд.

Пошто се одавде јасно види да су глаголски префикси добили и своје стварно значење (које се напоредно из етимолошког развило) и своје општије гла-

голско значење, то се они могу употребљавати уз већ сложене глаголе када им треба додати оно специфично значење које префикси у глаголе уносе:

нпр.: од *преламати : напреламати, изналазити, распродати* и сл. Може се у том правцу и даље ићи, нпр. од *испревађивати* образовати *наиспревађивати; изразболевати се, поизразболевати се* итд.

III

1. Говорено је у више махова да има предлога са прилошким значењем који се употребљавају као прилози: *насупрот говорећи, нешто противу рећи, куд ће ђа до у род, кад смо ћели унаточ чинити* итд.

Предлози у таквој употреби се много употребљавају уз глаголе: *место с војском да оде* и сл., *место да му се обрадује, осим што је онамо, не даје само родбина него и сватови* (Вук).

2. Када прилог остаје непромењен у своме значењу или када се предлог односи на какав скамењен израз, предлог се може употребити: *од данас, од сутра, од десет гроша, у много места, поздрави их с „добро дошао“, дође сваки по с неколико момака* и сл.

3. Ретко се уз два предлога не понавља иста реч: *преко и између камења* и сл. Али то може бити када су предлози са истом рекцијом.

4. У народним песмама каткада се понавља предлог испред атрибута или апозиције: *од рода је од велика, низ Грахово низ поље убаво* и сл.

САДРЖАЈ

УВОД

ИМЕНИЦЕ 159
Постанак и историја именичких промена и падежних наставака 159
1. Именице мушког рода 160
Акценат именица мушког рода 166
2. Именице средњег рода 173
Акценат именица средњег рода 175
3. Именице ж. р. са консонантском основом и са вокалом *а* у ном. једн. . . . 179
Акценат именица женског рода 183
4. Именице ж. р. са консонантском основом, а без наставака у ном. једн. . . 186
Акценат ових именица 189
Двојина и множина 190
Додатак облицима деклинације. 210
Деклинација у старијим штокавским говорима 210
Род у именица 212
Број у именица 214

ЗАМЕНИЦЕ 217
I. Личне заменице 218
II. Праве (неличне) заменице 226
1. Данашње стање 226
2. Из историје промена правих заменица 230
3. Из историје појединачних заменица 233
4. Додавање речца заменицама 235
5. Употреба и значење ових заменица 237

ПРИДЕВИ 243
I. Непорећени придеви 243
А. Данашња промена 243
Б. Из фонетике придевске промене 245
В. Из историје придева 245
Г. Придевски акценат 251
Д. Употреба придева 256
II. Порећени придеви 261
А. Облик и историја порећених придева 261
Б. Значење и употреба порећених придева 265

БРОЈЕВИ 267
I. Прости бројеви 267
Њихов облик 267
Промена бројева 270
II. Редни бројеви 273

III. Остали бројеви 274
А. Збирни бројеви 274

ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ПАДЕЖА 277
Локатив 280
Предлози са локативом 280
Инструментал 282
А. Инструментал за заједницу 282
Акузатив 286
Акузатив с предлозима 288
Датив 291
Предлози с дативом 293
Генитив 293
Опште примедбе 293

I. Генитивни генитив 294

II. Аблативни генитив 296

III. Словенска употреба генитива 297

IV. Предлози с генитивом 298
Вокатив 310

ПРИЛОЗИ 311

ПРЕДЛОЗИ 317

Постанак старих предлога 319

ИСТОРИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

РЕЧИ СА КОНЈУГАЦИЈОМ

КЊИГА II СВЕСКА 2

Предавања др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ПРВИ ДЕО

I.
УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1. Раније сам говорио о разлици међу речима са деклинацијом и конјугацијом. Речено је тада да код речи са деклинацијом, поред разлике у стварном значењу (број и род), имамо у реченици обележавање односа једних речи према другим (или једних предмета мишљења према другим), а код *глагола* има увек сталан однос *предикативности*: глаголским се облицима обележава на који се начин радња или глаголско стање везује са 1-вим или 2-гим глаголским лицем или са којим предметом мишљења који није ни 1-во ни 2-го л. (или његовим заменником, тј. 3-ћим лицем). Према томе, и ту се поред стварног значења (1-вог, 2-гог или 3-ћег лица или броја или глаголског вида) обележава и значење извесног односа, тј. начина на који се глаголско значење везује са субјектом. Знаци *предикативности*, према томе, јесу: *време, глаголски начин* (в. ниже) и *глаголско стање*. Они облици у којима има тих знакова – јесу глаголски, ма и не било у њима свих реалних или стварних знакова глаголских значења. Одавде је јасно, на пример, да сви глаголски партиципи и глаголски инфинитиви представљају праве глаголске облике, и ако не обележавају разлике у глаголским лицима.

2. Словенски (тј. општесловенски) глагол врло се оригинално развио. Он је, према индоевропском глаголу, изгубио многе облике (нпр. конјуктив, футур, оптатив, медијалне облике, пасивне итд.), заменивши их делимично новим облицима или образовавши какав нови перифрастички начин обележавања њихова (футур и сл.); с друге стране, словенски је глагол развио старе особине индоевропског глагола до крајњих граница (значење вида је развио у целу систему: свршених и несвршених глагола).

Пре него што пређемо на детаљно разматрање свих ових глаголских особина, зауставићемо се још на неким општим особинама њиховим.

3. Познато је да имамо две групе глаголских облика: а) у којима се предикативношћу показује однос према лицима – лични глаголски облици (verbum finitum) и б) у којима се предикативношћу однос према лицима не обележава (verbum infinitum). Међу прве долазе: *презент, имперфекат, аорист, императив, перфекат, плусквамперфекат, футур, футур егзактни и потенцијал.* Међу друге долазе: *инфинитив, супин и партицип* (глаголски придеви и прилози савременог нашег језика).

4. Српскохрватски глагол, у главноме, добро је сачувао особине словенског глагола у погледу глаголског образовања и глаголског значења. Он, нарочито у неким говорима својим (чакавским и сл.), губи извесне старе облике (имперфекат и аорист), али их у другим још добро чува. Главне је губитке претрпео у безличним глаголским облицима: нема *супина*, нема *партицип пасивног*

презента и изгубио је променљивост *партиципа презента активног* и *партиципа перфекта*. Али, наравно, и у наставцима за лице и у наставцима за облик, а и у самом образовању основа има извесне разлике према стању које је било раније. Оне долазе или од гласовних разлика или од тога што су се нека стара образовања, изменивши се у извесном правцу, протегла на већи број глагола и глаголских облика или што су се у току времена изгубила (дуал).

5. Код глагола разликујемо, као и код имена, *општи део* (који може бити стари „корен" или већ готова стара „основа") који се добива по одбитку свих наставака који се осећају данас као наставци за облик и за лице; а лица има за једнину три лица и за множину три лица; за двојину су изгубљени стари наставци. Јасно је, на пример, да је за *пасти: пасем, пасло: пасијах* итд. општи део *пас-*. Ако се испореди презент са аористом или инфинитивом видеће се да општи део добива обично извесне измене у тим облицима; зато ону модификацију његову коју имамо у презенту називамо *презентском основом (пасе-*м), а ону коју имамо у инфинитиву називамо аориском или *инфинитивном основом*. Када се општи део слаже са инфинитивном основом, неки то називају *глаголском основом*; у ствари, све су ово глаголске основе.

Ово разликовање презентске и аориске или инфинитивне основе, како се те основе данас у нашем језику осећају, потребно је дати да би се, бар по извесним најопштијим знацима, извршила класификација глагола и грушисање облика по сродности њихова образовања. Иначе је сасвим друго питање, и оно се не може на основу само нашег језика објаснити, како је тај однос првобитно постао и шта је он првобитно значио; уосталом о томе в. мало ниже.

6. Код глагола различних врста можемо, до извесне мере, разликовати ове две врсте глагола: а) *изворне* (примарне, неизведене) и б) *изведене*. Као што сами називи показују, изворни су глаголи они за које се не може утврдити или поуздано претпоставити да су постали од каквог имена или каквог другог глагола. Нпр. *лећи: лежем* – изворни је глагол; а *положити* – изведен; *књижити* (= унети у књигу) и *клеветати* (= говорити, износити клевете) – изведени су глаголи; *мрети* – изворно је, а *умирати, умрети* и сл. – такође су изведени.

Изведени глаголи могу бити: а) *деноминативни* – изведени од каквог имена (именице, придева, заменице, прилога, броја, исп: *оивичити* од *ивица, окружити* – од *круг* и сл., или б) *девербативни* – изведени од глагола. Код првих су значења врло различна, али ипак показују, у главноме, известан однос каквог глаголског значења према основној речи, док код других имамо две групе значења: α) каузативно или фактитивно значење – модификација глаголског значења основног глагола (*бъдѣти: будити*: „учинити да неко бди", „да је будан"), β) значење измене глаг. вида (*вратити: враћати* и сл.), тј. мењање самог основног значења према глаголском виду (исп. ниже).

7. Сви ови глаголи могу бити *прости* или *сложени*. Сложени се образују од простих кад им се дода глаголски префикс. То не значи да сваки прост глагол мора имати и сложени који му одговара, а тако исто може бити да се употребљава само сложени глагол, а да се прости у употреби изгубио (исп. нпр. глагол *сметн* који у нашем језику нема сложеног глагола, *довѣсти, днѣти* и сл. – према којима се **вѣсти, *нѣти* не употребљавају као прости).

8. Помињали смо већ значење глаголских основа. По себи се разуме да за нас, кад разгледамо облике језика са граматичке тачке посматрања, имају глаголске основе онда значаја када се за разлику у њихову облику везује разлика у значењу тога облика. Код глаголских времена и глаголских начина (императива и потенцијала) – то није случај. Значење времена је у самом облику, био он просте природе или сложене. Видели смо да је значење каузативно (или фактитивно) везано, са извесне стране, за глаголску основу. Али значење прелазности или непрелазности не мора бити везано за разлику у основи, већ зависи од значења самога глагола (исп. *сести* и *прести* и сл.) или од његова састава (исп. *стављати: преставати ручак, скочити: прескочити реку*). Али има доста глагола у којима је, као што ћемо видети, основа, када значи стање, везана са наст. *е* (= ѣ) као наст. основе (*сѣдѣти, бѣжати, бѣлѣти* и сл. = *сѣдети: сѣдим, бежати: бежим, бѣлети: бѣлим*, тј. „постајем бео"). Напослетку, морам напоменути и питање о медијалном значењу и значењу пасивном. Медијално значење (тј. значење глагола чија се радња врши у сфери субјектовој) исказује се код нас повратним глаголима (*бојим се, чувам се* итд.), а пасивно се значење, као што ћемо то видети, обележава или опет повратним глаголима или пасивном конструкцијом (употребом пасивних партиципа и помоћних глагола); са овим глаголима врло су блиски глаголи који значе стање (*ићи, лежати, патити* и сл.).

9. *Видом глаголским*, који може бити означен самим значењем глаголских основа, а може бити обележен и нарочитим обликом глаг. основе, показује се специфично значење вршења глаголске радње или глаголског стања према његову трајању. Засад је довољно да напоменем да у нашем језику имамо два вида: *свршени*, који може бити од више врста и *несвршени*, такође од више врста. У првом случају представља се или свршена радња глаголска у једном тренутку (тј. тренутна глаголска радња, од једног тренутка), или један свршени тренутак у глаголској радњи (почетак или крај); *несвршени* су глаголи они чија се радња износи без обзира на почетак или крај, у самом процесу, неограничено; *учестали* су глаголи они чија се радња представља у сталном понављању. Од значења основног глагола зависи какво ће значење бити учесталих глагола у појединим моментима понављања. О губљењу ових значења, о додирним тачкама међу њима и другим питањима – исп. ниже. Одавде се види да имамо два вида са више значења: а) несвршени глаголски вид (трајно и учестало значење) и б) свршени глаголски вид (са тренутним значењем или обележавањем почетног или завршног тренутка глаголске радње).

II.
КЛАСИФИКАЦИЈА ГЛАГОЛА

10. Рекао сам да се код наших глагола разликују два основе: основа презента и облици који се находе са њим у вези (имперфекат, императив, прилог времена садашњег) и основа за аорист и облици који се находе са њим у вези (инфинитив, партицип перфекта – радни и трпни). Међутим, сви ти облици припадају једној глаголској системи. Али некад није било тако, и оне разлике према некадашњем стању које данас находимо – резултат су измена које су се извршиле у доцнијим епохама, када су индоевропски језици, па и општесловенски међу њима, почели да живе својим самосталном животом.

Некада није било овако чврсто везаног глаголског система као данас, већ је презент имао једну основу, аорист другу, перфекат трећу итд. Свака од тих основа имала је још покоји облик. Али већ у индоевропском језику врло се често образовао презент нарочите врсте (инјуктив) и од аориске основе; тако су исто били познати, иако знатно ређе, случајеви када се и од презентске основе градио аорист. Почеци те узајамности наговештавали су стање које ће се развити у доцнијим засебним индоевропским језицима: стварање једне тесно повезане глаголске системе.

11. Глаголска промена одређује се у потпуности тек онда када се одреди однос презентске основе према инфинитивној, јер, у ствари, једна од тих основа не одређује никад другу, већ су се обично обе или „спојиле“, „удружиле“ у једном глаголском систему, бивши раније самосталне, или су међу њима створене нове разлике.

Критеријум поделе глагола може бити само онда потпуно оправдан ако се у основицу ставе оба ова момента. Досада су, међутим, била у примени два начина груписања глагола: или по инфинитивној основи или по презентској. Прву је унео у словенску науку *Добровски*, па ју је од њега примио, дотеравши је у извесном правцу, *Миклошич*, од њега *Даничић, Новаковић, Марети́ћ* и многи други. Основицу пак презента они су узели као критеријум, за одређивање споредних група у границама главних врста, одређених инфинитивном основом. Други начин поделе, тј. на основу презентске основе као главног критеријума, унео је у науку проф. *А. Лескин*, а код нас га је знатно проширио *Љуб. Стојановић* у својим школским књигама. Али према горњем јасно је да се промена неког глагола не може одредити довољно тачно ни на један од ова два начина, од којих сваки има свој велики значај у нашој науци, већ одређивањем односа једне основе према другој.

Ја ћу тако поступити у својој подели коју предлажем. Али ја се, при ограничавању група, морам руководити и другим принципом, који је толико исто важан као и први. Сви горњи испитивачи руководили су се *историјским мо-*

ментом као критеријумом за груписање глагола и савременог језика. Ја мислим да је то погрешно.

Историјски критеријуми, тј. свођење наших облика на најстарије, могу се употребити само онда када се даје историјски развитак неког језика и показују различне фазе кроз које је неки језик прошао. Када се даје данашњи материјал језика, онда се као принцип поделе може узети само оно што у данашњим облицима постоји и што савремени представници једнога језика осећају као знак разлике или једнакости међу облицима. Јер само се на основу савременог језичког осећања сродности и несродности глаголских промена и глаголских облика може дати система која нешто значи за разумевање група облика и која може дати упутства за образовање тих група.

Нпр. за савремено *пи́сати: пи́шем* – врло је тешко рећи: „презентска се основа образује наст. *је*, а инфинитивна наст. *а* од општег дела *пис-*“, јер то се не види из материјала нашег језика, и у нашем се језику *пи́шем* тако не образује. То је појав општесловенског језика који у осећању савременог поколења има сасвим други значај. Он значи да се у презентској основи јавља измена сугласника који је у инфинитивној основи. Зато се тај глагол не може изнети заједно с глаголом *би́ти – бијем*, нити са *смејати се – смејем се*. Тако исто и *пе́вати: пе́вам* немогуће је друкчије схватити него као презентску основу с другим вокалом према инфинитивној с кратким итд.

12. Такво посматрање ствари чини да добивамо више мањих група, боље одређених неголи у другим класификацијама. Али и овде има једна невоља.

Кад бисмо хтели до краја применити овај принцип класификовања наших глагола, морали бисмо одредити и велики број врло ситних група глаголских у којима је, због каквог језичког остатка који се традиционално чува или због гласовних процеса, однос између презентске и инфинитивне основе тако поремећен да се они морају ставити у нарочите групе. Како се, према томе, један однос може назвати правилним редовним односом, то и у нашем језику имају две велике групе глагола: а) *правилних* – са особинама за које се могу пропи сати општа правила и б) *неправилних* – за које вреде нарочита правила којима се обухвата увек известан број примера.

Група правилних глагола обухвата њихову велику већину, а група неправилних глагола – само известан број.

Уз сваку групу овако издвојених глагола ми ћемо дати и њихово објашњење.

13. Полазећи од ове тачке гледишта, ја делим све глаголе на *осам* глаголских група у нашем језику.

I. Са вокалом *е* у презенту и без тога вокала, а са глаголским општим делом, у инфинитиву: *тре́сем: тре́с-ти*.

II. Са вокалом *е* у презенту, а са вокалом *а* у инфинитиву: *рвем се: рва́ти се*.

III. Са наставком *не* у презенту, а са *ну* у инфинитиву: *ги́нем: ги́нути*.

IV. Са наставком *је* у презенту, а без тога наставка у инфинитиву: *чу́јем: чу́ти*.

V. Са наставком *а* у инфинитиву, а са измењеним сугласником испред тога *а* и наставком *е* у презенту: *пи́сати: пи́шем*.

VI. Са вокалом *а́* или *е́* у инфинитиву, а са *а* или *е* у презенту: *пе́вати : пе́вам, сме́ти : смем*.

VII. Са вокалом *и* у презенту, а са *и́, е́*, у инфинитиву: *нде́м : нде́сти, бе́лим : бе́лети*.

VIII. Са *и* у презенту, а са *а* у инфинитиву: *држати: држим*.

Помоћни глаголи.

Наравно, и ова подела представља само идеалну слику глаголског грушисања; али, као што ће се одмах ниже видети, када се буде имало на уму да су у нашим глаголским облицима остали резултати врло различних гласовних промена, и када се ти привидни поремећаји системе издвоје, остаће мали број глагола који ће остати изван ових група. Да извршимо укратко разврставање глагола нашега језика и да покажемо како се облици њихови находе у складу са основама.

ПРВА ВРСТА

Са вокалом *ѣ* у презенту и без тога вокала, а са општим глаголским делом, у инфинитиву.

Нпр.	през.	*трéсѣм*	*трéсти*	инфин.
	импер.	*трéси*	*трéсох*	аор.
	имперф.	*трéсијāх*	*трéсāв*	глаг. прилог
		трéсāх	*-āвши*	прошли
	глаг. прилог сад.	*трéсӯћи*	трêсао	глаг. придев радни
			трéсла	
			трéсло	
			трéсен	глаг. придев трпни

Међу глаголима I врсте разликујемо: правилне и неправилне глаголе.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ I врсте

1. Глаголи са општим делом на сугласник *с* или *з*: *вéзēм: вéсти* и сл. Као што се види, међу особинама њихове промене долази једначење сугласника, које се находи и у другим облицима нашега језика. Код глагола *донѐсēм* и сл. (тј. сложених са **несем*) имамо у аористу *дòнēх, дòнēто* у глаг. придеву трпном, а у инфинитиву *дòнēти* (објашњење ниже код тих облика), тј. неправилни однос.

2. Глаголи са општим глаголским делом на сугласник *т* или *д*:

презент	*плѐтēм*	*плѐсти*	инфин.
императив	*плѐти*	*плѐтох*	аорист
имперфекат	*плѐтијāх*	*плѐтāвши*	глаг. прилог прошли
	плѐтāх	*плѐо, плѐла, плѐло*	глаг. придев радни
глаг. прилог сад.	*плѐтӯћи*	*плѐтен*	глаг. придев трпни

Као што се одавде види, гласовни закони који су овде у примени јесу: а) општесловенско, можда чак индоевропско, претварање – tt – или – dt – у – st –; б) испадање у дијалектима општесловенског језика *т* и *д* испред *л*: **плетлъ : *плелъ – плео* и сл. Али се по аналогији наново уноси *т*, обично онда када је у општем делу *ст*: *рâстао: рáсла* и сл. Поред правилних облика *сѐдēм, сѐдāвши, сѐо, сѐсти* и сл. имамо и по III врсти *сѐднēм* и сл. (где види). Тако и

од *срѐтēм, срѐтāвши*; исп. такође *тāсти* код којега су обично облици по III врсти. в) Како је код ових и сличних глагола I врсте постало *āвши*, то види под обликом глаголски прилог прошли.

Неправилно има од глагола *јѐсти: јѐдāх*, које види у глави о имперфекту.

Неправилно има у аор. 3. мн. *пāше, сеше*, по аналогији глагола са покретним *д: стāдоше – стāше*. Како се то покретно *д* добило у нашем језику, показује други глагол који такође иде овамо: *јѐдēм, јѐди, јѐдох, јѐсти, јѐо*. Код њега смо имали: *јêм, јêш, јéмо, јéдӯ* правилно, јер је то један од глагола са старим кореном на *д* (исп. лат. *edere* и сл.): *д* правилно испада испред *м* (у 3. л. једн. старо *јестъ, јесте* – в. о томе у одељку о презенту), испред *т* даје *с*, а испред *м* или *х* задржава се: *ѣдмѣ̀ъ* стсл., код нас *једу*; под утицајем *јѐсти* и овог облика добивено је *јѐдēм* итд., које је према *јêм* изгледало као проширено гласом *д*. Исп. стари дијал. облик *јѐђи* (види у глави о императиву). Под утицајем тога паралелизма облика са *д* и без *д* имамо, већ врло рано (исп. ниже), поред правилнога *грѐдēм, грѐдēш и грêм, грêш – грѐдӯ; грѐдијāх* итд. облици су правилни.

3. Глаголи са општим глаголским делом на сугласник *б, п* или *в:*

грѐбēм	*грѐбох*
грѐби	*грѐбāвши*
грѐбијāх	*грѐбао, грѐбла, грѐбло*
грѐбāх	*грѐбен, гребѐна*
грѐбӯћи	*грѐпсти*

Овако се мењају глаголи: *скýпсти, црпсти, тѐпсти се, дýпсти*, дијал. *жúвсти* (жúвући).

Од гласовних особина основе морамо поменути начин неодређени са *–пст–* и *–вст–*. Према гласовним особинама нашег језика у положају испред *т* испада *б, п и в*; отуда и данас још *плѐти* (од старог *плев-ти), нàсӯти*, исп. *нàспēм*, које ја ниже наводим међу неправилним глаголима, *жѝти* и *грѐти*. Међутим, као што се из горњег види (и то у оба наша основна дијалекта од врло старих времена), постало је правило нашег савременог језика да се у тим облицима успоставља сугласник општег дела и да му се дода *-ст-* из инфинитива других глагола (*плести, јести* и сл.). Зато се стари инфинитиви без –пс– или –вс– стављају међу неправилне глаголе.

4. Глаголи са општим глаголским делом на сугласник *к, г* и *х:*

пѐчēм,	3. мн. *пѐкӯ,*	*лѐжēм,*	3. мн. *лѐгӯ,*	*врúшēм,врúхӯ,*
пѐци		*лѐзи*		*врси*
пѐцијāх,		*стрúзијāх,*		
пѐчāх		*стрúжāх*		
пѐкӯћи,		*стрúгӯћи,*		
				мдгāх,
				врхӯћи
	пѐћи	*лѐћи*	*врћи*	
	пѐкох	*лѐгох*	*врхох*	

пѣкавши	*лѣгавши*	*врхавши*
пѣкао	*лѣгао*	*врхао*
пѣкла	*лѣгла*	*врхла*
пѣчен		*вршен*

Исп. још: *мо̀гу, мо̀гао* (мо̀реш), али *помо̀жеш; мо̀ж – мо̀ш* м. *мо̀жеш* у нар. песмама и старим спом.; *рѐћи: рѐчем* (и *рѐчем*); *врзи, поврзи, побјези* у нар. пес.; *ду̀гох, запрѐже, по̀бјеже* итд.

Многи од глагола овог обрасца имају облике по III врсти, тј. са основом на *ну: не,* које види тамо.

Гласовни појави који долазе у овој промени јесу ово: а) *к, г, х* (према закону општесловенског језика) прелазе испред *е* у *ч, ж* и *ш*; отуда *пѣчем* итд., али *пѣкӯ* у 3. мн.; ти гласови испред *и* прелазе по другој палатализацији у *ц, з, с;* отуда *пѣци, лѣзи, врси* (то се проширује и на имперфекат); *к, г, х* испред *а* које је постало од *ѣ* прелази у *ч, ж, ш (пѣчах, стри̏жах*, види имперфекат); б) *-кти, -гти* и *-хти* давали су још у општесловенском *ѝ* и даље у нашем језику *-ћи.*

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ I врсте

Неправилним глаголима I врсте називамо оне код којих однос основе презента и инфинитива у данашњем језику не одговара нашој дефиницији; али сви облици изведени од тих основа показују сродност са глаголима ове врсте.

1. Глаголи са сугласником *р* у општем делу. Њих има од три врсте, а особина им је да имају три глаг. основе:

а) *мрем̂ мрѝ мра̂х мру́ћи* — *мре́ти, мрех* — *мр̀вши, мр̀о*

Исп. такође: *пр̀дстрети: пр̀дстрем̂, пр̀дстри, пр̀дстро̀, пр̀дстрт̂*; исп. просто *стерати: стерем̂* по II вр.; *са̀врети се, по̀дӯврети, за̀прети, одӯпрети* и сл. Као што се одавде види, имамо основу презентских облика *мр-е-*, основу инфинитива или аор. *мре-* и основу глаголског прилога прошлог и глаг. придева радног *мр̂-*.

б) *дер̀ем̂ дерѝ дер̀а̂х дер̀ӯћи* — *дре́ти* (дѐрати), *дрех* (дѐравши) — *др̂вши, др̀о, др̂т̂, (дер̀а̂н; дер̀а̂т̂)* — *др̂в, дрла*

Као што се одавде види, поред облика *дре́ти, дрех, др̂т̂* и сл. имамо већ паралелне облике *дѐрати, дѐравши, дер̀а̂н, дер̀а̂т̂* по II вр. Ти су облици употребљивији но изворни.

Овамо иду, са малим колебањем. и глаголи: *пр̀ождрѐти, пр̀ождерѐм* и *пр̀ождрѐм* (дакле, као *мр̂ем*)

в) *прѐм̂ прѐш̂ прѐо̀ прѐт̂* — *прѐх прѐвши*

Овај глагол има свега две основе. Њему је сличан, али са колебљивим облицима: *зрѐти* („постајати зрео"): *зрѐм-зрӯ, зрӯћи, зра̂х*; али и *зри̂м, зри̂ш, зри̂, зри̂мо, зри̂те* – у 3. л. мн. остаје *зру* (дакле, као зрѐти: зри̂м – видети тамо).

г) *трѐм̂* (тѐрем) *трѐш̂* (тѐри) *трӯћи* (тѐрући) *трѐн*, – *ѐна*, — *тр̀ти, тр̀а̂х (имперф.), тр̀х*, тр̀ (аор.) *тр̀вши, тр̀о, тр̀вен*

И овде имамо две основе, али у другом правцу генерализане неголи у *прѐм̂*. С друге стране, видимо да имперфекат има основу инфин., а глаг. придев трпни да има и основу презента.

Разлика је између глагола под а) и б) и ових у томе, што је основа инфинитива ушла и у глаг. прилог прошли и глаг. придев прошли код глагола под в) и обрнуто, што је основа глаг. прилога прошлог и глаг. придева прошлог ушла и у основу инфинитива код глаг. под г).

Гласовни закони који се огледају у овим глаголима јесу ово:

1) *дер̀–ем̂ : дре́ти* = *der–ti > drѣ-ti*

2) *мр–е̂м : мре́–ти : мр̥̀о* = **mьr–e– : mer-ti: mьr-lъ*
= ь испада у отвореном слогу;

mer-ti > mrѣ-ti, mьr-lъ > mr̥̀lъ = mr̥̀o.

Сви су остали облици јасни одавде. Али, као што се одавде види, код неких од ових глагола (*мре́ти: мрѐм*) имамо у основи презента и у глаг. прилогу прошлом и глаг. придеву прошлом слаби корен, а у инфин. и аор. јаки корен. На тај начин, иако у нашем језику имамо данас три основе код неких од ових глагола (*мр-е, мрѣ-и мр*), у ствари, и оне се своде на старе две основе – презентску и инфинитивну, које су на нашем земљишту дале три основе.

2. Глаголи са сугласником *н* или *м* у презентској основи, а без њих у инфинитиву.

а) Са сугласником *н* у презенту, а *ѣ* у инфинитиву:

пѝчнем̂ пѝчни — *пѝчѣти, пѝчѣх, пѝчѣвши, пѝчео, пѝчѣла, пѝчѣт̂*

Исп. још: *ѣ́ти* са облицима по овој врсти само од инфинитивне основе: *ѣ̀х, ѣ̀вши, ѣ́ла, ѣ̀т̂; разѝпѣти: ра̀зпео; пр̀дпѣти: пр̀дпнем̂, пр̀дпни, ѝспнем̂, ѝспѣти* итд. (као *мре́ти* и *ӯмре́ти*, али о томе – у одељку о акценту).

Сасвим засебне облике имамо код глагола *кле́ти:*

кӯнем̂ кӯни кӯнијах, (кӯња̀ х) кӯнӯћи — *кле́ти, клѐх, клѐвши, клѐв, клѐо, кле́ла, клѐт̂, пр̀дклѐт̂* итд.

б) Са сугласником *м* у презентској основи и *ē* у инфинитивној:

дȗмēм	*дȗмēти*
дȗми	*дȗмēх*
жмâх	*дȗмēвши*
жмȕћи	*дȗмео, дȗмēла*
	дȗмēт

Исп. још: *ȕзēти: ȕзмēм* и сл.; *сàжмēти,: сàжмēм* и сл.; *жмēм, жмȉ, жмâх*, жмȕћи, жѐти, жêх, жêвши, жѐо, жêт.

в) Са сугласником *м* у презентској основи, а самогласником *у* у инфинитивној:

нàдмēм се	*нàдȕти се*
нàдми се	*нàдух се*
	нàдȕвши се
	нàдуо се
	нàдȕт, надȕвен.

И овде су гласовни закони општесл. језика и нашег језика пореметили првобитне правилне односе:

а) Општесловенски закони:

ȍдчнēм: ȍдчēти = **ȍчьн-е-* : **ȍчьн-ти* или *ȍчен-ти* што даје *ȍчне-* и *ȍчм-ти* = *ȍдчē-ти*; *кȕнēм*: *клēти*: **кльн-е-*: **кльн-ти* или **клен-ти* (исп. **мьр-е-: мер-ти) = клн-е-: клмти*, прво је дало *куне-*, а друго *клēти*;

нàдмēм се: нàдȕти се = **надъм-е-: надъм-ти* или *надомти* = *надъме: надмти = надме- : наду-ти.*

б) Гласовни закони нашег језика примењени овде јесу: испадање полугласника у отвореном слогу, прелаз *ль* у *ļ* и даље у извесним дијалектима у XIV в. у *у*, зато се облик *кļне* још чува у говорима; прелаз *м* у *е*, *ж* у *у*.

в) Овде, дакле, имамо или исти општи део и у презентској и у инфинитивној основи – *чьн-е: – чьн-ти* или, у крајњем случају, јачи ступањ корена у инфинитивној основи, дакле: *– чьн-е: – чен-ти*. Све друго је правилно.

3. Појединачни неправилни глаголи ове врсте или појединачни неправилни облици:

а) глагол *ȉћи:*

	ȉдēм		*ȉћи*
	ȉди		*ȉдох*
	ȉђāх	(неправ.)	*ȉшāвши*
	ȉдȗћи		*ȉшао, ȉшла*

исп.: *дȍдем* (и *дȍђем* в. ниже); *дȇм*, *ȍди* (*ȍђи*) *дȇх* *ȍдох* *ȍдишао* (*ȍшао* и сл. дијал.)

тако: *изȉди* (*-и́ђи*) *изȉдох обȉдох.*

нāђēм *нāћи* *нàшао*

нāђи *нàшāвши*

нāђох

нāђен

Овако: *прóћи, пóћи, зáћи, изáћи, обáћи, сáћи* и сл. Поред тога и: *изȉћи, обȉћи, сȉћи, узȉћи* и сл.; дакле и: *ȉзȉђēм, изȉђи, изȉђох, ȉзȉшао* и сл.

У народним песмама: *не ȍх, дȍше, наше (нађошē)* и сл.

У ствари, сви се ови облици своде на три основе: презентску *ид-е-*, инфинитивну *и-ти* и партиципску *(и)ша-* = шь (д) лъ. Али смо у току времена добили ове измене: *и-* из инфин. основе прешло је и у претеритну, те смо добили *и-ша-*; код сложених глагола основа презентска у извесним говорима (в. Фонетику) добила је умекшан сугласник: *на + иде- = нађе* (тако и имамо у многим архаичним говорима, в. историјски део) = *нађе* (у извесним говорима, од половине XIV в., в. Фонетику), *на + ити = (наћи)* и сл. Одавде су умекшани сугласници пренесени и у *ићи* и све сложене глаголе ове врсте: *отȉћи, сȉћи* итд.

Глаголи као *обаћи = обь + ити = обајти* > *обићи* и сл.

Облици *дȍђем* и сл. представљају аналогију према *отȉшла = ошла, ошао* и сл.: *одем* и сл. као *отȉшла : отȉдем* и сл.

У песмама и дијалектима имамо према *ȍћ : ȍј*, па према томе и сличном и *ȍх, дох, нах* и сл.; в. историјски одељак.

б) Код глагола 1-ог раздела констатовали смо неправилне облике: *дȍнēти, дȍнēх* и сл. поред *донȅсох* и сл.; сличан је овоме и глагол (у јужним крајевима): *рȉјех : рȅчēм*. У њима се чува стара особина: мењање вокала у аористу (исп. гл. *доних*) које је врло обично, нпр. у стсл. језику, а које је код *дȍнēти* ушло и у инфинитив; код *рȅћи* је ограничено обично на аор., али има дијалекатски и *рȉјēти (рȉјећи)*.

в) Код глагола 2-ог раздела забележићемо још *јеђȕ* или *јȇђ (јȇћте)* у императиву и *јȇђāх* у имперф.; исп. објашњење под тим временима. *Òбрести*: *-тēм* има и по VII вр. *обрести се: обрȋм*. Код глагола 3-ћег раздела имамо стари облик *плȅсти* (од општесловенског *плевти* добивено је, опет у општесловенском, *плести*), које се обично замењује обликом *плевити*. Овакво је и *нàсȕти: нàспēм, нàсти* и сл. Као што ћемо видети, *нàсȕти* = општесл. **naso-up-ti: nasŭp-e = насути: насъп-е.* Прво је дало, сасвим правилно, у општесл. **насути: насъп-е-*, у нашем језику *насп-е-*. Ретко се у старом језику овако употребљавало и *грести*.

г) Глаг. *врћи* има у ијек. говорима *вријећи*, као што поред *вȕћи* књиж. јез. имамо у дијал. *влећи*, или као што поред *разастрēти* имамо, чак и у књиж. језику, *разастрти* (готово чешће него прво), или као што имамо поред *прождрēти – прождрти*. У ствари, ту имамо потискивање јаке основе аориста и имперф. слабом основом презентских времена: **вьрх-ѭ : *верх-ти* (прво даје у нашем језику *вршем*, друго *врћи*; и прво потискује друго) и сл. Исп. ниже.

д) Код глагола 2-ог и 4-ог раздела неки глаголи у 4-ом разделу, доста многобројни, прелазе у III врсту, добивајући у презенту *-не-*, а у инфин. основи *–ну*. Али и једно и друго није обавезно, тако да они дају III-ој врсти известан број неправилних глагола који могу имати и немати карактеристичан слог *не : ну*.

Заједнички је моменат код њих – тренутност радње. Како велики број глагола III врсте има значење тренутности глаголске радње, то се слог *не : ну* додаје у тренутним глаголима поменутих група.

α) *сѐднем, сѐднути* поред *сѐдём, сѐсти; срѐтнём, срѐтнувши : срѐтём, срѐсти; пàднём, пàднути* (дијал. *пàнём)* и *пàсти, нàпаднем, нàпаднȕ̄ : нàпасти* и сл.

β) уз *мдѣи* образовано је *мдѣнём* (сврш.), *пдмогнём : помдѣи, занѐмогнём : занемдѣи, лѐгнём : лѐћи, рѐкнём – рѐћи, дȕћи : дȕгнути, пдбегнути : пдбећи, клѐкнути : клѐћи, нàвикнути* и сл. Из овога се види да тренутни глаголи I врсте све више прелазе у III врсту глагола на *не : ну*; али тај процес још није потпуно завршен.

ДРУГА ВРСТА

Са вокалом *е* у презентској основи, а вокалом *а* у инфинитивној основи.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Овамо долази:

рвēм се	*рвати се*	*рвао се*
рви се	*рвах се*	
рвāх се	*рвāвши се*	
рвȳћи се	*нàдрвāн*	

Овако се мења дијал. *сàти : сēм* (3.мн. *сȳ*), *сȳћи, сȳћи, сàх. сàх (сà), сàвши, сàо, сàла, сàн* (од старога *съсати, съ-сеши* „сисати“);

рѐвати, рѐвēм (дијал. шикљати, њакати, викати, плакати итд.);

сѐјати, сѐјēм; императив *сѐј* (* = *сѐји* > *сѐи* = *сѐј*), *сѐјāх, сѐјȳћи, сѐјати, сѐјах, сѐјао, сѐјāвши, сѐјāн (сѐјāти)*; а тако и: *бàјати, чàјати, грàјати, грѐјати, хàјати, кàјати, лàјати, стàјати, тàјати, трàјати, вѐјати, пдјати, пдјēм* итд.; *брȉјати: брȉјēм* (импер. *брȋ: брȋте = брији = *брȉи = брȋ); смѐјати се: смѐјēм се; дрàти: дрēм.*

Код глагола *ткàти* имамо правилно *чēм* (тчем), *чēш* итд., 3. мн, *ткȳ*, али се код њега развијају и нови облици по VI врсти: *ткȃм, ткȃш* итд.

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ II врсте

Неправилност је њихова у томе што се основа инфинитива у свом општем делу разликује од презентске основе.

а) *бѐрēм*	*брàти*
бѐри	*брȃх (брȃ)*
бѐрāх, бѐријāх (брȃх:брȃше)	*брȃвши*
берȳћи	*брàо, брàла*
	брȃн, брȃти

Овако је и *пѐрēм: прàти – пѐрāх, пѐријāх* (имперф.).

Некада је однос основе презентске и инфинитивне био овакав: *бер-е- : бър-а-*; дакле је у основи презента општи део на јачем ступњу неголи у инфин. основи; супротно ономе што смо обично имали у I врсти. Исп. о овоме ниже.

б) *жѐнēм*	*гнȃти*
жѐни	*гнȃх (гнȃ)*
(гнȃх, гнȃше)	*гнȃвши*
жѐнȳћи	*гнȃо*
	гнȃн, гнȃти

Облици презентске основе постају све ређи и све се више ограничавају на дијалекте наше: *ѝжденēм, прдженēм, ддренēм, изѝженēм, нàжденēм*. У њима се јавља *д* у презенту које је овде гласовног порекла. У општесловенском језику *ѣ* је прелазило испред *е* у *и* (управо *дж*) тако да смо иза *з* у префиксу добивали:**проз+джен-, из+джен-* и даље**прож+джен-, *иж+джен-*. Дисимилацијом ту је друго *ж* изгубљено: *прожден-, ижден-*. Ти су се облици сачували до наших дана, само што је *д* из њих пренесено и у друге облике. – Код овог се глагола све више развијају у књиж. јез. облици *гнȃм* (гнȃју), *гнȃј, гнȃјȳћи* – према облицима инфин. основе.

Однос је овде међу општим делом презентске и инфин. основе:

**гѣн-е : гън-а-*

Иако то не значи, као што ћемо видети, да је *гън-* слабији облик од *гѣн-*, он је несумњиво из групе слабијих облика општега дела *гѣн : гои* (исп. *гонити)* који је образовао исту глаголску систему са јачим општим делом **гѣн-е-*.

в) *здвēм*	*звàти*
здви	*звȃх (звȃ)*
здвијāх (обично звȃх)	*звȃвши*
здвȳћи	*звȃо, звàла*
	звȃн

Имперфекат се обично образује од инфинитивне основе. Овде је однос општега дела обеју основа овакав: **зов-е-, *зъв-а-(= зв-а-* у нашем језику).

ТРЕЋА ВРСТА

Са наставком *не* у презентској основи и са наставком *ну* у инфин. основи.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Код њих је однос ових основа потпуно сачуван.

тднēм	*тднути*
тдни	*тднух, тднȳ*
тдньāх	*тднȳвши, тднȳв*
тднȳћи	*тднуо*
	мàкнȳти

Овамо долазе глаголи: *дмрзнути, ѝшчезнути, пдпузнути, клѝснути, ѝскрснути, пд-гѝнути, дткинути, отр́нути, крéнути, освр́нути се.*

Код неких од оваквих глагола нема *ну* каткад у аор. *дѓрезнути: дѓрезох, прѝтиснути: прѝтисках, пѝснути: пѝсках, пр̀снути, пр̀аснути, свѝснути, дбиснути – пр̀сках* и сл.; *нàтнух* и *нàтакох; нàмаѓнути – нàмаѓох, потéѓнути: потéѓох, тр̀ѓнути: тр̀ѓох, нàѓнути: нàѓох* итд. – То значи да првобитно и нису имали наст. *не : ну*; отуда у аор. без *ну* сугласници који су се још у општесловенском испред *и* – губили.

Сасвим је природно да код глагола I врсте имамо облике и по I-вој и по овој:

дѝћи:	*дѝѓнути*
дѝѓох:	*дѝгнух*
клѐћи:	*клѐкнути*
зàмћи:	*зàмкнути*

Тако исто имамо и у глаголском радном придеву: *тр̀ѓнуо: тр̀ѓао* и сл.; затим и код глагола код којих се *т* или *д* сачувало испред *н – стврднути се; стврдао се.* Али исп. и ове случајеве: *дчврснути: дчврсао* и *дчврснуо, ѝсахнути: ѝсахао, ѝвенути:ѝвео, истру(х)нути: иструо, нàбухнути: нàбухао, подбу(ха)о* и сл. У Црној Гори имамо чак и од *пдѓинути: погибао* и сл.

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Код њих се однос двеју основа не чува, већ у облицима инфин. основе или увек недостаје *ну* или може недостајати. Видели смо и код правилних глагола да се код њих све више развијају облици инфин. основе и без *ну*. Овакво је увек:

стàнēм	*стàти*
стàни	*стàх (стàдох)*
	стàвши
	стàо

Чује се врло ретко и: *дстанути, нàстанути, пдстати, дстанȕвши, дстануо* и сл. Још је ређе: *стàнути, стàнȕвши, стàнуо* и сл.

Овакво је и

дѐти (дѐсти):	*дѐнēм (дѐдēм)*
дѐдох	*дѐни*
дѐх (дѐ)	
дѐвши	
дѐо, дѐла	
дѐвен	

Али се код њега налази и *дѐнути: дѐнух, дѐнȕвши, дѐнуо, дѐнȕти.*

Код осталих глагола, као што је то споменуто међу неправилним глаголима I врсте и међу правилним III врсте, имамо известан број облика неправилних. Уопште, тенденција је код тренутних глагола да развијају у презенту основу на *не* а у инфинитивним образовањима да одбацују *ну* где се пред њим налази сугласник. На који се начин то развило, видећемо ниже.

ЧЕТВРТА ВРСТА

Са наставком *јē* у презенту, а без тога наставка у основи инфинитива. Ако се прегледају примери који овамо иду, видеће се да они имају врло различну основу инфинитива: само општи део презентских облика у инфинитивној основи: *бȉјēм: бȉ-ти* или имају сасвим другу основу, наравно, према савременом осећању нашем, у инфинитивиним или аориским образовањима. Према томе, можемо и све глаголе који иду овамо поделити у два раздела.

1. раздео

Глаголи IV врсте код којих општи део презентских облика образује инфинитиву основу:

чȕјēм	*чȕти*
чȕј	*чȕх*
чȕјāх	*чȗвши, чȗв*
чȕјȗћи	*чȕо*
	чȕвен

Исп.: *ѝзути, дбути, нàзути* (под утицајем *изути*) – *ѝзујēм, предбујēм, ѝзȕт* и сл.

бȉјēм	*бȉти*
бȉ (бȉји=бȉ)	*бȉх, бȉвши*
бȉјāх	*бȉо*
бȉјȗћи	*бȉвен, бȉјен, бјѐн*
	бȉт

ѝзбијēм, зàузбијēм.

Овако: *бȉти, крȉти, мȉти, рȉти, шȉти : крȉт, сàкрȉт, крȉвен, сакрȉвен; шȉт, сàшит, шȉвен, сашȉвен, швѐн, сàшвен.*

пȉти, лȉти, вȉти (*пȋ* 2, 3. аор., *лȋ, вȋ, ѝспȋ, пдлȋ, сàвȋ, дбавȋ* и сл.), *вȉт, сàвȉт, вȉјен, савȉјен, лȉт, пдлȉт, лȉвен, полȉвен, пȉјен, попȉјен; лȉо, лȉла, пдлио, пдлила; пȉо, пȉла, пдпио, пдпȉла, сàвио, сàвȉла, дбавȉла.*

тȉти, плȉти, гњȕти – као *чȕти.*

Овамо иде и глагол *бити* (esse) када је сложен:

дбити:	*дбијēм,*	*зàдобијēм*
дбих, дбȋ	*дбȋ(ј)*	*задбȋ(ј)*
дбȉвши		
дбио, дбȉла		
дбȉт, добȉјен, добȉвен		

Међутим прост глагол има неправилан однос презентске и инфинитивне основе:

бу̏дēм	*бȉти*
бу̏ди	*бȉх, бȋ*
бу̏дӯћи (буду̏ћи)	*бȉвши*
	бȉо, бȉла
бе̏јāх	
бе̏х	

Исп. и каткада још код сложених: *пр̏дбудēм, збу̏дēм се* и сл. Дијалекатско: *бу̏днēм, бȕднем, бȕдēм* и сл.

2. раздео

Ту имамо четири различна типа: а) *купȕвати: ку̏пујēм;* б) *кљу̏вати: кљу̏јēм;* в) *да́вати: да̑јēм*; г) *казȉвати: ка̀зујēм.*

Иако су то за наше савремене језичко осећање потпуно различна четири варијанта, ипак се у њима осећа једна тенденција да у презентској основи имамо образовања са *је*, а у инфинитивној – друге врсте. Наш се језик у овом правцу одликује од других словенских језика и показује интересантан развитак. Да бисмо га могли разумети, ја ћу овде изнети само једну напомену, а даље ћемо о томе говорити у историјском одељку.

Прва два варијанта представљају гласовне процесе: некадашње kǫ̑pǫ̑-je-; kǫ̑pǫ̑-a- дало је овакав однос основа: *купу-је- : купова-*; дакле, имали смо образовање презента наставком -је- (је) а инфин. наст. *а* од општег дела kǫ̑pǫ̑-. То исто имамо и код *кљу̏вати* и сл. глагола, само што ту имамо дифтонг _-eu̯- : kleu̯-je- : klьu̯-a-. Прво је морало дати по законима општесловенског језика *клю̏є* (кљује-), а друго *кльва-*, као што и имамо у великом броју словенских језика (исп. кльва у буг., klvati и kluvati у чешком, kluć и klwać у пољском итд.). Код нас је *у* из презентске основе ушло и у инфинитивну, те имамо *кљувати* место *кљвати* или сл.

Ови глаголи су били од значаја за образовање и осталих типова јер су оба остала варијанта суплетивна, тј. имају по један облик из двају система који се допуњују.

Нема сумње (као што ћемо то доцније и видети) да смо некада имали:

да́вати:	(да̑вам)	казȉвати:	(ка̀зивам)
(да̀јати):	да̑јем	(казȍвати):	ка̀зујем

Под утицајем *пу̏тдвати* и сл.: *пу̏тујēм, кљу̏вати: кљу̏јēм-* одабрани су облици *да́вати : да̑јēм*, а према овоме и *казȉвати : ка̀зујēм*. Дакле, и овде је спроведена тенденција да у презенту имамо облике од основе са *је*, а у инфинитиву облике без *је*:

а) *ку̏пујēм*	*купȕвати*
ку̏пӯј	*купȕвах, ку̏пова̄*
(ку̏пова̄х)	*купȕвши, -ȕвāв*
ку̏пујӯћи	*ку̏повао, ку̏повāла*
	купȍвāн, ку̏повāти

-ѐвати: краљѐвати, у̀читељевати, сужњѐвати, војевати и кажѐвати (дијал.); иначе данас и иза некадашњих и данашњих умекшаних сугласника преовлађује – *овати: бџижњовати, старешдвати, пашдвати, пријатељдвати, у̀читељовати, ца̑роватн* и сл.

б) *кљу̏јēм*	*кљу̏вати*
кљу̏ј	*кљу̏вах: кљу̏вā*
(кљу̏вах)	*кљу̏вāвши*
	кљу̏вао
	кљу̏вāн

Овако: *бљу̏вати, пљу̏вати* и сл.

в) *да̑јēм* (ређе *да́јēм*)	*да́вати*
да́ји	*да́вах*
да́јӯћи	*да́вāвши*
да̑вāх	*да́вао*
	да̑вāн

Императив *да́ји* је нов, за разлику од *да̑ј*; у презенту још се употребљава: *да̑вāм; да̑вāј, да́вājӯћи*, и тако да прелази у VI врсту.

Исп. још *продава́ти, позна́ватн* и сл., *пр̏дда̑јēм, пдзна̑јēм* и сл.

г) *ка̀зујēм*	*казȉвати*
ка̀зӯј	*казȉвах, казȉвāвши*
ка̀зујӯћи	*казȉвао*
(ка̀зȉвāх)	*ка̀зȉвāн*

Овамо иду многобројни глаголи. Исп. *довршȉвати, ограђȉвати, примамљȉвати, забрањȉвати, девериватн, строваљȉвати, опамећȉвати, забашурȉвати* и сл. Зашто се у једним случајевима код тих глагола у основи налази умекшан сугласник, а код других неумекшан, видећемо доцније.

Као што се одавде види, *-и́вати: -ујēм* находи се код изведених многосложних глагола: када се глаголи на *-и́вати* образују од једносложних глагола или кад се наставак – *-и́вати* ставља насупрот наставку *-овати* као наставак за образовање несвршених глагола од свршених, тада се *-ива-* чува и у презенту, тј. находи се у VI врсти глагола. Исп. ове две групе примера:

а) *бȉти:*	*бȉвати:*	*бȉвāм*
пдчити:	*почȉвати:*	*пдчȉвāм*
задрнути:	*задрȉвати:*	*задрȉвāм*
пдкрити:	*покрȉвати:*	*пдкрȉвāм*
у̀мити:	*умȉвати:*	*у̀мȉвāм*
ра̀шити:	*рашȉвати:*	*ра̀шȉвāм* и сл.
б) *пошкдвати:*	*пошкȉвати:*	*пдшкȉвāм*
оснд̀вати:	*оснȉвати:*	*днȉвāм*
заснд̀вати:	*заснȉвати:*	*за̀снȉвāм* и сл.

ПЕТА ВРСТА

Са наст. *а* у инфинитиву, а са измењеним сугласником испред тога *а* и наставком *ē* у презенту.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

вȇжēм	*вéзāти*
вéжи	*вéзах*
вéжӯћи	*вéзāвши, вéзāв*
(вéзāх)	*вéзао*
	вéзāн, вéзāт

Нашим језичким осећањем као глаголи ове групе одређују се само они код којих се може данас утврдити промена сугласника презентске основе. Овамо долазе глаголи са овим сугласницима: а) са *с* и *з*: *пȉсāти: пȉшēм, мāзāти: мāжēм;* б) са *т* и *д*: *мѐтāти: мѐћēм, глдāти: глдӯēм;* в) са *к, г* и *х*: *скáкāти: скȃчем, стрýгāти: стрӯжēм, ѓахāти: ѓашēм;* са *ц*: *нȉцāти: нȉчēм;* са *б, п, в, м*: *здбāти: здбљēм, кȁпāти: кȁпљēм, храмāти: храмљēм, дозúвāти: дозúвљēм*; са *ск*: *ȉскāти: ȉштēм* (у чак. ȉšćēm); са *хт, кт*: *дрхтāти – дрȉћēм* и сл.

По себи се разуме да глаголи код којих је меки сугласник ушао у инфинитивну основу не иду више по овој врсти: *чѐшāти: чѐшēм, запóчињāти: запóчињēм* – сви такви глаголи иду по II врсти.

Да засебно поменем: *слāти* (= *сълати): *шљēм,* (и *шāљēм* од *сълјем са *ш* из *шљем*).

Као што се одавде види, по сугласницима који се мењају у њима се огледа општесловенско јотовање са свима својим особинама. Према томе, овде је у презентској основи било некада *је*, а у инфинитивној *ā* – од заједничког општег дела, онако како је то делимично у IV врсти (*купȕвати: кȕпујēм*). Али се то данас више у нашем језику не осећа.

Има приличан број глагола који могу имати облике и по VI врсти *ѓúбāти: ѓȕбām* и *ѓȕбљēм*; тако је и: *дрéмāти, кýпāти, сȕпāти, сȕсāти, скúтāти се, дозúвāти, ȕзимāти, пљȅскāти*; исп. и *помáгāти: пдмāжēм, помáжи*; али *пдмāгāј.*

Има глагола различних образовања са заједничким облицима: *жвáкāти* и *жвáтāти: жвāћēм*

звиждýкāти		*звȉждӯћēм*
ѓурúкāти	*ѓурȉтāти*	*ѓуричēм* и сл.

Њих је врло лако објаснити.

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Код њих је неправилан однос презента према инфинитиву. Овамо долази:

а) *кдљēм*	*клāти*
кдљи	*клāх*
кдљāх (клāх)	*клāвши*
кдљӯћи	*клāо*
	клāн, клāт

Дакле, имамо однос *коль-е: *кол-ти; према томе он има презентску основу заиста по овој врсти.

б) *мѐљēм*	*млѐти*
мѐљи	*млѐх*
мѐљāх	*млȇвши*
мѐљӯћи	*млѐо, млѐла*
	млѐвен, млевѐна

Однос је овде: *мель-е-: *мел-ти: дакле, као и код *клāти.*

в) сасвим је неправилно:

жњȇм	*жѐти* (жњѐти)
жњȇ	*жѐх* (жњѐх)
жњȗћи	*жȇвши* (жњȇвши)
жāњāх	*жѐо (жњѐо)*
	жњѐвен

Исп. још: *жāњēм, жāњӯћи, жāњи.*

Није га тешко разумети према општесловенском: **ж ьн-је-: х ь н-ти = жмти = жети;* али у нашем језику стоји сасвим засебно и улази у ову врсту само по томе што има умекшан сугласник у презенту којега нема у инфинитиву (*жњēм : жѐти*).

ШЕСТА ВРСТА

Са вокалом *ă* или *ĕ* у инфинитиву, *а са ā* или *ē* у презенту.

ȕмēм,	3. мн. *ȕмејӯ-*	*ȕмети*
ȕмēј		*ȕмех*
ȕмејāх		*ȕмēвши*
ȕмејӯћи		*ȕмео, ȕмела*

Овако је: *смѐти : смēм, разȕмѐти : разȕмēм, ȕспѐти, дȍспѐти, йѐти – йēм* (данас застарело).

чȗвāм,	3. мн. *чȗвајӯ*	*чȗвати*
чȗвāј		*чȗвах*
чȗвāх		*чȗвāвши*
чȗвајӯћи		*чȗвāн, чȗвāт*

Велики је број оваквих глагола; међу њима има и једносложних као:

знȃм,	3. мн. *знȁјӯ*	*знāти*
знȃј		*знȁх*
знȃх		*знāвши*
знȁјӯћи		*знȁо, знȁла*
		знāн, знȃт
		йдзнāт

Тако је и *дȃм* (3. мн. *дáдӯ, дȁјӯ*).

НЕПРАВИЛНИ ОБЛИЦИ

Глагол *дати* имао је некад посебну промену (в. ниже презент) и у 3.л.мн. облик *дадмъ* који гласи у нашем старом језику *дадУ*. Однос да̑м: да́ду, да̑ју – учинио је да се проширење сугласником *д* знатно прошири. Има говора где је то *ду* добило општу употребу код свих вокалских основа у 3.л.мн. (*чу́вадӯ, нд̀сидӯ* и сл.); али у књижевном језику његово распрострањење није тако велико. Према *да́дӯ* имамо и: *да́дēм, да̀дох* (исп. да̑х), *да̀дијāх, да̀днēм* и сл.; поред *зна̑јӯ* и *зна́дӯ*, али тада се то *зна́дӯ* сматра као 3. л. мн. глаг. *зна́дēм, зна́ди, зна̑дох, по̀знадох, зна̀дијах и зна̑ђāх, зна̑днēм;* од *ѝмати* поред *ѝмā̑м : има́дēм, има̀дијāх, ѝмађāх, ѝмадох, ѝмаднēм* и сл.; *ва̀љати : ваљада̑м*; од *мо́рати : мо́радох, мо́раднēм, мо́рађāх (мо́радијāх)*; тако и од глагола *смѐти* имамо и *смѐдох, смѐдавши, смѐдијāх, смѐднēм* и сл.

Из овога се види да је *да́ду* својом сличношћу са глаголима I врсте (*доведу* и сл.) учинило да се развије цела система тих глагола по I врсти.

Употребљава се и *доси̋ев, -вѐна-*, образовано према глаголима типа *по̀крити – по̀крȉвен* и сл.

У ову врсту долазе и глаголи као *са̀здати, у̀жгāти* и сл. – *са̀здā̑м, у̀жгāм* и даље правилно. *Гла̑ти* представља сажето *гла̑ти* од *гледати* са пропуштеним *д* као *зја̑ти* и др.

СЕДМА ВРСТА

Са вокалом *ӣ* у презенту, а са *и̋* или *ѐ* у инфинитиву.

Како разлике у промени тих глагола нема, то су само два варијетета исте промене.

а) *нд̀сӣм*	*нд̀сē*	*нд̀сити*
нд̀си		*нд̀сих*
нд̀шāх		*нд̀сивши, нд̀сив*
нд̀сēћи		*нд̀сио*
		нд̀шен

Овамо иду: *гд̀стити, ча̀стити, кр̀стити, пу̀стити, на̀местити, кр̀ђити, по̀ђити* итд.

б) *ви̋дӣм*	*ви̋дē*	*ви̋дети*
ви̋ди		*ви̋дех*
ви̋ђāх		*ви̋дēвши, -ēв*
ви̋дēћи		*ви̋део*
		ви̋ђен

Овамо иду: *шће́дети, лѐтети, вр̀тети, жи́вети, тр̀пети, не́мети, сврбѐти, бо̀лети, гла́днети, гдрети* итд.

Н а̄ п о м е н е. У имперф. и глаг. трпном придеву имамо промене сугласника, и то не по подновљеном, већ по старом јотовању: *га́сити – га̑шāх, вдзѝти – вджāх, вдити – вдђāх, му̀тити – мӯћāх, мо̀лити – мо̀љāх, љу́бити – љӯбљāх* и сл., али *чӣшћāх, гдшћāх*, и сл. (подновљени облици).

Међутим, у глаг. трпном придеву имамо више остатака старине: *кр̀шћен, пӯшћен, на̀мешћен* и сл. поред *гдшћен, ча̑шћен* и сл. Први су старији облици, који изумиру, а други су нови. Када је у основи *р*, оно је тврдо у имперфекту: *гдрети – гдра̑х.*

У презенту имамо и дијал. *вӣђу, вѣ̀лу*; у императиву *вӣђи* (као *ӣ̀ђи.*)

У императиву: код глагола који имају у основи *ј*, када је испред тога *ј* кратки вокал, имамо наст. *ј*, а кад је дуги – *ји: кро̑ј – кр̀ђити, по̑ј – по̀ђити* итд.; али *та́јити: та́ји, га́јити: га́ји* итд.

НЕПРАВИЛНИ ОБЛИЦИ

Глаг. *вр̀ети*, који је могао првобитно имати облике по I врсти, али већ од општесловенског гласи: *вьрѣ̀ти – вьриши*, има 3.л.мн. *вро̑*; можда под утицајем некадашњег партиципа презента *вро̑ћ* има и данас *вро́ћи*. Па тако и *зр̀ети* има поред *зре̑* у 3. л. мн. *зро̑, зро́ћи*, можда под утицајем глагола *вр̀ети* (по пореклу своме, као што ћемо видети, *зр̀ети* је сасвим другог типа неголи *вр̀ети*); *зр̀ети* има облике презента и по I врсти, као што глагол *пр̀ети* има презент и по овој врсти. Глагол *бдѣ̀ти – бдӣм, бдӣ, бђа̑х, бдѣ̀о* и сл. има и *бдӣјēм, бдӣјāх* и сл. по IV врсти.

Глагол *вѣ̀лӣм* (исп. *вѣ̀лу* у 1.л. једн. през.) има још само имперф. *вѣ̀љāх.*

ОСМА ВРСТА

Са вокалом *ӣ* у презенту, а са *ă* у инфинитиву:

др̀жӣм	–	*др̀жē*	*др̀жати*
др̀жи			*др̀жах, др̀жā*
др̀жāх			*др̀жāвши, др̀жāв*
држéћи			*др̀жао, др̀жāла*
			др̀жāн, др̀жāт

Овамо иду: *бѐжати, лѐжати, ре́жати, кле́чати, кри́чати, бле́јати, бо̀јати се, зу́јати, ври́штати, пи́штати, ти́штати, пљу́штати, зви́ждати* итд.

На̄ п о м е н е. У инфинитиву сугласничке се групе јављају испред *а* у старом умекшаном облику, а данас неумекшаном *кле́чати* (клекну-ти), *ври́штати* (врисак), *ти́штати* (тиск-ати), *зви́ждати* (звизг-).

Ти глаголи и нису ништа друго до глаголи са *е* (=ѣ) које се находило иза *ј* или *к, г, х.* Јасно је какве су се морале измене извршити: по најстаријем претварању (по I палатализацији).

У императиву: код глагола који имају у основи *ј*, када је испред тога *ј* кратки вокал, имамо наст. *ј*, а кад је дуги – *ји: бо̑ј се – бо̀јати се, сто̑ј – сто̀ји̋м* и сл.; али *бле́јати : бле́ји, зу́јати : зу́ји* итд.

НЕПРАВИЛНИ ОБЛИЦИ

Глагол *сто̀ји̋м* има у инфин. основи *ста̀јати; ста̀јах, ста̀јавши, ста̀јао.*

Глагол *ста̑ти – ста̑м, ста̑, ста̑х, ста́ћи, ста̑х, ста̑вши, ста̑о* и сл. има однос *а – и* иначе необичан: пред *а* није стари умекшан сугласник.

ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ

Сви су неправилни

1. *бѝти.*

Има презент *бу̀дēм*, које се употребљавало као перф.глаг. са значењем *бѝти : јѐсам* и као помоћни глагол за образовање егзактног футура (предбудућег времена).

Бѐјāх, бѐх имперф. од *бити* који се употребљава за плусквамперфекат као саставни помоћни део.

2. *јѐсам*	*јѐсмо*
јѐси	*јѐсте*
јѐст	*јѐсу*

Види се по наставцима презента да је то глагол неправилан (исп. ниже).

Од њега се употребљавају краћи облици: *сам, си, је, смо, сте, су* – прво, као глаголске споне у реченицама за везивање именског предиката са субјектом; друго, за образовање перфекта.

И одрични облици имају нарочити облик: *ни́сам, (нијесам, несам = *нѣсмь), није.*

3. *хтѣ̄ти* (хòтети):	*хòћу*
хòћу	*хòћемо*
хòћеш	*хòћете*
хòће	*хòће*

Има краће облике који се употребљавају за образовање футура: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће.*

И код овог је глагола необичан одрични облик: *нéћу, нéћеш, нéћемо : нéћē.* Представља контракцију: *не+òћу = нећу; не òћеш = нèоћеш = нéћеш.* Мора се претпоставити, као што ћемо ниже видети, да се губљење *х* извршило у овом случају врло рано.

Други су облици од основе инфинитива:

хтѣ̄х	*хòтех*	*шћѐх*	*шћѐдох*
хтѣ̄	*хòте*	*шћѐ*	*шћѐде (са умѐтнутим х као код глаг. смѐти, в. горе).*
хтѣ̄јах.			
хòтијāх }	*хòћāх* }	*шћâх* }	*шћàдијāх*
хòтијāше }	*хòћāше* }	*шћâше* }	*шћàдијāше (као смедијах)*
хòтѣ̄ћи	(Од старог 3.л.мн. које се сачувало у дијалектима *хòтѣ̄*)		
хòтѣ̄вши	*хтѣ̄о*	*хтѣ̄ла*	
хтѣ̄вши			

Исп.; *хтѣ̄днēм, хтѣ̄нēм (шћѐднēм, ћѐднēм, шћѐнēм* и сл.) – образовано као *смѐднēм, мо́раднēм* и сл.

Тако исто имамо нова образовања: *захтѣ̄м: захтѣ̄ти, прòхтѣ̄м: прòхтѣ̄ти* и сл.

О ОБРАЗОВАЊУ ПОКАЗАНОГ ОДНОСА МЕЂУ ПРЕЗЕНТСКОМ И ИНФИНИТИВНОМ ОСНОВОМ

Ако прегледамо врсте (или групе) глагола савременог језика и упоредимо их са образовањем заједничкословенског језика, добићемо ове односе:

I	1.	през. осн.	*ē*	инфин.	на сугл.;
	2.	” ”	”	”	на *а*;
II	3.	” ”	*нē*	”	” *ну*;
III	4.	” ”	*јē*	”	без тога наст.
	5.	” ”	са измењеним сугласником	”	„ измене сугл. и са вок. *а*
	6.	” ”	*ā ; ē*	”	на *ă, ĕ*
IV	7, 8.	” ”	*ū*	”	” *ŭ, ĕ, ă*

Као што се одавде види, глаголи са наставком *је* дали су три групе образовања у савременом језику. То је дошло од природе самога наставка: *ј* је глас који се у различној вези различно мења и зато даје и различне резултате тих измена.

Али није само у томе разлика међу стањем глаг. основа у савр. језику и у некадашњем. Под утицајем гласовних и морфолошких промена само грушисање глагола до извесне је мере данас друкчије него некадашње. Нпр. глагол *чѐсати : чѐшēм* – док је тако гласио ишао је по 5. (III) врсти, а данас, гласећи *чѐшати : чѐшēм*, иде по 2-ој врсти (I); тако и *пòмињати : пòмињēм* и сл. Глаголи који у савременом језику иду по 7-ој врсти: *зелѐнити : зѐленīм* (IV-ој), ишли су у старијим епохама по 4. врсти (III-ој): *зеленѣ̀ю : зеленѣ̀ти* и сл.

Глаголима I врсте одговарају слични глаголи заједничкоиндоевропског и слов. језика. Могло би се рећи да су међу њима била два типа: α) један са презентом са нормалним вокалом као у *пѣ̄ре-, пѣ̄че-, довезе-, доведе-* и сл. и β) који је имао слаби ступањ корена у презенту: као *мре = мьре, цр̄ѣ̄ = *чьрѣ̄е- = цр̄ѣ̄е-, по-пѣ̄не- = по̄пьне-* и сл.

У томе се односу огледа, по свој прилици, утицај некадашњег акцента који је у првим случајевима стајао на вокалу *е* (иако данас у нашем језику може на њему и не стајати), а у другом случају на вокалу *е* за образовање презента.

Некада је међу тим глаголима, вероватно, било разлике у значењу: први је тип имао несвршено, а други свршено значење: али су и та значења позниија и у најстаријим епохама нашега језика та разлика је била случајна.

Али овде морам напоменути да је у најстаријим епохама нашега језика *аорист* имао своје особине. Код корена са нормалним или средњим вокалом (база на *е*), имали смо дуљење вокала основе: исп. у стсл. *несе- : нѣ̀с-; жеже- : жа-хъ*, тј. **ѓеѓе- : *ѓѣ̀ѓ-; боде-, бā̀д- (*бо̀д-); чьтѣ̄е- : чит̄- (*čite- : čit-*). Од ове особине, врло старе и врло обичне у старословенском, у савременом језику имали смо два остатка: *рѣ̀-х (*reke:*rēk-) , несе- : нѣ̀-х (*nese : *nēs-)*. И само код другог глагола она је имала крупнији значај: према *нѣ̀-х* и сл. облицима добили смо и *до̀-нē-ш̄и, пр̄ѐ-нē-ш̄и, п̄р̄ѐ-нео, п̄р̄ѐ-нē-ла* и сл. у којима је *нē = нѣ̀*; код првог имамо дијалекатско *р̄ѝјеш̄и* (према *рѣ̀-х*).

Али се не може дати опште правило за аорист ове врсте, јер има случајева када се у аористу јавља корен у слабом ступњу према презенту, а има случајева када је према презенту са слабим ступњем у аористу средњи ступањ.

Први је случај био обичан код корена (општег дела) на шумни сугласник, када су у саставу коренских дифтонга имали *i̯*, *u̯*, назал или ликвиду. Исп. у стсл. *вижⱁ : вѣдѫ*, *плъжⱁ : плъзѫ*, *чрѣплѣⱁ- : чрѣпѫ* итд. Исп. са овим *зове-, зва-*, тј. *зове- : зъва-* и сл.

Други је случај код глагола као *мре- : мрѣ-*, тј. **мъре-: мер-; *търе- : *тер-* (*трѣ-*). Ту је била могућност, као што смо видели, да партиципи имају исти ступањ као и презент, а само аорист да има средњи ступањ: *мре : мер- мрѣ : мърлъ = мр̥̄до* и сл. Код неких глагола у нашем језику такви облици преовлађују: *трем : трти : тр̥̄до* и сл. Уопште код свих ових облика има најразличнијих изједначавања (исп. *влъке- : влѣк-*, с једне стране, **вл̥̄че = *вл̥̄ћи*, а с друге: *влѣче- : влѣћи* и сл.). Усамљени су случајеви као: *сѫпе : соу(и̯)ти : нѫсп̥̄ем : нѫсӯти* итд. Да ли треба објаснити као **supe : seu̯p* – или као *supe : sou̯p* – није потпуно јасно.

Код глагола где се од ових корена образују изведени облици на *ā*, имамо често слабији ступањ основе: исп. у стсл. *берⱁ : бр̥̄ти* (брати), *деръжⱁ : дръжати, женⱁ : гънати, жидⱁ : ждати* (исп. тькати); исп.: *пишⱁ : пьсати, жоуⱁ : жьвати, блюⱁ : бльвати* итд.

Глаголи II групе (наше 3. врсте) са *-нē- : -нⱁ-* творевина су општесловенског језика, и до данашњега дана није још тачно протумачено како се развило *-нⱁ-* у инфинитиву. Али они су нови у основи инфинитива; у основи презента наставак *не* врло је стар.

У индоевропском јез. имали смо тројака образовања: са наставком -nā/-ne у основи презента, са наставком -neu̯-/nu и са уметањем слога ne или самога n.

Општесловенски је језик сачувао само остатке од последњег образовања (исп. у стсл. *гр̥̄дⱁ, сѣдⱁ : сѣсти, лѣгⱁ : лести, обр̥̄щⱁ – обрѣсти-* и сл.); од neu̯/nu сачувао је тек покоји остатак у знатно измењеном облику (*двигновенъ, миноуⱁ* и сл.); али је зато образовање прве врсте знатно појачао, тако да су и они глаголи који су првобитно имали уметнуто *n*, добили наставак за основу презента no/ne : nǫ. Исп. *стигнⱁ* (стар. *stingnǫ), *въикнⱁ* (*unknǫ), *пр̥̄гнⱁ* (прⱁ-гъ) итд.

Разлике у значењу вида првобитно није било код ових глагола, и тек када је случајно у извесном броју њих било значење тренутно, оно се захватним покретом почело све више везивати за тај наставак. Исп. у нашем језику: *тр̥̄нути, тр̥̄днути* и сл. и *крѐнути, дѝрнути, кр̥̄нути, дѝгнути* и сл. Наст. *ну : не* употребљава се данас да се од несвршеног глагола образује свршени.

Наставак *ну*, као што смо видели, покретљив је: може га бити, а може га и не бити. У томе, се по моме мишљењу, огледа веома лепо стари однос: употребе наст. *не* само у презентским временима. Отуда се и данас још нпр. у аористу находи: *пдгибе ; погинути (погъибнѫти* даје сасвим правилно *погъинѫти* и сл.). Али ипак када се наст. *ну : не* находи иза вокала, он је сталнији у употреби него када је иза сугласника (исп. *синѫти, помѣнѫти* и сл., исп. *синути, помянути* и сл.).

III група глагола, која обухвата нашу 4, 5. и 6. врсту, имала је увек *jē* у основи презентској: дакле, као *чу̯-jē-м : чу̯-ти* имали смо: *мѫз-jē-(м) : мѫз-а-ти,*

i̯гра-jē-м : i̯гра-ти, умѣ-jē-м : у̯мѣ-ти; дакле, ако их поређамо по сличности по пореклу, добивамо:

а)
- *чу-је-м* : *чу-ти*
- *игра-је-м* : *игра-ти*
- *умѣ-је-м* : *умѣ-ти*

б)
- *маз-је-м* : *мазⱁ-а-ти*
- *трепет-је-м* : *трепетⱁ-а-ти*
- *смѣ-је-м сѧ* : *смѣ-ја-ти сѧ*

Дакле, у ствари, имамо свега два случаја:

а) самогласнички општи део са наст. *је* у презентским облицима, а са самим општим делом у инфинитивној основи. Са сугласничким општим делом овакви би били глаголи: *кол-је- : кол-ти, мел-је-м : мел-ти и жьн-је-м : жьн-ти* (жѧти).

б) сугласнички општи део са наст. *је* у презентској основи и наст. *а* за основу инфин. Са самогласничким општим делом овамо би ишао глагол *коу̯роу̯-це- : коу̯роу̯-а-ти*. Глаголи типа *смѣ-ја-ти се* имали би општи самогласнички део са наст. *-је -ја*.

И сви остали варијанти своде се на ове односе. Наст. *је* у групи *а* сачувао се још у 3. л. мн.: *i̯грајѹ, у̯мѣјѹ* и сл.

Гласовне измене пореметиле су ову врло просту структуру: *-а̯је-*и *ѣ-ја̯е-* у промени је дало *ā* и *ѣ*, тако да се оно одвојило од *-ује-, -ије-* (у једном малом броју једносложних глагола добивено је наново *-а́је-*, када је први слог дуг и у инфин. основи: *давати: да́јēм, познава́ти : по̄зна̄јēм* и сл.);-зј-, -тј- и сл. дали су *ж, ћ* и сл. измењене сугласнике. Глаголи *смејати се : смејем се* изједначили су се са глаголима 2. врсте.

Када се говори о пореклу ових глагола, увек се мисли на глаг. који су у корену имали дифтонге: *ā̯i̯*, *-ē̯i̯*, *ō̯i̯*, па су на њих добили за презент још *е*, дакле, *–а̯је–, –ѣ̯је–*. Код тих дифт. у најстаријим епохама индоевроп. језика пред сугл. се губи i̯ (j), те смо имали:

стаⱁ – стати
сѣⱁ – сѣсти
приимⱁ – прија̄ти и сл.

Како се код таквих глагола могао осетити као наст. *-је-*, то су се почели помоћу тога наст. образовати изведени глаголи од именске основе на *ā: дира*ⱁ, *мѣтаⱁ, помага*ⱁ *: дирати, мѣтати и помагати* и сл. или: *бѣлѣ-*ⱁ *: бѣлѣ-ти* итд. Ти су глаголи дошли у различне односе према простим глаголима (*метⱁ : мѣтаⱁ*) и добили су и нарочито значење (итеративно и др., исп. ниже).

Наст. *jo/je* почео се употребљавати за образовање деноминативних глагола и од основе на сугласник: *глаголѣ-ть: глаголати*, исто онако као што се наст. *а* (према придевима који су се образовали тим наст., исп. *брадать* – barbātus и сл.) уопштио у облицима инфинитивним.

Често се тај наставак *jo/je* јавља као проширење какве глаголске основе која већ има свој глаголски завршетак (исп. *жмждж : жмдати, ишшж* -*isk-i̯o-* и сл.), *жьнѫ : жѫти, чешж : чесати* и сл.

Уопште наст. *jo/je* за образовање презента добио је велику распрострањеност. Овамо иду и образовања: *цѣлоуѫ : цѣ-лъвати, бѣсѣдоуѫ : бѣсѣдовати*. У савременом језику нашем сасвим су обична оваква образовања: *кàзујēм : казúвати* и сл.; колико су на образовање односа *кàзујēм : казúвати* утицали глаголи горњег типа (*цѣлоую : цѣлъвати*) – тешко је рећи.

Као што је већ истакнуто, захватним покретом ови су глаголи добивали и специфично значење: итеративних, инкоативних и сл. глагола.

Напоменућу само да су verba incoativa типа: *цѣлѣю : цѣлѣти, блѣдѣѫ : блѣдѣти* и сл., исп. seneju „senesco'' у лат. (лит. sẽnas стар.) – прешли у IV групу глагола (нашу 7. врсту) добивши место *ēм, ēци* у през. *ūм, ūши* према другим глаголима који су имали у инфин. *ѣ*, као и они, а у презенту *ū*.

И постанак глагола IV групе може се објаснити на основу односа само у индоевропском; али упрошћавање глагола, свођење на основу са *ū* у презенту (са акцентом једне врсте), а у инфин. основи са *ū* или *ē* (у врло ретким случајевима *ā*, исп. ниже) – продукат је несумњиво општесл. језика; јер и у балтичком находимо друкчије груписање глаголских основа.

Пре свега, глаголима типа *нòсити : нòсūм* и *мòрити : мòрūм* .одговарају у индоевропском итеративни и каузативни глаголи на *-éie* – и *-aié* –, исп. у инд. *vēdáyato* (саопштава), и *dēvayáti*. Нема сумње да се и ти наст. находе у вези са именичком основом на *i* (исп. *ūлавлѫ* – *ūлавити* и *ūлавь*), али у општесл. та је веза већ давно била изгубљена. Ти су наст. давали, вероватно, гласовним путем *ī* : *-i̯o/з* – у општесл.; али на који начин – то није до данашњег дана објашњено. Тек је тај наставак и у општесл. остао као девербативан (интер. и каузат.), пошто су са овим, првобитно, деноминативним глаголима доведени у везу прости глаголи.

Исп. *мѫтити* : инд. *manthāyati, вожж, возити* – гот. wagjan, *ложж, ложити* – староисландски *leggia, лѣплѫ, лѣпити* – инд. *lēpayati, вратити* – инд. *vartayati* „ставити у обртање", *сажджж, садити* – инд. *sādayati, живж, живити* – инд. *jīvāyati* итд.

Нема никаве сумње да је у ово време било и деноминативних глагола на *-iio-* и *-ī̯o-*, исп. у лат. *dalis* „део" : *dalyjù, rudìs* „рђа" – *rūdyjù* и сл.; тако нешто, по свој прилици, представљају и наши глаголи типа *гошшж, гостити-гость, чьстити-чьсть* итд.

Али, као што се види, ти су се глаголи измешали са девербативним на *i̯o-īti*, тако да смо добили велику категорију деноминативних глагола на *ити*. Како је било додирних тачака код ових глагола и са основама на - о - (ъ), исп. нпр. *живлѫ, живити : живж, жити* – могло је бити доведено у везу са придевом „живъ" – то су се ови глаголи почели градити у великим размерима и од основа на *о* (ъ): исп. *дарѫ, дарити: даръ, говорѫ, говорити – говоръ, острѫ, острити: остръ, мъножж, мъножити – мъногъ* итд.

Последњу групу ових глагола чине глаголи са *ē* у инфин. и *ū* у презенту: *видим – видѣти*. Ти се глаголи; сасвим основано, доводе у везу са глаголима који су некад имали двосложну базу са *ōi, ēi*, дакле, нпр. **veidēi̯, *menēi̯, *sṷrṓi*. У облицима пред сугласником *i̯* се губило (*видѣти, мьнѣти, съпати*

и сл.), а у облицима без акцента дифт. *ēi̯, ōi̯* – скраћивали су се у *i* : *veidi*sъpī*. Првобитно ти су глаголи имали и прелазно ъ непрелазно значење (исп. за прелазно videt, habet и сл.), али захватним покретом непрелазно значење све се тесније везивало са овим наставком (исп. и у лат. jacet „лежи", jacit „баца", у слов. *бъдѣти* и *боудити, ръдѣти, лежати, съпати, сѣдѣти, тръчати* и сл.). На тај су начин, а у вези и са глаголима на *-ѣje- : ѣти*, о којима је говорено, постали редови глагола: *бѣлѣти : бѣлити* итд. Исп. у нашем језику и разлику у акценту: *бéлети : бéлūм, ūлáвети : ūлáвūм и бéлити : бēлūм, ūлáвити ; ūлâвūм* и сл.

ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ

Њих везује у целину развитак пуних, одричних и енклитичких облика:

jèсам	*хòћу*
нѣсам	*нéћу*
сам	*ћу*

Ови се облици, бар код глагола *јесам* сви, а код глагола *хтети* одрични, – находе у првим нашим споменицима; енклитички облици *сам* и *ћу* находе се у штокавским првим споменицима, дакле од краја XIII века, а у чакавским дијалектима нешто доцније. То нам показује и порекло ових облика. Наравно, између *јесам* и *хоћу* има и разлике у наставцима за лице; али о томе ћемо говорити у одељку за личне наставке.

Код глагола *јесам* имали смо стару промену овакву:

ѥсмь	јесам
ѥси	јеси
ѥсть	јест
ѥомѫ	јесмо
ѥсте	јесте
сѫть, сѫ	су

У нашем се језику, мислим врло рано, поред *јести* образовало и *је*; дакле, пре првих писаних споменика имали смо *јести* и *је*; одатле се види да је, у ствари, *је* једнако по пореклу са *јести*, дакле, дублет, јер је у овоме отпало *сти* као у *дасти* под утицајем тога што остали глаголи у 3-ћем лицу једнине нису имали никакав наставак. Исп. *моли(ти), пише(ти)*, док у другим јез. слов. имамо *молитъ, пишетъ* и сл. О томе ћемо говорити доцније.

У данашњем језику нашем сачувала се разлика у употреби *је* и других енклитика; исп. *он ми је дао* и *ти си ми рекао*: облик *је* – не осећа се као енклитика, јер је он глаголски дублет од облика *јести*; међутим, *си* се осећа као права енклитика и заузима друго место у реченици – испред старе енклитике *ми*.

Облик 3-ћег лица у мн. *су* подстакао је образовање свугде краћих облика: *сте, смо, си, сам*, а сам је развио дужи облик који у општесловенском није постојао: *јèсу*. Чим смо добили два облика: *јèсам: сам, јèси: си* итд., краћи су

облици употребљени за једну службу, а дужи су облици употребљени за другу службу (претеритну). Све се то извршило пре писаних споменика.

На тај је начин глагол *јѣсам* имао тројаке облике: *јесам-сам-нѣсам*, који су наслеђени били од заједничкословенског. Под утицајем тога тројства добивено је тројство и код глагола *хоћу* који је почео да се употребљава као помоћни у буд. врем.: и то прво је добивено – према *хоћу = јесам: не (х)оћу = нѣ̄ћу : нѣсам*, тј. према односу *нѣсам : јесам* направљен је однос **не оћу, не́ћу: хдћу*. Да је посредни ступањ било **оћу* без *х* показује чакавски дијалекат који има *оћу*, иако у другим приликама никад не губи *х*. Дакле, *не оћӯ* : нѣ̀ оћеш = *нѣ̄-ћӯ : не́ћеш*, како у штокавском тако и у чакавском дијалекту.

Према одричној форми *нѣсам* и *сам* потврдној енклитичкој направљено је и према одричном *не́ћу* – потврдно енклитичко *ћу*. Одрични облик је образован знатно раније од потврдног облика.

ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОСНОВА
по врстама и глаголским групама

Прости глаголи, примарни и изведени

I – II врста

Могу имати прелазно и непрелазно значење: *пасти, лећи, пући* и сл. или: *дићи, рећи* и сл.

Могу бити или несвршени или свршени: *пећи, рећи* и сл.

III врста

Глаголи на *не : ну*.

а) могу бити образовани од глаголског општег дела и тада могу бити непрелазни (*гинути, чезнути* и сл.), прелазни (*кренути* и сл.), трајни (*гинути, чезнути, венути* и сл.) или свршени (*писнути, дахнути* и сл.);

б) када се образују од придева, тада се развија код њих инкоативно значење (трајно, са ознаком да се неко стање развија): *чврснути, глухнути, грknути, мекнути* и сл.;

в) када се образују према несвршеним глаголима наст. *ну*, они имају тренутно значење: *кључнути : кључати, чекнути : чекати, свирнути : свирати* и сл.

Као што овде лепо прва група показује, првобитно у њима није било тога значења, већ су се и значења под б) и в) развила „захватним покретом", према значењу појединих глагола који су могли имати то значење по значењу самога корена.

IV – VI врста

Има их непосредно изведених од корена: *знати, сјати, чути, зјати, мазати* и сл. Могу бити и несвршени и свршени.

а) Има их деноминативних – изведених од именица: *чешљати, играти, комадати, оружати* и сл. Већином су прелазни и трајни.

б) Има их деноминативних – изведених од придева: *брзати, дебљати, мекшати, равнати* и сл. Већином су трајни и непрелазни.

в) Већим су делом девербативни и тада су по значењу учестали: *ба̀цати – ба́цити, да̏дати, лу́пати: лу̏пити* и сл. Овамо долазе и *свѝтати* (сванути), *у̏летати, но́сати, во́дати* (м. вадати), *во́зати* и сл.

г) Код ових девербативних глагола образовало се захватним покретом неколико глаголских група са врло различним формалним особинама:

α) *вра̏ћати, сѣ̏ћати се, у̀клањати* (исп. *уклонити* и ниже), *пе̏цати, ту̏цати, ни̏цати, ми̏цати* итд. – наст. *а* или *ја* или аналогијом.

β) *го̏ђати – *го̀дити, ка̀рати : кр̀ити, набра̀јати, одго̀ја̀ти* и сл.

поми̏шљати : мѝслити, ви̏ђати : вѝдети, пробија̀ти и сл. – наст. *а̄* или *ја̄*.

ме̏љати, ме̏цати, доле̏тати – долијета̀ти и сл.

Као што се види, овде је уопштено дуљење вокала: *е : ē (е : ē* и *ѣ̆ : ѣ̄), о : ā* (тј. *ŏ : ō*), *и : ī* и сл.; исп (*у*)-*тѣ̏ћи : у̀тицати*, тј. *ь : и* (исп. стари импер. *тьци* итд.), *нари̏цати* итд.

д) Према глаголима изведеним: *бы-ти : бы-в-а̀ти, умы-ти, умы-в-а̀ти* и сл., што у нашем језику даје: *би̏ти : *би̏ва̀ти, *умѝти, *уми̏ва̀ти* и сл., добили смо од *да̀-ти : да̀-ва̀-ти, зна̀-ти: зна̏ва̀ти, чу̀-ти : чу̏ва̀ти, дѣ̆-ти : дѣ̆-ва̀ти* и сл. Како су ови глаголи могли бити и сложени: *про̀да̀ти : про̀да̏ва̀ти* и сл., добивено је и: *крепа̏ва̀ти, *пуштава̀ти, *вечера̏ва̀ти, *глобља̏ва̀ти* – преко *глобљати, замотава̀ти* и сл.; исп. ниже.

ђ) Поред *кд̀ва̀ти, сн̀ва̀ти, шт̀ва̀ти, тр̀ва̀ти* изведених од глаголских општих делова (несвршених и прелазних) имамо изведених од именица или придева, непрелазних и несвршених: *бандва̀ти, болдва̀ти, ца̏рова̀ти, другдва̀ти, мудрдва̀ти, дбилова̀ти* и сл. Има их изведених и од глагола: *ку̏пѝти – купдва̀ти*, и тада су према свршеним глаголима несвршени.

е) Али у току времена ова образовања су постала продуктивна. Као што смо видели, имали смо наст. *а*, којим су се почели градити учестали глаголи са дуљењем вокала основног глагола:

по̀кр̀ѝти	*покр̏и̏ља̀ти*
дого̀то̀вѝти	*дого̀то̀ва̏ља̀ти*
пресо̀лѝти	*преса̏ља̀ти*
[*го̀днѝти*	*га̏ња̀ти*]
до̀пу̀нѝти	*допу̏ња̀ти*
прич̀нѝти	*прича̏ња̀ти*
пом̀о̀лѝти се	*пома̏ља̀ти се* итд.

Као што се види, такви су глаголи обично сложени, и било је потребно да се према свршеном виду образује несвршени.

Али напоредо са наст. *а* добили су такву продуктивност и наставци: *-ива̀ти, -ивам, -ова̀ти, -ујем*, који су постали обични код глагола као *боло̀ва̀ти, купова̀ти* и сл.

Прво се почео употребљавати наст. *-ова-* или *-ева-* за образовање итеративних глагола. Примера таквог образовања имамо врло много до XVII в. Тај се наставак додавао како изведеним глаголима од именица и придева, тако и изведеним од готових глагола. У првом случају он је до данас остао, а у другом – он није био дугога века.

Имамо од најстаријих времена: *вѣ̏рова̀ти, дарова̀ти, цѣ̏лова̀ти, пошто̀ва̀ти, сагриховати, воюва̀ть, краљева̀ти, пријатељева̀ти* итд. Али тако и: *пробуђева̀ти, извршева̀ти, погрђева̀ти, изискова̀ти, казова̀ти, приказова̀ти* итд.

Из ово мало примера већ се види да су се наставци *-ова-* и *-ева-* додавали глаголима са наст. *а: бу̏дѝти : пробу̏ђа̀ти : пробуђева̀ти, гр̀дѝти : *погрђа̀ти : погрђева̀ти, ѝска̀ти : *изи̏ска̀ти : изиск̀ва̀ти* итд.

Из овога се може закључити да је тај наст. (тј. *-ова-* или *-ева-*) добио вредност наставка *-а-* код изведених, девербативних глагола, тако да је тај наст. могао ступити у известан однос према основном глаголу: *бу̏дѝти : пробуђива̀ти, ѝска̀ти: изиск̀ва̀ти*, а облици *пробу̏ђа̀ти, изи̏ска̀ти* и сл. почели су се као дублети губити. Основа презентских времена, наравно, била је *пробуђујем – изискујем* и сл.

Али од XIV – XV в. почиње се у нашем језику употребљавати за исту службу наст. *-и̏ва̀ти*. (од *умѝти : уми̏ва̀ти* и сл.), те имамо: *ѹ̏писива̀ть* (XIV в.), *обрани̏ва̀ти, сказива̀ти* (XV в.), а у XVI већ има доста примера (в. Историју облика Ђ. Даничића).

Вероватно је да се наставак -ивати и почео употребљавати код глагола типа:

ка̏за̀ти, пи̏са̀ти, бра̀нѝти, кад су употребљавани као сложени и свршени:

у̀писа̀ти, обра̀нѝти

јер је за ново несвршено образовање остало као једино средство наст. *-ова-* или *-ива-* код првога, дакле:

у̀писова̀ти или *у̀писива̀ти*,

а код другога је могло бити и *обра̀ња̀ти*, али је и он пошао за првима и добио:

обрањи̏ва̀ти или *обрања̏ва̀ти* (исп. ниже).

Како је обично најјачи и најпродуктивнији најмлађи наставак, то је *-ива̀ти* почео потискивати *ова̀ти* и *ева̀ти;* али, као што смо видели, у презенту је наст. *ујем* остајао свугде где је год *-ова̀ти* (-овати) имало исто значење са *-ива̀ти* (исп. *закд̀ва̀ти : зàкујēм, зàки̏ва̀ти : зàкивам*), док тога није било тамо где је *два̀ти* имало једно значење, а *-ива̀ти* друго.

Али из овога се види да је и код наст. *-ива̀ти* морала бити начињена веза са основним глаголом, тако да тамо где је у основном глаголу било *а* са тврдим сугласником (*писати*) и у наведеном остаје тврди сугласник (*записивати*), а где је у основном глаголу *и (ра̀нѝти*), ту имамо у овом наведеном умекшан сугласник (због тога што је *-ива̀ти* додано место учесталог наст. *а : обрањати : обрањивати*). Како се на тај начин изршила поновна веза са основним глаголом, то се у изведеном чува вокал основног глагола (а такође и зато што би у таквом положају морао стајати скраћен вокал).

Да наведем неколико примера из савр. језика:

а) *захвалѝти*	:	*захваљива̀ти*
размѐнѝти	:	*размењива̀ти*
упропастѝти	:	*упропашћива̀ти*
надвѝсѝти	:	*надвишива̀ти*
заградѝти	:	*загра̀ђива̀ти*
образдѝти	:	*ображђива̀ти* итд.
б) *пита̀ти*	:	*запи̏тива̀ти*
маза̀ти	:	*премазива̀ти*

лаг̑ати	:	*полаг̑ивати*
дочекати	:	*дочекивати*
јахати	:	*сјахивати* итд.

в) Напослетку да напоменем да је према глаголима *да̑ти: да̏вати* и овај начин добио ширу употребу, али се она отпочела тек у последњим вековима. Употребљава се у глагола са умекшаним сугласником напоредо са наставком *-ивати* или без тога наставка:

дог̑отовити	:	(*дог̑отáвљати* :)	*дог̑отовљáвати*
пресолити	:	(*пресáљати* :)	*пресољáвати*
допу̑нити	:	(*допу̑њати* :)	*допу̑њáвати*
одронити	:	(*одрáњати* :)	*одрoњáвати*
росити	:	(*порáшати* :)	*орошáвати*
заг̑лушити	:	(*заг̑лу̑шати* :)	*заг̑лушавати*
			(исп. *заг̑лушивати*)
надвисити	:	(*надвишати* :)	*надвишавати*
			(исп. *надвишивати*)
искорени̏ти	:	*искоре̏њáвати, -и́вати*	
оживе̏ти	:	*оживљáвати* итд.	

И у књижевном језику и у дијалектима нашим врло је неједнака употреба глагола на *-авати* и *-ивати*.

Наравно, има случајева када се и од тврде основе образују овакви глаголи као: *лицати, лицавати* и сл.

г) Овоме образовању потпуно одговарају, и није их тешко разумети, образовања:

изв̀лети	:	**изволе̏вати*, тј.
изволе̏-ти	:	**изволе̏вати*
разболе̏ти се	:	**поизразболе̏вати се*
хте̏ти	:	*захте́вати* и сл.

(исп. *де̏ти : де̏вати* и сл.).

Поводом ових образовања морам учинити једну напомену која се тиче гласовних процеса који се у њима врше. Као што смо видели, глаголи на *-а-ти, -ива-ти, -ава-ти* стоје у вези са глаголима на *-ити* и глаг. на *-ати*; када стоје у вези са глаголима на *-ити*, у њима се јавља умекшан сугласник глагола на *-ити* по староме (најстаријем) јотовању.

јавити : јављати; ходити : похађати и сл.

опростити : опраштати

Али од тога има и једно одступање. Кад је у основним глаголима испред наставка *и* група сугласника *ст, зд, шт* или *жд*, изведени глаголи на *-ати, -авати* или *-ивати* имају *шт* и *жд*, како треба према старом јотовању. Али ако од таквих простих глагола има изведених само на *-авати, -ивати*, без глагола на *-ати*, тада глаголи на *-авати, -ивати* имају обично *шћ* и *жђ*, а не

шт и *жд*. То је и сасвим природно: они су ступили у везу поново са основним глаголом у којем је *шт, ст, зд* или *жд*, па су по угледу на основне глаголе у којима је *т* и *д* – добили *шћ* и *жђ* према *ћ* и *ђ*.

Исп. а)	*пости̏ти:*	*испаштати*		
	пусти̏ти:	*пуштати*		
	опрости̏ти:	*праштати:*	*прошта̏вати*	
	крсти̏ти:	*укрштати:*	*крштава̏ти*	
	премести̏ти:	*премештати*		
	оштри̏ти:	*(подаштрати):*	*поошт̀равати*	
	наг̑овести̏ти:	*наг̑овештати:*	*наг̑овешта̏вати*	
б)	*образди̏ти:*	*обра̑жђивати*		
	прочисти̏ти:	*прочишћавати*		
	премости̏ти:	*премошћавати*		
	упропасти̏ти:	*упропашћавати*	*(упропашћивати)*	

и сл.

Овде има и покоје одступање; али ипак главно правило остаје (исп. *наг̑овешћивати, пречишћати* и сл.).

Према овим образовањима грађена су и нова, и то најразличније врсте: *прильнути* дало је после XIV в. *прионути*; према њему образовано је *прибирати*; тако је ново и *уг̑ињати* од *уг̑нути*, јер је *уг̑нути* постало од *уг̑ыбнѫ́ти* и правилно је *уг̑ибати*, као што и има; али је у новијем језику узето *уг̑нути* за полазну тачку. Тако исто и глаголи на *ну*, са својом основом *-не-*, нашли су у нашем језику контакт са глаголима на *-и-* те имамо: *сванути-свањивати, г̑ранути – г̑рањивати, г̑рањавати, каткада спомењивати, смркњавати се* и сл., иако ови глаголи образују итеративне глаголе одбацивањем слога *ну*, дакле према аориско-претериталним облицима ових глагола без ну:

подвикнути	:	*подвикивати*
поцикнути	:	*поцикивати*
намиг̑нути	:	*намиг̑ивати* итд.

Тако се исто стварају, и у савременом књижевном језику, а и у језику народном, нове везе и са другим глаголима, нпр. с глаголима I врсте. Нпр. глагол *дупсти* доводи се у везу са глаголом *удубити* „чинити дубоким", те се итеративни глагол *удубљавати* осећа као учестали глагол од *дупсти*; да ли се под утицајем те везе све више шири од *исцрпсти – исцрпљавати*, није поуздано, јер се у народним говорима широко употребљава *црпити*, недопуштено у књиж. језику, или *црпати : црпам, црпљем* опет у старијим дијалектима нашим. Исп. такође од *срасти, зарасти, израсти* и сл. – учестале глаголе: *срáстати, зарáстати, израстати* и сл. *сраштивати, зарашћивати* итд. Њима је у основици дијалекатско *растити*, недопуштено у књиж. језику, исп. такође употребу *спасити* поред *спасти* и сл.

Дијалекатски облици *отворати, затворати, заклопати* и сл. место *отварати, затварати, заклапати* јавили су се или под утицајем основног глагола

отворити или под утицајем новога односа *одрњавати: одронити* или најзад по угледу на глаголе *уклонити: уклањати* и сл., па је *а* замена вокала *о* пошто је кратко као и *уклднити*. Зато имамо *затворати*, али *затвáрати* и сл.

Има у нашем језику и неколико туђих наставака за образовање глагола који су постали врло продуктивни; тако наставак *-са-* или *-иса-*:

лѝписати – leipsai (λετψαι) аор. грчки
пѐдеписати – paideusai (παιδεῦσαι)
малàксати – emalaxa (ἐμὰλαξα) *прокòписати* и сл.

Тако: *метанисати, мирисати* и сл. према аориском *-иса-* (-ιξειν) и сл.; према томе: *цигàнисати, крȕнисати, сабȍрисати, бојàдисати* итд.

Према немачком diktieren, telegraphieren и сл. и нашем позајмљеном *диктирати, телеграфирати* и сл. и речима као *телеграфирати* употребљава се и код других глагола: *протоколирати, пренумерирати* итд.

VII врста

Врло је велика група глагола на *и : и*, тј. са основом презента на *и* и инфинитива на *и*. Сви су глаголи ове врсте изведени од именица или придева (деноминативни) или од глагола (девербативни). По значењима можемо их поделити у три групе, које се, наравно, разликују међусобно већим делом или главном масом глагола које обухватају.

а) Када су деноминативни, тј. када су изведени од придева или именица, онда су *фактитивни*, тј. значе „чинити оно што основна реч значи". Ако се на тај начин добива глагол са акт. значењем (*беседити, љубити, крњити* и сл.) – он је прелазан, а ако се добива глагол са обележавањем стања, он је непрелазан (*беспосличити, ранити* „устајати рано" и сл.). Ових глагола има врло много, и они се могу и данас образовати од именица и придева и значе: да значење изведеног глагола стоји у извесном односу према значењу основне речи; на тај начин, фактитивност ових глагола, иако се код већине ових глагола јавља, каткада је доста бледа или је и сасвим нема; нпр. *солити* – не „учинити сољу", већ „посути сољу", „*женити* кога" – не „учинити кога женом", већ „дати коме жену" итд. Али ипак у највећем делу глагола фактитивност се још лепо види: *бунити, црнити, ивичити, мрвити, соколити, родити, калуђерити, братимити, дуљити, блажити, плашити, сладити, мочити, тешити* и сл. (*слад*-ак, *мок*-ар, *у-тѣх-а*).

б) У извесном броју примера имамо учестало значење: када се од трајног глагола прелазног или непрелазног (активног или медијалног) градио изведен глагол истог значења, само другог глаголског вида: **нести : носити, *вести : водити*, *хьд (шьд-): *ходити, гънати (гънати): гонити, *мѫсти : мѫтити (мéсти : мýтити), вести : возити, тући : тлачити* итд.

У већини ових случајева основни несвршени глагол је изгубљен у нашем језику или је добио такву нијансу у значењу да се потпуно одвојио по значењу од старог учесталог глагола који је напоредо са њим стајао. Тако су ти учестали глаголи почели да значе трајну радњу у нас, а образовани су према њима други учестали глаголи о којима смо већ говорили (исп. *носити : носати, водити : водати, ходити : ходати* и сл.).

в) Велики број оваквих глагола има *каузативно* значење, тј. значи „учинити да неко што чини или да је у оном стању што обележава основни глагол

од којега је овакав каузативни образован". По себи се разуме да ово основно каузативно значење, особито када се изгуби веза међу изведеним облицма и основним; може прећи у какво друго значење. Исп. *будити = bouditi* (бъдѣти) : „чинити да ко бди", *губити (гъ(б)-нѫти*, гыб-), *гојити* (исп. *гајити* у савр. јез.), *ложити (легнем – лећи) морити* (мьрѣти), *варити* (вьрѣти), *квасити* (исп. къснѫти), *садити* (сѣдѣти), *топити* (исп. *тонути), точити* (исп. *тећи*) и сл.

Као што се види, а о томе исп. још ниже, сви ови глаголи имају јаки степен корена; они су већ по своме основном значењу прелазни. Што се тиче значења, она су често данас далеко од првобитних каузативних: *квасити* не значи више „учинити да што кисне", него „замочити у воду"; *варити* – не значи „учинити да што ври", већ „кухати", иако, наравно, стоји у вези и са поменутим значењем; *гојити* не значи „учинити да је ко жив" (исп. *гајити* = неговати) него само „да се угоји" итд.

Бива да девербативни глаголи и немају таквог значења, нпр. *чàтити* (од чьтѫ), *јàмити* (првобитно *јьмити*, са *ја* – које није сасвим јасно), *плевити* замењује у многим говорима *плѐти : плéвēм*. – Код глагола код којих није јасна веза (ни језичком осећању оних што говоре ни испитивачу) са именима или глаголима тешко је рећи којој од ових категорија припадају, нпр. *јурити, вадити, бацити* и сл.

Како је ово врло продуктивна категорија глагола, дешава се да покоји део глагола постане за известан број примера продуктиван и да уноси какво реално значење у основно значење глагола: *клатарити се : клати се, шћепарити : шћепати, тржарити : тржити, живарити* или *животарити* – добива пејоративно значење: „недовољно, рђаво, мало, намало, радити штогод". Стоји у вези са именицама са наст. *ара* који често има пејоративно значење (*мушкара, -аст*, женскара и сл.) – *бекељити се* (исп. *бечити се), кревељити се* (исп. *кривити се*) добивено вероватно од глагола као *шепељити* (ићи као патка), *пенделjити* (исто) и сл. -Наст. *-ка-* и *-ара-* код глагола дају деминутивно значење: *сецкáрити, трчкарити* и сл (исп. *трчкати, трчкарати*) према *седети* и *трчати* (исп. *трчкати, сецкати, јурцати* и сл. са деминут. или пејорат. суфиксима) – *певушити, пенушити се, покорушити се* (кора), *рогушити се* и сл. – стоје у вези са придевима као *пенушаст-, пенаст-*и именск. наст. *-уш-* (исп. *плавуша-плавушаст*). А тај наст. уносио је у придеве, бар у нашем језику, деминутивно значење.

Глагола који имају основу на старо *ѣ* (инфинитива) и на *и* (презента) имамо двојаких:

а) Примарни: *болети, бридети, видети, волети, жудети, трпети* и сл. који значе стање у ком се ко налази, непрелазни су и трајни.

Или: *баздети, буктети, горети, грметi, даждети, студети, трептети, цватети, цвилети* и сл. – показују да неко има неку особину, да је од себе даје или се налази у стању које се извесном особином одликује; и ови су и непрелазни и трајни.

Или: *врвети, лебдети, летети, милети, седети, чилети* и сл. – показују да је неко у стању мировања, каквог кретања (по земљи или у ваздуху) и сл.

б) Изведени глаголи од придева (denominativa), данас на *и : ѣ*, а некада на *ѣје : ѣ* (исп. *цѣлѣьж : цѣлѣти* у стсл., *зеленѣю : зеленѣть* у руском) : *белети, зеленети, лудети, слепети, црнети* и сл.

По промени ови су глаголи пришли сви примарним глаголима зато што су им блиски по значењу: они, када нису сложени, значе „*постајати* онаквим што значи основна реч", а кад су сложени, значе то исто, само у свршеном глаголском виду („постати ..."). Дакле, као што се види, значе стање у ком се ко находи.

И други глаголи ове групе који су непрелазни, а значе какво стање, пришли су примарним глаголима; *зрети : зрим, одолети : одолим, желети : желим.*

Као што се из ових глаголских група види, глаголи на *ѣ : и* или значе стање, било да су они примарни било секундарни, или имају значење које се може извести из „нахођења у каквом стању". Али су се у нашем језику, у многим дијалектима, ти глаголи почели мешати у облицима својим са глаголима на *и* и *и*, тако да се данас и у књиж. језику свугде пише *и* код неких од њих: *вѝсити* место *висети* (тако се употребљава по југозападним крајевима), *цурити* (место *цурети* – у Белостанчеву речнику тако); последњи има и акценат глагола на *е: и цу́рити: цу́рим* и сл. Има велики број оваквих глагола где у књиж. говору има колебања: *вредети, доцнети, каснети, чамети, лебдети, чилети* и сл., као што ћемо доцније видети према пореклу ових глагола; глаголи на *ѣ : и* имају акценат увек на истом месту (*сѐдети : сѐдим, сéдети : сéдим* и сл.); међутим, изведени на *и : и*, када у инфинитиву имају акценат на крају, обично га у презенту повлаче на први слог: *нд̀сити : нд̀сим, сла́дити : сла́дим.* Како се горњи глаголи и по значењу и по акценту слажу са глаголима на *е : и*, јасно је да их тако треба и писати. Исп. *вре́дети : вре́дим, ча́мети : ча́мим, лѐбдети : лѐбдим, чи́лети : чи́лим, дцнети : дцним, ка̀снети : ка̀сним* и сл.

VIII врста

Код глагола ове врсте: *бежати : бежим, дреждати : дреждим* и сл. имали смо испред *е* (= *ѣ*) задњонепчане сугласнике који су прешли у *ч, ж, ш*, а иза ових *ѣ* је дало *а*, те имамо однос *а : и.*

ПРОСТИ И СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛИ
Глаголски вид

Ја сам већ у почетку изнео карактеристику глаголског вида у нашем језику. Њу су давали многи испитивачи нашег језика, али ја се са већином не могу сложити. Тако, проф. Лескин, који се највише приближио тачном схватању глаголског вида у нашем језику, сматра да се у перфективном виду представља: *моменат извршења, достигнуће циља,* било у садашњости, прошлости или будућности, а не само простирање радње, ма и са моментом извршења њена. Ми смо међутим оваку свршену радњу, перфективну, схватили као радњу у којој се обележава један моменат: тај моменат може бити или моменат почетка глаголске радње (*запевати, пропевати, пропушити, прогледати* и сл.) или њена свршетка: *написати, записати* и сл. или ма кога другог дела у глаг. радњи. То значење може бити и дистрибутивно (нпр. *похватати, поскидати* и сл.), тј. такво где је радња глаголска у неколиким радњама, према неколиким субјектима или неколиким објектима, па се у овом облику представља да се завршио последњи део те радње или да се последњи пут радња завршила. Без обележавања одређеног момента у глаг. радњи не може бити свршеног глаголског вида.

Али ово је основно значење перфективног глагола. Оно у вези са различним значењем корена може добити и различне нијансе. Пре свега, када је глагол по себи тренутан, онда се свршеност радње поклапа са потпуношћу радње (*лупнути, куцнути, умрети, ударити* итд.). Глагол је трајан, имперфективан или несвршен, онда када се његова радња износи без обележавања икаквог ограничења у њој, она тече стално, стално се врши.

Како су трајни глаголи, као што ћемо одмах видети, у сталној вези са свршеним, то се ствара и нова веза – да се од сваког свршеног глагола образује трајни глагол. Такав трајни глагол, образован од свршеног глагола, назива се учесталим или итеративним и показује да се свршена глаг. радња стално, неограничено понавља. Понављање глаг. радње истиче из појма свршености: јер када се свршени глаголи у смислу обележавања једног тренутка изнесу као трајни, они се могу замислити само као репетитивни, као глаг. радње које се стално, трајно понављају. Нпр. *писати – записати – записивати*; али ти се глаголи увек употребљавају, поред горњег значења, и као трајни: *долазити, записивати.*

Али чим нестане свршеног глагола према којему је учестали образован, онда учестали глагол може изгубити учесталост и постати трајни. Или чим учестали глагол измени своје реално, стварно значење, тако се не осећа као изведен од свршеног глагола, онда се он осећа само као трајни. Према томе, у сваком учесталом глаголу имају два момента: непрекидност понављања и само понављање. Када се изгуби у овим случајевима ово друго, остаје прво.

Када се на овај начин образовала учесталост радње код свршених глагола, могла се образовати учесталост радње и код несвршених глагола: исп. *вдзити* и *во́зати, ходити : хо́дати* итд. Али и ту, чим се према трајноучесталом глаголу изгуби трајни глагол, онда трајноучестали губи своје учестало значење и задржава само трајно: исп. **вести : водити; водити* некадашњи итеративни глагол, у нашем је језику трајни и сл.

На основу свега овога можемо извести ове закључке:

1) Трајни глагол може бити само онај глагол који нема према себи свршени глагол са којим је у вези као са својим основним глаголом или својим глаголом по узајамности у виду (*доћи – долазити*).

2) Сви су изведени глаголи од свршених свршеноучестали, а од трајних – трајноучестали. Када се изгубе свршени или трајни од којих су изведени, они могу постати само трајни. Иначе учестали глаголи могу имати и трајно значење (*глѐ̑, ôн, па̏дā, ôни до̀лазе̄* итд.).

3) Сви свршени глаголи од трајних начињени уносе у радњу глаголску ограничење. У томе ограничењу и јесте свршеност радње: *чѐкати : дочекати.*

Морам још напоменути да има глагола са два вида; али се тада увек у једном случају употребљава са једним значењем а у другом са другим: *видети : видим* импф. „имам способност зрења“, „долази ми до вида“, *чујем* – „имам способност слуха“; видети перф. „дознати, доћи до сазнања“, тако и код *чути* перф. „дознати“.

Затим има и код позајмљених глагола те особине, тако да би се могло рећи да су ти глаголи без вида: *калàјисати, крӯнисати, мурлѐисати, пàтосати* и сл. То је отуда што нема других глагола према којима би они могли ступити у однос вида; али је несумњиво да се њима ставља значење према реченици. Овамо долазе и *банкротѝрати, штàмпати* и сл.

Затим код новообразованих глагола типа: *бàрјамовати, дандòвати, десѐтковати, ӣменовати, рукдвати, вѐровати, зѝмовати.* Али и ту језик тражи излаза: *предáнити, пòверовати, презѝмити* и сл.; али још понегде тога нема. Овамо долазе и глаголи: *ручати, ужинати и вечерати*, али се већ према њима образују перфективни глаголи са *по-*

Из овога довде јасно је показано да је у односу вида најглавније да су у употреби они глаголи који могу ступити у извесну везу по своме значењу у смислу глаголског вида. Зато се може рећи, као врло генерално правило, да је однос простих и сложених глагола, у главноме, однос несвршених и свршених глагола; а однос изведених глагола и простих – однос трајноучесталих и трајних, а однос изведених глагола и сложених – однос свршеноучесталих и свршених.

Ми смо видели, наравно, да и прости глаголи могу бити свршени и да интеративни могу бити трајни; али ипак горње констатовање остаје у своме основном делу.

Овде ћемо сада по категоријама прегледати како од трајних глагола постају свршени и како од свршених глагола постају учестали.

СВРШЕНИ ГЛАГОЛИ

1. Када какав несвршени глагол добије префикс, и тако постане сложен, он је увек свршен. Префикс, који му се ставља испред, уноси и своје значење у радњу глаголску, тако да он уноси два момента у глагол – извесно ограничавање радње специјалним својим значењем и у исто време појам о његовој свршености. Када специфично значење суфикса избледи, онда остаје значење свршености, обележено у извесном тренутку глаголске радње:

Исп. *дочекати, дочувати* – са етим. значењем *до* и свршним; *заћи, заградити, забости, забраздити, залити* – ићи иза, градити око и сл.; *загрлити* – само свршено радње;

исцедити, издати – етим. значење *из; искрстити* (дистриб.); *испављати се* (= наспавати се); *испунити; набацити, напитати* – етим. знач.; *начети, набацити, начудити се; начинити* (значење вида);

побацати, полити, попити и сл. – *поиграти* (мало играти), *побеснети* (свршено);

пребацити, пренизати, прекупити, пребивати, пребрати; преценити; прегледети (свршено);

сàбити, сàбрати, сàвити, сàписати; сàгледати, зѓдрети; стрти, спрàти итд.

Када се од свршених глагола граде итеративни па они добију префикс, тада ти итеративни глаголи постају свршени: *из-дѝпадати, из-разбѝјати, испо-разболѐвати; на-прелáмати, на-слáгати* и сл., *поис-прекѝдати, по-удáвати; по-заборàвљати* или *ис-позаборàвљати* и сл.

Што се тиче наставка за основу, видели смо да је само наставак *ну – не* развио значење свршености (тренутности) код глагола којима се додаје: *лàнути : лàјати* итд.

РАЗВИТАК НЕСВРШЕНОГ ВИДА

Као што смо досада видели, највећи део образовања учесталих (трајних) глагола образује се наст. *а̄* са дуљењем или без дуљења коренова вокала; тај наст. са гласовима глаг. основе образује различне сложене наставке; иначе, образовања са *а* стоје напоредо са другим образовањима.

А. Имамо дакле:

I	1.	*пàсти –*	*пàдати;*	α) *без дуљења*
		срѐсти –	*срѐтати;*	
		дотѐћи:	*дòтицати;*	дотећи: дотьц-и: дотиц-: дотец-
		нàсу̏ти:	*нàсипати;*	насъп-: насъип-
	2.	*ӣзбавити:*	*ӣзбављати;*	
		пàзити:	*дòпажати;*	
		сѐтити се:	*сѐћати се;*	
		наслòнити:	*нàслањати се;*	
II	1.	*набдсти:*	*набàдати*	β) *са дуљењем*
		лѐћи:	*лѐгати*	
		нàдути:	*надѝмати*	
		сàбрати:	*сабѝрати*	
		испре́гнути:	*испре́зати*	

2.	*забдравити:*	*заборáвљати*
	набрдјити:	*набрáјати*
	начѝнити:	*начѝњати*
	скȕпити:	*скȕпљати*
	скр̏пити:	*скр̏пљати*
	снѝти:	*сáњати*
	заклдпити:	*заклáпати*
	лȕпити:	*лȕпати*
3.	*дȁти:*	*дáвати*
	примóрати:	*примóравати*
	ожѝвити:	*оживљáвати* и сл.
4.	*бѝти:*	*бѝвати*
		дочекѝвати
		приближѝвати
		довикѝвати
		оснѝвати
5.	*дети:*	*одѐвати*
		пободлѐвати се
		застарѐвати
6.	*ѝзути:*	*изȕвати*
7.	*ȕбити:*	*убѝјати*
8.	*кȕпити:*	*купдвати*

Б. Наставком *а* образују се такође и итеративни глаголи од трајних глагола:

провѐсти	:	*проводити*	:	*провáђати*
увѐсти	:	*увдзити*	:	*увáжати*
прдгнати	:	*прдгонити*	:	*прогáњати*
		вдити	:	*вóдати*
		хдити	:	*хóдати*

Када се од *хóдати* гради сложен глагол, он је перфективан: *прохóдати, исхóдати* и сл.; имперфективно би било само тако када би се образовало од перфективног глагола са префиксом: перф. *похдити* : имперф. *похáђати* и сл.

В. Сем суфикса *а* који служи за образовање трајних или учесталих глагола, имамо само још један наставак који има извесну употребу; то је наст. *и: извѐсти : изводити; ндсити, вдзити* итд.; *дóћи* и *долазити; ѝћи* и *хдити* не представљају увек известан однос по глаг. виду.

Из овога свега је јасно да су главна средства образовања трајних и интеративних глагола наст. *а* и *и*, и они наставци који су од њих, са делом глаголске основе, постали.

ПРОМЕНА ГЛАГОЛА

ПРЕЗЕНТ

Претходне напомене

1) У промени глаголској преовлађују данас у потпуности глаголи у којима се пред наставцима личним за презент налази друкчији глас неголи у основи за инфинитив.

У	I	врсти	:	*вéзēм*	:	*вéсти*
У	II	”	:	*рвēм се*	:	*рвати се*
У	III	”	:	*дѝгнēм*	:	*дѝгнути*
У	IV	”	:	*чȕјēм*	:	*чȕти*
У	V	”	:	*пѝшēм*	:	*пѝсати*
У	VI	”	:	*знȁм*	:	*знȁти*
У	VII	”	:	*ндсѝм*	:	*ндсити*
У	VIII	”	:	*држѝм*	:	*држати*

Према томе јасно је да се презент, у својој основи, увек друкчије образује неголи инфинитив. У врсти I – V имамо у презенту увек *е* које остаје у свим лицима сем 3-ћег множине у којем се замењује вокалом *у*:

вéзем,	рвем се	дѝгне-м,	чȕјем	пѝшем,
вéзеш	___ш се	_____ш	____ш	____ш
вéзе	рве се	_____е	____е	____е
вézēmo	*рвéмо се* (= *рвēмô се*)	*дѝгнēмо*	*чȕјēмо*	*пѝшēмо*
вézēte	*рвéте се*	*-ēte*	*-ēte*	*-ēte*
vézȳ	*рвȳ се*	*-ȳ*	*-ȳ*	*-ȳ*

Јасно је да је дужина у овима облицима истог порекла. Она је нова сем у 3. лицу множине и добивена је по угледању на то лице, иначе, као што имамо у чакавском дијалекту и још у неким другим говорима, ту бисмо очекивали старо исконско *ĕ*, сем у 1. л. једнине, где је *-ē* испред *м* и у 3. л. мн. где је *ȳ* по пореклу дуго. Исп. у чак. дијал. редовно:

pečén	*dȋgnēn*	*dājén*	*píšēn*
pečéš	*dȋgnēš*	*dājȅ*	*píše*
pečȅ	*dȋgne*		
pečētȍ	*dȋgnemo*		
pečētȅ	*dȋgnete*		
pekú	*dȋgnū*	*dājú*	*píšū*

Засебно место заузима VI врста. У њој имамо у презенту:

znȃm	*ȕmēm*	*ūūtām*
znȃš	*ȕmēš*	*ūūtāš*
znȃ	*ȕmē*	*ūūtā*
známo	*umémo*	*ūūtāmo*
znáte	*umété*	*ūūtāte*
znȁjū	*ȕmejū*	*ūūtajū*

Дакле, у 3. л. мн. находимо и овде онај наставак који и у групама од I – V, тј. *ū* које се додаје на основу са сугласником *j*; тако се с правом претпоставља да је и у другим лицима било и у њој исто, тј. да смо ту имали *e* иза основе на *j*, дакле, *znaješ, umeješ, ūitaješ*, и, као што је познато у другим слов. језицима (руском, стсл. и др.), и имамо такве облике. Код нас, међутим, од најстаријих времена тамо где у инфинитиву нема *j* – имамо *ā* сем у 3. л. мн. где има до данас *-ā-ju*. Да је ово стара црта, види се по томе што то исто находимо и у чакавском дијалекту. Значи, дакле, ако се претпостави облик *-aie-* као старији код свих глагола, мора се претпоставити да се та контракција извршила још пре писаних споменика. Ето, откуда је дошло да се *-aju-* и -eju- сачувало код глагола типа *znȁjū* и *ȕmejū*.

Али, као што је познато, код глагола који и у основи инфинитива имају *j*, имамо и у свима лицима *e*, те они прелазе у IV глаг. врсту: *stājati : stājē* и сл. Са овим глаголима једнаки су и глаголи на *-vati*, јер код тих глагола, који су у старом језику могли имати и наст. *-jati: da-ti : da-ja-ti, da-va-ti*, везан је презент од прве основе са инфинитивом од друге, исто као што је презент: *zapisujem* од глаг. на *-ovati*, а инфинитив *zapísivati*. Код старих писаца находимо облике: *skončaješ* (код Држића), *ūpuštaje* и сл., а такве облике находимо каткада и у дијалектима нашим (нпр. зетском и др.); али су они образовани према једнакости њихова инфинитива са глаг. типа *dávati : dajem;* исп. *skončavati, ūpuštavati* и сл.

Напослетку, глаголи VII и VIII групе имају у основи сад. врем. *ū : ŭ, ĕ, ă* у инфин. основи. И одавде је јасно да је основа презента морала бити друкчијег образовања неголи у инфинитиву, када је могла дати у презенту *ū*, а у аор. *ŭ*.

Код ових глагола у 3. л. мн. има увек наст. *ē*, а не *ȳ* као у свима другим образовањима. То долази од тога што је у презентској основи овде било *u*, исп. ниже. У целој промени презента према 3. л. мн. можемо поделити све глаголе у три или две групе:

I	–	V	-y
		VI	-ejy (e), -ajy (a)
VII,		VIII	-e

Разлику између *ȳ* и *-ejȳ* и *-ajȳ* – ја сам објаснио; остаје да се објасни разлика између *ȳ* и *ē*.

Ти се вокали своде на старије *ѫ* и *ѧ* и на још старије *ѫ̄* и *ѧ̄* (исп. стсл. *ѫтъ* и *ѧтъ*).

Назални вокал *ѫ* добивен је отуда што је наставак *e* био употребљаван у своја два ступња у презенту: као *o* (у 1. л. једнине *ǫ́*, 1. л. мн., двојине и 3. л. мн., а у осталим лицима као *e*; за 3. л. мн. био је наставак *nt* или *nti* или *-nt-u*, те смо добили *ont* > *ѫ*, са отпадањем крајњег *ū* : *ѫ*. Код *u* основе ово је *u* ушло и у 3. л. мн. и дало са *nt-int* > *ѧ̄* (*ȳ*). У осталим лицима и 1-ве групе, сем у 1-вом л. једнине, као што ћемо видети, преовладало је свугде *e*.

Та се разлика чува од општесл. језика до данас.

Али била је некад велика група глагола у којој су се лични наст. за презент додавали непосредно корену; они су имали и друкчије наст. за лица него глаголи који су имали нарочиту основу за презент. Они се обично зову *verba na mi* (наст. за 1-во л. једнине). Од њих се у савремен. књиж. језику сачувао само један глагол *jȅsam*.

jȅsam	*sam*
jȅsi	*si*
jȅstū, jȅstе, je;	*je*
jȅsmo	*smo*
jȅstе	*stе*
jȅsu	*su*

Таквих је глаг. било још, али као што се види по 2.л. једн., ниједан се од њих није сачувао у овој чистоћи:

gȃm	*gágēm*	исп.	*vȇm*
gȃš			*vȇš*
gȃ исп.			*vȇ*
gámo	(у чак. још dāst-ȇ у 2. л. мн.)		*vémo*
gáte			*véstе*
gágȳ			*végē (végȳ)*

Он се чува у штокавским споменицима нашим до XVIII в., а после га нестаје, док се у чакавском још држи:

povȉn
povíš
pȍví
povīmȍ
povīstȇ (ītȇ)
povȉdú

jȇm, али се место њега обично употребљава *jȅgēm* итд.
jȇš
jȇ
jémo
jétе исп. у чак. у 2.л.мн. jīstȇ (поред jītȇ)
jégȳ.

Иначе су се у другим дијалектима сачували ти облици. Овакав је још глагол *дѣм* или *дим* у чак. говорима, али се од њега не употребљавају сви облици.

Ако прегледамо све споменике наше, видећемо да се само *јѣси* употребљава од првих времена до данас, да су, међутим, сви остали добили у 2. л. једнине *и*; то значи да се од тога времена почело вршити једначење тих глагола са осталим.

ЛИЧНИ НАСТАВЦИ У ПРЕЗЕНТУ

Сви глаголи имају ове личне наставке:

1. -*м* (у)	1. -*мо*
2. -*ш*	2. -те
3. -	3. -*ӯ*, -*ē*

У 1. л. имамо *м* које се развило у току времена: прво се јавља код глагола са основом на *ā*: од XIII в. *прићмь, работамь; заклинамь, зайрешамь, мѣшамь, оставлямь* и сл. Тек у XV в. дохвата се и других глагола, и то прво глаг. VII врсте у XIV в. *платимь, видимь* и сл.; а тек од краја XV в. захвата и глаголе са основом на *-е-: гредемь, сретемь, речемь, побѣгнемь* итд. Од краја XVII в. они се једино и употребљавају. Иначе се све до XVII в. употребљавају облици са *у: кльнѫ* XII в., *чѭю* XIII в., *иду* XVI в., *добуду, дођу, зађу, брину се, вракѫ (враћу), мишљу, плаћу, разређу* и сл.; *обећаваю, присезаю, лажѫ, пишу* итд.

Глаголи на *и* у презенту у 1. л. једнине увек имају умекшан сугласник по старом јотовању: *ношѫ, молю, пѫштѫ, ставлю* и сл.

Некада су наст. *м* у презенту имали само глаголи без нарочите основе у презенту, атематски *јѣсам*; под утицајем *даш = работашь* и сл. добивено је и *работамь*, а када се учврстило у једној категорији, оно се распростро на друге. – *ж* (= *ōn* исп. bhárā-n, φέ ρω) је био наст. за ове друге основе. Остало је до данас у *мдѣгу, хдѣну, (вѣљу, вѫђу, вдљу* у дијал.). И обрнуто – према *работā : работаш* и према *даш* – добивено је *да* које се находи већ у првим нашим споменицима.

Старо *кѣсмь = кѣс-мь* дало је у нашем језику: *јесьм = jesam* (у дијал. чак. *јесáн*). Како се образовало *сам* и *ћу* – о томе је било говора.

2. л. наст. *-шь-* од првих времена у свима облицима; *-ши* у позајмљеним речима из старословенског.

Вероватно је тако добивен из општесл. језика, у коме смо имали код тематских глагола *-шь*, а код атематских *-си*. У стсл. код свих добивено је *и* на крају; код нас код атематских још само *јеси*; иначе и код осталих атематских од првих времена *-шь : вѣшь* од XIV в., *зайовѣшь, дашь* итд.; од XIII в. *носишь, ѵчьнешь простишь, морешь*, итд.; *ѵзимашь, даривашь* итд.

3. л. једнине и множине. У општесл. у тим лицима могла су бити два наставка: или *t* или *ti* (у 3. л. мн. *nt* и *nti*, исп. горе). Наст. *t* је из претериталних времена и, можда, првобитно, у перфективних глагола: отпадајући оно је оставило само презентску основу или *ж* или *м* у 3. л. мн. код презентске основе на *и*.

Исп. од најстаријих времена: у XII в. *хоке, мине, бѫде, соуди* – све на првим странама MS (2–6). Али се находи и у рашким, а нарочито дубровачко-далматинским споменицима ново *ть* у 3. л. једнине или мн. од енклит. заменице *ть*:

у XIV в. *знаютъ* MS 107, *даватъ* MS 159 или *изрећи не умитъ'* на крају XV в., *имат* (Н. Рањ.), *сусритет* (Бандулавић) итд. Исп. речце *те* и *ти: за људи ти се одлучује* (Н. Рањ.), *дрѵзи ти га ће ѵчинити*. Дубр. збор (1520), *добро чини те вамь богъ* (Н. Рањ.) итд.

Примери за 3. л. мн. из XII в.: *бѫдѫ, ходе, приходе, вракаю* и сл. Са *ть* (као и у 3. лицу): *коѵть, идѵть, имаютъ, могѵть, оставет* и сл.

Стари атематски глаг. имају или *ж* или *м*, исп. *јѣсу*, али *прѣдаде* (3л. л.мн): MS 737 и тако све до краја XV в.; даде MS 102, 104 итд. *Исьдаде*, исп. код Н. Рањ.: *даде, издаде* и сл.; *вѣде-ть* MS 201, *заповиде* (Хекторовић). Али већ од XIV в. имамо: *ѵдадѫ, дадѫ, продадѫ* и сл., *повидѫ, јидѫ* и сл.

У 1. л. мн. имамо свугде *-мо*; иначе имамо и наст. *мь, ми* или *мы* из стсл. споменика. – Мисли се да је тај наст. такође из претериталних времена: *-mos : то*.

У 2. л. мн. имамо стално *-те*, такође општесл. наст.; о облицима типа: *јесте, дасте, вѣсте* и сл. већ сам говорио.

Облици двојине потпуно су се изгубили у савр. језику, али, као што смо раније помињали, они су се чували до краја XV в., па чак понегде и у XVI; али примера постепеног губљења има од најранијег времена.

Поред облика *кѣсвѣ, наслађивѣ* и сл. имамо *-сва* нпр. MS 505 још понегде и у XV в. Друго лице *кѣста* Пуц. I, 156, *ви ста била добра брата* II I 85; у 3. л. дв.: *дрьжита, трьпита, ста, раздвоита* итд.

Губљење двојине код глагола јесте последица морфолошко-синтаксичког губљења дуала као засебне категорије.

Морам поменути још два облика који се употребљавају у презенту у 2. л. једнине и катказа у 3-ћем: *можь* од XIII в.: MS 53 и доцније врло често у споменицима нашим; тако исто *хокь* или *некь* или само *ћь* (кь) од XIII в. до данашњих дијалеката наших: *гдје ћ мисли скупит, ако ћ* (Хект.), *гдје ћ стада храни* и др.

Ти су облици постали од општесл. облика са *јь (хоштъ* и сл.) старога коњунктива.

ИМПЕРФЕКАТ

У савременом језику све се мање употребљава, али има још увек довољно народних дијалеката у којима је његова употреба сасвим нормална. У чакавским се дијалектима, до ништавних остатака, сасвим изгубио.

У савр. књиж. језику вреде ова правила за његово образовање:

1. Када је основна претеритних времена друкчија од основе презента, али нема наст. *а*, а у презенту имамо е и *је*, онда се образује од презентске основе:

I	вр.	*плѣтијāх*	*пѣцијāх*	*плѣтēм*
		плѣтāх	*пѣчāх*, (но *мдгāх*)	*пѣчēм*
IV	”	*бӣјāх*		*бӣјēм*
		чӯјāх		*чӯјēм*
VI	”	*ѵмејāх* (исп. *ѵмејӯ*)		*ѵмēм*

2. Када је основа претеритних времена друкчија од основе презента и има наст. *а* – гради се од основе претеритних времена:

II вр. *брáти : брáх* (и *бéрах, бéријах*); за њим је пошло и *мрéти* и *трти* из I врсте: *мрáх* и *трáх, сéјати : сéјах; звáти : звáх* (и *здвијах*).

V вр. *úписати : úписах*

казúвати : кàзúвах и сл.

3. Глаголи III вр. и сви глаг. VII вр. имају у имперф. умекшан сугласник по старом јотовању – у вези са наст. *ā*:

тднути	:	*тдњах*
хдити	:	*хдђах*
жèлети	:	*жèљах*

Исп. још: *прêћах, кȕпљах, вáбљах, вджах, чàшћах, гнêжђах, тêшњах, мнджах, мȉшљах* и сл.

4. Од глаг. *бити* имамо облике *бéх* и *бéјах*. Промена је оваква:

трéсијах	тдњах	глéдах
_____јаше	___аше	___аше
_____јаше	___аше	___аше итд.
трéсијасмо	___асмо	
трéсијасте	___асте	
трéсијаху	___аху	

Као што се из овога види, имамо у ствари два наст. за основу имперф.:

-ā-, са или без умекшаности претход. сугл.

-ијā- (исп. *ȕмејах, бéјах*)

Облици са наст. *ā* стари су; њихово је *ā* постало од *āā* заједничкословенског језика. Међутим, глаг. облици са *-ијā-* нови су код оних глагола које сам изнео: већ су се налазили у старом језику код глагола I и VI врсте: *плéтијах, печаах, умијах*, и тако смо их и ми наследили: исп. у спом. јекавским и икавским: *умијах, разумијах, хотијах, мнијаше, ћутијаше, бдијаху, летијаху* и сл.

Одатле је наст. *-ијах* из ових дијалеката пренесен и на глаг. I врсте са сугл. *к* те је код њих дао: *пèцијах, тèцијах* итд. У источном говору бисмо овде очекивали *-ејах* (исп. *бéјах*), али овде имамо *и* као код *старији* м. *старéји*, тј. утицајем јужних или западних говора.

Али у старом језику имали смо код ових глагола и само *ћ*: *имих, цафтијех, сједише* и сл. које, пренесено у старим епохама на глаг. I врсте, даје *пèчах* и сл. У новије време тај наст. се такође преноси и на глаг. I врсте, а и других врста, те даје *-ије* и *и* према говорима: *плéтијех* после XV в., *рецијех, гредѣхѫ* итд.

Стара обазовања имперф., како нам их је сачувао стсл. језик, знала су за две варијанте:

а) или наст. *-аахъ* код глаг. као *дѣлати : дѣлаахъ, хвалити : хвалѣаахъ* и сл. или

б) = *ѣахъ* код глаг. *мести : месѣахъ* (иза гутурала *течаах* и сл.). У неким стсл. спом. имамо *неоѣхъ* м. *несѣахъ*; затим код *умѣнахъ* и сл.

Одавде се види: 1) да је *ѣ* постало од *ē*, тако да је старо образовање *пèчах* = **пекѣ-ах*, а не *пèцијах*; 2) питање у нашем језику, да ли смо гласовним путем добили *-ѣх-* поред *ѣјах*, које је давало *-ијах*.

Ја мислим да су сва образовања типа *ѣх* нова у нашем језику, тј. ја сматрам да смо из ранијих времена добили два типа:

тресѣјах	:	*умѣјах и*
(пѣвајах	:	*печајах)*
пѣвáх	:	*печáх*

Ако узмемо да је *умѣјах* остало, онда за *умѣх* нема места; и вероватно је *умѣх* постало према *пѣвáх* у односу према инфинитиву *пѣвати* и *умѣти*. Зато је и *тресѣх* исто тако ново као што је, несумњиво, *пèчах* старо. Тиме се објашњава прелаз *к* у *ц*, *х* у *с*, *г* у *з* пред овим наставком, исто онако као и поред *-и- јах* добивеном у *тресијах* и поново пренесеном на *пèцијах*.

Према томе и облик *пèцијах* као *пецúх* – пецијех - новога су порекла; у екавским говорима *ијах* је позајмљено из јекавских говора (као *-ију* у компаративу: *стàријū* м. *старѣју – стареју*). Облици са *ѣх* и јављају се само у једно време развитка нашега језика од XV – XVIII в.

Наставци за лица са делом временских наставака били су некада у имперфекту:

-хъ	*-хомо* (мъ)	*-ховѣ*
-ше	*-шете, -сте*	*-шета, ста*
-ше	*-ху*	*-шете, сте*

У нашем језику имамо данас:

-х	*-смо*
-ше	*-сте*
-ше	*-ху*

Двојина је крајем XV в. изгубљена; али у дијалектима нашим находимо у множини још *-хмо*, нпр. у косовско-ресавском говору, тимочком и др.

Али некада су у нашем језику ти наст. гласили:

1.	мн.	*-хомо,*	*-хмо*		*-хио*
2.	”	*-хоте*	*-сте*	и	*-хте*
3.	”	*-ху*	*-ху*		*-ху*

Ових примера има много, и они су се и данас сачували у усамљеним случајевима у чак. говорима. Исп.

hдjahi	*hдjahomo*	или	*bȉjahi*	*bȉhi*	*bȉjahomo, bȉhomo*
hдjašeš	*hojahote*		*bȉjaše*	*bȉše*	*bȉjahote*
hдjaše	*hдjahu*		”	”	*bȉjahu*

и сл. у Дубашници на острву Крку (Рад, 121, 127). Међутим, сасвим су обични облици: а) *бијахомо* (Кашић), *бѣхомо* MS 349, *бјехомо* (Н. Рањ), *могахомо* (Пуц. I, 171), *чињахомо* (Пуц. I, 171), *појахомо* и сл.; *бѣхѡ-те* (Пуц. I, 127 XV в.), *бјехоте* (Н. Рањина) и доцније врло често; б) *сцињахмо* (Бандулавић,

1625), *мишља(х)мо* (Раднић, 1683), *хтијахмо, искахмо* (Бандулавић); примера за наставак **-хте* нема поузданих; зато ми тај наст. стављамо под звездицу.

Наставак *-хомо* прерађен је у *хмо* по свој прилици под утицајем аориских наставака *-сте, -смо* који су се почели ширити од XIV в. у различним говорима нашим. У аористу је некад био наставак у множини:

-хомо
-сте
-ше

па је под утицајем *сте* добивено у 1. л. мн. *-хмо* и тада се почело оно ширити и код имперф.; а затим је *с* из 2. л. прешло у 1. л. мн. и тако већ врло рано у споменицима нашим (исп. ниже) имамо у 1. л. мн. *-смо* које се преноси и на имперф., те имамо и у имперф. нпр. *биесмо* (XIV в. MS 229) и доцније нпр. *плијасмо* (Мрнавић, 1631), и др.; вероватно је у говорима тада добивено и *сте* које је све више потискивало *-хоте*. Данас се, као што је речено, *-хмо* находи и у имперф. и аористу само у говорима шток. дијалекта, а *-хомо, -хоте* само у локалним чакавским говорима.

АОРИСТ

Ако прегледамо сва глаг. образовања нашега језика, можемо их према аористу поделити у две групе:

а) Сви глаг. који имају самогласник у инфин. основи образују наставцима за аорист облике аориста непосредно од инфин. основе;

б) Глаголи који имају у инфин. консонантску основу образују аорист нарочитим наставцима, тј. наставком за аорист проширеним вокалом *о* или *е*.

Имамо, дакле, ове две групе:

а) *клѣх*	*клѣсмо*	или	*брàх*	*брàсмо*
клѣ	*клѣсте*		*брà*	*брàсте*
клѣ	*клѣше*		*брà*	*брàше*
пйсах,		*чӯх,*	*купдвах*	
пйса		*чӯ*	*кӯповā*	
пйсасмо		*чӯсмо*	_____ *смо*	
пйсаше		*чӯше*	_____ *ше* и сл.	

б) *плѣтох*			*дӣгох* (према *дӣћи*)
плѣте		или	*дӣже*
плѣтосмо			*дӣгосмо*
плѣтоше			*дӣгоше* итд.

Према *јēм : јēх : јē*; од *ѝћи (ѝти) : ѝдох, ѝде, ѝдосмо* и сл.; *дóђох, дóђе, дóђосмо* и сл.; исп. такође *знāх : знāдох, ѝмах : ѝмадох; стāх : стāдох, хтѣх : хтѣдох, смѣдох* и сл. (исп. парадигме).

Према овоме у прву групу иду неправилни глаголи I врсте и све друге врсте; а у другу иду правилни глаголи I врсте и неправилни II.

Што се тиче старих образовања аориста, то од четири некадашња начина имамо у савременом језику, а тако је било већ од првих писаних споменика наших, *два* начина у пуној употреби, а од трећега – само минималне остатке. Исп. у стсл.: а) *идъ, иде, иде : идомъ, идете, идѧ* – сасвим изгубљено; б) од *бодѧ : басъ, несѧ : нѣсъ* и сл. сачувало се до данас *доиѣх* и *рѣх ; дȕнијех* и *рӣјех*; в) *идохъ : иде : идохомъ, идосте, идошѧ* – сачувало се потпуно и г) *чухиъ* итд. сачувало се такође.

У аористу смо имали ове наставке:

-х			*-ох*		
___			*-е*		
___			*-е*		
-хомо	*-хмо*	*-смо*	*-охомо*	*-охмо*	*-осмо*
-сто			*-осте*		
-ше			*-оше.*		

Ако испоредимо те наставке са старословенским, који представљају несумњиво општесловенске, имаћемо неслагање једино у 1. л. мн., где у стсл. има увек *-хомь* или *-охомь*. Као што је већ раније наглашено, у нашем се језику поред *-хомо* и *охомо* врло рано образује под утицајем 2. л. мн. *-смо* и *-осмо*, а према њему и *-хмо* и *-охмо*. Ово се у косовско-ресавском задржава до данас (*дȍђдмо = дȍђдхмо, пйсȁмо = пйсȁхмо*), а тако исто и у старијим штокавским говорима. Примери: облици као *донѣх, донѣ, понѣх, рѣх, рѣсмо* итд. находе се у споменицима од најранијих времена до данас.

Примера са *-хомо* нема много у споменицима нашим. Даничић помиње само неколико примера: *крьстихомо* (у MS четири пута), *послахомо* (Пуц. II, 32); нешто више примера има са наст. *-хмо: бихмо, разѣмихмо, крьстихмо, справихмо, прогльдахмо, имахмо, записахмо, разбрахмо, обрадовахмо* у споменицима XIV и доцнијих векова; исп. још и *рекохьмо* (опет код њега). Али је несумњиво да су то облици који су постојали у многим нашим старим говорима, који постоје још и данас у говорима нашим. Међутим, наст. *-смо* долази од првих времена у споменицима нашим и све више потискује остале наставке овог облика (*-хомо* и *-хмо*). Исп. већ MS 13 – *благословисмо*, а доцније *бисьмо*, MS 44, *дасмо* 106, *почесмо* ib. 130, *прикесмо, ѵзесмо, ѵмиесмо* итд.; и такође: *ѡдьмакосмо* (Пуц. I, 6), *придосмо* MS 137 итд.

Двојина се и овде, као и код имперфекта, губи до XV в. сасвим, остављајући и до тога времена само понешто трагова у нашим старим споменицима.

ИМПЕРАТИВ

Има 2. л. једнине и 1. и 2. множине. Некада је наставак за једнину увек био *и*, а за множину према глаг. основи: код глагола са вокалом *е* у презентској основи, када томе *е* не претходи *ј*, имали смо у множини *ѣ*; иначе код осталих глаг. имали смо и у множини *и*.

Дакле:	*плести*	:	*плетѣте*	:	*знаи*	(**знаји*)	:	*знаите*
	бери	:	*берѣте;* али			*пиши*	:	*пишите*
	тони	:	*тонѣте;*			*хвали*	:	*хвалите*

У нашем језику само у кајакавском дијалекту и старијим штокавским говорима *и : ѣ* се сачувало и постало чак и продуктивно: данас је у тим говорима *и* у једнини увек, а у множини је *е*; нпр. *изведѣте, превернѣте, дојдѣте, бранѣте, обесѣте* и сл. у тимочком говору; само код вокалских основа види се по *ј* да је било *и: знȁј, ȉмајмо, лѣ̄гајте* (тј. *леѓајте*) и сл.

У другим штокавским говорима процес се отпочео са друге стране: према *пиши – пишите, хвали – хвалите* добили смо свугде *и*. Нпр.: *плѣти : плѣтимо, плѣтите; тȍни, тȍнимо, тȍните; пѣци : пѣците* и сл. као и *пи́ши : пи́шимо, пи́шите; хва́ли : хва́лимо, хва́лите* и сл. Овај наст. *и : ѣ* одговара индоевропском наставку *oi* (исп. нпр. у оптативу у грчком feroimen (φὲ ροιμεν и сл.); такво *oi* на крају речи, находећи се под извесним акцентом, вероватно низлазним, прелазило је у *и*, а у средини речи се задржавало као *ѣ* (исп. *влъци : влъцѣхъ* лок. мн.). Отуда се у нашем језику испред таквог *и : ѣ* мењају задњонепчани сугласници у *ц, з* и *с (пѣци, жѣзи* и *вр̏си*). Овде ћу напоменути да у једном случају имамо *ј* уместо *з*: место *немози : немозите* имамо *нѐмо̄ј: нѐмо̄јте*. Ја то тумачим тиме што се у том облику редуцирало *и : немоз' – немоз'те* и оставило траг свога високог положаја и умекшаног карактера у умекшаном *з*. То умекшано *з* личило је нашем уху више на *ј* него на *з*, јер у другим положајима није било таквих умекшаних сугласника. Зато смо ту добили *ј* м. *з'*.

Код глагола VII врсте имали смо *и* и у једнини и у множини још у општесловенском језику. Његово порекло није сасвим јасно.

Сем ових императивних образовања имали смо у општесловенском још један начин који се у остацима сачувао код неких атематских глагола. Нпр. у старосл.: *наждь : надимъ, даждь : дадимъ, вѣждь : вѣдимь*. Овакви су се императиви сачували и у старим споменицима нашим и у савременим говорима нашим, само што су у нашем језику особине једнине овог императива пренесене и на множину: *јеѣ, вѣ̄ђ* (чак. *vij*), *виѣ – јеѣте* итд.; затим и *ђ̄ѣни, ви̏ђи : ви̏ђите* и сл. Обични су ти облици у зетским, косовско-ресавским и свима старијим штокавским говорима (исп. у њима још *ѓлѣ̄ђ* или *ѓлѣђ*).

Нема сумње да се овај оптатив атематских глагола находи у вези са оптативом који се сачувао нпр. у старолат. *siēs* (инд. *syās) : sīmus*, а који се чувао и у другим индоевропским језицима. Старословенски, као и општесловенски, а тако исто и наш императив ове врсте одступа од изнесеног само у једном правцу: очекивали бисмо **нажда : надимь*, а не *наждь : надимь*. Дакле се мора претпоставити да је у овом правцу *ѣdi̯ā (ѣd'a)* или **dad'a* општесловенског језика измењено у **ѣd'ъ, *dad'ъ, *vѣd'ъ* и сл.

Као што је речено напред, у нашем језику, у свима случајевима где се *-ји-* у императиву находило иза вокала, оно је дало *ј* са дуљењем слога који му претходи: **знаји : *знајите = *знаи : *знаите = знȁ̄ј : знȁ̄јте, *купȕји : купȕ̄ј* итд. Само у случајевима где се *ј* чува у презенту, оно се чува и у императиву, не испадајући испред *и: блéјӣм : блéји, продȁ̄јēм : продȁ̄ји* итд.

Ово је, наравно, новога порекла и образовало се под утицајем потпуне основе презента, пошто се императив образује увек, у нашем језику, од основе презента.

Из историје императива

1. У Даничићевој Историји облика има доста примера са *ѣ*, али они нису поуздани, јер, прво, у 1. л. множине имају увек наставак *-мь*, што показује да су се находили под утицајем црквеног језика, а друго, већина их је и узета непосредно из црквених споменика. Примери пак као *ноћѣте* MS 485 основани су на неспоразуму, јер ту треба читати *ѣ = и*. И примери у којима *ѣ* стоји место *и (видѣте, боболете, задрьжете, ѡставете, соудете* – Исп. обл. 345), са истих разлога, нису сигурни.

2. Од XIV в. находи се већ знатан број примера са *и* у множини м. *ѣ : начите* (Пуц. II, 15), *бѫдите* (Пуц. I, 14), *реците* (Пуц. I, 20) и др.

3. Од XIV в. находимо *не мои* (Пуц. I, 26), не моите MS 185 и др.

4. Од XV в. находимо у споменицима пропуштање *и* (исп. *беж : бежмо, беште* и сл.): *врз, пођ, не брин се* итд. (*жив'ми = жими, жив'ти = жити* и сл.); *чинь* Дубр. зборник (1520), *ѡправте, исправте* (Пуц. II, 30) и др.

5. У ст. споменицима се пише иза вокала *и*, али га треба читати као *ј: помаѓаи* MS 2, *прилаѓаи* 9, *не имаи* (Пуц. I, 36), *разѹмиеите* и сл.

6. Исто онако као што се *ј* не чује иза *и*, нпр. *бȋ : бȋте, пȋ : пȋте* и сл., оно се и у дијал. нашим и у ст. споменицима пропушта и иза других вокала: *кастиѓа* (Н. Рањ.), *слуша* (Гундулић), *ѓледамо* (Кашић) итд. Исп. *немо : немоте* и у ст. и савр. говорима. Није јасно да ли је овај процес гласовнога или морфолошког карактера (под утицајем аналогије).

7. У споменицима XVII в. имамо већ облика типа *уздаји: уздајимо* (Бандулавић) и сл.; али је несумњиво њих морало бити и раније.

8. Да наведем и неколико облика атематских глагола који се постепено губе у већини наших говора: *заповѣгъ* Пуц. I (често), *сповиеѣ* (Дубр. зборн. 1520), *повиеѣ* (ib.) *сповиј, заповиј, изувиј* и сл. код чак. писаца; али се већ употребљава и *виђи* (од почетка XVI в.), а доцније у истим крајевима и *види, једи* и сл.

Паралелно са *већ, виђ, јеђ* и сл. иду и слични облици у множини: *вѣите* MS 247, *заповѣгьте* Пуц. I (често), *виђите* од XV в.

Код глаг. *дати* – облик *дађ* није се сачувао у нашем језику, већ од првих времена имамо: *даи* MS 7 (XII в.), 21 (XIII в.), *подан* ib. 53, *раздаи* и сл. у мн. *подаите* MS 50, *прѣдаите* MS 50 и сл.

Исп. и овде *да* (Дивковић), *прида, дате* код чакавских писаца и др.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОЗИ

1. Глаголски прилог садашњи

Данас се глаголски прилог садашњи образује од презентске основе; кад год у презентској основи има *е*, било оно *е, не* или *је*, које се чува или којега је нестало у измењеном сугласнику или дугом вокалу, наставак је *-ӯћи*; код основа V врсте чува се пред тим *-ӯћи ј* као 3 л. мн.: *пѣвајӯћи, ѹмејӯћи* и сл. Кад је у основи презента *и*, дакле код глаг. VII и VIII врсте, наст. је партиципа *-ѣ̄ћи*, дакле има *е* као и у 3. л. мн. – Одступања има врло мало: од *врѣти – врȋм – врӯћи*. Некада је одступања било знатно више.

У старим споменицима и у дијалектима нашим има и других наставака за образовање овог глаголског прилога који представљају остатке од старе примене овог облика.

Данашњи наш глаг. прилог садашњи био је некада глаг. *придев* садашњи и имао је неодређену и одређену придевску промену, са неким нарочитим консонантским наставцима. Стсл. језик представља стање општесловенског језика. Имали смо 3 групе образовања:

А.	м. р.	општесл.	ср. р.	ж. р.	општесл.
ном. једн.	*плетыı*	**plety*	*плетъı*	*плетѧштиı*	*pletǫ-tʲь*
ген.	*плетѧштаго*	**pletǫt'a*	*плетѧштаго*	*плетѧштѣѩ*	*pletǫ-t'ę*
ак.	*плетѧштиı*	**pletǫt'ъ*	*плетѧштее*	*плетѧштѫ*	_____
ном. мн.	*плетѧштее*	**pletǫt'e*	*плетѧштаа*	*плетѧштѣѩ*	_____
ген. мн.	*плетѧштиı*	**pletǫt'ъ*	*плетѧштиı*	*плетѧштиı*	_____

Б. Исто као *А*, само са том разликом што се у м.р. мора поћи од:

зна-ѧ ср. р. *знаѣ* ж. р. *знаѣштиı*

знаѣштаго *знаѣштаго* *знаѣштѣѩ* итд.

В. Од основа на *и* има увек *ѧ*:

хвалѧ	*хвалѧ*	*хвалѧштиı*
хвалѧштаго	*хвалѧштаго*	*хвалѧштѣѩ*
хвалѧштиı	*хвалѧштее*	*хвалѧштѫ*
хвалѧштее	*хвалѧштаа*	*хвалѧштѣѩ* итд.

Одавде се види да би ти облици морали гласити у нашем језику:

плести	*плести*	*плетуһи*
плетѫһа	*плетѫһа*	*плетуће*
плетѫһь	*плетуће*	*плетуһу*
плетуће	*плетуһа*	*плетуће*
знаје	*знаје*	*знајуһи*
знајуһа	*знајуһа*	*знајуће*
знајуһь	*знајуће*	*знајуһу*
знајуће	*знајуһа*	*знајуће*
хвале	*хвале*	*хвалеһи*
хвалеһа	*хвалеһа*	*хвалеће*
хвалеһь	*хвалеће*	*хвалеһу*
хвалеће	*хвалеһа*	*хвалеће*

Према овим облицима, које овде наведох, свако ће моћи врло лако реконструисати и све друге облике који одговарају придевским наставицма неодређене или одређене промене умекшаних основа.

Као што се одавде види, многи падежи ове промене одговарају придевској промени:

плести : плетуһа није се могло осетити као мушки род; *плетуһи : плетуће* није се могло осећати као ж.род; а тако исто *хвале, знаје : хвалеһа, знајуһа* – нису се могли осећати као мушки и средњи род; то исто вреди за *хвалеһи : хвалеће* – за женски, а тако и за *плетуће, хвалеће* и сл. као мушки род у ном. мн. Зато се извршило још пре првих писаних споменика наших померање у употреби облика старих партиципа.

Сви облици старога партиципа, који се нису могли, због свога нарочитог облика, осетити као придевски облици извесног рода и броја, постали су због тога *прилози*, тј. почели су се употребљавати уз све родове.

Тако смо добили глаг. прилоге типа: *хвале, знаје, плачуһи, плетуће, хвалеһи, знајуһи* и сл. Само једнога од свих могућих прилога ове врсте нема у нашем језику – то је *плести*.

Међутим можемо слободно претпоставити да се придевска промена, кад су ови облици постали прилошки, реконструисала на тај начин што су ови необични облици замењени обичним: исп. *будуһ, будуһа, будуће; вруһ, вруһа, вруће* и сл.

На тај смо начин добили, с једне стране, глаг. прилоге: *хвале, хвалеһи, хвалеће, знаја, знајуһи, знајуће* и сл., а с друге, правилне глаг. придеве: *вруһ, гоһуһ* и сл. који су прешли доцније у просте придеве (исп. ниже).

Глаг. прилог на *и* = *ы* сачувао нам се искључиво у црквеном језику, исп. *плетиһа*; према томе, он се у народном језику врло рано изгубио. У неким случајевима наставак *а* прилога *хвале, знаје* и сл. долазио је да замени то *ы=и*: моге MS 2, 6, 255, и др., *бѫде* MS 22 и др., *кове* у Зак. Душ., затим и доцније *иде, греде* и сл. све до XVII в.

Прилози на *е* тамо где су оправдани врло су многобројни у нашим споменицима све до XVI – XVII в.: *вьпиє, гладає, имає, примає, смишлає, пише, плаче, бираје, обећаје, покриваје, лоче* и сл. Облици прилошки са *-аје* постају једно време тако продуктивни да се почињу образовати и од инфинитивне основе: *гракаје, двизаје, искаје, плакаје* у XVI в. нарочито. Исп. такве и од глаг. са презентом на *и: боє се, веле, виде, хоће, веселе се, просе, муче, туже* итд. У говорима чак. има од овога и данас остатака, али само у смислу обичних прилога: *стоје, гледе, греде, нехоће* и сл.

По себи се разуме да од првих времена ови глаг. облици имају право значење прилога, тј. употребљавају се уза све родове и бројеве: *ми хоће харни бити* MS 241, *послали смо заповѣдає* Пуц. I, 20 и др.; *истүпи Стѣпанида питае а говоре* Пуц. II, 117 и др.

Од првих времена све до краја XVI в., а понегде и још касније, задржава се партицип на *-ће* (стари ном.мн., а сада прилог): *гредуће, клонуће, криоће, знаоће, имаоће, хотиоће, ѹзимаюкѭ, ходеће, смишлаюће, боеће се, хотеће, говореке, дѣлеке* и сл. Доцније га нестаје и његово место замењује већином партицип на *-ћи*, а делом и на *-ћ*. Али и овај се партицип већ од првих времена употребљава заиста као прилог; ако има случајева када се он употребљава уз именице у ном.мн.м.р. и чини утисак као да је придевски образован – има и паралелних случајева где се он употребљава за све родове и падеже. Нпр. за 1. л. једнине (*на господинь Балша) споменъюке* MS 193; за 1.л. једнине женског рода: *господга Марѣа будуће свободна* MS 211, или за 1.л. ср. рода: *ѹкоѭмь намь господьство ти пише даюкѭ наамь* (Пуц. I, 21 и др.).

Од XIII века све до данас у великој мери долазе облици са *-ћи* у значењу глаг. прилога: *будући, хотеки, мислећи, брѣгѹки, могѹки, видеки, молеки, кажѹки, хаюћи, живѹки, гредући, свѣтѹюки* итд. Тако се и овај наставак, иако је првобитно припадао ном. једн. ж. р. употребљава у ном.једн.м.р., а тако исто и за све друге родове и бројеве. Исп. *ѩ видевь нѣгово добро говореньѥ ѡдь пријатель моихь властель* (града) *Дубровника хотеки* (1385, MS 202) итд.

До краја XV в. врло ретко долази облик само на *-ћ: творећь* и сл., а после тога времена такви су облици сасма обични: *бљудућ, гредућ, скубућ, пролијућ, чујућ, знајућ, идућ, видећ, бранећ* итд. Ја не верујем да је то стари облик ак. једн. м. р. који би одговарао стстл. *грѧдѫштꙗ* и сл., већ мислим да ту имамо *чујуће* и сл. са покретним *е*. Ја сам у Фонетици говорио да су код прилога и везника (*кад – каде, јер – јере* и сл.) постали покретни вокали који су се после развијали и код ових глагол. прилога, те за то време XV–XVI в. треба и разумети облике са *-ће* и без *е* као морфолошке облике, који су се у ово време развили (ово *е* додаје се покоји пут и презенту: *вѣм – е* и сл.).

У старој књижевности нашој, како код штокаваца тако и код чакаваца, овај се партицип често мења. Можемо набројати стотинама примера такве врсте. Питање је сада, да ли се бар некада глаголски придев радни мењао у нашем језику, иако се, као што је познато, данас не мења.

Ако прегледамо све примере наше старе књижевности, можемо рећи да се промена овог партиципа находи чешће у чакаваца неголи у шкокаваца; али и за једне и друге вреди правило да у већини случајева овај променљиви партицип има просто придевско значење, прелазећи често и у именско; а где год ти партиципи имају значење *глаг. придева* – тамо су, по моме мишљењу, изазвани утицајем латинског, талијанског или немачког језика, свакако каквим страним утицајем. То најбоље показују и штокавски и чакавски говори у којима су генерализовани само они променљиви партиципи који имају просто придевско значење. Према томе, и у савременом језику употребљени променљиви партиципи добивају, по неопходности, придевско значење.

Исп. у нар. говорима у чак. *S gorućim srcem lipo te prosimo – Ti hraniš vse ptice va zraku letuće, i držim rožice va poli cvatuće. – On njih meće u tamnicu skuru do kolina u vodu smrdeći.* У штокавским дијал.: *Каква блага? – све мека дуката, а све пуста блага лежећега. – Обуче на се стојеће хаљине. – На мрзећему кућа остаје. – Нема болећега* и сл.

Поменућу да се код далматинских писаца находи доста тога партиципа позајмљеног из црквеног језика: *лјезуште, живуште, текуште, горуште, објелуште, гркуште, бјегуште, вјекуште* итд. Из овога се види да је наст. *-уште* уопштен да се од њега граде именице апстрактне „оно што лети“, „бежи“, „пуже“ итд.

2. Глаголски прилог прошли

Некадашњи глаг. придев прошлога времена постао је врло рано, са истих разлога са којих и глаг. придев садашњег времена, многим својим облицима прилог. Остали његови облици, који су се слагали по спољашњим особинама, са променом придевском, давши покоји придев и по значењу, изгубили су се.

У општесловенском смо имали, као што показује стстл. језик:

		м. род	*ср. род*	*ж. род*
а)	ном. једн.	*плетъ*	*плетъ*	*плетъши*
	ген. једн.	*плетъша*	*плетъша*	*плетъшꙗ*
		. . . . .	. . . . .	. . . . .
	ак. једн.	*плетъшь*	*плетъше*	*плетъшѫ*
	ном. мн.	*плетъше*	*плетъша*	*плетъшꙗ*
	ген. мн.	*плетъшь*	*плетъшь*	*плетъшь*
		. . . . .	. . . . .	. . . . .

б) *знавъ, хваливъ*, са истом променом: *знавъше* ном. мн. м. р. и *знавъши* ном. једн. ж. р. итд.

в) *хвалъ, хвалъшь, хвалъши, хвалъше* итд.

Од почетка наших писаних споменика употребљавају се ови облици као прилошки: *плет, плетше, плетши* и сва три прелазе у *XVI – XVII и чак и у XVIII в.* и тада се губе. Њих замењује наставак *-ав, -авши* добивен првобитно код глагола типа: *сејем : сејавши, рвем се : рвавши се* и сл., тј. код оних где је у презенту у основи *е*, а у инфинитиву *а*. Облици *плетав, плетавши* јављају се тек у XVI веку, а доцније сасвим потискују прве. *Хвалив, знав, знавши* и *хваливши* употребљавају се од најранијих времена и потискују у току времена облике *хвалившe, знавше; хвалъ, хваљше, хваљши* – не јавља се у нашем језику уопште; истиснуто је из језика пре писаних споменика. Напослетку, да поменем да се променљиви облици овог партиципа находе или само у црквеним споменицима или у таквим који су се находили под утицајем црквенога језика. То је и сасвим природно, јер је овај партицип био мање способан од партиципа садашњег времена да прими на се придевске особине (јер означује обично време, претерит).

Примери:

1) *ѡбьшьдь, пошад* (Н. Рањина), *напан, изнан* (Хект.), *двиг, испрг, замах* и сл.

дошадше, одашадче, пришаче (MS 496), *приямше* (MS 412), *падше* (Н. Рањина), *почамше* (Буд.) и сл.;

доведши (Пуц. I, 135), *ѵкрадьши* (Пуц. I, 135), *прѣшадчи* (MS 484), *сједчи* (Н. Рањ.), *дошачи* (Град.), *ѵлизши* (Хект.), *јамши, притекши* итд. у целом XVI в. и преко њега.

Нови се облици јављају тек у XVI в.: *могав* (Гучетић, 1597), *донесавши* MS 549 (1513. год.), а доцније има их све више: *дошавши* (1634), *нашавши* (1682), *узилавши* (1626), *вргавши* (1683), *извргавши, обукавши* итд.

2) *давь* MS 41 (XIII в.), *чѵвь, разѵмѣвь, присегнѵвь* итд., *давъше* MS 7, 21, 46 и др., *подавъше, разѵмивше, видевше, слѵшавше, виеровавше* и сл.

платившu MS 204, *ѡдьбившu, чѵвъши, ѡпивъши се* и сл. до данашњег дана.

Поменућу да без *е* овај глаг. прилог долази врло ретко, нпр. *лупивши* (Зоранић) и тада му се додаје, као што бива и са другим прилозима, покретно *а*, нпр. *рекша, заборавивша се, поквасивша, уставивша се* и сл., али и ови се много не употребљавају.

У савременом језику се образују свега два облика овога прилога: на *-вши* код вокалског општег глаг. дела (*чу̏ти: чу̏вши, нд̏сивши* и сл.) или на *в* код истих глагола. Кад је општи глаг. део на консонант, онда је наст. *-а̄вши: пла̏кати : пла̏чем – пла̏ка̄вши, дона̏сем – дона̏са̄вши* итд.

Код неправилних глагола I врсте имамо, као што смо видели: *мр̂ем : мр̏вши* (од старога *мьръвши*) и сл. Иначе, када има разлике међу презентском и инфинитивном основом, овај се облик образује од инфинитивне основе: *кле̂вши : кле́ти – ку̏нем, тр̏вши : тр̏ти – тре̂м* и сл.

Напоредо са наст. *-вши* или *-а̄вши* употребљава се и наст. *в* или *-а̄в* и има исто прилошко значење. Сви покушаји да се облици са *в* или *-а̄в* ограниче само на неке облике (нпр. мушки род или сл.) – не могу се одобрити (то је покушавао Даничић), пошто су ти облици глаг. прилози од врло давних времена.

Као променљив придев овога постанка употребљава се *бу̏вши* (у значењу „пређашњи“).

У народном језику има мало примера овога прилога.

И у синтаксичкој употреби ових двају прилога сачувало се много старине: они су се, како су прилози, употребљавали каткад и уз који други падеж именице у реченици, нпр. *Gospa sinka čuvši tako govoreći reče mu* (Marulić) – *Ter zajde svijes moja od zlata videći po granah bez broja jabuke viseći* (Vetranić). Или у нар. песмама: *Začula je Mare milo zvone zvoneć* (из Истре) и сл. У савр. језику каткада: *Досадивши се некаквој були слушајући дервиша* и сл. – *Те по̄губи лепу Јању стерӯћ ложницу* и сл. Код Вука Караџића има доста таквих примера.

Али има и у старом језику и у савременом, нарочито у делима Караџићевим, доста примера апсолутне употребе ових прилога са именицом, што такође упућује на некада придевску употребу ових партиципа. Исп. у старом језику: *Jur se rashojahu s polače o podne i tja othojahu, toplina goneć ńe* (Marulić) – *Смиони Турчин не без трӯда, ман му бранећ про̄тивници, про̄тиште се силом тӯда* (Гундулић). – *Сад оти̏шавши једна добра четвр̄тина, не остане их мно̄го више од двје̄ста* (Вук). Или: *Краљ оста̏не при себи и ме̏тнувши на њу руку, она роди сина* и сл. (Вук). Исп. такође ниже.

Када глаголски прилог садашњи или глаголски прилог прошли не стоји уз именицу, тада се они могу заменити безличном реченицом са *се: од цркве к јӯгоисто̄ку по̄шав* и сл. – значи „кад се пође“; али то не значи, као што неки мисле, да се овим прилогом (радним) замењује глаг. трпни придев. Тежиште је овде у томе што нема радног лица на које би се овај прилог односио.

ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВИ

1. *Глаг. пр̄идев радни* образује се наст. *л* у нашем језику: *-лъ, -ла, -ло* итд., са ограниченом придевском употребом.

Тај се наст. додаје основи инфинитива: *пи̏сати, пи̏сала, пи̏сало* итд.

Још у делу дијалеката општесловенског језика, ономе од којега су постали руски дијалекти и јужнословенски језици, *т* и *д* су пред тим наст., гласовним путем, испадали: **пле̏тлъ : пле̏лъ – пле̏о, *пле̏тла = пле̏ла* итд. Тако од *шьдъ* имали смо *шьлъ, шьло, шьла* итд. У понеком случају овај се дентал враћао: *расто̄ао* м. **расао* (исп. *расла, расло*) под утицајем *расто̄* – у другим облицима.

Када се пред *лъ, ла, ло* налазио који други сугласник, он се у том положају чувао: *дӣглъ, дӣгла, дӣгло* и сл.; *мо̄глъ, мо̄гла, мо̄гло* и сл.; *реклъ, рекла* и сл.

У даљем развитку нашега језика, када је полугласник отпадао на крају, овде су добивани овакви процеси: *moglъ* > *mogьl* (исп. *jesm : jesьm* итд.) > *mogьl̊* и даље према дијалектима: или *mdgao* или *mdgāl* у зависности од тога како се *l* на крају слога и на крају речи развијало. Облици са *о* на крају у једном делу шток. дијалеката развили су се крајем XIV века.

У зависности од даље судбине звука *л* на крају речи у нашем језику добивамо у XV в. у чак. споменицима облике: *са̄гриши*(л), *скупи*(л), *обеђа*(л) итд.; *мо̄га, пр̄иша* и сл. Како се у овом последњем случају наст. *а* могао осетити као наст. за м. род (исп. *мо̄га : мо̄гла, мо̄гло* и сл.; *пр̄иша : пр̄ишла, пр̄ишло*, дакле им је заједнички део *мо̄г+а, -ла, -ло; пр̄иш+а, -ла, -ло*)), он се почео преносити и на глаголе типа *носи̏ти*, те смо и ту према *носила, носило* добили *носиа (носија)*, исп. у споменицима XVI в.; *биа, ужиа, сакрија, дија умрьа, хоти̏иа* итд. Али и у шток. икавским говорима могао се исти процес добити, само мало на други начин: *мо̄гао, до̄шао* давало је у њима *мо̄га̄, до̄ша̄*, а даље је процес исти: према *до̄ша̄ : до̄шла* и од *носила* начињено је *носија* м. *носио*. На тај начин су могли постати глаголски придеви радни икавских шток. говора на *а* који су у Далмацији и Хрватском приморју (у Лици) обични.

Да поменем још да се од XIV в. код глагола *ићи, ити : шьл = шао, шла, шло* итд. додаје у почетку *и* од *ићи*, те имамо *ишао* и сл. *Изашао, изашла* и сл. = *изьшьо, изьшьла* итд., дакле је сасвим правилно; а кад се образовало *ишао* начињено је и *изишао* итд.

Од XV в. такође употребљава се *ѫнѣль, дониѡ, по̄нѣло, ѡднѣла, донијел* и сл. са *ѣ-то̄м* из аориста.

Облици као *умрл = умьрль* имају *р̥* од најдавнијих времена наше писмености.

У старијим шток. говорима (са малим одступањима) чува се *л* у наст. м.р. једнине, исто тако као и у већини чак. говора и у знатном броју штокавских старијих икавских говора.

Како се овај придев употребљава за образовање перфекта, он показује, заједно са помоћним глаголима, радњу која се вршила или свршила у прошлости. Како је у нашем језику утрнуло осећање за променљивост глаголских придева, то се и ови глаголски придеви мењају у ограниченом броју случајева: када је њихово значење врло блиско придевском, тј. када показују сталну особину (која се извршила), а не такву која је само у процесу вршења. Према томе, јасно је да су такви глаг. придеви свршеног вида – придеви код којих је само значење такве природе. Отуда долази двоје: прво, да се и сада употребљавају као променљиви придеви, придеви свршеног вида, и друго, да су они глаг. придеви који су од глаг. придева постали прости придеви увек или од свршених глаг. или са оном изменом у значењу.

За прву групу од примера које наводи Маретић у својој граматици нема ниједног изузетка; исп. *ста̏бло у по̄расла црно̄га лука* (Вук), *да у па̏ломе човјеку по̄новимо облик божји* (Даничић) итд. Придеви су: *изго̄рео, оста̏рео, пр̄исто̄ао, пр̄дкисао, ого̄рјало* (сунце) итд.; са унутрашњом променом значења: *кљу̏чао, вр̄до, невља̏ао* итд.

Исп. код њих и друге придевске особине: *врелији, невља̏лији* итд.

Сличних примера има и у старом језику.

2. *Глаголски придев трпни.* – Наш језик је, од најстаријих времена, у свима својим дијалектима, изгубио партицип презента на *м*, тако да су се неки остаци од њега сачували једино у придеву *пишом* и сл. (као некада *везомь* итд.). Сачувао се једино глаг. партицип перфекта. Тај се глаг. придев сачувао, наравно, и у придевској и у глагл. употреби, али увек, у свакој од тих употреба, има друкчије значење. У предикативној употреби показује да је извесна радња, у недовршеном или довршеном облику, вршена у различном времену; а у атрибутивној употреби показује само недовршени (од несвршених глагола) или довршени (од свршених глаг.) облик глаг. радње или особину која се нечему приписује. Према томе, овај глаг. придев има право придевско значење у атрибутивној употреби, и зато се као прави придев и употребљава.

Исп. нпр. „ти су венци *плѣтени, оплѣтени*“, „*плѣтеним* вѣнцима, *оплѣтеним* вѣнцима украси́те куће“ – у првом се случају вели само да је радња вршена, у другом да је свршена; у атрибутском значењу: показује венце различне врсте, са извесним особинама у довршеном и недовршеном облику.

Из овога се јасно види да је овај глаг. придев у правом смислу и придев; према томе и његова се предикативна и атрибутивна употреба разликује онако како се код других партиципа разликује прилошка и придевска употреба.

Када придеви у атрибутској употреби, због ове разлике у значењу према придевима у предикативној употреби, раскину везу са њима, они постају прости придеви: *рођѐнӣ* брат, *крштени* кум, *венчани* прстен и сл.

Правило је да се овај глаголски придев гради од прелазних глаг., јер непрелазни глаголи показују такву радњу или стање који не могу бити од другог покренути. Али се због тога *глаголски придев радни непрелазних* глаг. и *глаголски придев трпни прелазних* толико додирују да се понегде и мешају, нарочито тамо где се може поред глагола непрелазног без *се* употребити и глаг. са *се*. А то због тога што је глаг. придев трпни активних глагола (тј. без *се*) управо прави глаг. придев трпни и глаг. са *се*: нпр. *чудити се : зачуђен, замислити се : замишљен* и сл., само што се употребљавају у придевском значењу.

Али овде имамо нешто друго: *огрија́но сунце* и сл. поред *огрија́ло сунце, усахнуте : усахле, зарђан : зарђао, ваљан : неваљао*. Као да у глаг. придеву трпном од овавких облика имамо – фактитивно значење.

Исп. са овим тај глаг. придев од повратних глаг.: *ухваћено* на ливади, *пружен, опружен* лежи, *забринут, уплакан (плакати* и *плакати се), скамењен, усијан, расрђен* и сл.

У старом језику нашем има за ово доста примера. Ту се може наћи и покоји пример овог глаг. придева од непрелазних глаг. у пасивном значењу, нпр. *Nij' dužan platiti, ako se more pokazati po verovanu svedoku* (Zak. vinodolski); али овде можемо имати и еволуцију унутрашњег значења самог глагола: „потврдити“, „потврђену“, исп. руско „засвидѣтельствованному“ и сл.

Овај се глаг. придев образује на три начина: наставком *-ен, -ена, -ено*; наставком *-н, -на, -но* и наст. *-т, -та, -то*.

а) Наст. *-ен* се употребљава: α) код правилних глагола I врсте: *плѣтен, пѣчен, ѣден, довѣден, довѣзен* итд. Ређе код неправилних: *плéвен, трѣн*; β) код глагола IV врсте: *бити : бијен* (бјѐн), *вијен, попијен* итд. Али код глаг. чији је вокал испред наст. *је* старо ъ (= и) или *у* (старо оу̯), имамо место *јен* наст. *вен* (са *в* једнаким са прелазним у̯ од *ū : *ш̄ или *у*, тј. *и : иу̯*): *добѝвен, крѝвен, умѝвен, чȕвен, обȕвен* и сл. Како су ти облици доцније ступили у везу са презентом: *дȍбијēм, крȉјēм, ȕмијēм* и сл., а како од *бȉјēм* (са старим *ī*) имамо *бȉјен*, почело се и овде добивати и *добȉјен* и сл.; и обрнуто, од *лѝти : лѝјēм – лѝвен;* с друге стране, како се из односа *крȉ-ти : крȉ-вен* могао апстраховати наст. *-вен* као наст. за образовање овог придева од вокалске основе од једног слога, могло се и од *доспѐти* образовати *доспѐвен, дѐти – дѐвен, жѐти – жњѐвен (жнијевен), млѐти – млѐвен; надути – надувен* (овде је *у* од старог *ѫ*, а не од *оу̯*); γ) од глагола VII врсте: *хвáлити : хвáљен, нáсити : нáшен, пустити : пȕштен, лáмити : лáмљен, жѐлети : жѐљен, жељѐна* и сл.

У општесловенском језику овај глаг. придев од глаг. на *ѣ – ти : ить* (prаes.) имао је *-ѣн, -ѣна, -ѣно* од којега се сачувало доста остатака у нашем језику од друге половине XVI века, а понегде и у XVII в., исп. *видјен* (Н. Рањина), *видин* (Хект.), *желиено* (Дубр. збор. 1520), *видѣно* (Пуц. I, 10) итд. Исп. и сада остатке од тога у *сѐдѣње, лѣтѣње* и сл. Али од краја XV в. имају исти наставак и исти начин образовања као и глаг. *носити : жељен, стрпљен, жуђен, рођијепі* и сл.

Јотовање је у овом партиципу општесловенско, са оним ограничењима о којима се мора водити рачуна када се говори о развитку тих облика на нашем терену: исп. *крстим – крштен, намести́м – намеште́н, пустим – пуштен, разможди́м – разможден* и сл. Али у примерима са *ст* и *шт, зд* и *жд* имамо већ подновљено јотовање као и у категоријама о којима смо у своје време говорили: *чашћен – части́м убраздити – убражђен, замастити – замашћен, вошти́ти – вошћен* (и *воште́н*) и сл.

б) Наставак *-и, -на, -ио* имају сви глаголи који у инфин. основи могу имати *а:*

α) Правилни глаг. II врсте: *брáн, прáн, ткáн.*

β) Глаголи IV, VI и VIII врсте: *слáн, дáн, пúсан, пúтан, држáн, казúван, путовáн* и сл.

в) Наст. *т, та, то* имају:

α) Глаголи на *-ну -ти* у инфин.: *дȕгнӯт, крѐнӯт* и сл.

β) У главноме, глаголи који имају и друге вокале у инфин. основи, дакле *ē, ō, у* и *и*, али су једносложни, и уколико немају наставак *ен, ена, ено:*

клѐт ; клѐти, дѐт : дѐти, нáчēт : нáчēти, жѐт, : жѐти, нáдӯт : нáдути, прóдрӯт : прóдрēти, прóстрӯт : прóстрēти, пóдупрӯт : пóдупрēти, прóждрӯт : прóждрēти, трт : трти.

Затим: *лѝт, пѝт, вѝт, мѝт, шѝт, прѐти : сáпрēт, нáзрēт : зрѐти. нáсӯт, ȉзӯт.*

Ређе се образује од основе на *а: пóзнāт, дáт, клáт, сȉјāт* и сл.; али и у нашем старом језику и у савременим дијалектима има и колебања међу овим категоријама, што је и сасвим разумљиво, јер је међу њима било сувише додирних тачака. Исп. нпр. у старом језику нашем: *убѣни* (убјени), *разбѣни, бјен, убјен* и сл.; *зашвен, швен, скрвен, покрвен, скровен;* исп. *отровен* (према *тру́ти*) итд. и већ у исто време, тј. почевши од XIV в., и *разбијењ, сшшивен* и сл. Исп. такође *забивен* (од *би-*) и *придобивен* (*бы-*), *добуден* (*бы-*), *заб-љен* (опет *бы-*).

Даље: *потрено, сатрен* (Гундулић) и сл.

Од глагола III врсте (на *-нути): раскиден* MS 477, *постижен, стрежен, протежен, уздижен*, исп. и тадашње и садашње *потиштен* (од потиснути). Исп.

старије облике: *омаштен, очишћен* (Н. Рањина), али већ: *прошћено* MS 385 и сл.

Да поменем и необичније облике. Када је *љ* почело у јужночакавским и штокавским икавским говорима прелазити у *ј*, добили смо *пољубјени, љубјен, склопјен* од XVI в., па се, према томе, *-јен-* почело осећати као наставак и помоћу њега образовати нови глаг. придеви трпни: *родјен, одсудјен, наредјен, ропјен, крстјен* у спом. XVI и XVII века.

У старијим штокавским говорима развили су се облици без умекшаног сугласника у овом глаг. придеву: *разграбено, заробен, оставен, ваден, воден* и сл. Ово је добивено морфолошким путем (према чувању сугласника у *скубен, дáден, једен, тресен, плетен* и сл. и додирним тачкама којих има међу овим облицима и другим облицима горњих глагола). Исп. покадшто и код чак. и шток. далматинских писаца XVI и XVII в.: *уресен, очистен, допустен, крстен, частен* и сл.

Од суплетивних глаг. облика *-шьд-* образује се овај глаг. придев (наравно, првобитно код облика са прелазним значењем): *нашасти, дошасти, мимошасти, изнашасти, обашасти* и сл. до краја XVII в. (од тога доцније и именице **нашастье* и сл.).

Необично је *бити* од корена *бъı-: вкомь е бить вписань васъ покладь* MS 508 и сл.; затим: *видити* (Пуц. I, 143), *мнити, примити* (Пуц. I, 126) и сл.

ИНФИНИТИВ

У књиж. језику је наст. *-ти* и у већини штокавских говора; у чак говорима – инфинитив је без *и*; а и у многим штокавским говорима он може бити и без *и*.

У споменицима нашим облици без *и* почињу се употребљавати од XIV в: *знать* (Пуц. I, 16), *дать, видѣть, заповидить* и сл.

Ја мислим да у облицима без *и* имамо старе облике супина: *идѫ коупить* и *хотѣѫ коупити* учинило је те смо у нашем језику добили подједнако *идем купит, хоћу купит* и *идем купити* и *хоћу купити*.

Разлика између штокавских и чакавских говора у правцу инфинитива само је утолико што се облик старог супина ограничио у шток. дијалекту на футур: *купит –ћу* и сл. што је дало *купићу*. У чак. дијалекту, у којем се нешто доцније образовао футур са *ћу*, остала су у употреби оба облика инфинитива, дужи и краћи, дакле, краћи нису потиснули дуже (стари супински-инфинитивне).

Да наведем још понешто из историје ових облика. Облици типа *вънѣти* (Пуц. I, 127), *понѣти (Пуц. I, 136), однијети* (Н. Рањина), *подниети* (Дубр. збор. 1520) и сл.

Глаголе типа *дупсти, скупсти, поцрпсти* находимо већ у XVI в.

Облици типа *рећи, пећи* и сл. поникли су још у општесловенском: *pektī* = **peįtī* і **peti* итд. које је прешло у *пећи*. У спом. чак. и саврем. дијалектима находимо облике *вриђи, стрђећи, растлђећи, натлић* и сл. Тако исто од XV в. находимо *рђети, изрицети* (Гундулић) и сл. Наравно, од XIV в. гласови -jt- дају *ћ*, те имамо *доћи*, MS 211, *наки* MS 363, *изнаћи, собнаћи* и сл. Има и компромисних облика: *дојћи, изајћи, најћи* и сл., нарочито у XVII веку (код Кашића и др.). До краја XVII в. глаголи са *-ова* и *-ева* врло су многобројни (*пробуђевати, навјештевати, заручевати, захваљевати* и сл.); од XIV в. те облике потискују инфинитиви са *-ивати: обрањивати, сказивати, спомењивати* и др.

СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

1. Футур

а) За образовање футура употребљавано је неколико начина који нису још представљали праве морфолошке конструкције, већ само синтаксичке: α) глаг. *имам, хоћу* и *буду* са инфинитивом за образовање футура од имперфективних глагола и β) презент перф. глаг. за образовање футура од перф. глагола.

Исп. (Хекторовић) *Trpit budu svake trude za imati raj nebeski. – Toliku i tvu har, čim budem živiti ne budem nikadar u zabit staviti* (Vetranić).

Gdo te bude vince piti, kad ja budem v zemlji gńiti (Istra) итд.

Данас је тај футур потиснут, у шток. говору готово потпуно, а у чак. је редак; али се још у оба говора, у шток. ређе, у чак. чешће, употребљава као егзактни футур. Исп. *дȁдбудēм, хтjедбудēм, имадбудēм, смjедбудēм, знȁдбудēм* у таквој употреби у југозападним говорима нашега језика (у *могбудем* имамо можда *мог (л) будем*, исп. *будем могао*). Исп. *Уговори* (друг с другом), *кад он буде у тазбини лагати, да му друг полагује* (Врчевић). – *Ако цару бог и срећа даде, те знадбуде, кога цар имаде, ласно ће му бити царовати* (Петрановић) итд.

Ову конструкцију замењује *будем* са глаг. придевом радним, наравно, у значењу егзактног футура од врло давних времена (XIII в.): *будем знао, будем хтео, чувао*, нпр.: *ако бѫдѫ и виногради насадили прѣвь мегю вьсе да ми повраште* (MS 147). – *Где стане Дубровчанинь на станѫ, да нѥ вольнь Срьбинь стати оньдези безь нѥгова хтѣнија* (MS 206) итд. Наравно, све ове конструкције имају и друга значења; али у то ја не могу овде улазити.

Ова конструкција може бити замењена другом у којој се додаје иза *бȕдēм* још и глаг. придев радни од глаг. *бити : ако будеш био чувао* (= ако сачуваш), *имаћеш* и сл. Ова конструкција данас није ретка, а може се наћи код писаца XVII и XVIII века.

б) Употреба *имам* са инфинитивом у значењу футура: *Кто хоће сиѥ потворити, не маль гнѣвь и наказаниѥ има восприѥти отъ кралѥвьства ми* MS 20 (1234). – *Саданиѥмь и наприѥдь кои имаю бити* MS 457. – *Ту има дођ млад краље* (Народне песме херцеговачке) итд.

в) За глаг. *хтети* не треба, мислим, ни наводити нарочитих примера. Али ипак мора се понешто и о томе напоменути.

У штокавском делу нашег језика, већ пре писаних споменика, развија се нарочити облик за футур од скраћених облика глаг. *хтѣти* у презенту: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете* и *те* или *ће* и инфинитива. Исп. *по что ке мои чловѣкь говорити, вѣрьи га* MS 42 (1253); и *како ке съхранить кралевство ми си wбѣть* MS 109 (1334). Како се то *ће* развило, о томе смо говорили. – У чак. дијал. имамо обилике *оћу, оћеш* и сл. у истој употреби у прво време, а доцније од краја XV в., енклитичке облике као и у шток. дијалекту: *да оте при том остат вечним законом* Hrv. sp 21 (1275). – *Да оће пријазниво ш ними живет* (ib. 32) и др.

Када је облик футура одрични, употребљавају се у оба дијалекта одрични облици *нéћу, нéћеш* (итд.) и чакавски који им одговарају *нéћу, нéћеш* итд.

Футур, образован помоћним глаг. *хтети*, у току је времена потиснуо друге начине образовања, и онај са *будем* и са *имам*, тако да се данас од њега находе само остаци.

г) Презент перф. глаг. употребљава се у старом чакавском и код штокавских дубровачко-далматинских писаца у изобиљу.

Stav' stražu; tim ti se predade vas puk on od vole, ali se raspade od toke nevole (Marulić). – *Od sunca će i od mjeseca zlamenja se vidjet čudna, zvijezde otamne, ludstvo uzjeca radi straha (Kavanjin).* – *Ah, je da se izgubi za vazda, ter ga vijeku ne nadjemo (M. Držić)* итд.

Иако се у нар. песмама чакавским може још наћи примера за ово, овај начин исказивања будуће радње потиснут је на целом простирању шток.-чакавских говора конструкцијом са *хоћу*, која се првобитно употребљавала уз несвршене глаголе.

Уз упитне облике стоје пуни облици глаг. *хтети: хоћеш ли дóћи* и сл.

2. *Перфекат* образује се од глагола *јесам* и глаг. придева радног на *л, ла, ло*. О значењу ћемо говорити у одељку о синтакси глагола.

Речено је напред како су постали облици *сам, си, је, смо, сте, су*. Сада ћемо нарочито истаћи да су се у неким шток. говорима енклитички облици глагл. *јесам* јавили већ у првим споменицима, али да су они постепено, у току векова, обухватали целу територију и шток. и чак. дијалеката, тако да су се у западнијим деловима наших дијалеката још дуго чували и пуни облици глаг. *јесам* у употреби перфекта. У чак. дијал. ова употреба енклит. облика у перфекту вршила се у оно време кад и у футуру. Па исто тако као што су краћи облици глаг. *ћу* у чак. дијал. постајали наглашени (акцентовани), тако се то десило и код облика краћих у глаг. *јесам*.

И у перфекту (наравно, и у шток. дијал.), као и у футуру, у упитним облицима имамо пуни облик глагола *јесам : јеси ли био? јесмо ли ишли?* итд.

ѥре смо ѵ҃говорили (XIII в.). – *Се власи чьто съмо дали сѣи цркви* (1222 – 1228) MS 12. – *Ви се сте обећали и рекьли* (1238) MS 21 и др. *Кога і јеsu podložnici nazvali orlom cijeć hitrosti* (Kavanjin). – *Вратили се јесу пастиери* (Н. Рањина) итд.

Исп. и перфекат глаг. *бити* са глаг. придевом радним других глагола у значењу плусквамперфекта:

ја смь быль рекль моимь людемь (1238) MS 21; *Како имьѣбыль створиль братъ ми* 50 (1240 – 1272) итд. Доцније су те конструкције све обичније, исп. у савременом језику: *био сам писао, била сам писала* и сл.

3. За *плусквамперфекат* се употребљава имперфекат глаг. *бити* са глаг. придевом радним од најстаријих времена: *како се свршило бѣше врѣме* MS 54. *Што бѣхѫ бесѣдили* MS 368, – *динаре ке бѣхомо положили* MS 509 и сл. све до данашњег дана, наравно, у западнијим крајевима све ређе, а у источнијим још увек често.

Заповедни начин

Данас се употребљава само друго лице једнине (*чȕвāј, пѣци* и сл.), прво лице множине (*чȕвājмо, пѣцимо*) и друго множине (*чȕвājте, пѣците* и сл.). За 3. л. једн. и 3. л. мн. употребљава се перифрастична конструкција са *нѣк* или *нѣка* и 3. л. једнине или множине презента: *нѣка чȕвā, пѣчē* и сл.; *нѣк чȕвајȳ, пѣкȳ* и сл. Каткада се употребљава у дијалектима и 1. л. мн. и 1. једнине: *нѣка чȕвāмо, нѣка чȕвāм* у значењу више *да чȕвāмо, да чȕвāм*, тј. једне намерне или пермисивне реченице.

У старом језику нашем, нарочито у говорима чакавским, затим по западнијим крајевима наших народа, *императив* има врло често *оптативно* и *конјунктивно* значење. Тада се он употребљава и за 3. л. једнине; а каткада се и у множини 2. л. употребљава да се њиме изнесе конјунктивно или оптативно значење које се тиче 3. лица.

Одавде је јасно да је некада 3. л. оваквог императива значило оно што данас значи израз са *нека* (и жељу, и заповест, и допуштање и сл.), као што се и данас употребљава у реченицама: *Помȍзи бȏг* и сл. (нека ти бог помогне).

Оптат. значење: *Proklet budi, ki hrani gospockoga uboicu* (Aleksandrida). – *De reć mi za boga, reci mi toj danas, tako t' svaku milost Isukrst vazda daj* (Marulić) и сл.

Конјунктивно значење: *Govori zao jezik, što hoće riječima, čista se zlata vik tama rdja ne prima* (Ranjina). – *Bud' neblaga, bud' nevjerna, ja ńoj uvijek vjeran biću* (Djordjić). Употреба 2. л. мн. у једном од ових значења за 3. л. множине:

Tko hoć si, dobra čest svaka te sadruži, s dobitkom svi trzi tvoji izajdite, sve žele ubrzi pune se najdite (Lucić).

Чим се императив употребљава овако у модалном значењу, сасвим је природно да се он може употребљавати у зависним реченицама са таквим значењем са и без нарочитих *модалних* веза. Нпр.: *Ako bi muž zvrgal ženi pokrivaču z glave va zli voli – plati libar 50, od kih gosp. knez imij soldini 40* (Zakon vinodolski). – *Macić govoraše županu: ovo g. Markez piše listi ke pošlite županu v Kaštelbon* (Razvod istarski, 1275 год.) итд.

Како се у нашем језику значење императива све више ограничавало на заповедање, то су отпала сва лица у којима не може бити директног заповедања; дакле, 3. л. једнине, 3. л. мн. и остала су само: 2. л. једнине којем 1. л заповеда, са својим учешћем у лицима којима се заповеда (1. л. мн.) и без тога (2. л. мн.).

Када је императив одричан, место *не* може се употребити и *нѐмōј, нѐмōјмо, нѐмōјте* и инфинитив или реченица са *да* (*нѐмōј* је постало од *не мози*, са редукованим крајњим *и*, дакле, *не moz'*, које је прешло даље у *nemoj*). Данас се *нѐмōј* подједнако употребљава и у чак. и у шток. говорима; у старијем језику имамо *не мо́зи, не хтиј* (не хтеј) и *не хај : не мози веће узети...* (Зак. вин.). *Praveden si bože ti, ne htij me ostaviti* (Marulić). – *Ne haj hotit znati, kada imiš umrit* (Marulić).

Има још много начина на које се може изразити императив у блажој форми у позитивном облику (hoti dostojaj са инфин. *чини да, изволи, буди* и сл.); али то не иде више у разматрање самог облика императива.

Погодбени начин

а) У погодбеним реченицама употребљава се тзв. погодбени начин који се образује у књиж. језику од старог кондиционала глагола *бити* и глаг. придева радног:

чȕвао	*бих*	*бȉх*	чȕвао
”	*би*	*бȉ*	”
”	”	”	”
чȕвали	*бисмо*	*бȉсмо*	чȕвали
”	*бисте*	*бȉсте*	”
”	*би*	*бȉ*	”

У чак. дијалекту находимо данас (исп. говор Новога):

kūpȉl	*bȉn*	или у упитном	*bȉm-īl*
”	*bȉš*	облику у којем	*bȉš-īl*
”	*bi*	је помоћни глаг.	*bȉl*
kūpȉli	*bimo*	наглашен:	*bȉmōl*
”	*bite*		*bȉtēl*
”	*bi*		*bȉl*

Ако испоредимо ове две парадигме, биће нам јасно да у њима имамо остатке од старих односа. У стсл., а тако исто, вероватно, и у општесловенском имали смо два начина за образовање кондиционала:

а) бимь	б) *бъıхъ*
би	*бъı*
би	*бъı*
бимъ	*бъıхомъ*
бите	*бъıстѣ*
бѫ	*бъıшѧ*

Нема никакве сумње да су се у старим епохама у ова оба дијалекта употребљавала оба начина, тј. да смо имали:

bih	*bim*
bi	*bi*
bi	*bi*
bismo	*bimo*
biste	*bite*
biše	**bǫ*

па да се један начин распростро на рачун другог, пошто су им два лица једнине била једнака; у шток. се извршило то једначење у корист *аориста*, а у чак. у корист старога *кондиционала*. Могло би се само запитати, да ли је шток. дијалекат уопште и познавао стари кондиционал. То се види по томе што је и шток. дијалекат, као и чак., имао у 3. л. мн. *би* које се и у чак. и у шток. може само тако протумачити, ако се претпостави да смо у том облику имали *бѧ* = *бу*, па је у *бу* – вокал *у* замењен вокалом *и* из основе осталих лица.

У шток. дијал. имамо у 3. л. мн. и *бише*, али у старим спом. врло ретко; чешће се находи у савр. зетским говорима, тако да се може претпоставити да је то код њих новија црта. Међутим облици са *би* у 3. л. мн. од најстаријих времена сасвим су обична црта наших споменика: *Съ вами да би сѣдѣли* MS 54, *кои би хотѣли* (ib. 218) итд.

Како се у шток. дијалектима у 2. и 3. л. једн. и 3. л. мн. находило *би* за овај кондиционал, било је природно да се он схвати као скамењени глаг. облик и пренесе и на сва остала лица и бројеве. Зато имамо већ врло рано то *би* и у другим лицима (XIV в.), а у доцније време и знатно чешће: *чеса ми ви не би дали* (MS 247); *хотѣль би да ми га дашь* (Пуц. I, 88, 89) и сл. Наравно, када се од 2-ге половине XVI в. почело и *х* губити у 1. л. једн., онда је услова за ширење тога *би* у свима лицима било још и више. У народним песмама има много потврда за ово, а и у Вукову језику; али наш књиж. језик примио је само потпуне облике *бих, би, би, бисмо, бисте, би.*

У чак. дијал. поменути облици долазе од најстаријих времена; место *bi* у 2. л. једн. долази *bȉš* према 2. л. једн., а катkада и *bȉsi* према *jesȉ*. Тако и у шток. долази у 1. л. једнине *бисам* према *бисмо* у 1. л. мн.: *Кад бисам кога замолио за помоћ* (Вук, Даница 1827, 130), *да бисам се сачувао* (Вук), исп. у нар. песми: *рада бисам у поодне мајци.*

б) Од најстаријих времена, у шток. говорима ређе, а у чак. чешће, употребљава се *погодбени начин II*, када се обичном погод. нач. дода још глаг. придев радни од глагола *бити* (бȉлъ итд.). Исп. у Вука: *Да нијесам био дошао и говорио им, не би грије́ха имали.* Исп. у стар. језику: *Нѣсмо ѥ били могли отъправити, и по нихь бисмо били послали* (MS 75). Код чакаваца: *Onoj dite majka mila da bi bila ne rodila, vele bi mu bole bilo* (Marulić). *I sad ni bilo nidnoga, ki ne bil veroval, da je on zmaja pogubil* (Makuličić).

Ово се толико употребљава у чак. дијалекту да је постало његовом знатном особином; у шток. дијалекту ову је конструкцију потиснуо обичан кондиционал који се употребљава за сва времена.

Трпно стање

Трпно стање у нашем се језику исказује глаг. придевом трпним на *н* или *т* од несвршених и свршених глагола. Обично се греши када се мисли да је глаг. придев трпни у нашем језику прошлог времена; он је само глаг. придев трпни.

Према томе је и нетачно када се рече да је презент трпног стања *бȗвам чȗван* или *бȗвам сȁчȗван*, а да је прош. време *чȗван сам* итд.

Носилац времена у трпном стању је помоћни глагол, а не глаг. придев. Према томе, трпно стање се гради или од глаг. *јесам – бити*, са пуним и енклитичким облицима глагола *јесам* или од глаг. *бивати* у итеративном значењу. Оно је време трпног стања које показују горњи помоћни глаголи.

Сам глаг. придев може, према несвршеној или свршеној глаг. основи (или глаг. значењу), показивати да се лицу у трпном стању приписује радња у садашњости, или прошлости или будућности у несвршеном облику:

Јâ сам чȗван:	јâ сам сȁчуван
јâ сам био чȗван:	јâ сам био сȁчуван и сл.

АКЦЕНАТ У ГЛАГОЛА

Као и именице, тако и глагол има у нашем језику покретни акценат, тако да се не може једним правилом, као што је често случај у другим језицима, обухватити сва акценатска система у њему. Па не само то. Врло је често у границама једне категорије облика акценат покретљив, тако да се не може увек за једну категорију дати само једна дефиниција. Али и поред свега овога, различни облици глаг. системе групишу се према акценту у случајевима најслободније употребе акцената – углавном, у две групе: у групу облика у вези са презентским акцентом и у групу облика у вези са претеритиним акцентом. У *прву* групу долазе:

а) презент;
б) глаг. прилог садашњи;
в) императив;
г) имперфекат;
д) глаг. придев трпни

У *другу* групу долазе:

а) аорист;
б) глаг. прилог прошли;
в) глаг. придев радни;
г) инфинитив.

Наравно, овога разликовања двеју група облика може бити само код оних глагола код којих је уопште могућно разликовање по акценту једне и друге групе облика, а то је код већине једносложних и двосложних глаголских основа; код вишесложних нема никакве разлике у акценту, пошто акценат остаје стално непроменљив и имамо једино *квантитет* (дужине и краткоће) наставака који је увек исти. Нпр. глаг. *за́видети, по́парложити, куна́торити, а́минати, ка́котати, за́ветовати се* и сл.; *ве́ровати, ле́товати, по́стеновати, ка́меновати* и сл.; *по́разновати, дýндорити* и сл. Чак неки глаголи са двосложном основом имају у савр. шток. дијалекту стално непроменљив акценат, нпр. – сви глаголи који у инфинитиву имају ◝ или ◠ на првом слогу као *пра́вдати, па́мтити* и сл. или *сла́вити, ба́вити се, пла́кати* итд. Као што се одавде види, број глагола са покретљивим акцентом представља, вероватно, мањи део у нашем језику. Тај мали део скраћује се још тиме што известан део глагола (цела I врста и део VII врсте) има увек или у великој већини случајева акценат на крају.

Прва особина наших глагола, да је у њиховом великом делу акценат непокретљив, налази се у пуној зависности од гласовних (фонетских) особина нашега акцента у општесловенском језику: да је различно мењање акцената и чување старих акценатских односа било могућно само у *два последња слога ако су акценти дуги*, или *у три последња слога ако су акценти кратки*. Полугласници међу дугим слоговима нису образовали засебних слогова.

Друга особина нашег глагола, покретљивост његових акцената под горњим приликама, добивена је опет, на првом месту, гласовним (или фонетским) изменама које су се извршиле у различним епохама развитка нашега језика.

Ја се нећу овде дуже здржавати на тим процесима (о њима се може видети у Фонетици), али ћу их овде укратко набројати:

а) Сосиров закон (преношење ◝ или ◠ на потоњи слог акутског карактера): *мо̀гу : мо̀гли, чак. тогу̑ : то̀жеш;*

б) Пренос ◝ и ◠ на први слог речи (закон општесловенског померања акцента): *вду : на̑ воду; ру̑ку : по̀д ру̑ку* и сл.;

в) Закон метатоније општесловенског језика:

исп. одељак ◝◡	:	◡◝	*bò̀so	:	*bosò̀je
о придевима ◡◝	:	◝◡	*golò̀	:	*gò̀loje
◠◡	:	◞◡	*mồldo	:	*mó̀ldoje
◞◡	:	∼◡	*stáro	:	*stā̀roje
◝–	:	◡◞	*kr̂vāvo	:	*krvā́voje
–◝	:	◞◡	*bēlò̀	:	*bé̀loje
◝◡◡	:	◡◝◡	*vẽselo	:	*vesè̀loje
◡◡◝	:	◡◝◡	*zelenò̀	:	*zelè̀noje

г) Односи чак.-штокавски:

α) Чак. ◞ = ◡ старијих шток. говора;

β) Штокавских старијих говора:

◝ и ◠ преносе се на претходни слог у облику ◝, ако је тај слог кратàк, и у облику ◞, ако је тај слог дуг (новија шток. акцентуација).

Акценат словенског глагола бивао је врло често предмет научних разматрања. Али се ја са резултатима до којих се ту дошло не слажем. Остављајући да свој поглед изнесем детаљно на другом месту, ја ћу вам дати овде само најглавнију схему развитка словенског акцента код глагола.

ПРЕЗЕНТ

Пре свега, као што ће се ниже тачно видети, слов. глагол представља у презенту нове акценте у већини случајева: ◝, ◞ и ∼; само тамо где се метатонија није могла развити, где су стари акценти стајали у дугом слогу пред дугим, нпр. *bā̑vīmo se = ba̋vīmo se* и сл., – нисмо могли имати нових акцената уопште.

Да смо у словенском презенту имали заиста један од три нова акцента, довољно је навести један или два случаја, па да се у то уверимо. Нпр.:

но̀сити : но̀сим, али не *йзно̀сим*, како би требало да је овде ◝ = ◝ староме ◝, већ *йзно̀сим*, пошто је ◝ = ◝;

ūи́сатӣи : ūи́шēм, у чак. *пи́сēн*, дакле, старо *пи́сēн*; према томе јасно је и *напи́сēн* итд.

Када је несумњиво да у словенском глаголу у презенту имамо ˋ, ´ и ~, онда је такође несумњиво да смо у презенту морали имати и услова за развитак нових општесловенских акцената, тј. морали смо имати услова за метатонију.

Ја и мислим да су ти услови морали бити двојаке врсте: 1) да су акценатски услови, који су се развијали у сложеним глаголима, могли утицати на просте глаголе и 2) да у самој промени простих глагола у презенту има довољно услова за развитак нових акцената.

Ту могућност ја изводим и из фактичког стања наше савремене акцентуације и из научне анализе услова за јављање нових општесловенских акцената.

Имамо врло често у 1. и 2. лицу мн. акценат друкчији него у свима осталим лицима:

дȁржӣм	=	*držím	(исп. чак. držím)	
лȍмим	=	*lomím	(” ” lomím)	а у 1. и 2. л. мн.:
држи́мо	=	*držīmȍ	(” ” držīmȍ)	
ломи́мо	=	*lomīmȍ	(” ” lomīmȍ)	

Тако исто има целих група глагола који имају у простим облицима један акценат, а у сложеним други:

лȍмū̄м	=	*lomím
ūрȅломū̄м	=	prelȍmīm итд.

Има наших дијалеката у којима је то сталан принцип: да у простој глаг. форми имају један акценат, а у сложеној – други (такав је косовско-ресавски дијалекат).

Ако прегледамо теоријски све услове за промену акцената у презенту, онда можемо истаћи ова три момента:

α) Однос једнине према множини: ако је у *пи́шешь* био стари акценат ˆ (то потврђује инфинитив *пīса̀тī* и презент *пīшо́* = *пīшǫ́* у нашем језику, испореди руско *пишу́ : пи́шешь*), онда је поуздано да смо имали овакву промену:

пīшǫ́	=	*пīшǫ̂*
пȋшешь	=	пȋшешь
пȋшет		пȋше(т)
пȋшемо		пи́шемо
пȋшете		пи́шете
пȋшǐǭ		пи́шǭ

У примени на наш језик облици множине представљали би услове за промену интонације, слогови са полугласником и скраћеним вокалом не би утицали на измену акцентуације (дакле 1. л. једн., 2. л. једн. и 3. л. једн.), већ сва лица множине и двојине (која се није сачувала у нашем језику).

Под утицајем облика множине и двојине добили бисмо ´ и у једнини у лицима са *е* у основи; 1. лице остало би изван тих утицаја у старом језику (исп. *мо̀гу : мо̀жешь*; исп. ниже).

Код сложених глагола добивамо исто (наравно, када су предмеци били кратки):

**о̀тпīшемо* према *о̀тпīшет* морало је дати *отпи́шемо*.

На тај начин код глагола са дугим првим слогом облици простог и сложеног глагола били су једнаки, исп.

čȗjem (према čȗtī) и

dočȗjem, тј.

*čú-tī : čȗješь

*dočú-tī : dočȗješ и сл. као

пи́шешь и отпи́шешь и сл.

Из тога се може извући закључак: да глаголи са првим дугим слогом, под условима за мењање акцента, не знају за разлику у акценту простих и слож. глагола. На основу тога може се разумети зашто такви глаг. у нашем језику и не показују разлику међу простом и слож. глаг. формом.

β) Сасвим природно да се значај сложене глаг. форме према простој може констатовати нарочито код глаг. са кратким првим слогом, јер је метатонија кратког акцента у мењању места. Отуда је и сасвим природно што двојаки акценат у нашем језику, по месту, у зависности од просте и сложене глаг. форме, имамо код глагола са првим кратким вокалом.

Исп. **lomím : *prelȍmīm* и сл.

γ) Из свега овога може се учинити још једно ограничење код глагола:

Глаголи који су имали у првом слогу дуги вокал, могли су имати промену акцента само онда када су потоњи вокали кратки, дакле:

*пȋшешь	:	пи́шемо
*пȋшет	:	пи́шǭ

али нису могли имати када су потоњи вокали били дуги, нпр:

**мла̂тī : *мла̂тīмо*, јер су такви дуги слогови били неосетљиви за метатонију. Ако је данас имају или ако су је већ имали у општесловенском језику, она је у њима новога порекла – распрострањење особине првих случајева и на друге.

Све нам ово јасно показује, колико је акценат словенског глагола у презенту друкчији од индоевропског акцента: метатонијом су главни односи њени код двосложних глагола потпуно побркани. Када се они ослободе од тих измена и сведу на старије, основне облике, тек се тада може говорити о њихову односу према индоевропском глаголу.

Имајући све ово на уму, претрешћемо презент нашег глагола. Поделићемо га на две велике групе да бисмо могли лакше савладати цео материјал:

а) глаголи са инфин. основом на сугласник;

б) глаголи са инфин. основом на самогласник.

I. *Презенū̄ глаг. са инфин. основом на сугласник.* Овамо долазе глаголи наше I и II врсте, тј. глаголи са наст. *е* у презенту. Практички их можемо поделити на глаг. са акцентом на крају и глаголе са акцентом у савр. нашем језику на првом слогу.

А. Глаголи са акцентом на крају:

шток.	*плѐтēм*	чак.	pletén; плѐсти plȅst
	плѐтēш		pletȅš
	плѐтē		pletȅ
	плетéмо		pletemȍ
	плетéте		pletetȅ
	плѐтӯ		pletú

Такви су глаголи: *бдсти, (вѐсти), грѐсти, мѐсти, цвàсти, нѐсти, грѐпсти, тѐпсти се, жѐћи, пѐћи, тѐћи* (исп. и сложене са *до-, за-, из-, на-, о-, об-, пре-, при-, про-, раз-, с-, у-*).

Ти су глаголи имали у заједничкоиндоевропском језику, када је био пун вокал у првом слогу, акценат на њему: *bhárāmi*, φέ ρω, *násatē*, χλέ μτω, Fέ λχω, *pácāmi, vàhāmi, hàvatē* итд.

Ако претпоставимо тај акценат код горњег глагола, добићемо

*pletǫ́	pletǫ̑
plȅtešь	pletȅšь
plȅtet	pletȅt
*pletèmo и према томе	*pletēmo
pletète	*pletète
pletǫ́	pletǫ́

Овај облик простих глагола пренесен је и на сложене глаголе. У инфинитиву **plȅstī = *plestí = plestī̀* по Сосировом правилу.

У шток. глаголу имамо:

1) дужину *ē* која је нова, као што се види и из чакавског;

2) у 3. л. мн. *ú = ȗ* у шток. и даље пренос ⌢ .

У шток. и чакавском имамо

pletemȍ	место	*pletēmo
pletetȅ		*pletète

под утицајем глагола са старим акцентом на крају

мремȍ	исп. ниже
мретѝ	

Када је у првом слогу било ⌢ , имамо то исто:

трēсēм	*трēстӣ = трéсти*
трēсēш	исп. чакавски: trēsēš
трēсēмо	*(= трēсēмо) trést* инфинитив

Међу овим глаголима има једна група која показује нарочите односе. То су глаг.: *прѐсти, клàсти, грȉсти, мȕсти, пàсти, спàсти, стрȉћи, сѐћи, плѐсти* и сл. Они имају сви у презенту:

прēдēм	*прēдēш* као *трēсēш*
прēдēш итд.	

Ми бисмо према инфинитиву очекивали: *prę̑dešь:*prę́sti*, међутим ми имамо: *prę̑dę̑šь*. Зато се може претпоставити да смо међу овим глаг. имали и различан акценат у презенту и инфинитиву. Од чега би то долазило, није наше да овде у то улазимо.

Б. Глаголи са акцентом на првом слогу

α) *сѐсти : сēдēм, срѐсти : срѐтēм, јѐсти : јēдēм, лѐћи : лѐжēм, пàсти : пàдēм* и сл.

Ако претпоставимо / као основни акценат, требало би очекивати:

сēдēм = сēдēм,		исп. у слов.	sésti : sę̑dem
сēдēш = сēдēш итд.			léći : lȇžem

а у инфин. *сѐсти* (= sésti). Овде бисмо имали пренос акцента инфинитива и других облика, као што имамо и код других глагола у којима у шток. дијалекту ваља претпоставити ⌢ од ⁓:

чȕјēм	:	*чȕ – ти* исп. чакавско
čȗjēn	:	*чȕти*

Овамо иде и: *ȉдēм, ȉдēш* и сл. (исп. и *ȉдēм* према *ȉћи*).

β) Другу групу глагола представљали би глаголски облици типа:

пēрēм	:	*прàти*
бēрēм	:	*брàти*

Јасно је да овде имамо основу инфинитива са другим акцентом и другог образовања неголи што је презентска основа, тако да акценат:

пēрēм

бēрēм и сл. можемо објаснити као један од остатака старих односа код сложених глагола:

**бēрешь*	:	**прдберешь:* даје метатонијом
**пробēрешь*	{	probèrešь
**пробēремо* и сл. од	{	probèremo и сл.

а одатле *bȅrešь – бēрēш* и сл. У чак. дијал. (и у руском језику) имамо *berȅšь* итд. Ту бисмо морали претпоставити и код простог и код сложеног глагола (у чак. *naberȅš* и сл.) утицај облика простих глагола.

Овако би било у шток. дијал. и са *лѐћи : лѐжēм, мòћи : мджēш, рѐћи : рȅчēш* итд.

Инфинитив *лѐћи, мòћи, рѐћи* и сл. = lēćī : *leći

γ) Трећу групу глагола ове врсте чине глаг. са једносложним облицима у презенту:

трēм	:	*трти*
мрēм	:	*мрéти* (исп. *клéти*)

Ти глаголи су имали некада акценат на крају двосложне основе:

**мьрѣ̏шь*

**тьрѣ̏шь* и сл.

Исп. *girámi* (жьрѣ̀-); *rináti* и сл. у инд.

У словенском прајезику те су основе глаголске вределе као једносложне (ь и ъ нису већ у отвореном слогу чинили слог), те зато смо могли имати метатонију код простих глагола према крају:

**мьрѣ̏шь* (мрѣш)

**мьремъ̀* (мремъ̀), а кад су ти облици сложени, имали смо метатонију према почетку:

ѹ̀мьрешь = ѹ̀мьрешь

ѹ̀мьремо = ѹ̀мьремо и сл.

Отуда: *сàтрѣ̄м, нàжньѣ̄м, ѝдшльѣ̄м* и сл.

Да је то ◝ добивено метатонијом, види се по томе, што се оно даље преноси као ◝, тј. не преноси се:

ѝдшльѣ̄м : ѝспошльѣ̄м

ѹ̀мрѣ̄ти : ѝзумрѣ̄мо и сл.

Исто овако треба посматрати и презент од глагола *бити* и свих сличних глагола:

бѝти : ѝзбијѣ̄м: ѝрѝдобијѣ̄м

вѝти : ѝзвијѣ̄м и сл.

Старији облик:

**бьје̏шь = *ѝзбьјешь : pridòbójьšь*

Презент: *бѝјѣ̄шь* и сл. према *бѝти*.

У инфинитиву имамо:

мре́ти : изѹ̀мрѣ̄ти

кле́ти : ѝрòклѣ̄ти

ѝдчѣ̄ти

же́ти : сàжѣ̄ти

И овде имамо посла са метатонијом, врло лепо и јасно сачуваном:

**мрѣ̂ – ти = *мрѣ̀ – ти́ = мрѣ̄ти = мре́ти*

*умрѣ̂ти = ѹ̀мрѣ̀ти = *мрѣ̀ти = умрѣ̀ти*

(у чак. umrít и сл.) и даље *ѹ̀мрѣ̄ти* (тј. старије шток. *умрѣ̄ти*).

Код глаг. са ◝ у инфин. нема никакве промене: *трѝти: сàтрѝти* (= *сатрѝти* и сл.).

II. *Група глагола са метатонијом*

Овамо долазе сви глаголи са вокалом испред *ти* и двосложном основом:

а) *тѝднѹ̄ти:* *тѝднѣ̄м = *тѝдну́ти* : **тѝднѣ̄м*

**тѝднѣ̄шь = *тѝднешь*

јадкнѹ̄ти	:	*јàокнѣ̄м*
вдлѣ̄ти	:	*вдлѝм*
ндсѝти	:	*ндсѝм*
говдрѝти	:	*гдворѝм*
благословдвѝти	:	*благдсловѝм*
кдпа̄ти	:	*кдпа̄м*
дра̄ти	:	*дрѣ̄м*
блебета̄ти	:	*блѣ̀бећѣ̄м*

(каз̀ива̄ти)

Инфинитив упућује на стари облик *tǫ̀nǫti = tonǫ́ti = tonũti и сл. Презент упућује на **tǫ̀nēm* итд. Тај облик је могао бити добивен при смењивању једне промене, нпр.:

**pǫ̀tonǫ*	*potǫ̀nǫ*	*potǫ̂nǫ*
**pǫ̀tonešь*	*pǫ̀tonešь*	*potǫ̀neš*
**pǫ̀tonet*	*pǫ̀tone (t)*	*potǫ̀ne*
**pǫ̀tonemo*	*potǫ̂nemo*	*potǫ̀nemo*
**pǫ̀tonete*	*potǫ̂nete*	*potǫ̂nete*
**pǫ̀tonǭ*	*potǫ̂nǫt*	*potǫ̂nǫ*

Одатле је даље уопштено: *tǫ̀nǫ* и сл.

Ово вреди у потпуности за све ове облике. Према томе, презент је свих ових глагола имао акценат на првом слогу и све су разлике отуда добивене:

**tǫ̀nǫ* : *тѝднѹ̄ти*

б) Исто то вреди и за ове глаголе:

грѣ̄ѹ́тнѹ̄ти	:	*грѣ̀ѹ̄тнѣ̄м*
чалабр̀кнѹ̄ти	:	*чалдбр̀кнѣ̄м*
хва́лити	:	*хвàлѝм*
једна́чити	:	*једнàчѝм*
живота́рити	:	*живдта̀рѝм*
пѝта̄ти	:	*пѝта̄м (пѝтајѹ̄)*
пѝса̄ти	:	*пѝшем̄ и сл.*

Овде је: *пѝта̄ти = *пѝта̄ти;*

*пѝта̄м = *пѝта̄м;*

дакле и овде имамо Сосиров закон у инфинитиву, а метатонију у презенту. Овде се метатонија може објаснити и у самим облицима презента.

Исп.	*тр̄нути* : *тр̄нēм*	дакле		
	*tr̂nǫ.	*tr̂nǭ	*tr̂nǭ	
	*tr̂nešь	*tr̂nešь	*tr̂́nešь – tr̂neš	
	*tr̂net	*tr̂net		итд.
	*tr̂nemo	*tr̂́nemo		
	*tr̂nete	*tr̂́nete		
	*tr̂nǭt	*tr̂́nǭ		

Да ли је то било одмах у почетку ових глагола или није, тешко је рећи; али је лако могуће да се то гласовним путем, вршило прво код глагола са кратким вокалом у презенту, као:

trnešь
pīšešь и сл.

па је однос *tr̄nūti : *tr̂nešь* постао у нашем језику творачки. Облици питајȕ и сл. у 3. л. мн. (*тр̄тајȕ*) стајали су изван метатоније (као нпр. и *хвалиж : хва̏лиш = *хвалиж : хва̏лишь*, јер није било једнакости у самоме вокалу основе која се подвргавала метатонији).

Према томе за глаг. метатонију презента од значаја су два момента: а) однос 2. и 3. л. једн. према лицима множине и двојине; и б) однос простих и сложених глагола.

в) У трећу групу ставићемо глаголе који имају, привидно, у шток. дијалекту исти акценат у презенту и инфинитиву:

ȕмети	:	*ȕмēм*	*зелѐнити*	:	*зелѐним;*
жѐлети	:	*жѐлīм;*	*лòмити*	:	*лòмīм;*
свеђо́чити	:	*свѐђочīм;*	*вѐнчати*	:	*вѐнчāм;*
орȕжати	:	*орȕжāм;*	*смѐјати се*	:	*смѐјēм се*

и сл.

Ако испоредимо чак. глагол у овом правцу са шток., видећемо две групе облика:

lomī́m (n)	kopân
lomī́š	kopâš
lomí	kopâ
lomī́mo	kopâmo
lomī́te	kopâte
lomé	kopâjū

и инфинитив *lomìti* и *kopȁti*. Јасно је да смо морали имати:

lomi̯ó	
lomí̯š	lomí̯š
lòmī	lomí
lomí̯mo	*lomí̯mo
lomí̯te	*lomí̯te
lomé	lomé

Облици под *сачували су се до данас у посавским говорима. Други глагол је свакако имао:

kopā̧jǭ,	*kopā̧jǫ
kopā̧ješь	kopâš
*kopáje	kopâ
*kopā̧jemo	kopâmo
*kopāiete	kopâte
*kopā̧jǭ	(kopā̧jū према 1. л. једн.)
	kopâjū

Прва је промена добила од глагола са акцентом на крају *lomī́tь* итд.

Ови су глаголи од нарочитог значаја због тога што се у њима мења акценат у сложеном облику:

лȁмīм	*ȕдломīм*
чȉнīм	*учинīм*
свеђо́чīм	*освѐђочīм* итд.

Ја мислим да се у томе сачувао врло стари однос:

*lòmīti :	lomī̧ǭ	prѐlomi̯ǫ	·	prelòmi̯ǫ
	lomí̯š	prѐlomīšь	=	prelòmīšь
	lòmī	*prѐlomī		prelòmīmo

г) Велика је група глагола који имају у првом слогу дужину, а акценат увек на крају:

жȉвети	:	*жȉвīм*
тр̄у́бити	:	*тр̄у́бīм*

Оваквих глагола има врло много: *бле́штати, бри́ждати, бу́јити, ви́рити, жу́рити* итд.

Овде се мора претпоставити да је акценат био на крају:

**жȉвйш*
**жȉвй*
**живи́мо* итд.

Оно *и* у 3. л. једн. морало је представљати i̯i; а *й*, вероватно, какво старије *i̯i̯* = *í*.

д) Када је у првом слогу двосложних глагола стари ´ (наш ˋ), онда се тај акценат у шток. дијал. не мења:

г̄ȕнути	:	*г̄ȕнēм*	*г̄р̄тати*	*г̄р̄нēм;*
вȕдети	:	*вȕдīм;*	*дȕзати*	*дȕжēм;*
г̄а̏зити	:	*г̄а̏зīм;*	*кȁјати*	*кȁјēм* и сл.
г̄лѐдати	:	*г̄лѐдāм;*		

Ако испоредимо са овим чак. материјал, видећемо да имају две групе случајева:

α)	gi̋nūti	:	gi̋nēn	kȃjati se	:	kȃjēn se
	dȉzati	:	dȉžēn	čȗti	:	čȗjēn и сл.
β)	vȉdeti	:	vȉdīn	glẽdati	:	glẽdān и сл.
	gȁziti	:	gȁzīn			

Ја видим у овоме велику старину и мислим да нам ови случајеви јасно показују како је било и у групи типа *mlatȉti : mlátīn* и сл.

Глаголи под α), којим имају ´ у првом слогу, морају га мењати у ~ у већини облика, дакле

gi̋nešь
gi̋net
gi̋nemo итд. у свима случајевима који су тамо изнесени.

Али код глаг. типа vȉdeti ˊ се није могао мењати пошто се находио у првом слогу тросложних облика, дакле морали смо имати:

vídīšь
vídī
vídīmo
vídīte итд.

У језицима (словеначком и сл.) где има овога и код ових глагола, ту су распрострањене особине глаг. под α) и на глаг. под β).

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

Имамо тројаки акценат:

1) Као у презента: *тр̄е́сӯћи, пл̀е̄ш̄ӯћи, гр̀ѐбӯћи, стр̀и́гӯћи, дȅрӯћи, кȕнӯћи, йдӯћи, мдȇгӯћи, р̀вӯћи се, бȅрӯћи, жȅнӯћи, здвӯћи, т̄днӯћи, чȗјӯћи, кȕпујӯћи, ндсе́ћи, хд̀т̄е́ћи* итд.

2) Као у инфинитива: *дáјӯћи* (дáвати), *вéжӯћи, пи́шӯћи, чȗвајӯћи, мла́т̄е́ћи* итд.; дакле, код глагола који имају у инфинитиву ´.

3) На крају: *мрӯ́ћи* (мрући̋), *тр̄ӯ́ћи, жмӯ́ћи* и сл.; а сем њих још: *држе́ћи, стојéћи, желéћи.*

За прву групу је јасно да имају метатонију као и презент; можда је то просто наслањање на презент, а не би била искључена могућност објашњења тих облика метатонијом као партиципа.

За другу су групу можда били од значаја глаголи као *чȗвȁјӯћи* (према *чȗвȁјӯ*); па су на основу слагања *чȗвајӯћи* са *чȗвати* и код других глагола са ´ у инфин. (или претер.) образовали глаг. прилог садашњи са ´; исп. у чак. од *pitȁn : pitajūć*, од *kopȃn : kopȁjūć* од *pálīn : pálēć.*

Трећа се група може објаснити или Сосировим правилом: *мрӯ́ћи = мьрр̥̂ćи = *мьрр̥̂ćи = мрӯ́ћи*; није ми јасно како треба објаснити облике *држе́ћи* и ост. иако је врло вероватно да је тај акценат врло стар. За њихово објашњење потребна су нова испитивања.

ИМПЕРФЕКАТ

Као што смо рекли, имперфекат је нова, млада творевина заједничкословенског језика. Он се сав наслања на акценат презента, без обзира на то да ли је и по образовању основе једнак са њим или са основом претеритних времена. Акценат му је увек као у презенту.

Исп.	*тр̄е́сијāх*	:	*тр̄е́сēм*	;	*пл̀е̄ш̄ијāх*	:	*пл̀е̄ш̄ēм;*
	тр̄е́сāх	:	”	;	*гр̀ѐбијāх*	:	*гр̀ѐбēм;*
	стр̀и́зијāх	:	*стр̀и́жēм*	;	*гр̀ѐбāх*	:	”
	мрāх	:	*мрēм*	;	*бȗјах*	;	*бȗјēм;*
	дȅрāх	:	*дȅрēм*	;	*кȕповāх*	;	*кȕпујēм;*
	р̀вāх се	:	*р̀вēм се*	;			*(исп. купȍвати);*
	т̄дњāх	:	*т̄днēм*	;	*дȃвāх*	:	*дȃјēм;*
	чȗјāх	:	*чȗјēм*	;	*(инфин. дáвати)*		
	кàзȉвāх	:	*кàзујēм*	;	*ндшāх*	:	*ндсȋм;*
	(исп. казívати)				*йȋсāх*	:	*йȋшēм;*
	чȗвāх	:	*чȗвāм*	;			*(исп. йȋсати)*
	(исп. чȗвати)		итд.				

Ретка су одступања као *тр̄ȁх* (м. трȃх) од *тр̄ти : тр̄ēм.*
Глаг. *бȗти* или *бȇјах* или *бȇх.*

ИМПЕРАТИВ

Он се изједначио у нашем језику по своме образовању, па се изјадначио и по акценту. Можемо разликовати ових неколико група случајева:

а) код једносложних глагола *мрȉ : мрȉт̄е, тр̄ȉ : сàтри, врȉ, жњȉ, зàсти (сти̋ : сти̋т̄е)* итд.

Јасно је, дакле, да је акценат био ˊ који се у нашем језику увек скраћивао. Треба претпоставити да је тај наставак (тј. наставак старог оптатива) био уопште акутског карактера. По метатонији требало би очекивати у множини ˜: **мьрȉ : *мьрȉте*, али се то изједначило према једнини, те имамо **мьрȉ : *мьрȉте = мрȉ : мрȉт̄е* у нашем језику у свима његовим дијалектима.

б) Код глагола са акцентом на крају добивеним метатонијом имамо и овде акценат на наставку императива: *пл̀е̄ти : пл̀е̄т̄ите, тр̄éси, пл̀éви, кȕни, здви* и сл.; за нас је од нарочитог значаја што тај акценат имамо и код оних глагола код којих је акценат у презенту добивен метатонијом на првом слогу, али код којих смо претпоставили утицај процеса код сложених глагола, дакле: *пȍмдзи, бȅри, йȅри, р̀ећи, т̄дни, дри, ндси, гȍвдри, кдљи* и сл.

Код свих ових глагола акценат је првобитно био у презенту на првом слогу (стари ˆ), па је морао прелазити на потоњи слог акутског карактера.

То исто вреди и за глаголе: *тр̄ни, йȋши, хвáли* и сл. код којих је на првом слогу био некад стари дуги низлазни акценат.

Код оних пак који су имали у првом слогу стари ˆ, тај акценат није могао прелазити на потоњи слог, дакле: *сȅди, лȅзи, гȉни, стȁни, гр̀ни, гȁзи, бȅседи* итд.

Када је овакве врсте била вокалска основа, нпр. *чȕ-ти*, добивали смо *чȕ-ју* = **чȕј* и даље *чȗј* у шток., у чак. *чȕј; чȗј-те* и *чȕјте* и сл.; исп. *бȗ(ј) бȗ(ј)те, кȃј : кȃјте, кȗј : кȗјте, дȃј* и сл.; то исто вреди и за двосложне: **кирȕји* = **кирȗји : *кирȕј* = *кȗпȗј* и сл.; испор. *вѐнчāј, орȕжāј* и сл.

в) Код глагола тросложних као *рȉтāјī* и сл. имамо акценат презента са извршеном метатонијом, а не пре њена извршења као у другим случајевима (исп. *пȗшӣ* и сл.), дакле *пȗтāј*, исп. *запȗтāј, ȉгрāј* и сл.; можда се то извршило под утицајем глагола као *прȃвдāј, глѐдāј* и сл. у којима се акценти првих слогова нису могли мењати и били су једнаки и у презенту и у свима другим облицима.

г) Код глагола код којих је и у презенту и инфинитиву акценат на крају, и овде је: *лдми, трȕби, жȉви, жѐли* итд. Само у једној групи случајева имамо га каткада на првом слогу: *дȓжи: дȓжите, тȓчи : тȓчите;* исп. и *стȏј, бȏј се* и сл. који такође претпостављају **stȏji : *stȏj* : *стȏј : пдстȏј* у шток. Није јасно, да ли се то повлачење акцента може довести у везу са односом *лдмȋм : прѐломȋм (lomȋm : prelдmȋm)* или га ваља објаснити на који други начин.

ИНФИНИТИВ

Наст. инфинитива *ти* увек је данас кратак у нашем језику; поред њега, као што смо видели, употребљава се и наставак *тӣ* (нпр. у чак. дијал. искључиво), који смо ми објаснили утицајем супина.

Пред наст. *-ти* налази се у нашем књиж. јез. данас увек кратак вокал, сем у случајевима када су у том слогу наступиле гласовне промене које су дале том слогу дужину (*мрѐти, пдчѐти* и сл.), био тај слог првобитно наглашен или ненаглашен, нпр. *брāти, ȉгнути, тднути, пȉсати* (= писȁти), *ндсити, слȃвити, пѐвати, кдпāти* и сл. Али у дијал. нашим имамо и остатака од старијег стања. У чак. дијал. код глагола на *ну* кад год је тај слог ненаглашен има дужину: *ȉгнӯт : тонӯт, почȉнӯт : одахнӯт, знȉкнӯт : окрѐнӯт* и сл. Јасно је зашто је тако. Када је *у* наглашено (*ǫ́*), оно је имало стари узлазни акценат који се у нашем језику скраћује; а када је ненаглашено, оно је чувало дужину. У другим дијалектима процеси прве врсте истиснули су дужину и у примерима друге врсте. У црногорским говорима имамо то и код осталих глагола: *пȗтāт, пāдāт, фāлӣт : кȗпӣт, вȉдијет* и сл.; а тако исто и: *врȉснӯт; ȉгнӯт*. На острву Хвару има такође остатака од дужине и код других глагола (исп. *plȉvot : kordt* и сл.), а свакако и у другим локалним дијалектима.

Акценат инфинитива врло је прост и сачувао је све знаке старине. За њега се могу утврдити ова два правила: 1) Ако је у глаголу у шток. дијал. био стари узлазни акценат (◌́) на ма ком слогу, он је остајао неизмењен (тј. као ◌̏) и у инфинитиву, па било да се он налазио на наставку испред *-ти (а, у, ѣ, и* и сл.), било да се находио на ма ком слогу пред њима.

Исп.: *крāсти, ȓгрȉсти, прѐсти, сѣ́ћи, дȗти (нàдути), цȓћи, дȉћи, нȉћи, тȗћи, клȉћи, стȉћи, врћи, тȓти, брāти, звāти, кȉснути, дȉгнути, пȗкнути, рѐзати, стāрети, вȉдети, чȗти, крȗти, дбути, смѐти, бājати, трājати, сѐјати* итд.

2) Ако је у шток. дијал. био стари ◌̏ или ◌̑ у корену, онда су могла наступити два случаја: а) код двосложних глаг. акценат је по Сосирову правилу прелазио на суфикс *-ти: трѐсти, дȗсти, вѐсти* и сл. са ◌̑ на првом слогу

или: плѐсти, довѐсти, мдћи, лѣ́ћи, мàћи, слѣ́ћи, тàћи и сл. са ◌̏ на првом слогу; б) код тросложних је глагола акценат с првог слога, опет по Сосирову правилу, прелазио на потоњи акутског карактера: *крѐнути (*крѐнȗти = крѐнȗти), мȉнути, гонѐнути, пȉтāти (= пȉтāти), мȁхāти, казȉвāти (= казȉвāти)* и сл. са ◌̑ на првом слогу, и: *тднути, дàхнути, кàнути, ȉграти, ндсити, кдсити* и сл. – са ◌̏ на првом слогу.

Код неких од ових глагола (исп. *дȓжати ; дȓжӣм, вѐнчати : вѐнчāм, трȕбити : трȕбӣм* и сл.) акценат је могао бити по пореклу на вокалу *а, и, ѣ* и сл. (исп. **умѐти : *умѣ́је* и сл.).

Наравно, када се акценат находио на којем удаљенијем слогу, он се није мењао по општим принципима општесловенске акцентуације (*вѣ́ровати, ȕдштовати, прāзновати* и сл.).

Ја сам узгред помињао да у једној групи глагола имамо нарочити акценат у инфинитиву: то су глаг. типа *клѐти, мрѐти, жѐти* и сл. Код њих се мора претпоставити ◌̑ на првом слогу: *клѐтӣ – клѐтӣ*. Кад су ти глаг. сложени, имамо облике *ȕмрѐти, прдклѐти, ȉжѐти*, исп. такође *ȕзѐти, пдчѐти* итд. Тај се акценат своди на **umrěti, proklę́ti* = ст. шток. *umrêti, proklêti* и сл. и заиста код чакаваца и находимо *umrȉt, proklę́t* итд. Овај је акценат метатонијског карактера. Он је поникао, по мом мишљењу, под утицајем супинских облика:

инфин.	**mrę̂ti*	>	*mrę̑tӣ, umrę̑tӣ*
суп.	**mrę̂tъ*	>	*mrę̑тъ, ȕmrę̑тъ*

Мора се претпоставити да се створио у сазнању оних који су говорили (пошто су супин и инфинитив вршили исту службу) однос: *mrę̑тъ : mrę̑ti, ȕmrę̑тъ : ȕmrę̑ti* – што је метатонијом давало: *mrę́ti* и *umrę́ti*, који су се почели напоредо употребљавати са *мрѐтӣ* и *умрѐтӣ* и потискивати једни друге. У чак. дијал. метатонијски су облици потисли старе, а у шток. се створила компромисна система: у простих глаг. преовладали су стари облици, а у сложених – метатонијски. То се слагало и са природом презента.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРОШЛИ

Он се по акценту у потпуности слаже са инфинитивом, са том једином разликом што се испред *-в* и *-ви* добива (по положају) дужина, тако да она, када је акценат ◌̏ даје ◌́ у чак., а у шток. ◌̑, који се преноси у најмлађим говорима на претходни слог у облику ◌̏ или ◌́, према квантитету тога слога.

Отуда имамо: *брāти : брāвши, прдбрāвши, издбрāвши* и сл.; *трти : трвши* и сл. (од *тр̀ vши*); *млѐти : млѐвши, клāти : клāвши, чȗти : чȗвши, дȍчȗвши* и сл. Иначе сви остали глаголи који имају данас акценат (у књиж. јез.) померен, имају увек *-āвши, -ȉвши, -гвши, -ȗвши: пȉсāвши, тднȗвши, вȗдѐвши, купдвāвши, плѐтāвши, дȓжāвши, ндсȉвши, хвāлȉвши, жѐлѐвши, ȕмѐвши, глѐдāвши, ȉгнȗвши, газȉвши, пдгазȉвши.*

Само код глаг. типа *клѐти, мрѐти* и сл. имамо у овом придеву увек метатонијски акценат (чиме се такође утврђује постојање **mrę́ti*); *клѐвши* (= **klę́vši*), *мрѐвши, зàклѐвши, пдчѐвши, ȕзѐвши* и увек тако.

АОРИСТ, ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ РАДНИ И ГЛАГ. ПРИДЕВ ТРПНИ

Како међу њима има знатан број додирних тачака, размотрићемо их као једну акценатску групу облика.

1. АОРИСТ

У штокавском дијал., нарочито у ономе који се налази у основици књиж. језика нашег, имамо два акценатска типа аориста:

1) Аорист у којем се акценат повлачи у 2. и 3. л. једн. на први слог, а у осталим је лицима на другом слогу. Овамо долазе и једносложни глаголи који у 2. и 3. л. аориста имају у једнини ⩒, а у другим лицима ⩓ на истом слогу.

2) Аорист у којем акценат остаје стално на истом слогу.

1. тип: а) *бȉх : бȉ : бȉсмо (esse)* исп. *прѐдох, прѐде, дȕпрēде*
: дȍбȉ : дȍбȉсмо
ȕȉх : ȕȉ : ȕȉсмо
: ȉсȉи : ȉсȉисмо
лȉх : лȉ; : ȕдлȉ : ȕдлисмо и сл.;
дȁх : дȃ : ȉздā, сȁздā, прȉжгā,
звȁх : звȃ : дȍзвā, ȉзазвā и сл.,
зјȁх : зјȃ : ȗкȁ : ȗкȃ, ȉзаȗкā и сл.
брȁх : брȃ; ȉзбрā и сл.;
б) *ȗлѐȗох : ȗлѐȗе : ȉсȗлеȗе, зȁȗлеȗе : зашлѐȗосмо* и сл.
ȗрéсох : ȗрѐсе : исȗрѐсе :
в) *ȗȍднух : ȗȍднȗ : ȕдȗонȗ* (исп. *гȉнȗ : ȕдгинȗ*);
г) *драх : дрȃ : ȉзорā, издрасмо* и сл.
кȍвах : кȍвȃ : дковā
кȕпȍвах : кȕповȃ : нȁкȕповā : накȕпȍвасмо
ȉграх : ȉгрȃ : зȁȉгрā
вȅнчах : вȅнчȃ : рȁзвенчā;
д) *хвáлих : хвȃлȗ : ȕдхвáли : ȕохвáлисмо*
(гȁзих : гȁзȗ : ȕдгазȗ);
говдрих : гдворȗ : прдговорȗ;
једнáчих : јȅднāчȗ : ȉзједнāчи;
нȍсих : нȍсȗ : дȍносȗ
бȅседих : бȅседȗ : прдбеседȗ
дȑжах : дȑжȃ : здȁржā

Засебну групу образују глаголи:

клȇх : клȇ : зȁклȇх : зȁклȇ
мрȇх : мрȇ : мрéсмо : ȕмрȇ

нȁсȕх : нȁсȕ : насȕсмо

И у другој групи можемо разликовати неколика типова:

а) Глаголи који имају акценат дручкији него у презенту:

лѐгох : лѐже *мȁкох : мȁче* (мȁкнем)
мдгȍх : мдже
рѐкох : рѐче (ȉзрече);
ȗéгох : ȗéже
ȗрнух : ȗрну
ȕȉсах : ȕȉса;
гонéȗах : гонéȗа; лȁгȃȗи : лȁгах : лȁга : дȍ-лагā
казȉвах : казȉва; дȁхȗȃȗи : дȁхȗа
ȕȉȗах : ȕȉȗа;
венчáвах : венчáва;

б) Глаголи у којима је акценат као у презенту и инфинитиву:

сȅдох : сȅде
дȕгох : дȕже
јéчах : јéча
блéјах : блéја
прȃвдах : прȃвдā (: дȕпрȃвдā)
гȁзих : гȁзȗ (: прȅгȁзȗ)
глȅдах : глȅдā
ȕȃмȗих : ȕȃмȗ : ȕȕȃмȗ
вȕдех : вȕде
разȕмех : разȕме
ȗрȕех : ȗрȕе
мáнисах : мáниса
зáвеȗовах : зáвеȗова
прȃзновах : прȃзнова;

в) Глаголи са акцентом као у инфин. основи, глаголи једносложни:

врȇх : врȇ : ȕдвере
снȕх : снȕ : снȕсȗе, овако:
бȕȗи, гњȕȗи, крȕȗи, ȕлȕȗи, ȗрȕи, вȕȗи итд.

хȗȇх : хȗȇ : хȗȇсȗе
гнȁх : гнȁ : ȉзгна
ȕснух : ȕсну
жȇх : жȇ : ȕдже
слȁх : слȁ : ȕдсла

клâх : *клâ* : *ūдкла*
нâгнух : *нâгну*
нâшнух : *нâшну* (през. *нâшнēм*).

Као што се одавде види, аорист књиж. језика представља извесно двојство: или се акценат у 2. и 3. л. једн. повлачи на први слог или он остаје на првом слогу или на другом слогу у речи непомичан. У неким дијалектима нашим има и померање акцената готово код свих глагола. Тако у Озринићима у Црној Гори има: *стēгну, ūдтēгну* према Вукову *стéгну, ūйса* према Вукову *ūйса, ūйша, зâūйша: ūйша; кâза, ūдкâза : кáза, ūзгорје, рâзумје, ўби : ўби, нâду : нâду, дâчу : дâчу, ūзагна : изâгна, зâтр : зâтр, зâвјешова : зáвјешова* итд. Према томе су неки научници закључили да је тип са повлачењем старији, а да је тип без повлачења – млађи, дакле *ūйсā* као *хвâлū*, а *ūйса, казúва, тр̂ну* – је ново. Ја се са овим не могу сложити. Јер ако се и могу показати разлози зашто је од *тр̂ну* постало *тр̄ну*, ја мислим да је готово немогуће претпоставити да је од *ūйсā* постало *ūйса*. Ако се по угледу на *хвâлū, ūлēтē, ндсū,* могло образовати и *ūйсā*, према чему се могло образовати, *ūйса*, кад се зна да је *ūйсā* у аористу изразитије и да *хвâлū* остаје и даље тако не прелазећи у *хвâли*? Зато ја и мислим да је старина на страни многостручности облика књиж. дијалекта, а не на јединству облика озринићког говора.

Према томе, дакле, имамо два типа:

а) *ūлēшох* или *бȳх* или *нд̀сих*, *хвáлих, др̀жах*
ūлēше *бȳ* *нд̀сū*, *хвâлū, др̀жā* и

б) *лèгох* или *бȳх* или *лàгах* или *ūйшах* или *јéчах*
лèже *бȳ* *лàга* *ūйша* *јéча*

Ако подвргнемо анализи ова два типа, видећемо да промене њихова акцента не показују никакве знаке општесловенске метатоније. Када бисмо њу претпоставили, добили бисмо:

бȳ : *бúхъ*
нд̀сū : *носúхъ*
хвâлū : *хвáлихъ*
др̀жā – **др̀жā* : *др̀жах* итд. –

чега, у ствари, немамо. Зато не можемо претпоставити метатонију ни у *ūлèшох : ūлēше*, иако би она ту била могућна, пошто би тада ова глаг. врста сасвим излазила из реда свих осталих глагола; а то би било невероватно.

Међутим, глаг. облици:

бȳх	*лàгах*	*ūйшах*	*јéчах*
бȳ	*лàга*	*ūйша*	*јéча* и сл.

јасно показују да и ту нема никакве метатоније, већ да је акценат стајао увек на једном вокалу, и то на оном на ком се находио и у инфин. основи. Зато ја мислим да смо овде морали имати извесно уједначавање. Ако претпоставимо акценат инфинитива у овим облицима, јасно је да смо морали имати:

**бúхъ* **бúсмо*
**бú* **бúсте*
**бú* **бúше*

које се под утицајем *бú-ūши* и сличних облика развило у:

бúхъ *бúсмо* *бȳх*
бú *бúсте* = *бȳ*
бú *бúше* *бȳ* итд.

С друге стране, ми такође знамо да су облици аор. прве врсте у 1. л. једнине и лицима множине истога типа као и сви које сада прегледасмо:

бȳх	*бȳсмо*	*бȳх*	*бȳсмо*
(*бȳ*)	*бȳсте*	=(*бȳ*)	*бȳсте*
(*бȳ*)	*бȳше*	(*бȳ*)	*бȳше*
лèгох	*лèгосмо*		
	лèгосте		
	лèгоше исто као:		
ūлēшох	*ūлēшосмо*		
	ūлēшосте		
	ūлēшоше и сл. Зато их не можемо ни одвајати.		

Ако све то будемо имали на уму, и ако будемо водили рачуна о томе да су се у облицима нашег аориста сачували некадашњи облици и имперфекта и аориста, онда ћемо лако разумети ове акценатске односе.

У старословенском смо имали аорист:

ūлетъ *ūлетдмъ*
ūлете *ūлетете*
ūлете *ūлетѧ*

који је постао од старог имперфекта, исп. индоевроп. *ébherom, *ébheres, *ébheret, или *bhérom, *bhéres, *bhéret, као што то потврђују различни индоевроп. језици. Дакле, тај аорист-имперфекат морао је имати акценат на првом слогу:

**ūлēтъ* **ūлēтомъ*
**ūлēте* **ūлētете*
**ūлēте* **ūлētѧ*

Поред тога био је и прави аорист, вероватно са акцентом на крају:

**ūлетдхъ* **ūлетдхом*
**ūлетѐ* **ūлетдсте*
**ūлетѐ* **ūлетдше*

Као што се из горњег види, сва лица аориста-имперфекта, сем 2. и 3. л. једн., изгубљена су, тако да су замењена истим лицима правог аориста, тј. *ūлетдхь, ūлēте* и сл.

На тај се начин може разумети откуда повлачење: оно се находи увек у облицима старог имперфекта који се по основи једначио са презентом. Отуда *бѝ (= бѣ), нд̀сѝ, (*пд̀сѝ), д̀, а̀* итд. Међутим, облици, **бѝх, *ор̀х, *нос̀х* итд. и јесу облици аориста који су заменили односна лица аориста-имперфекта.

Аориски тип **ѝсáх*

**ѝсá* итд., као што је речено, представља образовање од инфин. основе, а има увек акценат тамо где и у инфин. основи. Тај акценат, по метатонији, могао се и мењати; али под утицајем двосложних глаг. са дугим вокалом, којих је највише у нашем језику, он је морао стајати на истом слогу:

**ѝсáхъ*	или	**ѝсàхъ*	=	**ѝсáх*	= *ѝсàх*
**ѝсá*		**ѝсá*	=	*ѝсá*	= *ѝсà*

утицало је и на

легѝдх
лежѐ
легѝдсмо (а не *легѝосмд̀* или сл.)

Отуда би било јасно зашто код *мрѐти* имамо:

мрѐ = **мѐrt*
мрéсмо = **mersmд̀* по метатонији.

Исто тако:

**klѣnt* : *klьnsmó* =
klѐ : *klѐsmд̀*

Исп. са овим:

**бѣ* : **бъ́хъ = бъ́-ти*

Тако би ваљало разумети и *(на)сȳ* = sd̀ǫpt : *(на)сýсмо* = *sǫpsmд̀* и сл.

Из овога се могу разумети сви односи у аористу. По себи се разуме да и код глагола као:

сѐдох, дѝгох,
сѐде, дѝже и сл. треба претпоставити уједначавање акценатско: **сѐдосмо : *сéде* и сл. = *сéдосмо : сéде* под утицајем других облика са претеритном основом (*сѐсти, сѐо, сѐла* и сл.).

2. ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ РАДНИ

Овај глаг. придев, као што ћемо то одмах видети, може имати исти акценат као и аорист: са акцентом као у инфинитиву и са повученим акцентом.

1) Код глагола на *-ну*, на *-и* и на *-е* = *ѣ* акценат је увек неповучен: *тд̀ну̀ : тд̀нути, тр̀ну̀ : тр̀нула, ѫ̀снула, нàгнула, нд̀сила, хвáлила* итд.

Иако се са овим чак. дијалекат, у главноме, слаже, ипак код њега има повлачење и у овим категоријама у којима у шток. нема: *жѐлѣла : жàжелѣл, д̀глòбѝл* и *оглòбѝл, рд̀гòјѝл* и *рогнòјѝла, ѝловѝл, рд̀годѝл, гдѝл : родѝлà, звдн̀ѝл : звдн̀ѝла, зàзвонѝл, жèнѝл : дженѝл* итд.

Јасно је да овде имамо исти однос који у аористу у шток. дијалекту: *нóсих : нд̀сѝ : ѝдносѝ* и сл.

2) Код глагола са вокалом *а* у инфин. основи, ма каквога порекла оно било, имамо два случаја: када је слог пред инфинитивним *-а̀ти* дуг, акценат остаје без повлачења; а када је тај слог кратак, у једним се случајевима повлачи, а у другим се не повлачи:

а) *ѝ́тѝао, вечерáвао, ѝ́сао, гонѐтѝао, казúвао, јéчао, клéчао* итд.

б) *ѝгрàо* (али зàиграо), *чи́тѝао* (али прдчитао), *вѐнчао* (рàзвенчао), *вѐчерао, глѣдàо, кàјао се, блебѐтѝао, ѝрàзновао, ѫчитељовао, дбиловао* и сл.

в) *дружао : оруж̀ати, драо, ѫзорао : дрàти, смѐјао се : смѐјати се, кдвао : кдвàти, клъ́вао : клъ́ва̀ти, ѝсдвао : ѝсдвàти, кȕповао : купдва̀ти, нàкуповао* и сл.; *др̀жао, зàдржао, зàдржàла* и сл.

У чак. дијал., противно првој групи, у овој групи нема никаквог повлачења.

г) Код једносложних глагола имамо опет два типа, исто као у аористу:

α)

смѐти	:	*смѐо, смѐла;*	*хтѣ̀ти*	:	*хтѣ̀о, хтѣ̀ла;*
врѐти	:	*врѐо, врѐла;*	*млѣ̀ти*	:	*млѣ̀ла;*
крȉти	:	*крȉла;*	*шȉти*	:	*шȉла;*
бȉти	:	*бȉла;*	*вȉдѣ*	:	*вȉла;*
знàо	:	*знàла;*	*стàо*	:	*стàла;*
чȕти	:	*чȕла*	итд.		

β)

бȉо,	*бúла,*	*бúло;*
вȉо,	*вúла,*	*вúло;*
дàо, ,	*дáла*	*дáло;*
ѝрàо,	*ѝрáла, ѝрáло;*	
жѐо,	*жéла, жéло.*	

Али у сложеним глаголима акценат се преноси на први слог:

ѫ̀вио,	*ѫ̀вѝла,*	*ѫ̀вѝло;*
ѝдѝио,	*ѝдѝ̀ла,*	*ѝдѝ̀ло;*
ддбио,	*ддбѝла,*	*ддбѝло;*
ѫ̀дао,	*ѫ̀дàла,*	*ѫ̀дàло;*
дѝрао,	*дѝрàла;*	
дд̀звао,	*дд̀звàла;*	
зàклео,	*зàклѣла;*	
ѫ̀зео,	*ѫ̀зѣла;*	
ѝдчео,	*ѝдчѣла;*	
зàѝео,	*зàѝѣла;*	
сàжео,	*сàжѣла;*	
ѫ̀мро,	*ѫ̀мр̀ла;*	

дgро, *дgр̄ла;*
дgо̄ро, *дgо̄р̄ла;*
о̄рджgро, *о̄рджgр̄ла;*
о̄рдс̄тро, *о̄рдс̄тр̄ла;*
на̏суо, *на̏сӯла.*

Исп. у чак. дијалекту две групе ових глаг. придева:

а) *клáл, заклàла, ткáл, ткàла, шúл, шȉла, убúл, убȉла, обýла* итд.

б) *дòбӣл, дòбӣлà, дòбӣло* и *прáл, прàлā, прâло, дпрāл, опрàлā, дпрàло* и *звâл, звàлā, звâло, рдбрāл, побрàлā, рдбрàло* и **ȕмрл, *умрлà, ȕмрло* и сл.

Из овога се види да овде имамо просту примену Сосировог правила; у шток. дијалекту имамо у придевима простих глагола уопштен акценат на крају (под утицајем женског рода: *о̄прâл, *о̄прàлâ* и **о̄прàлд* м. *о̄прâло* (како је у чак.); а код сложених уопштен акценат мушког и средњег рода: *дӣрао* (= дпрал), *дӣрāла* (м. опрàлà, као што је у чак.) и *дӣрāло.*

а) Код глаг. основа са сугласником испред наст. за инфинитив имамо два случаја:

α) Акценат је увек на крају када је у инфинитиву на крају (дакле, када је у осниви стари ⌣ и ⌢):

о̄лѐстӣи :	*о̄лѐо*	*о̄лѐла*	*о̄лѐло*	=
	*pletlѣ	pletlà,	pletlò	=
	plȅlѣ	plelà,	plelò	=
	о̄лѐо,	*о̄лѐла,*	*о̄лѐло*	
	(исп. *ѝсо̄плео,* а не **ѝсо̄плео)*			
о̄пре́стӣи :	*о̄пре̂сао,*	*о̄пре́сла,*	*о̄пре́сло*	=
	*trēslѣ,	trēslà,	trēslò	=
	tréslѣ,	treslà,	trēslò	

исп. у чак. *о̄пре́сāл, о̄прēслà, о̄прēслд,* – што даје сасвим правилно у штокавском:

о̄пре̂сао, *о̄пре́сла* *о̄пре́сло.*

Овакво је и: *о̄пѐкао, о̄пекла, мдгао, мдгла* итд,. без изузетка.

β) акценат непомичан када је у инфин. основи ´ = ˋ : *сѐо, сѐла; јѐо, јѐла; о̄прѐо, о̄прѐла (о̄прѐстӣи), гр̄ȉзао, гр̄ȉзла* и сл.

Из поређења облика глаг. придева радног види се, углавном, наслањање на аорист; и како смо имали акценатски два типа аориста, са акцентом на првом слогу и са акцентом на вокалу пред наставком *-тӣи*, тако смо имали и два типа овог глаг. придева. Он, по моме мишљењу, показује да је акценат аориста-имперфекта био увек на првом слогу (у свима лицима).

Али иако се може констатовати ово подударање двају типова глаг. придева са типовима аориста, несумњиво је да је блиска узајамна веза између њих већ раскинута, тако да су код глаг. придева могли наступити нарочити односи. То исто вреди и за аорист. Зато и имамо и извесних разлика у акценту међу њима.

3. ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ ТРПНИ

Глаголски придев трпни, као што смо раније о томе говорили, постао је у току времена општи глаг. придев трпни, тако да се у том правцу почео приближавати групи презентских облика. Према акценатским особинама овог глаг. облика може се рећи да се он у основици својој слаже са глаг. придевом радним; али да је већ велики број одступања у корист метатонијских акцената презента.

Зато ћемо сва образовања овог придева прегледати у три групе:

I тип

Облици са повлачењем акцената:

клȇ̄т	:	*о̄прдклēт̄;*	*о̄дзна̄т̄*	:	*о̄дзна̄т̄а,*
ло̄т̄	:	*о̄прдло̄т̄;*	*на̏сӯт̄*		*ӯсӯт̄;*
о̄прдс̄тр̄т̄,	:	*са̄прēт̄,*	*на̏зрēт̄;*		
слáн	:	*о̄дслáн,*	*брâн*	:	*ӣзабрāн,*
о̄прáн	:	*дӣрáн,*	*гнâн*	:	*ӣзагнāн,*
т̄кáн	:	*дт̄кáн,*	*звâн*	:	*дзвāн,*
жȇ̄т̄	:	*о̄джēт̄,*	*на̏дӯт̄*	:	*дднēт̄;*
ӣгрāн	:	*за̏игрāн*	(: *ӣгрāм*)		
вѐнчāна	:	*ра̏звенчāн*	(: *вѐнчāм*)		
дружáн	:	*на̏оружáн*	(: *орӯжáм*)		
дрāн	:	*ӣзорāн*	(: *дрēм*)		
кӯповáн,		*на̏кӯповáн*	(: *кӯпујēм*)		
др̄жáн,		*одржáн*	(: *држȋм*)		

Исп. у чакавском:

прдстрт,		*prostrtà*
прдкл̣ēт,		*prokḷētà*
прâн,	*прāнà,*	*prâno*
нàбрāн,		*nabrānà*
рдзвāн,		*pozvānà*
дрāн,	*орāнà,*	*drāno*
ткâн,		*tkâno*
прȉjēт,		*prijētà*
рдчēт-о,		*počētà*
скдвāн,		*skovānà*
[*зобàт,*		*pozdbāna*

образовано према презенту]; исп. *кдрāн, скдрāн,* али *раскдрāн,* а у през. *корâш* и сл. Дакле, мешавина I и II типа.

II тип

Без повлачења:

кр̀ивен,	*кривѐна,*
чȕвен,	*чувѐна,*
тр̀вен,	*тревѐна,*
бȉјен,	*бијѐна,* и сл., дакле:
**krъvenъ*	*krъvenà* и сл.,
bьjenъ	*bьjenà* и сл.,

па тек доцније:

кривенъ,	*кривена* (под утицајем *крити* = *кръити*)
плѐтен,	*плетѐна,*
пѐчен,	*печѐна,*
трéсен,	*трéсена* и сл.

У чакавском:

pečén,	*pečenà,*	*pečenò*
trẽšén,	*trẽšenà*	и сл.

Према томе, у штокавском у *трéсена* и сл. имамо наслањање на презент;

прѐсти	:	*прѐден,*
јѐсти	:	*јѐден,*
сѐћи	:	*сѐчен,*
вȉдети	:	*вȉђен,*
глѐдам	:	*глѐдан,*
прâвдам	:	*прâвдан, допрâвдан* и сл.

III тип

Под утицајем презента:

крênȗти	:	*крênēм*	*тâкнȗти*	:	*тâкнēм*
дȕгнȗти	:	*дȕгнēм* исп.	*пòкрēнȗти*		*ìстакнȗти, пòдигнȗти*
хвâљēн	:	*хвâлȉм*	*ндшен*	:	*ндсȉм*
говдрен	:	*говдрим* и сл.	*пòхвâљен*		*ìзношен, изгдворен* и сл.;

дакле: **hvál̨en, *nòšen, *govdren* и сл.; исп у чак. дијал. *pál̨en, mlâćen, posâjen, hvál̨en* итд. Од глаг. *лòмити, лòмīм* и сл. имамо: *лòмљен, *сведчен* и сл., дакле према презенту сложених глаг.

пȉсāн	:	*пȉшēм* (исп. *пȉсати*)			
пȉтāн	:	*пȉтāм*	**изломȉм*		**засведчȉм* и сл.
зàпȉтāн и сл.			*трéсен*	:	*трéсēмо*
кàзȉвāн	:	*кàзȉвāм*	*врḥен*	:	*врȉтȉм*

Из ових примера јасно је ово троје:

1) Да се у глаг. придеву трпном огледају она оба акцента аориска које смо констатовали и код глаг. придева радног. Када је основа глаг. сугласничка – акценат је на крају, потпуно онако као и код глаг. придева радног, само наравно, када је на првом слогу био ˆ или ˜; када је на њему ´ = ˋ, акценат остаје на оном слогу на коме је у инфин. основи.

2) Код вокалских глаголских основа имамо или акценат аориста или аориста-имперфекта.

3) Код великог броја глагола акценат презента прелази у ове глаг. придеве, без обзира да ли су они образовани од инфин. основе или нису (исп. *пȉтāн, пȉтāна* у чак. = *пȉтāн, пȉтāна* у шток.). У чак. говорима имамо и средњих типова као *кдрāп* (може бити према старом имперфекту-аористу) и *zakdrāp*, које би могло бити или по аналогији или са метатонијским акцентом презента. Видели смо да се то потпуно оправдава значењем овог глаг. придева.

ДРУГИ ДЕО

ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

УВОД

I.

ГЛАГОЛСКА ЗНАЧЕЊА

1. Глагол је реч којом се врши приписивање за извесно време глаголске радње или стања (као особине) предметима мишљења. Када се радња или стање приписује 1, 2. или 3-ћем лицу једнине или множине – тада имамо личне глаголске облике, а када се у глаголском облику тај однос не обележава, онда имамо неличне глаголске облике (verbum finitum : verbum infinitum). Међу прве долазе времена и начини, међу друге – инфинитив и глаголски прилози и придеви.

2. Међу личним и неличним глаголским облицима заједничке су црте *знаци предикативности*, од којих у сваком глаголском облику мора бити бар један. Знаци предикативности значе разлику у *врсти односа* глаголске радње или глаголског стања према предметима мишљења. Овамо иду: глаголско време, глаголски начин и глаголски род (актив, или пасив, или медијум). Једну од тих особина најмање мора имати сваки глаголски облик. Међутим има и нарочитих наставака којима се обележава и разлика у самом предмету мишљења који стоји у вези са глаголском радњом или глаголским стањем: то је обележавање лица и броја глаголског. Тих особина не морају имати сви глаголски облици, а обележавање броја имају опет сви лични глаголски облици и глаголски придеви.

3. Али сем ових основних глаголских особина, и сама *глаголска основа*, према томе какво је *њено значење* само по себи или према томе како је образована, може обележавати различне преливе у значењу било према самој глаголској радњи, било према субјекту глаголске радње, било, најзад, према објекту глаголске радње:

а) према самој глаголској радњи може обележавати глаголски вид: α) *неограничени* (са значењем трајним и учесталим) и β) *ограничени вид* (са обележавањем извршеног почетка глаголске радње, свршетка или тренутне глаголске радње);

б) према објекту реченичном може обележавати глаголе: α) *прелазне* (који могу имати објекат) и β) *непрелазне* (који објекта немају). Непрелазни глаголи обухватају и рефлексивне или повратне глаголе (који се могу назвати и

медијалним). Непрелазни глаголи имају многострука значења; најобичније им је значење стања;

в) према самом образовању основе могу глаголи бити α) *примарни* или изворни (основни) и β) *изведени* или секундарни. Код изведених значења зависи од тога на који су начин изведени: β_1) *деноминативни* (од имена) и β_2) *девербативни* (од глагола). Код деноминативних значења могу бити врло различна (прелазна, непрелазна итд.); код девербативних су обично фактитивна или каузативна значења (*умрети : уморити, бдети : будити*) или значења вида (*пасти : падати*);

$в_1$) према склопу или саставу глаголске основе можемо разликовати двојаке глаголе: *просте* и *сложене*. Сложени глаголи добивају се од простих додавањем префикса. То додавање префикса уноси разлику у значење вида код свих глагола, а код већине и у стварно значење њихово.

4. Ми ћемо ниже засебно говорити о значењу и употреби свих глаголских облика, о образовању глаголског рода (дијатези) и осталом, тако да се овде на томе нећемо задржавати. Овде ћемо се једино задржати на глаголском виду, јер се њиме одређује разлика у ограничености и неограничености глаголске радње, која се значења на различне начине комбинују са временским и другим глаголским значењима. Зато треба тачно одредити та значења, да бисмо знали у даљем разматрању тачно обележити шта припада глаголском виду, а шта припада каквом глаголском облику.

5. Речено је да, у ствари, имамо два вида:

а) *неограничени* (имперфективни),

б) *ограничени* (перфективни).

Неограничени вид показује да се радња или неограничено врши (*спавати, певати* и сл.) или да се неограничено понавља. Први се глаголи називају *трајним*, а други *учесталим* (итеративним). Учестали (итеративни) глаголи увек постају од ограничених неким наставцима; али њихово значење учесталости може прећи и у значење трајно (*носити* од некадашњег *нести* изгубило је сасвим учесталост, јер је изгубљен глагол *нести* од којега је образован).

Ограничени вид увек показује *један извршени тренутак глаголске радње*: или почетак, или свршетак, или радњу глаголску схваћену као један тренутак (тренутни глаголи): *запевати, завршити, лупнути, сести*.

6. Ограничени глаголски вид може бити у самом значењу глагола (*сести, пасти*), али се може добити и стављањем префикса пред прост и трајни глагол (*писати : написати*). Само у једном случају (наставком *ну*) могу се добити наставком глаголи перфективни од имперфективних (*лупати : лупнути, клизати се : клизнути се*).

Глаголи имперфективног вида имају своје значење већ у основи (*плести, певати* и сл.) или се добивају од глагола перфективних изменом наставка за образовање основе (*пасти : падати, сести : седети* итд.).

Кад год се од глагола перфективног вида граде глаголи имперфективног вида, они имају учестало (итеративно) значење, које може прећи и у трајно (*сести : седати, записати : записивати* и сл.).

7. Када се ко жели овим правилима служити, он *мора тачно одредити у каквом се односу који изведени глагол налази према основном*. Ако према *писати* имамо правилно *написати* према *носити* није образовано *наносити*; јер *носити* стоји према старом **нести* имперфективног вида, а према њему (нести) стоји перфективни *нанети = нанѣти*, тако да је *наносити* изведено од *нанети* и зато је имперфективно-итеративно. Али *наносити се* може бити образовано и од *носити*, и тада је перфективно (*Он се сјајноѣ оружја наносио*). Уопште, закон је заједничкословенског језика да се према перфективном глаголу гради наставком основе имперфективни; а од имперфективног додавањем префикса перфективни. Само треба тачно одредити однос међу глаголима; јер глаголи се могу губити и један може заменити други.

Напоменућу да се и од имперфективних глагола променом основе могу градити итеративно-имперфективни глаголи, који значе да се глаголска радња, истина неограничена, у различним правцима понавља, нпр. *носити : носати* (= нашати), *летети : летати* и сл.

8. Најзад ћу поменути да има глагола који могу имати оба вида; али у сваком случају у основици је другог вида и друго значење: *чути – чујем = примам ухом што* и *сазнајем* (перф.). То је нарочито обично код глагола са страним наставцима *-исати, -ирати: телеѣрафишем* – јављам телеграмом и јавим телеграмом, пошљем телеграм (ми сами супституишемо у сваком посебном случају једно или друго). Према томе, сваки глагол у даном значењу може имати само један глаголски вид.

9. Из овога се види да сваки глагол нашега језика у извесној употреби има један, одређени вид; зато ћемо ми при разгледању значења и употребе глаголских облика морати стално водити рачуна о разлици коју у ово уносе оба вида.

10. Овде није место да расправљамо о томе како се развио перфективни вид у заједничкословенском језику. Нема никакве сумње да су његови први почеци у дубокој старини; по моме мишљењу, већ је индоевропски прајезик знао за перфективни вид у више граматичких категорија (инјунктив, код сложених глагола у споредним реченицама, основа аориста и сл.); само у њему он није образовао овакву општу категорију.

Напослетку, овде уносимо кратак преглед глаголског вида из моје расправе „Постанак прасловенске глаголске системе", Глас CLXIV (1935), 1–40 и раније „Словенски инјунктив у вези са постанком словенског глаголског вида", Глас CXLVIII (1932), 1–38.

Вид код словенских глагола данас је углавном двојаког карактера:

1) *природни ѣлаѣолски вид* који лежи у природи значења саме глаголске радње (тј. глаголи са видским значењем):

а) *имперфективни* – седети, пити, лити, плести, брати, звати, трести;

б) *перфективни* – пасти, сести, дићи, стати, рећи, пући, лећи;

2) *ѣлаѣолски вид у систему* који је начињен граматичким средствима (префиксом или наставком основе, дакле вид изведених и сложених глагола) и који стоји у живом односу према виду и значењу основног глагола:

а) *перфективизовани*:

α) почетносвршени:

запевати	:	певати
потрчати	:	трчати
одјахати	:	јахати
прогледати	:	гледати
проходати	:	ходати

β) завршносвршени:	прочитати	:	читати
	написати	:	писати
	дотрчати	:	трчати
	навући	:	вући
	искидати	:	кидати

б) *имперфективизовани* (итеративни):

α) од трајних	ходати	:	ходити
	водати	:	водити
	носати	:	носити
β) од тренутних	падати	:	пасти
	седати	:	сести
	набадати	:	набости
	препредати	:	препрести

Природни глаголски вид – то је вид примарних, неизведених глагола и он није ничим условљен, нити стоји према значењу или виду којег другог глагола.

Он једино зависи од значења свог глагола и с њим стоји у тесној вези; али је и код тих глагола вид морфологисан, тј. постао је саставни део глаголског значења.

Вид изведених и сложених глагола представља сложено видско значење: а) *перфективизованих* – комбиновано неограничено вршење радње са једним тренутком извршене радње (*прогледати*), б) *имперфективизованих* (итеративних) – комбиновано значење дуративне или тренутне радње са њеним неограниченим понављањем (са значењем итеративности), нпр. *ходати* – неограничено понављање радње *ходити*, *падати* – неограничено понављање радње *пасти*; код *прогледати* имали смо комбиновано видско значење глагола *гледати* и једног тренутка извршене те исте радње. Дакле, вид изведених и сложених глагола условљен је њиховим односом према виду основног глагола са којим стоје у сталној вези. Зато ми тај однос и називамо видском системом, а овакав вид глаголским видом у системи.

II.
ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

11. Пошто смо одредили значења глаголске основе, прећи ћемо на одређивање значења глаголских облика. А пошто је немогуће одвојити значења глаголских облика од њихове употребе, то ћемо у исто време морати говорити о употреби и значењу глаголских облика.

12. У савременим језицима различно се одређују граматичке категорије, али увек са истом полазном тачком: полази се увек од облика, па се говори каква све значења може имати који облик. Опште категорије су биле само: индикатив, конјунктив, актив и пасив нпр. у латинском. За словенске језике те категорије не вреде, јер су словенски језици сачували само времена и два начина укалупљена и одређена (императив и потенцијал); међутим *по значењу* и словенски језици могу имати и конјунктив, и оптатив, и инјунктив итд. Зато се морају одредити и *синтаксичке категорије*, које ће обухватити и све синтаксичке облике и дати им према томе и значење.

13. Ја сматрам да за све словенске језике као полазну тачку треба узети ово врло просто мерило: да ли се глаголски облици *по значењу своме* одређују према *моменту у садашњости* или *према неком другом моменту*. У првом случају имамо *синтаксички индикатив*, а у другом – *синтаксички релатив*.

14. Ако узмемо све глаголске облике, видећемо да се они овако групишу:

А. Лични:

а) Презент имперфективног вида
Имперфекат
Аорист, оба вида
Перфекат
Футур
} могу бити и у синтаксичком индикативу и у синтаксичком релативу;

б) Презент перфективног вида
Плусквамперфекат
Егзактни футур
} могу бити само у синтаксичком релативу;

в) Императив
Потенцијал
} могу бити само у синтаксичком релативу;

Б. Нелични:

Глаголски прилози – могу бити само у синтаксичком релативу;

Глаголски придеви – уколико чине саставни део времена, понашају се као та времена. Иначе према употреби добивају и значења;

Инфинитив – употребљава се као допуна или као модални облик и зато може бити употребљен само у синтаксичком релативу.

Из овога се види да сви глаголски облици могу бити употребљени у синтаксичком релативу; а у синтаксичком индикативу само неки.

15. Ово разликовање синтаксички двеју категорија које се могу назвати *синтаксичким начинима* нарочито је потребно код оних облика који се могу употребити у оба начина. Јер од употребе зависи њихово значење.

За све облике који се употребљавају у индикативу и релативу вреди правило: да је њихово *право* или *основно значење* у индикативу, а *ново* или *друго значење* у релативу. Употреба глаголских облика која је строга у индикативу, *може бити и сасвим друкчија у релативу.*

16. Исто онако као што извесни глаголски облици могу бити употребљени само у синтаксичком релативу, а други у синтаксичком индикативу и синтаксичком релативу, тако исто, као што ћемо видети, има и тројаких реченица:

а) само са индикативом,

б) са индикативом и релативом,

в) само са релативом,

Једна самостална реченица може бити:

а) индикативна: *Гле, како сунце сија.*

б) релативска: *Ја лако озебем.*

в) релативска и начинска: *Сврши посао, па иди.*

Зависна реченица може бити:

а) релативска: *Реци му да зна.*

б) релативска и начинска: *Реци му да би знао.*

17. Не треба мешати самосталне, независне реченице са овим синтаксичким категоријама. Независне реченице могу бити: или индикативне, релативске или начинске. Зависне реченице су увек релативске.

У независним реченицама исто као и у зависним могу бити употребљене начинске реченице које су увек у употреби врло сличној релативској.

18. *Квалификативне реченице.* Индикативна радња мора бити остварена, реализована паралелно са моментом говора (у односу са њим). Ако то није, онда радња није индикативна. Али могу бити глаголи и у индикативу и због неостварене радње добивати друга значења која временски вреде као и индикативна. Нпр. *Он пева* (= он уме, може да пева), *Он је певао* – те радње имају, иако су квалификативне, временско обележје, па се, према томе, морају сматрати за индикативне, јер се приписивање њихово, макар и искључиво као особине, може одмеравати према моменту говора.

19. Свака радња мора бити извршена у својој временској ситуацији; ако то није, она не може значити више синтаксички индикатив:

То ће бити тачно (1)

Умрех од жеђи (2)

Овде је (у првој реченици) футур употребљен у ситуацији садашњег времена и претвара се због тога у модалну реченицу: ја мислим да је то тачно и

сл. У другом случају употребљен је аорист у ситуацији садашњег времена и зато прелази у модалну реченицу: уверен сам, сигуран сам да умирем од жеђи.

20. Не треба да нас буни што смо код облика обележавали да ли се употребљавају у индикативу или релативу. То долази отуда што су облици знатно шире категорије (нпр. у облик презента улази и презент имперфективних и перфективних глагола; међутим њихова се употреба ни најмање не поклапа) него ли реченице: облици су морфолошке категорије (не по значењу, него по облику), а реченице су синтаксичке природе (одређују се по значењу). Зато су за индикатив и релатив једино мерило синтаксички моменти.

СХЕМА

основних принципа глаголске употребе (опширније о свему томе у синтакси реченице)

1) Временски индикатив или прави индикатив,
Временски релатив или неправи индикатив.

2) Начин или модус: релатив + став; преко става се врши радња; а став се одређује онако као и права индикативна времена, међутим глаголско значење иде преко става, дакле посредно (зато је употреба времена у њима релативска).

3) Просте, независне реченице: могу бити индикативске, „релативске", „начинске".

4) Зависне реченице: могу бити релативске, релативско-начинске.

5) 1. Закон:
1) индикативне реченице морају бити остваривање;
2) кад се индикативне реченице не остварују (а износи се њихова садржина на индикативни начин), оне су квалификативне.

6) 2. Закон:
1) свако време мора бити остварено у својој временској ситуацији;
2) ако се које време остварује у туђој временској ситуацији, оно добива обично начинско значење, али може добити и које друго значење (радње која се обично врши или сличне).

I.
ПРЕЗЕНТ

Обликом презента означује се да се врши оно што глаголска основа значи за време говора говорног лица које се узима као садашњост. То значи да своје презентско значење глагол у презенту добива од своје непосредности са садашњошћу. Ако је презент несвршеног глагола, он значи да се глаголска радња неодређено време врши, а ако је презент свршеног глагола – да је радња глагола сведена на један извршени тренутак глаголске радње који може бити као напоредан само са прошлошћу и будућношћу. Дакле, значење презента своди се на ово:

а) паралелизам са моментом говора,

б) паралелизам са другим којим моментом.

Из овога основног значења презентског облика истиче и употреба презента: да се у садашњем времену може употребити само презент од несвршених глагола, нпр. *Пишем. Читам. Идем. Одлазим* и сл.

Одавде се види да је *садашње време* само једно, уско значење презента и да је ограничавање једне радње у презенту само на то значење условно, према моменту радње у садашњости, било оствареном било неоствареном.

Значења презента

1. *Презент индикативни.* Кад кажем:

Гле, ти пишеш писмо, или

Ено, осипа се зид, ја нарочитим речима упућујем на садашњост. Међутим „Зид се осипа" пре свега може значити „Зид се сада осипа". То је његова особина у садашњости. Али исто тако у реченици „Зид се осипа" може се узети као опште значење „Зид је трошан" које вреди за сва времена; ту презентски облик *је* постаје само прирочка свевременска спона без обележја нарочитог времена. По себи се разуме да је то значење тада релативско.

2. *Презент индикативни квалификативни.* Из основног значења презента створена је могућност да се он употребљава у реченицама у којима се констатује неко стање или неко вршење радње као стално. У тим реченицама може подједнако стајати презент свршених и несвршених глагола.

Ја читам може значити „ја сада читам", али може значити и „ја умем читати", ја ту радњу вршим уопште. *Сунце сија* (оно има ту способност – наравно у индикативу – сада, или у релативу – увек):

Сава утиче у Дунав

Одавде долази и употреба оваквог презента у случајевима када се износи шта је на некој слици, у каквој књизи итд. Све се то не односи на моменат говора, него на онај који је представљен на слици, у књизи и сл.

Под великим дрветом стоји девојка и преде. Пред њом на неколико корака седи на једном оборено стаблу момче и свира у двојнице. Поред њега лежи пас, а горе у прибрешку пасе стадо.

3. *Привидни презент.* Подврсту претходног значења презента представљало би оно значење презента које показује да се радња често врши: као по навици, уобичајено:

Он свирне, па остави виолину.

Дође, поигра се, па оде.

Ја се лако наљутим (често, имам обичај).

Ја лако праснем (често, имам обичај).

Ја се лако оклизнем и падне (често, имам обичај).

Око Тимока на Ђурђевдан сваки домаћин дотера к цркви по мушко јагње, и онда му на сваки рог прилепи итд.

У свим тим случајевима је перфективни презент употребљен и за садашњу ситуацију и зато има значење модално или блиско модалном.

4. *Гномски презент.* Из основног значења презента створена је могућност да се он употребљава и у реченицама у којима се констатује неко вршење радње као увек могућно кад наступе друге прилике (дакле, са извесним модалним значењем):

Зрела воћка сама пада (падне).

Вода свашта опере до поћана језика.

Ко се овцом учини, курјаци га поједу.

Све су то релативска времена.

Овако се презент употребљава у свим словенским језицима, нпр. у пољском: Koń ma cztery nogi, potknie się – „Коњ има четири ноге, па се спотакне", Nie ten co pocznie, ale co dokona sławe otrzyma – „Не онај што почне, већ што доврши, славу добије".

5. *Историјски презент.* Кад се говори о прошлости, било да је та прошлост показана каквим прилогом за време било каквим претеритним глаголским обликом, могу се употребити облици презента, и несвршених и свршених глагола, према томе да ли је потребно говорити о каквој неограниченој вршеној радњи или у извесном правцу ограниченој. То је употреба глаголских облика у релативу.

Ја мислим да се у овим реченицама најбоље огледа употреба презента и перфективних и имперфективних глагола и да се овом употребом и најјасније показује да презент овде значи не радњу која се *сада* врши, него радњу која се *напоредо врши* са извесним тренутком у прошлости или која се у прошлости *извршила напоредо* са тим тренутком:

Путовао некуд човек са женом, па ударе преко ливаде скоро покошене.

А то газда све слуша и разуме што они говоре.

Зет кад види да му је шура коња намирио, врло му буде мило.

У свима се овим случајевима презент имперфективни може заменити имперфектом, а презент перфективни аористом; али у таквим случајевима та

два времена носе и своје специфичне нијансе, а поред тога обележавају још и прошлост која је већ самом ситуацијом обележена.

Маретић тврди да се садашње историјско (тј. перфективни презент у оваквој употреби) ретко узима за догађаје који су се извршили пре другог којег догађаја и наводи:

Прошавше године Јанко Катић и Васа Чарапић погину, а Јаков мало ослаби; тако Кара-Ђорђија остане прави господар и стане се потписивати „Врховни вожд“.

Међутим, и у овој и у свим сличним реченицама нема ничега необичног; напротив, оне се ни најмање не противе најобичнијој и најширој употреби перфективног презента где је главно извршени моменат глаголске радње наспоредо са ситуацијом у прошлости.

Све овакве реченице, исказане презентом перфективним или имперфективним под овим приликама, паралелне су или напоредне по радњи са радњама означеним поред њих којим претеритним обликом и значе оно што њихов вид значи. Нпр.:

Кад пођоше и кретоше овце, чобан путем једнако весео, свира у гајде весело, а девојка иде покрај њега па једнако плаче.

У школи су дјеца морала сједити и учити одјутра до мрака, само што отиду те ручају.

Кад ујутру сване, а то од Срба на одређеном мјесту, нигђе никога, него им се вију барјаци чак по неким брдима.

Одавде је потпуно јасна употреба перфективног и имперфективног презента у причању. Они се ту стављају напоредо са претеритним облицима и значе увек *вршење* или *извршење* какве радње у прошлости, која је, тј. та прошлост, обележена каквим глаголским обликом за прошлост или прилогом:

Други дан ујутру, пошто сунце већ изиђе, а ми ниједно још не излазимо, зовну нас поимснце, али се ми не јавимо. Зовну још већма, ми једнако ћутимо.

Вино пије Новак и Радивој
У зеленој гори Романији,
Служи њима дијете Грујица.
А кад су се понапили вина,
Онда рече дели-Радивоје: ...

Оваква употреба презента назива се обично *историјским презентом*. Њега нема у старословенском, а има га у свим савременим словенским језицима. Могло би се мислити, по томе, да је ова употреба уопште новија. Али није тако. Ја мислим да се у овоме сачувала велика старина, јер се у овој употреби јавља основно значење презента у релативу: само вршење или извршење радње, привезано за напоредност са прошлошћу.

Као што смо видели, ја не могу ове случајеве назвати заменом облика претеритних времена обликом презента, јер кад би то било, њихова би значења била иста. Међутим, као што сам већ истицао, и презент и претеритна времена чувају *своје нијансе*. Зато мислим да није тачно кад се рече да замењивање прошлих времена презентом може бити само у главним реченицама (колико има већ горе примера који се томе противе!), а да се у споредним реченицама, кад се споредна реченица дешава у исто време са главном, мора ставити им-

перфекат или перфекат. Ту нису главно, наравно, ни главне ни споредне реченице. Јер када се за то наводи као доказ реченица *Док се ми тамо чуђасмо и коње товарасмо, не лези враже! ето ти пудара од оних виноградa*, ту је имперфекат дошао јер је ту он највише на месту, али мислим да би се могло рећи: „Док се ми чудимо и коње товаримо“ ..., јер је то темпоралнa реченица са правим релативом.

Тако исто у реченици *Ко оно узе, убио га бог* тешко је заменити ичим другим аорист, јер је он ту највише на своме месту, пошто се износи да је неко у прошлости извршио неку радњу; кад би се ту узео перфективни презент „узме“, то би та упитна реченица морала имати значење будућности, „ко изврши нешто“, пошто се не утврђује њоме готов факат, већ се пита о нечем у случају његова извршења. Ово је дакле директно питање, синтаксички индикатив где времена имају своје право значење.

6. *Презент одређен временском реченицом.* Према ономе што смо видели у претходном одељку, ништа није необично да историјском презенту време буде одређено једном временском реченицом. Зато мислим да је погрешно што неки мисле (Маретић) да је немогућно да у главној реченици буде презент, а у зависној перфекат, јер као што смо видели, у причању се претеритни и презентски облици стално смењују. Према томе, сасвим је оправдана употреба презента у реченици *Кад сам била с мајком мојом, мени хвале ове дворе*, иако би у овом случају могао бити и сасвим добро употребљен какав претеритни облик.

7. *Презент релативни у зависним реченицама.* Као што се из овога досада види, употреба презентских облика, подједнако перфективних и имперфективних, находи се у зависним реченицама (темпоралним и др.); по себи се разуме да се ти облици још више употребљавају у свима зависним реченицама у којима је то могућно: у којима је, дакле, главно вршење или извршење извесне радње, било као жеље, заповести, мишљења, допуштања, последице итд. Како се у овим случајевима жели, заповеда, верује, допушта итд. да се нешто *изврши*, то врло често перфективни презент добива у овим случајевима *нијансу будућег времена*; али о таквим случајевима доцније.

Било да се износи каква карактеристика (у релативној реченици), било да се даје какво модално значење глаголској радњи, свугде је ту главно – *вршење радње*, а све остало се обележава другим моментима у реченици. Зато је у свима овим случајевима, према садржају реченице, перфективни презент или имперфективни сасвим на своме месту као у релативу:

а) *у релативним реченицама:*

Мирко или како оцу дјетињему буде име (може се рећи: „или како је“ ...).

Не зове се пијаница онај који много попије, него онај ко се опије.

Случама и слушкињама што дарове доносе, давало се што да пију.

Разумевши шта је било, наклони се и он за онима што беже.

Намери да с војском бјежи кроз Турке па ко прође, (нек) прође, а ко остане, (нек) остане.

б) *у последичним и допусним реченицама:*

Ову књигу баце у двор великог везира, па уреде те се нађе и изнесе ђе треба.

Један скрнувши врућа јела тако се ожеже да му сузе ударе.

Али се Срби одрже премда изгубе неколико знатних људи.

После Преображења кажу да се и на земљи све преобрази и гора почне жутјети. Јер се последица везује за неки факат.

в) *у намерним, експликативним и сл. реченицама:*

Хоћу да играм, да поиграм, да заиграм.

Најпосле се договоре да беже.

Дошла сам да ти кажем.

Дођи ћу да се поразговорим.

Био сам дошао да му то саопштим.

Намисли да с војском бежи кроз Турке.

Јер народ говораше да га засу камењем.

Кад ме питаш право да ти кажем.

8. *Презент у модалним питањима.* Ако се каква радња исказује као питање са модалним значењем, онда се може употребити релативни презент, јер је ту главно *вршење радње*, а све се остало обележава другим моментима у реченици:

Најприличније би било да је у Пећи, али да не буде у Пеку?

Да не погазе они младо поврће кад пролазе тамо?

Зашто не прегорите штету? (износи се *жеља* да се изврши радња).

Зашто ми не начините кућу? Немам ни ја колико ми треба, а да дам вама!

Моја пријо, што не сједнеш?

Зар да мајка остане без сина? – зар (да допустимо) да мајка остане без сина.

Да отворимо врата?

9. *Презент у модалним реченицама са да, нека* (самосталним или зависним). Са *да, нека* исказује се презентом заповест, жеља или претпоставка, тј. заповест, жеља, претпоставка је у *да* или *нека*, а у глаголском облику перфективном или имперфективном износи се значење вида:

Да си ти мени под ногама као ја теби, ја бих знао шта бих радио.

Сине Марко, да те бог убије.

Да дођеш (= дóђи).

Здрави сте ми, моја браћо драга.

Отац ме мој заклео говорећи: ондје ме погреби. Па сад да идем да погребем оца својега.

Што рекох то да учините.

Ишти да се изаберу најлепши момци.

Ти му кажи нека ухвати птицу.

10. *Презент уз футур* (паралелна радња; ако је перфективна, онда она претходи). По себи се разуме да после футура (дакле у једној реченици за будућност) реченица са презентом (било имперфективним било перфективним) значи будуће време, иако сам такав презент значи само вршење или извршење радње. То његово значење истиче из паралелизма његове радње са радњом управног глагола:

Чиниће шта хоће.

У тај ће мах пасти тама да се ништа не види.

Тко дође к мени, видеће.

11. *Презент за будућност.* Пошто презент не значи само садашњу радњу, него вршење и извршење извесне радње, он може добити и нијансу будућности ако се чиме у реченици покаже да је то вршење или извршење радње поред садашњости намењено и будућности:

Не слушам ја више никога.

То ми не гине ни послије.

Ако ми је не доведеш, на теби нема главе.

Ако кажеш коме, одмах ћеш умрети.

Ако ту букву можеш ишчупати, онда ћу те пустити да идеш у свет.

Презент се може употребити и у другим временским ситуацијама, а не само у прошлости и будућности:

Имаш ме, не знаш ме; изгубиш ме, познаш ме.

12. *Перфективни презент у значењу футура.* У старом језику нашем, нарочито у чакавском и кајкавском дијалекту, а тако исто и у стародубровачком, презент перфективних глагола употребљава се у значењу футура и у независним реченицама:

Ako car zemlji budeš, ko dobro mani učiniš (ćeš učiniti, Aleksandrida)

Što god pitat vjerni budu, moleć primu i pribudu (Kavanjin)

Ah, je da se izgubi za vazda, ter ga vijeku ne nadjemo (M. Držić)

То исто имамо и у зависним реченицама:

Ne tribuje ti biti se s nami, ne znaš bo čati se prigodi (ča će ti se prigoditi, Aleks.)

Ter drhću kako prut

I gledam sva mista

Gdi smrti najdu put (gdi ću smrti najti put)

Do kolu sam ćista (M. Lucić)

Dan je ovo, u ki diku vjekovitu mi stječemo (mi ćemo stjeći, Palmotić).

Употреба перфективног презента у значењу футура толико је у природи тога глаголског облика да се она находила у свима индоевропским језицима, и у свима словенским. У неким се од њих она и данас находи у пуном обиму. Али у штокавском дијалекту нашега језика она је ишчезла на тај начин што ју је потиснуо нов облик футура са глаголом *хтети* (тј. *ћу* и инфинитив), који се прво образовао од имперфективних глагола, а после и од перфективних (исп. ниже футур).

Презент перфективни који се означи (каквим другим средствима), да ће се извршити у будућности може увек у току времена постати облик за будуће време (нпр. у руском језику); али ако већ за то има друга каква конструкција која га може заменити или истиснути, то не мора бити (нпр. у нашем језику).

ПРЕТЕРИТНА ВРЕМЕНА

II.
ИМПЕРФЕКАТ

1. Имперфектом се истиче трајање радње у прошлости, тако да се нарочито употребљава онда када се за време трајања једне радње догоди или догађа каква друга радња.

Док се ми томе чуђасмо и коње товарасмо, не лези враже! ето ти ћудара од онијех винограда.

И видје их гдје се мучаху веслајући, јер им бијаше противан ветар (Нови завјет).

И разгледа турске чадорове,
Ту лијепу заву угледала,
Ђе Турцима служаше ракију,
А проситље сузе од образа. (Н. пј.)

2. Како се имперфекат гради од имперфективних глагола, то значење *дуготе* трајања често слаби у овим облицима, те имамо само трајање глаголске радње у имперфекту.

Ово бијаше у јесен, а вријеме бијаше доста лијепо.

За ђевојком нико више не пристајаше до самога царева сина.

3. Речено је да се имперфекат гради у штокавском дијалекту и у савременим народним говорима од имперфективних глагола. Али у старијим споменицима, нарочито по западнијим крајевима, гради се имперфекат и од свршених глагола. Тада он значи „имађаху обичај то чинити" и једначи се са тим значењем које се врло често јавља код несвршених глагола итеративног карактера.

Gdi me san mdrāše i dobudiše, ondi padih i ležih na golu zemlju.

Kad se napasiše, doma ga doreniše itd.

Исп. стсл. – *Не вьсегда ли егда начьнѣахомъ сѧ бьрати, глаголаахомь псалмоса сего* (Супрасалски рук.).

Сасвим је природно да имперфекат од свршених глагола стоји, по значењу, према имперфекту од имперфективних глагола као што стоје итеративни глаголи према несвршеним (трајним).

4. Пошто се имперфекат употребљава уз неку другу паралелну радњу, показује само адаптирање према његову значењу других глаголских радњи. Само по себи то значење не значи још релатив; али пошто се може имперфекат подједнако, имајући поменуто значење, употребљавати уз другу глаголску радњу у прошлости, то је његова најобичнија употреба у релативу.

5. У релативу он долази напоредо са глаголима у презенту, у аористу или перфекту као сва остала времена наша.

Ал' три друга по паклу шетају,
Једном другу нога горијаше.
(Примери код Мусића I, 126)

6. Употреба имперфекта *шћаше* у значењу „за мало не би" још је у границама *семазиолошке* категорије која се, у правом смислу, није још развила потпуно у синтаксичку, а још нање у *морфолошку*, као што то бива у неким језицима (бугарском):

„Кад покупи дизген бедевији,
Пак је уд'ри оштром бакрачлијом,
Доиста га прескочити *шћаше;*
Ал не даде Шарац од мејдана".
(Прим. код Мусића I, 127)

„Срећа бјеше, Турци не знадоше,
А ниједан утећи не *ћаше,*
Да их турске страже опазише".
(ib.)

III.
АОРИСТ

За извесна значења аориста може се употребити студија А. Мусића, Gnomički aorist u grčkom i hrvatskom jeziku, Rad. CII, 1–40.

Иако се ја не слажем са многим стварима у овој студији, ипак у њој има доста тачних опажања и исправних разлагања, и са моје тачке гледишта посматрања синтаксичког материјала.

1. *Значење аориста.* Љуб. Стојановић, у помињатој студији својој, вели да се аористом показује један тренутак глаголске радње. Тај тренутак може, по Љ. Стојановићу, бити извршен у прошлости, нпр.: *О, браћо! ми ходисмо по гори и сваким местима и дању и ноћу, бисмо се с људима и ударасмо на куле и дворове, и ни ода шта се не поплашисмо до ноћас од мртвих људи.* Или, како он вели, у садашњости, нпр.: *Од тога часа не могоше чељад ни полак јести, колико су донде јела. – Досад нам прича о своме путовању.*

Нетачност ове дефиниције може се показати 1) њеном анализом и 2) анализом примера које сам овде навео и који се врло лако могу бројно увећати до миле воље.

Кад би аорист показивао само један тренутак глаголске радње, он би се једначио у томе са перфективним глаголима (в. горе) и свугде где стоји *аорист*, могао би се употребити презент перфективни. То међутим не стоји. Истина је да се доста често (исп. ниже) може аорист заменити перфективним презентом, али не може увек. Маретић тачно наводи целе категорије примера у којима то не може бити. Нпр. у реченици: *Шта ли ћу им казати кад ме запитају: ко поби толике Турке и попали турске куће и џамије.* Или: *Прореци нам, Христе: ко те удари?* Или: *Кад Милоје види како ресавски шанац пропаде, он одмах побегне* итд. Јасно је, дакле, одавде да сем *једног извршеног тренутка* аорист значи још нешто. Љ. Стојановић претпоставља *прошлост* и *садашњост*, како би се рекло на основу горњих примера. Али, у ствари, то није тачно. Јасно је да у свима тим случајевима *имамо прошлост* која се обележава глаголским обликом: „Од тога часа не могоше..." наравно у прошлости; „Досад нам прича" – опет се односи, истина на непосредну прошлост, али на прошлост.

Ако испоредимо све примере које је Љ. Стојановић навео и за прошлост и за садашњост, за мене је јасно да у свима тим случајевима имамо обележавање прошлости. Само што у случајевима које наводи Љ. Стојановић за садашњост имамо непосредну прошлост са тачке гледишта онога ко говори. Исто тако и у овим примерима:

Гле, ти написа писмо!
Кћи моја сад умрије (Мусић, II, 75)
Сад видјесмо да је ђаво у теби (ib. 76).

2. Ако са овим што смо утврдили на основу примера нашег језика испоредимо оно што се сматра као основно значење заједничкоиндоевропског глагола, видећемо да се он потпуно поклапа са значењем аориста у нашем језику. То је да индоевропски аорист ставља моменталну радњу у прошлост. Он се не употребљава првобитно за причање, већ за констатовање (тј. за индикатив), и у продужењу те дефиниције Бругман износи (K. Vergel. Gram. II. 574) као најкарактеристичније за њега ово: „Тренутак вршења радње може улазити у садашњост онога ко говори, јер он (тај тренутак) са тачке гледишта оног ко говори тек што је прошао". Бругман за то наводи и наш пример *Умрех од жеђи, дај ми чашу воде*, али, по моме мишљењу, без права, јер у овој употреби *аориста* имамо не *реалну* (индикативну), већ *апстрактну* (у релативу) употребу аориста, опет за *радњу* која има да се изврши пре друге радње, али која вреди за будућност. Ма који од горњих примера илуструје много боље оно што хоће Бругман.

Као што се одавде види, наш је језик у необичној чистоћи сачувао старо значење *аориста.*

3. У нашој су се граматици учврстиле две заблуде о *аористу:* 1) да се аористом може замењивати презент перфективних глагола и 2) да је аорист од несвршених глагола једнак имперфекту.

4. Тамо где се мора јавити основно значење аориста: *у реалном* изношењу радње која се у непосредној прошлости извршила, ту *аорист* не може ничим другим бити замењен, најмање презентом перфективних глагола, тј. у синтаксичком индикативу. Он би се за невољу могао заменити перфектом, јер и перфекат значи прошлост; али се тада губи специфично значење аориста – непосредна прошлост, те би се уз перфекат она морала обележити каквим прилогом или сличним додатком којим би се обележила *непосредност* прошлости.

Испореди: *Сúнце зáђе*, значи *да је зашло овога тренутка; Сунце је зашло* представља саопштавање о догађају за који се не зна када се извршио; дакле, морало би се рећи „сад је сунце зашло", „овог тренутка", или сл.

Из овога излази да се аорист мора употребити у *значењу правог индикатива* кад се уистину саопштава о нечем што се у најближој прошлости догодило, када се о томе пита или када се нешто уопште тако износи, као стварни факат. У тим се реченицама *аорист* не може ничим другим заменити.

Ево главних категорија: 1) *у декларативним и експликативним реченицама* а) при јављању: *– Цар нам даде све што смо желели и одреди Афис-пашу са тристa људи у Београд...*; или: *– Погибе ти на Тимоку Вељко, разби ти се на Равњу Милошу, Мутапа ти Турци затворише и прођоше на воду Мораву*, и сл. б) при навођењу (тј. констатовању): *– Већ прођоше готово три месеца дана како сам вам обећао. – Живковић једно вече рекне Петру и Миленку у својој кући: „И Вељко и Јаков издадоше нас". – Ево бијела града, а барјака, хајдучкога не видјесмо до данас*, и сл. 2) *у упитним реченицама* (биле оне независне или зависне): *– што ми то зло учинисте и казасте човека да имате* (Даничић, Библија).

Бог т'убио, Атлагића злато!
Што учини од Омера мога?
Зашт' г' удави? не било те мајци (Н. пј.)

3) *у узрочним реченицама* имамо увек значење декларативних реченица. То оне и стварно јесу: *Ја то учиних, јер не могох друкчије* (= Ја то учиних: не могох друкчије).

5. Аорист се може употребити и у апстрактној прошлости: прво, у смислу приповедања, изношења каквог искуства и сл. и друго, у смислу какве сентенције која вреди и за прошлост и за будућност. У тим случајевима *аорист* се употребљава у *синтаксичком релативу* и има значење радње која се извршила и завршила у једном тренутку прошлости. Ово се до извесне мере поклапа са оним што Бругман говори за индоевропски аорист: ... „исто онако, вели он, као што се индикативом аориста обележава извршена радња или бивање које допире у садашњост онога ко говори, али коју он обележава као радњу која тек што се догодила, тако може индикатив аориста бити употребљен за какву безвременску радњу или само претпостављену радњу или бивање, јер он даје тренутну радњу (тренутак радње), која непосредно претходи и чије последице (или дејство) трају и у претпостављеној садашњости". И ја сам тако мислио, али сада налазим да последњи део треба преиначити. Наводимо значења аориста у синтаксичком релативу:

а) *Гномички аорист*. То је аорист употребљен без временског значења; он има тада значење могућности извршења какве перфективне (моменталне) или имперфективне (трајне) радње:

Чудо шаса уједоше вука. – Два лоша избише Милоша. – Немоћоше поједоше, а некћеше све попише.

Ако се нђ освети, не посвети се, и сл.

б) У зависним (темпоралним, релативним и сличним) реченицама: – *А кад зора забијеље, навалише анђели на Лота. – А кад дођоше на мјесто које му Бог каза, Аврам начини ондје жртвеник* (Даничић, Библија). – *И патријарх Захарија, који се о крстом зароби и сад опет избави, најомену цару да син Божји није с таком славом вукао исто дрво по улицама јерусалимским* (Даничић).

в) Место модалног облика: α) уз императив (модално):

Господе! Избави нас, изгибосмо! – Умрех од жеђи, дај ми чашу воде.

β) У кондиционалним реченицама стоји место потенцијала (дакле, место модалног облика) и значи могућност или сигурност извршења радње:

Да не притрчах и да га не извадих, утопи се (утопило би се). – *Ако л', секо, ја погибох амо, помени ме. – Ако правда не поможе, кривда неће помоћи.*

Напослетку да поменем да се у причању може употребити и перфективни или имперфективни презент место аориста, али сваки од тих облика задржава своју нијансу:

И кад му би дванаест година, дођоше они у Јерусалим по обичају празника; и кад дане проведоше и они се вратише, оста дијете Исус у Јерусалиму; и не знаде Јосиф и мати његова, него мислећи да је с друштвом, отидоше дан хода и стадоше га тражити по родбини и по знанцима.

Овде би свугде могао доћи перфективни презент, јер се у потребним случајевима прилозима или свезама све друго обележава.

6. Овакав је и овај *конјунктивни аорист* (где се *претпоставља* тако исто сигурност извршене глаголске радње):

Авај мене до бога милога! Ђе погибох јунак у тавници за младости и лепоте моје (Мусић I, 125).

Са њим је у вези и аорист нијансе футурског значења, која се развија из претпостављања сигурности извршења какве глаголске радње:

Ви узмите двоје ђеце лудо,
Па идите двору бијеломе,
А ја *одох* Смедереву граду,
Молити се Ђурђу и Јерини.

7. О значењу аориста имперфективних глагола Мусићева теорија:

Збор зборише господа Хришћанска
„Збораху док нису завршили зборење".

IV.
ПЕРФЕКАТ

1. Обележава се презентом глагола *јесам* и глаг. придевом радним на *о:* *писао сам, купио сам* и сл. Како су се ти облици развили, о томе види напред у одељку о глаголским облицима.

Сем помињате литературе, навешћу још расправу А. Мусића под називом „Rečenice s part. pret. akt. II u hrvatskom jeziku" (Rad 140, 59–130), у којој има много добре грађе, неких добрих и тачних тврђења, али која се у целини не може примити. Тако исто врло је интересантна, због врло корисног материјала, расправица Љуб. Стојановића под називом „Реченичне конструкције без Verbum-a finitum-a" (Јужнословенски филолог III, 7–10).

2. Стојановић сматра да се перфектом *констатује факат извршене радње.*

То није тачно. Да је то тачно, перфекат би показивао глаголски вид, а не *време* (tempus). Међутим да перфекат показује време, види се из тога што се он не може у извесним реченицама ничим другим заменити.

„*Ја сам писао*" или „*Ја сам написао писмо*" показују да је *вршење* извесне радње или њено извршење било у прошлости, а да се то констатује у садашњости. Ово је перфекат у најчистијем облику. Дакле, овде се не констатује перфектност (свршеност) радње, већ њено вршење или извршење у прошлости (њена претеритност) са гледишта *савремене радње.* Кад бисмо хтели да дамо сасвим прецизну дефиницију перфекта, ми бисмо морали рећи: перфектом се констатује у садашњости веза радње у прошлости са извесним субјектом.

Како се ништа о томе не говори да се радња продужује у садашњости, јасно је да сама радња припада прошлости, и она је само у том смислу перфектна (свршена).

Према томе, завршеност трајне радње или ограниченост неограничене радње на прошлост сасвим је споредни елеменат који се у перфекту може јавити. Али његово главно значење у реалном (у синтаксичком индикативу) схватању јесте стављање у прошлост глаголске радње коју означава глаголска основа (неограничене, учестале или ограничене) са тачке гледишта савремености или садашњости.

3. Из овога излази да је перфекат облик за прошлост схваћен у најширем смислу те речи према садашњости. Зато тамо где се хоће да изрази *реално* (индикативно) такво значење, мора се употребити перфекат у своме нормалном облику (пуном облику):

а) У декларативним реченицама и упитним (зависним и независним) и сл.: *– На то се он грохотом насмије, па одговори: е! ти си се поплашио од Турака! – Ја сам га видео, он је чак у другоме царству, тамо се и оженио и царује. –*

Бога тебе, наша стара мајко, ... тко је тебе коњма прегазио? – Не знајући ко му је оглав украо, завиче да народ чује.

Када се у више реченица понавља перфекат, помоћни глагол може бити само једанпут изречен. Нпр.: *– Још нијеси браду пустио ни на хабу ходио*, итд.

У свима се овим случајевима констатује веза у прошлости или открива веза у прошлости субјекта са глаголском радњом.

4. На овој се констатацији морамо задржати, јер нам она допушта да разумемо употребу и перфекта и глаг. придева радног и у нашем језику и у другим словенским језицима.

По склопу своме наш перфекат представља везу: а) несвршеног глагола у презенту јесмь = јесам = сам и б) глаг. придева радног.

Од презента несвршеног глагола остало је обележавање везе *у садашњости* субјекта са предикатом; ја *сам* радио = „ја сада износим радњу своју у прошлости". Од глаголског придева добива се значење „радње или бивања у прошлости", без икакве везе са садашњошћу. Са садашњошћу има везе само констатовање радње у прошлости.

Употребу глаг. придева радног уз субјекте у том случају ја називам *историјским релативним перфектом*, који стоји ту напоредо са историјским презентом, с том разликом што историјски презент показује да се при извесним приликама глаголска радња *врши* или *извршује*, а историјски перфекат показује да се извесна свршена или несвршена глаголска радња мора узети као већ остварена (пре других радњи које се наводе) *или просто изнесена као остварена.* То би Миклошич хтео назвати *перфективним презентом*; али то не би било тачно, јер би се по томе називу морало претпоставити да се тај облик не разликује од историјског презента, а то никако не би било тачно. Пре би се то могло назвати *претеритним перфектом*, за разлику од перфекта садашњости који се јавља у синтаксичком индикативу.

Исп. *Кад се пробуди, а он опкорачио некаку кладу, па седи на њој. – Кад у јутру устане, а то виноград посађен; другo јутро – листао; до седам дана било већ грожђе зрело у њему.*

5. Не треба никога да буни реченица „а то виноград посађен", у којој је такође изостављено *је*. Јер је и ту као и у свима случајевима (нпр. *Кад други дан ујутру, цар болестан, боли га глава. – Кад тамо, а то ена са слугама сама у двору, а цар отишао у лов* и сл.), као што ћемо видети када будемо говорили о подмету и прироку, – *је* непотребно зато што се не констатује нека веза субјекта са предикатом у садашњости, већ се представља као дата без времена, или у оној ситуацији о којој се говори.

6. Случајева историјског релативног перфекта има врло много у штокавском дијалекту; покадшто се може *формално* употребити место историјског релативног перфекта и индикативни перфекат (са *је*), али тада тај формално прави перфекат *стварно* губи своје право временско значење или даје *другу нијансу реченици.* Нпр. – *Дошао кадија некаквим послом у село, па пред кнежевом кућом простро сецаду и јастук и пуши из наргиле*, може се рећи и са „дошао је" ...

Или: *Идући тако нађе у пољу једнога човека ђе је упрегао* (или: *ђе упрегао*) *у ралицу два вола те оре.*

Љ. Стојановић, поредећи те две реченице, сасвим тачно вели: „Између те две конструкције има осетне разлике у значењу. У партиципској се конструк-

кцији констатује само факат извршене радње, а у толико и прошлост, али се она нарочито не истиче, док се у перфекатској конструкцији нарочито истиче прошлост, а не мисли се толико на извршеност радње" (ЈФ III, 8). Разлике, наравно, има, и то у оном смислу као што вели Љ. Стојановић; само бисмо ми додали да *је* даје нијансу значења као да је онај ко говори открио везу субјекта са прошлом радњом у прошлости, као да она није *дата* у прошлости (исп. *Тада је дошао* и сл.; где је упрегао ...; како је упрегао итд.). Али, у ствари, је боље и обичније без *је*. Још примера: *Хвала Богу! Дошао Милош!* (Вук). – *Дакле, умро Штипкаловић* (Вук). – *Брада нарасла, а памет не донијела.* – *Један човек идући из вароши кући јао на магарцу, а његов син ишао поред њега пјешице* (Вук, Даница). – *Други је (тој) негде у шуми био сакривен, па га сад нашли и оправили* (Вук), и сл. Има случајева и у одричним реченицама: – *А то не био зец, него аждаја.* Затим: – *Кад то чула госпођа Краљица она њему тихо беседила.* – *Турци пали около Озина, разапели по пољу шаторе* и сл.

Граматичари су (међу њима и Маретић) претпостављали да је овде *је* изгубљено или изостављено; међутим ту њега није ни било. Што има и паралелних реченица са *је*, то је отуда што се прави перфекат уноси често место историјског перфекта, и то на основу тога што и прави *презент* врши обе службе, прави *аорист* врши обе службе итд., па није чудо што прави перфекат све више продире и на место историјског перфекта; исто онако као што у нашим неким дијалектима бива обрнуто: да се историјски перфекат (тј. без *је*) употребљава место правог перфекта (под утицајем горњег паралелизма), онако како је то извршено у другим словенским језицима, нпр. у руском (*я писалъ* и за једно и друго).

7. Наравно, од ових случајева треба издвојити оне случајеве губљења *је* који су привидног карактера. Често веза *ме је, те је, се је* даје *мē, тē, сē*. *Ко ти је то рекао...преварио те* (ово се *те* може после скраћивати у *тē*).– *Богме избио мē бег чибуком.*

Вук је у првим својим списима ову дужину обележавао акцентом (*мé, тé, сé*).

8. Из овога што смо досада рекли сасвим је природно да се релативни перфекат (дакле без *је*) исто као и историјски презент може употребити у свима реченицама релатива. Тако у модалним реченицама своје модално значење (пермисивно, кондиционално, оптативно, императивно и сл.) он добива од *везника* или од других каквих средстава којима се *модус* (начин) показује:

а) У пермисивним и кондиционалним реченицама: *Јео не јео, пио не пио, терао не терао, нећеш га стићи.*

б) За жељу или заповест: *Убио га Бог! – Тако ме оружје не издало, кад ми највећа потреба била!* (Исп. – *Да се ниси макао!* и сл.).

9. Ако се говори о будућности или се будућност има на уму, онда се може перфекат, који значи прошлу, тј. свршену радњу, тим што се узима као ознака свршености, као испуњено оно што се њиме означује, употребити за будућност:

Ако не погодиш биљега, ти си погинуо.

У изразима у којима се перфекат употребљава за радњу која се мора збити или треба да се збуде пре друге радње, која *има* тек да се догоди, он значи извесне врсте будућу радњу као сви перфективни глаголски облици у таквом положају:

Бежи, док те нисам убио! – Ми то можемо учинити, али шта ћемо тијем добити? Јесмо ли онда Србију покорили и пут у Београд прокрчили (Вук). – *Иди, синко, иди, огледај, и онако си пропао.*

10. Врло често се граматичари буне што се у прошлости, у релативу, за причање догађаја, употребљавају врло различна времена (аорист, истор. презент, имперфекат, перфекат) и сматрају да ту једни облици замењују друге. То није тачно. Када се у причању употребе сви ти облици сваки чува своју нијансу, *своје значење извесне врсте вршења глаголске радње:*

Презент историјски значи да се напоредо са моментом причања врши или свршила глаголска радња; *историјски перфекат* значи да се у прошлости према моменту причања вршила или свршила глаголска радња, дакле да је дата као *извршена* у оба случаја; *аорист* значи да се радња извршила пред моментом причања, пре њега или и напоредо са њим, итд. Исп. овај пример:

Кула потрчи дервишима у сусрет; а кад они виђеше (или: *виде* или: *су видели) да хаџи-дервиш сједи на пенцеру, а да кула под њим иде, сви скочише* (или: *скоче* или: *су скочили) те хаџији отидоше* (или *оду*, или: *су отишли) и сви му се поклонише* (или: *поклоне се* или *поклонили су се*).

Г. А. Мусић (Глас CXXI, 128 и даље) износи да перфекат значи у нашем језику или *садашњу* готовост перфективне радње или *садашње* стање субјекта или свршене перфективне радње без обзира на време кад се радња извршила.

На том основу он је и сазидао целу структуру овог времена у својој књизи. То је узето према грчком глаголу и може бити тачно у неким случајевима као описивање даних значења.

V.
ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

1. *У релативу.* – Плусквамперфекат значи неку радњу у прошлости која се, будући извршена, *везује у извесно трајање* (тј. са везом извесног трајања у прошлости) са другом радњом:

Тек ти Мујо у бесједи бјеше,
Пуче пушка из горе зелене,
Добро Муја погодила бјеше:
Међу токе у прси широке (Н.пј.)

2. *У синтаксичком индикативу:*

а) у самосталним реченицама за изношење реалних радњи и упутним реченицама:

Ми знадемо и јесмо видјели
И врло смо млади упамтили,
Тко највише бјеш' нам досадио:
Од Удбиње Зукан барјактаре,
Највише нам бјеше досадио,
Он највише робља одвођаше.

(Примери из Мусића)

б) У декларативним реченицама:

Ј'о, Ненаде, моје јарко сунце!
Рано ти ми ти беше изишло,
Па ми тако рано ти заседе.

Једно вече бјеше омркнуло,
Отвори ми од тавнице врата,
Изведи ме из тавнице, мајко.

Своја значења према другој радњи у прошлости (синтаксички релатив) сачувао је плусквамперфекат у потпуности у *несамосталној* употреби. У тој се употреби губи само специфично значење позитива: констатовање у садашњости поменуте везе у прошлости.

Исп.: *Нађоше онога који бјеше дошао тражити срећу.*

Она му каже све како је био опколио пожар и како је чобан избавио.

Ту радња у прошлости претходи другој радњи.

Али у реченици:

„Кажу да је једанпут исекао некакве предате Турке, те му се зато било одузело капетанство“ (Вук) имамо радњу која се извршила доцније.

У реченици:

„Али се одмах распали у њој гњев и навали на мене с укором и са псовком, које ја све поднесем не одговоривши ниједне ријечи, јер сам већ био почео признавати да сам крив ...“ (Вук) имамо паралелну радњу.

Али морам ипак поменути да је најобичнија радња у плусквамперфекту претходила радњи у прошлости уз коју се износи. На пример:

У том, српском несрећом, Руси не могну због Дунава, који се био излио, рано прије̄ћи у Бугарску, зато војска турска, која се била доље скупила, похрли сва Нишу у помоћ (Вук). Само овако стално уређивање времена није у духу нашег језика.

VI.
ФУТУР

1. Футур се не може у потпуности упоредити са презентом или перфектом: јер док се може са поузданошћу говорити о радњи која је била у прошлости или која се врши у садашњости, о будућности се тако не може говорити. Будућност је оно што још није извршено. Према томе и оно што се *„хоће“* извршити и што се *„жели“* учинити итд. припада будућности. Отуда се види како лако различни модални облици могу постати носиоци будућег времена. С друге стране, футур се може употребити за нешто што се очекује, што се претпоставља да ће се извршити, што је могућно да се изврши итд. Према томе, футур, чим се не употреби за нешто што је насигурно поуздано да ће се извршити, постаје модални облик. Отуда је веза, и по облику, футура у многим језицима са различним начинима: инјунктивом, конјунктивом, оптативом и сл. Осталом, и данашњи наш перифрастични облик футура ја *ћу чинити* или ја *хоћу чинити* није ништа друго до једна конјунктивна („хоћу“) реченица која се у току времена развила у футурну.

2. Некада се у нашем језику футур исказивао на два начина: а) код перфективних глагола употребом презента перфективног у значењу футура, б) код имперфективних глагола употребом *хоћу, имам* или *будем* са инфинитивом за исказивање футура.

Сви се ти начини, као што ћемо даље видети, налазе у основним нашим дијалектима; али је конструкција са *хоћу* почела освајати терен и код свршених глагола. У штокавском дијалекту, у источнијим крајевима, налазимо готово искључиву употребу *хоћу* са инфинитивом за футур и свршених и несвршених глагола, у најстаријим епохама, тако да ту нема готово ни трага од употребе перфективног презента у значењу футура; међутим, у чакавском дијалекту она полако напредује, тако да ту можемо наћи остатака од свих начина до најновијег времена. Далматински (дубровачки) језик заузима и ту средину.

3. Употреба презента перфективног у значењу футура. Свршена глаголска радња може се замислити односно представити или у прошлости или у будућности (као могућа, као она која се жели итд.). У правом индикативу она се може изнети само као радња у будућности, као она која ће се у будућности извршити итд. Према томе, ово би био модални презент; а како је значење модалног презента добио презент историјски, то је природно да се за радњу за коју се може претпоставити да ће се свршити, могао употребити перфективни презент који је у другим споредним реченицама добио модално значење од самих реченица у којима се находио.

То је прелаз из релатива у индикатив, из зависне употребе у самостално значење, које се развило и учврстило до самосталности. Из релатива („Кад дођеш, доћи ћу и ја“), у којем је перфективни презент имао значење будућности, он је са тим значењем могао бити премештен и у индикатив, исто онако као што је егзактни футур добио у већини словенских језика значење футура.

Исп. у нашем језику:

Ako car zemlji budeš, koje dobro mani učiniš? (Aleks.).

Ljubi boga nad svim, a kako sam sebe iskrńega za tim, i u raj stavim tebe (Marulić).

Изврни твој ступај, тер к огњу не хрли, инако огањ тај сву ти пут испрли (Рањина). – *Сва рајска гледајте у овој господи, али се чувајте, јер вас свих опоји* (Менчетић). – Ti se učini koń, a ja ću kobila, pa se tako možda spasimo (Mikuličić, Narodne pripovetke).

По себи се разуме да се овај перфективни презент употребљава и свугде другде где се у другим дијалектима употребљава футур.

Са овом употребом не треба мешати употребу перфективног презента при причању или у сентенцијама. Као што смо раније видели, у таквим реченицама имамо посла са историјским презентом који се подједнако употребљава и од свршених и несвршених глагола. Зато ја никако не могу одобрити претпоставку Бругманову (Kurze vergl. Grammatik, 577–578) да у реченицама: *И не дирајте у њ да не умрете*, или: *Каин је био тежак, а Авељ овчар. Једном ова два брата принесу Господу жртву*, или: *Вода свашто опере до поћана језика* и сл. имамо перфективни презент у значењу футура; већ мислим да је овде историјски презент или која друга употреба презента у релативу (исп. о томе напред).

4. Инфинитив са презентом глагола *хтѣти, хотѣти* находи се поглавито у јужнословенским језицима. Тога има већ у старословенском: *намъ хощеши сѧ явити* и сл.; али ту још немамо потпуно развијене употребе тога облика као једног граматичког облика. Међутим и у бугарском, и српскохрватском и словеначком – има га у довољној мери. Спорадички га има и у другим словенским језицима.

Примере за стару употребу футура са *ћу, ћеш* и инфинитивом види напред у одељку о постанку тих облика. Овде ћу само напоменути да овај футур *значи да ће се радња глаголска десити у будућности*, и, сем тога, ништа друго не показује.

Треба напоменути да се у већини футурских облика находи краћи облик инфинитива: *писа(ти)ћу, чува(ти)ћу* итд. поред *доћи ћу* итд. (исп. и *дóћу*).

У краћем облику *чуват, писат* и сл. ја видим стари облик *супина* (уз глаголе који значе кретање), који се почео напоредо употребљавати са инфинитивом (исп. у одељку о инфинитиву).

Место инфинитива употребљава се презент са *да* врло често у савременим говорима. Исп. у Вука: *Нису знали шта ће то да буде.* – *И ја ћу да се хвалим* итд. Али поред свега тога рекао бих да је облик са инфинитивом обичнији.

Проф. С. Кульбакин налазио је замену инфинитива реченицом *да* + *индикатив* већ у старословенским споменицима XI века (в. његову расправицу „Неколико речи о конструкцији да са индикативом место инфинитива у старословенском преводу Јеванђеља", Зборник А. Белића I, 229–232).

Ја мислим да је јача употреба овога *да* у футуру, иако се једно време мислило на стране утицаје, дошла из одричних реченица. Јер у одричној реченици *нéћу : нéћеш* итд. значи подједнако: *„не хоћу доћи"* и футур. У првом случају лако се развило (*не хоћу*) *нéћу да дођем* и почело утицати да се овај облик задржи и у потврдном облику.

Ја мислим да су се под утицајем тих двају значења код *нéћу* понегде развила или почела развијати и два значења код *ћу*: и значење *футура* и глагола *хоћу* са *да* и *презентом*.

Исп. овакве примере: *Упита бабу, шта ће рећи, да му је дала мало круха* (Нар. приповетка). *И Босна се колеба између Угарске и Србије, али опет то неће рећи ништа друго, него да стоји под једном или другом.* Овде је могуће и друго тумачење (исп. ниже).

5. Глагол *будем* са инфинитивом за футур употребљава се, у главноме, у руском језику и западнословенским језицима; од јужнословенских језика та се конструкција употребљава само у нашем језику; али и у њему недовољно широко. Пре свега, у свима дијалектима она се употребљава као егзактни футур (исп. даље шток. *знадбудем, смедбудем* и сл.), а као самостални футур, у главноме у чакавском дијалекту и стародубровачком.

Исп.: *Izpit budu svake trude za imati raj nebeski* (Hektorović).

И по том буде прит тај дружба приславна, водицу ту ће пит, ка је за њу приправна (Ветранић). – *Све с прва јес ново, ну с љетим буде узрит* (Ђорђић).

6. Исп. у штокавским говорима његову употребу као свршеног футура која се находи и у свима другим нашим дијалектима: *Уговори (друг с другом), кад он буде у тазбини лагати, да му друг полагује* (В. Врчевић). – *Не будеш ли казати право, погубићу и тебе и њега* (исти). – *Ако цару бог и срећа даде, те знадбуде кога цар имаде, ласно ће му бити цароват* (Петрановић) итд. Принципска страна употребе овога облика једнака је са употребом презента перфективног (= будем) за футур (исп. више).

7. За футур се употребљава и *имам са инфинитивом*; али тај футур чува још увек извесно модално значење које му долази од глагола *имам:*

Ne haj hotit znati, kada imaš umrit (= мораш) (Марулић). – *Свака слава и моћ под сунцем на свити на мање има доћ* (Ветранић). – *Пред тобом је све садање, што би, што јес, што има доћи* (Палмотић). – *Ако пођеш дворит цара, Марко, имам теби опалити дворе и одвести т' љубу за робињу* (Богишић). – *Кардун који има бости с драчом изникне* (Даничић).

Ово „*имам*" даје такво значење реченици и у свима другим временима (исп. код инфинитива).

8. А. *Употреба у индикативу* (у упитним и зависноупитним реченицама, затим узрочним). – У овим реченицама футур се употребљава у правом значењу свом и он се ту ничим другим не може заменити: *Отиде пророк и стаде на пут куда ће цар проћи.* – *Када ћеш доћи?* – *Тако ће бити и онај дан када ће се јавити син човјечиј.* – *Иде час и већ је настао кад ће мртви чути глас сина божијега.*

Кад ћу многе расцвелити мајке,
Боље нека плаче моја сама;
Кад ћу сеје с браћом раставити,
Боље нека стоји моја сама;
Кад ћу љубе у род опремити,
Боље нека иде моја сама (Н. пј.)

Кад ће се Каин осветити седам пута, Ламех ће седамдесет и седам пута (Даничић).

9. Б. *Употреба у релативу:*

а) Гномички (безвремески или потенцијални футур):

Подмукло псето најпре ће ујести. – *Ако се ко од раје потурчи, одмах има сва права као и остали Турци, и не само што га неће нико прекорити пређашњом вјером, него ће га сваки још радије помоћи него рођеног Турчина.* Слична је овоме употреба футура у безвременским реченицама: – *Доста ће стара бити ова пословица* (Вук). – *По свој прилици, томе ће бити узрок ...* – *Прије ће бити истина да је Балшић узео нешто босанских земаља* (Даничић).

б) Темпорални релативни футур: α) *За прошлост.* – Значи радњу која је дошла за неком другом радњом или која се вршила или извршила после друге радње. Према томе, иако му целокупност догађаја о којима се говори даје значење претеритости, у ствари футур у исказивању прошлости чува значење радње која се после извесне радње десила. Нпр.: *Једно јутро окути га (жена) псовањем и виком, те ће он отићи код једног комшије, а комшија ће га запитати: Ма шта ти оно жена викаше, кога оно псоваше* (Н. прип.). – *Кад их цар сагледа, рече свима који су се онде десили: Шта ћемо сад?* – *Онда ће анђео рећи: знате ли шта?* – *Мачвани подигну се и ударе на Љешницу, но прије него, што ће ударити, поизопијају се* (Вук) – „но пре него што би ударили" ...

β) *За будућност:*

Уговори (друг с другом) кад он буде у тазбини лагати, да му друг полагује. – Кад уситаш, рећи ћу ти; кад будеш полазио, јавићеш ми, итд. Ту се употребљава футур у народним песмама и уопште тамо где се место перфективног презента чешће употребљава футур: *Кад ћеш видеш Шандића Јована, бијежаћеш но побјеђи неђеш.*

Када се уз *ако* употребљава индикативни облик (перфективни презент или свршени претерит), онда се ретко тај облик замењује футуром:

Исп. у песмама: *Ако ли ћу заклеши се криво* (ако се *закунем криво ...*), *ја се бојим изгубићу главу. – Ала мене не родила мајка, ако нећу покупити војску и не дођем под Голију на те.*

в) Модални релативни футур. Ови модални релативни футури нарочито су подесни за употребу у *зависним реченицама.* Они се ту разликују од употребе индикативног футура који се употребљава за стварну будућу радњу. Разлика међу њима познаје се врло лако на тај начин што се модални футур може заменити историјским презентом, а позитивни футур (индикативни) – не може. Нпр.: *Соко лети преко Сарајева тражи хлада ће ће починути* (ће би починуо или где да почине. – *Мишљаше само како ће утврдити границе* (... како да утврди). – *И не нашавши куда ће га унијеши* (да га унесу) итд.

У чакавском дијалекту и дубровачком књижевном језику у намерним и последичним реченицама употребљава се овакав модални футур место којега у савременом језику стоји презент индикативни:

Ča tudje moreš dat, ne htij prodiļati, tašća i ponosna da te ne budu zvat (Marulić, „da te ne zovu" = budu zvali). – *Nisam toli žedan da ću tri popiti* (Hektorović, „da tri popijem").

Не пусти, на жалост да будеш дођ (Луцић, „да дођеш"). – *Ни ћу умножити страже таке, да од засједе сваке опаке утврдићу му слободу* (Гундулић). – *Али, дружбо, ка била у вас је кривина да више дни буду валови срдити не мило скратити* („скрате") (Палмотић).

Исп. *И покриће* (скакавци) *сву земљу, да се неће видјеши земље. – Бабетина им се обећа да ће ухватити и дознаши како он јабуку сачува. – Неће тај бити нашљедник твој, него који ће изаћи од тебе* (Даничић).

Али у *релативним реченицама* види се да се футур по значењу своме дотиче са футуром прошлим; тако да је отуда, а тако исто и из других сличних примера, јасно на који се начин може објаснити употреба истог облика за свршени футур и футур.

У оним дијалектима нашим у којима се перфективни презент употребљава за футур он се, природно, употребљава и у овим случајевима. Нпр.:

Stine mi i zebe duša cića toga misleć, tko pogrebe, majko, sina tvoga (Marulić).

Jer oni ki bihu od kraja daleče, pogibil, ne mnihu, da do njih doteče (Lucić).

10. Футур се може употребљавати и у реченицама са *ако* – када те реченице имају какво право модално значење: *потенцијално* (= допусно) или *конјунктивно* (= „хоћу, надам се, мислим") или *оптативно:*

Кад отац остари, он преда старјешинство најпаметнијему сину, ако ће бити и најмлађи. – Беговац је беговац ако неће имати ни новац а магарац је магарац ако ће имати и златан покровац – И ако ће приниједи жртве пољенице, неће ми угодити (Даничић).

Ако ћеш мене слушаши, да не чиниш (ако хоћеш, ако мислиш, ако си расположен ...). – Ако ће се вјероваши ријечима св. Саве, онда је Стефан био вјенчан не два пута него три. – Ако ћеше учинити љубав и вјеру господару мојему, кажите ми (Даничић). – *Ако ћеше натраг послати ковчег, не шаљите га празна.*

Неки научници виде у овим случајевима просто значење „*хоћу*" у облику *ћеше* и сл., као што смо и ми напред у неким случајевима могли то видети; али је овде јасно да је значење овога „ћу" шире од значења глагола хтети и да овде прелази у *опште модално значење.* Према томе овде је модалност могла бити добивена од модалне употребе овог футура, а не од модалности значења глагола *хтети.*

VII.
ЕГЗАКТНИ ФУТУР

1. У вези са глаг. придевом радним образују се егзактни футур, плусквамперфекат и кондиционал. Узећемо прво *свршени футур* или *претходни футур.*

Ја бих тако назвао егзактни футур. Јер кад се узме да перфекат значи *трајну* везу у садашњости *прошле радње* са субјектом (ја сам радио = „ја јесам радио"), а да егзактни футур значи извршену везу субјекта са прошлом радњом, узето као претпоставка, онда је јасно да се та претпоставка може извршити у будућности. Зато се ово време употребљава или у условним реченицама чија радња претходи каквој радњи у позитивној будућности или привидној, или у каквој реченици чија радња уопште претходи каквој радњи па била она у будућности, у садашњости или у прошлости.

Дакле, овде је свршени или будући перфекат или перфекат код којега се претпоставља као *свршена* веза субјекта са радњом у прошлости, која је претходила будућности.

Ако будеш казао, одмах ћеш умрети.

Ако што буде погрешио, да поправи.

Да Бог да и лијеша милост божја, да данас буде дошла с нама, а к вама свака добра и честита срећа!

Ако ли буде био украо, изгорет ће му руке.

Косача пријети да ће своје имање дати другоме, коме хтио буде, ако му синови не буду послушни (Даничић).

2. Може се овај свршени футур употребити и пре неке радње *замишљене у садашњости:*

Бојим се за вас да се не будем узалуд трудио (Вук).

Кад се сви ухвате, онда онај пусти сламке, па се љубе, ко се с ким буде ухватио.

У свима се овим реченицама овај свршени футур може заменити историјским презентом. Тако и обрнуто, овај се свршени футур налази место историјског презента у чакавском у *намерним* и *последичним* реченицама где се радња може претпоставити и претпоставља се или износи као свршена:

Tim si dostojala
da pri mni milosti
ku želiš imala
budeš u radosti (Marulić)

Ово су моје правице, а ви покажите ваше да буду знали различит међу нами ова господа и да будемо у добрем сусетству међу собу живели (Истарски разводи).

Још примера:

Да ме будеш за Ивана дала,
Сад би оно моји сваши били (Н. пј.)

Који не буде имао за што ухватити,
онај је изгубио.

А ако се против те жеље и труда
буде што украло, то је било по
слабости људској (Вук).

У свима овим случајевима *свршени перфекат* може бити замењен *презентом перфективног глагола*. Према томе, јасно је да је код њега *свршеност* глаголске везе свршеност глаголске радње – све. Према томе, овај облик у нашем језику није облик позитива (реалног и независног представљања у времену глаголске радње).

3. Није ово једини начин да се ове функције задовоље, већ има и других начина. Пре свега, употреба перфективног презента *будем* и начина неодређеног, само што се та конструкција употребљава данас готово искључиво за *свршено будуће време*.

Ко хтједбуде да им учини на жао, онај ваља да буде убијен (Даничић).
*Обећаше даће половину, ако кнез и властела хтједбуду** (Даничић).

Употреба оваквог *свршеног будућег* времена била је врло распрострањена у чакавском дијалекту, па и у штокавском старом дубровачком, нпр.:

Ako budeš tako činit, napast neće tebe slidit (Marulić).
Gdi li ništa ne htit bude,
Pokaži mu ńega blude (Hektorović).

4. Као што сам рекао, за ову службу употребљава се презент свршених и несвршених глагола (исп. напред). Сем тога, исто онако као што презент перфективних глагола служи као футур у неким дијалектима нашим, тако и свршени футур служи као будуће време; а тако исто и *будем са инфинитивом* могао је служити као будуће време, а служи овде и као свршени футур; сем тога и будуће време са *хоћу* може имати службу свршеног футура.

Исп. у дубровачком, чакавском или штокавском дијалекту:

* У случајевима као *могбудем* ја видим употребу глаг. придева радног мог(ъ) и будем (могъ = моглъ).

Ако ћемо сада се трудити послија хоћемо утишени бити (Марулић). – *Ако ћеш јур не дат да стигну урес твој, дојуст ми дај гледат гиздави образ твој* (Менчетић). – *Ако ћу је напит по старјештву, напићу је старом Југ-Богдану* (Н. пј.), и сл.

У овој служби, као што смо видели, употребљава се (нарочито у штокавском дијалекту) – и аорист:

Ако се избавих ја мук ових, шу ћу ш' жељу ја однети (Хекторовић).

Јад је поћи, а горе не поћи:
Ако пођох, нагледах се јада,
Ак' не пођем, нећу видет драге (Н. пј.)

Чекајте га нељељицу дана;
Кога не би за нељељу дана,
Чекајте га за петнаест равно (Н. пј.)

Одавде се види да се може начинити за радњу која се свршила *пре радње у прошлости, садашњости* или *будућности* оваква схема:

1) историјски презент
2) егзактни футур (са *будем*)
3) футур (са *хоћу*)
4) футур (са *будем*)
5) аорист

Како је ово условљени свршетак радње, пре неке радње у садашњости, прошлости или будућности, онда је јасно да је *заједнички моменат* код свих ових облика обележавање *могућности вршења радње* (ма каква она била по трајању) или *извршења* радње пре каквог другог вршења радње.

VIII.
ИМПЕРАТИВ

1. У савременом књижевном језику сачували су се само остаци од некадашње употребе (исп. још увек добру расправу о њему Ивана Броза, Rad 76, стр. 1–69) императива, али у старом језику нашем она је врло разноврсна. Као што је познато из науке о облицима, императив у нашем језику по облику представља стари *оптатив* (жељни начин). Од његових облика много се сачувало у различним дијалектима, док се тај жељни начин није у савременом језику свео на императивне облике: 2. л. једн., 1. л. мн. и 2. л. мн. Када се употребљава облик императива за 1. л. једн. или 3. л. једн. у старом језику, он је увек једнак (по облику) са другим лицем; а када се употребљава облик императива за 3. л. мн., он је једнак са 2. л. мн. (исп. те облике ниже). Истина, имамо (нпр. код Чубрановића) нарочити облик императива за 1. л. једн.: „Ја ти вељу, ако обслужиш, како т' рекох твоја сужна, не *будијем* вику ружна, веће нигдар не потужиш"; али, као што се види, по самом образовању (-ије- = ѣ) тај облик представља сасвим ново образовање, уосталом усамљено (исп. *будијy* за 3. л. мн. код Ф. Главинића, Даничића, Rječnik J. Ak.).

2. У императиву исказује се заповест да се оно изврши што *основа* глаголска значи. Према томе, императив није ограничен временом, и зато се он може подједнако градити од свих глагола, свршених и несвршених. Нпр. *чини : учини, зидај : сазидај, пиши : записуј, исписуј, написи, записи, исписи* итд.

Из овога се види да је у *овом* правцу, по својој безвремености, императив једнак са модалним облицима (конјунктивом или потенцијалом), код којих је главни однос у којем се онај ко говори находи према вези глаголске радње са субјектом (да ли је износи као своју мисао, или могућност, или жељу); како се и у императиву глаголска радња износи као заповест, што није ништа друго до *појачана жеља*, то је јасно да је облик *жељног начина* могао послужити и за *императив*. Како је *заповест* оно што се непосредно износи, јасно је да се императив *морао* ограничити на лица у присутности, тј. на 2. л. једн. и мн. и на 1. л. множине.

Отуда долази и то да се и данас још, када се 3. л. једн. употребљава као императив, у њему осећа оптатив.

Исп. изразе „*Помози Бог*" (ја желим да Бог помогне, нека Бог помогне); „*буди Бог с нама*" (нека буде ...); „*не буди ти заповеђено*" (нека ти не буде ..., не желим да ти буде ...) и сл.

У многим случајевима номинатив у оваквим изразима замењен је разумљивијим данас вокативом, те имамо и схватање овог 3. л. једн. императива као 2. л. једн.: *Боже те уклони од презнатна попа* (м. Бог нека те уклони ...); *Шћерце! Боже ти дај добру срећу* и сл.

Иначе у старом језику овакве употребе императива има врло много. Исп. *Тако ми богъ помагаи* (MS 2) – Ако рат бѫде, часа богъ улиши, мегѵ Босномь з Дѫбровьником (MS 102) – Наш царь, богъ мѵ господство ѵздвигни, Влаткѵ, херцегѵ великѵ милость ѵчини (MS 513) – И овь листь бѫди кнезѵ и властеломь за спедаторию (MS 492) итд.

Као што се из свих ових примера види, у њима се осећа још значење *жеље* које је могло у 3. л. једн. да послужи за императив, јер је императив у 3. л. једн. управо *слаби* оптатив или конјунктив* („нек иде" Ђ„ја пристајем ...", он може да ... = ја мислим да ...).

3. Ово су све били махом изрази у којима је 3. л. императива скамењено; али има израз у којима се такође употребљава 3. л., које се данас осећа као 2-го, пошто смо ми данас изгубили језичко осећање за 3. л. императива.

Нпр.: *Когођ проси, (нека) дома носи. Ако је тко годи тко сліши сад мене исчиљен ter hodi od жеље ļuvene, hotij me poslušati* (пристани, да пристанеш да ме послушаш = савезни начин), *moļu te ovo još, er mojom utišit nevoļu tvoju moć* ... (Шишко Менчетић; из 3. л. у другој половини реченице прелази у 2-го лице, јер му је већ и тада било обичније).

У 1. л. једн. значење савезног начина** још се јаче истиче: *Tako bog nih sile sve sasta pogubi, a majke ja mile skoro se naļubi* (... да се наљубим = савезни начин) (Ђ. Држић). – *Умри ја, умри вас свијет.*

За 3. л. множине употребљава се 2. л. множине нарочито у чакавском дијалекту: *Ки зарокь плаћень или не плаћень, вьсака згора речена ли пробѫдите*

* *Конјунктив* је изношење глаголске радње онако како се она чини ономе који говори, а не онако како она у ствари бива.

** *Савезни начин* је општа категорија синтаксичког модуса.

тврда и крипока (Acta croatica 73). – *Најприја будите питани свидоци* (Исто дело 227 и др.). – *Bud'te ti ugodne pisni te, ke t' pojemo* (Marulić, 240).

За мене је јасно да је ово извршено према једнакости 3. и 2. л. једнине. Према томе, ово је нова особина (употреба 2. л. мн. за 3. л. мн.), која се развила према употреби сличних облика у једнини која је стара; јер нпр. од глагола *плетем* имамо за једнину у стром језику *pletois : pletoit* што би подједнако могло дати *плети* и у 2. и 3. л. једнине; међутим *плетите* само је облик 2. л. множине императива (старо *плетѣте*).

4. Одавде је јасно да је за нас сасвим разумљиво када нађемо у старом језику облике императива у значењу оптатива, конјунктива или каквог сличног модалног значења. То за нас значи да је већ у општесловенском језику оптатив узео на себе службу општег савезног начина, и како су доцније реченице са *да* + индикатив постале зависне модалне реченице, оне су постепено замениле *модалне* облике и у независној служби. Тако се *оптатив*, чије је првобитно значење било и значење полузаповести и полужеље у 3. л. једнине или 1. л. множине, почео употребљавати и за праву заповест у 2. л. једнине и множине. Али је сасвим природно што у старим споменицима имамо трагова од свега овога, исто онако као што имамо и у данашњем језику трагова од старијег стања још у понеком скамењеном, готово адвербијалном изразу.

Оптативно значење императива видели смо у ранијим тачкама, зато ћу навести који пример за друга лица сем 3-ег једнине:

Tko hoć si, dobra čest svaka te sadruži, s'dobitkom svi trzi tvoji izajdite, sve želje u brzi pune se najdite (Lucić).

Да наведем овде примере за конјунктивно значење у концесивним реченицама:

Svi okrivite me, kriv vam se ne čujem (Marulić). – *Budi lipa veće od sunca koje sja, li te ļubit neće mi jedna kako ja* (Lucić). – *Ali me smili ti, gizdavi cvite moj, ali me smili ti, li sam ja sasvim tvoj* (Menčetić).

У овим реченицама имамо поред конјунктивног и потенцијално значење, које је врло блиско конјунктивном.

Познато је да су се у нашем језику *модалне* зависне реченице, развиле са везником *да* (консекутивне, намерне итд.), и сасвим је природно што се у овим *модалним реченицама* находе по кадшто у старијим споменицима облици императива са овим старим оптативним и конјунктивним значењима:

Нпр.: *Drug drugu tako da služite da ot dl'ga kuhiće ni edanь prazdan ne budi* (u regulama Sv. Benedikta, Starine 7). – *И тим закономь дах' ѥим тѵ истѵ вьоѵ зем'лѵ више писанѵ да их не мози бантовати ни ѡ ни моѥ остало по мни* (Acta croatica 59). – *Jošće da arhižakan, arhiprvad premancer budite u čislo iz kanonika, tako da ni jednim zakonom u kapitulu ne budite nego dvanajst* (Naredbe Senj. kaptola XIV vek).

Пошто је са овим императивом једнака конструкција са *нек* (буди = нек буде и сл.), сасвим је природно што има случајева у којима се оваква конструкција са *нек* употребљава у модалним реченицама са везником *да*: у чак. *Sin ńoj vaļe govori da neka idu kad tako želi* (N. рг. č.).

Пошто је *модално* значење у току времена узео на себе везник *да*, то су се, наравно, место оваквог императива (конјунктива или оптатива) од најстаријих времена употребљавали облици презента. Нпр.: *Сиє все како хокемо*

схранити, тако да ни не ѵбиє богъ (MS 48). – *Богъ да те помаѓа и дао ти што желиш* (Ветранић).

Али то се преноси са сличним значењем и у независну реченицу: *Краљу! да ти је срећа у руци!* (Гундулић). –

5. У савременом језику, а тако исто у извесној мери и у споменицима прошлости, имамо нарочиту употребу императива: облик 2. л. једн. императива употребљава се као скамењен облик за сва лица и једнине и множине за аорист или историјски презент. Исп. *Ја рѣци, а они ухвати па изврни. – Срби дочекају на засједама, па удри оне и ове* (Вук). – *Отидем у кућу. У кући сједи, сједи, чекај, нема ништа*, итд. – *Од десет купаца половина их плаће што сами хоће, а остали дигни икону у причек до уља* ... Или у споредним реченицама: *Кад погледај онога кокота, али шљеме за ногу потеже* (Његош). – *Кад дођи тамо, викну стража: не суде данас* (Љубиша).

Овај императив представља неке врсте непроменљив облик, и само лична заменица или обележавање субјекта нарочитим начином показује који облик овај императив – аорист представља. Било је много покушаја да се он објасни (Гајтлера, Даничића, Броза и др.), али, по моме мишљењу, без успеха.

Код њега треба објаснити две ствари: 1) како се формално дошло до тога да се употребљава овај облик уза сва лица и бројеве и 2) како се дошло до његова значења.

Што се тиче првог питања, на њега се може ово одговорити. Како се у *императиву* један облик, нпр. *буди* или сл., употребљавао за сва три лица једнине, када је тај облик добио ово ново (императивно) значење, он се могао са њим пренети и на множину, исто онако као што је у потенцијалу облик *би* продро и у множину место „бисмо", „бисте", те имамо у свима лицима и свима бројевима скамењени облик *би*. Дакле, та прва тешкоћа може се отклонити.

Сада остаје друга страна: његово значење као лица. Та страна његове природе одређује се до извесне мере овим околностима. Тај факат што се облик 2. л. једн. императива употребљава за сва три лица једнине и множине, показује, по моме мишљењу, да је то значење у вези са првобитном употребом императива – оптатива у 3. лицу једнине; јер да се прво императив свео у једнини само на 2. лице, као што је данас, не би се могло разумети, зашто се он употребљава и за сва друга лица када је граматички ограничен на 2. лице једнине и зашто се облик императива нпр. у множини не употребљава за више лица, већ поменути облик једнине. Кад се, међутим, пође од употребе облика на *и* у 3. л. једн., чим се тај облик почео у тако необичном облику употребљавати у модалном смислу (исп. ниже), он је могао бити знак и за друга лица.

Што се тиче његова значења, и оно се, по моме мишљењу, обично нетачно одређује. Овај облик *стварно* (по значењу) не представља *аорист*, већ *историјски презент*. Исп. *Ја рѣци, а они ухвати, па изврни = Ја рекнем, а они ухвате, па изврну*; или: *Отидем у кућу. У кући сједи, сједи, чекај, нема ништа = Отидем у кућу. У кући сједим, сједим, чекам, нема ништа.*

Истина је да би се ово могло рећи и аористом; али ту би стварно аорист могао само бити други, напоредни начин за исказивање ових радњи, са својом нарочитом нијансом, а не потпуни еквивалент овоме облику.

Дакле, и с те је стране сасвим јасно да у овом облику имамо *безвременски* какав облик, а не временски. Дакле, опет нас и та околност упућује на оптатив

или нешто слично, пошто су у овом значењу подједнако у употреби и перфективни и имперфективни глаголи.

Остаје нам да испитамо његову употребу са ове стране у нашем и у осталим словенским језицима:

а) Он се употребљава, као што смо видели, и у кондиционалном и концесивном значењу: *Свако јутро кад би дан свануо, излазило б' двоје ђеце луде на ливаду под Ђурову кулу, пак би сјели на зелену траву те сузама травицу заљевају* (Петрановић, Нар. пј.).

Svi okrivite me, kriv vam se ne čujem (Marulić).
Ali me smili ti, gizdavi cvite moj,
Ali me smili ti, li sam ja sasvim tvoj (Menčetić)
U pokoju sred raskoše,
Stoj bez misli i bez truda;
Bran se oružjem, zlato trati;
Nećeš joj se odrvati (Gundulić).

„Макар ти стајао" (= да стојиш), „макар се бранио" (= да се браниш). Ово „макар ти стајао" развило се из значења „нека ти стојиш" или „нека он стоји" итд. Дакле, одавде се види да се императив врло рано развија у концесивну реченицу. Дакле, врши онај исти развитак као и глаг. придевом радним: *Ти стајао, бранио се* итд.

Да је то сасвим природан развитак, види се по томе што се то извршило и у другим слов. језицима. Нпр. у руском: *Блесни мнѣ тутъ счастливя мысль* (= да ми је синула ту срећна мисао); *Тутъ вихрь откольтъ, не возьмись, и одунулъ паука опять на самый низъ* (= ма откуда ту дунуо ветар, он је на ниже докраја одувао паука) и сл.

Или сасвим у значењу нашег перфективног презента: *Неоткуда взялась ворона съ вороняшами, и ступай за уткой, поймала утку, принесла Ивану* (= Не зна се откуда се створила врана са вранићима, па потрчи за патком, ухвати патку и донесе Ивану).

Ја мислим да је тек у овом концесивном значењу 3. или 2. л. једн. императива постало облик за сва лица и једнине и множине. Остаје још да се објасни промена нијансе у значењу.

Императив значио је *радњу* која се врши или која ће да се изврши као резултат заповести. Питање је, како је он добио значење перфективног или имперфективног презента у релативу (тј. историјског презента).

То се могло десити онда када је стари облик оптатива примио службу општег савезног начина. Као скамењени облик (облик 3. л. једн. оптатива) он се употребљавао за сва лица у значењима савезног начина. Тако се он могао у категоријама модалних значења наћи на истој линији с релативним презентом, који је са преношењем у релатив (са губитком индикативне временске ознаке у свом значењу) добивао такође разна модална значења општег савезног начина која су се развијала путем модалних везника зависних реченица. Општи је принцип ту овај: сва времена кад су у релативу могу развити разна модална значења. Овде имамо обратан случај: један модални облик, после сусрета са временима у разним врстама модалних значења, почиње да се упо-

требљава и за друга значења времена у релативу (тј. за значење историјског презента).

Овде је могла посредовати и упитна форма овога облика и то у концесивним или кондиционалним реченицама. Нпр. „цвили ти" значило је ослабљену заповест (иако цвилиш) где се *ти* није морало осећати као обавезан (једино могућ) субјекат. Зато је поред *цвили* могло ступити и *ја*, и *он*, и *ми*, и *ви*, и *они*. Тако је створена конструкција. Дакле, по угледу на упитни облик времена (Пишеш ти?, Знам ја?, Путујемо ми?) привукао је облик императива 2. л. једн. сва лица за свој субјекат.

Самим тим што је имао сва лица једнине и множине за свој субјекат, он је могао ступити у паралелан положај са облицима времена. Испореди употребу облика императива за сва лица у модалним значењима у споменицима нашег језика; види напред примере у овој књизи.

6. Императив у 1, 2. и 3. л. може бити замењен глаг. придевом радним: *Umukni, rikao!* (Nalješković). – *Пропао, ако не учиним! Бог ти помогао! Било бешкоша, биће фрашара! Крили га не крили, ја ћу га наћи* и сл.

Овде се узима глаг. придев радни као радње у прошлости свршене или несвршене, па према томе као изречене у заповести.

Овако се може употребити и *да* са тим глаг. придевом: *Да бог с вама, Турци, био!* – *Хитра ти је да је леђ убио!* итд. Овде је у заповести, у ствари, у самој реченици са *да* која значи жељу, намеру, па затим и заповест. Када се у заповести изрично вели да се мора извршити пре друге радње, или да је извршење радње забрањено, онда таква заповест стоји у реченици са *да* и глаг. придевом радним: *Да ми сте подали оньзи доходакь на Дмитровьдань* (MS 2,5). – *Нег ако неш осветити сокола брата твојега, да си ноћас дошао под Новијем бијелијем.*

Овако се употребљава и потенцијал: *Проклета би ура свака од љубави* (Нар. пј). – *Да би Бог да и Богородица, заклала те пушка црногорска.*

Исп. још:

Dobro došal budi, slugo Boga moga (Marulić) итд.

7. Често се граде, нарочито за 3. лице, описни императив: а) од императива неког глагола и императива још неког глагола, или императива и *да* са презентом: *gaj učini, gaj da učinimo, pođ gledaj, podj mu dat sudit vlas, podj mu dat vladat moć* (Menčetić). – *Ходи сакри се, хајде да идемо, ела, елај, еламо, елајмо, елате*; одречно: *немој учинити* (не мози, исп. Фонетику), *не хтиј зрубити* итд. Сем ових глагола има и других који се употребљавају за различно нијансирану заповест (*изволи, рачи* итд.).

б) Различни везници и речце за подстицање: *да умремо!* итд.; *нека* са инфинитивом (некајмо, некате), нпр.: *Neka me dat, majko, oholu junaku*, и само *нека; нека* са презентом, *нека да знате; де, дедер, пи, пиħ* итд.

IX.
ПОТЕНЦИЈАЛ

1. То је облик од глагола бити: аорист (или некадашњи кондиционал): *бих, би, би, бисмо, бисте, би* уз који обично стоји и глаг. придев радни: *Ја бих чишао, да умем, кад бих умео*. Када је овај потенцијал условљен (*Кад би имала с чим, ишла би баба у Рим*), онда се назива кондиционалом.

Проф. А. Мусић (Kondicional u hrvatskom jeziku, Rad 127, 141–209) изводи значење потенцијала из кондиционала, чак и тамо где данас више кондиционала немамо. У промени *бих, би, би: бисмо, бисте, би* он види само аорист, иако зна да у старословенском, као што смо о томе раније говорили, имамо, у ствари, два облика са истим значењем. Облике:

бимь	бъıхъ
би	бъı
би	бъı
бимъ	бъıхомъ
бисте	бъıсте
бѫ	бъıшѧ

У чакавском, као што смо о томе такође говорили, има облика који представљају продужење облика *бимь* и сл., дакле:

bim	*bimo*
bi	*bite*
bi	*bi*

Нема сумње да штокавски облици представљају продужење, бар делимично, оваквих облика, јер међу њима, као и у чакавском, находимо у 3. л. мн. *bi*, што је могло доћи само као замена необичнога *bи* (које се сачувало у кајкавском дијалекту). Колико међу осталим облицима има из парадигме *бимь*, тешко је рећи. Према томе, јасно је ово двоје:

1) *бимь, би* – је стари оптатив аориста и према томе могао се употребити као оптативни облик и у реченици независној када се жеља односила на прошлост;

2) *бих био* јесте релативни облик, аориста перфекта, који се могао употребљавати за радње које су претходиле каквој другој радњи.

У реченицама са *ако, кад, да* и *бих био* добива значење као и *бим, би* и затим се напоредо са њим и употребљава.

Мусић о томе не води рачуна, већ своди потенцијал на сложени облик аориста *бих* са *part. praet.* II и труди се да му одреди значење као таквом, сложеном облику у кондиционалу, па да на основу тако добивеног значења, протумачи овај потенцијал и у другим случајевима, тј. онда када се он не находи у кондиционалним реченицама. У реченицама:

Ја бих ти га поклонио, сине,
(да си ми га затражио)
И твоју бих трубу наплатио.

или:

Таг' би Лаза надвладао Турке,
Бог убио Вука Бранковића!

или:

Ишла би баба у Рим, али нема с чим;
Купила би свашта, али нема зашта, итд.

он види у *би поклонио, би наплатио* претерит футура, јер мисли да би се прва реченица, да је изражена у позитиву, морала рећи:

„Ако ми заиштеш шарца,
Ја ћу ти га поклонити“.

Пошто то није било, онда то стоји у претериту футура; јер Мусић сматра као футур „будем поклонио“ према којему стоји бих поклонио као претерит футура („да си ми“ ... „ја бих“ ...).

Ја се са овим не слажем, прво због тога што има једночланих реченица за које се не може рећи да су постале од *двочланог кондиционала* (нпр. *Некада сам видарица била, ја бих твога брата извидала*, или: *Из камена би суза ударила*, итд.), а друго, што уопште не видим никакве потребе да се потенцијал тумачи као претерит футура, пошто се претерит футура или свршени претерит, као што смо видели, мора сматрати као *свршени футур*. Према томе, ја не видим никакве потребе ни могућности да се према свршеном или претеритном футуру, који находим у свршеном претериту (*будем писао*), гради неки нов или други претеритни футур. *Будем поклонио* није футур; не може се ни доказати, иако га има у словеначком и кајкавском, да је био и општесрпскохрватски. У словеначком ја га тумачим нарочито.

2. Али, као што је тачно приметио Љ. Стојановић, има и стварне разлике међу кондиционалном реченицом са потенцијалом и кондиционалном реченицом без потенцијала.

У реченицама:

„Ко би га најио, душу би стекао“ и:

„Ко га најде, стећи ће душу“ имамо две ствари: у првој „могућност“ стицања душе, ако га могне најести, а у другој: позитивно тврђење да ће се нешто десити када се нешто изврши. Дакле, и по значењу има међу њима разлике. На тај начин, *кондиционал је глаголски израз* у којем се потенцијал обично употребљава, али у којем се он не мора употребљавати. Кондиционалне реченице, могу бити без њега, јер се погодба садржи у везницима: *да, ако, кад.*

Зато ми морамо потенцијал издвојити као засебан облик и показати каква он значења има: прво, у самосталној употреби, а затим, у кондиционалу.

3. Одавде је јасно да пре свега морамо утврдити значење потенцијала. Најчешће је значење његово значење *могућности* извршења извесне радње или жеља да се она изврши; затим се њиме може изнети радња која се *очекује* (слабија жеља) или *допушта*, када се нешто *у сумњи пита*, када се износи као вероватно тврђење (*ублажено тврђење*) итд. Ако сведемо сва ова значења уједно, онда можемо рећи да, у ствари, потенцијал има *опште модално значење* у независним реченицама, а да се у зависним реченицама употребљава за значење *општег зависног начина*. Ми смо задржали назив потенцијал због тога што се у значењу потенцијала овај облик најчешће употребљава, иначе је он облик са општим модалним значењем:

а) за жељу:

Онде бих стајао три дана да се оне красоте нагледам.
Хтио бих се женити, ал ђевојке нема.
Ја га не бих ни за слугу млада, а камо ли за свога господара.
Попио би га у капи воде.

Бог би дао, да би добро било!
Бог би га знао!

б) за могућност:

Ко би га најио, душу би стекао.

Ко би мене воде напојио, ко ли би ми ладак начинио, тај би души место ухватио.

Шта би дао ономе јунаку, који би ти жива казо Марка? Исп. и у питањима; *Поплаши се од ријечи његове и помисли: какав би ово поздрав био*, и сл.

Из ових и сличних реченица види се врло блиска веза значења *желети – хтети – моћи*; јер *хтети* значи већ један степен ближе ка *моћи*, него *желети*, које је по значењу неутрално. Могло би се претпоставити и *оптативно* значење као основно значење овог облика (исп. ниже).

в) за сумњу:

Би ли, мајко, какијех понуда?
Би ли остао код нас, у селу?
Би ли радио?
Иди, синко, не би ли Бог дао да ти опет помогне.

Нема сумње да се ово значење развило из значења жеље за коју нисмо уверени да ће се остварити; дакле, и ово се своди на оптативно значење.

г) За ублажено питање или ублажено тврђење у модалном облику:

Шта би ти сада желео? – Још бих те молио. – Ја бих рекао. – Ја бих желео. итд.

У свима овим „ублаженим“ изразима види се извесна *неувереност*, блага сумња, или претпостављање тока догађаја, дакле, опет лако модално значење.

4. Сва ова значења, са великим бројем других модалних прелаза (концесивност, намера, модална каузалност, претпостављање свега тога итд.), находе се у зависним реченицама ове врсте, и једна од првих употреба у овом правцу јесте и употреба у кондиционалу.

Исп. ове примере:

Фарисеји учинише вијеће о њему, како би га погубили (како да га погубе, помешана намера са последицом и очекивањем). – *Хајде, зете, да ударимо на њ, е да бисмо га сатрли* (да га сатремо, жеља са намером). – *Стане га молити да би му купио* (да му купи, исказна намерна реченица). – *Дај ми, Боже, од срца порода да би и љута змија била* (да је и љута змија, концесивно). – *Онда га баба стане одвраћати: како би ти узео оногa губавог код тако красних коња?* (зависно-упитна реченица са потенцијалним значењем). *Пак се бојао да га Кара-Ђорђије не би оставио онђе за управитеља* (да га не остави – жеља са несигурношћу). – *Штогод заиштеш у мене дању ти, да би било и по царства моја* (допусна реченица). – *Била му је кућа отворена за сваког који би му откуд наишао* (који му откуд наиђе). Као што се одавде види, свугде се може ставити место потенцијала какав други глаголски облик. То значи да су ове реченице саме по себи (по свези и другим приликама) модалне, тако да се може употребити и индикативни облик (које време) у њима; али овај потенцијал ипак уноси и своју модалну нијансу и тако појачава (ублажујући значење индикатива) модалност ових реченица.

5. Из овога што сам до сада рекао сасвим је јасно да потенцијал, будући модални облик, не означује време, него услове под којима се нешто врши или извршује. Из тога излази да оно што се њиме износи *може* вредети и за сва времена, па је потпуно разумљиво, зашто се у споредним реченицама (које се употребљавају уз друге реченице којима се може означити време) потенцијал може употребити са *нијансом* свих времена. Нпр.: *Кад би човек знао где ће врат сломити, нигда не би онамо ишао.* – *Кад би трговац свагда добивао, не би се звао трговац него добивалац* итд.

Отуда долази и друга особина кондиционала: ако је потребно да се у делу погодбе *одређено* покаже време *садашње, прошло* или *будуће*, место потенцијала мора стајати презент, које прошло време, свршени футур или перфективни презент (за будућност):

Да си ти мени под ногама као ја тебе, ја бих знао шта бих урадио. – *Није то за тебе, јер да ти то дам, па да коме кажеш, ти би одмах умро.* – *Моли се богу што сам заспала, а да сам будна била, не би ти добио ни тих опанака* (исп. ниже о ирealним реченицама у кондиционалу).

Али у споредним реченицама, као и у свим другим случајевима *релативна*, може се у зависности од смисла главних реченица разумети потенцијал и у временском значењу; само, наравно, то значење он добива по целој вези, а не стварно.

Нпр.: *Није начињен као што би требало* (прошлост). – *Ја имам у галији зверку која би то све затрла за два-три дана* (будућност). – *Дођите да бисмо се и ми најели* (будућност). – *Било би ми врло мило, ако би ми још ко послао* (будућност).

6. Када се потенцијал употреби за прошлост (темпорално), онда он значи вршење или извршење извесне радње; а кад се вршење једне радње услови вршењем друге радње, онда се добива извесна итеративност радњи: кад се једна врши, врши се и друга; или даље: она значи имати обичај вршења какве радње. Али и без тога (без условљености једне радње другом) сама могућност вршења радње која је у облику потенцијала може то да дâ (тј. итеративно значење). То је временски потенцијал за прошлост у приповедању.

Нпр.: *Кад би год мајстор запитао дете оно би му свагда одговорило да није ништа* (исп. то исто и у индикативу, нпр. са презентом). – *Била три брата, па на беломе свету ништа више нису имала до једну крушку, те би ту крушку редом чували: један би остао код крушке, а друга двојица шила би на надницу* (исп. са перфектом).

7. Интересантна је црта једнога придева да се уз глагол *бих* употребљава као потенцијал без глаг. придева радног: *Рад бих у тебе служити.* – *Радије бих те убити но се посветити.* – *Они би ради да се њихово незнање прими за знање.*

У старом језику за то има врло много примера. У овим случајевима *рад = волео, желео*; зато се тако употребљава. Одавде се види да је овде обичан придев добио значење глаголског партиципа.

Да је то тачно, показује овај пример: *Ја бих волиј ударити* ... (Вук). – *Ја бих млада сада најволила, да ја имам ђердан од дуката.* Овде је начињен место глаг. придева радног придев.

8. У староштокавском (дубровачком) језику и чакавском дијалекту употребљава се само *би* као облик од старог *бимь, би* тако често у *оптативном* или *потенцијалном значењу:*

Od ostalih divic dugo bi govorit,
Zato sad udovic red ćemo otvorit (Marulić)

Мени би још боље, да нисам на свит бил.
(Менчетић)

Боље би му, да га вику љутска мајка није родила (Палмотић).

Da bi mi umreti, a smrti ne znati! Da bi mi viditi, ki će me plakati! (Čakavska nar. u Istri).

У свима овим случајевима имамо старо значење *бимь, би* – оптативно или потенцијално.

9. Да бисмо разумели постанак потенцијала, морамо се још задржати на групи примера у којима се место потенцијала употребљава једно од прошлих времена глагола: *бити, моћи, волети, надати се, морати.*

Таквих примера има највише у старочакавском и стародубровачком, али се могу наћи и у савременом језику:

Bolje biše blago ne imit,
Ner u ogńi u vik gorit;
Glavu izgubit bolje biše,
ner li dušu (Marulić).

Ја пророка смјех Хелена
И божицу уграбити,
Без ке вијеку Троја сврена
Не могаше од нас бити (Палмотић)

Колико му беше боље, русу главу изгубити;
Нег без крви свој башалук оставити.
(Богишић)

Voļah da bi vaša milost pohodila
mista ovaj naša drugoga cić dila,
nego cić opake nesriće (Lucić).
Premda iz glasa hiše se da vapim
za ujed od pasa ne trpit ku trpim
(Lucić).

Сем код глагола *бити*, код свих других глагола ове врсте модалност је већ у значењу. Уз глагол *бити* находи се *компаратив* који такође даје извесну нијансу неодређености.

10. Као што сам већ рекао, потенцијал се употребљава у кондиционалним реченицама са везницима *ако, да* и *кад*. Али у употреби потенцијала и индикатива има извесне разлике, по времену када се ти облици јављају и према дијалектима у којима се јављају.

Може се ставити као општа констатација: да се у старијем нашем језику (стародубровачком, а затим у чакавском дијалекту уопште, и старијем и новијем) *потенцијал* уз *кад, да* и *ако* употребљава без разлике за потенцијално и иреално значење; у савременом штокавском дијалекту (и народној књижевности) он се употребљава уз *ако* готово искључиво у потенцијалном значењу, а уз *кад* у *ирealном значењу*; у старом језику иреално значење обично се употребљава са *индикативом* уз везник *да*, али и са потенцијалом; у савременом језику оно се данас тако искључиво употребљава.

Из овога се види да је у савременом штокавском језику граница међу *модалним значењем потенцијала* и *одређеним негативним значењем у ирealним условним реченицама* са везником *да* (= сигурност да се радња не врши) проведена строже и дубље него у старом језику. Сасвим је природно што се у ирealним реченицама (где је за радњу *поуздано* да је неостварљива) употребљава *индикатив* (тј. времена) у различном временском значењу.

Примери:

ирealно

а) *ако: Ako biste bozi boli, sami od ogńa shranili se biste* (Aleks.)
Да сте били богови, ви бисте се сачували огња.

Jer ako bi hotil da ti dam sžeženja, stada bih ma pobil dił tvoga počtenja: da to ne ļubiš ti (Marulić)
Јер да хоћеш да ти дам жртву, стада бих моја побио одајући тебе поштују: али ти то не волиш.

за потенцијал

Ako bi niki našal svoju tadbu, ka bi mu ukradena, a tat ne bi zatajil, imej platit (Krčki statut)
Ако ко нађе своју украдену ствар а лопов не би одрицао, нека плати.

Ako bi se (син) добро понио, бјех одлучио све му у руке дати.
Ако се добро понесе...

Молим те да ми напишеш на карти својом руком, ако би се кад год на ме расрдио и мене од себе отерао, да сам господа узети из твога двора оно што ми је најмилије (Вук, Прип.).

б) *да* – са ирealним значењем и потенцијалом:

Ne bismo svitlosti tvojoj ga pridali, da bismo tamnosti u ńet ne poznali (Marulić).
... да нисмо ...
... у њем познали ...

Да бих у њ (рај) *пришао кад, тада бих блажен био* (Менчетић и Држић).
Да ... дођем ...
био бих ...

Са потенцијалом (најчешће у штокавском дијалекту) и потенцијалним значењем:

Кад бих годину поживјела, ја бих коку подранила, да бих другу поживјела, ја бих пашку подранила (Вук, Херцег.).

в) *да* – са ирealним значењем и индикативом (најчешће у староштокавском и новоштокавском, ређе у чакавском):

Да не гледам бога великога, сад би тебе раставио с главом (Богишић). – *Да не будем мојијем очима видјела, не бих вјеровала* (М. Држић). – *Да ми не би моје заручнице, тиха би ме вода однијела* (Петрановић). – *Још да бјеше Чуйићу Стојане, не би тебе гласник Дрине прешо* (Вук, Н. пј.). – *Да те с Мандом сад ови нађаху, како сад овди прођаше? Заклаху те, човјече, не имаш кад Језуса ријеш, тер би живот и душу изгубио* (М. Држић). – *Што је добра приказан, да мене тко пита, рекла бих, нашходи све благо свита* (Рањина). – *Да ти падеш (уклонио бог тву главу ка би од прике), тко би владо и бранио уцвиљене тве бојнике* (Палмотић) итд.

г) *кад* – α) са ирealним значењем:

Kad bih u družbu tvoju se ja brojil, Koju sam za službu veće krat dostojil, poštedil ne bih tad za tebe život svoj (Menčetić)
Да се ја бројим (рачунам) у твоју дружбу...

Од којја би нашијех тешкијех Удржано небо било, Када би се врх витешкијех Нашијех глава оборило (Палмотић)
(Могућно и у савременом штокавском дијалекту)

Исп.:
Кад би знала мушка глава Што је ником воде с'напит, Ниђе не би ником пила. (Н. пј.)
Да зна женска глава Што ј' одољан трава, Свађа би га брала.

β) са потенцијалним значењем:

Кад би било по реду мријети, на тебе би остануло царство (Н. пј.), и сл.

Као практично правило које из овога истиче, може се рећи да се у савременом језику условним реченицама са *ако* и *потенцијалом* износи факат као могућан, са *када* обично као неостварљив, а са *да* и *индикативом* такође онда *када* је неостварљив. Али, по себи се разуме, и са *ако* и *кад* може стајати индикатив, и тада се радња износи без обзира на њену могућност или остварљивост.

Исп. *Ако би се догодило да сутрадан дође која жена, онда зацијело мисли да је оно она синоћ била* (Вук).
Ако опраштате људима грехе њихове, опростиће вам и отац ваш небески (Вук).

Ако би се замешнула кавга, Тешко оном тко ј' најближе Марка. (Н. пј.)
Ако зло рекох, докажи да је зло (Вук).

Ако мислиш божји бити, Чини добро за живота (Н. пј.).

Кад биστе знали мене,
знали биστе и оца мојеґа
(Вук)

Кад је мој отац био цар, ґде му
је оружје шτо је τаcао, ґде ли
му је коњ шτо ґа је јахао.

О другим начинима за исказивање кондиционала говорићу у синтакси у одељку о глаголским начинима.

11. Питање је сада, како треба објаснити и значење и постанак нашег *потенцијала.*

Пре свега утврђено је да данашњи наш облик: *бих, би, би,* представља компромис од старога *бимь* и *бъхъ* (исп. *bim* у чакавском дијалекту).

За *бимь* и *бъхъ* са глагл. придевом радним може се рећи ово: облици *бимь* морали су бити *оττατив πретерита* или *аориста*, тако да су могли, и без икаквог везника или нарочите кондиционалне конструкције, имати модално значење; *бъхъ* представљајући сложени аорист са глаголским придевом који је обележавао радњу која је била у прошлости могао се употребљавати прво у ирealним условним реченицама, *али у њима се као условним реченицама могао употребљавати и облик бимь*. Отуда је дошла њихова напоредна употреба и потпуно изједначење у употреби у различним словенским језицима. Испореди употребу у старословенском:

аште бъı сьде бълъ, не бъı браτъ мои сумрьлъ
добрѣѥ би бъıо ѥмоу, аште сѧ бъı не родилъ чловѣкъ τъ.
аште би бълъ πророкъ, вѣдѣлъ би.
иако аште би вѣдѣлъ ґнъ храминѣ,
бъдѣлъ субо бъı и не бъı далъ
πодъкопати домоу своеґо.

Као што се одавде види, потенцијал се употребљава, у главноме, у ирealним реченицама; а када је остварење могућно, тада се употребљава индикатив. Међутим у нашем језику разграничавање употребе потенцијала и индикатива, у току времена, друкчије је извршено.

X.
ИНФИНИТИВ

1. У савременим језицима инфинитив има самосталну употребу и има обично значење „вршење извесне радње", без даље промене. У нашем језику, отуда, инфинитив може бити и субјекат и предикат као и све друге именице у номинативу.

Нпр.: *Лейо τи је онуд πоґледати. – Вино πити, а не οπити се – нитй је било нитй може бити. – Не πримати ништа ново, него се држати све старине: τо је зло; али πримати сваштα πре времена и без избора: τо је још ґоре.* – Или: *Јер хтети имам у себи, али учинити добро не налазим* (Вук) – ту се инфинитив може узети и као објекат.

Али иако је то данас тако, иако инфинитив има данас непроменљив, самостални облик, то не значи да је он такав увек био. Инфинитив представља

ствαрно у словенском прајезику скамењени облик *датива* глаголске именице на *-τь*, који је, употребљавајући се уз извесне глаголе, именице и придеве као *допуна* (управо као датив од њих зависни), – могао бити из те везе апстрахован са извесним самосталним значењем.

Првобитно је инфинитив био употребљаван у *финално-консекутивним* реченицама, као нпр. у старословенском *еда κъτо πринесе ѥмоу кαсти* и сл., па је ту могао бити схваћен као супстантивни израз *„за једење"* или просто *„јело"*. Чим се тај израз, који је стајао првобитно у дативу (што се јасно види по његовом финалном значењу), могао схватити као номинатив или акузатив – он је могао добити и своју самосталну употребу и самостално значење. Али ипак и до данашњег дана његове главне особине истичу из његове старе природе – једног скамењеног, прилошког облика. Наравно, тај прилошки облик имао је глаголску основу, па је, према томе, имао и све особине које су везане са глаголском основом: 1) глаголски вид (писати : пасти) и 2) глаголску рекцију (*πисати πисмо : ударати чекићем*). Оно што би могло, бар донекле, помутити ову особину инфинитива јесте супстантивни карактер његов по пореклу. Али то се изгубило код инфинитива у потпуности, пошто је он адвербијални (прилошки) израз чије се глаголске особине ничим не ограничавају.

У старим епохама индоевропских језика чували су се и други падежи ове глаголске именице; али су и тада већ они чинили допуну глаголима или именицама, не употребљавајући се у номинативу једнине.

У старословенском језику, а донекле и у другим словенским језицима, сачувала се друга глаголска именица такође у скамењеном облику, који је само много лакше познати: то је *супин*. Он представља глаголску именицу на – *τъ* (tu) у акузативу једнине (дакле на – *tum*) и употребљава се *уз ґлαґоле кретања* да се њоме обележи циљ тога кретања (исп. сличан облик у латинском језику: *conditum* = „за зидање"; или у индијском где се употребљава и датив од те именице: *dhātav-ē* = „за стављање", поред *dhātum* у акузативу једнине). Уз тај облик употребљава се (као уз обичан акузатив именички) генитив именице која од њега зависи. Исп. у старословенском: *възлезе на ґорѫ видѣτъ ιсоуса; въшьдъ видѣτъ възлежмиτшихъ* итд. У другим словенским језицима сачувала се од тога употреба облика без полугласника на крају уз глаголе кретања. Исп. у словеначком: *prideš sodit* (Brižinski spomenici). – *Mi smo prišli novo leto vam delit* (Narodne pripovetke) итд., али се доцније тај облик почео употребљавати и уз друге глаголе (*дати* и др.). У нашем језику, као што сам већ говорио, од супина је остао: 1) краћи облик инфинитива *писаτ, радиτ* и сл. који се обично употребљава у облику футура – *πиса(τ)ћу, ради(τ)ћу* (од краја XIV в. тај се облик чешће употребљава и као инфинитив самостално: *знаτь, видѣτь* итд.) и 2) и уопште синтаксичка употреба инфинитива уз глаголе кретања: *Ево, идем ποґинути, душо, у τабору чεсτиτоґа кнеза* (Н. пј.). – *Као да си дошао ватре узети* и сл. Дакле, значи *супин* се у нашем језику врло рано, ја мислим још пре писаних споменика, изједначио у употреби с инфинитивом, тако да смо добили два инфинитивна облика: на *-τи* и на *-τ*; а своју синтаксичку особину, да се употребљава уз глаголе кретања, пренео је такође на инфинитив који се, без обзира у којем облику, употребљава и уз глаголе за кретање.

2. Из основног *значења датива* изводе се и сва остала основна значења инфинитива: он се употребљава да се њим означи *намера, циљ* или *жеља*; а

када је имао једном та значења, он је могао добивати и друга модална значења: *конјунктивно, императивно, кондиционално* и сл., те у исто време и представљати (бар привидно) замену оних облика који имају та значења у нашем језику (глаголски придев радни и др.):

а) *За намеру:*

А мене ето, зафалит ми милом Богу (из Рисна). – *Колико ће Србија или управо рећи (да речем) комад Србије плаћати* (Вук) и сл. Као допуна у овом је значењу употреба инфинитива сасвим обична: *хтео сам рећи, желео је доћи, намерава отпутовати, мисли остати* итд.

У свима овим реченицама, а тако исто и у свима другим сличним, може се место инфинитива употребити зависна намерна реченица са *да: хтео сам да речем, желео је да дође, намерава да отпутује* итд. Одатле се развила потпуна *адекватност* реченице са *да* + *презент* и инфинитива, тако да данас, нарочито у источнијим крајевима *да* са презентом може свугде заменити инфинитив. Нема сумње да су на тај начин и обрнуто од реченице са *да* + *презент* многа значења могла прећи и на инфинитив, тако да је данас тешко рећи шта је његово првобитно значење, а шта је он тек у току времена на овај или који други начин добио. Нпр. у реченици: Није моје испитивати како се *то развило*, или *Није твоје кадити господу* и сл., могао је инфинитив бити употребљен и место реченице са *да* + *презент*; али, наравно, то није морало бити: јер у овим експликативним реченицама има финалне нијансе.

б) *За жељу и допуштање:*

Ил' ти карат' или не карат' не вратих се ја (Н. пј.). – *Знати ми и кокотом орати* (макар знао ...). – *Или ти тужити или не, тужбе тве неће ми одњети ме слатке забаве* (Гундулић). – *Знати ми се, љубовце, са Косова не вратити, ја ти нећу остати од војске кнеза Лазара* (Богишић).

У оваквим речницама може стајати и номинатив место датива (исп. ниже): *На јамство никад вјеровао нисам, а до јесени или ја доћи или тебе нећу наћи* (Врчевић).

в) *Заповест и узвик:*

Тако се употребљава често у руском, пољском и другим словенским језицима (*молчáть, сидéть* и сл.), а у нашем је језику прешло у модалну допусну реченицу као што је и сам императив добио и такво значење (исп. *Знаш ми сидјет и три бијела дана* итд.; исп. примере под б/); можда овамо долазе реченице употребљене при *чуђењу: Шта? Све сусједство побунити, дати се пећи од пете до главе!* и сл. (исп. и „зар да побуни све суседство" итд.).

Као и у неким од горњих реченица, овде инфинитив има модално значење као што га има и глаг. придев радни. Такво значење са нијансом конјунктива има инфинитив у овим реченицама (познато је да се за заповедни начин изречен са јаком жељом употребљава и глаг. придев радни): *Био раније доћи. – Не био му давати. – Ти не био продавати кума! – Бјеше ми га давати докле могах жвакати* и сл.

У свима овим реченицама претерит са *био* показује поред модалног значења и то, да се заповест односи на прошлост. То је учинило те се инфинитив код нас овде и сачувао (исп. горе):

г) Друга модална значења инфинитива:

α) у потенцијалу (место *глаг. придева радног*):

Za sinke bi dale da bi kako moći, ča god bi imale, da bi jih pomoći (Marulić). – *Оро, рећ би, к сунцу да се диже* (Кавањин). – Наравно, овде *моћи* и сл. може бити и допуна. β) Место експликативних, намерних, консекутивних реченица: *Ово су само примери од мука нечувених у наше време, а у осталима ни броја нема, нпр. ударити човеку 100–200 батина, испребијати му кости* итд. (експликативно, али са консекутивним значењем); – *Истина да сваки Турчин свагда не смије Србина убити јавно; али ударити чибуком или штапом, томе суда нема* (ако удари, да удари ...). γ) Место модалног будућег времена (готовост, расположење, воља): *Оно су ти све браћа рођена – сви изгинут један за другога, не побјећи један од другога* (Н. пј.). – *Кад дођу виле к очима, или виле пукнути или очи скочити* (експликативно) (Н. пр.).

д) Значи *потенцијал* са имперфектом глагола *хтети: Придадоше ногама, не шћаше их кучак од лова достигнути. – Доиста га достигнути шћаше, ал му Грујо ни бјежат не шћеде. – Да ми не би Шарца од мејдана, доиста ме ухватити шћаше* (Н. пј.). – *Брз је Шарац, утећи му шћаше; ал' потеже Ђемо топузину* (Н. пј.).

Глагол *хтети* употребљава се и у другим облицима својим за исказивање онога што се у латинском назива „перифрастичком конјугацијом", нпр. *Кад је већ под старост хтио да умре, покаже му се она иста риба* (Н. прип.) и сл. (исп. у овој употреби и глагол *канити* и сл.).

3. Некада је инфинитив имао самосталну употребу, у нашем језику он је првобитно стајао уз глаголе уз које стоји датив *финални или консекутивни* значећи „намену". Тако се врло рано (још у општеиндоевропском језику) извршило везивање инфинитива са помоћним глаголима, а доцније и са другим глаголима он ступа у везу који траже модална нова и стара значења инфинитива, а тако исто и нова значења инфинитива добивено од супина.

а) *Глаголи* уз које стоји инфинитив као допуна:

α) помоћни и сродни: *бити, хтети, имати, моћи, морати, смети, требати, умети;*

β) глаголи уз које и данас стоји датив: *дати, допуштати, надати се, обећавати, помагати, противити се, сметати, тежити, ваљати, забрањивати, заповедати* и сл.;

γ) глаголи кретања: *ићи, доћи, проћи, сести* и сл.;

δ) глаголи који значе извесно духовно стање које се може јавити с обзиром на што, у нечију корист, у извесном правцу: *мислити, наумити, обикнути, спремати се, старати се, стидети се, видети, бојати се, заборављати, знати, желети, учинити* и сл.;

ε) глаголи који као и помоћни значе модификацију глаголске радње (дакле вршење с обзиром, у правцу извесног модификовања друге глаголске радње): *наговити, настављати, остајати, почињати, престајати, стати, уговорити, доцнити се* и сл.

Из овога излази да у савременом језику може инфинитив стајати уз глаголе који могу означавати модификовање глаголске радње. То је, несумњиво, даљи моменат у развитку овог односа. Уосталом, првобитни је однос, као што

смо видели, могао бити помућен и паралелном употребом реченице са *да* + презент и инфинитива и заменом инфинитива реченицом са *да* + презент.

б) Инфинитив стоји као допуна уз извесне апстрактне именице које у реченици, у којој су, могу тражити датив: *част, дужност, мисао, грехота, неправда, начин, посао, потреба, право, прилика, пут, слава, срамота, власт, воља* итд.

Уз њих стоји глагол *бити* тако да је овде датив управо уз њега, јер он са именицом или придевом може значити намену.

в) Као уз глаголе, стоји инфинитив и уз извесне придеве, показујући примену придевског значења у извесном смислу, са извесном наменом. Обично уз: *брз, достојан, дужан, готов, хитар, грк, кадар, леп, необичан, обичан, рад, слободан, спор, тежак, вешт, вредан, жељан* итд.

У многим случајевима губи се лична конструкција: *многе ствари тешке разумети* (Даничић) не би се већ данас рекло; иако се у другим случајевима још задржавају: *он је достојан ући у царство небеско.*

По себи се разуме да инфинитив може бити зависан и од целе реченице.

4. Као што је речено, инфинитив се може употребљавати и као субјекат; али то не значи да је он номинатив. То показује само да се сваки прилошки израз, да се део реченице (као и цела реченица) може схватити као центар мишљења, у којему су све особине које се после обележавају предикатом: *С Турцима бој бити није бабе прљити по мраку* (овде је исти израз и у предикату). То исто имамо и у оним реченицама у којима имамо више оваквих израза, па се они каквом речју, каквим прилогом или слично, везују у целину: *моћи и хтети, то није исто = моћи и хтети* није исто и сл.

Вук Караџић употребљавао је који пут инфинитив и као непосредни објекат: Јер – „*хтјети*" имам у себи, али „*учинити* добро" не налазим (Римљ. 7, 18). Нема сумње да је ово необична конструкција, али она ни мало није тако немогућна да би се овде морао видети утицај старословенског оригинала.

Из особине да од управног глагола (глагола главне реченице) зависи акузатив, датив – може се инфинитив са њима везати као са својим психолошким субјектом, па се онда тај психолошки субјекат може претворити и у прави.

Из ове особине развила се употреба *датива* уз инфинитив као субјекта, затим употреба *акузатива* уз инфинитив као субјекта и на послетку употреба *номинатива као субјекта уз инфинитив.* Све ово троје није тешко разумети из номиналне природе инфинитива. Све се те конструкције чешће находе у нашем старом језику, и нису увек довољно јасно развијене. Али ја ћу се на њима зауставити да вам покажем принципску страну оваквих конструкција које се находе и у старим класичним језицима (accus. cum infinitivo и сл.), а и у савременим модерним језицима.

5. Да узмемо који пример из старословенског: *не добро єсть многомъ богомъ быти* или *бысть мимоходити ємоу* и сл. У свима овим реченицама датив зависи од управног глагола и значи: тицање, управљање према коме глаголске радње. Инфинитив зависи од *добро єсть* и представља стварни предикат психолошког подмета *многомъ богомъ : не добро єсть – быти*; уз предикат мора стајати допуна да се одреди кога се тиче „постојање" или „непостојање": *многомъ богомъ*: али се та реченица може заменити другом у којој би *мъноги бози* био субјекат: *не добро єсть да сѫ мъноги бози.* Из овога се закључује да је у горњој реченици *датив* субјекат, и такву реченицу

називају *dativus cum infinitivo*; међутим, стварно он има у реченици у којој је првобитно употребљен своју обичну службу; али због факта што се, каткада, овакве реченице могу издвојити и постојати као самосталне, значећи време или слично, мора се каткада говорити и о оваквим конструкцијама.

Сличини су случајеви: када акузатив или датив у реченици, исто онако као и инфинитив, зависе од каквог другог заједничког глагола или израза; та два акузатива (инфинитив и акузатив) или два датива (инфинитив и датив) могу доћи у ближу везу и значити у ствари субјекат глаголске радње зависног инфинитива (исп. горе). У основици ових апсолутних конструкција имамо обично један или други случај.

α) *Датив са инфинитивом: Тер кад се пригоди, међ дружбом бит мени* (Менчетић), тј. Тер кад се мени пригоди бит међ дружбом. – *Tu vidi Aleksandar lozu, i tolik plod imiše da jedva dvima človikoma ponesti jedan grozd* (Aleks.).

Али се већ понегде, истина у малим размерама, находи и сасвим самостални dativus cum infinitivo: *Svu noć, meni mniti, na odru ležiš* (Lucić) ili: *Nam, meni mniti, pravo je da zgodiš* (исти).

Овде ћемо имати: *мени (је) мнити* = ја морам *мислити* и сл. са неупотребљеним *је*, пошто имамо модално значење. О изразима *здраву, добру бити* говорили смо у науци о падежима.

β) *Акузатив.* Овога има много више у старим споменицима нашим. Исп. стсл.: *творѣ ва бъіти рꙑбарꙗ человѣкомъ или помꙑшлѧше кꙑѣ инꙑ мѫкꙑ любѣшимѧ изобрѣсти* и сл. *Ne ostavi me u prahu ovom pod nogami konjskimi umriti* (Aleks.) – *Vidi jednoga popa projti* (Tondal). – *Moli boga da nas čini zlo nimati* (Marulić). – *Ja u san usnijex gospoju tuj doći* (М. Држић). – *Pustite me, jaox, umriti* (Гундулић). – *Tu neizbrojne množ čeljadi od svud vrvjeti upazismo* (Палмотић). – *Ja tebe sciјenim žensku razumnu* (бити) (М. Држић).

γ) *nominativus cum infinitivo.* Исто што вреди за акузатив с инфинитивом, вреди и за номинатив, само с том разликом што из акузатива долази именица у номинатив с глаголом који јој одговара: *Без смијеха тко пазит сад лудо̀с може тву, грд сатир приобратит у вил се гиздаву* (Гундулић) = грда сатира приобратит у вил гиздаву. – *Мирна стада гледају се меку траву скупа пасти* (Палмотић). Овде у ствари имамо само уз номинатив „мирна стада могу се видети" инфинитив („пасти траву").

Исп. у шток.: *Срамота је закон погазити, а твојом се ја љубом назвати* (Нар. пј. Марјановић).

Мислим да би се у овим реченицама пре могла објаснити ова конструкција мешавином инфинитива са финалном реченицом неголи синтаксичком употребом номинатива уз инфинитив: *Зар ја куповат сјеме, ја копати и сијати, а теби да је готовина* (= ја да купујем = **мени куповати*). *Или вук не дођи, или шуме не наћи* (да вук не дође ...).

6. Предлог *за* употребљава се са инфинитивом, под утицајем талијанског (или немачког) језика; како се место инфинитива може употребити и презент са *да* или *нека*, то се *за* употребљава и уз реченице са тим *да* или *нека. pravo za reći, trgovca nič veći meni se ti vidiš* (Lucić). – *Obašli smo mora i poļe, za da bude ļudem boļe* (Marulić). – *Ja ne znam ku ovi činio nije stvar, za neka ulovi ļubavi moje dar* (Lucić).

Место *за* долази *цић* (цијећ): *Сваки дан* (ме) *то хуђе ти мориш, цић жешће љувен пламˊда у мени разгориш* (Рањина) и сл.

ске прилоге. А „прилика“ о којој говорим, то је недостатак конгруенције међу партиципским обликом и именицом на коју се односи. Отуда је дошло да је најомиљенији прилошки наставак на *и*, дакле: *-ући, -ећи, -ивши, -евши* и сл. То је дошло отуда што је то некадашњи наставак за женски род; *жена дознавъши оде* и сл. У реченицама, у којима се облик на *-и* није могао осетити као облик женског рода, он се морао осетити као прилог.

8. Ови прилози глаголски могу се развити и у целе реченице:

Он удари другим путем молећи се богу да му да добру срећу (и стане се молити богу).

Како ти, Јевреjин будући, можеш искати (који си Јевреjин).

У коју (котарицу) *он уђе и сједе држећи на дугачком ражњу печено јагње. Ја ову страшну муку отрпим и не макнувши се* (а не макнем се).

Питање је, како су се овакве конструкције развиле. По моме мишљењу, пошто је сваки глаголски прилог једна врста другог предиката, само скраћеног у прилог, то се тај други предикат мора и може развити у зависну реченицу, релативну или сличну, за време, узрок итд. Кад су се једном глаголски прилози могли тако разумети, било је сасвим природно и обрнуто: да се дотичне врсте зависних реченица скраћују глаголским прилогом.

9. У вези са губљењем придевско-партиципске природе код наших партиципа и њихове употребе у прилошком значењу налази се и губљење употребе тих партиципа у предикату, јер је за ту службу један од главних услова променљивост партиципа. Што се у старом језику налази таквих примера, у њима је махом употребљен придев који је постао од партиципа, па су то могући остаци старе употребе:

Нпр.: – *Ona posta biti slovuća po svitu* (Marulić). – *U radosti bih plovući* (Hektorović). – *Свијета је ставнос свијем бјежућа* (Гундулић). – *I tako ni bil ni bos ni obuven, ni jašuč ni hodeć* (Mikuličić, Nar. pr.), исп. код Вука: *Ко буде путем путујући да има за одмарање хлада* (у овој реченици „путујући“ остаје са својим прилошким значењем уз „буде“).

У таквом се значењу употребљава, нарочито код старијих писаца, и part. praet. II. По моме мишљењу ту треба разликовати два случаја:

α) Кад part. praet. II представља скраћене реченице или придеве: – *Po širinah grada našega klasje pšenično izraslo vidih* (Aleks.). – *Bog poji Sansuna ožednela* (Kavanjin) и сл.

Загрљајући и зарстао Мустафа се вас указа (Гундулић).

β) Када је употребљен у значењу перфекта релативног:

Но ко виђе, чини с' не видио (Н. пј.). – *Ноћас дошао, хоћеш одмах да је водиш? – Ко би даље, чини се не чуо* и сл. – *Симеонте ријека сама, с мало воде једва тече, а она усахла с давнијех плама* (Гундулић).

У најмањем броју случајева и овај партицип развија значење part. praet. I, тј. значи радњу извршену пре друге. У таквом се случају part. praet. II у потпуности употребљава место глаг. прилога прошлог:

A sada kopnimo bez tebe ostali (ostavši) – (Marulić). – *Udri ga po kotal, i zveknu sve polje i kotal na tle pal* (pavši), *zazvoni još bolje* (Marulić). *Аџсалону, косе задјеле се за грану храстову* (задјевши се), *донијеше пораз* (Ђорђић). – *Измакле се војске почињуше* (Н. пј.).

Али као што се види, ова употреба није добила ширу распрострањеност, већ је part. praet. II остао са својим индикативним значењем (позитива), обележавањем свршене или *несвршене радње у прошлости*.

10. Интересантно је да Миклошич (Synt. 822, 7) сматра да је предикативна употреба партиципа уз глагол *esse* у словенским језицима несловенска. Он као доказ наводи за то паралелно текст старословенски и грчки, нпр. *бѣаше бѣдѧ : ēn agrypkōn, бѣ крьстѧ : ēn baptizōn* и сл.

Али, иако је врло вероватно да Миклошич има право за ове појединачне примере (да представљају дословни превод са грчког), он, по моме мишљењу, нема права да у природи ове конструкције види туђински утицај. Партиципи су глаголски *придеви*, са свима формалним особинама употребе придева, па и са предикативном употребом. Исп. нпр. овакву њихову употребу коју наводи и сам Миклошич: *нѣсть къто милоуѧ. Вѣдѣахѫ господа самого сѫщта. – Оузьрѧтъ сына чловѣчьскаго идѫщта на облацѣхъ*, и сл. Иако има у грчком језику конструкције која овоме потпуно одговара, нема разлога у овоме видети туђински утицај.

11. Глаг. прилог садашњи. У нашем језику гради се једино од несвршених глагола. То долази од његове прилошке употребе. Значећи обично модификацију значења предиката, глаг. прилог садашњи мора се и може употребљавати уза сва времена, којима се и одређује његова радња као садашња, прошла или будућа. Као што је познато, такво је једино *садашње време* несвршених глагола које значи *вршење* радње, неограничено и неодређено. Оно се као паралелно, непоредно вршење одређује глаголом у предикату.

Дете иде плачући (и плаче). – *Дете оде плачући* (и плакаше). – *Дете ће отићи плачући* (и плакаће).

Зато су сасвим у реду реченице у којима се напоредо употребљава глаг. прилог садашњи са глаг. прилогом прошлим, јер се глаг. прилогом прошлим одређује радња као извршена у прошлости, а глаг. прилогом садашњим као њој паралелна.

Преданивши ту (Емануел) један дан разгледајући како стоји француска војска, узме пут на десно (Вук). – *Камо ти жена? запита моја мати зачудивши се врло видећи ме сама* (Вук) итд. Маретић види неку незгоду у овоме; међутим, у ствари, ово су сасвим правилна образовања која у потпуности одговарају нашем језику.

12. Глаг. прилог прошли, по одређивању акад. Стојановића, гради се једино од перфективних глагола и значи радњу која се извршила пре друге радње. Од овога треба издвојити случајеве када глаг. прилог прошли стоји апсолутно, значећи целу напоредну реченицу: *Ја ову страшну муку отрпим и не макнувши се* („и не макнем се“, види горе). Из тога Стојановић изводи да су сви примери чак и код Караџића, у којима се овај прилог гради од несвршених глагола, неправилни. Нпр.: *Кад сване, одвоји се од побратима, те онако какав је крену и идавши задуго почине под једнијем великим каменом.*

Стојановић сумња да би се овако нешто могло данас рећи. Маретић мисли да се тај прилог може градити од оба глаголска вида и наводи реченицу у којој би он место перфективног вида код Вука очекивао имперфективни: *Овај их изведе учинивши чудеса у земљи Мисирској и у пустињи четрдесет година* (Дела апостолска).

Ја мислим да у овоме има право проф. Маретић, и да бисмо заиста у горњој реченици Вуковој очекивали пре имперфективни глагол, тј. облик „чинивши". Али, с друге стране, како се у оваквим случајевима може употребити описна реченица, то се заиста глаг. прилог прошли од имперфективних глагола све више губи и овај прилог све више ограничава на перфективни вид, који најбоље одговара његову данашњем значењу.

Исп. у старом језику: *Tako bivši se s tobom, tvojih i tebe ubiti imamo* („pošto smo se tako bili"), (Aleks.). *Ljudi čine i druga sagrišenja, ne slušavši ni od proroka ni od zakona navještenja* (Kavanjin), „пошто нису слушали." – *Što ću ti' rijetи, Jeđupka, htiv izvidatи tvoju ranu* („хотећи, пошто сам хтео", Бобаљевић). – *Ne griješi taj човјек ki ne znav, ni hteći, pade у зло* (Бунић) („ки не знав ни хтјев" или „ки не знајући и не хтећи"). – *Изведите краљицу, ер идем ја у ње, носив јој глас један угодан велми њој* (= носећи, Бунић).

Иако је несумњиво да се у већини ових и сличних случајева глаг. прилог прошли од несвршених глагола може заменити глаг. прилогом садашњим, ипак то не вреди за све случајеве без мењања смисла (исп. нпр. 1. пример и сл.).

13. Морам учинити још неколико напомена о глаг. прилогу садашњем и о глаголском придеву трпном:

а) Глаголски прилог садашњи апсолутно употребљен (не као додатак предикату) има значење безличног израза: *по говору судећи он је из Мачве* (ако се суди по говору) и сл.

Према томе, овде је, у ствари, безличан израз сличан *пасивном изразу, а не сам глаг. прилог.*

б) Код непрелазних глагола – активни и пасивнн наставци исто значе, јер је непрелазност у самој основи или значењу глаголском: *увенут : увенуо, почрњен : почрнел, минуо : минут, отврднуо : отврднут* и сл. у старим споменицима.

в) Према повратном глаголу, који значи пасивну или неутралну радњу, стоји као глаг. придев трпни неповратни облик: *На ливади коло ухваћено. – Отиђо пред ону расцветану липу* (Вук). – *Девојка остане као скамењена* и др.

У старом језику има за то још више примера.

г) Има глаг. придева трпних у медијалном значењу: *веровaн* (којему се верује), *клањан* (који се куне), *краљеван* (којим се краљује) и сл. В. примере под *в.*

д) Глаг. придеви трпни, променом унутрашњег значења, постају обични придеви (чак и са активним значењем): *рођени* брат, *венчани* прстен, *крштени* кум и сл. = од којега се неко крштава.

14. Имали смо досада доста прилике да говоримо о значењима и употреби глаг. придева радног. Ја ћу овде само још по нешто напоменути:

а) Говорили смо о модалној употреби овога придева и протумачили смо изостављање глагола *је* као у модалним реченицама у којима се не износи позитивна веза међу радњом и субјектом, већ само *жеља, претпоставка, заповест* да се радња сврши у прошлости. Према томе, ово су (пошто је тај партицип променљив у роду и броју, а додаје му се увек и лична заменица) *модални лични глаголски* облици у правом значењу те речи. Примере исп. горе.

б) Глаг. придев радни са футуром значи да се мисли, верује и сл. да се радња догодила у прошлости, али се не тврди као перфектом (модално значење футура за прошлост):

Бићу чуо или *бићемо чули* (исп. са *Биће да сам чуо* и *Биће да чух* и сл.).

У овим реченицама имамо употребу футура за прошлост; то је, ако се не износи нешто што је фактички било, – *модални* футур у значењу перфекта. Према томе, овде *бићу* значи конјунктив претерита: вероватно је, може се мислити или претпоставити *да сам чуо*. Према томе, тежиште модалности налази се у нереалној употреби футура (исп. горе).

в) У старијим дијалектима нашим, а у чакавском дијалекту до данашњег дана, имамо *описни глаг. прилог прошли* начињен од *глаг. прилога прошлог* од глагола бити и глаг. придева радног. Овде, дакле, глагол *бити* постаје спона и тако добивамо извесну врсту плусквамперфекатског прилога I: *Бивши учинио* и сл. Место *бивши* може стајати и облик *будући* који је глаг. прилог садашњи од перфективног глагола *будем*, те има исто значење као и глаг. прошли *бивши*; место *будући* стоји и *бијући* нови глаг. прилог направљен према начину неодређеном *бити:*

Мрем час по час у мени, бивши ми умрла дјечица за мој вај. (Лукаревић). – *Је ли то праведно да тако живот мој уцвиљаш нередно, бивши ти вјеран био* (Рањина).

I svršiv činenje, budući doli došal za naše spasenje, na nebo jest pošal (Marulić). – *Budući se probudila, iskah moga gospodara* (Gundulić) и сл. – *Neman drugi, ki u Stjepana bijuć ime promenio, Ugre Pugre je ukrotio.* (Kavanjin).

Исп. код Врчевића такође: *А дијете будући више пута видјело оца гдје сипље воде у бачву, одговори му.*

г) Напослетку да наведем и ове примере, које, према свему реченом, иако су усамљени, није тешко разумети:

Њеки дан будући сред равне ливаде овчице бљудући, да се ка не зајде, сунце ми припече и жађа домори (М. Држић, неки ... *бивши, ... чувајући.*) – *А имање ко зна се претило коли би, не хтје већ да пасе трав, бив зачувши немиле тој гласе* (Рањина, *зачувши* = зачуло, исп. горе).

Исп.: Djuro M. Škarić, Tvorba i poraba participa (Gerundija) ... u čakavskoj književnosti XV i XVI vijeka [Nast. vjesnik X (1901)].

У савременом чакавском дијалекту:

Neka mu da za to ča za pojist i popit (Mikuličić)

Kad su braća za ženit dorasla и сл. (Istra).

Употребљава се, у главноме, код чакаваца и кајкаваца, а код штокаваца само у њихову суседству. Исп. код Петрановића: *Немојте ви рају погазити за осветит цара и ордију* и сл.

XI.
ПАРТИЦИПИ

1. Некадашњи партиципи, који су имали пуну променљивост придева у неодређеном и одређеном облику, свели су се свега на један, у правом смислу партиципски облик који има пуну промену: *то је глаголски придев трпни*; од осталих партиципа или су се сачували понеки облици или се ништа није сачувало.

Некада смо имали, као што смо видели:

part. praes. act.	*несы,*	*несѫштии*	у стсл.
part. praet. act. I :	*несъ,*	*несъши*	у стсл.
" " " II :	*неслъ,*	*несла*	у стсл.
part. praes. pass. :	*несомъ,*	*несома*	у стсл.
" praet. " :	*несенъ,*	*несена*	у стсл.

Од ове велике множине облика, који су имали пуну придевску промену сачувало се у савременом језику само ово:

глаг. прилог (*не придев!*) *садашњи,*

глаг. прилог (" ") *прошли,*

ограничени глаголски придев прошли на -лъ, ла, ло,

глаг. придев трпни.

2. Да бисмо се упознали са природом ових глаголских облика и свима разлозима који су довели до тако ограничене њихове употребе, испитаћемо то, пре свега, на оним партиципима који су се у највећој мери код нас сачували.

У нашем језику велика је данас разлика у употреби глаг. придева трпног као атрибута и као предиката: нпр. „донесите *плетене* и *оплетене* венце“ и „венци су јуче цео дан *плетени*“ – разликују се у томе, што је у првом случају *извршена радња* (свршена или несвршена) дала нарочиту *особину* предмету на који се односи (плетени венци = врста венаца, за разлику од неплетених; колико су плетени није речено); *исплетени венци* – то значи венци до краја израђени). Када су ти партиципи у предикату, онда је у њима главно вршење глаголске радње, које се обележава везом партиципа и субјекта различним облицима глагола *бити, бивати* или сличних.

Одавде се види да је и данас, у ствари, у једном случају значење придевско, само у другом глаголско. Та деоба значења према употреби код глаголског придева трпног могла се извршити: 1) зато што глаголски придев трпни, некадашњи глаголски придев трпни за прошло време – а сада глаголски *придев за свршену* радњу у једном случају, а у другом само за несвршену – даје својим значењем (трпна глаголска радња у прошлости) могућности да се развије придевско значење од прошле радње која је извршена на извесном предмету или која је на њему вршена и која постаје његовом особином. Отуда долази да и ови глаголски придеви, чим се изгуби *семазиолошка* (или формална) веза са глаголима постају обични придеви; 2) обичан *придевски облик* и *придевска промена* тих глаголских придева чинили су могућим континуитет у употреби ових придева у двојаком значењу.

Сви ови услови врло су лепо примењени код part. praet. act. II и сам језик наш показује сву тачност ове констатације. Партицип на *л* значи активно *вршење* или *извршење* глаголске радње у прошлости; како се атрибутивно може употребити само партицип који значи извршену радњу, јер она може представљати сталну особину извесног предмета, добили смо две особине овог партиципа: 1) Да је само *партицип свршених глагола* могао бити атрибутивно употребљен; тиме се он одвајао од партиципа несвршених глагола и зато је прелазио често *у просте придеве*; 2) Како су се ови партиципи као предикат употребљавали у номинативу једнине и множине, то су се само и сачували ти облици њихови, дакле онда када врше функцију предиката.

На основу овога добивамо тројаку употребу овог партиципа: а) случајеве у којима је тај партицип постао придев, б) у којима се атрибутски употребљава и в) у којима се прилошки употребљава.

а) *врео, изгорео, кључао, неваљао, остарео, прокисао, сустао* и сл. Јасно је да у овим придевима имамо измењено унутрашње значење.

б) глаголски придеви који се употребљавају, било у атрибутској било у извесној предикатској служби, у другим падежима сем номинатива јесу од *непрелазних глагола*, који су, у овом облику, по значењу врло блиски придевима. Исп. примере ових придева које наводи Маретић из Вукова језика: *месец помрчао, стене обрасле малом шумом, са испалим јагодицама, у порасла лука, осиромашиле сроднике, очи ишчилеле, у душу изнемоглу*. У свима њима имамо *особину*, представљену као сталну, као задобивену. У том се правцу овај партицип слаже са part. pass. и каткада са њим меша. Према томе, у овим примерима имамо прелаз од партиципа ка придевима.

У случајевима као у *паломе човјеку = паломе, ускрсломе нека се поклоне, жена умрлога* и сл. – имамо *супстантивизирање* придева.

Овако је стање већ одавно у нашем језику, јер и код старијих писаца находимо ово исто:

Ča sam ino na svit, ner jutrom trgan cvit, uvenul k večeru (Marulić). Даље овако находимо:

lica problidila, prizrila jabuka, muškatila ... sazrila, opala sreća, pao grad, uzašle spahije, usuda dopalih, na dubak usahal, pokïslo sočivo, minulih ... dana, ugasla svića, kući paloj, sletjelu gospodju, valovi uzavrjeli, došlijeh vitezova, rosa zadaždjela, hridi opustile, procvjetale sreće итд.

Наравно, овакве глаголске придеве треба разликовати од оних партиципа који су употребљени у скраћеним партиципским реченицама.

Из овога се види да је проценат непрелазних глагола са атрибутском променом некада био већи; али се из свих ових примера види да су сви ови глаголи *свршени*, што се потпуно слаже са горњом констатацијом.

3. Онај процес у измени унутрашњег значења може се извршити и у глаг. придева трпног тако да се он сасвим издвоји по томе и постане у том значењу

придев, иако се у глаголском значењу употребљава и даље као партицип: *крштени кум, крштено име, венчани кум* и сл. Исп. такође у старословенском језику: *uvehnut, ustarano, postarana, uzdivljale, pomodren, iščeznut, prionut, zaspan* и сличио.

Оваквих примера има и из савременог језика. Мешање глаголског рода (актива и пасива) у овим партиципима долази отуда што су ово непрелазни глаголи, те су због свога значења добили наставке трпних придева, иако са њима није везано право трпно значење.

4. Колико је атрибутска употреба глаголских придева блиска придевима вида се и по томе што они у вези са одречном речцом *не* добивају значење придева на – *bilis* у латинском или у немачком на – *bar* : исп. *неизговорен* у стсл. = *ineffabilis, небројен, нечувен* и сл.

5. Шта се десило са партиципима садашњег и прошлог времена I? Како су ово били партиципи, који су се обично употребљавали атрибутски, то су они имали двојаки однос: а) или су стојећи као атрибути примили све придевске особине, пошто су морали значити какву сталну особину (од двојаког значења презента они су за себе сачували безвременско значење), б) или су од именице извучени ка глаголу. Чим је створена могућност да се од њих створе прилози, то је одмах и извршено. Отуда је дошло да су прилози постали сви облици који по овоме облику не значе какав род или број: – облици на *-ћи*, на *-ће*, на *-е* (в. напред о глаголским прилозима), в) у историјском развитку нашега језика постоји и последња група образовања, која је данас потпуно архаична: то су облици који стоје уз именице у зависном падежу (акузатив или сл.), а имају прилошки облик: дакле атрибутивна употреба са прилошким значењем! Ту прелазну аномалију језичко осећање наше, наравно, уклања:

α) *тегљећа стока, бивши газда (= остарела мајка, нагрђена ћуприја), врућ* и сл. У старом језику има доста примера променљива партиципа презента и претерита, али је готово поузданo да његова употреба не одговара народном језику када не значи какву сталну особину. Нпр.: *(Тезео) остави затрављену младицу, која плачући и зовући залуду побјегућа љубовника уздишући издисаше* (Гундулић). – *Запањене и мучење на стану их свијех находи* (Палмотић).

Јасно је одавде да би се могли градити и данас придеви од партиципа само у овом смислу: *летеће лађе, падајуће звезде* (метеори) и сл.

β) То су данашњи прилози на *-ћи* и ранији и савремени дијалекатски на *-ће, -ћ, -е; -вше, -ше* и др. о којима је раније говорено; исп. ниже.

γ) Овамо долазе овакви примери који допиру чак и у савремени језик: *И погуби младу Јану стеруљ конуљу* (за овакве примере вели сасвим правилно Ђ. Стојановић: „не би се могли у народу чути"), исп. код Вука: *Спахија потекне из пиштоља њега посред срдиеде, па оставивши га у соби још копрцајући се, побјегне у Немачку* (1824 Н. пј.). Исп. у старим споменицима: *Jeste li videli človika mrući od velike žaje* (Живот sv. Jeronima). – *Hrlo ćeš viditi sinka uskrsnuvši* (Марулић). – *Neku gospodju čuh s tobom pojući* (Менчетић). Овамо иду реченице као: *Чесвести га хвата гледајући у провалију.* – *Страх ме обузима помишљајући на повратак* и све сл., јер је у њима психолошки подмет у номинативу, дакле, прилог стоји као допуна глаголу (као под β).

Тако исто данас би била сасвим немогућна оваква конструкција: *Тако они пију говорећи, чедо мало паде на земљицу.* – *Међедовић гледајући у ручконошу, која је била крупна и здрава и лијепа ђевојка, смили му.* – *А Исус погледавши на њ, смиље му* итд.

Оваквих конструкција има код Вука доста, а тако и у старом језику:

On Turke s načinom izagna iz Pulje, bivši jur Latinom smoklo do košulje (Lucić), итд. *Дошад ми туј у луг, скочише гусари* (Нањешковић).

6. Из овога је сасвим јасно да се глаг. прилог садашњи или глаг. прилог прошли мора и може употребљавати, будући уз предикат, тј. дајући његову модификацију, или уз реченице са подметом или у реченицама без подмета, пошто је он обична прилошка (адверпска) модификација глагола.

Пошто су реченице са субјектом у номинативу обичне („*девојка плачући изађе*" и сл.), навешћу оне без субјекта или бар без непосредног граматичког субјекта:

Да ти се досади читајући ове пјесме. – *Али су им малаксале руке сијекући по Косову Турке.* – *Појући побједну пјесму више се не стаје него се иде на олтар.*

Или у самосталној употреби: *Ово је први манастир од Чачка идући* (пошав) *уз Морају.* – *Господин Матић, узевши сједно на другo, има право.*

7. Како глаголски прилог значи модификацију глаголског значења, он је почео добивати сва прилошка значења, која се одређују самим значењем глагола од којега је начињен глаголски прилог и односа тога значења према значењу глагола чије значење он модифицира. Из тога узајамнога контакта добивена су ова значења:

α) *за време: Онде он један стојећи чу у неко доба ноћи да дођоше виле.* – *Путујући тако нађе крај мора некакву децу* итд.

Од ових примера треба одвајати оне у којима се употребљава глаг. прилог прошли, јер тај глаголски прилог значи увек радњу која је претходила другој радњи (исп. ниже); то значи да ту имамо претварање *времена* у глаголски вид.

β) просто *за начин: Данас сам ручао стојећи.* – *Мати му плачући одговори.*

γ) *за узрок: И тако паша желећи сам пашалук свој рашириши више у Цариград.*

δ) *за погодбу: Чинећи ово нећете погрешити.*

ε) *за допуштање: Зато им говорим у причама, јер гледајући не виде, и чујући не чују ниши разумију.* Исп. и ово: *Никад му никаква зла не учинивши доста сам трпећи од њега* и сл.

Миклошич вели да се у овим случајевима глаголски прилог (или придев) употребљава као апозиција и види у њему: темпорално, каузално, финално, концесивно и хипотетичко значење; дакле сва значења за која сам ја изнео примера. Али Миклошич ту греши.

Истина је да се овде партицип употребљава поред субјекта, али не као апозиција, већ као неодређени придев; а неодређени придев, макар и глаголски, означује *не сталну, него случајну особину, изазвану даном приликом*. Такав глаголски придев врло је близак *предикату*; зато је он као други предикат и ступио у блиску везу са потоњим глаголом, па било да од њега зависи потоњи глагол или реченица, било да он представља модификацију потоњег глагола.

Из овога се објашњавају две ствари: 1) зашто су се сви глаголски прилози образовали од неодређене придевске форме и 2) зашто су се одмах, чим се за то појавила прилика, сви некадашњи глаголски придеви претворили у глагол-

XII.
ДИЈАТЕЗА

(Глаголски род)

1. У различним индоевропским језицима постоји тројаки глаголски род: *актив, медијум* и *пасив*, и у оним од њих који су у овом правцу најбоље развијени имамо за сваки од та три рода нарочите наставке. У нашем језику немамо нарочитих наставака за глаголски род, већ, као што ћемо видети само код извесних глагола рефлексивна заменица *се* служи за образовање и *медијума* и *пасива* код глагола; али, као што је познато, трпно се стање у нашем језику гради и на друге начине.

2. Рефлексивни су они глаголи код којих се глаголска радња врши на објекту који је у исто време и субјекат радње.

Ти се глаголи одликују од других у нашем језику утолико што се повратна заменица *се* може заменити заменицом *себе* када је на њој нагласак: *Ја се добро чувам; ја чувам себе, а ти гледај шта ћеш. – Зато не држах себе достојна да ти дођем, него само реци ријеч и оздравиће слуга мој* (Јеванђеље). – *Науми да убије сама себе, те тако и учини* (Н. прип.).

Особито су обични рефлексивни глаголи када се радња врши на једном делу тела субјектова. Али се, као што горњи примери показују, може глаголска радња односити и на цео субјекат: *Затвори се, царе, у ћелију. – Тко се овцом чини, курјаци га изједу. – Бранити се* итд.

3. Могу глаголи бити реципрочни, узајамно-повратни како се обично вели: када се глаголска радња односи на више субјеката, тако да су једни субјекти објекти радње других субјеката, дакле, узајамно: *тући се, бити се* итд. Ти глаголи могу имати реципрочно значење у себи као нпр.: *Свађати се* (исп. војевати), *разговарати се, договарати се, борити се, рвати се* и сл. По себи се разуме да може бити оваквих глагола и нерефлексивних (војевати), у којима се реципрочност радње одређује самим значењем.

4. Сви ови рефлексивни глаголи, када је њихов објекат цео субјекат који бива обухваћен каквом глаголском радњом, *почињу значити, управо, стање у којем се субјекат налази*; ако се према том глаголу који овако значи стање, налази још глагол који је прелазан (може имати свој објекат у акузативу), онда се развија наш медијум. Другим речима, глаголски облик са *се* значи стање, тако да се према томе и за сваки глагол који је прелазан може развити и његова медијална форма: *дићи : дићи се, истицати : истицати се, купити : купити се, отимати : отимати се, пружати : пружати се, трести : трести се, враћати : враћати се* итд. Затим:

кезити (плазити језик) : *кезити се, прћити* (усне) : *прћити се, кривити се; кречити се* и сл.

Према овоме јасни су и глаголи: *батргати се, гегати се, хулати се, клатити се, колебати се, лелујати се, лепршати се* итд.

5. Има нарочита група глагола која граматичарима ствара нарочитих тешкоћа. То су повратни глаголи са извесним префиксима:

а) *нагледати се* (чега), *наслушати се, накидати се, насећи се, наиграти се, находити се, наживети се, налудовати се, напити се, најести се* итд.

б) *разиграти се, распричати се, распламтети се, развриштати се, развикати се, расписати се* и сл.

в) *усходати се, уступарати се* и сл.

г) *пролагати се, проиграти се, прорадити се, провредниш се* и сл.

д) *залетети се, затрчати се, загледати се, задихати се* и сл.

ђ) *испакати се, испавати се, исписати се* и сл.

Нема сумње да су се и ови медијални глаголи развили као и они напред, тј. да су од прелазних са објектом постали непрелазни са субјектовим објектом: *напити кога : напити се, себе; узлетети коња : узлетети себе* и сл. Да је то тачно, види се по томе што ти глаголи, када су прости, немају рефлексивну форму, због значења овога *пити*, а не *пити се* (јер би то значило себе пити, исп. *јести се* где је у метафорском смислу могуће). Према томе *напити* је морало значити *напојити себе*, дакле имало је мало и фактитивно значење; *летети* је непрелазни глагол, али *залетети* је и прелазни (А лабуда коња залетјели и сл.).

Известан број глагола (вероватно већ у општесловенском језику) ове врсте послужио је као образац свима осталима, па су добили ово значење.

6. Из овог се види да као *conditio sine qua non* ја сматрам *прелазности глагола* за *образовање његове непрелазности* у медијалном облику. Отуда су нарочито способни фактитивни глаголи (= „чинити кога онаквим што значи основна реч“) да обележе *стање : белити* = чинити кога белим, *белити се* = чинити себе белим, *црвенити се* = чинити себе црвеним и сл. Ове глаголе треба разликовати строго од *белети се = бити бео, црвенити се = бити црвен*, о којима ће бити ниже говора.

Овамо долази: *опаметити се, осмочити се, оновчити се, бугарити се, турчити се, циганити се, духанити се, каменити се, убоносити се, ледити се, хиљадити се* итд. Као што се види, таквих глагола може бити врло много и са врло много специфичних значења. У основици свих тих значења стоји овај однос: *чинити кога* каквим, чим и сл.: *чинити себе* чим, и каквим и сл.

7. Из онога што је досад наведено могло се видети да од правог рефлексивног глагола до правог медијалног – има много прелаза, као што и мора бити у процеса који се, тако рећи, врши пред нашим очима и који се стално обнавља, боље да речем понавља.

У глагола типа *давити се, гушити се, хладити се, топити се, кравити се* и сл., као и у наведеним *ледити се* имамо права медијална значења: радња глаголска која се врши у сфери субјекта, која се њега тиче и сл., али у којој *се* не значи директно *објекат*, већ је само знак медијалне радње.

Овамо долазе и глаголи који значе душевно стање, расположење: *дурити се, љутити се, радовати се, страшити се, бојати се* и сл., код којих се катkада може а катkада не може ухватити директна веза. Исп. и: *дичити се, владати се, гристи се, кидати се, смирити се, будити се, бунити се* итд.

Овамо долазе и: *женити се, младити се, котити се* и сл.

8. Може бити реципрочност услов развитка извесне конструкције, па се развити после и у особину само једног субјекта: од *краве се боду* можемо добити значење „крава се боде“ када се износи њен однос према коме другом, а не баш према њој.

Овако се, по моме мишљењу, развило: *играти се, бацати се камена, дизати се прошца, хватати се сламке, метати се камена, вући се клипка, грудвати се, лоптати се* и сл.

Овамо долази и *латити се посла, прихватити се чега* и сл. Као што се види, ова медијална форма почиње значити какву заједницу, у којој је један члан субјекат радње а други члан објекат: према *хватати се сламке* и сл. добили смо и *латити се посла* и сл.

Оваквог (тј. реципрочног) су порекла и ови глаголи: *слетети се, састати се, сукати се, стрчати се* и сл. Предлог *с* знак је *узајамности* или *заједнице*.

9. Овде се морам зауставити на једној заблуди наших граматичара. У реченицама: *Крене једно јутро царев син у лов. – Докле проси, златна уста носи, а кад враћа, плећа обраћа. – Ко пита, рад не даје. – Ко прије седла, прије и јаше.* Где се год употребљавају прелазни глаголи без предмета проф. Боранић очекује употребу *се*. То је сасвим погрешно. То долази код Боранића отуда што он сматра, и тај поглед свој ставља у центар свога испитивања, да сваки прелазни глагол кад се употребљава без свога предмета – значи стање, а кад глагол који значи стање он мора добити *се*. Нетачност овог погледа у томе је што није тачно да прелазни глагол без предмета значи стање. *Човек пише писмо* и *Човек пише, Петар чита Бранка* и *Петар чита* и сл. разликују се не у значењу глагола, него у значењу обележавања или необележавања прелазности глаголске радње. Зато ако додамо *се*, ми ћемо променити објекат: место радња да падне на објекат изван односа субјекта према предикату, она би овде пала на субјекат, што је по значењу, немогуће. Како аргументише Боранић, види се из овога места у његовој расправи: „Ako se ... uz prelazan glagol ne izreče objekt, glagol time postane neprelazan; a po tome tako reći slobodan, te lako prima uza se tu riječicu, kao izraz neutralnosti glagolske radnje. Ovaj će se proces još bolje vidjeti iz primjera, koji će se sada navesti. Uzmimo glagol *bosti: U tudjoj zemlji krava rozmi bode vola.* Poslov. Danić. Ovdje je objekt „vola", ali objekt može biti i neizrečen: *U tudjoj zemlji krava rozmi bode*, ili: *I moje kopje bode.* (Poslov. Danić). U poslednja dva primjera glagolska radnja nije više vezana na odredjeni objekat, ona je postala nezavisna, neutralna, i sad joj se kao izraz te neutralnosti dodalo *se; bode se* krava. Vuk, rječ ...Njeka je buna gori, ... tko godi *se* pjan bode. M. Držić 262. Ovdje se i najbolje vidi razlika izmedju akusativa refl. zamjenice (objekta) i izmedu riječce *se: Krava se bode* – može značiti: krave *sebe bode*, i u tom je slučaju glagol *bosti se* pravi refleksiv, pa onda: krava *bode* (tj. nekoga drugog, a ne sebe), i u tom je slučaju *se* samo riječca, izraz neutralnosti glagolske radnje". Rad 140, 181.

Нетачности се овде своде: 1) *bode se* и *bode* није исто (овде је у *bode se* однос субјекта према околини, а *bode* – „има способност бодења, врши радњу бодења и сл"); 2) није тачно да прелазни глагол са неизреченим објектом постаје *непрелазни*; он остаје са неизреченим објектом; и 3) пример *боде се* узет је из друге области (од реципрочног облика овог глагола). На тај начин – основна теза Боранићева нема вредности; према томе, у горњим реченицама, није ни требало очекивати *се*. Једино глагол *кренути*, који је непрелазан, може имати уза се *се* по сасвим другом принципу (исп. ниже).

10. Видели смо на који је начин заменица *се* почела обележавати *медијум* у нашем језику, обележавајући *стање* у којем се налази субјекат.

Под утицајем тога што се, према прелазном глаголу без *се*, тим *се* обележава непрелазни глагол и глагол који значи извесно стање, употребљава се

покадшто *се* уз глаголе који без тога *се* значе стање, да се свакако појача значење корена у смислу – *стања:*

бринути : бринути се, сјати : сјати се,
блештати : блештати се, блистати : блистати се,
димити : димити се, пенити : пенити се,
одлучити : одлучити се, обећати : обећати се,
клањати : клањати се, цвасти : цвасти се,
плакати : плакати се, молити : молити се итд.

Нарочито ћу поменути глаголе са *-ѣ-* у основи као *белети* (бѣлѣти) и сл. Они имају, првобитно, два значења: а) *постајати бео* и б) *бити бео*. У овом другом случају, у коме ови глаголи значе *стање*, они добивају *се: белети се, плавети се, жутети се, црвенети се* итд. Само у ређим случајевима остају и такви глаголи без *се: свећлети* = бити светао, *чаметн* = бити у чами, *доцнети* (исп. *доцнети се*) и сл. У књижевном језику (под утицајем народних говора, нарочито јужнога) имамо често у овим облицима *и* место *е<ѣ*: нпр. *доцнити, свећлити, чамити* и сл.

11. Потребно је да на овом месту, према ономе што је раније речено, дам потпун однос рефлексивних и нерефлексивних облика код ових глагола:

бе́лити, бе́лим значи „бојити бело" – прелазно: лице, платно,
бе́лити се, бе́лим се – рефлексивно значење,
бе́лети, бе́лим значи „постајем бео" („јесам бео"),
бе́лети се, бе́лим се значи „чиним се, изгледам бео".

Наравно од сваког глагола све се ово није сачувало; али од многих има многих делова ових односа потпуно сачуваних.

12. Различни прелази рефлексивних значења глаголских могли су дати пасивно значење место медијалног: *Он се дави у води*, водом и сл. показује да се на субјекту врши радња без његове воље, дакле другим субјектом; *он се гуши, он се мучи* муком невиђеном (исп. он *себе мучи*). То значи: он је *дављен, мучен, гушен* и сл. С друге стране, сви реципрочни глаголи показују да су сви субјекти радње у исто време и предмети радње за друге субјекте: *они се бију, они се изране*, тј. они *једни од других бивају бијени* и сл.

Дакле, стање које обухвата субјекат – лако прелази у значење резултата радње вршене над субјектом: *Тукући се ту с Турцима рани се и он и Живковић* (Вук). – *Милоје се избаци из службе и истера се из Београда* (Вук). – *Даду им се на дар три прста. – Рукама апостолскима учинише се многи знаци и чудеса. – Што се може земље освојише од грчкога царства.*

Лице или средство којим се врши глаголска радња стоји овде или у генитиву (у аблативном значењу) или инструменталу.

Овамо долазе реченице као – „Први се штенци у воду бацају" – бивају *бачени, бацани* и сл.

13. У нашем је језику обичај да се безлична реченица образује од глаголског придева трпног: *Заповеђено је, наређено је, дато је, речено је* и сл.

Кад је потребно да се то изрази у садашњем времену (па после и у другим временима) употребљава се ова рефлексивна форма која и иначе значи, као што смо видели, пасивну радњу: *заповеда се да свако слуша, наређује се, каже*

се, даје се свима на знање; наравно, да се може и данас подједнако добро употребити: *рекло се, дало се* и сл.

Али, свакако, неће то бити једини начин постанка ових облика. Свакако ту ће бити по среди и медијални облик типа: *земља се тресе: тресе се; овде се добро ради : он добро ради*. Овде имамо, дакле, и однос личне глаголске форме (ради) и безличне (*тресе се, ради се*).

У изразима: *на камену пише* – ја мислим да је ово „*пише*" једнако са „*стоји*", „находи се написано" или слично.

„*Овде се добро ради*", „*пева се*" итд. имају увек, до извесне мере, значење пасивности.

14. Када је потребно од повратних глагола начинити трпне, њихов повратни облик остаје без измене: *Приповеда се да се из овога намастира дуго бранило од Турака. – У Србији, особито кад се мало одмакне од Саве и Дунава* (в. т. 13), *нигде крчме нема.*

15. Под утицајем безличне конструкције, која је могла добити нарочиту распрострањеност код непрелазних глагола (било рефлексивних, било нерефлексивних или непрелазних), добили смо и овакве изразе: *Спава ми се, дрема ми се, хоће ми се, неће ми се, иде ми се,* и сл.

Исп.: *Овде се спава добро, овде се добро једе, на овој се хартији добро пише* итд.

У свима овим случајевима имамо безличну конструкцију у потпуности изведену.

Литература:

Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen, Von Dr. phil. Alfons Margulies. Heidelberg 1924. XVI + 283.

Рад са доста материјала, али неуспео. Писац прилази са готовим погледима за које тражи потврде у словенским језицима. Зато немамо ни правог испитивања ни *стављања основних проблема.*

Е. Тангл, оцена горњег рада, Zeitsch. für sl. Phil. IV, 226–245. Добра оцена, углавном, са тачним погледима. Али ипак признаје Маргулијусу више него што заслужује.

Маргулијес дели овако глаголе по глаголскоме роду:

а) Субјекат врши радњу,

б) Субјекат је у стању.

Под б) су *непрелазни* по себи. Под а) могу имати *објекат*, а могу бити *непрелазни* када субјекат врши радњу на себи или са собом, стр. 10. Најзад, могу активни глаголи бити и неутрални: када могу имати објекат, али је он изостављен: *Ја пишем.*

У продужењу овога извођења он дели све глаголе на *активне* и *неактивне*. Међу последње ставља и сва verba reflexiva словенских језика: код неактивних глагола главно је да је однос субјекта и глаголске радње тако изолован да никакав трећи објекат, бар у први мах, не може интервенисати. То је боље него ли однос *прелазности* и *непрелазности*. Ваљда зато што је шире? Зато он мења и целу карактеристику *глаголског рода*: то није само однос глаголске

радње према субјекту, него и према објекту који је изван њега. Ја сматрам ово непрестано мешање термина као врло незгодно. Прелазност или непрелазност, није глаголски род и нема као такав никаквог нарочитог обележја; то је *синтаксичка категорија специјалне врсте*. Према нашем језичком осећању имамо три категорије глаголског рода:

а) глаголи са обележавањем *радње* коју врши глаголски субјекат или *стања* која му се приписује.

б) рефлексивни глаголи, који показују да се нешто *врши у сфери субјектовој.*

в) пасивни глаголи, који показују да се радња на субјекту врши.

Рефлексивност је много шира од медијума, тако да она може обухватити и значење *активна*, и *стања* и *значење пасивно*; ми ћемо те глаголе ипак назвати рефлексивним, али са различним значењима.

Пасив као морфолошка категорија (употреба трпне конструкције) ужа је него што је пасив као синтаксичка категорија.

На све се ове глаголе може применити подела на две категорије: прелазне и непрелазне глаголе, што за питање о њиховом глаголском роду ништа не даје исто онако као кад би сматрали да их треба делити на свршене и несвршене итд.

Треба добро разликовати када имамо ма које врсте *рефлексивну конструкцију* а када имамо рефлексивни глагол. И то Маргулијес не чини:

Ја себе умивам,

Ја се умивам.

Рефлексивне глаголе ја бих поделио на две групе:

а) рефлексивне у правом смислу речи, дакле синтаксички рефлексивне:

Ја се умивам,

ми се играмо,

крава се боде (непотпуно рефлексивни – реципрочни глаголи).

б) морфолошки рефлексивни глаголи:

а) за стање: *љутим се, тресем се,*

б) за пасив: *писмо се пише.*

Само је питање колико је то прави пасив.

Питање је сада о постанку различних рефлексивних значења:

1) Да ли је од рефлексивне конструкције – све постало онако као што је претпостављао Миклошич;

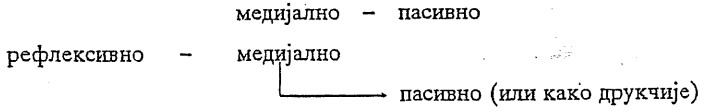
рефлексивно – медијално – пасивно значење

2) или је био овај пут:

рефлексивно – медијално

рефлексивно – пасивно

3) или је старо медијално значење послужило као мост:

Ја лично мислим да су могућна сва та три пута.
Пасив није постао од медија, већ обрнуто (Маргулијес).

Он има:	објект.	род:	*чешљам се*
	евент.	род	*љутити се*
	динам.	род	хитати се (рецип.?)
	рецип.	род	
	учешћа		

Verba impersonalia

САДРЖАЈ

Први део . . . 329
I. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ . . . 329
II. КЛАСИФИКАЦИЈА ГЛАГОЛА . . . 332
Прва врста . . . 334
Друга врста . . . 340
Трећа врста . . . 341
Четврта врста . . . 343
Пета врста . . . 346
Шеста врста . . . 347
Седма врста . . . 348
Осма врста . . . 349
Помоћни глаголи . . . 350
О ОБРАЗОВАЊУ ПОКАЗАНОГ ОДНОСА МЕЂУ ПРЕЗЕНТСКОМ И ИНФИНИТИВНОМ ОСНОВОМ . . . 351
Помоћни глаголи . . . 355
ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОСНОВА . . . 357
ПРОСТИ И СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛИ (Глаголски вид) . . . 365
ПРОМЕНА ГЛАГОЛА . . . 369
Презент . . . 369
Имперфекат . . . 373
Аорист . . . 376
Императив . . . 377
Глаголски прилози . . . 379
Глаголски придеви . . . 384
Инфинитив . . . 388
Сложени глаголски облици . . . 389
Футур . . . 389
Заповедни начин . . . 390
Погодбени начин . . . 391
Трпно стање . . . 393
АКЦЕНАТ У ГЛАГОЛА . . . 394
Презент . . . 395
Глаголски прилог садашњи . . . 404
Имперфекат . . . 405
Императив . . . 405
Инфинитив . . . 406
Глаголски прилог прошли . . . 407
1. Аорист . . . 408
2. Глаголски придев радни . . . 412
3. Глаголски придев трпни . . . 415

Други део 419
ЗНАЧЕЊЕ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА 419
УВОД 419
I. ГЛАГОЛСКА ЗНАЧЕЊА 419
II. ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА 423
I. Презент 426
ПРЕТЕРИТНА ВРЕМЕНА 432
II. Имперфекат 432
III. Аорист 434
IV. Перфекат 438
V. Плусквамперфекат 441
VI. Футур 442
VII. Егзактни футур 447
VIII. Императив 449
IX. Потенцијал 454
X. Инфинитив 462
XI. Партиципи 468
XII. Дијатеза (Глаголски род) 476

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА

Ова књига под насловом *Историја српског језика* приређена је на основу посебних издања трију књига А. Белића:

1) *Основи историје српскохрватског језика. I. Фонетика. Универзитетска предавања. Д-р А. Белић проф. у пензији. Штампа се као рукопис.* – Београд (Нолит. Универзитет у Београду), 1960, стр. 172;

2) *Историја српскохрватског језика. Књ. II св. 1: Речи са деклинацијом. Друго издање. Предавања др Александра Белића.* – Београд (Научна књига. Универзитет у Београду), 1962, стр. 272; у редакцији проф. др Радомира Алексића;

3) *Историја српскохрватског језика. Књ. II св. 2: Речи са конјугацијом. Друго издање. Предавања др Александра Белића.* – Београд (Научна књига. Универзитет у Београду), 1962, стр. 212; у редакцији проф. др Радомира Алексића.

Све ове три књиге представљају рукопис предавања А. Белића студентима на Београдском универзитету, што у првој књизи (1) аутор у предговору (писаном 1956. г.) изричито каже: „Ово су прештампана моја предавања из Историје српскохрватског језика. Као што је на насловном листу обележено (‚Штампа се као рукопис'), она имају привремени карактер, да се помогне настави нашег језика на Универзитету". И остале две књиге (2, 3) заправо су „ауторизована скрипта за студенте Филозофског факултета", како стоји у решењу Ректора Универзитета у Београду бр. 1478 односно 1478/2 од 8. јуна 1960. г., објављеном на полеђини насловних страна обеју ових књига.

Ове три књиге проф. Белића објављују се у оном виду у каквом су се појавиле 1960 (1) и 1962 (2, 3) године. У њима је задржан ондашњи правопис а исправљене су уочене штампарске грешке. Задржан је стари и детаљан садржај сваког од ових трију дела, а општи упрошћен садржај донели смо ми на крају ове књиге.

А. М.

САДРЖАЈ

Реч унапред 5

I

ОСНОВИ ИСТОРИЈЕ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА. I. ФОНЕТИКА . . 7

Предговор 9

I. Азбуке 34

II. Изговор гласова савременог српскохрватског језика 46

III. Историја гласова 59

IV. Вокали у књижевном језику 62

V. Промене гласова старог језика 68

Акценат и квантитет 131

II

ИСТОРИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА. КЊ. II СВ. 1: РЕЧИ СА ДЕКЛИНАЦИЈОМ 153

Увод 155

Именице 159

Заменице 217

Придеви 243

Бројеви 267

Значење и употреба падежа 277

Прилози 311

Предлози 317

III

ИСТОРИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА. КЊ. II СВ. 2: РЕЧИ СА КОЊУГАЦИЈОМ 327

ПРВИ ДЕО 329

I. Уводне напомене 329

II. Класификација глагола 332

О образовању показаног односа међу презентском и инфинитивном основом 351

Значење глаголских основа 357

Прости и сложени глаголи (глаголски вид) 365

Промена глагола 369

Акценат у глагола 394

ДРУГИ ДЕО

Значење глаголских облика 419

I. Глаголска значења 419

II. Значења глаголских облика 423

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА 485

ИЗАБРАНА ДЕЛА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ЧЕТВРТИ ТОМ

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Фонетика. Речи са деклинацијом. Речи са конјугацијом

Друго издање, 2006. година

Издавач

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА

Београд, Обилићев венац 5

Ликовни уредник

ТАМАРА ПОПОВИЋ-НОВАКОВИЋ

Графички уредник

ДУШАН КНЕЖЕВИЋ

Коректор

НАДА КАТАНИЋ

Компјутерска обрада

ЈУРИЈ ЛАВРОВ

БОГДАН МАРКОВ

Обим: $30\frac{1}{2}$ штампарских табака

Формат: 17 × 24 cm

Тираж: 1000 примерака

Рукопис предат у штампу маја 2006. године.

Штампање завршено јуна 2006. године.

Штампа: „БУДУЋНОСТ“ Нови Сад